

Roman Rosdolsky

Kapitalets tillkomsthistoria

Originalets titel: *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital"*.

Publicerat: Ffg 1968 (postumt)

Översättning och redaktion: Mats Thorell och Thomas Caesar

Redaktionell granskning: Jan Bohlin

Röda bokförlaget 1977

Anmärkningar om marxistarkivets version

Röda bokförlagets utgåva var indelad i 2 delar, men med löpande sidnumrering. I föreliggande version har de två delarna slagits samman till en enda. Sidnumreringen stämmer dock inte med det tryckta originalet. OBS: De *sidhänvisningar* som ges i vissa av noterna gäller den tryckta boken, dvs de stämmer inte med den aktuella *sidnumreringen* (eventuellt kommer vi senare att försöka rätta till detta). När det gäller hänvisningar till andra noter så har vi dock ersatt sidhänvisningar med kapitelangivelser så att den avsedda noten relativt enkelt bör kunna lokaliseras. – *Red*

Innehåll

Förord.....	1
Förord till den svenska utgåvan	3
Första delen. Inledning.....	4
Kapitel 1. Hur Rohentwurf kom till	4
Kapitel 2. Uppbyggnaden av Marx' verk.....	9
Appendix I. Boken om lönarbetet	38
Appendix II. Metodologisk anmärkning till Rosa Luxemburgs kritik av Marx' reproduktionsscheman.....	42
Kapitel 3. K. Marx och problemet med bruksvärdet i den politiska ekonomin	48
Andra delen. Den första formuleringen av Marx' penningteori	62
Inledande anmärkning.....	62
Kapitel 4. Kritik av läran om arbetspengar	63
Kapitel 5. "Övergång från värdet till pengarna"	68
Kapitel 6. Pengarnas funktioner	83
Kapitel 7. Pengarnas funktioner	87
Kapitel 8. Pengarnas funktioner	92
Tredje delen. Avdelningen om produktionsprocessen	102
Kapitel 9. Inledande anmärkning	102
Kapitel 10. Den enkla varuekonomins tillägnelselag.....	107
Kapitel 11. Övergång till kapitalet	112
Kapitel 12. Utbyte mellan kapital och arbetskraft	118
Kapitel 13. Arbetsprocess och värdetilläggsprocess	123
Kapitel 14. Värdeskapande och värdebevarande i produktionsprocessen	128
Kapitel 15. Mervärdets allmänna begrepp och dess två grundformer	133
Kapitel 16. Relativt mervärde och produktivkraft	139
Kapitel 17. Produktionsmetoderna för det relativa mervärdet.....	142
Kapitel 18. De "samtidiga arbetsdagarna" Den kapitalistiska befolkningslagen och den "industriella reservarmén"	148
Kapitel 19. Reproduktionsprocessen och tillägnelselagens omslag.....	155
Kapitel 20. Den ursprungliga ackumulationen och kapitalets ackumulation.....	162

Appendix. Till en kritisk bedömning av Marx' löneteori	170
Fjärde delen. Avdelningen om cirkulationsprocessen	189
Inledande anmärkning	189
Kapitel 21. Övergång från kapitalets produktionsprocess till dess cirkulationsprocess	190
Kapitel 22. Cirkulationstiden och dess inflytande på värdebestämningen	201
Kapitel 23. Kapitalomslaget och omslagstiden. Den kapitalistiska produktionens kontinuitet och delning av kapitalet i portioner	208
Kapitel 24. Det fasta och det cirkulerande (rörliga) kapitalets formbestämningar	212
Femte delen. Kapitalet som fruktbarande Profit och ränta	221
Kapitel 25. Mervärdets förvandling till profit.....	221
Kapitel 26. Lagen om den fallande profitkvoten och kapitalismens sammanbrottstendens	226
Kapitel 27. Fragmentariskt om ränta och kredit.....	230
Appendix. Om den nyare kritiken av Marx' lag om den fallande profitkvoten.....	239
Sjätte delen. Avslutning	248
Kapitel 28. Värdelagens historiska skranka	248
Kapitel 29. De ekonomiska kategoriernas förtingligande och den "sanna uppfattningen om den samhälleliga produktionsprocessen"	262
Sjunde delen	266
Kritiska utvecklingar	266
Kapitel 30. Striden om Marx' reproduktionsscheman	266
Kapitel 31. Problemet med det kvalificerade arbetet	303
Kapitel 32. En anmärkning till frågan om "felrationalisering"	312
Kapitel 33. Joan Robinsons Marx-kritik	318
Kapitel 34. Den neomarxistiska ekonomin	332

Förord

Då författaren till detta arbete år 1948 hade turen att få tag på ett av de vid denna tid ytterst sällsynta exemplaren av Marx' *Rohentwurf* /Råutkast/¹, fick han snart klart för sig, att det är ett för den marxistiska teorin grundläggande verk, som emellertid p.g.a. sin egenartade form och sitt delvis svårförståeliga uttryckssätt knappast är ägnat att nå ut till en bredare läsekrets. Därav författarens beslut att å ena sidan "kommentera" verket å andra sidan vetenskapligt dra nytta av några av de nya kunskaper som ryms i verket. Den första uppgiften, som särskilt upptar delarna II-VI av detta arbete, gjorde det nödvändigt att i möjligaste mån återge *Rohentwurfs* viktigaste tankegångar i Marx' egna ord. Den andra uppgiften krävde ytterligare exkurser /utläggningar/, som för det mesta hänfördes till det första inledande kapitlet och till arbetets sjunde, avslutande del.

Vid färdigställandet av sitt arbete hade författaren talrika svårigheter att kämpa med. Han levde i en stad vars bibliotek bara innehöll ytterst få tyska, ryska eller franska socialistiska verk. (För att inte tala om så oombärliga tidskrifter som Kautskys *Neue Zeit* /Ny tid/ o.s.v.) Han var därför mestadels hänvisad till det fåtal böcker som han själv ägde. Det fick honom ofta att tvivla på sitt företags utförbarhet. Men inte nog med det! Ju mer författaren trängde in i ämnet desto klarare blev det för honom att han endast skulle kunna snudda vid *Rohentwurfs* viktigaste och teoretiskt mest intressanta problem, utan att på något vis kunna djupare behandla detta. Och detta problem är Marx' verks förhållande till Hegel, och i synnerhet till dennes *Logik*.

Det finns förvisso ingen fråga i Marx' ekonomiska teori som behandlats mer styvmoderligt än frågan om hans metod i allmänhet och dess förhållande till Hegel i synnerhet. Vad man får läsa om detta i nyare tid, är mestadels klyschor, som – för att tala med Marx – endast förråder författarens eget "brutala intresse för ämnet" och vittnar om en total likgiltighet för Marx' metod. Vad skulle man säga om en teoretisk psykolog, som endast intresserade sig för de av S. Freud uppnådda resultaten, men avvisade frågan om på vilken väg Freud hade kommit till resultaten som irrelevant eller rent av "metafysisk"? För honom skulle man med rätta endast ha en axelryckning till övers. Men just detta är det sätt, på vilket de flesta marxkritiker och Marx-"kännare" av idag bedömer hans ekonomiska lärobyggnad. Antingen avstår de helt från att tala om Marx' dialektiska metod, då de (som det passar sig för den "moderna teorins" anhängare) är emot varje "metafysik" (då slipper de dessutom att verkligen studera metoden); eller också begränsar de sig till några välmenande fraser, som hellre skulle förblivit osagda. Det gäller t.o.m. för en så prominent marxkritiker som J A Schumpeter, som i ett av sina sista verk skriver:

Fast *Kapitalets* författare var nyhegelian, så skulle det ändå vara "fel och orätt mot Marx' vetenskapliga förmåga" att göra detta filosofiska element "till en huvudnyckel till hans system". Visserligen "bibehöll Marx hela sitt liv sin tidiga kärlek. Han fann glädje i vissa formala analogier /som byggde på formen/, som kan finnas mellan hans och Hegels argument. Han älskade att vittna om sin *hegelianism* och att använda det *hegelska*⁺ uttryckssättet. Men det är också allt. Ingenstans har han förrått den positiva vetenskapen till metafysiken."²

Det som Schumpeter säger här, är självfallet inget nytt. Redan 1922 beklagade sig G Lukács över oseden, att "betrakta dialektiken som ett ytligt stilistisk ornament hos Marx ... Så att t.o.m. annars

¹ Råutkastet nytrycktes år 1953 i Berlin. (Se K Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Rohentwurf 1857-1858.*) Fram till dess fanns det i den västliga världen inte mer än 3 eller 4 exemplar av det ursprungligen i Moskva 1939 publicerade verket. Ett av dessa ställdes ytterst generöst till förfogande av bibliotekarien på Jos. Butlinger-biblioteket i New York, O Bauer, för vilket författaren härmed framför sitt hjärtliga tack.

Översättarna: Ett urval ur *Grundrisse* utkom 1971 i Sverige; *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, Zenit/Rabén & Sjögren. Hela *Grundrisse* utkom på engelska 1973 (Penguin), men är försedd med ännu sämre hänvisningar till sidor i *Grundrisse* än det svenska urvalet. Namnet *Rohentwurf* används ofta i tyska texter, i denna bok används det omväxlande med *Grundrisse*.

⁺ De flesta översättare sätter konsekvent *hegelianska* för *hegelska*, de skiljer inte det som hör till läraren från det som hör till läran.

² J A Schumpeter, *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, 1946, s. 525.

samvetsgranna forskare som t.ex. Vorländer, trodde sig exakt kunna fastställa, att Marx 'egentligen bara två ställen' och därefter på ytterligare ett 'tredje ställe' 'koketterade' med hegelska begrepp utan att märka att en hel rad av metodens *avgörande kategorier* härstammar direkt från Hegels *Logik*. När till och med den *hegelska* härstamningen och den sakligtmetodiska betydelsen av en för Marx så grundläggande åtskillnad som den mellan 'omedelbarhet' och 'förmedling' /Unmittelbarkeit, Vermittlung/ kunde förbli *obemärkt*, så kan man tyvärr än i dag med rätta säga, att Hegel (trots att han åter blivit 'universitetsfäbig', ja till och med nästan blivit på modet) fortfarande behandlas som en 'död hund'. Ty vad skulle Vorländer säga till en filosofihistoriker som, hos en aldrig så originell och kritisk utvecklare av Kants metod, *inte skulle uppmärksamma* att t.ex. 'synthetische Einheit der Apperzeption' kommer från *Kritik der reinen Vernunft* /Kritik av det rena förnuftet/?"³

Man ser: De fyra årtionden som gått sedan Lukács banbrytande studie, har inte medfört någon förändring. Schumpeter var visserligen ingen filosofiprofessor som Vorländer, och som fackekonom kanske inte ens förpliktad att läsa Lukács bok (eller, låt oss säga, Lenins *Philosophischen Nachlass* /Filosofiska kvarlåtenskap/, där det står ungefär detsamma). Men Marx själv hade han ingalunda fått förbigå. Och just i Marx' brevväxling finns följande välkända ställe:

"För övrigt hittar jag bra teoretiska utvecklingslinjer. Så har jag t.ex. kastat hela den hittillsvarande läran om profiten över ända. Av en ren tillfällighet bladdrade jag åter igenom Hegels *Logik*, det har hjälpt mig mycket när det gäller metoden för bearbetningen."⁴

Låter detta som bara "förmala analogier" och blott bruk av Hegels "uttryckssätt"? Måste man inte därur snarare sluta sig till en viss ytlighet, till och med hos den mest seriösa professorala Marxkritik?⁵

Marx' *Rohentwurf* kommer i alla fall att sätta stopp för denna ytlighet. Ty, om i Marx' *Kapitalet* Hegels inflytande vid första påseendet endast verkar ge sig till uttryck i några fotnoter, måste *Rohentwurf* betecknas som en stor hänvisning till Hegel, och då särskilt till hans *Logik*, hur radikalt materialistiskt Hegel än har "stjälpts om"! Sedan Marx' *Grundrisse* utkommit kommer det därför knappast ens för de akademiska marxkritikerna att vara möjligt att skriva om Marx' ekonomiska verk utan att först ha studerat hans metod och dess relation till Hegel. – Men: hur hård den nöt än är, som *Rohentwurf* ger marxismens motståndare och anhängare att knäcka, så kommer dess publicerande till slut att höja den allmänna nivån på den ekonomiska marxlitteraturen.⁶

Till slut några ord för egen räkning: Författaren är varken professionell ekonom eller filosof. Han hade därför aldrig vågat skriva en kommentar till *Rohentwurf*, om det än idag – som under första tredjedelen av vårt århundrade – hade funnits en skola av marxistiska teoretiker, som varit bättre vuxna denna uppgift. Emellertid: Den sista generationen namnkunniga marxistiska teoretiker har

³ G Lukács. *Geschichte und Klassenbewusstsein*, s. 9. (*Historia och klassmedvetande*, s. 35 korr.) – Vad Lukács säger gäller helt och hållet även för den marxistiska teorin under II. Internationals epok. Så svarade t.ex. O Bauer år 1911 på frågan, "vad förbinder den mogna Marx med Hegel?": "Det kunskapsteoretiska övervägandet om vetenskapens väsen, som inte blott är skeendets avspiegling, utan 'en produkt av huvudet, som tillägnar sig världen, på det enda för detta möjliga sättet'" (ett citat ur Marx' Inledningen) "alltså det stycke Kant, som döljer sig i Hegel – utvecklat av Marx, utan kännedom om Kant, i Hegels språk, men fri från Hegels ontologiska omtolkning av Kant." (*Der Kampf*, VI, 189-190.)

⁴ *MEW* (*Werke von Marx und Engels*), band 29, s. 260. Brev (Marx och Engels, *Brev i urval*), s. 37 korr.

⁵ För de filosofiskt bildade samtida till Marx var sakförhållandet helt klart. T.ex. jämförde Lasalle Marx' skrift *Zur Kritik* /Till kritiken/ med Hegels *Phänomenologie* och prisade Marx som en "till socialist bliven Ricardo, en till ekonom bliven Hegel". Engels höll "den tyska dialektiska metoden", som låg till grund för Marx' ekonomiska system, "för ett resultat som i betydelse knappt står efter den materialistiska grunduppfattningen".

⁶ Tyvärr var författaren (detta förord avslutades 1955) alltför optimistisk på denna punkt ... Ty om än Marx' *Grundrisse* föreligger tryckt sedan 1953, har den hittills förblivit i det närmaste obemärkt. Det enda glädjande undantaget utgör ett *Grundrisse* tillägnat verk av den japanske lärde Kojiro Takagi, som kom ut för flera år sedan i Japan. (Även *Grundrisse* finns i japansk översättning.) Även Alfred Schmidts arbete *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* /Naturens begrepp i Marx' lära/, Frankfurt a.M. 1962, tillmåter förståelsen av *Grundrisse* stor betydelse för förståelsen av "den mogna Marx".

till största delen fallit offer för den hitlerska och stalinska terrorn. Därmed avbröts det marxistiska tankegodsets breddning och fördjupning för årtionden. Under sådana omständigheter tror sig författaren vara förpliktad, att överrätta sitt arbete till läsekretsen – hur bristfälligt och ofullkomligt det än må vara – i hopp om att det efter honom skall komma yngre krafter för vilka Marx' teori åter skall bli en levande källa till kunskap och den därpå inriktade praktiken.

Mars 1967

Förord till den svenska utgåvan

Ännu år 1977 finns bara ett mindre urval ur *Grundrisse (Grunddragen)* på svenska. Som kommentar och inledning till *Grundrisse* hänger ”Kapitalets tillkomsthistoria” därför tills vidare lite i luften, men samtidigt blir också publiceringen av boken än viktigare, eftersom den (delvis i citat) ger läsaren mycket av *Grundrisse*s innehåll. Genom boken får läsaren också inblick i andra delar av Marx' och i många efterföljares texter, varav mycket hittills inte finns på svenska.

Liten läsanvisning:

Vi råder läsaren att till en början ta lätt på det andra kapitlet. De flesta kapitel kan också läsas separat, d.v.s. boken kan användas som en uppslagsbok.

Angående litteraturhänvisningar:

Från och med andra tyska upplagan av ”Zur Entstehungsgeschichte” (1969) görs hänvisningar när det gäller Marx' och Engels texter på tyska till *MEW*. Även i den svenska upplagan redovisar vi dessa hänvisningar.

Theorien über den Mehrwert (Teorier om mervärdet) har Rosdolsky citerat från Kautskys utgåva (1905, 1910), men där texten avviker har vi i stället följt den korrekta i *MEW*.

När det gäller *kursiveringar* i citerade texter har vi genomgående följt Rosdolsky, som på många ställen framhåvt annat än författaren.

På många ställen där vi angivit att Rosdolskys text avviker från *MEW*, beror denna skillnad på den utgåva han använde; det är inte Rosdolsky som reviderar Marx, revisionisten är oftast Kautsky.

Vi har i allmänhet inte skrivit ut både tyska och svenska titlar. Om ett verk finns på svenska, redovisas den tyska hänvisningen efter ett snedstreck, alltså: *Till kritiken*, s. 55/ty 47.

När det gäller *Theorien* och *Grundrisse* är det dock mer komplicerat. I *Skrifter i urval* finns utdrag ur *Theorien*, när anförda ställen finns där, har vi angett de svenska och tyska sidorna så här: *Teorier I*, s. 50/ty 8. När det anförda stället inte finns på svenska heter det: *Theorien I*, s. 34. På motsvarande sätt har gjorts med *Grundrisse*. En del av denna (s. 375-413) har dock översatts i en separat skrift, *Om förkapitalistiska produktionssätt* (Cavefors 1970), och vid hänvisning till dessa sidor har den angetts.

När det gäller hänvisningar till *Kapitalet*, har vi ibland också angett sidor i den tidigare svenska utgåvan (1930-32), som Sandler översatt. Det ser då ut så här: *Kapitalet I*, s. 202/Sa 206/ty 250.

När vi tvingats korrigera de svenska översättningar vi hänvisar till, har vi angett det med: (korr) eller (Korr.). (Det är ofta lärorikt att studera hur Marx' texter (särskilt *Kapitalet*) förflackats i de flesta svenska översättningar.)

I Rosdolskys text finns både runda parenteser och klamrar. Vi har inte kunnat trycka klamrar. Rosdolskys klamrar har därför i de flesta fall blivit parenteser. När det gäller inskjutna biord o. dyl. har de ibland istället blivit våra snedstreck /.../ Vi har i allmänhet inte angivit när vi rättat de fel som finns i de tyska upplagorna. Vi använder vidare // för att ange översättarnas kommentarer, alternativ översättning eller del av den tyska texten. Vid längre stycken i noter står dock: Övers.

Notnumreringen följer den tyska, tillagda svenska noter anges med + .

Första delen. Inledning

Kapitel 1. Hur Rohentwurf kom till

Det manuskript, som vårt arbete handlar om, har en lång förhistoria. Det var, som Marx framhävde i ett brev till Lasalle¹, frukten av femtonåriga studier, under vilkas gång han angrep nationalekonomins problem från ständigt nya synpunkter och först därigenom skapade grundvalen för sin egen nationalekonomiska lärobyggnad. Det är därför nödvändigt att vi först skapar oss en viss klarhet om de etapper, i vilka Marx' verk mognar.

Som den första av dessa etapper bör nämnas Marx' brett inriktade arbete med en *Kritik der Politik und Nationalökonomi (1844-46)*², av vilken det tyvärr endast finns brottstycken kvar. Dessa har publicerats som *Ökonomisch-Philosophische Manuskripte* i *Gesamtausgabe* /Marx-Engels samlade skrifter, serien brukar kallas *MEGA*/ band III.³ Här möter vi Marx främst som filosof, som försöker använda sin nyligen utarbetade ”humanistiska” – eller rättare: materialistiska – historieuppfattning på den samhälleliga ekonomins område. De traditionella ekonomiska kategorierna övertas därför ofta – helt enkelt – för att påvisa den ”förtingligade”, från människan främmande gjorda karaktären, hos såväl den rådande samhällsordningen som även hos den ekonomiska vetenskap som återspeglar dess utveckling. Trots detta försöks hela genialitet handlar det från strängt ekonomisk synpunkt fortfarande bara om en skiss – om den allmänna ram, som skulle fyllas först genom de efterföljande två årtiondenas outtröttliga forskningsarbete.⁴

Som nästa etapp skulle vi vilja beteckna den tid, i vilken Marx skapar skriften mot Proudhon (*Misère de la philosophie, Filosofins elände*), *Kommunistiska manifestet* – tillsammans med Engels – och föredraget om *Lönarbete och kapital*. Här visar sig Marx redan i hela sin storhet som en heltigenom självständig och originell ekonomisk forskare, fullt medveten om såväl sitt släktskap till den klassiska skolan som sin djupa motsättning till denna. På enstaka områden har han visserligen ännu inte övervunnit vissa av Ricardos uppfattningar – senare genomskådade som falska eller ensidiga – så i läran om pengarna, så i teorin om jordräntan.⁵ Inte heller är hans specifika profitlära utarbetad. Däremot stod ”omkring år 1848 hans mervärdeteori – hörnstenen i hans ekonomiska lära – fast till sina grunddrag”,⁶ och kvar fanns endast uppgiften, att i detalj utarbeta denna teori; ett förlopp som vi i detalj kan studera i *Rohentwurf*.

Marx' ekonomiska studier avbröts genom revolutionen 1848/49. Han återupptar dem först sommaren 1850 i exil i London. De skäl som fick honom till det var till att börja med av politisk natur. Det gällde att – i överensstämmelse med den tidigare upptäckta materialistiska historieuppfattningen – utforska, i vad mån revolutionens utbrott och nederlag bestämdes av den ekonomiska sidan. Därför studerar Marx (framför allt med ledning av London-tidskriften *Economist*) den konkreta ekonomiska historien för åren 1848-50⁷ och kommer till resultatet, att som ”världshandelskrisen år 1847 varit den egentliga modern till februari- och marsrevolutionen”, så var ”den livgivande kraften för den på nytt stärkta europeiska reaktionen ... den industriella

¹ MEW 29, s. 551. Brevet finns i *Till kritiken*, s. 216-218 och i *Grunddragen*, s. 209-211.

² Se därom: K Marx, *Chronik seines Lebens* /Krönika över hans liv, i fortsättningen citerad som *Chronik*/, s. 22-23, 25-26, 30, 32, 35 och 37, liksom MEW 27, s. 16, 23, 25, 78 och 79.

³ Övers: MEGA-projektet startades på 1920-talet av Marx-Engels institutet i Moskva. Efter endast tre band stoppades det, institutets ledare Rjazanov m.fl. avskedades, och först på 50-talet kom den mindre ambitiösa ersättningen MEW. Där ingår ovanstående text i *Ergänzungsband*. I denna bok är hänvisningarna till *Texte zu Methode und Praxis II*, Reinbek 1964. /På svenska urval i Marx, *Människans frigörelse*./

⁴ Sedan dess har de Ekonomisk-filosofiska manuskripten funnit talrika hänförelse kommentatorer. Även vi delar denna hänförelse, fast vi inte kan värja oss för intrycket, att mycket, som tycks så överraskande i Manuskripten också hade kunnat hittas redan i *Kapitalet*, om man hade läst det på rätt sätt. Att det förblev obemärkt, måste framför allt tillskrivas den traditionella, rent ”ekonomistiska” uppfattningen av Marx' huvudarbete.

⁵ Jämför *Das Elend der Philosophie*, MEW 4, s. 83 och 167 ff. *Filosofins elände*, s. 47 och 167 ff.

⁶ *Grundrisse*, s. VII (utgivarnas förord).

⁷ *Chronik*, s. 92.

blomstringen, som efter mitten av 1848 så småningom åter inträdde, och 1849 och 1850 kom till full blomstring”. Men redan i september 1850 återupptar Marx arbetet med sin Ekonomi. Han ger vika för sina partivänners framhårdande⁸, vilket närmast yttrar sig i talrika excerpter /utdrag/ ur nationalekonomiska verk (som han denna gång inte längre läste på franska utan på engelska).⁹ (Även Marx ”pedagogiska” verksamhet – de nationalekonomiska föredrag, som han till en del höll för närmare vänner i sin lägenhet år 1850¹⁰ – kan ha inspirerat honom till återupptagandet av sina teoretiska studier.) I varje fall framskred hans arbete så väl, att han redan i maj eller juni 1851 trodde sig kunna börja nedskryva själva verket.¹¹

Om det verkligen hade kommit så långt, förmår vi tyvärr inte säga, eftersom enligt Rjasanows vittnesbörd¹² inget sådant manuskript fanns i Marx kvarlåtenskap. Vi vet endast att Marx förgäves förhandlade med flera förläggare och att han i detta syfte skickade en nu förlorad exposé över detta verk till Freiligraths vän, journalisten H. Ebner i Frankfurt.¹³ Visserligen följer inte bara av detta, att Marx verkligen började med manuskriptets slutgiltiga utarbetande; det är mycket möjligt att ”han inskränkte sig till färdigställandet av en exposé och förberedelse av materialet, för att sedan efter att ha slutit kontrakt ta itu med verkets utarbetande”.¹⁴ Mot detta tycks några hänvisningar, som finns i denna tids brevväxling mellan Marx och Engels, tala. Så ber Marx den 14 augusti 1851 sin vän att hjälpa honom med korrespondensen för *New York Tribune*, då han just ”har händerna fulla med ekonomin”.¹⁵ Och tydligare i brevet från 13 oktober samma år: ”Du måste förresten” – skriver Marx till Engels – ”äntligen meddela mig dina åsikter om Proudhon. De intresserar mig desto mera som jag nu är i färd med att utarbeta ekonomin”.¹⁶ Med anledning av detta råder Engels (den 27 november 1851) Marx att låta förläggaren Löwenthal från Frankfurt, som skulle ha uttalat sig mot Marx indelning av verket, veta att ”det inte gick att kasta omkull hela din plan, du hade redan börjat utarbeta kritiken¹⁷ o.s.v.”.¹⁸ Och slutligen skrev Marx den 13 februari 1855 till Engels, när redan alla publikationsplaner lidit skeppsbrott: ”Jag har ådragit mig ögonbesvären genom att jag läser igenom mina egna häften om ekonomi, om inte för att utarbeta saken så i alla fall för att bemästra materialet och hålla det ready /klart/ för bearbetning”.¹⁹ Av allt detta drar man kanske slutsatsen att färdigställandet av ett utkast till den planerade Ekonomin åtminstone påbörjats. Men vad som har hänt med detta manuskript, varför det inte blev bevarat, är en fråga som man väl aldrig kommer att kunna besvara.

Vad gäller innehållet och uppbyggnaden av det planerade verket, är vi hänvisade till enbart de torftiga meddelanden, som finns i det redan citerade brevet av Engels från 27 november⁺ och i

⁸ Brev från Kölns kommunistiska församling den 14.9.1850. (*Chronik*, s. 95).

⁹ Från september 1850 till oktober 1851 gjorde Marx utdrag från inte mindre än 52 ekonomer. (Se *Chronik*, s. 96-113.) Jfr även *Grundrisse*, s. 766.

¹⁰ *Chronik*, s. 80, 84 och 90. (Jfr även Wilhelm Liebknechts *Erinnerungen an Marx*, i *Ausgewählte Schriften*, 1934, I, s. 109-110.) – Man kan anta att dessa föredrag till innehållet anslöt sig till de föredrag som hållits i Bryssel om *Lönearbete och kapital*. För detta talar den korta innehållsförteckningen i nummer I av *Neue Rheinische Zeitung*, 1850 (Vad är borgerlig egendom? I. Kapitalet; II. Jordegendomen).

¹¹ Jfr Marx till Engels 2.4.1851: ”Jag har kommit så långt, att jag är färdig med hela den ekonomiska skiten om fem veckor. Et cela fait/och när det är gjort/, skall jag utarbeta Ekonomin hemma och kasta mig över en annan vetenskap på museet/British Museum/. Ca commence à m’ennuyer /det börjar tråka ut mig/. Au fond /i grunden/ har denna vetenskap inte gjort några framsteg sedan A Smith och D Ricardo, hur mycket som än gjorts i enskilda, ofta supradelikata, undersökningar.” (*MEW* 27, s. 228)

¹² D Rjasanow, *Siebzig Jahre ‘Zur Kritik der politischen Ökonomie’*, i Granbergs Archiv, 1930 (XV), s. 5 och 8-9.

¹³ A.a., s. 4-5. (Ebner var vid den tiden den österrikiska regeringens förtrogne, som vi vet från akter ur det österrikiska hov- och statsarkivet.)

¹⁴ Rjasanow, a.a., s. 8.

¹⁵ *MEW* 27, s. 314.

¹⁶ A.a., s. 359.

¹⁷ Se nästa stycke.

¹⁸ *MEW* 27, s. 373.

¹⁹ *MEW* 28, s. 434.

⁺ Fel i tyska upplagan, där står 27. februari.

Marx' brev den 24 november 1851. Av båda breven framgår, att Marx uppgav sin tidigare plan att även innesluta en *Kritik av politiken* i sitt verk²⁰, i så måtto att han nu ville inskränka sig till en ”uppgörelse” med den föregående ekonomin och de socialistiska systemen. I överensstämmelse med detta var hela verket beräknat på tre band, varav det första skulle innehålla kritiken av de traditionella ekonomiska kategorierna²¹, det andra kritiken av socialisterna och det tredje historien om den ekonomiska vetenskapen.²² Just denna plan hade Marx blivit tvungen att kasta omkull, om han i enlighet med förläggaren Löwenthals mening hade börjat verket med den lärdomshistoriska delen.²³ Naturligtvis kunde en sådan förändring inte tilltala Marx, å andra sidan var hans ekonomiska läge så förtvivlat, att han inte bara av detta skäl kunde avbryta förhandlingarna. Därför rådde Engels honom, att i nödfall gå med på Löwenthals förslag, men att denne då skulle förbinda sig till två band lärdomshistoria i stället för ett, eftersom i så fall talrika ”föregripanden av det kritiska” skulle bli oundvikliga. ”Sedan skulle som tredje band följa socialisterna och som fjärde – ce qu'il en resterait /det som återstår/ – och det mångomtalade 'positiva', – det som du egentligen vill. Saken har i denna form sina svårigheter, men den har den fördelen, att man inte säger den mycket efterlängtdade hemligheten förrän alldeles i slutet, och avslöjar att man inte producerar några Morrisonpiller⁺ först sedan borgarnas nyfikenhet har hållits vid liv genom tre band”. Dessutom skulle det i den förhandenvarande politiska situationen vara bäst att börja med den ”oförargligaste” delen, med ”historien”.²⁴

Brev vari Marx och Engels diskuterar nationalekonomiska frågor kastar visst ljus över Marx' studier under åren 1850-51 och på de framsteg, som han hade gjort som ekonomisk forskare sedan 1847. Framför allt det väldigt intressanta meningsutbytet från januari 1851 rörande Ricardos ränteteori.²⁵ Redan här kommer Marx med de väsentligaste invändningarna mot Ricardos motivering /Begründung/ av differentialräntan, invändningar som vi sedan möter i *Theorien* /Teorier om mervärdet⁺/ och *Kapitalet III*. Engels fann dessa invändningar så slående, att han skämtsamt svarade: ”Det är utom allt tvivel att din lösning är den rätta, och så har du förvärvat dig en ny titel som jordräntans ekonom. Funnes det ännu rätt och rättvisa på jorden, så skulle den samlade jordräntan åtminstone för ett år vara din, och det vore det minsta, som du kunde göra anspråk på.” Och han tillade: ”Om man kunde få in en översatt artikel om jordräntan av dig i en engelsk tidskrift, så skulle det väcka enormt uppseende ... Ännu ett skäl till att du borde sno dig med fulländandet och publicerandet av *Ekonomin*.”²⁶

Marx' brev från den 3 februari 1851 framstår i detta sammanhang som lika viktigt. Han framlägger där för Engels sin kritik av Currency- /valuta-/teorin²⁷, och vi kan se, hur han lösgör sig från Ricardo även i penningteorin.

Av särskilt intresse för oss är här emellertid den utförliga diskussion om Proudhons 1851 utkomna bok (*Idée générale de la révolution au XIXme siècle*, Den allmänna idén om 1800-talets revolution), som återfinns i brevväxlingen. Ty just om denna bok har Marx författat en större broschyr, som – åter utan framgång – erbjudits flera förläggare²⁸, och vars manuskript gick

²⁰ Jfr början av detta kapitel. – Redan detta utgjorde en förändring av Marx' ungdomsplan, som – förutom nationalekonomin och politiken – även inbegrep kritik av rätten, moralen och framför allt filosofin. (Se Marx' förord i *Ökonomisch-Philosophische Manuskripte*, s. 7-9.)

²¹ ”Kritiken av ekonomin” skall här förstås så, som Marx skisserade åtta år senare i ett brev till Lasalle: ”Det är samtidigt en framställning av systemet och genom framställningen kritik av det.” (Brev den 22 februari 1858. – *MEW* 29, s. 550, *Grunddragen* s. 210, *Till kritiken* s. 217 (korr).)

²² Jfr *Chronik*, s. 114.

²³ Den oklara beskrivningen av denna episod i Rjasanows arbete, s. 5-7, bör rättas till i denna riktning.

⁺ Kvacksalvarpiller, undergörande medel mot allt.

²⁴ *MEW* 27, s. 373.

²⁵ A.a., s. 157-162 och 170.

⁺ *Theorien über den Mehrwert* (*MEW* 26, 1-3). Urval på svenska Marx-Engels, *Skrifter i urval*, *Ekonomiska skrifter*.

²⁶ A.a., s. 170.

²⁷ A.a., s. 173-177 och 200-201. (Engels svar.)

²⁸ *Chronik*, s. 110 och III, liksom *MEW* 28, s. 312 och 358-359.

förlorat, som flera av hans tidigare arbeten. Vi vet bara att denna skrift under en tid befann sig i Wilhelm Piepers händer, en nära bekant till Marx, som lovade att erbjuda den till tyska förläggare under sin tysklandsresa 1851²⁹ och att Marx senare ville publicera samma skrift i form av en artikelserie under titeln *Neueste Offenbarungen des Sozialismus oder Idée générale de la revolution au XIXme siècle par P.J. Prondhon. Kritik von Karl Marx. /Socialismens senast uppenbarelser eller Den allmänna idén om 1800-talets revolution av P.J. Proudhon. Kritiserat av Karl Marx/*, i den av Weydemeyer i New York utgivna tidskriften *Revolution*³⁰. I Marx' kvarlåtenskap fanns ett hittills icke publicerat manuskript från 1851 (som man kan se av redaktionella anmärkningar i *Grundrisse*³¹), som bär titeln: ”Det fulländade pengasystemet”, och – som vi förmodar – är ett brottstycke av just 20 denna mot Proudhon riktade skrift. Hur som helst, så är den ovannämnda utförliga diskussionen om Proudhons bok i brevväxlingen³² något av en ersättning för den förlorade broschyren.

Av Marx-krönikan */Chronik/* får vi också veta, att Marx i augusti 1852 erbjöd förläggaren Brockhaus en avhandling om Den moderna nationalekonomiska litteraturen i England från 1830-1852, som skulle behandla 1. ”de allmänna verken”, och 2. ”specialskrifterna” om ”befolkning, kolonier, bankfrågan, skyddstullar och handelsfrihet etc.”.³³ Då Brockhaus genast avböjde, har det säkerligen stannat vid en plan.

Från sommaren 1852 till hösten 1856 blev Marx' arbete på Kritiken av nationalekonomin avbrutet av hans publicistiska arbete. Det betyder naturligtvis inte att de studier som Marx bedrev i detta syfte skulle ha varit utan betydelse för hans nationalekonomiska verk. Tvärtom: då många av hans korrespondenser /artiklar/ handlade om ”uppseendeväckande ekonomiska händelser i England och på kontinenten”, var Marx tvungen att ”sätta sig in i praktiska detaljer”, som visserligen låg ”utanför den politiska ekonomins egentliga, vetenskapliga område”³⁴, men som trots detta senare kom honom till pass. Det räcker här med att hänvisa till hans talrika artiklar om ekonomiska konjunkturer, frågan om handelspolitiken och om den engelska arbetar- och strejkrörelsen. Men också hans korrespondenser om de iriska och skotska agrarförhållandena såväl som om Englands indiska politik har visat sig rätt så fruktbara i detta avseende, då de uppmuntrade Marx till ett ytterst grundligt studium av de ”asiatiska produktionsformerna” och agrarkommunismens kvarlevor i Europa och Asien. Därigenom blev just de ekonomihistoriska delarna av hans nationalekonomiska verk väsentligt berikade och fördjupade.³⁵

Så mycket om den egentliga förhistorien till 1857-58 års *Rohentwurf*. Hur själva detta råutkast uppstod och hur dess första del efter grundlig omarbetning kunde publiceras i början av år 1859 under titeln *Zur Kritik der politischen Ökonomie /Till kritiken av den politiska ekonomin/*, har skildrats så utförligt i den anförda avhandlingen av Rjasanow och i utgivarnas förord till *Grundrisse*³⁶, att vi här skall begränsa oss till det nödvändigaste.

Det är mycket karakteristiskt att det omedelbara beslutet att skriva ner *Rohentwurf* och den feberaktiga brådska, med vilket det skedde (hela det nästan 50 tryckark⁺ stora manuskriptet blev färdigt på nio månader – från juli 1857 till mars 1858!³⁷), framför allt var föranlett av den ekonomiska krisens utbrott 1857. Denna kris har fyllt ”tvåmannapartiet i England” – som

²⁹ MEW 28, s. 369, 373 och 383.

³⁰ *Chronik*, s. 116.

³¹ *Grundrisse*, s. 987.

³² MEW 28, s. 296-304, 306, 308-311, 312-315 och 317-318.

³³ *Chronik*, s. 126.

³⁴ *Till kritiken*, s. 12 (korr.)/ty 11.

³⁵ Det skulle utan tvekan vara utomordentligt lönande att närmare jämföra de ekonomihistoriska ämnen, som Marx å ena sidan behandlade i sina artiklar i *N Y Tribune* och å andra sidan i *Kapitalet*.

³⁶ *Grundrisse*, s. VII-XIV.

⁺ Ett tryckark här lika med 16 sidor

³⁷ Se de redaktionella anmärkningarna på sidorna VII-VIII, 4, 150 och 842 i *Grundrisse*. – I detta avseende bör Marx-krönikans */Chronik/* oexakta uppgifter (s. 162-168) rättas till.

Engelsbiografen G. Mayer kallar de bägge vännerna – med stora förhoppningar³⁸, och det är därför bara naturligt, att Marx velat sätta åtminstone grunddragen av sin ekonomiska teori på pränt ”före syndafloden”, d.v.s. före början av den väntade europeiska revolutionen.³⁹ Hans revolutionära prognos vilade visserligen på en illusion; men hur ofta har inte sådana illusioner visat sig fruktbara! Så även i detta fall. ”Jag arbetar alldeles kolossalt, för det mesta till 4 om morgonen” – skrev Marx till Engels den 18 december 1857. ”Arbetet är nämligen dubbelt: 1) Utarbetningen av ekonomins grunddrag ... 2) den *nuvarande krisen*. Om den – förutom artiklarna i *Tribune* – för jag endast bok, som dock tar en hel del tid. Jag tycker, att vi about (till) våren *tillsammans* gör en pamflett om historien som *återanmälning* hos den tyska publiken – att vi fortfarande finns till, always the same /alltid de samma/. Jag har anlagt tre stora böcker – England, Germany, France ... Om Amerika ligger allt material i *Tribune*. Man kan sammanställa det senare.”⁴⁰ Även i detta fall har det självfallet förblivit en plan, – om vi bortser från den utförliga exposén över kapitlen om Frankrike (i Marx’ brev till Engels den 25 december 1857⁴¹), och från de talrika artiklarna om finans- och handelskrisen i *New York Tribune*⁴². Hur mycket den intensiva sysselsättningen med krisfenomenen 1857-58 har skärpt Marx’ teoretiska blick kan man se av den strålande framställning om realiserings- och krisproblemet som finns i *Rohentwurf*.⁴³ I så måtto är vi rikligt gottgjorda för att den planerade broschyren inte kom till.

Lika ytligt som förhoppningen på ”kravallåret 1858”⁴⁴, verkar vid första ögonkastet det andra motiv, som drev Marx till att författa *Rohentwurf*: hans strävan att göra upp räkningen med den socialistiska arbetarrörelsens ”falske broder” – proudhonismen. Det var säkert ingen tillfällighet att *Rohentwurf* började med en förintande polemik mot proudhonisten Darimon och mot den så kallade arbetspengaläran, och att även i den följande texten vederläggningen av proudhonismen tar stor plats. Marx själv har däri – som vi vet från hans brevväxling – sett ett av de avgörande vetenskapliga resultaten av första delen av sitt verk (alltså skriften *Till kritiken*).⁴⁵ Idag spelar visserligen socialismens specifika proudhonska avart knappast någon roll längre, och därför måste Marx’ framhävande av denna synpunkt verka ”oproportionellt”. I våra ögon träder snarare proudhonismens teoretiska förintelse långt bakom det andra av Marx betonade resultatet: nämligen att redan hans analys av varan och pengarna avslöjar ”den borgerliga produktionens specifikt samhällseliga, på intet sätt absoluta karaktär”. Likväl får inte förbises, att även i detta fall befruktades teorin genom praktiken, och att just den teoretiska fejden med proudhonismen bidrog väsentligt till utmejslandet av Marx’ penningteori. Det är emellertid en synpunkt som vi kommer att behandla först i avsnittet om denna lära.

³⁸ Det räcker att här anföra några karakteristiska ställen ur Marx-Engels brevväxling. ”Hur mycket jag än själv befinner mig i financial distress /finansiella bekymmer/” – skriver Marx den 13 november 1857 – ”har jag sedan 1849 inte känt mig so cosy /vid lika gott mod/ som vid detta outbreak /utbrott/.” Och Engels svarade den 15 november: ”Det allmänna intrycket av börsen här” som Engels besökte i sitt yrke ”var ytterst roande förra veckan. Dessa män retar sig svårt på mitt plötsligt stegrade humör. Börsen är faktiskt det enda ställe, där mitt nuvarande dullness /missmod/ förvandlas till elasticitet und bouncing /ung. spänst och livfullhet/. Därvid spår jag naturligtvis hela tiden svart; det retar dessa åsnor dubbelt”. (*MEW* 29, s. 207 och 210.)

³⁹ *MEW* 29, s. 225: ”Jag arbetar som en galning nätterna igenom med att sammanfatta mina ekonomiska studier, så att jag åtminstone har grunddragen klara” (härav den titel, som utgivarna gav *Rohentwurf*) ”före le déluge /syndafloden/”. /*Grunddragen*, s. 208 (korr.)./

⁴⁰ *MEW* 29, s. 232. Det mesta i *Grunddragen*, s. 208f (korr.).

⁴¹ *MEW* 29, s. 236-240.

⁴² Se *Chronik*, s. 164f.

⁴³ Se kapitel 21 i detta arbete.

⁴⁴ *MEW* 29, s. 245.

⁴⁵ Så skrev han 1.2.1859 till Weydemeyer: ”I dessa två kapitel (skriften *Till kritiken*) blir den nu i Frankrike fashionabla proudhonska socialismen, som vill låta privatproduktionen bestå, men vill organisera privatprodukternas utbyte, som vill varan men inte pengarna, krossad /kaputtgemacht/. Kommunismen måste framför allt befria sig från denne ‘falske broder’.” (*MEW* 29, s. 573. *Till kritiken*, s. 228 (korr.).) Och liknande heter det i Marx’ brev till Engels den 22.7.1859: ”Ifall du skulle skriva någonting” (om skriften *Till kritiken*) ”så bör du inte glömma, 1) att” (däri) ”proudhonismen är förintad till roten, 2) att den borgerliga produktionens specifikt samhällseliga, på intet sätt absoluta karaktär, är analyserad redan i den enklaste formen, i varans form.” (*MEW* 29, s. 463.)

Kapitel 2. Uppbyggnaden av Marx' verk

I. Den ursprungliga uppbyggnadsplanen och dess förändringar

Det är känt att det funnits två planer, som Marx ville lägga till grund för sitt ekonomiska huvudarbete: en från år 1857 och en från 1866 (resp. 1865¹). Mellan dessa båda ligger nio år av experimenterande och ständigt letande efter en framställningsform som passade för materialet. Därvid ägde en fortskridande inskränkning av den ursprungliga planen rum, som emellertid samtidigt motsvarades av en utvidgning av den resterande delen.

I planen från 1857 var verket indelat i sex ”böcker” (resp. ”avdelning /Abschnitt”² eller ”kapitel”³). Den första skulle handla om kapitalet, den andra om jordägandet⁴, den tredje om lönarbetet, den fjärde om staten, den femte om utrikeshandeln och den sjätte om världsmarknaden och kriserna. – Marx ville låta det hela föregås av en ”inledning”, där ”de bestämmingar som är allmänna och abstrakta och därför mer eller mindre tillkommer alla samhällen”, skulle avhandlas.⁴ Han beslöt emellertid redan kring årsskiftet 1858 att avstå från denna inledning, då han tyckte att ”det verkar störande att föregripa slutsatser, som först måste bevisas”.⁵

Av de sex böckerna skulle redan enligt den ursprungliga planen de sista tre (om staten, om utrikeshandeln, om världsmarknaden) endast skisseras. De skulle som Marx uttryckte det, inskränka sig till enbart ”grundlinjer”.⁶ I alla fall omtalas en av dessa böcker i ett brev till Kugelmann så sent som 28 december 1862 – vilket är ett bevis på att de inte ens då var helt uteslutna ur verkets totalplan.⁷ Detta måste ha skett snart efteråt, då det tredje manuskriptet av Marx från 1864-65 (som Engels lade till grund för *Kapitalet III*) inte längre tar någon notis om dessa böcker, utan bara förvisar dem – eller åtminstone en av dem, nämligen den om världsmarknaden – till verkets ”eventuella fortsättning”.⁸ Därmed skulle det redan föreligga en inskränkning av den ursprungliga planen.

Den andra inskränkningen hänför sig till böckerna II och III, som skulle handla om jordägandet och om lönarbetet. När Marx slutgiltigt avstod från dessa böcker kan lika lite sägas med säkerhet. Inte heller Marx' dispositioner från januari 1863 för Kapitalets första och tredje avsnitt, som Kautsky publicerade, ger något slutgiltigt svar. I alla fall verkar de väsentliga temana från böckerna om lönarbetet och jordägandet vara upptagna i manuskriptet till det slutgiltiga verkets band I och III, vilket tillkom 1864-66. De ursprungligen planerade sex böckerna blev därmed reducerade till blott en, d.v.s. till den om kapitalet.

Vi vänder oss nu till utvidgningen av den kvarvarande I. boken. Det är klart, att ur de uteslutna böckerna och då i synnerhet ur II och III, i den mån de innehåller den ”egentliga ekonomiska

¹ Vi förskjuter den andra planens tillkomst till år 1865, eftersom verkets uppbyggnad i Marx' brev till Engels den 31 juli 1865 (*MEW* 31, s. 132) exakt motsvarar den som anges i brevet till Kugelmann den 13 oktober 1866.

² Se *Grundrisse*, s. 198f (*Grunddragen* 86, ”avsnittet om Arbetsslönen”), s. 429 (”avsnittet om det internationella utbytet”) liksom s. 138f (*Grunddragen* 55), där planens sex avdelningar alla betecknas som ”avsnitt”.

³ ”Kapitel om kapitalet” (*Till kritiken*, s. 7 /ty 7); ”kapitel om lönearbetet” (*Grundrisse*, s. 302 och 702; *MEW* 29, s. 337); ”kapitlet om arbetsslönen” (*Grundrisse*, 241; *Theorien* 1, s. 379 och III, s. 306.)

⁴ Grundeigentum har vi för det mesta översatt med jordägande. Se vidare ordlistan.

⁵ Se stommen av denna inledning (publicerad redan 1903 av Kautsky) i *Grundrisse*, 3-31, *Grunddragen* 13-42. – Här skall vi också lägga märke till att det även i *Rohentwurfs* text finns några hänvisningar till den nämnda inledningen, och de ämnen som skall behandlas där. T.ex. på sidorna 206, 226 och 267.

⁶ *Till kritiken*, s. 7/ty 7. – Dock nämns en sådan inledning åter i en av Marx' dispositioner från år 1863. (Se s. 27 i detta arbete.)

⁷ Marx till Lasalle 11.3.1858. (*MEW* 29, s. 554).

⁸ I detta brev säger Marx om sitt andra manuskript, som han just arbetade med och som han tänkte publicera under den ändrade titeln *Kapitalet*, ett bidrag till kritiken av den politiska ekonomin: ”Det är kvintessensen ... och det som följer därav (kanhända med undantag av de olika statsformernas förhållande till samhällets olika ekonomiska strukturer) skulle också lätt kunna utföras av andra på grundval av det som levererats.” (*MEW* 30, s. 639.)

⁹ *Kapitalet III*, s. 98/ty 120.

grundutvecklingen”⁹, måste mycket material föras över till den första boken. Men inte bara det! Enligt den ursprungliga planen var även boken om kapitalet disponerad i fyra kapitel, som skulle handla a) om ”Kapitalet i allmänhet”, b) om konkurrensen, c) om krediten och slutligen d) om aktiekapitalet. I enlighet med detta var även de två första avslutade bearbetningarna av verket – alltså såväl *Rohentwurf* som det nämnda manuskriptet från 1861-63 – väsentligen inskränkta till analysen av ”Kapitalet i allmänhet”.¹⁰ ”Det omfattar i själva verket” – skrev Marx om detta andra manuskript, i det citerade brevet till Kugelmann den 28.12 1862 – ”endast det som skulle bilda det tredje kapitlet i den första avdelningen”¹¹, nämligen ‘Kapitalet i allmänhet’. Där finns alltså inte avhandlat kapitalens konkurrens och kreditväsendet.” Men redan en månad senare görs ett utkast till den ovan citerade dispositionen för det ”tredje avsnittet”, och här ger sig ett radikalt brott med det gamla indelningsschemat för boken till känna. Under de följande två åren låter han därför avsikten att ha en särskild framställning om konkurrensen, kreditväsendet och aktiekapitalet falla, och i stället utvidgas det avsnitt av den första boken, som handlar om ”Kapitalet i allmänhet”. Den väsentliga delen av de uteslutna avsnitten b, c och d kan nu föras in i den sista av de tre ”böckerna” (som förutses i den nya uppbyggnadsplanen). De skulle handla (I) om Kapitalets produktionsprocess, (II) om cirkulationsprocessen och (III) om gestaltningen av den kapitalistiska produktionens totalprocess.¹² Kapitalet har därmed fått sin slutgiltiga form.

II. När och i vad mån uppgavs den första planen?

Vi vill nu illustrera det som sagts om de olika kapitalutarbetningarnas utveckling (*Rohentwurf*, *Theorien*, *Kapitalet*). För bättre översikt anges här de båda uppbyggnadsplanerna en gång till.

Planen från år 1857 avsåg följande uppbyggnad av verket:

I. BOKEN OM KAPITALET

a) *Kapitalet i allmänhet*

- 1) Kapitalets produktionsprocess
- 2) Kapitalets cirkulationsprocess
- 3) Profit och ränta

b) *Avsnittet om konkurrensen*

c) *Avsnittet om kreditväsendet*

d) *Avsnittet om aktiekapitalet*

II. BOKEN OM JORDÄGANDET

III. BOKEN OM LÖNARBETET

IV. BOKEN OM STATEN

V. BOKEN OM UTRIKESHANDELN

VI. BOKEN OM VÄRLDSMARKNADEN OCH KRISERNA

Enligt planen från 1866 (1865) sönderfaller däremot verket i följande delar:

BOK I	KAPITALET'S PRODUKTIONSPROCESS
BOK II	KAPITALET'S CIRKULATIONSPROCESS
BOK III	GESTALTNINGAR AV TOTALPROCESSEN
BOK IV	TEORINS HISTORIA

Och nu till de enskilda Kapitalmanuskripten. Låt oss börja med *Rohentwurf*. Vid första påseendet tycks detta verks uppbyggnad sammanfalla med Kapitalets. Ty även i *Rohentwurf*¹³ undersöks till att börja med kapitalets produktionsprocess, medan det andra avsnittet handlar om cirkulationsprocessen och det tredje avslutas med analysen av profiten, profitkvoten och räntan. Men detta

⁹ Se det citerade brevet till Lasalle från 11.3.1858.

¹⁰ Vilken utomordentlig betydelse just detta begrepp har i den marxiska metodläran, skall senare visa sig (i detta kapitel's avsnitt IV B).

¹¹ De första två kapitlen (Vara och Pengar) finns redan i den 1859 publicerade skriften *Till kritiken*.

¹² *MEW* 31, s. 534.

¹³ Vi bortser här från ”kapitlet om pengarna”, som i *Kapitalet I* motsvaras av 1. avdelningen (om varan och pengarna).

första påseende är emellertid väldigt vilseledande. Ty, till skillnad från det senare verket, skall *Rohentwurf* (som vi redan har anmärkt) huvudsakligen inskränka sig till analysen av ”kapitalet i allmänhet”, och bortser därför medvetet från många problem, som behandlas ingående först i *Kapitalet*. Sålunda saknas redan i det avsnitt i *Rohentwurf* som behandlar produktionsprocessen alla teman som Marx senare utvecklar i följande kapitel av första bandet: 8 I-VII, 12 I-V, 13 III-X, 15 till 20, 22 II-V, 23 V a-f, 24 II-VI och 25. D.v.s. inte bara de i *Rohentwurf* endast antydda temana om arbetsdelning och samverkan, den ursprungliga ackumulationen, kolonisationsteorin o.s.v. (punkter där *Kapitalet* i grund och botten endast fyllde den ram som de dragits upp redan i *Rohentwurf*) utan också allt som hänför sig till arbetslönen och dess former, till arbetsdagen, kapitalets utsugningspraktik och till arbetarlagstiftningen får falla – alltså just de teman som enligt vår uppfattning i den ursprungliga planen hade hört till området för den särskilda ”Boken om lönarbetet”. Ännu större verkar självfallet skillnaden mellan *Rohentwurfs* följande avsnitt och *Kapitalet II*, då vi i *Rohentwurf* endast finner det material behandlat, som tillnärmelsevis motsvarar II. bandets kapitel 5 och 7-15. Här saknas alltså inte bara analysen av penningkapitalets, det produktiva kapitalets och varukapitalets kretslopp utan även den grundläggande undersökningen av det samhällsliga totalkapitalets reproduktion och cirkulation (II. bandets avdelning III). Men även däri kan II. bandets framställning gälla som ett stort anlagt utförande av redan i *Rohentwurf* antydda och i sin linda förekommande tankegångar¹⁴. Utformningen går principiellt inte utöver den ram som tilldelades analysen av cirkulationsprocessen. Det är något helt annat om vi jämför det kortfattade sista avsnittet av *Rohentwurf* med *Kapitalet III*! Här berörs visserligen samma problem som vi hittar i avsnitt I-III i det senare verket. Men i *Rohentwurf* behandlas dessa problem s.a.s. endast i förbigående – hur de ter sig just ur ”kapitalet i allmänhets” synpunkt, alltså med konkurrensen utesluten. Med andra ord, här var den punkt där *Rohentwurf* måste avslutas, om det skulle förbli troget den ursprungliga planen. Därför är det sista avsnittet så kort och därför är också alla teman, som utgör innehållet i avsnitt IV-V av *Kapitalet III*, medvetet utelämnade, d.v.s. å ena sidan köpmannakapitalet och kreditväsendet och å andra sidan jordrörelsen. Ty just detta var problem som enligt planen från 1857 skulle behandlas först i de kommande delarna av ”Boken om kapitalet” och i verkets andra bok, som skulle ägnas åt jordägandet.

Vi ser att *Rohentwurf* principiellt inte går utöver punkterna I.a) 1-3 av det på sidan 25 återgivna schemat – dess uppbyggnad motsvarar exakt Marx’ ursprungliga plan. Men hur är det i detta avseende med det andra kapitalmanuskriptet, det från år 1861-63?

Då ytterst viktiga delar av detta manuskript fortfarande väntar på att publiceras¹⁵, måste vi framförallt vända oss till de av Kautsky publicerade dispositionerna för första och tredje avsnittet av ”Boken om kapitalet” från januari 1863¹⁶. Den första av dessa lyder:

”Det första avsnittet ”*Kapitalets produktionsprocess*” att dela så:

1. Inledning. Vara. Pengar.
2. Pengars förvandling till kapital.
3. Det absoluta mervärdet, a) arbetsprocess och värdeförmeringsprocess. b) konstant kapital och variabelt kapital, c) det absoluta mervärdet, d) kamp för normalarbetsdagen, e) samtida arbetsdagar (antalet samtidigt sysselsatta arbetare). Mervärdets belopp och mervärdekvoten (Storlek och höjd?).
4. Det relativa mervärdet a) enkel samverkan b) arbetets delning c) maskineri etc.

¹⁴ Så uppställdes redan i *Rohentwurf* de första reproduktionsschemana. (Jfr kapitel 21 i detta arbete).

¹⁵ Som bekant har Kautsky (detsamma gäller även för Theoriens nya utgåva!) inskränkt sig till publicerandet av den del av manuskriptet som handlar om ”*Theorien über den Mehrwert*”. Men resten skulle – som man kan sluta sig till av Kautskys och Engels uppgifter (*Kapitalet II*, 4; Kautskys utgåva av *Theorien I*, s. XII f) – väl fylla ett band på över tusen sidor.

¹⁶ Vi citerar dessa båda dispositioner efter den nya utgåvan i *Theorien I*, 389 f.

5. Kombination av absolut och relativt mervärde. Förhållande (produktion) mellan lönarbete och mervärde. Arbetets formella och reella underordnande under kapitalet. Kapitalets produktivitet. Produktivt och improduktivt arbete.
6. Mervärdets återvandling till kapital. Den ursprungliga ackumulationen. Wakefields kolonialteori.
7. Produktionsprocessens resultat.
1. (Antingen under 6 eller 7 kan 'der change in der Erscheinung des law of appropriation' /förändringar i tillägnelselagens framträdelse/ framställas.)
8. Teorier om mervärdet.
9. Teorier om produktivt och improduktivt arbete."

Och den andra dispositionen:

"Tredje avsnittet '*Kapital och profit*' att dela så:

1. Mervärdets förvandling till profit. Profitkvoten till skillnad från mervärdekvoten.
2. Profitens förvandling till genomsnittsprofit. Den allmänna profitkvotens framställning. Värdenas förvandling till produktionspriser.
3. A. Smiths och Ricardos teorier om profit och produktionspris.
4. Jordröntan (illustration av skillnaden mellan värde och produktionspris).
5. Den s.k. ricardoska räntelagens historia.
6. Lagen om profitkvotens fall. A Smith, Ricardo, Carey.
7. Teorier om profiten.
(Osäkert om Sismondi och Malthus inte också skall tas upp under 'Teori om mervärdet'.)
8. Profitens klyvning i industriell profit och ränta. Det merkantila kapitalet. Penningkapitalet.
9. Revenue and its sources /revenue och dess källor/. Här bör frågan om förhållandet mellan produktions- och distributionsprocessen tas upp.
10. Pengarnas återflödes /reflux/ rörelser i den kapitalistiska produktionens totalprocess.
11. Vulgärekonomin.
12. Avslutning. Kapital och lönarbete."

Hur kommenterar nu Kautsky de anförda dispositionerna? "I varje fall räcker redan dispositionerna för första och tredje banden¹⁷ för att visa, att vid tiden för deras avfattande stod Kapitalets plan" – Kautsky menar här det slutgiltiga verket – "redan fast hos Marx i alla sina grunddrag ... Vid denna tid, fem år innan första bandet kom ut, var hela *Kapitalet* färdigtänkt inte bara till sina allmänna tankegångar utan också i den planmässiga uppbyggnad, i vilken den senare mötte offentligheten. Det framgår tydligt redan vid en jämförelse mellan dispositionen och I. bandets innehållsförteckning. De båda täcker varandra nästan fullständigt. Med 'förändringar i tillägnelselagens framträdelse' bör uppenbarligen den tankegång förstås, som Marx utvecklade i första bandet som 'den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens', vilken går ut på expropriatörens expropriation. Endast två avsevärda skillnader uppträder mellan den preliminära dispositionen och första bandets slutgiltiga utformning: I dispositionen hålls fortfarande fast vid avsikten att vid slutet av varje punkt ge teorins historia i en sammanfattande framställning, så som skedde i *Till Kritiken*¹⁸ ... Att dessa framställningar om teorins historia slutligen blev förvisade dels till en samlad framställning i ett särskilt fjärde band, dels gavs från fall till fall i enskilda fotnoter, kommer säkert var och en att erkänna som ändamålsenligt." – "Men varför har", fortsätter Kautsky, "Marx avstått från att, som han avsåg, behandla det produktiva arbetet i första bandet? Man kan inte anta att han ville utesluta det ur fältet för Kapitalets undersökningar överhuvudtaget. Det /produktiva arbetet/ är för viktigt för det. Men var tänkte han då föra fram det, när han

¹⁷ Skulle hela: "för första och tredje avdelningen av 'Boken om kapitalet'".

¹⁸ Även *Rohentwurf* innehåller särskilda partier om *Theorien vom Mehrwert und Profit* /Teorier om mervärde och profit/.

avlägsnade det från första bandet? Om det kan vi tyvärr inte säga det minsta, vi har inte den minsta hållpunkt för ett bestämt svar.”

I samma företal av Kautsky läser vi: ”Ännu närmare än i första bandet ansluter sig i tredje bandet den slutliga uppbyggnaden till den preliminära dispositionen. Bortser vi från de redan nämnda utvecklingar om ränte- och profitteorins historia, som var planerade och sedan föll bort, så kvarstår mellan det tredje bandet – så långt det blev färdigt – och dess första disposition endast en skillnad i materialets ordningsföljd. I den preliminära dispositionen kommer framställningen om jordräntans lagar före de noggranna förklaringarna om handelsprofit och penningränta. I tredje bandet är ordningen den motsatta. Den ena dispositionen tycks mig lika bra som den andra, någon väsentlig skillnad medför de ej.”¹⁹

Så långt Kautsky. Beträffande hans yttrande om det produktiva arbetet, så beror hela denna anmärkning på ett missförstånd. Kautsky förbiser helt enkelt, att punkt 5 i första avdelningens disposition rätt så väl motsvarar innehållet i *Kapitalet I*, kapitel 14 och 15, och att just kapitel 14 som handlar om ”absolut och relativt mervärde” börjar med en undersökning om bestämningen av det produktiva arbetets begrepp, varigenom den tidigare analysen av denna bestämning ”sedd från den enkla arbetsprocessen” (*Kapitalet I*, 156 (korr)/ty 196) skulle kompletteras och föras vidare. Visserligen inskränker sig Marx i 14. kapitlet av första bandet till en väldigt knapp resumé av sina forskningar om detta och hänvisar för övrigt läsarna till ”den fjärde boken” av sitt verk (enligt planen från 1866), d.v.s. till den av Kautsky själv utgivna *Theorien*, i vars först band, sv s. 253-428 /i *MEW* s. 122-277/, det just finns en brett upplagd undersökning av detta problem.

Lika litet kan man hålla med Kautsky om att under ”förändringar i tillägnelselagens framträdelse” ”bör uppenbarligen den tankegång förstås, som Marx utvecklade i första bandet som ‘den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens’ ”. Så är det inte alls! Nej, det handlar mycket mer om att i och med övergången till den borgerliga produktionen, måste den enkla varuekonomin tillägnelselag slå om till den kapitalistiska. En tankegång som Marx ägnar ett särskilt underkapitel i *Kapitalet I*²⁰ och som i själva verket utgör den ”springande punkten” i hans kritik av klassikerna.

Men detta är bara detaljer. Som mycket mer betänklig framstår Kautskys utläggning om den föregivna ”nästan fullständiga” överensställningen mellan dispositionerna från januari 1863 och innehållet i *Kapitalet I* och *III*. Det måste visserligen falla i ögonen, att till skillnad från *Rohentwurf* så innehåller dispositionen för den första avdelningen även sådana teman som ”kampen om normalarbetsdagen”, ”enkel samverkan”, ”arbetets delning”, ”förhållandet mellan lönarbete och mervärde”, ”den ursprungliga ackumulationen”, ”kolonialteori”, alltså teman som motsvarar kapitlen 8, 11, 12, 15, 24 och 25 i I. bandet. Men i denna disposition saknas analysen av kategorin arbetslön och dess former fullständigt, alltså hela det material som Marx behandlar i 6. avdelningen av I bandet (kapitel 17-20). Vi tror oss därav kunna dra den slutsatsen att Marx fortfarande förvisade dessa teman till en separat *bok om lönarbetet*. Första avsnittets disposition verkar därför mycket närmare motsvara den ursprungliga planen från 1857 än den från 1866.

Mer invecklat blir det när det gäller III. avsnittet. Beträffande jordräntan kan man knappast hålla med Kautsky om att det enbart skulle handla om en ”skillnad i materialets ordningsföljd”. Marx säger ju själv i sin disposition, att han endast vill behandla problemet med jordräntan som en utveckling, för att ”illustrera skillnaden mellan värdet och produktionspriset”.²¹ Därför skall den

¹⁹ *Theorien* (Kautskys utgåva), III, VIII-X.

²⁰ Se 22. kapitlets första underkapitel: ”Kapitalistisk produktionsprocess i utvidgad skala. Varuproduktionens egendomsförflyttning slår om till lagar för kapitalistisk tillägnelse.” I Bohmans översättning ”expropriation”. Jfr även *Grundrisse*: 148, 202 f, 361 f, 373 f, 408 f, 565 f, 903f och *Theorien I*, s. 58 f och III, s. 369 f och 473. /Kursiverade sidor finns i de svenska översättningarna./

²¹ Det handlar alltså bara om Marx’ lära om den absoluta räntan. (Jfr *Theorien* (Kautskys utgåva), II/I, 329: ”Den absoluta räntan är värdets överskott över jordproduktens produktionspris. Differentialräntan är marknadsprisets överskott hos produkter från gynnade jordar över värdet av deras egen produkt.”) (Jfr *MEW* 26.2, s. 137.) Jfr även

nämnda undersökningen omedelbart knyta an till analysen av ”varuvärdenas förvandling till produktionspriser”. Mycket viktigt tycks oss däremot det faktum att dispositionen såtillvida bryter med det gamla indelningsschemat för *Boken om kapitalet*, som den avstår från en separat framställning av konkurrensen. I dispositionen saknas emellertid fortfarande analysen av krediten och aktiekapitalet. (Kautskys hänvisning till dispositionens punkt 8 är ingalunda tillräcklig ty i *Rohentwurf*²² och i *Theorien*²³ går Marx in på räntans kategori, trots att han där uttryckligen utesluter kreditväsendet ur sitt undersökningsområde.)²⁴

Vår slutsats är alltså att även dispositionerna från januari 1863 till största delen förblir inom den ursprungliga planens ram, även om ett avsteg från denna plan redan här förbereds. Detta antagande bekräftas även vid läsning av *Theorien* (d.v.s. den publicerade delen av manuskriptet från 1861-63). Ty just i *Theorien* finns många ställen som hänvisar läsaren dels till den särskilda *Boken om lönarbetet* och om jordägandet, dels också till de senare avdelningarna av ”*Boken om kapitalet*” (enligt den ursprungliga planen).

Låt oss börja med de senare. Här måste visserligen i förväg sägas att dispositionerna, som tryckts av Kautsky, skisserades av Marx då *Theorien*-manuskriptet nästan var färdigt. Detta förklarar varför det i *Theorien* finns hänvisningar inte bara till den särskilda avdelningen om krediten²⁵ utan också till den om konkurrensen²⁶. En sak faller dock genast i ögonen: Ännu i *Rohentwurf* framhävs fortfarande ständigt, att en mera ingående behandling av problemet med genomsnittspålitkvoten och produktionspriserna blir möjlig först vid analysen av de ”många kapitalen”²⁷ d.v.s. av konkurrensen.²⁸ I *Theorien* var Marx emellertid tvungen att göra upp med Smiths och Ricardos värde- och mervärdeteori; det hade emellertid inte varit möjligt om han inte utförligt gått in på frågan om hur den allmänna pålitkvoten utbildas och om värdenas förvandling till produktionspriser. Under arbetets förlopp har det alltså framgått att det var nödvändigt att på denna punkt gå vida utöver ramen för den ursprungliga avdelningen om ”kapitalet i allmänhet”. Visserligen förvisas flera frågor (som vi senare finner behandlade i *Kapitalet III*) i *Theorien* fortfarande till ”avdelningen” eller ”kapitlet” om konkurrensen.²⁹ Men det faktum att så mycket av det material, som ursprungligen var bestämt för den särskilda avdelningen om konkurrensen, hade föregripits redan i manuskriptet från 1861-63, måste slutligen (som vi såg redan i Marx’ disposition) leda till att denna avdelning fullständigt eliminerades, följaktligen att den gamla uppbyggnadsplanen ersattes med den nya.

Ett annat resultat kommer fram, när man betraktar de i *Theorien* förekommande hänvisningarna till *Boken om jordägandet* och *Boken om lönarbetet*. I den del av II. bandet som handlar om Ricardos ränteteori, framhäver Marx åter att det endast gällde för honom att ”som illustration till en teori om värde och produktionspriser utveckla den allmänna lagen om räntan”; ”medan jag skulle ge den detaljerade framställningen av jordräntan först när jag kom till jordräntans behandlingen ex professo” /som yrkesman/.³⁰ Och inte mindre entydiga är hänvisningarna till *Boken om lönarbetet* (resp. ”Kapitlet om arbetslönen”), där Marx bl.a. ville undersöka den viktiga frågan om

Marx’ brev till Engels den 2.8.1862: ”Nu tänker jag emellertid redogöra för ränteteorin redan i denna volym – i ett tillägg, som får ’illustrera’ en tidigare formulerad sats.” Brev, s. 44 (korr.)/ty MEW 30, s. 263.

²² Jfr kapitel 27 i detta arbete.

²³ *Theorien* III, s. 448-472.

²⁴ Se t.ex. *Grundrisse* s. 675, 690, 737; *Theorien* II, s. 208, 483, 493, 513 f, 533 f; *Theorien* III, s. 48 och 455 /kursiverade sidor finns i översättning/.

²⁵ Jfr föreg. not.

²⁶ Se *Theorien* II, s. 208, 228, 454, 469, 484, 493, 505, 513, 521, 534; *Theorien* III, s. 48, 305 och 348.

²⁷ Om kategorin ’de många kapitalen’ se avsnitt IV B i detta kapitel.

²⁸ *Grundrisse* 339, 461 och 646.

²⁹ Här är väl exemplet med ”motverkande orsaker till pålitkvotens tendensiella fall” mest lärorikt. Ännu i *Theorien* III (s. 304 f) förvisas betraktandet av dessa orsaker till det särskilda kapitlet ”om kapitalens konkurrens”. I *Kapitalet III* finns emellertid redan ett helt kapitel, som just handlar om motverkande faktorer till pålitkvotens fall. (Jfr kapitel 26 i detta arbete.)

³⁰ *Theorien* II, s. 268. – Jfr a.a., s. 24, 36, 97.

kvalificerat arbete³¹ och avlöningen av de så kallade ”improduktiva tjänstprestationerna”.³² I detta avseende håller han alltså fortfarande fast vid den ursprungliga planen.

Till sist vill vi utnyttja det av Engels utgivna (och delvis omredigerade) manuskriptet till *Kapitalet III*, då detta manuskript författades först åren 1864-65 – alltså just under den tid, då enligt vår uppfattning övergången från den gamla till den nya uppbyggnadsplanen försiggick.

Vad beträffar den ursprungligen avsedda särskilda ”avdelningen om konkurrensen”, så hänvisas även i manuskriptet från 1864-65 några ämnen (mest rörande detaljer) till en ”specialundersökning av konkurrensen”.³³ Avgörande är här emellertid den synpunkt, som Marx utvecklar redan på manuskriptets första sida:

”I sin verkliga rörelse, mötas kapitalen i sådana konkreta former, för vilka kapitalets gestalt i den omedelbara produktionsprocessen såväl som dess gestalt i cirkulationsprocessen bara framträder som särskilda moment. Kapitalets olika gestaltningar, sådana som vi utvecklar dem i denna bok, närmar sig alltså steg för steg den form i vilken de uppträder på samhällets yta i de olika kapitalens agerande mot varandra /Aktion aufeinander/, i konkurrensen, och i det vanliga medvetandet hos produktionsagenterna själva.”³⁴

Här låter Marx alltså den tidigare principiella åtskillnaden mellan analysen av ”kapitalet i allmänhet” och av konkurrensen falla, vilket självfallet inte utesluter att vissa specialproblem fortfarande måste hänvisas till en särskild undersökning av konkurrensen.³⁵

Så entydigt låter sig inte frågan om avdelningen om krediten (och den om aktiekapitalet) lösas. Vi känner visserligen till yttranden från Marx, att band III skulle innehålla en ingående analys av kreditväsendet.³⁶ Även på denna punkt har alltså Marx brutit med verkets gamla uppbyggnadsplan. Ändå finns i manuskriptets I. avdelning en anmärkning, enligt vilken kreditväsendets framställning skulle förbli ”utanför planen för vårt verk”.³⁷ ”Den ingående analysen av kreditväsendet och de instrument det skapar åt sig (kreditpengar o.s.v.)” – heter det vidare i början av 25. kapitlet – ”ligger utanför vår plan”.³⁸ Yttranden som tycks tyda på en visst vacklan, som säkerligen hade undanröjts, om Marx själv hade haft möjlighet att utarbeta manuskriptet i tryckfärdig form – och då särskilt manuskriptets avsnitt V, som till stora delar enbart föreligger i form av anteckningar.³⁹

Så långt konkurrensen och kreditväsendet. Hur förhåller det sig då med det material som enligt den ursprungliga planen skulle behandlas i verket II. till VI. böcker?

Beträffande ”Boken om jordägandet” så har redan arbetet med *Theorien* föranlett Marx att överskrida ramen för punkt 4 av dispositionen för den III. avdelningen från januari 1863. Så har han i *Theorien* på intet sätt begränsat sig till en ”illustration av skillnaden mellan värde och produktionspris”, alltså till framläggande av läran om den absoluta räntan, utan dessutom presterat en utförlig kritik av Ricardos teori om differentialräntan. Båda problemen – det om den absoluta räntan och det om differentialräntan – behandlas nu i manuskriptet från 1864-65, även om undersökningen av differentialräntan nu tar täten.⁴⁰ Dessutom finner man emellertid i det av Engels utgivna manuskriptet till III. bandet inte bara ett särskilt kapitel om ränta på byggnadsmark,

³¹ A.a. III, s. 164f.

³² A.a. I, s. 379f.

³³ Se *Kapitalet III*, s. 76, 105, 177, 215, 677 f, 736/ty 94, 128, 207, 245, 323, 772 och 839.

³⁴ A.a. s. 25 (korr) /Sa 3/ty 33. – Jfr a.a., s. 733/ty 836.

³⁵ Här bör framhåvas att enligt Marx' avsikt denna ”specialundersökning om konkurrensen” framförallt skulle syssla med en analys av ”marknadprisernas verkliga rörelse”, (*Kapitalet III*, s. 678 och 778/ty 772 och 839) – alltså just med det problem som är det huvudsakliga undersökningsföremålet för dagens så kallade akademiska teori.

³⁶ *MEW* 31, s. 296 och *MEW* 32, s. 74 och 204.

³⁷ *Kapitalet III*, s. 98/ty 120.

³⁸ A.a., s. 363 (korr)/ty 413. (Jfr kapitel 27 i detta arbete.)

³⁹ Jfr Engels' förord till *Kapitalet III*, s. 7f/ty 12 f.

⁴⁰ Visserligen är ändringen av ordningsföljden gjord av Engels, men han följde här bara den plan av Marx som trycktes i *Kapitalet III*, s. 646/ty 736.

gruvränta och markpris utan också en djupgående undersökning av ”den kapitalistiska jordräntans genes”/tillkomst/, – varigenom ett önskemål uppfylldes, som hade uppställts redan i *Theorien II*.⁴¹ Den så tillkomna avdelning VI av III. bandet griper troligen tag i de avgörande temana i den ursprungligen avsedda *Boken om jordägandet*; fast Marx även nu betonar, att ”vid en systematisk behandling av jordägandet, som ligger utanför vår plan”, så borde inte bara jordägandets olika historiska former tas upp ingående utan även några specialfrågor som rör själva det moderna jordägandet.⁴² Å andra sidan vet vi av Engels förord till *Kapitalet III*, att Marx just för avdelningen om jordräntan hade ”gjort alldeles nya specialstudier på 70-talet”. ”Han hade i åratal på original-språket studerat och gjort utdrag ur de efter ’reformen’ i Ryssland 1861 ofrånkomliga statistiska undersökningarna och andra publikationer om jordägande ... På grund av den mångfald olika former av jordägande /Grundbesitz/ och av exploatering av jordbrukande producenter som fanns i Ryssland, skulle detta land i avdelningen om jordräntan spela samma roll som England i bok I i fråga om det industriella lönarbetet.”⁴³ Vilka ändringar detta hade medfört i manuskriptet låter sig inte ens anas.

Att manuskriptet från 1864-65 inte innehåller några hänvisningar till en särskild *Bok om lönarbetet*, förklaras helt enkelt av att manuskriptet redan författades enligt den nya uppbyggnadsplanen, och enligt denna plan föll alla teman från den tidigare boken om lönarbetet inom området för verkets första band, som handlar om produktionsprocessen.

Vad slutligen beträffar de ursprungliga böckerna IV – VI (om staten, utrikeshandeln och världsmarknaden), så vill vi här gärna hänvisa till det redan tidigare citerade stället ur *Kapitalet III*⁴⁴, där Marx utslöt frågan om ”konkurrensen på världsmarknaden” ur Kapitalets undersökningsområde. Detsamma gäller det därmed nära sammanhängande problemet med de industriella cyklerna, ”växlingen mellan högkonjunktur /prosperitet/ och kris”, – ”vars vidare analys” – som Marx upprepade gånger framhäver – ”faller utanför området för vår analys”,⁴⁵ och väl tänktes ingå först i ”verkets eventuella fortsättning”. Det bevisar emellertid att Marx’ kristeori verkligen uppvisar ”luckor” – i den meningen att det inte mer förunnades honom att behandla fenomenet på dess mest konkreta nivå. Och så tillvida finns det förvisso en sann kärna i Rosa Luxemburgs kritik⁴⁶.

Så mycket om de planändringar som kan konstateras i de omtalade kapitalmanuskripten själva. Vilka slutsatser kan vi nu dra ur vår översikt? För det första att övergången från den gamla till den nya planen inte genomfördes tidigare än under åren 1864-65, och för det andra att vi med avseende på planändringen strikt måste skilja mellan de ursprungliga böckerna I-III och böckerna IV-VI.

Beträffande de senare böckerna är det från vår översikt inte långt till slutsatsen, att dessa böcker aldrig verkligen ”gavs upp”, d.v.s. att de teman som faller inom deras område aldrig fullständigt trängde in i verkets andra struktur utan i huvudsak förblev förbehållna den ”eventuella fortsättningen” av verket. I varje fall behandlas dessa teman i *Kapitalet* endast då och då, så att den s.k.

⁴¹ Följande ställe avses: ”Detta borde utvecklas: 1. Övergången från det feodala jordägandet till en annan, kommersiell grundränta – reglerad av den kapitalistiska produktionen, och å andra sidan detta feodala jordägandes övergång till fritt bondeägande; 2. hur jordräntan uppstår i länder som Förenta Staterna, där marken ursprungligen inte” är ”tillägnad, och det borgerliga samhället åtminstone formellt härskar redan från början; 3. jordägandets asiatiska former, som fortfarande existerar.” (*Theorien II*, s. 36) Endast till den sista av dessa punkter har Marx inte återvänt i III. bandets manuskript.

I detta sammanhang borde kanske nämnas att Marx också hade för avsikt (som vi kan se av fotnot 188 b på sidan 627 (korr)/ty 739 i *Kapitalet I*) att i tredje bandet ”utförligt påvisa”, ”huru både de enskilda godsägarna och den engelska lagstiftningen planmässigt utnyttjade hungersnöden och de förhållanden, som den medförde, för att med våld genomdriva jordbruksrevolutionen och uttunna Irlands befolkning till det mått som tilltalar lantlorderna”. Inte heller till denna punkt har Marx återvänt i band III.

⁴² *Kapitalet III*, 551, 552, och 555/ty 627, 628 och 632.

⁴³ *Kapitalet III*, s. 9 (korr)/ty 14, Engels’ förord.

⁴⁴ Se fotnot 8 i detta kapitel.

⁴⁵ *Kapitalet III*, 326, 328, 736/ty 370, 372 och 839.

⁴⁶ R Luxemburg, ”Die akkumulation des Kapitals” (1921), 137-141.

”luckoteorin” verkar berättigad även i detta avseende. (Luckoteorin /die Lückentheorie/ är H. Grossmans beteckning, han förnekar dock varje ”lucka” i Marx’ *Kapitalet*.⁴⁷)

Det är något helt annat med böckerna II och III. Dessa måste införlivas med den nya strukturen. Utan behandlingen av de frågor som faller därunder hade *Kapitalet* som sådant varit otänkbart! (Detsamma gäller naturligtvis även för avdelning b – d av ”Boken om kapitalet” enligt den ursprungliga planen.) Och endast när det gäller dessa, den gamla strukturens beståndsdelar – alltså böckerna II och III liksom avdelning b – c av den I. boken – kan problemet med planändringen finnas kvar, vilket vi nu närmast skall bena ut.⁴⁸

III. Hur har planändringen tolkats hittills?

(H. Grossmans och Fr. Behrens’ förklaringsförsök)

Så mycket om planändringens yttre historia. Men vilka var grunderna för denna ändring, och på vilket sätt hänger de samman med metodologin för Marx’ verk?

Det är betecknande (och samtidigt beklämmande), att denna fråga som är så grundläggande för förståelsen av Marx lärobyggnad, först 1929 rullades upp av H. Grossman, den nyss nämnde författaren till *Akkumulationsgesetzes /Ackumulationslagen/*.⁴⁹ Emellertid besvarade han inte frågan, lika litet som några efterkrigsförfattare som gått in på detta ämne.

Grossman har naturligtvis rätt i att ”en ändring av Kapitalets uppbyggnadsplan omöjlig kunde vara en tillfällighet eller en teknisk fråga för framställningen, t.ex. beträffande översiktligheten”. I stället ska den framför allt föras tillbaka till ”inre”, d.v.s. metodologiska, grunder. Men de grunder, som Grossman själv finner, är tyvärr så ohållbara att hans förklaringsförsök måste betecknas som ett fullständigt misslyckande.⁵⁰

Enligt Grossman löser sig nämligen frågan på ett väldigt enkelt sätt: Medan Marx’ slutgiltiga verk indelas efter det industriella kapitalets enskilda funktioner, från kunskapens synpunkt, så hade vi i den ursprungliga planen enbart att göra med en indelning från empirins synpunkt av det material som skulle behandlas.⁵¹ Först senare (1863) skulle Marx – i samband med sin undersökning av reproduktionsproblemet – ”nödvändigtvis ha kommit därtill, att inte göra framträdelsernas omedelbart givna värld till föremål för sin analys”. Först vid denna tidpunkt skulle han ha lyckats tränga fram ”från de på ytan synliga framträdelserna av profiten och de olika kapitalformerna till en väldig vision av helheten, av totalmervärdet och totalkapitalet”. ”Därmed var det emellertid omöjligt att hålla fast vid den ursprungliga planen.”⁵² Uppgivet av planen skulle alltså vara liktydigt med sprängandet av ett till sitt väsen vulgärekonomiskt skal, från vilket Marx inte förmådde frigöra sig förrän år 1863!

⁴⁷ H Grossmann, ”Das akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems” /Det kapitalistiska systemets ackumulations- och sammanbrottslag/, s. 417.

⁴⁸ I överensstämmelse därmed kommer vi att i detta kapitel inskränka oss till böckerna I-III och kommer att tala om de övriga böckerna (IV-VI) endast tillfälligtvis under arbetets gång.

⁴⁹ Se: H Grossmann, ”Die Änderungen des Aufbauplans des Marxschen ‘Kapital’ und ihre Ursachen” /Ändringar i uppbyggnadsplanen hos Marx’ Kapitalet och deras orsaker/, i ”Archiv für die Geschichte des Socialismus und der Arbeiterbewegung”, 1929, s. 305-338.

⁵⁰ Jfr den skarpsinniga kritiken av Grossmanns studie i O. Morfs bok, ”Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx” /Förhållandet mellan ekonomisk teori och ekonomisk historia hos Karl Marx/, 1951, s. 75-78. (Nytgiven på EVA, *Geschichte und Dialektik in der politischen Ökonomie*.)

⁵¹ Med Grossmanns egna ord: ”Medan i planen från 1859 verkets indelning i de sex delarna ... skedde ur det materials synpunkt, som skulle behandlas: kapital, jordägande, lönarbete, utrikeshandel o.s.v., så struktureras verkets uppbyggnad enligt den slutgiltiga planen ur kunskapens synpunkt; av metodologiska hänsynstaganden till kunskapen abstraheras tankemässigt ur den mångfaldiga verkligheten enskilda funktioner av det industriella kapitalet, vilka det fyller under sitt kretslopp: produktionsprocess, cirkulationsprocess och totalprocess. Dessa framställs var och en för sig utan hänsynstagande till materialet. Först inom framställningen av var och en av dessa funktioner behandlas det totala materialet under de vid varje tillfälle normgivande funktionella synpunkterna.” (A.a., s. 311)

⁵² A.a., s. 319f och 322.

Grossmans studie angreps mycket skarpt av Fr. Behrens.⁵³ Denne författare vill visserligen – i motsats till Grossman – förklara planändringen ur ”den materialistiska dialektikens väsen”. Vad han emellertid faktiskt kommer med är bara: ”Om han (Marx) ursprungligen med indelningen i 6 böcker mer utgick från yttre synpunkter och följde den dittillsvarande ekonomins traditionella indelning, så byggde han nu sitt verk (d.v.s. efter planens ändring) enligt strängt vetenskapligt-metodiska synpunkter.”⁵⁴

Vi ser: trots Behrens kritik av den ”ytligt-mekaniska” metoden hos Grossman, så liknar hans förklaringsförsök Grossmans som ett ägg liknar ett annat. Båda vill (lika ”ytligt”!) härleda planändringen ur Marx’ arbete med ett bestämt delområde⁵⁵; båda ”lokaliserar” p.g.a. ett godtyckligt tolkat ställe ur Briefwechsel⁺ tidpunkten för planändringen till år 1863⁵⁶; och slutligen uppfattar båda Marx’ ursprungliga uppbyggnadsplan som om den stödde sig på den vulgär-ekonomiska metodologin. De ”dialektiska” utsmyckningar /Beiwerk/ som Behrens smyckar sin argumentation med, ändrar ingenting i sak.

Det vore ren tidsspillan att gå närmare in på dessa grunda förklaringsförsök. Vi måste därför härleda den ursprungliga planens mening ur analysen av själva *Rohentwurf* och senare kapitalmanuskript, för att på denna väg komma närmare lösningen av planändringsproblemet.

IV. Den ursprungliga planens metodologiska mening

A) De första tre ”böckerna”

1. Marx om nationalekonomins metod och objekt

Sammanfaller då inte den uppbyggnad av verket, som finns i den första planen, åtminstone till det yttre med den borgerliga ekonomins konventionella indelning? Visst, men bara till det yttre; och den marxistiska forskningens uppgift består i att inte låta sig luras av ytliga likheter utan tränga fram till sakens väsen, till de metodologiska grundförutsättningar som särskiljer Marx’ indelning från den konventionella.

Den plan som här talas om skisserades första gången av Marx i september 1857, i den ”Inledning” som föregår *Grunddragen*.⁵⁷ Planen finns i slutet av det kapitel som handlar om ”den politiska ekonomins metod”. Det ligger därför nära till hands att just i detta kapitel söka det första klagörandet av den sanna innebörden i Marx’ ursprungliga uppbyggnadsplan.

Marx visar här framförallt, att ”metoden att stiga från det abstrakta till det konkreta” är den enda vetenskapliga metoden ”att tillägna sig det redan konkreta, att återskapa /reproducera/ det som

⁵³ F Behrens, ”Zur Methode der politischen Ökonomie”, 1952, s. 31-48.

⁵⁴ A.a., s. 32 f.

⁵⁵ Skillnaden är endast denna: Enligt Grossmann skulle Marx först under loppet av sina – enligt uppgift först 1863 påbörjade – studier av reproduktionsproblemen kommit på idén, att han ”i stället för analysen av de empiriskt givna ämnesområdena” borde ”ställa mervärdebildningens funktion i förgrunden”; medan, enligt Behrens, Marx hade sin ”upprepade kritiska undersökning /Auseinandersetzung/ av den klassiska borgerliga ekonomin”, med dess mervärde-teorier, att tacka för denna plötsliga inspiration (a a, s. 44). – Här räcker emellertid det enkla konstaterandet, att Marx först sysselsatte sig med reproduktionsproblemet redan år 1858 (*Rohentwurf*), och att å andra sidan allt väsentligt som Marx hade att invända mot Smiths och Ricardos metodologi likaledes finns redan i *Rohentwurf*.

⁺ *Briefwechsel* är ett urval i tre band av Marx/Engels brev, vilket var Rosdolskys källa. I denna bok hänvisas dock till de ställen i MEW där breven tryckts.

⁵⁶ Här det aktuella stället: ”Med mitt arbete (manuskriptet för trycket)” – skrev Marx till Engels den 15.8.1863 – ”går det i ett avseende bra framåt. Sakerna antar, som det verkar för mig, vid den sista utarbetningen en uthärdlig form bortsett från några P – V och V – P ... I alla fall kommer det att bli 100 proc. lättare att förstå än nr 1” – d.v.s. skriften Till kritiken. ”För övrigt, om jag nu betraktar produkten och ser hur jag har fått kasta omkull allt och även var tvungen att göra den historiska delen ur delvis helt okänt material, så syns mig verkligen Lasalle komisk, som redan har ‘sin’ ekonomi i görningen ...” (MEW 30, s. 368) – Ur detta ställe vill Grossman och Behrens sluta sig till att orden: ”hur jag har fått kasta omkull allt” just avser planändringen. Mycket sannolikare är emellertid att med ”kasta omkull” inte menas den ursprungliga planen utan den hittillsvarande nationalekonomin; i så fall saknar emellertid den Grossman-Behrenska fixeringen av tidpunkten till år 1863 varje grund.

⁵⁷ *Grunddragen* 38f/ty 28 f.

något andligt konkret”. ”Det konkreta är konkret”, lyder den berömda satsen i ”Inledningen” – ”emedan det är sammanfattningen av många bestämningar, alltså mångfaldens enhet”.⁵⁸ Därför kan också det konkreta genom tänkandet bara fattas fullt ut ”som sammanfattningens process”, d.v.s. genom den stegvisa rekonstruktionen av det konkreta ur dess enklaste abstrakta bestämningar. Men om den vetenskapliga (i detta fall ekonomiska) analysen oförmedlat börjar med det reella och konkreta”, med ”den verkliga förutsättningen” själv – alltså t.ex. med befolkningen eller med världsmarknaden – så har vetenskapen sedan att göra med en suddig och helt obestämd bild av verkligheten. Ty: ”Befolkningen är en abstraktion om jag t.ex. bortser från de klasser den består av. Dessa klasser är i sin tur ett tomt ord, om jag inte känner de element på vilka de vilar /beruhn/. T.ex. lönarbete, kapital. Dessa förutsätter utbyte, arbetsdelning, priser etc. ... Om jag alltså började med befolkningen, så skulle det vara en kaotisk föreställning om det hela och (blott) genom närmare bestämning skulle jag analytiskt komma fram till allt enklare begrepp; från det föreställt konkreta till allt tunnare abstrakta, tills jag nått fram till de enklaste bestämningarna. Därifrån skulle nu resan upprepas tillbaka igen, tills jag slutligen åter anlände till befolkningen, men denna gång inte som till en kaotisk föreställning om ett helt utan som en rik totalitet av många bestämningar och relationer.” Och just av denna anledning måste den vetenskapligt riktiga metoden för den politiska ekonomin stiga ”från det enkla – arbete, arbetsdelning, behov, bytesvärde – till stat, utbyte mellan nationer, världsmarknad”,⁵⁹ för att på denna väg kunna följa det kapitalistiska produktionssättets utveckling till en totalitet.

Vi återoppar detta, i den marxistiska litteraturen så ofta citerade ställe, då det även upplyser oss om Marx’ uppbyggnadsplan från år 1857; eftersom det visar att redan denna plan (liksom senare *Kapitalet*) går ”vägen från de abstrakta bestämningarna till det konkreta”, alltså inte alls får tolkas som ett uttryck för en indelning ”ur materialets synpunkt”.⁶⁰ Men det är inte allt. Den ursprungliga planen lades uppenbarligen upp så, att sammanfattningens förlopp ”att stiga från det abstrakta till det konkreta” försiggår flera gånger. Det syns särskilt tydligt i planutformningen på sid. 138-139 i *Grundrisse*. Enligt denna planvariant utgår nämligen undersökningen från de allmänna kategorierna (bytesvärde, pengar, pris), för att genom analysen av ”produktionens inre uppbyggnad /Gliederung/”, – kapitalets, jordägandets och lönarbetets kategorier – komma till det borgerliga samhällets sammanfattning i statens form. Däri betraktas det borgerliga samhället ”i relation till sig själv”, vilket naturligtvis bjuder på helt nya synpunkter. Detta är dock inte konkretiseringens sista steg! Ty den nationella ekonomin måste dessutom begripas i sina yttre relationer till andra kapitalistiska (och icke-kapitalistiska) nationer, och slutligen även som element i en vidare helhet som omfattar alla länder. Först då kommer vi till världsmarknadens och världsekonomin kategori som en ”rik totalitet av många bestämningar och relationer”. Och slutligen återupprepas samma förlopp med ”att stiga från det abstrakta till det konkreta” även i ”Boken om kapitalet”, genom att Marx här börjar med ”kapitalet i allmänhet”, för att under undersökningen av konkurrensen och kreditväsendet nå fram till den mest fulländade gestalten, som kapitalet får i aktiekapitalet.⁶¹

Det som framförallt kännetecknar den ursprungliga planen är betraktandet av den borgerliga ekonomin som ett ”organiskt helt”, är helhetssynpunkten – ”helhetens allsidigt bestämmande herravälde över delarna” (G Lukács).⁶² (Hur fjärran är inte detta från den borgerliga ekonomins metod, som bara bringar ett ytligt sammanhang mellan det som framträder i ekonomin!) I överensstämmelse därmed betonar Marx i samma kapitel i ”Inledningen”, att det vore ”ogörligt och felaktigt” att behandla ”de ekonomiska kategorierna i den följd som de i historien varit bestämmande”. ”Deras ordningsföljd bestäms tvärtom genom den relation till varandra, som de har

⁵⁸ /Jfr översättningar av Liedman (*Grunddragen*, 31) och Wagner (*Till kritiken*, 251)./ Jfr Hegels *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1870), s. 60: ”Bara begreppet som något konkret och t.o.m. varje bestämdhet överhuvudtaget är väsentligen i sig själv en enhet av skilda bestämningar.”

⁵⁹ *Grunddragen* 30f/ty 21 f.

⁶⁰ O Morf, a.a., s. 35.

⁶¹ Jfr Marx’ brev till Engels från 2.4.1858 (*MEW* 29, s. 312).

⁶² *Historia och klassmedvetande* s. 71/ty 39.

i det moderna, borgerliga samhället, och som är precis omvänd mot den som framstår som deras naturliga ordningsföljd eller som motsvarar den historiska utvecklingen.” Detta – fortsätter Marx – ”bör fasthållas, eftersom det genast tillhandahåller sådant som är avgörande för indelningen. Ingenting förefaller t.ex. naturligare än att börja med jordrönten, med jordägandet eftersom det är bundet till jorden, källan till all produktion och tillvaro, och till den första produktionsformen i alla samhällen som fått någorlunda fast form – jordbruket. Men ingenting skulle vara falskare.” Ty ”i varje samhällsform är det en bestämd produktion, som anvisar rang och inflytande åt de övriga och vars förhållanden därför även anvisar alla de övrigas förhållanden rang och inflytande.” Så blir i det kapitalistiska produktionssättet jordbruket mer och mer till blott en industrigren och som sådan underkastad kapitalet. Och just därför måste, även i den teoretiska undersökningen av den borgerliga samhällsordningen, kapitalet – som ”den allt behärskande ekonomiska makten i det borgerliga samhället” – ”utgöra såväl startpunkten som slutpunkten, och det måste utvecklas före jordägandet.” (Först ”efter det att båda betraktats var för sig måste deras ömsesidiga relation betraktas.”)⁶³

2. Den borgerliga ekonomins ”treenighetsformel”

Men om kapitalets kategori redan i den första uppbyggnadsplanen bildar ”såväl start- som slutpunkt”, varför då låta ”Boken om kapitalet” dessutom följas av särskilda böcker om jordägandet och om lönarbetet? Måste man inte tyda detta som en viss inkonsekvens eller metodologisk omogenhet hos den ursprungliga planen?

Inte alls. Först skall vi påminna om att den i den borgerliga ekonomin vanliga tredelningen av stoffet inte alltid tjänade apologetiska syften, och att vi i detta hänseende i alla fall måste skilja mellan den klassiska ekonomin och vulgärekonomin. Vi vet att Marx obarmhärtigt plockade sönder vulgärekonomin ”treenighetsformel /trinitarische Formel/”, dess lära om de tre ”produktionsfaktorerna” – kapital, jord och arbete – som uppfattar dessa tre faktorer inte bara som tre olika inkomstkällor utan samtidigt som självständiga, harmoniskt samverkande källor till värdeskapandet (som ”t.ex. bonden, oxen, plojen och jorden i jordbruket, i den verkliga arbetsprocessen, samverkar harmoniskt trots deras olikhet”⁶⁴). Han påvisade att just i denna formel – för att den obetänksamt blandar ihop produktionens historiskt bestämda samhällsliga former med den reella arbetsprocessens materiella element – ”fullbordas mystifikationen av det kapitalistiska produktionssättet, förtingligandet av samhällsliga förhållanden”: ”den förtrollade, bakvända och på huvudet ställda värld, där Monsieur le Capital och Madame la Terre /Herr Kapital och Fru Jord/ gör sin spökvandring som samhällsliga karaktärstyper och på samma gång omedelbart som blotta ting”⁶⁵. Denna karaktäristik får emellertid endast hänföras till den egentliga vulgärekonomin, resp. det vulgärekonomiska element⁶⁶ som utan tvivel finns redan i klassikernas lära.⁶⁷ För det andra finns emellertid i ”treenighetsformeln” ett litet korn av sanning, såtillvida som det värde som skapas genom det årligen nytillsatta arbetet, tack vare de verkliga producenternas åtskiljande från produktionsmedlen, sönderfaller i tre delar, som antar tre olika reventyformer och som bildar den

⁶³ Grunddragen 36-38, Till kritiken 258f, Grundrisse 26-28.

⁶⁴ Theorien III, s. 493.

⁶⁵ Kapitalet III, s. 735 /Sandler 783 (korr)/ty 838. – I överensstämmelse därmed betonas även i ”Inledningen”, att det är ”alltigenom ett misstag” att härleda jordrönten och arbetslönen ur ”jorden rätt och slätt” eller ur ”arbetet rätt och slätt”; dessa distributionsformer förutsätter i stället det moderna, kapitalistiskt modifierade jordägandet och det moderna lönarbetet. (Grunddragen 25f/ty 16 f.)

⁶⁶ Theorien III, s. 490 f.

⁶⁷ Men vad beträffar den klassiska ekonomin, så ”vill den begripa de inre sammanhangen till skillnad från framträdelseformernas mångfald. Den reducerar därför rönten till överprofit, varmed den upphör som särskild, självständig form och skiljs från sin skenbara källa, jorden. Den berövar likaledes rönten dess självständiga form och påvisar den som en del av profiten. Så har den reducerat alla former av revenue, alla självständiga gestalter, alla titlar, under vilka icke-arbetaren har andel i varornas värden, till den enda formen profit. Denna upplöser sig emellertid i mervärde, då hela varans värde upplöser sig i arbete; den totala mängden av det däri innehållna arbetet i arbetslön, alltså överskottet därutöver upplöses i obetalt arbete, som tillägnas gratis under olika titlar, men är av kapitalet framkallat merarbete”. (A.a., s. 490 f) I så måtto har materialets tredelning ingenting att skaffa med vulgärekonomin ”trinitariska formel”.

årliga inkomsten för tre samhällsklasser – kapitalisternas, jordägarnas och arbetarnas. ”Detta är alltså förhållanden eller former för distributionen, ty de uttrycker de förhållanden under vilka det nyproducerade totalvärdet fördelas mellan ägarna till de olika produktionsfaktorerna /Produktionsagentien/”.⁶⁸ Visserligen: ”Vore arbetet inte bestämt som lönarbete, så skulle det sätt på vilket det har del i produkterna inte framstå som arbetslön”.⁶⁹ Hade å andra sidan inte de härskande klasserna monopol på produktionsmedlen, så kunde de inte tvinga arbetarna till merarbete och skulle därför inte heller kunna tillägna sig olika delar av det av arbetarna skapade mervärdet i företagarens vinstens, räntans och jordräntans gestalt. Produkternas distribution föregås alltså av en ”distribution av produktionselement”, ”åtskiljandet av arbetskraften som arbetarens vara från produktionsmedlen som icke-arbetarens egendom”.⁷⁰ ”Distributionen av produkterna är uppenbarligen bara resultat av denna distribution, som är inbegripen i själva produktionsprocessen och som bestämmer produktionens struktur”.⁷¹ Från distributionens synpunkt är ”de så kallade distributionsförhållandena ... själva produktionsförhållanden”.⁷² Därav följer visserligen att det är dåligt ”att uppfatta de borgerliga produktionsformerna som absoluta, men de borgerliga distributionsformerna som relativt historiska, alltså övergående”.⁷³ Därav följer dock inte, att distributionsformerna bara skulle ha underordnad betydelse inom ekonomin. Tvärtom. Dessa former återverkar ständigt på produktionsförhållandena; deras ”differentia specifica – alltså även den specifika inskränktheten – ingår i själva produktionen som en övergripande och behärskande bestämdhet /Bestimmtheit/ till denna”.⁷⁴ Ricardo, för vilken det gällde att uppfatta den moderna produktionen i dess bestämda sociala struktur, och som är produktionens ekonom par excellence /framför andra/, förklarar just därför att det inte är produktionen utan distributionen, som är den moderna ekonomins egentliga tema.⁷⁵ Men även för Marx gäller det i sista hand att begripa distributionens framträdelseformer, som för vulgären /-ekonomen/ tjänstgör som utgångspunkt” som produktionsförhållandenas nödvändiga avigsida; att visa på ”de tre stora renyformerna: jordränta, profit, arbetslön, som motsvarar de tre stora klasserna inom det utvecklade kapitalistiska samhället – jordägare, kapitalister, lönarbetare – och den med deras existens nödvändigt givna klasskampen ... som ett faktiskt föreliggande resultat av den kapitalistiska perioden”.⁷⁶ I överensstämmelse härmed slutar *Kapitalet III* med undersökningen av renyerna och de samhällliga klasserna. Men redan enligt planen från 1857 skulle analysen av kapitalet, jordägandet och lönarbetet utmynna i betraktandet av ”de tre stora samhällsklasserna” och ”utbyte mellan dem”, alltså leda från undersökningen av produktionsförhållandena till undersökningen av distributionsförhållandena.⁷⁷ Även på denna punkt kan alltså en vittgående överensstämmelse fastställas mellan den ursprungliga och den slutgiltiga planen.

3. De tre grundläggande samhällsklasserna

Av det sagda framgår i vilken mening vi måste uppfatta den i första planen avsedda tredelningen av undersökningen i de särskilda böckerna om kapitalet, om jordägandet och om lönarbetet: det gällde just att utforska ”de ekonomiska levnadsbetingelserna för de tre stora klasser i vilka det

⁶⁸ *Kapitalet II*, 777 (korr) /Sa 828/ty 884.

⁶⁹ *Grunddragen*, 25/ty 16/.

⁷⁰ *Kapitalet II*, s. 339 (korr)/ty 385. – Jfr a.a. III, s. 778/ty 886.

⁷¹ *Grunddragen*, 26f/ty 17.

⁷² *Grunddragen* 207 (korr)/ty 717. Övers: I *Grundrisse* står dock: ”Dessa distributionssätt är själva produktionsförhållandena, då man betraktar dem ur distributionens synvinkel /nur sub specie distributionis/.”

⁷³ *Theorien III*, s. 79.

⁷⁴ A.a. – I denna andemening betecknas i ”Inledningen” profiten och räntan som ”bestämmande bestämda” /bestimmend bestimmte/ distributionsformer. (*Grunddragen* 25/ty 16.)

⁷⁵ *Grunddragen* 27/ty 18. (Jfr s. 26 (korr) /ty 17: ”Ekonomer som Ricardo, som alltsomoftast möter invändningen att de bara har produktionen för ögonen, har därför uteslutande bestämt distributionen som ekonomins objekt, eftersom de instinktivt fattar distributionsformerna som det mest bestämda uttryck, som produktionens drivkrafter /Produktionsagentien/ i ett givet samhälle fixerar sig i.”)

⁷⁶ *Kapitalet III*, s. 10 (korr)/ty 14f, Förord av Engels. – Jfr även *MEW* 32, s. 74f.

⁷⁷ *Grunddragen*, 39/ty 28 och 175.

moderna borgerliga samhället sönderfaller”.⁷⁸ Varigenom bestäms då denna klasskiktning av det borgerliga samhället? Eller (som det heter i brottstycket av 52. kapitlet i *Kapitalet III*) – ”vad är det som gör att lönarbetare, kapitalister, jordägare bildar de tre stora samhällsklasserna?”⁷⁹

Vad gäller lönarbetarna och kapitalisterna så kan det uppenbarligen endast finnas ett svar: deras funktion i produktionsprocessen.⁸⁰ Med avseende på lönarbetet är detta självklart. Utan lönarbetsförhållandet skulle ju den kapitalistiska samhällsordningen överhuvudtaget vara otänkbar. För att värdeförmera sig, måste kapitalet ständigt finna en klass av människor, som är fria från alla produktionsmedel och därför måste dyrt köpa sig en andel av den av dem själva skapade värdeprodukten genom att prestera merarbete. Men även kapitalistklassens existens och roll (här kan det naturligtvis endast vara tal om de industriella kapitalisterna⁸¹) är given genom dess funktion i produktionsprocessen. Marx skriver i sina Randglossen zu /randanmärkingar till/ Ad. Wagner: ”Jag skildrar kapitalisten som en nödvändig funktionär i den kapitalistiska produktionen och visar mycket utförligt att han inte endast ”drar av” eller ”rövar”, utan att han framtvingar produktionen av mervärde, alltså först hjälper till att skapa det som ska dras av. Vidare visar⁸² jag utförligt att t.o.m. i varuutbytet endast ekvivalenter utbytes, och att kapitalisten – så snart han betalar arbetaren det verkliga värdet av hans arbetskraft – med full rätt, d.v.s. den rätt som motsvarar detta produktionssätt, utvinner mervärde.”⁸³ Eller som vi läser i *Theorien*: ”Kapitalisten är arbetarnas direkte exploatör, den som direkt inte bara tillägnar sig utan framkallar merarbetet. Då emellertid detta för den industrielle kapitalisten endast kan ske genom och i produktionsprocessen, är han själv denna produktions funktionär, dess ledare /Direktor/.”⁸⁴ Från denna synpunkt är ”kapitalist och lönarbetare ... de enda funktionärer och faktorer i produktionen, vilkas relation och konfrontation framspringer ur det kapitalistiska produktionssättets väsen”, eftersom

⁷⁸ *Till kritiken*, 7/ty 7.

⁷⁹ *Kapitalet III*, s. 784/ty 893.

⁸⁰ I denna mening talar Marx på ett ställe (*Kapitalet II*, s. 317/ty 359) om ”funktionellt bestämda ekonomiska samhällsklasser”.

⁸¹ ”Det industriella kapitalet är den enda form av tillvaro /Daseinsweise/ för kapitalet, där det inte endast är kapitalets funktion att tillägna sig utan också att skapa mervärde resp. merprodukt. Det betingar därför produktionens kapitalistiska karaktär; dess tillvaro innefattar klassmotsättningarna mellan kapitalister och lönarbetare ... Andra arter av kapital, som före det industriella kapitalet uppträdde mitt bland förgångna eller utdöende samhälleliga produktionsstillstånd, blir inte bara underordnade och förändrade i sin funktions mekanism på ett sätt som motsvarar det industriella kapitalet, utan de rör sig numera endast på det industriella kapitalets grundval, lever och dör, står och faller därför med denna sin grundval.” (*Kapitalet II*, s. 50(korr)/ty 61.)

⁸² I den tyska upplagan är *Grundrisses* ’zeige’ utbytt mot ’weise’.

⁸³ Marx tillfogar: ”Men allt detta gör inte ’kapitalvinsten’ till värdets ’konstitutiva’ element utan bevisar bara, att i det värde som inte ’konstituerats’ genom kapitalistens arbete, finns ett stycke som han ’rätteligen’ kan tillägna sig, d.v.s. utan att bryta mot den rätt, som motsvarar varuutbytet. (MEW 19, s. 359f.)

⁸⁴ Marx skrev år 1863, att ”den kapitalistiska produktionen själv har fått det dit, att ledningens arbete springer omkring på gatan, helt åtskilt från ägandet av såväl eget som främmande kapital. Det har blivit helt onödigt att detta ledningens arbete utförs av kapitalister. Det existerar i verkligheten skilt från kapitalet, inte i att industriella kapitalister är åtskilda från penningkapitalister, utan i att industriella direktörer är åtskilda från varje sorts kapitalist.” Det bevisar emellertid, ”att kapitalisten som funktionär i produktionen har blivit lika överflödigt för arbetaren, som jordägarens funktion för kapitalisten framstår som överflödigt för den borgerliga produktionen”. (*Theorien III*, s. 487f.) Och två år senare framhäver Marx, att bildandet av aktiebolag leder till ”förvandling av den verkligt fungerande kapitalisten till enbart dirigent, förvaltare av främmande kapital, och av kapitalägarna till enbart ägare, rena penningkapitalister”: ”I aktiebolagen är funktionen skild från ... ägandet av produktionsmedel och av merarbete. Detta resultat av den kapitalistiska produktionens högsta utveckling är ett nödvändigt genomgångsstadium för återförvandlingen av kapitalet till producenternas egendom, men inte mer som de enskildgjorda producenternas privategendom, utan som deras egendom som förenade /assoziierter/, som omedelbar samhällsegendom.” (*Kapitalet III*, s. 397 (korr)/ty 452 f.)

Om nu ”sociologer” som J Burnham dukar upp denna ersättning av den fungerande kapitalisten med den industriella dirigenten /manager/ som en kolossal nyhet, så vet man verkligen inte, om det handlar om plagiat eller om enkel okunnighet. Snarare det senare; ty kännedom om marxismen kan man sannerligen inte beskylla ”häxdoktorn” Burnham (som Trotskij kallade honom) för.

”föremålsgjort och levande arbete utgör de båda faktorer på vilkas sättande mot varandra den kapitalistiska produktionen beror”.⁸⁵

Men just av denna anledning måste en skarp skiljelinje dras mellan den industrielle kapitalisten och den store jordägaren. Medan den förre – ”med den kapitalistiska produktionen förutsatt ... icke blott är en nödvändig funktionär utan produktionens härskande funktionär”, är ”jordägaren i detta produktionssätt helt överflödig”. Han har visserligen varit en ”väsentlig funktionär i produktionen i antikens och medeltidens värld”, men är ”i den industriella en onyttig utväxt”.⁸⁶ Det är därför bara konsekvent, menar Marx, när ekonomerna – i synnerhet Ricardo – ”utgår från tudelningen mellan kapitalist och lönarbetare och släpper in jordrättagaren först senare, som en speciell överflödsföreteelse /Superfötation/ ... Denna reduktion av klasserna till de omedelbart i produktionen delaktiga är inte alls ett fel hos Ricardo m.fl. Den är grundad på det kapitalistiska – till skillnad från det feodala, antika o.s.v. – produktionssättets väsen, alltså likaledes reduktion av klasserna till de som omedelbart har del i det producerade värdet och dessutom i den produkt, som detta värde realiserar i – reduktion till kapitalister och lönarbetare, under uteslutande av jordägaren, som inte kommer in förrän post festum, inte som en följd av ur det kapitalistiska produktionssättet framvuxna, utan till detta överförda, ägandeförhållanden till naturkrafter. Långt ifrån att vara ett fel hos Ricardo m.fl.⁸⁷, är den så bestämda reduktionen det adekvata teoretiska uttrycket för det kapitalistiska produktionssättet, den uttrycker dess differentia specifica”.⁸⁸ Av att jordägaren ”inte (är) en nödvändig produktionsagent för den kapitalistiska produktionen”,⁸⁹ följer emellertid inte alls, att han inte vore nödvändig för denna produktionsbestånd, att det kapitalistiska sättet att bedriva ekonomin hade kunnat uppstå och utveckla sig utan jordägandet. Tvärtom: vore jorden i grunden /elementarisch/ till var och ens fria förfogande, så saknades ett huvudelement för kapitalets bildande. Detta det väsentligaste produktionsmedlet och det enda, förutom människan och hennes arbete, ursprungliga produktionsmedlet, skulle inte kunna avyttras, inte tillägnas och således inte träda mot arbetaren som främmande egendom och på så sätt göra honom till lönarbetare. Arbetets produktivitet ... i kapitalistisk mening, ’producerandet’ av främmande, obetalt arbete vore därmed omöjligt. Därmed skulle den kapitalistiska produktionen överhuvudtaget ta slut.”⁹⁰ Från denna synpunkt är ”privatägande /Privateigentum/ av jord ... privatägande för den ene som inbegriper den andres icke-ägande av jord – grundval för det kapitalistiska produktionssättet”.⁹¹ Därför kan kapitalet inte alls existera utan jordägandet (”som det innesluter som sin motsats”) – därför förutsätter arbetsbetingelsernas förvandling till kapital inte bara, ”att de omedelbara producenterna exproprieras från sin jord och mark”, utan dessutom ”en bestämd form av jordägande”.⁹²

Emellertid motsvarar ”den form i vilken det begynnande kapitalistiska produktionssättet finner jordägandet inte detta. Utan det skapar själv en form som motsvarar det genom att jordbruket

⁸⁵ *Theorien* II, s. 148. – Jfr *Kapitalet III*, s. 779 (korr) /ty 886f: ”Efter allt som tidigare behandlats är det överflödigt att ånyo påvisa hur förhållandet mellan kapital och lönarbete bestämmer produktionssättets hela karaktär. Huvudaktörerna i detta produktionssätt, kapitalisten och lönarbetaren, personifierar och förkroppsligar som sådana kapital och lönarbete, de får bestämda samhälleliga karaktärer, som den samhälleliga produktionsprocessen präglar på individen; de är produkter av dessa bestämda samhälleliga produktionsförhållanden.”

⁸⁶ *Theorien* II, s. 38f.

⁸⁷ Det citerade stället utgör polemik mot Rodbertus.

⁸⁸ *Theorien* II, s. 148f.

⁸⁹ A.a., s. 148.

⁹⁰ A.a., s. 38.

⁹¹ *Kapitalet III*, s. 719/ty 820. – Men vad det från kapitalets ståndpunkt gäller, är bara, ”att marken inte är gemensam egendom /ägd/ att den står gentemot arbetarklassen som ett produktionsmedel, som inte tillhör den, och detta uppnås fullständigt, när den blir statsegendom /statsägd/, när staten alltså uppbär jordrätten”. ”Den radikale borgaren ... fortsätter därför teoretiskt till förnekandet av det privata jordägandet, som han i form av statsegendom /-ägande/ vill göra till borgarklassens, kapitalets, gemensamma egendom /ägande/. I praktiken saknas dock kuraget, då angreppet på en form av egendom /ägande/ – en form av privatägande av arbetsbetingelserna – skulle vara mycket betänkligt för den andra formen.” (*Theorien* II, 38f.)

⁹² *Kapitalet III*, s. 778/ty 886.

underordnas kapitalet ... Jordägandet får så sin rent ekonomiska form genom att riva av alla sina tidigare politiska och sociala utstoffer och dekorationer”,⁹³ det reduceras till den kapitalistiska jordrätans kategori. Men man får inte glömma att ”den kapitalistiska produktionen börjar sin löparbana, inte under förutsättning av det jordägande som växer fram ur den, utan det som finns före den”. Kapitalets inverkan på jordägandet har därför sina skrankor. ”Allt som kapitalet kan göra, är att underkasta agrikulturen /jordbruket/ den kapitalistiska produktionens betingelser.”⁹⁴ Det kan emellertid inte förhindra, att det utanför och bredvid de egentliga kapitalisterna i storjordägarnas gestalt finns kvar en särskild klass av monopolistiska besittare av produktionsmedel, vilken ”som en ... främmande makt, en ... spärr ... träder mot kapitalet vid dess placering /Anlagen/ i jord och mark”,⁹⁵ och vilken med framgång kan avpressa kapitalet en del av det av arbetarna skapade mervärdet. Förvisso – ”privatägandet av naturobjekt” är ... ”inte en källa varur värde flödar, då värde endast är lika med föremålsjord arbetstid, inte heller den källa varur mervärde flödar ... Detta ägande är emellertid en källa till reventy, ... en anvisning på obetalt arbete, gratisarbete ...”⁹⁶ Närmare bestämt besitter den store jordägaren ”i jordägandet (för den absoluta räntan) och i jordarternas naturliga olikhet (differentialräntan) ett rättsanspråk /ein Titel/, som berättigar honom att stoppa i fickan en del av detta merarbete eller mervärde, i vars ledande och skapande han inte bidragit ett dugg.” (”I händelse av sammanstötningar” – tillfogar Marx – ”betraktar kapitalisten därför jordägaren som blott en utväxt, ett vällustingskott, en parasit hos den kapitalistiska produktionen, som en lus som sitter i hans päls.”)⁹⁷

4. ”Övergången från kapitalet till jordägandet” och ”från jordägandet till lönarbetet”

Vi har väldigt länge uppehållit oss vid frågan om jordägandet och den roll, som tillkommer det under det kapitalistiska produktionssättet. Det kommer att visa sig hur nödvändig en sådan utveckling har varit då vi betraktar en förståelse av den ursprungliga planen avgörande tankegång, vilken finns såväl i *Rohentwurf* som i Briefwechsel,⁹⁸ och vari Marx dryftar frågan om övergången å ena sidan från kapitalet till jordägandet och å andra sidan från jordägandet till lönarbetet.

När det gäller den första övergången, så heter det i *Rohentwurf*: ”På penningmarknaden” (med vars analys ”Boken om kapitalet” skulle sluta) ”är kapitalet i sin helt satta ... Men kapitalet, inte bara som sig självt producerande, ... utan dessutom som skapare av värden, måste sätta ett från kapitalet specifikt åtskilt värde eller form av rikedom. Detta är jordrätan. Det är kapitalets enda värdeskapande som från det självt, från dess egen produktion, åtskilt värde. Såväl till sin natur som historiskt sett är kapitalet skaparen av det moderna jordägandet, jordrätan; liksom dess verkan framstår som upplösningen av den gamla formen av jordägande. Den nya formen uppstår genom kapitalets påverkan på den gamla formen.”⁹⁹

Som alltså Marx själv betonar, skall ”övergången från kapitalet till jordägandet” fattas dubbelt – såväl dialektiskt som historiskt. Det senare behöver efter den föregående utvecklingen ingen ytterligare förklaring. Men vad gäller den dialektiska övergången, så måste den väl förstås så: Rikedomens särskilda form, som kapitalet själv skapar, är det av arbete beroende värdet. Nu finns

⁹³ A.a., s. 553f (korr)/ty 630f.

⁹⁴ *Theorien* II, s. 242.

⁹⁵ *Kapitalet III*, s. 676 (korr)/ty 770.

⁹⁶ *Theorien* II, s. 36f.

⁹⁷ A.a., s. 325f.

⁹⁸ Detta andra ställe ska anföras här, då det bara rör sig om två meningar. Marx skrev till Engels om bok II och III av sitt verk: ”Övergången från kapital till jordägande är tillika historisk, då jordägandets moderna form är en produkt av kapitalets inverkan på det feodala etc. jordägandet. Likaså är övergången från jordägandet till lönarbetet inte bara dialektisk utan historisk, då den sista produkten av det moderna jordägandet är det allmänna sättandet av lönarbetet, som sedan uppträder som basis för hela dyngan.” (Brev 2.4 1858, *Till kritiken* 218f (korr)/ *MEW* 29, s. 312). – Jfr dessutom Engels’ svar den 9.4.1858: ”Detta arrangemang av det hela i sex böcker kunde inte vara bättre och tilltalar mig utmärkt, även om jag ännu inte ser den dialektiska övergången från jordägandet till lönarbetet klart.” (*MEW* 29, s. 319.)

⁹⁹ *Grundrisse*, 186f.

det emellertid även ”naturliga agents /naturkrafter/ värde” (jordbruksmark, vattenfall, gruvor etc.), som inte som sådana är arbetets produkter, men som ”är tillägnade, alltså har bytesvärde och därmed vid produktionskostnadernas beräkning ingår som värden.”¹⁰⁰ Detta värde går endast att förklara genom ränteteorin – och just den moderna jordräntan utgör en specifik skapelse av kapitalet, dess enda skapelse ”som från det självt, från dess egen produktion, åtskilt värde”. Här ges alltså svaret på frågan: ”Hur kan varor, som inte innehåller något arbete, ha bytesvärde, eller med andra ord, varifrån kommer de rena naturkrafternas bytesvärde?”¹⁰¹ Därvid kan det naturligtvis bara handla om ”värde” i överförd betydelse, d.v.s. detta värde kan inte direkt, oförmedlat förklaras genom värdeteorin som sådan; utan förutsätter ”längre gående utvecklanden”⁺.¹⁰² Men även detta är ett skäl till att det moderna jordägandet – d.v.s. teorin om jordräntan – skulle behandlas först efter kapitalets kategori – bortsett från de historiska överväganden, som talade för det.

Så långt om det begreppsliga och historiska växelförhållandet mellan jordägande och kapital. ”Frågan är nu”, – fortsätter Marx – ”hur tillgång /ergibt sich/ övergången från jordägandet till lönarbetet? ... Historiskt sett är övergången odiskutabel. Den ligger redan i att jordägandet är en produkt av kapitalet.¹⁰³ Vi finner därför att där jordägandet – genom kapitalets reaktion på jordägandets äldre former – förvandlas till penningränta (detsamma sker på annat sätt där den moderne bonden skapas) och där agrikulturen därför samtidigt – skött av kapitalet – förvandlas till industriell agronomi, där blir det med nödvändighet daglönare, lönarbetare av de tidigare torparna, livegna, jordträlarna, backstusittarna o.s.v. Lönarbetet i dess totalitet skapas alltså först genom kapitalets verkan på jordägandet och sedan, när denna som form väl utvecklats, av jordägarna själva. Dessa rensar¹⁰⁴ därefter, som Steuart säger, landet från överflödiga munnar, rycker jordens barn bort från det bröst som närt dem, och förvandlar så själva arbetet med jorden som framstår som en omedelbar subsistensskälla, till en förmedlad subsistensskälla⁺, helt avhängig av samhälleliga relationer ... Det kan alltså inte finnas något tvivel om att lönarbetet i sin klassiska form – som genomtränger hela samhället och gör sig självt i stället för jorden till den fasta grund på vilket samhället står – skapas först genom det moderna jordägandet ...¹⁰⁵ Därför leder alltså jordägandet tillbaka till lönarbetet ... det är ingenting annat än överflyttandet av lönarbetet från

¹⁰⁰ A. a., s. 602.

¹⁰¹ Till kritiken, 56 (korr)/ty 49.

⁺ Entwicklung: vi har försökt använda utvecklanden och bli utvecklad för det teoretiska arbetet, utveckling och utvecklas för det historiska skeendet.

¹⁰² ”Likaså är det riktigt, att ’jordens värde eller pris’ som inte är produkten av arbetet, omedelbart tycks motsäga värdebegreppet och inte omedelbart låter sig härledas från det. Denna fras betyder emellertid mindre gentemot Ricardo, då författaren inte angriper hans ränteteori, där Ricardo just utvecklar hur jordens nominalvärde bildas på grundval av den kapitalistiska produktionen och inte motsäger värdebestämningen. Jordens värde är inget annat än det pris som betalas för den kapitaliserade jordräntan. Här måste man alltså förutsätta mycket längre gående utvecklanden, än de som vid första påseendet kan framgå ur det enkla betraktandet av varan och dess värde; precis som det fiktiva kapital, med vilket börsspelet driver handel – och som i själva verket inte är nåt annat än försäljning och köp av vissa rättsanspråk /ty Titel/ på delar av det årliga mervärdet – inte kan utvecklas ur det produktiva kapitalets enkla begrepp.” (Marx om skriften ”Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy” – *Theorien* III, s. 106f.) Jfr dessutom *Kapitalet* I, s. 469 (korr)/ty 559: ”I uttrycket ’arbetets värde’ är värdebegreppet inte bara utsuddat utan omkastat till sin direkta motsats. Det är ett imaginärt uttryck, alldeles som t.ex. jordens värde. Dessa imaginära uttryck framspringer emellertid ur själva produktionsförhållandena. De är kategorier för väsentliga förhållandens framträdelseformer.”

¹⁰³ Här avses naturligtvis bara det moderna jordägandet.

¹⁰⁴ I *Grundrisse*: ”clears”

⁺ Substistenzquelle, källa till underhåll, till överlevnad.

¹⁰⁵ ”I det moderna jordägandets ekonomiska förhållanden” – säger Marx tidigare – ”... är därför det moderna samhällets inre konstruktion eller kapitalet satt /förutsatt som en *reell* förutsättning/ i totaliteten av sina relationer.” – och på ett annat ställe: ”Det är just i jordegendomens /-ägandets/ utveckling, som ... kapitalets långsamt fortskridande seger och frammejsling kan studeras, varför Ricardo, den moderna tidens ekonom med starkt historiskt sinne har studerat kapitalets, lönarbetets och jordräntans förhållanden inom gränserna för jordägandet, för att fixera dem i deras specifika form.” (*Grunddragen*, 75(korr)/ty 187 och 164.)

städerna till landsbygden, alltså det över hela samhällets yta utbredda lönarbetet.”¹⁰⁶ I detta hänseende har ”England varit ... mönsterlandet för andra kontinentala länder”. Å andra sidan visar sig samma nödvändighet för det (moderna) kapitalistiska jordägandet, om ”de moderna produktionsförhållandena, d.v.s. kapitalet, utvecklats till sin totalitet i ett samhälle, och om detta samhälle skaffar sig nya områden, t.ex. i kolonierna, så finner det, eller rättare sagt så finner dess representant, kapitalisten, att hans kapital upphör att vara kapital utan lönarbete och att en av förutsättningarna för lönarbetet inte är jordägandet vilket som helst, utan det moderna jordägandet; vilket som kapitaliserad ränta är dyrt och som sådant utesluter jordens omedelbara utnyttjande genom individerna. Därav Wakefields teori om kolonierna,¹⁰⁷ som den engelska regeringen i praktiken följer i Australien. Jordägandet görs här på konstlad väg dyrare för att” (de infödda) ”arbetarna skall omvandlas till lönarbetare, kapitalet fås att verka som kapital ...” Och just därför är Wakefields teori – betonar Marx – ”oändligt viktig för den riktiga uppfattningen om det moderna jordägandet”.¹⁰⁸

Emellertid, även övergången från jordägandet till lönarbetet är inte bara historisk utan även dialektisk: ”Att kapitalet frambringar jordränta” – heter det vidare i *Rohentwurf* – ”går alltså tillbaka till produktionen av lönarbete som sin allmänna skapande grund.¹⁰⁹ Kapitalet framgår ur cirkulationen och sätter arbetet som lönarbete; utbildas på så sätt, och utvecklat till totalitet sätter det jordägandet såväl som sin betingelse som sin motsats.¹¹⁰ Men det visar sig att det därmed bara skapat lönarbetet som sin allmänna förutsättning. Detta /lönarbetet/ måste alltså nu skärskådas för sig”.¹¹¹

5. Tredelningens faktiska uppgift

Det är klart att vad Marx här diskuterar, är i grunden verkets uppbyggnad, frågan i vilken ordning de kategorier som uttrycker det borgerliga samhällets klasstruktur – kapitalet, jordägandet och lönarbetet – borde framställas. Svaret, som följde ur analysen av dessa kategoriers växelförhållanden, löd: Som det avgörande, allt genomträngande och behärskande förhållandet i det borgerliga samhället, måste framförallt kapitalets kategori arbetas fram, och då i dess rena gestalt, d.v.s. med förbiseende av alla former som härleder sig ur kapitalförhållandet självt. Först då kan det moderna jordägandet bli utvecklat – som kapitalets skapelse, som produkt av dess inverkan på förkapitalistiska ekonomiska former. Men lönarbetet förutsätter å sin sida, fast det är kapitalets och det kapitalistiska produktionssättets både begreppsliga och historiska grundbetingelse, för sitt fulla utbildande att detta produktionssätt bemäktigat sig helheten av samhällsliga förhållanden och gjort också lantliga producenter till lönarbetare. Denna kategori kan därför betraktas uttömmande först efter kapitalets (och jordägandets) kategori.

Vi ser: De grunder, som Marx anger för tredelningen av undersökningen och för ordningsföljden mellan delarna, hade helt visst inte det minsta att göra med några som helst ”yttre synpunkter” eller med den konventionella ”produktionsfaktor”-läran hos den borgerliga nationalekonomin. Grunderna ges snarare av själva det kapitalistiska produktionssättets inre natur, av den historiska och logiska ordningsföljden mellan de kategorier som utgör det kapitalistiska produktionssättet,

¹⁰⁶ Jfr *Kapitalet II*, s. 108(korr)/ty 120: ”I samma utsträckning som arbetet blir lönarbete, blir producenten industrikapitalist. Därför uppträder den kapitalistiska produktionen ... i sin fulla utsträckning, först när även den omedelbare jordbruksproducenten är lönarbetare.”

¹⁰⁷ Jfr *Kapitalet I*, kap 25 (Den moderna kolonisationsteorin).

¹⁰⁸ *Grunddragen*, 75-78 (korr)/ty 187-189.

¹⁰⁹ Det av Marx här använda uttryckssättet (das ”Zurückgehen in den Grund” – att gå tillbaka till grunden) ansluter sig nära till Hegels ”Logik”, och särskilt till den i band II av detta verk utvecklade läran om ”grund”. – Jfr också a.a., s. 55: ”Att gå framåt är att gå tillbaka till grunden, till det ursprungliga och sanningsenliga; detta är en väsentlig synpunkt det måste man medge ... Så blir medvetandet på sin väg ifrån omedelbarheten, som den börjar med, tillbakaförd till det absoluta vetandet om sin innersta sanning.”

¹¹⁰ Jfr den ovan (se not 91) citerade satsen ur *Kapitalet III*, (s. 778/ty 886), enligt vilken kapitalet innesluter jordägandet, ”som sin motsats”

¹¹¹ *Grunddragen*, 78 (korr)/ty 189f.

vilka verkligen påbjöd ett – åtminstone temporärt – sönderslitande av undersökningsföremålet. Särskilt vid analysens början, då det fortfarande ”huvudsakligen handlar om att fasthålla de rena formbestämningarna, alltså inte föra ihop något som inte hör dit”.¹¹² Så såg sig Marx tvungen i *Rohentwurf* från 1857-58, att – för att kunna arbeta ut kapitalets kategori rent – inte bara bortse från jordegendomens /-ägandets/ kategori utan också från alla närmare bestämningar av arbetslönen.¹¹³ (Och så kunde för övrigt även i Marx’ slutgiltiga verk undersökningen av jordrätten göras först sedan analysen av kapitalet genomförts, alltså först vid III bandets slut.) I denna mening, d.v.s. i betydelsen av en preliminär men oundgänglig arbetsmodell, tror vi att vi måste tolka verkets ursprungliga tredelning i särskilda böcker om kapitalet, jordägandet och lönarbetet. Frågan kvarstår visserligen vilka särskilda anledningar som gjorde det nödvändigt att senare uppge denna modell. Men innan vi går in på den frågan, så vill vi bli klara över ändringarna av den ursprungliga planen för verkets I. del, boken ”om kapitalet”.

B) ”Boken om kapitalet”

1. Den ursprungliga indelningen av ”Boken om kapitalet”

Enligt planen från 1857-58 skulle denna bok bestå av följande avsnitt:¹¹⁴

- a) Avsnittet om ”kapitalet i allmänhet”,
 1. Kapitalets produktionsprocess
 2. Kapitalets cirkulationsprocess
 3. Profit och ränta
- b) Avsnittet om konkurrensen
- c) Avsnittet om kreditväsendet
- d) Avsnittet om aktiekapitalet

Av detta utfördes (1857-58) endast det första avsnittet; och just i *Rohentwurf*, som (som redan framhävts) till skillnad från senare verk inskränker sig till analysen av ”kapitalet i allmänhet”. Beträffande de övriga avsnitten (b, c och d) skedde emellertid senare något liknande det som vi kunde fastställa beträffande böckerna II och III; d.v.s. de fick falla som självständiga avsnitt, men blev på samma gång till sitt innehåll upptagna i verkets nya struktur. Även här blev det alltså en inskränkning av det ursprungliga schemat, vilken emellertid samtidigt motsvarades av en utvidgning av den första delen, d.v.s. avsnittet om kapitalet i allmänhet. Ty medan Kapitalets två första band i grund och botten inte går utöver analysen av kapitalet i allmänhet, så tas i det tredje bandet även konkurrensens, kreditens och aktiekapitalets teman med i analysen – och detta just i den ursprungligen avsedda ordningen; fast säkert inte i den utsträckning, som Marx från början hade avsett. Även i detta fall visar det sig alltså, att kategoriernas ursprungligen strikta åtskiljande endast var ett medel för den metodologiska abstraktionen och därför kunde få falla så snart huvuduppgiften – analysen av ”kapitalet i allmänhet” – genomförts. Det gäller alltså framför allt att förstå denna kategori, och det är den vi nu måste skänka vår uppmärksamhet.

2. ”Kapitalet i allmänhet” och ”de många kapitalen”

Som vi redan vet utesluter Marx’ *Rohentwurf* principiellt inte bara alla teman, som föll inom området för de ursprungligen planerade böckerna II-VI, utan också sådana som skulle undersökas i

¹¹² *Grundrisse*, 619.

¹¹³ Jfr *MEW* 29, s. 312-315: ”I hela detta avsnitt” (d.v.s. i avsnittet om ’kapitalet i allmänhet’) ”förutsattes, att arbetslönen ständigt är lika med sitt minimum ... Vidare sättes jordägandet lika med noll, d.v.s. jordegendomen/-ägandet/ söm särskilt ekonomiskt förhållande är det här ännu inte tal om. Endast på denna väg är det möjligt att undvika att vid alla förhållanden ständigt tala om allting.” (Marx’ brev till Engels 2.4.1858. Till kritiken, s. 219.)

¹¹⁴ I de på s. 175 och 186 i *Grundrisse* tryckta planvarianterna finns emellertid en annan sexdelad indelning av ”Boken om kapitalet”, i vilken – förutom de anförda fyra avsnitten – syns som femte avsnitt ”Kapitalet som penningmarknad” och som sjätte ”Kapitalet som källa till rikedom”. Dessa sista teman kunde emellertid lika väl behandlas i avsnitten c) och d), och det är väl anledningen till att de senare planvarianterna inte längre nämner dem. För övrigt visar just de två nämnda planvarianterna hur ”hegelsk” *Rohentwurfs* uppbyggnad är!

den första bokens avsnitt b – d.¹¹⁵ Den avser på förhand att endast handla om ”kapitalet i allmänhet”. Men vad betyder begreppet ”kapitalet i allmänhet”? Vilken abstraktionshöjd klättrar vi upp till här?

Vi vill här till att börja med nöja oss med det svar, som vi finner i Marx’ brev till Kugelmann den 28 dec 1862. Inskränkningen till ”kapitalet i allmänhet” – heter det där – utesluter betraktandet av kapitalens konkurrens och kreditväsendet.¹¹⁶ I konkurrensen har vi att göra med ”kapitals agerande mot kapital”, den förutsätter ett flertal av kapital; medan i krediten ”kapitalet framträder gentemot den enskilde kapitalisten som allmänt element”.¹¹⁷ I båda fallen handlar det om konkreta kapitalens verkliga rörelser – om kapitalet i sin realitet, inte i sitt ”ideala genomsnitt”.¹¹⁸ ”Kapital” – så läser vi i *Rohentwurf* – ”existerar och kan bara existera som många kapital och dess självbestämning framträder därför som dessas växelverkan på varandra”, då det (här åter en återklang av Hegels terminologi!) enligt sitt väsen är ”något sig från sig själv repellerande”, som nödvändigtvis måste ”stöta bort” sig från sig själv.¹¹⁹ Den produktion som är baserad på kapitalet erhåller därför ”sina adekvata former endast om och i den mån den fria konkurrensen utvecklas”.¹²⁰ Givetvis – så länge kapitalet är svagt söker det stödja sig som på kryckor på tidigare produktionssätt eller på produktionssätt som det självt förtränger genom sitt uppträdande”. Å andra sidan: – ”så snart det börjat känna och inse att det självt blivit ett hinder för utvecklingen, tar det sin tillflykt till former, som – genom att de tycks fullända kapitalets herravälde därigenom att de tämjer den fria konkurrensen – samtidigt förkunnar upplösningen av kapitalets herravälde och av det produktionssätt som är baserat på kapitalet”.¹²¹ Men kapitalets herravälde kan, under dess blomstringstid, endast förverkligas i och genom konkurrensen. Just denna konkurrensens positiva kärna har den borgerliga ekonomin, säger Marx, ”aldrig begripit”. Den fria konkurrensen har ”endast förståtts negativt; d.v.s. genom negation av monopol, korporation/er/, samhällliga regleringar etc. Som negation av den feodala produktionen”. Men konkurrensen ”har långt ifrån bara denna historiska betydelse och är långt ifrån bara detta negativa”. Konkurrensen är samtidigt ”kapitalets relation till sig självt som ett annat kapital, d.v.s. kapitalets verkliga beteende som kapital”. Först genom konkurrensen ”sättes det ... som motiverar kapitalets begrepp ... som yttre /äusserliche/ nödvändighet för det enskilda kapitalet”. Begreppsmässigt är därför konkurrensen ”inget annat än kapitalets inre natur ... framträdande och realiserat som de många kapitalens växelverkan”, som ”påtvingar varandra och sig själva kapitalets inneboende bestämningar”.¹²² Som sådan är konkurrensen ”den borgerliga ekonomins väsentliga drivkraft”, även om den inte skapar sina lagar, utan bara förverkligar dem,

¹¹⁵ Vi säger ‘principiellt’, eftersom *Rohentwurf* innehåller många utvecklingar, som egentligen överskrider ramen för kapitalet i allmänhet och enligt sitt innehåll hör till de andra delarna av Marx’ verk. – Jfr Marx’ brev till Engels 31.5.1858: ”Det jävliga är nämligen, att allting i manuskriptet (som i tryck skulle bli en tjock bok) är huller om buller. Det finns mycket där som är avsett för senare delar.” (*MEW* 29, s. 330/ *Grunddragen*, s. 211).

¹¹⁶ ”Den andra delen är nu äntligen färdig ... Det är fortsättningen på häfte 1 (d.v.s. skriften Till Kritiken), men uppträder självständigt under titeln Kapitalet ... Den omfattar faktiskt bara det som skulle utgöra tredje kapitlet av den första avdelningen nämligen kapitalet i allmänhet. Kapitalens konkurrens och kreditväsendet finns alltså inte med.” (*MEW* 30, s. 639)

¹¹⁷ Marx brev till Engels 2.4.1858. (*MEW* 29, s. 312/ Till kritiken, 218 (korr).)

¹¹⁸ Också i *Theorien* ställs ofta konkurrensen och krediten som ”kapitalets reella rörelse” som ”konkreta förhållanden” gentemot ”kapitalet i allmänhet” eller ”kapitalets allmänna natur”. (Jfr *Theorien* II, s. 493, 513f, 533f; III, s. 48, 305, 348 och 455.)

¹¹⁹ *Grundrisse*, s. 317 och 323/sv 127 (korr). – ”Eftersom värdet utgör kapitalets grundval och följaktligen bara existerar genom utbyte mot ett motvärde, stöter kapitalet bort sig från sig själv” – heter det i den följande fotnoten. – ”Ett universalkapital, som inte har något främmande kapital med vilket det gör utbyte, är därför ett oting. Att kapitalen stöter bort varandra följer redan av att kapitalet är realiserat bytesvärde.” (A.a., s. 324/sv 127 (korr).) – Alltså skulle en ”statskapitalism” bara vara möjlig i den mån som flera statligt organiserade kapital stod mot varandra.

¹²⁰ *Grunddragen*, 182 /ty 543.

¹²¹ A.a., s. 183/ty 544f. – Här förutsäger alltså Marx – redan 1857 – monopolkapitalismens form! (Man kan kalla det en ”vision”, vi föredrar det mindre mystiska ordet ”dialektik”.)

¹²² *Grundrisse*, 317 och 542-544/sv 181-183 (korr). Jfr. Avslutande anmärkning i band II i detta arbete.) – ”Konkurrensen är överhuvudtaget det sätt på vilket kapitalet genomdriver sitt produktionssätt.” (*Grundrisse*, 617.)

inte förklarar dem, utan bara låter dem synas.¹²³ Ingenting skulle därför vara felaktigare än att förväxla utforskandet av dessa lagar med analysen av konkurrensen, de kreditförhållanden som förutsätter denna o.s.v. För att gripa tag i framträdelseformerna måste till att börja med det som framträder i dem undersökas. Detta är desto viktigare då allting i konkurrensen framställer sig bakvänt och måste framställas så¹²⁴ (inte pris bestämt genom arbetet, utan arbete bestämt genom priset o.s.v.), så att kapitalet i konkurrensen framträder som ”prisbestämmande, arbetsgivande, produktionsreglerande, med ett enda ord som produktionskälla”.¹²⁵ För att kunna utforska kapitalets inneboende lagar rent måste man alltså abstrahera från konkurrensen och de företeelser som följer med den och utgå från ”kapitalet som sådant” eller från ”kapitalet i allmänhet”. ”Att de många kapitalen kommer in får här inte störa betraktandet. De mångas förhållande kommer tvärtom att förklaras, när det som alla har gemensamt, nämligen att vara kapital, är betraktat”.¹²⁶

Vilka är då de bestämmingar, som kan anses vara gemensamma för alla kapital? Uppenbarligen sådana som stämmer med kapitalet men inte med andra former av rikedom, alltså bestämmingar som uttrycker det kapitalistiska produktionssättets bestämda historiska karaktär.

Ekonomerna (Marx har här Adam Smith i tankarna) uppfattar ofta kapitalet som ”anhopat /föremålsgjort/ arbete”, ”vilket tjänar som medel för nytt arbete”. Likväl ”är det lika omöjligt att gå direkt från arbete till kapital som från de olika människoraserna direkt till bankiren eller från naturen till ångmaskinen ... För att utveckla kapitalets begrepp¹²⁷, är det nödvändigt att utgå inte från arbetet utan från värdet, och just från det redan i cirkulationens rörelse utvecklade bytesvärdet”.¹²⁸ Ett sådant begrepp är pengarna /das Geld/, såvida de varken fungerar bara som bytesmedel eller förstelnar till skatter utan bevarar och förökar sig i och genom cirkulationen – genom främmande arbete. Det som alltså skiljer kapitalet från blott värde eller pengar är för det första, att det är ”mervärdesavlande” värde, att ett specifikt, historiskt bestämt, förhållande ligger till grund för det – lönarbetets förhållande. Visserligen ”sammanförs mycket under kapital som enligt dess begrepp inte tycks höra dit. Kapital lånas ut t ex, det anhopas etc. I alla dessa relationer¹²⁹ förefaller det vara endast ett ting och helt sammanfalla med den materia varav det består”.¹³⁰ Men vi sysselsätter oss här ”varken med någon särskild form av kapital eller med det enskilda kapitalet som åtskilt från andra enskilda kapital. Vi betraktar kapitalets tillkomstprocess.¹³¹ Denna dialektiska tillkomstprocess är bara det ideala uttrycket för den verkliga utveckling vari kapitalet skapas.¹³² De senare relationerna skall betraktas som en utveckling från denna kärna”.¹³³

¹²³ A.a., s. 450. (Jfr H. Grossmanns utmärkta utvecklanden i sin bok: ”Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz” /Ackumulations- och sammanbrottslagen/, s. 96-99.)

¹²⁴ ”Konkurrensen omvänder, för att påtvinga kapitalet dess inneboende lagar som yttre nödvändighet, till synes alla dess lagar. Vänder upp-och-ner på dem.” – *Grundrisse*, 647. – Jfr *Kapitalet III*, s. 40/ty 55, 187/ 219, 205/235, 617/ 703 o.s.v. (Också här handlar det om ett hegelskt begrepp.)

¹²⁵ *Grundrisse*, 186f.

¹²⁶ A.a., s. 416.

¹²⁷ ”Då hela den kapitalistiska produktionen vilar på att arbetet köps direkt för att i produktionens process tillägna sig en del av det utan köp, vilken del man emellertid säljer i produkten – då detta är kapitalets existensgrund, dess begrepp ...” (*Theorien I*, s. 265.)

¹²⁸ *Grundrisse*, 170. Jfr kapitel 11 i detta arbete, där denna tankegång behandlas utförligare.

¹²⁹ Rosdolsky ändrar *Grundrisse*s Bezeichnungen /beteckningar/ till Beziehungen /förhållanden, relationer/. Så verkar också översättaren (Edholm?) ha läst.

¹³⁰ *Grundrisse*, 412 f. På svenska i ”Om förkapitalistiska produktionssätt”, s. 78 (korr).

¹³¹ I enlighet med detta betecknas ”kapitalets allmänna tillkomsthistoria”, respektive dess ”självbestämning” /Selbstbestimmung/ eller självgestaltning på flera ställen i *Rohentwurf* som det egentliga föremålet för analysen. (*Grundrisse*, s. 307, 317 och 427/ sv 158.)

¹³² ”Då vi här talar om kapitalet, det blivande kapitalet, har vi förutom detta ingenting – eftersom de många kapitalen ännu inte existerar för oss – ingenting annat än det själv och den enkla cirkulationen ...” (A.a., s. 617) – Just med denna innebörd ställs i *Rohentwurf* (men också i *Kapitalet* och *Theorien*) det blivande kapitalet mot det tillblivna eller färdiga kapitalet – ”som det uppträder som helhet, som enheten av cirkulations- och produktionsprocess” (*Theorien III*, s. 473; II, s. 513f), resp. mot kapitalets ”färdiga gestalt” (*Kapitalet III*, s. 187 /Bohman: ”konkreta existens”/ty 219).

Det som så visar sig gemensamt för alla kapital, är deras värdetvåningsegenskap – det faktum att de (direkt eller indirekt) tillägnar sig det mervärde som produceras i den kapitalistiska produktionsprocessen. Analysen av ”kapitalet i allmänhet” måste därför börja med utforskningen av produktionsprocessen. Den måste visa hur pengarna ”går utöver sin enkla bestämning som pengar” och blir till kapital, hur de sedan genom konsumtion av mänskligt arbete alstrar mervärde och slutligen hur mervärdeproduktionen å sin sida leder till reproduktion av kapitalet och själva kapitalförhållandet. Allt detta kan utvecklas utan att man måste ta hänsyn till att flera kapital är för handen och till skillnaderna mellan dessa. Ty hur de olika enskilda kapitalen än delar det mervärde som alstras i produktionsprocessen, så kan de ändå ”aldrig fördela mera mellan sig än totalmervärdet eller totalmerprodukten”.¹³⁴ Mervärdets uppkomst kan aldrig förklaras därigenom utan endast fördunklas; ty i profiten framträder mervärdet som i samma mån alstrat av alla kapitalets delar, och kapitalet framträder självt ”som rikedomens källa oberoende av arbetet”.¹³⁵ Skall alltså kapitalförhållandets grundförutsättning begripas – förhållandet mellan kapital och arbete och mervärdets roll som den kapitalistiska produktionens drivkraft – så får man inte utgå från de ”många kapitalen” utan från kapitalet, respektive från ”hela samhällets kapital”,¹³⁶ alltså från kapitalet ”i allmänhet”. Först då är den verkliga utvecklingen av kapitalbegreppet möjlig.

Men kapitalets levnadslopp inskränker sig inte till den omedelbara produktionsprocessen. För att kapitalet skall kunna förnya sig måste tvärtom kapitalets produkt, inbegripet merprodukten, ”förvandlas till pengar, inte som i produktionens tidigare stadier, då utbytet bara lagt beslag på den överflödiga produktionen och de överflödiga produkterna – inte alls dess helhet”.¹³⁷ Produktionsprocessens fas måste därför kompletteras med cirkulationsprocessens. Kapitalets rörelse blir så till ett kretslopp, i vilket nya former (av fast och cirkulerande kapital) växer fast vid kapitalet och hårdnar från övergående bestämningar för kapitalet till särskilda existensformer för det. Även dessa former skall uppfattas som åtskillnader inom abstraktionen ”kapital i allmänhet” (”Besonderung des Kapitals – kapitalets särskiljande”¹³⁸), då de ”karaktäriserar varje slag av kapital”¹³⁹ och därför måste begripas utan hänsynstagande till ”de många kapitalens” växelverkan. – Å andra sidan framträder nu kapitalets lopp genom cirkulationens olika faser ”som produktionens skranka – en skranka som är satt genom kapitalets specifika natur”. Cirkulationen kostar tid, och under denna tid kan kapitalet inte skapa något mervärde. Dess värdetvåning beror därmed inte endast på den tidsrymd under vilken kapitalet skapar värden (arbetstid), utan också på den cirkulationstid under vilken dessa värden realiserar.¹⁴⁰ I överensstämmelse med detta framträder nu också kapitalets mervärde som ”inte längre enkelt bestämt genom det merarbete det tillägnat sig i produktionsprocessen”. Mervärdet mäts inte längre genom dess verkliga mått, ”merarbetets förhållande till det nödvändiga arbetet”, utan genom kapitalets egen storlek. ”Ett kapital av ett bestämt värde producerar på en bestämd tidsrymd ett bestämt mervärde”.¹⁴¹

Mervärdet antar alltså nu (och vi kommer därmed till *Rohentwurfs* sista, tredje avsnitt) profitens förvandlade, härledda form och mervärdeskvoten antar formen av profitkvot. Endast kapitalist-

¹³³ *Grunddragen*, 106 (korr)/ty 217.

¹³⁴ Rosdolsky ändrar *Grundrissen* ”Gesamtsurpluswert” resp. ”Gesamtsurplusproduce” till ”Gesamtmerwert” och ”Gesamtmerprodukt” (s. 673). – Jfr s. 567: ”Profiten måste först finnas för kapitalisterna som klass eller för kapitalet, innan den kan fördelas ...”

¹³⁵ A.a., s. 645.

¹³⁶ ”Och vi har här att göra med kapitalet som sådant, say the capital of the whole society /d.v.s. hela samhällets kapital/. Kapitalens olikheter etc. angår oss inte än.” (A.a., s. 252)

¹³⁷ A.a., s. 309.

¹³⁸ A.a., s. 186. Också begreppet ”särskiljande” /Besonderung/ är specifikt hegelskt, (liksom Marx överhuvudtaget i bruket av terminologin ”allmänhet”/Allgemeinheit/, ”särskildhet”/Besonderheit/, ”enskildhet”/Einzelheit/ stöder sig på Hegels ”Logik”).

¹³⁹ *Grunddragen*, 131 /ty 353.

¹⁴⁰ *Grundrisse*, s. 521.

¹⁴¹ A.a., s. 632.

klassens totalprofit måste sammanfalla med det av kapitalistklassen tillägnade totalmervärdet.¹⁴² Enskilda kapitalister kan däremot inhösta mer eller mindre än vad som skulle motsvara det av dem själva i produktionsprocessen producerade mervärdet. Dock hänskjuter Marx i *Rohentwurf* denna fråga ”först till betraktandet av *de många kapitalen*”; då framställningen av en allmän profitkvot och den motsvarande förvandlingen av värdena till produktionspriser förutsätter konkurrensen, alltså sker på en nivå som enligt Marx’ ursprungliga plan är utesluten ur betraktandet av ”kapitalet i allmänhet”.¹⁴³

Läsaren har säkert uppmärksammat att i de senast anförda meningarna talar Marx redan om hela kapitalistklassens kapital, om det ”samhälleliga totalkapitalet” – till skillnad från de särskilda enskilda kapitalen. Vilken betydelse har detta begrepp i Marx’ metodologi? Det framgår av en väldigt viktig randanmärkning i *Rohentwurf*:

”*Kapitalet i allmänhet*, i åtskillnad från de enskilda kapitalen, framstår visserligen 1) *bara som en abstraktion*; inte som en godtycklig abstraktion, utan som en abstraktion som uppfattar kapitalets *differentia specifica* i åtskillnad från alla andra former av rikedom ... Det är bestämmningar som är gemensamma för varje kapital som sådant eller⁺ som gör varje bestämd summa av värden till kapital. Och åtskillnaderna inom denna abstraktion är likaså abstrakta särigheter, som karakteriserar varje slags kapital genom att vara deras position /sättande, bejakelse/ eller negation (t.ex. fast kapital eller rörligt kapital¹⁴⁴). 2) *Kapitalet i allmänhet* i åtskillnad från de enskilda reella kapitalen är dock självt en reell existens. Det erkänns men förstås inte av den sedvanliga ekonomin; och spelar en mycket viktig roll för dess lära om utjämningarna etc. T.ex.: *Kapitalet* i denna allmänna form, fast det tillhör enskilda kapitalister ... bildar det kapital, som ackumuleras i bankerna¹⁴⁵ eller distribueras genom dem, och som – som Ricardo säger¹⁴⁶ – på ett så beundransvärt sätt fördelar sig i förhållande till produktionens behov. Det bildar likaså genom lån etc. en jämn nivå¹⁴⁷ mellan de olika länderna ...¹⁴⁸ Medan det allmänna därför å ena sidan är endast *tänkt differentia specifica*, är det samtidigt en *särskild* reell form bredvid det särskildas och enskildas form. (Vi skall senare återvända till detta förhållande som – fast det snarare har en logisk än en ekonomisk karaktär – icke desto mindre spelar en stor roll i våra forsknings framsteg. Så även i algebran. T.ex. a, b, c är tal överhuvudtaget, i allmänhet; men dessutom är de hela tal i förhållande till a/b, c/b, b/a etc., vilka emellertid förutsätter dem som allmänna element.)”¹⁴⁹

Och på ett annat ställe i *Rohentwurf* heter det:

”Att betrakta kapitalet i allmänhet är inte bara en abstraktion. Betraktar jag en nations totalkapital, t.ex. till skillnad från totalarbetet (eller jordägandet), eller betraktar jag kapitalet som en klass’ allmänna ekonomiska bas till skillnad från en annan klass’, så betraktar jag kapitalet i allmänhet. Liksom när jag betraktar människan fysiologiskt till skillnad från djuret”.¹⁵⁰

Vi ser hur viktig denna randanmärkning är. Låt oss ta t.ex. hans behandling av ”det samhälleliga totalkapitalets reproduktion och cirkulation” i *Kapitalet II*. Där heter det om ’varukapitalets kretslopp’: ”Just emedan kretsloppet V’ ... V’, medan det beskriver sitt lopp, förutsätter ett annat industriellt kapital i form av V (= A + Pm) ... ger det själv anledning till att bli betraktat inte endast som kretsloppets *allmänna* form, d.v.s. som en samhällelig form, varunder varje enskilt industriellt

¹⁴² A. a., s. 673.

¹⁴³ A. a., s. 645f.

⁺ Det tyska "oder" har mer en innebörd av och/eller.

¹⁴⁴ I *Grundrisse*: ”Capital fixe eller capital circulant”. (Om det ’fasta’ och ’cirkulerande’ kapitalets begrepp, se kapitel 24 i detta arbete.)

¹⁴⁵ I *Grundrisse*: ”banks”.

¹⁴⁶ Se t.ex. s. 47f i Ricardos ”Werke” (McCulloch-utgåvan, 1888).

¹⁴⁷ I *Grundrisse* delvis engelska: ”loans” och ”level”.

¹⁴⁸ Marx fortsätter här: ”Är det därför t.ex. en lag för kapitalet i allmänhet, att det måste sätta sig dubbelt för att värdeförmera sig, och måste värdeförmera sig dubbelt i denna dubbla form, så blir t.ex. kapitalet hos en särskild nation, som representerar kapitalet par excellence, i motsats till en annan, tvunget att låna ut sig till en tredje nation för att kunna värdeförmera sig. Detta dubbelsättande” – tillfogar han, syftande på Hegel – ”att relatera sig till sig själv som till något främmande, blir i detta case /fall/ förbannat reellt.” (*Grundrisse* 353.)

¹⁴⁹ *Grunddragen*, 131 (delvis)/ty 353f. /Större delen av den avslutande parentesen på franska hos Marx./

¹⁵⁰ *Grundrisse* 735.

kapital ... kan betraktas, därför inte bara som en för alla individuella industriella kapital gemensam rörelseform utan samtidigt som rörelseform för summan av de individuella kapitalen, alltså för kapitalistklassens totalkapital. Det är en rörelse vari varje individuellt industriellt kapital bara framstår som en delrörelse, som är sammanvävd med de andra och betingad av dem. Betraktar vi t.ex. ett lands årliga totalvaruprodukt och analyserar den rörelse varigenom en del av densamma ersätter det produktiva kapitalet i alla individuella affärer, en annan del ingår i de olika klassernas individuella konsumtion, så betraktar vi $V' \dots V'$ som rörelseform såväl för det samhälleliga kapitalet som för det därur alstrade mervärdet, respektive merprodukten. Att det samhälleliga kapitalet = summan av de individuella kapitalen ... och att totalrörelsen för det samhälleliga kapitalet är lika med den algebraiska summan av de individuella kapitalens rörelser, utesluter på intet sätt att denna rörelse såsom en rörelse hos det enskildgjorda individuella kapitalet erbjuder andra fenomen än samma rörelse, då den betraktas under synpunkten att vara en del av det samhälleliga kapitalets totalrörelse alltså i sitt sammanhang med dess andra delars rörelser, och att den tillika löser problem, vilkas lösning vid betraktandet av ett enskilt individuellt kapital kretslopp måste förutsättas, i stället för att framgå som resultat därav".¹⁵¹

Från denna synpunkt skall de enskilda kapitalen bara ses som "brottstycken" av det samhälleliga kapitalet, "vilkas rörelse är såväl deras individuella rörelse som samtidigt integrerande led /Glied/ av totalkapitalets rörelse", som – fast det bara är summan av de individuella kapitalen – uppvisar en karaktär, som skiljer sig från varje individuell kapitalists kapital.¹⁵² "Samhällets totalkapital" skall därmed uppfattas som en helhet, som en reell existens till skillnad från de särskilda reella kapitalen". Detsamma gäller (som det visade sig redan i den citerade randanmärkningen) om Marx' syn på krediten: "Här uppträder det /kapitalet/ med sin tyngd /Wucht/ i utbudet och efterfrågan av kapital som *i sig för klassen gemensamt kapital*, på samma sätt som industrikapitalet endast framträder i rörelsen och konkurrensen mellan de olika sfärerna".¹⁵³ I enlighet med detta anses krediten av Marx som en form, "vari kapitalet försöker sätta sig skilt och till skillnad från de enskilda kapitalen och det enskilda kapitalet försöker sätta sig som kapital skilt och till skillnad från dess kvantitativa skranka".¹⁵⁴ Men klarast träder det samhälleliga totalkapitalets reella karaktär i dagen i aktiekapitalet, "i vilken form kapitalet har arbetat sig fram till sin sista form, vari det inte endast är *i sig*, alltså enligt sin substans, utan det är satt i sin form som samhällelig kraft och produkt".¹⁵⁵

Så långt om "kapitalets allmänna begrepp" – till skillnad från betraktandet av de "konkreta förhållandena"¹⁵⁶, d.v.s. av "kapitalet i dess realitet".¹⁵⁷ Som redan anförts är i Marx' ögon detta begrepp endast en abstrakt dialektisk avbild av "den verkliga rörelse vari kapitalet *blir till*". Därav följer, att redan i kapitalets allmänna begrepp "är det *senare innefattat*" som frö, alltså inte bara kapitalets "civiliserande", framåt drivande tendenser, utan även motsättningarna som leder utöver dess egen gräns.¹⁵⁸ (Av de talrika exempel som man hittar i *Rohentwurf* skall här endast hänvisas

¹⁵¹ *Kapitalet II*, s. 90 (korr.) /Sa 68f/ty 100f.

¹⁵² A. a., s. 345 ff (korr.) /ty 391 ff.

¹⁵³ A. a. III, s. 335 (korr.) /Sa 333/ty 381.

¹⁵⁴ *Grundrisse* 551 f.

¹⁵⁵ *Grunddragen*, 159 (korr)/ty 428. – Här bör anmärkas, att även att mot varandra ställa "i sig" och "vara satt" följer Hegels "Logik".

¹⁵⁶ Jfr *Kapitalet II*, s. 399/ty 454; III, s. 25/ 33, 98/ 120, 130/ 152 o.s.v.

¹⁵⁷ Skillnaden mellan dessa båda betraktelsesätt klargörs av Marx också med detta exempel: "Kapitalen har olika storlek. Men varje enskilt kapital storlek är lika med sig själv, alltså så länge bara dess egenskap som kapital betraktas, en godtycklig storlek /i *Grundrisse* "any Grösse"/. Men betraktar vi två kapital till skillnad från varandra, så träder ett förhållande av kvalitativa bestämningar in genom skillnaden mellan deras storlekar. Storleken blir själv åtskiljande kvalitet för kapitalen. Detta är en väsentlig synpunkt, på vilken storleken bara är ett enskilt exempel /i *Grundrisse* "one single instance"/ på hur undersökningen av kapitalet som sådant skiljer sig från undersökningen av kapitalet i förhållande till ett annat kapital, eller från undersökningen av kapitalet i dess realitet." (*Grundrisse*, 576.)

¹⁵⁸ "Kapitalets civiliserande tendenser etc. måste i sig innefattas i kapitalets enkla begrepp; inte, som i de hittillsvarande ekonomiska läroerna, bara uppträda som ytliga konsekvenser. Likaså måste de motsägelser som senare frigörs

till utvecklingen av maskineriet¹⁵⁹, av kreditväsendet¹⁶⁰ och till realiseringsproblemet¹⁶¹.) Å andra sidan får dock ”alla kapitalets moment, som framträder involverade /invecklade/ i det, då det betraktas enligt sitt allmänna begrepp ... självständig realitet och visar sig först då det framträder reellt som många kapital. Den inre levande organisationen, som på så vis äger rum inom och genom konkurrensen, utvecklar sig först då på ett bredare sätt”.¹⁶² I synnerhet blir såväl ”*samtidigheten av kapitalets olika banor* som *samtidigheten av dess olika bestämningar* ... klar, först då många kapital förutsätts. Så består människans levnadsprocess av ett genomlöpande av olika åldrar. Men samtidigt existerar människans alla åldrar bredvid varandra, fördelade på olika individer”.¹⁶³

3. Rohentwurfs strukturella relation till Kapitalet

De läsare som är förtrogna med innehållet i Marx' *Kapitalet* förstår säkert att uppskatta betydelsen av dessa utdrag ur *Rohentwurf*. Ty det som Marx redan 1857-58 drog upp konturerna till, är faktiskt programmet också för hans senare verk. Liksom *Rohentwurf* begränsar sig nämligen *Kapitalet I* och *II* i grunden enbart till ”det abstrakta betraktandet av kapitalbildningens fenomen”¹⁶⁴, respektive till analysen av cirkulations- och reproduktionsprocessen ”i dess grundläggande form”, reducerad till sitt ”mest abstrakta uttryck”¹⁶⁵ – d.v.s. till betraktandet av ”kapitalet i allmänhet”. (Därav även det genomgående antagandet att varorna säljs till sina värden.¹⁶⁶) Den egentliga metodologiska skillnaden börjar först med band III. Om nämligen även *Rohentwurf* i sitt sista avsnitt talar om profiten, om den allmänna profitkvoten och dennas tendensiella fall, så handlar det dock fortfarande om ”profiten i allmänhet”, om ”kapitalistklassens profit” men inte ”om ett enskilt kapital på bekostnad av ett annat”.¹⁶⁷ Denna sistnämnda undersökning (alltså framförallt värdenas förvandling till produktionspriser och mervärdets uppspaltnings i företagervinst, ränta o.s.v.) leder utanför ramen för ”kapitalet i allmänhet”. Men *Kapitalet III* ”närmar sig ... steg för steg” den form i vilken ”kapitalets formationer /Gestaltungen/ uppträder på samhällets yta i de olika kapitalens agerande mot varandra, i konkurrensen, och i det vanliga medvetandet hos produktionsagenterna själva”.¹⁶⁸ Nu överskrids vida skrankan för ”kapitalet i allmänhet” – som Marx fattade begreppet i *Rohentwurf*. Och först nu kan de problem angripas som

påvisas som latenta redan i begreppet.” (A.a., s. 317.) – Jfr a.a., s. 237: ”Det exakta utvecklandet av kapitalbegreppet är nödvändigt, då det är den moderna ekonomins grundbegrepp, liksom kapitalet självt – vars abstrakta motbild dess begrepp är – är det borgerliga samhällets grundval. Av det noggranna studiet /scharfen Auffassungen/ av grundförutsättningen för detta förhållande måste alla den borgerliga produktionens motsägelser framgå, liksom den gräns vid vilken den driver utöver sig själv.”

¹⁵⁹ Att utveckla maskineriets uppdykande ur konkurrensen och den av detta utlösta lagen om reduktionen av produktionskostnaderna är lätt. Det gäller här, att utveckla det ur kapitalets förhållande till levande arbete, utan hänsyn till annat kapital.” (A.a., s. 662)

¹⁶⁰ ”Motsättningen mellan arbetstiden och cirkulationstiden innehåller hela läran om krediten ...” (A.a., s. 552)

¹⁶¹ A.a., s. 351. – Jfr även *Teorier II*, s. 349 (korr) /ty 493: ”Som vi redan vid undersökningen av pengarna fann ... att de innesluter möjligheten av kriser, så framgår detta ännu tydligare vid betraktandet av kapitalets allmänna natur, utan att de andra /weitere/ reala förhållandena, vilka bildar den verkliga produktionsprocessens alla förutsättningar, har blivit utvecklade.

¹⁶² *Grundrisse*, 419.

¹⁶³ A.a., s. 533. Jfr även s. 553f: ”Samtidigheten hos kapitalets process i olika faser av processen är bara möjlig genom delning av detsamma och avstötande i portioner, varav var och en är kapital men kapital i en skild bestämning. Denna form- och ämnesväxling /ämnesomsättning/ /sker/ som i den organiska kroppen. Säger man t ex, att kroppen reproducerar sig på 24 timmar, så gör den inte det på en gång, utan avstötandet i den ena formen och förnyandet i den andra är fördelat, försiggår samtidigt ... (Således redan här övergång till många kapital.)”

¹⁶⁴ Jfr *Kapitalet I*, s. 143/ty 180, not 37.

¹⁶⁵ A.a. II, s. 399/ty 454 och 440/ och 440/ 501. /Sistnämnda text är felöversatt hos Bohman. I. st. f.: ”Vid analysen av ... reducerad till sitt mest abstrakta uttryck”, står det: ”vid en abstrakt analys av ...”/

¹⁶⁶ ”... betraktandet av kapitalet i allmänhet, där med varornas värden identiska priser är förutsatta.” (*Teorier II*, s. 369 (korr) /ty 515.)

¹⁶⁷ *Grundrisse*, 653.

¹⁶⁸ *Kapitalet III*, s. 25 (korr) /Sa 3/ty 33. (Jfr s. 32 i detta kapitel.)

vid undersökningens tidigare steg endast kunde antydas¹⁶⁹, och vars lösning blev möjlig först i och med framträngandet från ”den färdiga gestaltningen av de ekonomiska förhållandena, sådan den framträder på ytan, ... till dess inre, väsentliga men fördolda kärngestalt, och det begrepp som motsvarar denna”.¹⁷⁰

Vi tror oss alltså i kategorierna ”kapitalet i allmänhet” och ”de många kapitalen” (d.v.s. konkurrensen) ha hittat nyckeln till förståelsen av inte bara *Rohentwurf* utan även av det senare verket, d.v.s. *Kapitalet*. – Visserligen får de båda verkens strukturella släktskap inte härddragas. Det får inte förbises att den senare omgestaltningen av den ursprungliga ”Boken om kapitalet” även ledde och måste leda till en viss omvandling av de begrepp som ligger till grund för boken, och att därför den betydelse som dessa begrepp har i *Kapitalet* inte alltid och fullständigt sammanfaller med den betydelse som vi känner från *Rohentwurf*. Visst, även i *Kapitalet* ställs ständigt den kapitalistiska produktionens ”verkliga inre rörelse” mot dess enbart ”framträdande” rörelse, som konkurrensen företer. Även här hålls konsekvent fast vid Hegels åtskillnad mellan ”väsendet” och ”framträdandet”.¹⁷¹ I första bandet läser vi: ”Kapitalets allmänna och nödvändiga tendenser måste skiljas från deras framträdelseformer. Hur den kapitalistiska produktionens inneboende lagar framträder i kapitalens yttre rörelse, hur de gör sig gällande som konkurrensens tvångslagar ..., skall inte betraktas nu. Men så mycket kan belysas på förhand: En vetenskaplig analys av konkurrensen är möjlig endast då kapitalets inre natur har begripits, på samma sätt som himlakropparnas skenbara rörelser endast är förståeliga för den som känner deras verkliga rörelser, vilka ej är uppfattbara för våra yttre sinnen”.¹⁷² Och på liknande sätt heter det i 6. kapitlet i band III: ”De företeelser som vi analyserar i detta kapitel förutsätter för sin fulla utveckling kreditväsendet och konkurrensen på världsmarknaden ... Men dessa konkretare former för kapitalistisk produktion kan framställas omfattande först när kapitalets allmänna natur är begripen ...”.¹⁷³ Men hela mödan vore onödig ”om framträdelseformen och tingens väsen omedelbart sammanföll”; men då vore också ”all vetenskap ... överflödig”.¹⁷⁴ Men, då det inte är så, måste den vetenskapliga forskningen tränga in från ”framträdelsen på ytan” till ”det inre väsendet”, till de ekonomiska processernas ”kärnstruktur” – för att på så sätt hitta ”lagen för framträdelsen”¹⁷⁵ och begripa själva denna framträdelse som nödvändig.¹⁷⁶ I detta avseende skiljer sig alltså Kapitalets metodologiska grundinställning inte alls från *Rohentwurfs*. Skillnaden ligger på en annan punkt: i *Kapitalet* anser Marx att även den del av hans undersökning, vilken ”stegvis närmar sig gestaltningarna på ytan, i konkurrensen” (alltså band III) faller inom ”den allmänna analysen av kapitalet”. Därigenom

¹⁶⁹ Som exempel kan här tjäna begreppsbestämningen av det ”samhälleligt nödvändiga arbetet”, som – i likhet med begreppsbestämningen av ackumulationen – i första bandet endast betraktades ”abstrakt, d.v.s. endast som moment i den omedelbara produktionsprocessen” (*Kapitalet I*, s. 496 (korr)/ty 590), och som först i tredje bandet kunde vidareutvecklas utifrån de ”konkreta betingelsernas” ståndpunkt. (Utförligare om detta i nästa kapitel, s. 93.)

¹⁷⁰ *Kapitalet III*, s. 187 (korr) /Sa 179/ty 219. (”Begreppet” är alltså bara en avbild av ”kärngestalten”, d.v.s. av de verkligt existerande samhälleliga förhållandena.)

¹⁷¹ Jfr Lukács, a.a., s. 47f, not 9/ty 20, anm. 1.

¹⁷² *Kapitalet I*, s. 274f (korr) /ty 335.

¹⁷³ A.a. III, s. 98 (korr) /ty 120. Jfr a.a., s. 130/ty 152: ”I en sådan allmän undersökning förutsättes överhuvudtaget alltid, att de verkliga förhållandena motsvarar sina begrepp, eller, vilket är samma sak, de verkliga förhållandena framställs endast såvida de uttrycker sin egen allmänna typ.” (Jfr även s. 736 (korr) /ty 839: ”eftersom konkurrensens verkliga rörelse ligger utanför det vi planerat och vi här bara har att framställa det kapitalistiska produktionssättets inre organisation, så att säga i dess ideala genomsnitt”).

¹⁷⁴ A.a., s. 724 / Sa 771 /ty 825. (Jfr Marx’ brev till Engels 27.6.1867 och till Kugelmann 11.7.1868, Se Brev, s. 71 och 85/ *MEW* 31, s. 313 resp. 32, s. 552 f.)

¹⁷⁵ *Kapitalet I*, s. 266 (korr) /ty 325.

¹⁷⁶ Ricardo – säger Marx i ett av sina excerpthäften från 1851 om Ricardos undersökning om konkurrensen – ”abstraherar från det som han betraktar som tillfälligt /akzidentiell/. Det är något annat att framställa den verkliga processen, vari båda uppträder som lika väsentliga – det som han kallar tillfällig rörelse, som emellertid är det bestående och verkliga och hans lag, genomsnittsförhållandet.” (*Grundrisse*, 803; jfr *MEGA* III 530f.)

utvidgas ramen för den sistnämnda medan den inskränks för konkurrensen.¹⁷⁷ Det visar oss emellertid att även den åtskillnad, som lagts till grund för *Rohentwurf*, mellan ”kapital i allmänhet” och ”många kapital” framför allt utgör en arbetsmodell, utan vilken Marx’ ekonomiska lärobyggnad visserligen aldrig hade kommit till stånd, men som dock – som alla arbetshypoteser – endast kan göra anspråk på full giltighet inom bestämda gränser.

Den ursprungliga uppbyggnaden (6 böcker)	den förändrade uppbyggnaden
I OM KAPITALET	KAPITALET (3 band)
a) Kapital i allmänhet	
1) Produktionsprocess	I Kapitalets produktionsprocess (Avdelningar:)
	1) Vara och pengar
	2) Pengarnas förvandling till kapital
	3-5) Absolut och relativt mervärde
	6) Arbetslön
	7) Ackumulationsprocess
2) Cirkulationsprocess	II Kapitalets cirkulationsprocess
3) Profit och ränta	III Den kapitalistiska produktionens totalprocess (Avdelningar:)
	1-3) Profit och profitkvot
b) Konkurrens	4) Köpmanskapital
c) Kreditväsen	5) Ränta och kredit
d) Aktiekapital	6) Jordränta
II OM JORDÄGANDET	7) Revenyer
III OM LÖNARBETET	
<hr/>	
IV OM STATEN	
V OM UTRIKESHANDELN	
VI OM VÄRLDSMARKNADEN	

Punkterad linje: Förändringar inom ”Boken om kapitalet”

Heldragen linje: Förändringar inom de tre första böckerna

V. Planändringens område och troliga bevekelsegrunder

Vilka är alltså resultaten av vår undersökning? Med andra ord: vari bestod planändringen i Marx’ verk och hur kan den förklaras?

Den första frågan (jfr schemat i slutet av detta kapitel) är inte så svår att svara på. Vi tror att vi av undersökningen av Kapital-manuskripten kan dra slutsatsen, att av verkets ursprungligen planerade sex böcker har de tre sista aldrig slutgiltigt ”givits upp” av Marx, utan de var snarare bestämda för ”verkets eventuella fortsättning”. Den egentliga planändringen kan därför endast hänföra sig till böckerna I – III; och den bestod i att den andra boken (om jordägandet) införlivades med det slutgiltiga verkets tredje band, medan den tredje bokens ämne (om lönarbetet) upptogs i näst sista

¹⁷⁷ Till skillnad från i *Rohentwurf* inskränks alltså i *Kapitalet* området för ”läran om konkurrensen” till undersökningen av ”marknadsprisernas verkliga rörelse” (i motsats till produktionspriserna) liksom till betraktandet av konkurrenskampen på världsmarknaden. (Se: *Kapitalet III*, s. 98, 214f, 678 och 736/ty 120, 245, 772 och 839.)

avdelningen av band I. – Men beträffande ”boken om kapitalet”, alltså den ursprungliga planens första del, så har även här en omskiktning ägt rum i den meningen att bokens avdelningar b – d, och t.o.m. i samma ordningsföljd, upptogs i *Kapitalet III*, medan verkets två första band i det stora hela motsvarar avdelning a) av den ursprungliga ”boken om kapitalet”, d.v.s. inskränker sig till analysen av ”kapitalet i allmänhet”.

Det sagda hänför sig förvisso endast till den ytliga omgrupperingen av det i Marx’ system behandlade materialet. Vilka motiv låg då till grund för denna omgruppering?

I varje fall inte de som man finner hos Grossman och Behrens! Planändringen verkar finna sin förklaring på helt andra, under vår undersökning redan antydda grunder: genom att den gamla strukturen, som så att säga tjänade för Marx’ egen förståelse, blev överflödigt sedan han hade fullbordat den väsentligaste delen av sin uppgift – analysen av det industriella kapitalet. En viktig fingervisning lämnar här *Rohentwurf* självt. Ty trots att detta manuskript är författat helt i enlighet med den ursprungliga planen, saknas däri (vi menar: i de avsnitt som handlar om produktions- och cirkulationsprocessen) – med undantag av kapitlen om arbetslönen och dess former – ingen av de väsentliga tankegångar, som Marx senare utvecklade i *Kapitalet I* och II. Det visar dock, att hela analysen av kapitalets produktions- och cirkulationsprocess kunde genomföras utan att gå in på de teman som förutsågs ingå i den planerade boken om lönarbetet och om jordägandet. Vad denna analys förutsatte var bara existensen av det moderna lönarbetsförhållandet – men detta sammanfaller begreppsligt med själva kapitalets existens. Allt övrigt kunde och måste han till att börja med bortse ifrån för att kunna utarbota kapitalets kategori i dess rena gestalt.¹⁷⁸ I detta avseende visade sig den strikta åtskillnad av undersökningsområdena, som lagts till grund för den ursprungliga planen, heltigenom fruktbar. Men det som i början var nyttigt och nödvändigt, måste senare visa sig som en hindrande och överflödigt begränsning (desto mer som fasthållandet vid denna åtskillnad hade lett till ständiga upprepningar av det som redan var framställt). Arbetsmodellen hade gjort sin tjänst och kunde därför få falla vid undersökningens följande etapper, utan att det skulle leda till några som helst principiella ändringar i de redan uppnådda resultaten. Därmed kunde emellertid de planerade särskilda böckerna om jordägandet och lönarbetet uppges, d.v.s. till sina väsentliga delar tas upp i det nya verket, som bara handlade om kapitalet. Och båda där de begreppsmässigt hör hemma: boken om jordägandet i band III, eftersom jordrätans egentliga teoretiska problem kunde lösas först i denna etapp av undersökningen,¹⁷⁹ i anslutning till den redan genomförda analysen av det industriella kapitalet liksom av dess ”sekundära” och ”härledda” former¹⁸⁰. Boken om lönarbetet kunde däremot tas upp direkt i analysen av kapitalets produktionsprocess, alltså i band I – för att genom undersökningen av arbetslönens kategori och dess former framställa ett av de nödvändiga ”mellanleden” mellan första bandets värdeteori och läran om produktionspriserna, som skulle utvecklas i band III. (På den sistnämnda punkten skall vi dock gå in närmare först i appendix I till detta kapitel, vilket är ägnat åt ”boken om lönarbetet”.)

¹⁷⁸ Jfr *Grundrisse*, 702: ”Alla fasta antaganden blir själva flytande då utvecklandet fortskrider. Men blott genom att dessa fixeras i början är utvecklande möjligt utan att röra ihop allt /without confounding everything/.”

¹⁷⁹ ”... Det industriella kapitalet, som är kapitalförhållandets grundform, som det behärskar det borgerliga samhället. Kapitalets alla andra former framträder bara som härledda eller sekundära. – Härlett, som det räntebärande kapitalet; sekundärt, d.v.s. som kapital i en särskild funktion (som tillhör dess cirkulationsprocess), som det kommersiella ...” (*Theorien III*, s. 460.)

¹⁸⁰ Vi läser i *Kapitalet III*, 47 kap: ”Låt oss från den moderna ekonomins – som det teoretiska uttrycket för det kapitalistiska produktionssättet – ståndpunkt behandla jordrätan. Man måste göra klart för sig, vad som då utgör den egentliga svårigheten ... Den utgörs inte av att på det hela taget förklara den av jordbrukskapitalet utvunna merprodukten och det motsvarande mervärdet. Den frågan är redan löst i analysen av mervärdet, som allt produktivt kapital utvinnet, i vilken sfär det än har anlagts. Svårigheten består i att påvisa varifrån den del av mervärdet härstammar, som det i jord anlagda kapitalet betalar till jordägaren i form av jordränta ... Det vill säga, varifrån härstammar den ytterligare överskjutande del av mervärdet som finns efter mervärdets utjämnning mellan de olika kapitalen till genomsnittsprofit ... efter den skenbart redan försiggångna fördelningen av allt mervärde som överhuvud skall fördelas?” (s. 693 (korr) /Sa 737/ty 790.)

Förteckning över de planutkast och plannotiser som avser uppbyggnaden av Marx' verk, och som författaren tagit hänsyn till.

- 1) *September* 1857 *Grundrisse, 28 f/ sv 38 f*
- 2) *Oktober* 1857 *Grundrisse, 138 f/ sv 55*
- 3) *November* 1857 *Grundrisse, 175*
- 4) *November* 1857 *Grundrisse, 186*
- 5) *Februari* 1858 *Brev till Lasalle 22.2, MEW 29 / i Till kritiken och Grunddragen*
- 6) *April* 1858 *Brev till Engels 2.4, MEW 29 / i Till kritiken*
- 7) *Juni* 1858 *Grundrisse, 855-859*
- 8) *Januari* 1859 *Till kritiken, 7 /ty 7*
- 9) *Februari-mars* 1859 *Grundrisse, 969-978*
- 10) *December* 1862 *Brev till Kugelmann 28.12, MEW 30*
- 11) *Januari* 1863 *Theorien I, 389 f*
- 12) *Juli* 1865 *Brev till Engels 31.7, MEW 31*
- 13) *Oktober* 1866 *Brev till Kugelmann 13.10, MEW 31*
- 14) *April* 1868 *Brev till Engels 30.4, MEW 32*

Appendix I. Boken om lönarbetet

1. Teman som skulle falla inom ramen för denna bok

Följande anmärkning måste först göras: vilka teman som skulle ha fallit inom ramen för den planerade boken om lönearbetet kan inte sägas med visshet, eftersom vi inte äger några närmare uppgifter därom. Även på denna punkt är vi framför allt hänvisade till en jämförelse mellan *Rohentwurf* och det senare verket. Så saknas i *Rohentwurf*, som redan nämnts, inte bara analysen av arbetslönen och dess former, utan även det samlade material som rör arbetsdagens längd, kapitalets utsugningspraktik och fabrikslagstiftning, och som Marx behandlade så utförligt i *Kapitalets* I. band. Allt detta skulle väl enligt den ursprungliga planen undersökas först i boken om lönearbetet. Att detta antagande inte är godtyckligt, det visar dessutom många utspridda anmärkningar, som återfinns såväl i *Rohentwurf*, som även i Marx' senare manuskript.

Så skisseras i skriften *Till kritiken* uppgiften för "Läran om lönearbetet" på följande sätt: "Att, under förutsättning att arbetstiden som inneboende mått för bytesvärdet är givet, på denna grundval utveckla arbetslönen".¹ Med andra ord: I allmänhet kommer det kvantum av värde, som arbetaren får i utbytet med kapitalet, att uppmätas genom det föremålsgjorda arbete, som är nödvändigt för att reproducera arbetarens arbetsförmåga, alltså även att kroppsligt bevara honom (och hans efterkommande). Men hur detta "mer eller mindre" bestäms, som arbetaren verkligen får genom sin lön – heter det i *Rohentwurf* – "angår det allmänna förhållandet så lite, att det inte kan utvecklas ur detta".² "Arbetslönens verkliga rörelse" beror snarare på lagar, som reglerar arbetsmarknaden (till skillnad från varumarknaden)³, och vars undersökning bör förbehållas en särskild lära om lönearbetet.⁴

Men låt oss fortsätta: "Grundvalen för den kapitalistiska produktionens utveckling" – säger Marx i *Theorien* – "är överhuvudtaget att arbetsförmågan som den vara som tillhör arbetarna, träder gentemot arbetsbetingelserna som varor som håller fast i kapitalet i sig och som existerar oavhängigt av arbetarna". Men som vara "är bestämmandet av arbetsförmågans värde väsentlig ... Endast på denna grundval inträder differensen mellan arbetsförmågans värde och värdeförmering /Verwertung/, en differens som inte existerar för någon annan vara, då bruksvärdet, alltså även själva användandet inte hos någon annan vara kan höja dess bytesvärde, eller de ur varan resulterande bytesvärdena. Det bildar alltså en grundval för den moderna ekonomin vars uppgift är analysen av den kapitalistiska produktionen, att uppfatta arbetsförmågans värde som något fast, som en given storhet – vilken den även praktiskt i varje bestämt fall är".⁵ Under denna självklara premis anträder också Marx analysen av kapitalet och kapitalbildningen. Till att börja med antar han alltså att arbetaren betalas "den ekonomiskt rättvisa, d.v.s. genom ekonomins allmänna lagar

¹ Till kritiken av den politiska ekonomin, s. 55/ty *MEW* 13, s. 47.

² *Grunddragen*, 80 (korr)/ty 193f.

³ "IV (utbyte av en del av kapitalet mot levande arbetsförmåga kan betraktas som ett särskilt moment, och måste betraktas så, då arbetsmarknaden regleras med andra lagar än produktmarknaden etc. ... moment IV) hör till avsnittet om arbetslönen etc." (*Grundrisse*, s. 420.)

⁴ Jfr *Theorien*: "Ett stigande eller fallande av arbetslönen, kan vara följden av växlingar /förändringar/ i efterfrågan eller tillgången på arbetskraft, eller en följd av ett temporärt stigande eller fallande av de nödvändiga livsmedlens pris (jämfört med lyxmedlen). Dessa växlingar i livsmedlens pris kan i sin tur inträda genom växlingar i efterfrågan och tillgången på arbetskraft och arbetslönens därav betingade stigande eller fallande. Såvitt ett sådant stigande eller fallande av arbetslönen åstadkommer att profitkvoten stiger eller faller, har det lika lite att göra med den allmänna lagen om profitkvotens stigande eller fallande som stigandet eller fallandet av varornas marknadspris överhuvud har med bestämningen av deras värde att göra. Detta skall undersökas i kapitlet om arbetslönens verkliga rörelse." (Anfört efter Kautskys utgåva, vari den något svårförståeliga marxiska originaltexten redigerades om.) /Jfr *MEW* 26.3, s. 306./ – I *Kapitalet* behandlas denna fråga i III. bandets elfte kapitel: Verknningar av arbetslönens allmänna svängningar på produktionspriserna.

⁵ *Theorien* I, s. 13. – Jfr *Grundrisse* 702: "Förresten är det praktiskt taget säkert, att ... hur än den genomsnittliga nivån på det nödvändiga arbetet må avvika i olika epoker eller i olika länder, ... vid varje given epok måste nivån av kapitalet betraktas och behandlas som fast. Att betrakta själva dessa förändringar tillhör helt och hållet det kapitel som handlar om lönearbetet." /På engelska i *Rohentwurf*./

bestämda, arbetslönen”.⁶ Endast på denna väg var det möjligt att utveckla mervärdebildningens lagar i dess rena gestalt, utan ”störande, och för det egentliga förloppet främmande biomständigheter”. Visserligen måste man låta de ”fasta förutsättningarna /Unterstellungen/” falla, så snart analysen övergår från de allmänna förhållandena till de mera konkreta. Så även förutsättningen om ”den ekonomiskt rättvisa lönen”, d.v.s. arbetskraftens försäljning till dess värde. I den konkreta verkligheten går nämligen kapitalets strävanden ut på att ”öka kapitalets värdeförmering – å ena sidan genom arbetslönens nedpressning under arbetskraftens värde, å andra sidan genom arbetstidens förlängning över den normala (vilket är detsamma som urholkning /Entwertung/ av arbetskraftens värde). Båda metoderna⁷ skulle undersökas först i boken om lönarbetet. Det heter i *Rohentwurf*: ”Att kapitalet i praktiken försöker bedra det nödvändiga arbetet” (d.v.s. arbetaren) ”och trycka ner det under dess mått” /den ekonomiskt rättvisa lönen/ – ”Såväl som allmän tendens, som även direkt genom priset – som t.ex. i systemet med naturalöner /Trucksystem/, hör inte hit ... Motsägelserna måste här följa ur de allmänna förhållandena själva; icke ur enskilda kapitalisters skinnande. Hur detta vidare gestaltar sig i realiteten, tillhör läran om arbetslönen”.⁸ Av samma skäl förvisas ur *Rohentwurf* ”arbetsdagens våldsamma förlängning utöver dess naturliga gränser” – till vilket bl.a. hör nattarbete och att kvinnorna och barnen fogas till den arbetande befolkningen – till kapitlet om lönarbetet eller om arbetslönen.⁹

I motsats till slav- och livegenskapsförhållandet framträder gentemot den fria lönarbetaren hans arbetsförmåga ”i sin totalitet som hans egendom, ett av hans moment, som han som subjekt omfattar och som han bevarar genom att avyttra den”.¹⁰ Arbetarens andel i sin egen produkt antas här därför arbetslönens gestalt. (”Vore arbetet” – heter det i *Rohentwurf* – ”inte bestämt som lönarbete, så skulle det sätt på vilket det har del i produkterna inte framträda som arbetslön ... En individ som deltar i produktionen som lönarbetare har del av produktionens produkter, produktionsresultaten, i form av arbetslön”.¹¹) Fast det är viktigt att redan vid den allmänna analysen av kapitalet närmare gå in på den förvandlade gestalt, som arbetskraftens värde måste anta – så framstår här tillsvi vidare betraktandet av de olika former, som arbetslönen själv visar upp som överflödigt. I *Rohentwurf* finns i alla fall ingen undersökning av dem, varav vi väl kan sluta oss till att den var förbehållen boken om lönarbetet. Först där skulle alltså Marx ha befattat sig med arbetslönens olika former; och då inte bara med arbetslönens båda grundformer – tidlön och stycklön/ackord¹² – utan även med sådana former av arbetarens avlöning som profitandel¹³, naturalön o.s.v. Men även värdebestämningen av de s.k. personliga tjänsterna, såvida dessas

⁶ *Grundrisse* 329. – Här måste visserligen anmärkas att Marx alltjämt i *Rohentwurf* (och delvis även i *Theorien* – se t.ex. I, 278 och II, 220f) är böjd att uppfatta den ”ekonomiskt rättfärdiga lönen” som identisk med det fysiska existensminimum. Först senare korrigerades denna oriktiga uppfattning. (Jfr Engels anmärkning till Marx ”Filosofins elände”, s. 48/ty 83.)

⁷ Dessa metoder används givetvis än i dag i all sin brutalitet i områden som är kapitalistiskt ”underutvecklade” (så t.ex. i Latinamerika, Asien och Afrika).

⁸ *Grundrisse* 329.

⁹ Se följande ställen i *Rohentwurf*: ”Arbetsdagen själv har inga gränser i den naturliga dagen; den kan tänjas ut långt in i natten; detta hör till kapitlet om arbetslönen.” (A.a., s. 241) Och det andra stället: ”Detta /merarbetet/ kan även produceras genom våldsam förlängning av arbetsdagen utöver dess naturliga gränser; genom tillfogandet av kvinnor och barn till den arbetande befolkningen; detta skall dock här endast nämnas i förbigående, det hör till kapitlet om lönarbetet.” (A.a. 302.)

¹⁰ ”Detta” – tillfogar Marx – ”skall vidareutvecklas senare vid lönarbetet.” (*Grunddragen* 148 (korr.)/ty 368f.)

¹¹ A.a., s. 25 (korr.)/ty 16.

¹² I *Rohentwurf* läser vi: ”Ackordssystemet ... innebär bara ett annat sätt att mäta tiden; det angår oss inte här, där vi bara betraktar det allmänna förhållandet.” (A.a. 80 (korr.)/ty 193.)

¹³ ”Angående det på senare tid ibland med självbelåtenhet framförda kravet, att arbetaren skall ha en viss del av profiten, skall detta behandlas i avsnittet om arbetslönen ...” (A.a. 86 (korr.)/ty 198f.)

avlönning rättar sig efter den egentliga arbetslönens lagar, skulle enligt den ursprungliga uppbyggnadsplanen ha betraktats först i boken om lönarbetet.¹⁴

I detta sammanhang bör tilläggas, att Marx (som redan påpekats¹⁵) först i boken om lönarbetet tänkte undersöka även lagarna för reduktionen av det så kallade kvalificerade arbetet till enkelt genomsnittsarbete. Det verkar vid första påseendet överraskande, i synnerhet då man (som de flesta som har skrivit om denna fråga) just här förmodar en ”lucka” i Marx’ värdeteori. Emellertid: Huvudproblemet – reduktionen av individuella och efter sin konkreta karaktär skilda mänskliga arbeten till likformigt /skillnadslöst/ enkelt genomsnittsarbete – hade lösts av Marx redan tidigare. Ur denna synpunkt utgjorde frågan om det kvalificerade och okvalificerade arbetets förhållande numera blott ett specialfall, som till sist reducerades till frågan om ”arbetskrafternas olika värde”, och som därför – som Marx själv framhävde¹⁶ – kunde studeras först i läran om lönarbetet. (På vilket sätt Marx tänkte lösa detta problem kommer vi att se i kapitel 31 av detta arbete.)

2. Varför gav Marx upp den särskilda ”boken om lönarbetet”?

Så mycket om de teman, som Marx till att börja med ville förvisa till fältet för den särskilda boken om lönarbetet, och varav de flesta upptogs i *Kapitalet I*.¹⁷ Som man ser är allt detta frågor som var irrelevanta för kapitalförhållandets allmänna utveckling i dess ”rena” form, och vilka han därför till att börja med kunde bortse från. Det som intresserar oss här är emellertid inte så mycket att lära känna konturerna i Marx’ ursprungliga plan, utan snarare skälen till att han senare ger upp planen. Och i detta avseende verkar just den planerade boken om lönarbetets historia ge värdefulla fingervisningar.

Vi såg att redan den av Kautsky publicerade dispositionen för den I. avdelningen, från januari 1863, innebär en ändring av uppbyggnadsplanen från 1857-58, då det däri dyker upp en punkt om ”arbetsdagen”, som ursprungligen skulle behandlats i boken om lönarbetet. Ändå talar allt för att Marx fortfarande 1863 höll fast vid sin gamla plan, och följaktligen vid en särskild bok om lönarbetet.

Att Marx slutgiltigt avstått från denna bok, kan fastställas först i *Kapitalet I*. Det visar sig inte bara i de breda empirisk-historiska utvecklingar, varmed här ges belägg för avsnitten om det absoluta och relativa mervärdet, liksom om ackumulationsprocessen, och vilka till stor del innefattar just teman, som enligt den gamla planen skulle ha tagits upp först i boken om lönarbetet. Hur mycket det första bandets framställning genom dessa utvecklingar gjordes levande och gavs övertygande kraft behöver inte framhävas. Ändå hade de väsentliga undersökningsresultaten i de nämnda avsnitten (som *Rohentwurf* visar) kunnat framställas också utan detta material som belägg, något som också under årtal var Marx’ avsikt.¹⁸ Som mycket viktigare framstår däremot omständigheten, att Marx i *Kapitalet I* även tog upp huvuddelen av den planerade boken om lönarbetet, nämligen undersökningen om arbetslönen och dess former, som saknades ännu i den nämnda dispositionen från 1863. När han beslöt sig för det förmår vi tyvärr inte säga (i varje fall inte före 1864). Men anledningen till att det skedde, syns klart i Marx’ brev till Engels 27. juni 1867.

”Hur förvandlas varans värde till dess produktionspris, i vilket 1. hela arbetet framträder som betalt i arbetslönens form; 2. men merarbetet, eller mervärdet, antar formen av en prisförhöjning, kallad ränta,

¹⁴ ”Hur dessa tjänsters värde regleras, och hur detta värde själv bestäms genom arbetslönens lagar är en fråga, som inte har någonting att göra med undersökningen av det föreliggande förhållandet” (om produktivt och improduktivt arbete) ”och har sin plats i kapitlet om arbetslönen.” (*Theorier* 1, s. 208/ty 380.)

¹⁵ Jfr s. 31.

¹⁶ *Theorien* III, s. 164f.

¹⁷ Den nyss nämnda frågan om det kvalificerade arbetet och även undersökningen av ”arbetslönens verkliga rörelse” blev inte medtagna; det sistnämnda antagligen av samma skäl som gjorde att Marx i *Kapitalet* bortsåg från undersökningen av ”marknadsprisernas verkliga rörelse” (*Kapitalet III*, 678/ty 772).

¹⁸ Jfr Marx’ brev till Engels den 10.2.1866: ”Med den egentliga teoretiska delen (av första bandet) kunde jag” (Marx talade tidigare om sin sjukdom) ”inte gå fram. För det var hjärnan för svag. Jag har därför utvidgat avsnittet om ’arbetsdagen’ historiskt, vilket låg utanför min ursprungliga plan.” (*MEW* 31, 174.)

profit etc., utöver kostnadspriset (= det konstanta kapitalets pris + arbetslönen)? Besvarandet av denna fråga förutsätter:

I. Att förvandlingen av t.ex. arbetskraftens dagsvärde till lön eller pris för dagsarbetet är framställt. Det sker i V.¹⁹ kapitlet av denna bok” (d.v.s. *Kapitalet I*).²⁰

Här talar alltså Marx själv om för oss, varför han – mot sin ursprungliga avsikt – hade beslutat sig för att ta upp även undersökningen av arbetslönen och dess former i I. bandet (d.v.s. enligt det tidigare schemat, i ”boken om kapitalet”): för att på detta sätt vinna ett nödvändigt mellanled för läran om produktionspriserna, som senare skulle framställas (i III. bandet). Och även om vi däri inte kan få ett direkt svar på frågan om orsaken till planändringen, så tycks dock den avgörande vändpunkten i ”boken om lönarbetet” bevisa en sak: nämligen att det strikta åtskiljandet av kapitalets och lönarbetets kategorier, som den gamla planen förutsåg, endast till en viss punkt var användbart och senare måste uppges. Ännu ett bevis för riktigheten i vår hypotes rörande planändringen.

¹⁹ Här måste Marx ha skrivit fel (eller har hans handskrift tygts fel). Ty nämnda tema behandlas inte i det femte utan först i första bandets sjuttonde kapitel. Vi läser där: ”Arbetslönens form utplånar ... varje spår av arbetsdagens delning i nödvändigt arbete och merarbete, i betalt och obetalt arbete. Allt arbete framträder som betalt arbete ... I slavarbetet framträder t.o.m. den del av arbetsdagen, då slaven endast ersätter värdet av sina egna livsmedel och alltså sannerligen arbetar för sig själv, som arbete för hans herre. ... I lönarbetet framträder omvänt t.o.m. merarbetet eller det obetalda arbetet som betalt arbete. I det ena fallet döljer ägandeförhållandet, att slaven arbetar för sig själv, i andra fallet döljer penningförhållandet, att lönarbetaren gratisarbetar för kapitalisten.” (*Kapitalet I*, 471 (korr)/ty 562.) Jfr *Kapitalet III*, 28 (korr)/ty 41: ”Det kapitalistiska produktionssättet skiljer sig från det produktionssätt som grundades på slaveriet bland annat genom att värdet, resp. priset, på arbetskraft framställer sig som värde respektive pris på själva arbetet eller som arbetslön.” Och Marx hänvisar vid denna mening läsaren just till första bandets sjuttonde kapitel.

²⁰ Brev, s. 71 (korr)/ty *MEW* 31, s. 312.

Appendix II. Metodologisk anmärkning till Rosa Luxemburgs kritik av Marx' reproduktionsscheman

I den marxistiska litteraturen har ofta hänvisats till felaktigheten i Rosa Luxemburgs kritik av *Kapitalet II:s* reproduktionsscheman. Besynnerligt nog har man därvid nästan aldrig beaktat de metodologiska förutsättningar, som Luxemburg utgick från i sin kritik; fast det just är den punkt, som verkar mest intressant och som man egentligen skulle ha börjat med.

Rosa Luxemburg uppfattar själv som den springande punkten i sin kritik två frågor av metodologisk natur: skulle de nationalekonomiska förloppen betraktas ur det enskilda kapitalets eller snarare ur det samhälleliga totalkapitalets synpunkt? Och för det andra: kan det sistnämnda betraktelsesättet förenas med abstraktionen ett samhälle som blott består av kapitalister och arbetare?

När det gäller den första frågan anser författarinnan till *Akkumulation*, att det överhuvudtaget inte kan finnas några tvivel:

”Det enskilda kapitalets självrådiga privatexistens” – läser vi i hennes *Antikritik*¹ – ”är i själva verket blott yttre form, näringslivets yta, som endast av vulgärekonomen betraktas som tingens väsen och kunskapens enda källa. Under denna yta och genom konkurrensens alla motsägelser bekräftas det faktum att alla enskilda kapital samhälleligt bildar ett helt, att deras existens och rörelse regleras genom gemensamma, samhälleliga lagar, som endast genom planlösheten och anarkin i dagens system bakom ryggen på de enskilda kapitalisterna och mot deras medvetande slår igenom på bakvägar och genom idel avvikelser.”

Därför måste – menar Luxemburg – varje seriös nationalekonomisk teori betrakta de ekonomiska processerna inte från ”markytans, d.v.s. från det enskilda kapitalets ståndpunkt, denna vulgär-ekonomens älskade plattform”, utan från ”totalkapitalets, alltså den i sista hand enda avgörande och riktiga ståndpunkten”:

”Detta är just den ståndpunkt som Marx i *Kapitalets* andra band för första gången systematiskt utvecklade, men som han lade till grund för hela sin teori.” Ty först Marx lyckades ”ur virrvarret av motsägelser och trevande försök av Quesnay, Adam Smith och deras senare förflackare ... med klassisk klarhet” arbeta fram ”den fundamentala skillnaden mellan de båda kategorierna enskilt kapital och samhälleligt totalkapital i deras rörelse”, och ”Marx' teori står och faller med uppfattningen om det samhälleliga totalkapitalet som en reell, verklig storhet, som finner sitt handgripliga uttryck just i den kapitalistiska totalprofiten och dess fördelning och ifrån vars osynliga rörelse alla enskilda kapitala synliga rörelser härstammar”.²

Ändå – fortsätter Luxemburg – håller Marx inte bara i sitt verks första band utan även i dess andra och tredje fast vid den teoretiska abstraktionen ett rent kapitalistiskt samhälle. Han börjar på problemet med ”det samhälleliga totalkapitalets reproduktion och cirkulation” med en förutsättning som på förhand gör varje verklig lösning av detta problem omöjlig! – ”Här trodde jag” – skriver hon – ”att jag måste sätta in kritiken. Det teoretiska antagandet av ett endast av kapitalister och arbetare bestående samhälle, som i sig för bestämda ändamål i undersökningen är fullkomligt berättigat och på sin plats – som i *Kapitalets* första band, vid analysen av det enskilda kapitalet och dess utsagningspraktik i fabriken. Detta antagande tycktes mig olämpligt och störande, där det handlar om det samhälleliga totalkapitalets ackumulation. Då denna framställer den kapitalistiska utvecklingens verkliga historiska process, kan man enligt min uppfattning omöjligt begripa den, då man bortser från denna historiska verklighets alla betingelser. Kapitalackumulationen som historisk process arbetar sig från sin första till sin sista dag framåt, mitt i en miljö av olika förkapitalistiska formationer, i ständig politisk kamp och oupphörliga

¹ *Antikritik* (som i senare upplagor av *Akkumulation* tryckts som Anhang, tillägg) citeras enligt 1921 års upplaga, s. 10. /Någon svensk översättning och utgåva är inte känd av översättarna./

² *Antikritik*, s. 10, 33 och 67.

ekonomiska växelverknningar med dessa.³ Hur kan man alltså riktigt uppfatta denna process och dess inre rörelselagar i en blodlös teoretisk fiktion, som förklarar hela denna miljö, denna kamp och dessa växelverknningar för icke existerande? – Just här tycks det mig nödvändigt – helt i den marxiska teorins anda – att upphäva förutsättningen i *Kapitalet I*, som där gjorde utmärkt tjänst, och att ställa undersökningen av ackumulationen som totalprocess på den konkreta basen av ämnesomsättning mellan kapitalet och dess historiska omgivning. Gör man det, så följer enligt min uppfattning processens förklaring på ett otvunget sätt just ur Marx' grundlära och i full överensstämmelse med hans ekonomiska huvudverks övriga delar.”⁴

Så långt R. Luxemburg. Vad gäller ”det enskilda kapitalets” och det ”samhälleliga totalkapitalets” kategorier, så måste medges att det därvid handlar om en från den marxiska metodologiens synpunkt fundamental skillnad, som skarpt åtskiljer Marx' ekonomiska teori från den borgerliga och i synnerhet från vulgärekonomin.⁵ Men fattar man därmed verkligen det väsentligaste i hans metod? Kan det påstås att denna åtskillnad ger oss nyckeln till förståelsen av det marxiska verket och dess uppbyggnad? Sannerligen inte. Det som metodologiskt karakteriserar Kapitalets enskilda band, är inte (som Luxemburg menar) att Marx i första bandet inskränker sig till analysen av det enskilda kapitalet, och först i andra och tredje bandet övergår till att betrakta kapitalet i dess samhälleliga sammanhang. Ty redan i första bandet ställs upprepade gånger totalkapitalets kategori gentemot det enskildas, för att på så vis lägga en grund för högst viktiga ekonomiska kunskaper. Så t.ex. vid undersökningen av de omständigheter som inverkar på mervärdets massa och kvot⁶; så återigen i 7. avsnittet, vid analysen av kapitalets ackumulationsprocess⁷ o.s.v. Huvudskillnaden är snarare den, att de första två banden inte går utöver analysen av ”kapitalet i allmänhet”, medan det tredje bandet överskrider denna gräns och framställer övergången till analysen av de ”många kapitalen” och deras ömsesidiga relationer; alltså framställer kapitalet ”i dess realitet”.

Med andra ord: Det ”enskilda kapitalets” begrepp och ”kapitalet i allmänhet” sammanfaller ingalunda. Det andra är mycket vidare än det första. Därav framgår att enligt Marx även ”samhällets totalkapital” med framgång kan – ja måste – betraktas inom ramen för ”kapitalet i allmänhet”. Det bästa exemplet på detta ger just den av Luxemburg angripna 3. avdelningen av *Kapitalet II*. Vi kommer så till den andra av hennes metodologiska frågor: om betraktandet av de ekonomiska förloppen från totalkapitalets ståndpunkt kan förenas med abstraktionen ett samhälle, sammansatt endast av kapitalister och arbetare?

³ Här bör tilläggas: inte endast kapitalackumulationen utan även kapitalcirkulationen överhuvudtaget. Ty ”inom dess /kapitalets/ cirkulationsprocess, där det industriella kapitalet fungerar antingen som pengar eller vara, genomkorsas dess kretslopp, som penningkapital eller varukapital, av varucirkulation från de mest olikartade samhälleliga produktionssätt, såvida de sistnämnda samtidigt är varuproduktion”. (*Kapitalet II*, s. 101 f (korr.)/Sa 81/ty 113.)

⁴ Antikritik, s. 23. – Jfr den utförliga motiveringen av denna tankegång i R Luxemburgs *Akkumulation*, kapitel 25 och 26.

⁵ Jfr kapitel 2 av detta arbete, s. 54-56.

⁶ ”Det arbete, som ett samhälles totalkapital dagligen sätter i rörelse, kan betraktas som en enda arbetsdag. Om t.ex. antalet arbetare är 1 miljon och varje arbetares genomsnittliga arbetsdag 10 timmar, så består den samhälleliga arbetsdagen av 10 miljoner timmar. Är denna arbetsdags längd given, dess gränser må sedan vara dragna enligt fysiska eller sociala grunder, så kan mervärdemängden ökas endast genom ökning av arbetarantalet, d.v.s. arbetarbefolkningen. Befolkningens tillväxt bildar här den matematiska gränsen för det mervärde, som samhällets totalkapital kan frambringa. Om å andra sidan befolkningens storlek är given, bildas denna gräns av den yttersta möjligheten att förlänga arbetsdagen.” (*Kapitalet I*, s. 266/ty 325.)

⁷ Jfr a.a. 498 (korr)/ty 593: ”Den illusion, som penningformen framkallar, försvinner, så snart man betraktar kapitalistklassen och arbetarklassen som helhet i stället för den enskilde kapitalisten och den enskilde arbetaren. Kapitalistklassen ger ständigt arbetarklassen anvisningar i penningform på en del av de produkter, som arbetaren själv har producerat och som kapitalisten har tillägnat sig. Dessa anvisningar lämnar arbetaren ständigt tillbaka till kapitalisten och tar på så sätt igen den del av sin egen produkt, som tillfaller honom. Produktens varuform och varans penningform förkläder transaktionen.” – Jfr även a.a. 504/ty 598: ”Från samhällelig synpunkt är alltså arbetarklassen, även utanför den omedelbara arbetsprocessen, ett tillbehör till kapitalet i lika hög grad som det döda arbetsmedlet.”

Det är klart, att de förebråelser som R. Luxemburg riktar mot II. bandets reproduktionsscheman bara vore på sin plats, om Marx genom dessa hade velat skildra det samhälleliga kapitalets reproduktionsprocess, inte bara i dess ”abstrakta uttryck”, i dess ”fundamentalform”⁸, utan även i dess faktiska historiska förlopp. Vi vet att det inte var så. Naturligtvis måste Luxemburg anta just detta, eftersom hon har uppfattningen att – i motsats till det enskilda kapitalet – vi vid analysen av det samhälleliga totalkapitalet har att göra inte bara med helheten av de ekonomiska förloppen, utan samtidigt med kapitalismens omedelbara konkreta verklighet.

Endast på så sätt blir det begripligt, varför hon i tredje avsnittets analyser ser en ”blodlös fiktion”, och varför hon på denna punkt beskyller Marx för att göra en abstraktion ”från den historiska verklighetens alla betingelser” ...

Från alla betingelser? Vid närmare påseende kommer det fram att Rosa Luxemburg visserligen talar om alla betingelser, men faktiskt bara menar en – nämligen existensen av den ickekaptalistiska omgivningen, de så kallade tredje personerna. Och det är på intet vis någon tillfällighet. Ty skulle man ta Luxemburg på orden och knyta riktigheten i de av Marx upptäckta ekonomiska lagarna till strikt hänsynstagande till ”den historiska verklighetens alla betingelser”, då skulle förvisso inte bara reproduktionsscheman utan samtliga undersökningsresultat i *Kapitalet* visa sig vara fiktioner. Inför den nakna empirins domstol måste som bekant varje teoretisk abstraktion dra det kortare strået ...

Visserligen är det riktigt att kapitalackumulationen ”som historisk process” ”från sin första till sin sista dag” förutsätter de förkapitalistiska formationernas omgivning och oavbruten ekonomisk växelverkan med dem.⁹ Men den förutsätter i samma grad ”från sin första till sin sista dag” många andra saker, som t.ex. kapitalens konkurrens inom och mellan staterna, att värdena inte sammanfaller med priserna, genomsnittsprofittkvotens existens, utrikeshandeln, de lyckosammare konkurrenternas exploatering av länder med lägre arbetsproduktivitet, o.s.v. Allt saker som Marx i sina abstrakta reproduktionsscheman med rätta bortsåg från, vilka dock från den empiriskt uppfattade ”verklighetens” ståndpunkt lika lite skulle kunna förbigås, som kapitalismens ”historiska omgivning”.

Med andra ord: Att konfrontera dessa scheman med den historiska verkligheten bevisar antingen för mycket eller inget alls. Här träder den inre inkonsekvensen hos Luxemburg klart i dagen. Men inte bara här! Så hänvisar Luxemburg såväl i *Akkumulation* som i *Antikritik* med tillfredsställelse till de föregivet ”gapande motsägelser”, som visar sig mellan det andra bandets reproduktionsscheman och ”uppfattningen av den kapitalistiska totalprocessen och dess förlopp, som den har lagts fram av Marx i *Kapitalet III*”.¹⁰ Men hon har själv upprepade gånger (och med rätta) påstått, att Marx inte bara i första och andra utan också i tredje bandet av *Kapitalet* utgick från förutsättningen ett samhälle bestående enbart av kapitalister och arbetare¹¹ – alltså från en förutsättning som sägs på förhand utesluta en riktig uppfattning om ackumulationsprocessen. Hur rimmar då detta? Hur kunde Marx, med utgångspunkt i samma förutsättning, som i andra bandet ledde honom på villovägar, i tredje bandet komma till rakt motsatta slutsatser – och slutsatser som Luxemburg uppfattar som riktiga? Även här bevisas återigen för mycket, mer än vad som går ihop med utgångspunkten för Luxemburgs kritik!

⁸ Jfr s. 58 i detta arbete. /Där har vi översatt fundamentalform till grundläggande form./

⁹ Mycket vackert klargörs detta av Trotskij i hans *Den permanenta revolutionen*: ”Den kapitalistiska utvecklingen – inte i meningen av de abstrakta formlerna i *Kapitalet II*. vilka behåller sin fulla betydelse som en etapp av analysen, utan i meningen av den historiska verkligheten – skedde genom den systematiska breddningen av dess basis, och kunde inte ske på något annat vis. I sin utvecklingsprocess och följaktligen i kamp med sina inre motsägelser, vänder sig varje nationell kapitalism i ständigt stigande utsträckning till den ’yttre marknadens’ reserver, d.v.s. till världsekonomin. Den oupphörliga expansion, som växer ur kapitalismens inre kriser, bildar en progressiv /framstegs-/kraft, tills den blir dödlig för kapitalismen.” (A.a. 38 (korr)/ty 1965 s. 14.)

¹⁰ *Akkumulation* s. 313, *Antikritik* s. 25.

¹¹ *Akkumulation* s. 302 f.

Efter att ha läst *Rohentwurf*, är det inte svårt att upptäcka källan till alla dessa förvillelser. Den ligger i att man inte det minsta har uppmärksammat Marx' kategori "kapitalet i allmänhet". Och den ligger vidare i missförståelsen av den roll som tillkommer abstraktionen ett "rent kapitalistiskt samhälle" i Marx' metodologi. Marx själv säger om det:

"Vid betraktande av den kapitalistiska produktionens väsentliga förhållanden kan således förutsättas att hela varuvärlden, alla sfärer av den materiella produktionen ... (formellt eller reellt) är underkastade det kapitalistiska produktionssättet (detta kan förutsättas eftersom det approximativt sker i allt större utsträckning, eftersom detta är det principiella målet och eftersom endast i detta fall arbetets produktivkrafter utvecklas till högsta nivå). Under denna förutsättning, som uttrycker the limit /målet/ och som sålunda ständigt närmar sig den exakta överensstämmelsen med verkligheten, är alla inom varuproduktionen sysselsatta arbetare lönarbetare och de träder inom alla dessa sfärer gentemot produktionsmedlen såsom kapital."¹²

Det betyder naturligtvis inte att Marx ens för ett ögonblick skulle ha förväxlat denna metodologiska förutsättning med kapitalismens verklighet. Just för honom gällde det framförallt, att fatta det kapitalistiska produktionssättet i dess konkreta realitet. Det enda adekvata, vetenskapliga medlet därtill såg han dock i metoden att "stiga från det abstrakta till det konkreta" som han skisserade redan i sin Inledning och senare tillämpade i *Rohentwurf* och *Kapitalet*. D.v.s.: För att utforska de lagbundenheter som ligger till grund för det kapitalistiska produktionssättet måste, enligt Marx, först kapitalets "tillblivelse"⁺, alltså såväl dess produktions- som även dess cirkulations- och reproduktionsprocess undersökas "i det ideala genomsnittet" som "allmän typ" – varvid visserligen måste bortses från alla kapitalets "konkreta gestaltningar" (alltså däribland även existensen av icke-kapitalistiska skikt o.s.v.). Och denna undersökning var inte alls inskränkt till analysen av det enskilda kapitalet (vilket skulle motsvara Luxemburgs uppfattning). Ty även "hela samhällets kapital" måste för vissa undersökningsändamål uppfattas som "kapital som sådant" eller som "kapital i allmänhet".¹³ Vi påminner läsaren om det i föregående kapitel citerade stället ur *Rohentwurf*: "Betraktar jag en nations totalkapital, t.ex. till skillnad från totalarbetet, eller betraktar jag kapitalet som en klass' allmänna ekonomiska bas till skillnad från en annan klass', så betraktar jag kapitalet i allmänhet." Och man kan överhuvudtaget inte inse varför detta – i motsats till betraktandet av det enskilda kapitalet skulle utgöra en "blodlös fiktion".

Här kunde visserligen frågan ställas: Förutsätter inte det samhälleliga totalkapitalets reproduktionsprocess ett flertal kapital? Och måste därför inte analysen av denna process uteslutas ur analysen av "kapitalet i allmänhet" och hänvisas till analysen av de "många kapitalen" (d.v.s. konkurrensen)? (Liknande betänkligheter kan Marx själv övergående ha haft, som man kanske kan sluta sig till ur ett ställe i *Rohentwurf*.¹⁴) Likväl, det som det samhälleliga kapitalets reproduktionsprocess begreppsligt förutsätter, är bara existensen av utbytesrelationer mellan den samhälleliga produktionens två avdelningar – produktionsmedels- och konsumtionsmedelsindustrin (vilka man gott kan tänka sig representerade av bara två särskilda kapital), men inte konkurrensen i egentlig mening. – Visserligen "med tvåfalden är sen mångfalden överhuvud given", vilket även skulle ge en "övergång från kapitalet" i allmänhet "till de särskilda kapitalen, de reella kapitalen".¹⁵ Vilket dock på intet vis utesluter en abstrakt undersökning inom ramen för "kapitalet i allmänhet". Och det är också grunden till att en sådan undersökning finns redan i *Kapitalet II*, –

¹² *Teorier I*, s. 213 (korr)/ty 385. Jfr *Kapitalet III*, s. 158 (korr)/Sa 146/ty 184: "Men i teorin förutsätts att lagarna för det kapitalistiska produktionssättet utvecklar sig rent. I verkligheten finns alltid endast ett närmande /eg. tillnärmelse, Annäherung/. Men detta närmande blir desto större, ju mer det kapitalistiska produktionssättet är utvecklat och ju mer dess förorenande och beblandning med rester av tidigare ekonomiska förhållanden är avlägsnat."

⁺ På tyska Werdegang, eg. tillblivelsens gång.

¹³ *Grundrisse* 252.

¹⁴ A.a. 420.

¹⁵ *Grunddragen* 131 /ty 353. (Det anförda stället hänför sig visserligen till krediten, liksom ett liknande ställe i *Teorier II*, s. 264f/ty 208; det sagda kan emellertid tillämpas även på reproduktionsprocessen.)

innan Marx övergick till betraktandet av de ”många kapitalens agerande på varandra”, genomsnittsprofitkvoten o.s.v.

Vi behöver emellertid inte gripa så långt tillbaks som till *Rohentwurf*, för att övertyga oss om riktigheten i denna uppfattning. Ty samma ståndpunkt företrädde av Marx med omisskännlig klarhet i hans *Theorien über den Mehrwert* /Teorier om mervärdet/ – vilken var välkänd och högt uppskattad av Luxemburg.

Så läser vi i början av det kapitel i *Theorien II* som handlar om ”krisorsakerna”:

”Vi behöver här endast betrakta de former som kapitalet genomgår i sina olika vidare utvecklingar. De reella förhållanden inom vilka den verkliga produktionsprocessen försiggår, blir således inte utvecklade. Vi utgår alltid ifrån att varan säljes till sitt värde. Kapitalens konkurrens betraktas inte, inte heller kreditväsendet, inte heller samhällets verkliga beskaffenhet, vilket ingalunda består enbart av arbetarnas och kapitalisternas klasser, där konsumenter och producenter således inte är identiska, den förra kategorin av konsumenter (vilkas revenyer delvis är sekundära, härledda ur profiten och lönen, inte primära) är mycket vidare än den andra ... Som vi redan funnit i samband med betraktandet av pengarna ... att den innesluter möjligheten av kriser, så framgår detta emellertid ännu tydligare vid betraktandet av kapitalets allmänna natur utan att de andra reala förhållandena ännu blivit utvecklade, de som bildar alla förutsättningar för den verkliga produktionsprocessen.”¹⁶

På ett annat ställe i samma band heter det dock:

”Men nu är det fråga om att söka följa den vidare utvecklingen av den potentiella krisen – den reala krisen kan bara framställas ur den kapitalistiska produktionens reala rörelse, konkurrens och kredit – såvitt den framgår ur de formbestämningar för kapitalet som är utmärkande för kapitalet såsom kapital och inte bara är inbegripna i dess blotta tillvaro som vara och pengar.”¹⁷

Och som i en föraning, att han en gång skulle förebrås för att inte ha beaktat de ”reella förhållandena” i detta steg av analysen, skriver Marx några rader senare:

”Här måste vidare noteras att vi måste framställa cirkulationsprocessen eller reproduktionsprocessen innan vi har framställt det färdiga kapitalet¹⁸ – kapital och profit¹⁹ – eftersom vi måste framställa inte blott hur kapitalet produceras utan hur kapitalet produceras. Men den verkliga rörelsen utgår från det förefintliga (= ’färdiga’) kapitalet – den verkliga rörelsen är den som har den utvecklade kapitalistiska produktion som börjar av sig själv och förutsätter sig själv till grundval. Reproduktionsprocessen och de däri vidareutvecklade anlagen till kriser behandlas därför blott ofullständigt under denna rubrik och tarvar sin komplettering i kapitlet²⁰ ’Kapital och profit’.”²¹

Ty:

”Världsmarknadskriserna måste fattas och uttryckas som den reala sammanfattningen och våldsamma utjämningen av alla motsägelser i den borgerliga ekonomin. De enskilda moment som sålunda sammanfattas i dessa kriser måste alltså framträda och bli utvecklade i varje sfär av den borgerliga ekonomin, och i den mån vi tränger längre in i den måste å ena sidan nya bestämningar av denna konflikt utvecklas och å andra sidan påvisas att dess mera abstrakta former återkommer och innehålls i de mera konkreta.”²²

¹⁶ *Teorier II*, s. 349 (korr)/ty 493. – Just detta stycke citerar R Luxemburg ordagrant i sin bok (s. 302 f), utan att därvid skänka det viktigaste – Marx’ åtskillnad mellan ”kapitalets allmänna natur” och de ”reala förhållandena” – den ringaste uppmärksamhet.

¹⁷ *Teorier II*, s. 367 (korr)/ty 513.

¹⁸ Jfr not 132 i andra kapitlet.

¹⁹ Vi vet att i planutkastet från 1859 (*Grundrisse* 978) betecknar dessa ord den del av verket, som till sitt tema motsvarar det senare III. bandet av *Kapitalet*.

²⁰ Skulle heta: ”Avdelning” eller ”bok”.

²¹ *Teorier II*, s. 367 (korr)/ty 513f. – Här visar alltså Marx själv på i vilken relation det som han säger om kriserna i *Kapitalet III* står till II. bandets reproduktionsscheman. (Varigenom den påstådda motsägelse mellan II. och III. bandet, som R Luxemburg ser, är undanröjd.)

²² *Teorier II*, s. 364 (korr)/ty 510f.

Det är därför klart, att det finns ”ytterligare en mängd moment, betingelser, möjligheter för krisen, som kan betraktas först vid betraktandet av de konkretare förhållandena, i synnerhet av kapitalens konkurrens och av kredit”,²³ och vilkas framställning Marx tills vidare avstår från. Överhuvudtaget skulle enligt hans plan den ingående analysen av den samhällsliga reproduktionsprocessen och kriserna i deras konkretitet (liksom de teorier, som faller inom detta område²⁴) vara förbehållen hans verks följande del. Ty det som det gäller för Marx på detta steg av undersökningen, är att visa: 1. varför först i kapitalismen ”krisens allmänna möjlighet blir till verklighet”,²⁵ och 2. varför trots det en (mycket relativ, genom periodiska, våldsamma skakningar avbruten) ”rörlig jämvikt hos det i tillväxt stadda kapitalistiska systemet” är möjlig.²⁶ Det utesluter naturligtvis inte alls en konkretisering av analysen vid ett senare stadium av undersökningen, utan rentav kräver det!²⁷ (En sådan konkretisering har också delvis skett i kapitel 15 i *Kapitalet III*. – Jfr dock den metodologiska anmärkningen på sidan 778 /Sa 829/ty 885/ i samma band, där Marx uttryckligen hänvisar till nödvändigheten av en ytterligare konkretisering.)

Som vi ser: Den ”blodlösa teoretiska fiktion”, som R. Luxemburg förebrår Marx, är inget annat än betraktandet av den samhällsliga reproduktionsprocessen inom ramen för ”kapitalet i allmänhet”. Det visar oss hur mycket författarinnan till *Akkumulation* misstolkar *Kapitalets* metod och hur lite förtroende man därför kan ha för hennes kritik av Marx’ reproduktionsscheman. (Hur rätt hade alltså inte Lenin, då han såg den svagaste sidan i den ekonomiska marxistiska teorin under II. Internationalens epok just i att Kapitalets metodologi inte begreps!²⁸) Förvisso framhäver R. Luxemburg mycket energiskt den grundläggande skillnaden mellan betraktandet av de ekonomiska förloppen ur det enskilda kapitalets synpunkt och ur det samhällsliga totalkapitalets; dessa sidor tillhör de vackraste i hennes bok. Hon förväxlar dock samtidigt denna skillnad med det icke mindre fundamentala skiljandet mellan ”kapitalet i allmänhet” och kapitalet i ”dess realitet”, de ”många kapitalen”. Enligt hennes åsikt tillåter bara det enskilda kapitalet ett abstrakt betraktelsesätt, medan det samhällsliga totalkapitalets kategori skulle utgöra en kategori för den omedelbara verkligheten. Därav hennes ständiga åberopanden av den ”historiska verkligheten” gentemot ”teoretisk fiktion”, därav hennes felaktiga kritik av Marx’ reproduktionsscheman, och därav slutligen även hennes oförmåga, att i den marxistiska teorins andemening konkret vidareutveckla den sanna kärnan i sin bok – framhävandet av konflikten mellan kapitalets gränslösa drift till värdeförmering och det kapitalistiska samhällets begränsade konsumtionskraft, som en av huvudkällorna till den ekonomiska och politiska expansionen i kapitalismen. Hur otillfredsställande hennes egen lösning än var, förblir det icke desto mindre hennes stora förtjänst att på nytt ha ställt denna synpunkt, som följdriktigt framgår ur Marx’ lära, i diskussionens centrum. Men II. Internationalens reformistiska epigoner visste inte vad de skulle ta sig till med denna synpunkt.

²³ *Theorien II*, felaktig sidhänvisning i ty uppl.

²⁴ ”Jag utesluter här Sismondi ur min historiska översikt, då kritiken av hans åsikter hör till en del, som jag kan behandla först efter denna skrift – kapitalets reala rörelse (konkurrens och kredit).” – *Theorien III*, s. 48.

²⁵ *Teorier II*, s. 369/ty 515.

²⁶ N Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*. (Unter dem Banner des Marxismus, Årg I, häfte I, s. 21.)

²⁷ Det är säkerligen betecknande, att de just citerade metodologiska anmärkningarna från *Theorien II* inte någonsin har uppmärksammats av R Luxemburg eller hennes kritiker.

²⁸ Se: Lenin, *Werke*, Bd 38, s. 170.

Kapitel 3. K. Marx och problemet med bruksvärdet i den politiska ekonomin

Innan vi övergår till den innehållsmässiga framställningen i själva *Rohentwurf*/Råutkastet/, vill vi resa en metodologisk fråga. Denna fråga har behandlats mycket styvmoderligt* av den hittillsvarande marxistiska litteraturen, men kännedom om *Rohentwurf* bidrar väsentligt till att besvara den. Det gäller bruksvärdets roll i Marx' ekonomi.

I.

Bland de många kritiska behandlingar av Ricardos system som finns hos Marx väcker framför allt en, endast i *Rohentwurf* uttalad, förebråelse uppmärksamhet: nämligen att Ricardo i sin ekonomi abstraherar från bruksvärdet¹, att han ”endast exoteriskt /ytligt/ fäster avseende”² vid denna viktiga kategori, och att den därför hos honom ”blev liggande död som enkel förutsättning”.³

Denna förebråelse skall vi nu närmare gå in på. Den träffar sällsamt nog inte bara Ricardo, utan även många elever till Marx själv! Ty det har just hos ekonomer av den marxiska skolan blivit tradition att bortse från bruksvärdet i ekonomin, att hänvisa den till ”varukunskapens” område. Ta t.ex. Hilferdings svar till Böhm-Bawerk:

”Vara är enhet av bruksvärde och värde, endast sättet att betrakta är dubbelt: som naturligt ting är den ett naturens föremål – som samhällligt ting föremål för en samhällsvetenskap, den politiska ekonomin. Föremål för ekonomin är alltså den samhällliga sidan av varan, nyttoföremålet, såvitt det är symbol för det samhällliga sammanhanget, medan varans naturliga sida, bruksvärdet, ligger bortom kretsen för den politiska ekonomins betraktelse.”⁴

Vid första ögonkastet verkar det här bara handla om en likvärdig omskrivning av det kända stället ur Marx' skrift *Till kritiken*. Men hur lyder detta ställe hos Marx själv?

”Att vara bruksvärde förefaller som en naturlig förutsättning för varan, men att vara vara förefaller som en likgiltig bestämning för bruksvärdet. Bruksvärdet i denna sin likgiltighet för den ekonomiska formbestämningen, d.v.s. bruksvärdet som bruksvärde, ligger utanför det område som den politiska ekonomin tar i betraktande. Det faller blott inom detta område i det fall, då det självt är formbestämning.”⁵

Man måste medge att originalet skiljer sig avsevärt från kopian⁶, och att Hilferdings godtyckliga återgivande av meningarna ovan snarare utgör en försämring genom inbillade förbättringar /Verballhornung/ av Marx' verkliga åsikt.

* Två arbeten är de enda undantagen: för det första en avhandling (som tyvärr förblivit otillgänglig för författaren) av den kände ryske ekonomen I.I. Rubin om ”Marx lära om produktionen och konsumtionen” (på ryska), 1930, och för det andra (åtminstone till en del) H. Grossmans sista arbete; *Marx, die klassische Nationalökonomie und das Problem der Dynamik*, Frankfurt 1969.

¹ *Grundrisse*, s. 179.

² A.a., s. 540.

³ A.a., s. 226f.

⁴ R. Hilferding, Böhm-Bawerks Marx-Kritik, i *Marx-Studien*, 1904, s. 9.

⁵ *Till kritiken*, s. 16/ty 16.

⁶ Det har också omedelbart uppmärksamats av Ed. Bernstein, som i sin recension av Hilferdings skrift (i *Dokumenten des Sozialismus*, 1904, häfte 4, s. 154-157) retar Hilferding med hänvisning till skillnaden mellan dennes och Marx' uppfattning i frågan. ”Marx är inte så djärv, att han kastar ut bruksvärdet med hull och hår ur den politiska ekonomin”, och om Hilferding gör det, så ”stapplar han från sin höga position som Marxtolkare ner i ett djup, som ligger avsevärt under den nivå, som uppnås av de universitetsprofessorer, som han värderar så lågt”. Dessa spefulla ord skyler dock inte det faktum att Bernstein själv inte vet vad han skall göra med den nämnda diskrepansen, och endast förmår att lösa den genom att närma Marx' teori till den ”psykologiska skolans” ekonomer.

Hilferdings svar blev väldigt svagt. ”Bruksvärdet” – skrev han i *Neue Zeit* (1904, Nr 4, s. 110f) – ”kan endast då och endast därför betecknas som en social kategori, då det blivit samhällets medvetna ändamål, föremål för dess medvetna samhällliga handlande. Detta är det i ett socialistiskt samhälle, vars medvetna ledning sätter framställning av bruksvärden som mål för sig; men det är det aldrig i det kapitalistiska samhället ... Men om bruksvärdet i ett socialistiskt samhälle kan betecknas som en social kategori, så är det inte heller då en ekonomisk kategori, inte

Eller låt oss ta en nyare marxistisk författare, P.M. Sweezy. I hans arbete *Theory of Capitalist Development* (1942), som avser att tjäna till att popularisera den marxiska ekonomin, läser vi:

”Marx uteslöt bruksvärde (eller, som det numera skulle kallas, ‘nyttighet’) från den politiska ekonomins undersökningsområde på grund av att det inte direkt innehåller en social relation /ett samhälleligt förhållande/. Han betonar kravet på att ekonomins kategorier skall vara sociala kategorier, d.v.s. kategorier som representerar relationer mellan människor. Det är viktigt att man inser att detta står i skarp motsättning till den moderna ekonomiska teorins inställning ...”⁷

Sweezys framställning skiljer sig alltså på intet vis från den, som man vanligtvis påträffar i populariseringar av den marxiska ekonomin.⁸ Men i hans fall är misstaget än mindre förlåtligt, då han inte bara hade tillgång till *Theorien über den Mehrwert* /Teorier om mervärdet/ (publicerade 1905-10), utan även *Randanmärkningar* /Randglossen/ till A. Wagner⁹, där Marx själv uttalar sig mycket utförligt om bruksvärdets roll i hans ekonomi.

”Endast en vir obscurus /mörkman/ som inte förstått ett ord av *Kapitalet*, kan dra denna slutsats: Emedan Marx i en not till första upplagan av *Kapitalet* förkastar alla tyska professorliga dumheter om ‘bruksvärde’ i allmänhet och hänvisar läsare som vill veta om det verkliga bruksvärdet till ‘handledning i varukunskap’¹⁰ – därför spelar bruksvärdet ingen roll hos honom ... Om man skall analysera varan – den enklaste ekonomiska konkreta företeelsen /Konkretum/ – måste man hålla undan alla relationer som inte har något att skaffa med det objekt som skall analyseras. Vad som är att säga om varan, i den mån den är bruksvärde, har jag emellertid sagt på några rader, men därvid å andra sidan betonat den karakteristiska form, i vilken här bruksvärdet – arbetsprodukten¹¹ – uppträder, nämligen ‘ett ting kan vara nyttigt och en produkt av mänskligt arbete utan att därför bli en vara. Den som med sin produkt tillfredsställer sitt eget behov skapar visserligen bruksvärde men ingen vara. För att producera varor är det inte nog att producera bruksvärde; man måste producera bruksvärde för andra, samhälleligt bruksvärde.’¹² ... Därmed äger bruksvärdet självt – som ‘varans’ bruksvärde – en historiskt-säregen karaktär! Det vore ‘rent nonsens att till analysen av varan – emedan den framträder /framställer sig/ å ena sidan som bruksvärde eller nyttighet å andra sidan som ‘värde’ – i detta sammanhang ‘anknyta’ diverse banala reflexioner om bruksvärden eller nyttigheter, reflexioner som inte har med varuvärlden att göra’ (som den officiella universitetsekonomin gör) ... ‘Å andra sidan har vir obscurus förbisett att jag redan i analysen av varan inte nöjer mig med den dubbelgestalt som den uppträder i /eg. stannar i det dubbla sätt vari den framställer sig/, utan genast går vidare; att i denna varas dubbla innebörd /Doppelsinn/ framträder den tvåfaldiga karaktären hos det arbete som varan är en produkt av; dels det nyttiga arbetet, d.v.s. arbetenas konkreta karaktär, som skapar bruksvärden, och dels det abstrakta arbetet, arbetet som förbrukning /eller utgivning, Verausgabung/ av arbetskraft, likgiltigt på vilket ‘nyttigt’ sätt det förbrukas (varpå framställningen av produktionsprocessen senare grundar sig). Vidare:

föremål för en ekonomisk-teoretisk analys, eftersom det medvetet reglerade produktionsförhållandet inte har behov av denna analys.”

⁷ Sweezy, a.a., s. 26 /Boken finns på svenska/.

⁸ Till den motsatta ytterligheten går filosofen H. Marcuse, som menar att ”när Marx förklarar att bruksvärdena ligger utanför den ekonomiska teorins område, så beskriver han först den klassiska politiska ekonomins tillstånd. Hans egen analys börjar med att acceptera och förklara det faktum, att bruksvärden framträder endast som de materiella bärarna av bytesvärdet (*Kapitalet I*, s. 32/ty 50). Hans kritik tillbakavisar sedan den kapitalistiska behandlingen av bruksvärden och sätter sitt mål i en ekonomi i vilken denna relation helt är avskaffad.” (H. Marcuse, *Reason and Revolution*, 1941, s. 304, anm. 95.)

Det godtyckliga i denna utläggning är lätt att se. För det första handlar det anförda stället av Till kritiken inte bara om den klassiska utan om den politiska ekonomin överhuvudtaget. För det andra säger Marx ingenstans att kapitalismen bruksvärden endast är ”bytesvärdets materiella bärare”, utan att de är det ”samtidigt” (*Kapitalet I*, s. 32/ty 50) och det är helt olika saker. Och slutligen ställde sig Marx ingalunda uppgiften, att kämpa mot ”bruksvärdenas kapitalistiska behandling”, utan att vetenskapligt förklara det för den kapitalistiska (och överhuvudtaget varu-) produktionen egenartade faktum, att bruksvärden, för att kunna tillfredsställa mänskliga behov, först måste bestå provet som bytesvärden.

⁹ Marx’ sista ekonomiska arbete. På svenska i *Skrifter i urval*, s. 677-704, nedanstående på s. 691-693 (korr.)/ty MEW 19, 355-389. (Sweezy anför detta arbete på s. 386 i sin bok.)

¹⁰ Se *Kapitalet I*, s. 32/ty 50 och not i *Till kritiken*, s. 16/ty 16.

¹¹ Skulle väl heta: ”såvida den arbetsprodukt”.

¹² Citerat från *Kapitalet I*, 36/ty 55.

att i utvecklingen av varans värdeform i sista hand dess penningform, alltså pengarna, en varas värde uttryckes /framställer sig/ i en annan varas bruksvärde, d.v.s. i en annan varas naturaform. Vidare: att själva mervärdet härledas ur ett 'specifikt' och enbart arbetskraften tillkommande bruksvärde etc., etc., att alltså bruksvärdet hos mig spelar en helt annan och viktigare roll än i den hittillsvarande ekonomin¹³, men att det nota bene endast kommer att betraktas, där ett sådant betraktande framkommer /entspringt/ ur analysen av den givna ekonomiska formationen /Gestaltung/, inte ur ett pratande hit och dit om begreppen eller orden 'bruksvärde' och 'värde'." ¹⁴

Så långt Marx. Av hans meningar framgår klart att den traditionella marxistiska utläggningen av Hilferding, Sweezy och andra omöjligen kan vara riktig, och att i detta fall de nämnda författarna, visserligen utan att veta det – inte följer sin lärare Marx, utan snarare den av honom kritiserade Ricardo!

II.

Varpå grundar sig nu Marx' kritik och på vilket sätt skall egentligen de i början anförda invändningarna mot Ricardo förstås?

För att svara på detta måste vi gå tillbaka till den marxiska lärobyggnadens metodologiska förutsättningar.

Man vet att i motsats till klassikerna var Marx' hela teoretiska arbete inriktat på att upptäcka de "särskilda lagar, som reglerar uppkomst, existens, utveckling och död av en given samhällelig organism och dess ersättning med en annan och högre".¹⁵ För honom gällde därför den kapitalistiska produktionen för ett "blott ... historiskt produktionssätt, som motsvarar en viss inskränkt utvecklingsepok av de materiella produktionsbetingelserna",¹⁶ och den borgerliga ekonomins kategorier, som "samhälleligt giltiga, alltså objektiva tankeformer för detta historiskt bestämda samhällliga produktionssätts produktionsförhållanden".¹⁷

Men på vilken väg kan teorin komma till kunskap om sådana särskilda lagar som blott gör anspråk på historisk giltighet? Och hur skall dessa lagar bringas i överensstämmelse med de allmänna, på alla samhällsepoker tillämpbara, ekonomiska bestämmelserna? Ty "alla produktionsepoker har vissa kännetecken gemensamma", vilket "framgår redan av att subjektet, mänskligheten, och objektet, naturen, är desamma" i alla epoker.¹⁸ Inget är därför lättare än att genom framhävande av dessa gemensamma bestämmelser "ställa upp allmänna mänskliga lagar, vari alla historiska skillnader sammanblandas eller utsuddas".¹⁹ Men när t.ex. "de mest utvecklade språken har lagar och bestämmelser gemensamt med de minst utvecklade, så måste just det som utgör deras utveckling" uttrycka "skillnaden gentemot detta allmänna och gemensamma". På samma sätt måste även nationalekonomin framför allt utforska utvecklingslagarna för den av denna undersökta

¹³ Marx har naturligtvis den Smith-Ricardoska ekonomin för ögonen.

¹⁴ *Skrifter i urval*, s. 692 f./MEW 19 s. 371.

¹⁵ J.J. Kaufmanns framställning av Marx' forskningsmetod, citerad av Marx i Efterskrift till andra upplagan, *Kapitalet I*, s. 12/ty 25.

¹⁶ *Kapitalet III*, s. 236 (korr.)/ty 270.

¹⁷ *Kapitalet I*, s. 66 (korr.)/ty 90.

¹⁸ *Grunddragen*, s. 15 (korr.)/ty 7. – Så kan t.ex. "inget samhälle ... fortlöpande producera, d.v.s. reproducera utan att ständigt förvandla en" ständigt växande "del av sina produkter till produktionsmedel eller till medel /Elemente/ för ny produktion". (*Kapitalet I*, 497/ty 591.) Den måste därför även innehålla bestämda proportioner mellan tillväxten inom produktions- och livsmedelsindustrin (avdelningarna I och II i Marx' reproduktionsscheman), anhopa förråd, etc. Å andra sidan måste i varje samhälle av dess medlemmar uträttas en viss mängd merarbete, för att "ha till förfogande en utvecklingsfond, så som det krävs redan av befolkningsökningen". (*Theorien I*, s. 79.) "Om man avlägsnar den specifika kapitalistiska karaktären både från arbetslön och mervärde, från det nödvändiga arbetet och merarbetet, så återstår inte dessa former utan bara deras grundvalar, som är gemensamma för alla samhällliga produktionssätt." (*Kapitalet III*, 775 (korr.)/ty 883.) Och slutligen: "Inget samhälle kan förhindra, att dess disponibla arbetstid på ett eller annat sätt reglerar produktionen." (MEW 32, s. 12.) Och därför kommer denna materiella grundval /Substrat/ att ha stor betydelse för värdebestämningen även i socialismen. (*Kapitalet III*, 754/ty 859.)

¹⁹ *Grunddragen*, 17 (korr.)/ty 9.

kapitalistiska epoken, ”men för denna enhet” (denna epoks enhet med de tidigare gemensamma bestämningarna) ”får man inte glömma de väsentliga skiljaktigheterna”.²⁰

Men vad utgör utvecklingen i ekonomins sfär? Jo just det vari den uttrycker sin specifikt samhälleliga karaktär! ”Såvida arbetsprocessen bara är en process mellan människa och natur, förblir dess enkla element gemensamma för alla samhälleliga utvecklingsformer av densamma. Men varje bestämd historisk form av denna process vidareutvecklar de materiella grundvalarna och samhälleliga formerna för den.”²¹ Och det gäller just dessa samhälleliga former – till skillnad från det naturgivna ”innehållet” i dem! Endast dessa utgör det aktiva framåt drivande elementet.²² Ty: ”Naturlagar kan överhuvudtaget inte upphävas. Vad som under historiskt olika tillstånd kan ändra sig är endast den form i vilken dessa lagar slår igenom.”²³

Marx’ fundamentalt viktiga åtskillnad mellan ”form” och ”innehåll” i ekonomin kan vi här inte gå närmare in på. (Även här är inflytandet från Hegels Logik lätt att märka.²⁴) Ett står dock fast: att det för Marx är just dessa ekonomiska former, vari de ekonomiska individernas sociala förhållanden uttrycks, och varigenom de enskilda produktionssätten skiljer sig åt. Att utbytets former – säger han t.ex. mot Rossi – skulle vara ”likgiltiga” för ekonomen, ”är precis som om en fysiolog sade att de bestämda livsformerna var likgiltiga. De skulle alla vara enbart former av organisk materia. Gäller det att uppfatta den specifika karaktären av ett samhälleligt produktionssätt, så gäller det just bara dessa former. En rock är en rock. Men låt utbytet ske i den ena formen så har ni den kapitalistiska produktionen och det moderna borgerliga samhället; i den andra, så har ni en form av handarbete, som även går ihop med asiatiska förhållanden eller med medeltida o.s.v.”²⁵ Ty ”i det första fallet producerar skräddaren icke endast en rock, han producerar kapital, alltså även profit; han producerar sin mästare som kapitalist och sig själv som lönarbetare, Låter jag” (däremot) ”en skräddare göra mig en rock för eget bruk, i mitt hem, så blir jag därigenom lika lite min egen företagare (i begreppslig mening), som ägaren av ett skrädderi ... är företagare, såvitt han bär och konsumerar en rock som är sydd av hans arbetare.”²⁶

Och på ett annat ställe:

”De jordbruksarbetare i England och Holland som erhåller the wages ‘advanced’ /arbetslönen ‘förskotterad’/ av kapitalet, produce ‘their wages themselves’, lika väl som the French peasant or the self-sustaining Russian serf /den franske bonden eller den sig själv underhållande ryske livegne/. Om man betraktar produktionsprocessen i dess kontinuitet, så ‘förskotterar’ kapitalisten arbetaren i dag som ‘wages’ blott en del av den produkt som the labourer har ‘producerat’ i går. Skillnaden ligger således inte i att the labourer i det ena fallet does produce his own wages, and does not produce them in the other /att arbetaren producerar sin egen arbetslön i det ena men inte i det andra fallet/ ... Hela skillnaden

²⁰ A.a., 15 (korr.)/ty 7.

²¹ *Kapitalet III*, 782 (korr.)/Sa 834/ty 890f.

²² Jfr G.W.F. Hegels *Wissenschaft der Logik /Logikens vetenskap/ II*, s. 71: ”Materien, som det likgiltigt bestämda, är det passiva, gentemot formen som det verksamma ... Materien måste ... formeras och formen måste materialiseras, måste i /an/ materien ge sig identiteten med sig själv eller med andra ord ge sig bestånd /das Bestehen/.”

²³ Marx’ brev till Kugelmann 11.7. 1868 (Brev, s. 86 (korr.)/ty *MEW* 32, s. 553).

²⁴ ”Man får inte glömma” – skrev i ett annat sammanhang den kände ryske nationalekonomen I. I. Rubin – ”att i frågan om det ömsesidiga förhållandet mellan innehållet och formen stod Marx på Hegels ståndpunkt och inte på Kants. Kant betraktar formen, som något som är ytligt i förhållande till innehållet, något som endast utifrån adderas till innehållet. Däremot är det från Hegels filosofis synpunkt så, att innehållet självt i sin utveckling frambringar den form, som i latent tillstånd inrymdes i detta innehåll. Formen framgår alltså med nödvändighet ur själva innehållet.” (Inte heller i detta hänseende är alltså Marx’ metod förenlig med Kants.) – I. I. Rubin, *Skisser om Marx’ värdeteori* (på ryska), 4. upplagan, s. 103.

²⁵ Marx syftar här på följande mening av Rossi: ”Om man köper en rock fullt färdig av en skräddare, eller om man låter den tillverkas av en arbetare, som man levererar material och arbetslön till, så blir resultatet det samma.” (Jfr *Theorien I*, 267).

²⁶ *Theorien I*, 268.

ligger i *formförvandlingen* som de av arbetaren producerade labour funds genomgår innan de återflyter till honom i form av wages.”²⁷

Det är alltså de specifika samhälleliga formerna av produktion och distribution som i Marx ögon bildar den ekonomiska analysens egentliga föremål; och just ”avsaknaden av teoretiskt sinne för uppfattning av de ekonomiska förhållandenas formskillnader” – parat med ett ”brutalt intresse för ämnet” kännetecknar enligt honom den tidigare ekonomin t.o.m. vad gäller dess bästa representanter.²⁸ (Endast R Jones och Sismondi träffas inte av dessa förebråelser.²⁹)

Så långt vår metodologiska utveckling. Läsaren har säkert märkt att därigenom samtidigt även vår fråga om bruksvärdets roll i Marx’ ekonomi besvarades – i sin mest allmänna form. Vad hette det då i det inledningsvis citerade stället ur Marx’ *Till kritiken?* I sin ”likgiltighet för den ekonomiska *formbestämningen*” ligger bruksvärdet ”utanför det område som den politiska ekonomin tar i betraktande. Det faller blott inom detta område, i det fall *då det självt är formbestämning.*” Med andra ord: Om en ekonomisk betydelse tillkommer bruksvärdet eller ej, låter sig endast bedömas efter dess relationer till de sociala produktionsförhållandena. Såvitt det påverkar dessa förhållanden eller självt blir påverkat av dessa, är det förvisso en ekonomisk kategori. Men annars – i dess blott ”naturliga” egenskap – faller det utanför nationalekonomins område. Eller, som det vidare heter i *Grundrisses* text: ”Den politiska ekonomin har att göra med rikedomens specifika samhälleliga former eller snarare produktionen av rikedom. Rikedomens material – vare sig det är subjektivt som arbete, eller objektivt, som föremål för tillfredsställelse av naturliga eller historiska behov – framträder till att börja med som gemensam för alla produktionsepoker. Detta material framträder därför till att börja med som blott en förutsättning, helt utanför den politiska ekonomins betraktande. Den faller inom betraktelsens sfär först då den framträder modifierad av formförhållandena eller som modifierande dessa.”³⁰

III.

Från denna synpunkt bjuder dock inte heller frågan om den egentliga skillnaden mellan Marx och Ricardo (vad gäller bruksvärdets roll i ekonomin) längre några svårigheter.

Denna skillnad kan omöjligt hänföra sig till grundprincipen för deras värdelära. Båda är arbetsvärdeteoretiker; från arbetsvärdelärens ståndpunkt kan nyttigheten eller bruksvärdet hos arbetsprodukterna inte erkännas ha något inflytande på värdeskapandet, snarare måste deras bruksvärde framträda som blott en förutsättning för deras utbytbarhet. Av vilket emellertid inte alls följer att bruksvärdet inte skulle ha någon ekonomisk betydelse alls, och att det helt enkelt skulle förvisas ur ekonomins område.

Det är, enligt Marx’ åsikt, endast riktigt såvitt det gäller den enkla varucirkulationen (utbytesformen $V - P - V$). Den enkla cirkulationen ”består i den formella /formala/ processen i grunden³¹ endast i att sätta bytesvärdet den ena gången i varans bestämning, den andra gången i pengarnas bestämning.”³² Hur de varor som skall utbytas producerades (d.v.s. om de härstammar ur kapitalistiska eller förkapitalistiska produktionsätt), och på vilket sätt de efter utbytet konsumeras,

²⁷ *Teorier* III, s. 425f/ty 416f. (Jfr *Grunddragen* 17/ty 9.)

²⁸ *Theorien* I, s. 64, liksom *Kapitalet* I, 474/ty 565 och III, 293/ty 335.

²⁹ ”Det som utmärker Jones framför de andra ekonomerna, möjligen med undantag av Sismondi, är att han framhäver kapitalets sociala formbestämning som det väsentliga, och reducerar hela skillnaden mellan det kapitalistiska produktionsättet och andra till denna formbestämning.” (*Teorier* III, s. 425 (korr)/ty 416).

³⁰ *Grundrisse* 736. – Jfr det parallella stället på s. 763: ”Den första kategori, vari den borgerliga rikedom framställer sig, är varan. Varan själv framträder som enhet av två bestämningar. Den är bruksvärde, d.v.s. föremål för tillfredsställelse av ett eller annat system av mänskliga behov. Det är denna dess materiella /el. ämnesbundna, stoffliche/ sida, som kan vara gemensam för de från varandra mest avlägsna produktionsepoker och vars betraktande därför ligger bortom den politiska ekonomin. Bruksvärdet faller inom dess (den politiska ekonomins) område, så snart det blir modifierat genom de moderna produktionsförhållandena eller å sin sida självt ingriper modifierande i dessa.”

³¹ Rosdolsky har ersatt *Grundrisses* ‘au fond’ med ‘im Grund’.

³² *Grundrisse* 167.

är oväsentligt vid betraktandet av den enkla varuproduktionen. Här står ju blott säljare och köpare eller snarare bara de av dessa utbudna varorna – som i deras ställe frambringa /herställa/ det samhälleliga sammanhanget – gentemot varandra. Utbytets verkliga ändamål – det ömsesidiga tillfredsställandet av varuproducenternas behov – kan blott uppfyllas, då varorna samtidigt består som värden, då det lyckas för dem att byta sig mot den ”allmänna varan”, mot pengar. Det är alltså i själva varornas formväxling som den samhälleliga ämnesomsättningen sker. Och denna formväxling är här varuägarnas enda sociala förhållande – ”det som visar deras samhälleliga funktion eller deras samhälleliga förhållande till varandra”.³³ Men när det gäller innehållet utanför utbytesakten, ”så kan detta innehåll ... bara vara: 1) den naturliga egenarten hos den vara som utbytes, 2) de särskilda naturliga behoven hos de som deltar i utbytet. Dessa båda moment sammantagna utgör det olika bruksvärdet hos de varor som skall utbytas.”³⁴ Men som sådant bestämmer detta innehåll inte utbytesförhållandenas karaktär: bruksvärdet bildar här i själva verket bara ”den materiella bas varpå ett bestämt ekonomiskt förhållande framställer sig”, och ”det är först detta bestämda förhållande, som stämplar bruksvärdet som vara ... Det är inte bara så att bytesvärdet framträder som icke bestämt genom bruksvärdet, utan snarare blir varan först till vara, realiserar sig först som bytesvärde, såvitt varans ägare inte förhåller sig till den som bruksvärde.”³⁵ Just här alltså, där bytet ”av varan endast sker för det ömsesidiga brukets skull, har bruksvärdet ... den naturliga säregenheten hos varan som sådan, ingen bestående existens som ekonomisk formbestämning”, är ej ”förhållandets innehåll som socialt förhållande”.³⁶ Ekonomisk betydelse tillkommer här bara varans och pengarnas formväxling, och det är denna formväxling enbart, som framställningen av det enkla varuutbytet måste begränsa sig till.³⁷

Men hur riktigt det med hänseende till det enkla varuutbytet /cirkulationen/ än är, så vore dock inget felaktigare – säger Marx vidare – än slutsatsen ”att åtskillnaden mellan bruksvärde och bytesvärde, som inom den enkla cirkulationen ... faller utanför den ekonomiska formbestämningen, överhuvudtaget /alltid/ faller utanför denna ... Ricardo t ex, som tror att den borgerliga ekonomin bara handlar om bytesvärdet och blott tar exoterisk /yttre/ hänsyn till bruksvärdet, tar just bytesvärdets viktigaste bestämningar ur bruksvärdet, d.v.s. ur bytesvärdets förhållande till bruksvärdet: t.ex. *jordräntan*, *arbetslönens minimum*³⁸, *skillnaden mellan fast och cirkulerande kapital*³⁹, vilken just han (Ricardo) tillskriver det mest betydande inflytande på priserna ... ; likaså i förhållandet mellan efterfrågan och tillgången etc.”⁴⁰ Ricardo har visserligen rätt i ”att bytesvärdet är den övervägande bestämningen. Men bruket upphör naturligtvis inte genom att det bara är bestämt genom bytet; även om bruket därigenom erhåller själva sin riktning.”⁴¹ ”Att bruka är att konsumera, vare sig det är för produktion eller konsumtion. Att byta är denna akt, förmedlad genom en samhällelig process. Brukandet själv kan vara satt” genom bytet ”och vara blott bytandets konsekvens: å andra sidan kan bytandet framträda som bara brukandets moment etc. Från kapitalets ståndpunkt (i cirkulationen) framträder bytandet som sättandet av dess bruksvärde, medan å andra sidan dess bruk (i produktionsakten) som sättandet för bytet, som sättandet av dess bytesvärde. Det är likadant med produktionen och konsumtionen. I den borgerliga ekonomin, (som i varje ekonomi) är dessa satta i specifika åtskillnader och i specifika enheter. Det gäller just att förstå denna *differentia specifica*” ... ”och varken som Ricardo abstrahera helt därifrån, eller som den fadde Say göra sig viktig med blotta förutsättandet av ordet ’nyttighet’.” Ty: ”Bruksvärdet spelar själv som ekonomisk kategori en roll. Var det gör det, ... i

³³ *Grunddragen* 56/ty 152 f.

³⁴ A.a., 57 (korr) /ty 154.

³⁵ *Grundrisse* 763.

³⁶ A.a., s. 178 /i en fotnot, ej med i den svenska översättningen/.

³⁷ ”Om vi alls prövar individernas sociala relationer inom deras ekonomiska process, måste vi helt enkelt hålla oss vid formbestämningarna i själva denna process.” (A.a. 914)

³⁸ Rosdolsky ersätter ’Salärs’ med ’Arbeitslohns’.

³⁹ Rosdolsky ersätter ’von capital fixe und circulante’ med ’von fixem und zirkulierendem Kapital’.

⁴⁰ A.a. 540.

⁴¹ A.a. 178f /noten/.

vad mån bruksvärdet inte bara förblir utanför ekonomin och dess formbestämning som ett förutsatt material och i vad mån det ingår i ekonomin, ... framgår ur /den teoretiska/ utvecklingen själv.”⁴²

IV.

Vilka är nu enligt Marx de fall där bruksvärdet som sådant modifieras genom den borgerliga ekonomins formförhållanden, eller där bruksvärdet å sin sida ingriper modifierande i dessa formförhållanden, alltså själv blir till ”ekonomisk formbestämning”?

I de citerade Randanmärkningar till A. Wagner visar Marx på att t.o.m. inom den enkla varucirkulationen vid utvecklingen av varans penningform, måste värdet av en vara framställas ”i bruksvärdet, det vill säga i den andra varans naturaform”. Det betyder inte bara att pengarna enligt Marx naturligtvis måste vara en vara, alltså ha ett bruksvärde till substans, utan även att detta bruksvärde är knutet till helt specifika kroppsliga egenskaper hos penningvaran, som just gör det möjligt för den att fullgöra sin funktion:

”Undersökningen av de ädla metallerna som penningförhållandets subjekt” – läser vi i *Rohentwurf* – ”... ligger alltså på intet vis, som Proudhon tror, utanför den politiska ekonomins område, lika lite som färgernas och marmorns fysiska beskaffenhet ligger utanför måleriets och skulpturens område. De egenskaper som varan har som bytesvärde och varmed dess naturliga kvaliteter inte överensstämmer, uttrycker de anspråk som det gäller att ställa på de varor, som är pengarnas material framför andra. Dessa anspråk på den nivå, om vilken vi tills nu endast kan tala”, d.v.s. på den rent metalliska cirkulationens nivå, ”är mest fullständigt realiserade i de ädla metallerna.”⁴³

Just tack vare deras specifika egenskaper, som gör dem till allena rådande penningmaterial, kan den vara som fyller den allmänna ekvivalentens funktion, fördubbla sitt bruksvärde: ”förutom sitt särskilda bruksvärde som särskild vara”, även erhålla ett ”allmänt” eller ”formellt”⁴⁴ bruksvärde. ”Detta dess /penningvarans/ bruksvärde är självt formbestämmande, d.v.s. framgår ur den specifika roll, som denna tack vare de andra varornas allsidiga verkan på den, spelar i bytesprocessen.”⁴⁵ Här sammanfaller därmed ”den materiella och formförändringen då i pengarna just innehållet självt hör till den ekonomiska formbestämningen”.⁴⁶

Av avgörande vikt är det andra exempel, som Marx hänvisar till i Randanmärkningarna – utbytet mellan kapital och arbete. Betraktar vi den enkla varucirkulationen som den t.ex. försiggår på den borgerliga världens yta, i detaljhandeln, så framträder ”en arbetare som köper en limpä bröd, och en miljonär som köper detsamma ... i denna akt bara som enkla köpare, precis som handlaren gentemot dessa framträder bara som säljare ... Innehållet av deras köp liksom dessas omfång framträder helt likgiltigt gentemot formbestämningen.”⁴⁷ Helt annorlunda ter sig emellertid saken då vi övergår från detta utbyte vid ytan, till utbytet mellan kapital och arbete, vilket bestämmer det kapitalistiska produktionssättets väsen. Ty, om i den enkla varucirkulationen ”varan a utbyts mot penningsumman b, och denna mot den till konsumtion bestämda varan c – utbytets ursprungliga objekt för a – så faller bruket av varan c, dennas konsumtion, helt utanför cirkulationen; det angår inte på något sätt förhållandets form ... och är blott av materiellt intresse, bruket uttrycker endast en individs⁴⁸ förhållande i dess naturlighet till ett föremål för hennes behov som enskild. Vad individen gör med varan c, är en fråga som ligger utanför det ekonomiska förhållandet.”⁴⁹ Medan i utbytet mellan kapital och arbete just bruksvärdet hos den av kapitalisten förvärvade varan (arbetskraften) är den kapitalistiska produktionsprocessens och själva kapitalförhållandets

⁴² A.a. 540 och 179.

⁴³ A.a. 90.

⁴⁴ ”... blott som formellt bruksvärde, som inte avser något verkligt individuellt behov” hos penningen. (*Till kritiken*, 86/ty 71).

⁴⁵ *Grunddragen* 38f (korr) /ty 33.

⁴⁶ *Grundrisse* 559.

⁴⁷ A.a. 163.

⁴⁸ I *Grundrisse*: ”Individuums A”.

⁴⁹ A.a. 185.

förutsättning. Kapitalisten byter nämligen i denna transaktion en vara, vars konsumtion ”omedelbart sammanfaller med arbetets föremålsgörande, alltså sättandet av bytesvärdet”.⁵⁰ Var därför ”vid den enkla cirkulationen bruksvärdets innehåll likgiltigt”, så framträder omvänt här ”bruksvärdet av det mot pengar inbytt som ett särskilt ekonomiskt förhållande”, tillhör ”den ekonomiska formbestämmdheten ... eftersom bruksvärdet här är bestämt genom bytesvärdet självt”.⁵¹

Härleds mervärdeskapandet – som höjningen av kapitalets bytesvärde – på detta sätt ur varan arbetskrafts specifika bruksvärde, så måste å andra sidan nationalekonomin inskränka den andel i värdeprodukten som tillfaller arbetaren till en ekvivalent till de för hans uppehälle nödvändiga livsmedlen (i ordets vidare betydelse), alltså i grund och botten låta denna andel bestämmas genom /av/ bruksvärdet.⁵² Även i detta fall spelar bruksvärdets kategori in i det kapitalistiska produktionsättets ekonomiska förhållanden.

Även i kapitalets cirkulationsprocess låter sig bruksvärdets påverkan på de ekonomiska förhållandena fastställas steg för steg. Vi bortser här från de mångfaldiga sätt, som produktens materiella natur inverkar på arbetsperiodens och cirkulationsperiodens varaktighet⁵³, och övergår direkt till den för cirkulationsprocessen grundläggande åtskillnaden mellan fast /fixt/ och cirkulerande kapital, till vilken Marx själv hänvisar i den citerade polemiken mot Ricardo.

Vad beträffar det fasta kapitalet så cirkulerar det ”bara som värde i så måtto, som det som bruksvärde nöts av eller konsumeras i produktionsprocessen. Men den tid som det konsumeras och måste reproduceras i sin form som bruksvärde beror på dess relativa varaktighet. Dess varaktighet ... den längre eller kortare tid som det kan fortsätta att i kapitalets upprepade produktionsprocess upprepa sin funktion inom denna process – denna bestämning av dess bruksvärde blir alltså här till ett formbestämmande moment, d.v.s. bestämmande för kapitalet enligt dess formsida, icke enligt dess materiella. Det fasta kapitalets nödvändiga reproduktionstid – lika mycket som den proportion i vilken det står till hela kapitalet – modifierar här alltså totalkapitalets omslagstid och därmed dess värdetöndring.”⁵⁴

Så framträder i det fasta och cirkulerande kapitalets kategorier ”elementens olikhet som bruksvärden samtidigt ... som en kvalitativ skillnad i själva kapitalet och som bestämmande dess totalrörelse (omslag)”.⁵⁵ Här inträder alltså åter bruksvärdet som en ekonomisk faktor i kapitalets process.⁵⁶

Klarast träder dock bruksvärdets roll i dagen i det samhällsliga totalkapitalets reproduktionsprocess, som den finns framställd i 3. avdelningen i *Kapitalet II*. Redan i denna avdelnings början framhäver Marx att så länge det för honom endast handlade om undersökningen av det individuella kapitalets reproduktionsprocess (alltså i verkets första band), så var ”varuproduktens naturaform helt likgiltig för analysen”, (”antingen den bestod av maskiner eller

⁵⁰ A.a. 944.

⁵¹ A.a. 185f och 218.

⁵² Ricardo ”betraktar produkten av arbetet med avseende på arbetaren blott som bruksvärde – blott den del av produkten, som han behöver, för att som arbetare kunna leva. Men hur det kommer sig, att arbetaren helt plötsligt bara representerar bruksvärde i utbytet, eller bara drar bruksvärde ur utbytet, är för Ricardo på intet vis /by no means/ klart ...” (A.a. 449).

⁵³ Jfr särskilt kapitlen 5, 12 och 13 i *Kapitalet II*.

⁵⁴ *Grundrisse* 577. – Jfr *Kapitalet II*, 151 f/Sa 134f/ty 167f.

⁵⁵ *Grunddragen* 186/ty 583.

⁵⁶ I detta sammanhang borde dessutom hänvisas till arbetsmedel, som i form av fabriksbyggnader, järnvägar, broar, tunnlar, dockor o.s.v., verkar som ”med marken sammanvigt kapital” (*Grundrisse* 578). Omständigheten att sådana arbetsmedel ”är lokalt fixerade och med sina rötter sitter fast i jord och grund, tilldelar denna del av det fasta kapitalet en säregen roll i nationernas ekonomi. De kan inte skickas till utlandet, inte cirkulera som varor på världsmarknaden. Äganderätten /Eigentumstitel/ till detta fasta kapital kan växla, det kan köpas och säljas och såtillvida cirkulera ideellt. Denna äganderätt kan till och med cirkulera på främmande marknader, t.ex. i form av aktier. Men genom att de personer, som är ägare till detta slags fasta kapital växlar, ändras /wechselt/ inte förhållandet mellan den stående, materiellt fixerade, och den rörliga delen av ett lands rikedom.” (*Kapitalet II*, s. 147f (korr) /Sa 130/ty 163.)

av säd eller av speglar”). I första bandet förutsattes helt enkelt, ”å ena sidan att kapitalisten säljer produkten till dess värde, å andra sidan att de materiella produktionsmedlen är för handen inom cirkulationssfären, för att på nytt påbörja processen ...” Ty: ”Den enda akt inom cirkulationssfären⁵⁷, som man då måste stanna upp vid, ”var arbetskraftens köp och försäljning som den kapitalistiska produktionens grundbetingelse”.⁵⁷ Emellertid: ”Detta rent formella⁵⁸ manér i framställningen är inte längre tillräckligt när det totala samhällsliga kapitalet ... skall undersökas”, vid vars reproduktion det inte bara handlar om värdeersättningen, utan även om den materiella ersättningen, och där det därför väsentligen gäller den materiella gestalten av produktvärdets bruksvärde.⁵⁹

Samma ståndpunkt återfinns i *Theorien* bara med den skillnaden att Marx där uttryckligen hänvisar till bruksvärdets betydelse som en ekonomisk kategori:

”Vid betraktandet av mervärdet som sådant” – läser vi i *Theorien* III – ”är produktens naturaform, alltså” även ”merproduktens, likgiltig. Vid betraktandet av den verkliga reproduktionsprocessen blir den betydelsefull, dels för att förstå själva dess former, dels för att förstå det inflytande som lyxproduktionen o.s.v. har på själva reproduktionen.⁶⁰ Här” – understryker Marx – ”får vi åter ett exempel på hur *bruksvärdet* som sådant får ekonomisk tyngd.”⁶¹

Vi övergår nu till temaområdet för *Kapitalet III*. Också här finns talrika exempel på bruksvärdets betydelse som en ekonomisk kategori. Det är självklart vad gäller jordräntan, som Marx (liksom Ricardo) i sista hand härleder ”ur bytesvärdets förhållande till bruksvärdet”. Bruksvärdets betydelse visar sig också med avseende på profitkvoten, i den mån denna beror på råämnenas värdeförändringar. Ty ”det är i synnerhet de egentliga åkerbruksprodukterna, de ur den organiska naturen härstammande råämnen, som är underkastade sådana värdeförändringar till följd av växlande skördeutfall etc. ... Samma kvantitet /quantum/ arbete kan här materialiseras i mycket olika mängder av bruksvärden till följd av okontrollerbara naturförhållanden, årstidernas ynnest o.s.v., och ett bestämt mått av dessa bruksvärden kommer följaktligen att ha mycket olika pris.”⁶² Sådana variationer i priserna ”berör alltid profitkvoten även om arbetslönen, alltså mervärdets kvot och mängd, lämnas helt oberörd”.⁶³

Särskilt måste bruksvärdets påverkan på kapitalackumulationen framhävas.

”Man har hittills i den marxistiska litteraturen” – skriver H. Grossmann – ”ständigt bara betonat det faktum att i den kapitalistiska produktionens och kapitalackumulationens framsteg, med höjandet av

⁺ I tyska upplagan står felaktigt ‘Produktionssphäre’ i stället för Marx’ ‘Zirkulationssphäre’.

⁵⁷ *Kapitalet II*, 346f (korr) /ty 393 och 310 (korr) /ty 353. /Den första hänvisningen finns ej i tyska upplagan./

⁵⁸ D.v.s. /en/ som beaktar processens form.

⁵⁹ *Kapitalet II*, 347 (korr) /ty 393. – De kända reproduktionsschemana hos Tugan-Baranowsky och Otto Bauer lider just av att inte ha beaktat detta metodologiska postulat.

⁶⁰ Jfr *Kapitalet II*, 361 f/ty 410.

⁶¹ *Theorien* III, 248. – På ett annat ställe i samma verk undersöker Marx ”om en del av mervärdet direkt kan förvandlas till konstant kapital” utan att dessförinnan ha avyttrats. ”I industriområdena finns det maskinfabriker som bygger hela fabriker åt fabrikerne. Antag att 1/10 är surplusprodukt eller obetalt arbete. Om denna 1/10 av the surplus produce tar gestalt /sich darstellt/ i fabriksbyggnader som har byggts för och sålts till tredje man eller i en fabriksbyggnad som producenten låter bygga åt sig själv, som han så att säga säljer till sig själv, ändrar uppenbarligen ingenting i saken. Det är här bara fråga om arten av bruksvärde, vari surplusarbetet tar gestalt, om det åter kan ingå som produktionsbetingelse i produktionssfären hos den kapitalist som äger the surplus produce. Här åter ett exempel på hur betydelsefull bruksvärdets bestämning är för de ekonomiska formbestämningarna.” (*Theorien* II, s. 345 (korr) /ty 489.)

⁶² *Kapitalet III*, 105 (korr) /Sa 90/ty 127f.

⁶³ A.a. 94/ty 115. – Ett annat exempel lämnar den ojämna utvecklingen av olika produktionsfärer i den kapitalistiska ekonomin: ”Att denna utveckling av produktivkraften försiggår inte bara i mycket olika proportioner utan ofta i motsatt riktning är inte bara en följd av konkurrensens anarki och det borgerliga produktionsättets säregenheter. Arbetets produktivitet är också bunden till naturbetingelser, som ofta blir mindre givande i samma proportion som produktiviteten stiger – såvida den beror på samhällsliga betingelser. Detta orsakar en motsatt utveckling i dessa olika sfärer, framsteg på ett håll, tillbakagång på ett annat. Betänk t.ex. bara årstidernas inflytande, som har betydelse för tillgången på de flesta råvaror och skövling av skogar, uttömda kol- och järngruvor etc.” (*Kapitalet III*, 236f/ty 270).

arbetets produktivitet och övergång till en högre organisk sammansättning hos kapitalet, *värde massan* hos det konstanta kapitalet växer absolut och i förhållande till det variabla. Detta fenomen utgör ändå bara ackumulationsprocessens *ena* sida, nämligen såvida man bara betraktar den från värdesidan. Men som inte ofta nog kan upprepas, är reproduktionsprocessen inte bara en värdetökningsprocess utan även en arbetsprocess, den producerar inte enbart värden, utan även *bruksvärden*.” Och ”betraktat från bruksvärdessidan verkar produktivkraftens ökning inte bara i riktning av värdetökningsprocessen utan även i riktning av en ökning av bruksföremålens mängd”.⁶⁴

Hur detta tar sig uttryck på kapitalackumulationens process, kan man läsa i *Kapitalet III*⁶⁵:

”Direkt kan produktivkraftens stegring ... bara öka kapitalets värdestorlek, om den genom profitkvotens höjning ökar den värdeandel av den årliga produkten, som återförvandlas till kapital ... Men indirekt bidrar utvecklingen av arbetets produktivkraft till en ökning av det förhandenvarande kapitalvärdet, genom att den ökar mängden och mångfalden av de bruksvärden⁶⁶, i vilka samma bytesvärde framställer sig och som bildar det materiella substrat, de sakliga element i kapitalet, de materiella föremål varav det konstanta kapitalet direkt och det variabla åtminstone indirekt består. Med samma kapital och samma arbete skapas fler föremål, som kan förvandlas till kapital, bortsett från deras bytesvärde. Föremål som kan tjäna till att uppsuga tillskottsarbete, alltså också tillskottsmerarbete, och sålunda till att bilda tillskottskapital.” Ty: ”Den mängd arbete, som ett kapital kan kommendera, hänger inte på dess värde utan på den mängd råvaror, hjälpämnen, maskineri och element av fast kapital samt livsmedel som det är sammansatt av, vilket deras värde än är. När därmed mängden använt arbete och därmed merarbete växer, växer också värdet av det reproducerade kapitalet och det nytillagda surplusvärdet.”⁶⁷

V.

Särskilt utförligt behandlas i band III problemet med tillgång och efterfrågan. Detta problem hänger mycket nära samman med den mycket diskuterade frågan om den samhällsligt nödvändiga arbetstiden, som påbörjades redan i kapitel 2.⁶⁸ ”Samhällsligt nödvändig arbetstid” – läser vi redan i början av *Kapitalet I* – ”är den arbetstid, som behövs för att framställa ett bruksvärde under föreliggande, samhällsligt normala produktionsbetingelser och med samhällslig genomsnittsgrad av skicklighet och intensitet i arbetet”, och det är ”endast ... den för framställning av ett bruksvärde samhällsligt nödvändiga arbetstiden, som bestämmer dess värdestorlek”.⁶⁹

Denna ”teknologiska” tolkning av den samhällsligt nödvändiga arbetstidens begrepp möter vi åter och åter i *Kapitalet* och andra verk av Marx. Det finns emellertid även en annan tolkning, enligt vilken blott det arbete kan gälla som ”samhällsligt nödvändigt”, som motsvarar det samhällsliga totalbehovet av ett bestämt bruksvärde. Det heter redan i *Kapitalet I*:

”Förutsatt ... att varje stycke linneväv som finns i marknaden endast innehåller samhällsligt nödvändig arbetstid” (i teknologisk mening). ”Likafullt kan totalsumman av dessa stycken innehålla överflödigt utgiven arbetstid. Om marknaden/-s mage/ inte förmår omsätta hela mängden linneväv till normalpriset 2 shilling pr aln, så bevisar det att en alltför stor del av den samhällsliga totalarbetstiden har förbrukats /utgivits/ till linnevävning. Verkan är densamma, som om varje enskild linnevävare hade använt mer än den samhällsligt nödvändiga arbetstiden på sin individuella produkt. Här gäller det: mitgefängen, mitgehangen⁺. All linneväv på marknaden gäller endast som *en* handelsvara, varje stycke linneväv bara som en alkvot /proportionell/ del därav. Och värdet av varje individuell aln är ju i själva verket inget annat än materialiseringen /eg. materiaturen/ av en del av den i totalmängden av alnar utgivna samhällsliga arbetskvantiteten.”⁷⁰

⁶⁴ H Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, s. 326-328.

⁶⁵ Jfr dock även *Kapitalet I*, 532 f/ty 631.

⁶⁶ ”Har man fler produktionselement (om än av samma värde), så kan produktionen tekniskt ske i större skala; då kan också vid samma värdestorlek hos kapitalet fler arbetare anställas i produktionsprocessen, som alltså i nästa produktionscykel även kommer att producera mer värde.” (Grossman, a.a., s. 330.)

⁶⁷ *Kapitalet I* 111, 226f (korr.)/Sa 217/ty 258f.

⁶⁸ Jfr s. xx i detta arbete

⁶⁹ *Kapitalet I*, 34f/ty 53f.

⁺ ”medfångad, medhängd”, talesätt, ungefär = Den som sig i leken ger, får leken tåla. – I Bohmans not.

⁷⁰ A.a. 92 f (korr)/ty 121 f. /Övers.: Sista satsen ändrad enl. Marx' brev till N F. Danielson 28.11.1878./

Med samma innebörd yttrar sig Marx också på talrika andra ställen. Och Engels sammanfattar t.o.m. båda tolkningarna i en enda definition, i det att han säger mot Rodbertus: ”Hade han undersökt, varigenom och hur arbetet skapar värde och därmed också bestämmer och mäter detta värde, så skulle han komma på det samhällseligt nödvändiga arbetet, nödvändigt för den enskilda produkten såväl i förhållande till andra produkter av samma art, som också till det samhällseliga totalbehovet.”⁷¹

Sammanblandningen /Verquickung/ av de båda tolkningarna av ”samhällseligt nödvändigt arbete” har av många författare uppfattats som en outhärdlig motsägelse.⁷² I verkligheten är motsägelsen bara skenbar; det handlar just om två olika steg i undersökningen, som krävde användandet av två olika, men varandra kompletterande begrepp. Där om läser vi i *Kapitalet III*:

”Att varan har bruksvärde betyder endast att den tillgodoser något slags samhällseligt behov. Så länge vi bara hade att göra med enskilda varor, kunde vi förutsätta, att det fanns behov för denna bestämda vara – dess kvantitet /Quantum/ redan innesluten i priset – utan att vidare inlåta oss på kvantiteten av det behov som skulle tillgodoses. Denna kvantitet blir emellertid ett väsentligt moment, så snart en hel produktionsgrens produkter står på den ena sidan och det samhällseliga behovet på det andra. Nu blir det nödvändigt att betrakta måttet, d.v.s. kvantiteten av detta samhällseliga behov.”⁷³

Med andra ord: Hittills i undersökningen har utgått från en rad förenklande antaganden. Det antogs för det första, att varorna bytes /eg. utbyter sig/ till sina värden och för det andra att de alltid finner köpare. Bara på denna väg var det möjligt att utveckla kapitalets produktions- och cirkulationsprocess i dess rena gestalt utan inverkan av ”störande biomständigheter”. Men nu måste det hittills försummade momentet av efterfrågan och tillgången komma till sin rätt, måste dras in i den ekonomiska analysen.

Vad gäller tillgången så betyder det till att börja med att vi i stället för en enskild vara (eller den av en enskild kapitalist producerade varukvantiteten) måste ta en hel produktionsgrens totalprodukt. För den enskilda varan gick bestämningen av den samhällseligt nödvändiga arbetstiden ut på att ”varans *individuella värde* (vilket under denna förutsättning är detsamma som försäljningspriset) ... *sammanfaller med dess samhällseliga värde*”.⁷⁴ Helt annorlunda är det då det gäller totalprodukten av en produktionsgren. Här kan betingelsen av den samhällseligt nödvändiga arbetstiden bara gälla hela varumassan; här måste därför skiljas mellan varornas individuella värde och deras samhällseliga värde. Det samhällseliga värdet antar nu marknadsvärdets form, som utgör varumassans genomsnittsvärde, och från vilken därför de individuella värdena av några varor alltid måste avvika – genom att de står under eller över det nämnda varuvärdet. Ty i varje produktionsgren kan i allmänhet tre klasser av producenter urskiljas: producenter, som producerar under förutsättningar som är bättre, lika med eller sämre än genomsnittet. ”Vilken av klasserna som definitivt fastställer genomsnittsvärdet, beror framför allt på klassernas numeriska förhållande eller deras proportionella storleksförhållande.”⁷⁵ I regel kommer det att bli den klass som ligger i mitten; i detta fall kommer man att vara tvungen att sälja den under sämre betingelser producerade delen av varumängden under dess individuella värde, under det att de varor som producerades under betingelser bättre än de genomsnittliga, uppnår en extraprofit. Men det kan även förekomma, att just den klass överväger starkt, som ligger under eller över genomsnittsbetingelserna; i det första fallet kommer därför de under bättre, i det andra de under sämre betingelser producerade varorna att bestämma marknadsvärdet. Så framställs marknadsvärdets bestämning, då vi blott betraktar den varumassa som kastats ut på marknaden och bortser från möjligheten av en

⁷¹ Förord till Marx’ *Filosofins elände* /av Fr. Engels/, s. 19/ty MEW 4, s. 567.

⁷² Se översikten över litteraturen beträffande detta i den lärrika studien av T. Grigorovici, *Die Wertlehre bei Marx und Lasalle. Beitrag zur Geschichte eines wissenschaftlichen Missverständnisses*, 1908. – Jfr även K. Diehls *Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu D. Ricardos Grundgesetzen ...* 1905, I.T., s. 125-128.

⁷³ I *Kapitalet III*, 166 (korr.)/ty 194. Samma tankegång finns redan i *Rohentwurf*, s. 308-310. (Se kapitel 21 i detta arbete.)

⁷⁴ *Kapitalet III*, 164/ty 191.

⁷⁵ *Theorien II*, 259/ty 202.

inkongruens /ickeöverensstämmelse/ mellan tillgång och efterfrågan. Om efterfrågan är ”precis så stor ... som behövs för att absorbera varumängden till dess sålunda fastställda värde”, så ”säljes varan till sitt marknadsvärde, oavsett vilket av de tre tidigare undersökta fallen som reglerar också detta marknadsvärde. Varumängden inte bara tillfredsställer ett behov, utan den tillfredsställer det i dess samhälleliga omfång.”⁷⁶ Men vi vet: i det kapitalistiska produktionssättet ”existerar inget nödvändigt utan blott ett tillfälligt sammanhang mellan den totala kvantitet samhälleligt arbete, som nedlagts på en samhällelig artikel ... å ena sidan ... och å andra sidan det omfång i vilken samhället begär att det behov som mätts genom denna bestämda artikel ska tillgodoses. Även om varje enskild artikel eller varje bestämd kvantitet av en varusort innehåller endast det för dess produktion nödvändiga samhälleliga arbetet och därför marknadsvärdet för hela denna varusort från denna sida sett endast innehåller nödvändigt arbete, så har ändå, om produktionen överskrider det aktuella samhälleliga behovet, en del av den samhälleliga arbetstiden slösats bort. Varumängden representerar då på marknaden en mycket mindre mängd samhälleligt arbete än den i verkligheten innehåller ... Det motsatta blir fallet om omfånget /av/ samhälleligt arbete som använts för produktionen av en varusort är för litet för omfånget av det särskilda samhälleliga behov det ska tillfredsställa.”⁷⁷

I båda fallen modifieras det tidigare ”abstrakt framställda fastställandet av marknadsvärdet” och det så, ”att om kvantiteten” hos tillgången ”är för liten, /så/ är det ständigt den under de sämsta betingelserna producerade varan som reglerar marknadsvärdet, och om den är för stor, ständigt den under de bästa betingelserna producerade. Att alltså en av extremerna bestämmer marknadsvärdet, trots att om enbart förhållandet mellan de under olika betingelser producerade mängderna var avgörande ett annat resultat måste framgå”⁷⁸.

Vi ser att vilken av de tre klasserna som fastställer marknadsvärdet, beror inte bara på klassernas proportionella styrka, utan i viss mening även på förhållandet mellan tillgång och efterfrågan. Men kastas inte Marx’ värdeteori därigenom över ända? Inte alls. Det skulle vara så endast om varje tillfälle, då efterfrågan överstiger tillgången eller vice versa, skulle leda till en motsvarande höjning eller sänkning av själva marknadsvärdet. I det fallet vore marknadsvärdet emellertid identiskt med marknadspriset, eller det skulle – som Marx uttrycker sig – ”stå över sig själv”.⁷⁹ Ty enligt Marx’ uppfattning kan marknadsvärdet endast röra sig inom de gränser, som bestäms genom produktionsbetingelserna (och därför genom det individuella värdet) hos en av de tre klasserna:

Vi läser i den del av *Theorien*, som ägnats jordröntan:

”Överhuvudtaget förekommer en skillnad mellan marknadsvärde och individuellt värde, inte eftersom produkterna säljs absolut över deras värde, utan endast eftersom värdet, som produkten av en hel sfär har, kan avvika från den enskilda produktens värde ... Skillnaden mellan marknadsvärde och individuellt värde hos en produkt kan därför bara hänföra sig till den varierande produktiviteten, varmed en bestämd kvantitet arbete frambringar varierande portioner av totalprodukten. *Skillnaden kan aldrig hänföra sig till att värdet bestäms oberoende av den arbetskvantitet, som över huvudtaget används i denna sfär/produktionsgren/.*”⁸⁰

Säljs alltså på grund av marknadsläget varumassan över det individuella värdet hos de varor som producerades under de sämsta betingelserna, eller tvärtom under det individuella värdet av de under de bästa betingelserna producerade, så föreligger visserligen en avvikelse hos marknadspriset från marknadsvärdet, men inte en förändring av själva marknadsvärdet.⁸¹ Och detta

⁷⁶ *Kapitalet III*, 166 (korr)/ty 194f.

⁷⁷ A.a. 168 (korr)/Sa 157f/ty 196f.

⁷⁸ A.a. 167/ty 195.

⁷⁹ *Theorien II*, 270.

⁸⁰ A.a. s. 269.

⁸¹ Jfr a.a. 266: ”Detta marknadsvärde kan aldrig vara större än produktens individuella värde hos den minst givande klassen” (av kolgruvorna). ”Vore den högre, så skulle det bara bevisa, att marknadspriset står över marknadsvärdet. Marknadsvärdet måste dock utgöra verkligt värde.”

reglerande av de tidvisa svängningarna hos marknadspriserna är naturligtvis den huvudsakliga funktion, som tillkommer förhållandet mellan efterfrågan och tillgången i den borgerliga ekonomins system.

Vår tolkning av Marx' lära om marknadsvärdet avviker dock starkt från den som vanligtvis företräds i den marxistiska litteraturen. Som exempel kan här tjäna följande ställe ur det ovan citerade arbetet av Grigorovici:

”Är”, menar Marx, ”efterfrågan just så stor, att den kan absorbera varorna till deras marknadsvärde, så ‘säljes varan till sitt marknadsvärde, oavsett vilket av de tre tidigare undersökta fallen som reglerar också detta marknadsvärde. Varumängden inte bara tillfredsställer ett behov, utan den tillfredsställer det i dess samhälleliga omfång. Är däremot kvantiteten mindre eller större än efterfrågan därpå, så avviker marknadspriset från marknadsvärdet’, marknadspriset stiger eller faller under marknadsvärdet; marknadspriset och marknadsvärdet sammanfaller icke. Vad som alltså åstadkommer förhållandet mellan utbudet och efterfrågan, eller med andra ord: behovsmomentet” – avslutar författarinnan – ”är icke en förändring av marknadsvärdet utan blott en avvikelse hos marknadspriserna från varornas marknadsvärden, fastän det i första liksom i andra fallet ges anledning att tro, att marknadsvärdet självt skulle ha ändrats till följd av växlingen i förhållandet mellan utbud och efterfrågan, i det att i det första fallet de varor som producerades under sämre betingelser tycks reglera marknadsvärdet, och i andra fallet de som producerats under bättre”.⁸²

Så långt Grigorovici. Men hur lyder det ställe ur *Kapitalet III*, som hon delvis anför, hos Marx själv?

”Förblir nu även efterfrågan på denna mängd den vanliga så säljes varan till sitt marknadsvärde, oavsett vilket av de tre tidigare undersökta fallen som reglerar också detta marknadsvärde. Varumängden inte bara tillfredsställer ett behov, utan den tillfredsställer det i dess samhälleliga omfång. Är däremot kvantiteten mindre eller större än efterfrågan därpå, så avviker marknadspriset från marknadsvärdet. Och den första avvikelserna är att, om kvantiteten är för liten, det ständigt är den under de sämsta betingelserna producerade varan som reglerar marknadsvärdet, och om den är för stor, ständigt den under de bästa betingelserna producerade. Att alltså en av extremerna bestämmer marknadsvärdet, trots att om enbart förhållandet mellan de under olika betingelser producerade mängderna var avgörande ett annat resultat måste framgå.”⁸³

Denna formulering är ingalunda klar och kan därför föranleda tvivelsmål. Mycket precisare yttrar sig dock Marx på sidan 161 (korr)/ty 188 i *Kapitalet III*. Där heter det:

”Ett varuslag kan uppta ett visst utrymme på marknaden till vissa priser, men detta utrymme kan bara förbli detsamma vid prisförändringar, om det högre priset sammanfaller med mindre varumängd och det lägre med större. Är däremot efterfrågan så stark att den inte krymper, om priset regleras av värdet på de varor, som producerats under de sämsta betingelserna, så bestämmer dessa varor marknadsvärdet. Detta är möjligt endast om efterfrågan överstiger den vanliga eller tillgången sjunker under den vanliga. Till sist: om den producerade varumängden är så stor, att den inte kan finna avsättning till de genomsnittliga marknadsvärdena, så regleras marknadsvärdet av de varor, som producerats under de bästa betingelserna.”

Vi vill inte alls förneka att det finns ställen hos Marx som verkar bevisa motsatsen till det som just nu sagts.⁸⁴ Men vad det gäller är icke en ”borttolkning” av oklarheterna, föranledd av en felaktigt förstådd Marx-ortodoxi /uttolkning/, utan att uppfatta och återge den verkliga meningen hos Marx' arbeten i deras ”inre logik”. Och vi tror att just vår tolkning av ställena om marknadsvärdet bättre motsvarar helheten i Marx' lära, och i synnerhet bättre kan bringas i samklang med hans jordränteteori än den tolkning som finns hos bl.a. Grigorovici.

Men detta är inte platsen att inlåta sig på detta specialproblems alla enskildheter. Här gällde det ju endast att visa, att Marx med sträng följdriktighet behandlar den ”samhälleligt nödvändiga

⁸² Grigorovici, a.a., s. 37.

⁸³ *Kapitalet III*, 166 f / Sa 155 f / ty 195.

⁸⁴ Man bör inte glömma, att III. bandets manuskript blott utgör, som Engels säger, ett ”ofullständigt första utkast”!

arbetstidens” problem på två olika nivåer /el steg, Stufen/, och att han på denna väg velat sätta just det samhälleliga behovets moment, d.v.s. bruksvärdets moment, i rätt ljus:

”Ty bruksvärdet”, heter det på ett annat ställe i *Kapitalet III*, ”förblir betingelse. Men om den enskilda varans bruksvärde är beroende av att den i och för sig tillgodoser ett behov, så beror det vid den samhälleliga produktmassan av att den är adekvat /har rätt storlek/ i förhållande till det kvantitativt bestämda samhälleliga behovet av varje särskild sorts produkt, och att arbetet därför i förhållande till dessa samhälleliga behov, som är kvantitativt avgränsade, är proportionellt fördelat på de olika produktionssfärerna ... Det samhälleliga behovet, d.v.s. bruksvärdet i samhällelig potens /makt, kraft/, framträder här bestämmande för de andelar av den samhälleliga totalarbetstiden som tillfaller de olika särskilda produktionssfärerna. Men det är bara samma lag som redan visar sig för den enskilda varan, nämligen: att dess bruksvärde är förutsättning för dess bytesvärde och därmed dess värde ... Denna kvantitativa skranka för de kvoter av samhällelig arbetstid som kan användas i de särskilda produktionssfärerna är endast vidare utvecklat uttryck för värdelagen överhuvudtaget; även om den nödvändiga arbetstiden här får en annan innebörd. Det är endast just så mycket därav, som är nödvändigt för att tillgodose det samhälleliga behovet. Begränsningen inträder här genom bruksvärdet.”⁸⁵

Även här visar det sig alltså, hur bruksvärdet som sådant spelar in i förhållandena hos den på bytesvärdet grundade borgerliga ekonomin. Hur det alltså självt blir till en ekonomisk kategori.

Med detta sista exempel kan vår undersökning avslutas. Om de talrika av oss gjorda utdragen ur *Rohentwurf* och andra verk ger oss rätt, och faktiskt delvis måste leda till en revision av de hittillsvarande utläggningarna av Marx’ ekonomiska lära, kommer att avgöras av den framtida marxforskningen. En anmärkning till är här dock tillåten: att det uppenbarligen var Marx’ egen undersökningsmetod som gjorde det möjligt för honom att utarbeta den motsättning till Ricardo, som framhävdes i detta kapitelns början, på ett så originellt och följdriktigt sätt. Och Engels hade säkerligen rätt, då han just i Marx’ behandling av bruksvärdet och dess roll i nationalekonomin, såg ett av mönsterexemplen på användning av den ”tyska dialektiska metoden”.⁸⁶

⁸⁵ *Kapitalet III*, 569f (något korr)/Sa 603f/ty 648f. – Jfr *Theorien I*, 202 f.

⁸⁶ Se hans recension av Marx’ skrift *Till kritiken* (1859), i svenska uppl., s. 213/ty *MEW* 13, 476.

Andra delen. Den första formuleringen av Marx' penningteori

Inledande anmärkning

(Rohentwurfs relation till skriften Till kritiken och till I. avdelningen av Kapitalets I. band.)

Som redan anmärkts, kom Marx själv bara att – efter en grundlig omarbetning – publicera en förhållandevis liten del av manuskriptet från 1857-58, nämligen endast Kapitlet om penningen (s. 35-148 i *Grundrisse*), i den 1859 utkomna skriften *Till kritiken*. Resten förblev liggande i hans skrivbord och har endast mycket sporadiskt använts i *Kapitalet* och *Theorien*.¹

Till sitt tema sammanfaller alltså början av *Rohentwurf* med skriften *Till kritiken* liksom med första avdelningen av *Kapitalet I*, som handlar om varan och pengarna, och är därför att betrakta som den första redigeringen av denna. Detta får dock inte tas bokstavligen, ty för det första saknas i *Rohentwurf* över huvud taget (med undantag av ett litet fragment på s. 763 f) varje framställning av värdeteori²; och för det andra avviker också *Rohentwurfs* penningkapitel så avsevärt från de senare framställningarna av Marx' penninglära, att Marx höll det för nödvändigt att helt skriva om det och lägga först denna omarbetade text³ till grund för sin 1859 publicerade skrift. Som resultat har vi alltså fyra versioner av Marx' kapitel om pengarna, vilka i många detaljer avviker från varandra, och vars jämförelse därför väsentligen kan bidra till förståelsen av denna grundläggande – men även svåra – del av hans verk.

¹ Till exempel av detta slag kommer vid motsvarande ställen av detta arbete att hänvisas.

² Outtalat finns den naturligtvis där, eftersom *Rohentwurfs* hela framställning vilar på Marx' värdeteori. (Även här visar det sig hur rätt Marx hade, då han den 11.7.1868 skrev till Kugelmann: ”den olycklige” (syftar på recensenten av *Kapitalet I* i Centralblatt) inser ej, att även om det i min bok inte fanns något om värdet, så skulle den analys av de verkliga förhållandena, som jag ger, innehålla beviset och belägget för det verkliga värdeförhållandet.” – Brev, s. 82 (korr.)/ty *MEW* 32, s. 552.)

³ Se det i *Grundrisse* publicerade brottstycket av *Till kritikens* urtext, vartill enligt vår uppfattning, förutom sidorna 871-901, även sidorna 666-669, 675-701 och 745-762 bör räknas. (Även om penningkapitlets början saknas här.)

Kapitel 4. Kritik av läran om arbetspengar

Till skillnad från de senare redaktionerna av penningteorin hos Marx möter vi i *Rohentwurf* inte denna teori i dess färdiga gestalt; vi kan här iaktta den i dess upprinnelse, genom att Marx till att börja med utvecklar sina uppfattningar ur kritiken av proudhonanhängaren Darimon och den *proudhonistiska* versionen av den så kallade arbetspengaläran. I enlighet med detta upptar denna kritik i *Rohentwurf* över 40 sidor, medan Marx i sin senare skrift¹ inskränkte sig till en kort sammanfattning och i *Kapitalet*² till endast några anmärkningar. Från formell synpunkt var det säkert berättigat att lösgöra den egentliga penningteorin från kritiken av arbetspengautopin. Då emellertid den nämnda utopin – i den s.k. fripengalärans gestalt – spökar t.o.m. än idag, är just de sidor, som senare togs bort ur *Rohentwurf* och som handlar om denna, av särskilt intresse för oss.

Huvudfelet med vår sociala organisation, förklarar proudhonisterna, härrör från pengarnas ”privilegium”, från den övermakt som de ädla metallerna har i varutrafiken /Verkehr/ och i hela näringslivet. Här ligger den egentliga källan till det ojämlika utbytet mellan kapital och arbete, till ränteockret och till de allmänna kriserna i ekonomin. Huvuduppgiften skulle därför vara, att bryta det herravälde som guld och silver usurperat /tillvällt sig/, att likställa pengarna med den vanliga varupöbeln, och på så vis återställa utbytets ”naturliga” jämlikhet och proportionalitet.

Proudhonisterna är förvisso långt ifrån att föreslå en återgång till den omedelbara byteshandeln. De vet att dagens varuproduktion kräver ett allmänt bytesmedel. Men kan ändå inte penningen berövas sitt privilegium, eller kan inte snarare alla varor bli direkt bytbara, alltså göras till pengar?

Att störta pengarna från deras tron är tänkbart på många sätt: För det första kan guld eller silver visserligen bibehållas som penningmaterial, men så, att de direkt representerar den arbetstid som finns förkroppsligad i dem. ”Sätt /förutsätt/ t.ex. att Sovereign⁺ inte längre³ hette Sovereign, som bara är ett hedersnamn för den x-te lika stora /alikhvota/ andelen av ett uns guld (räknenamn), som meter för en bestämd längd – utan den hette, säg⁴ x timmar arbetstid. X uns guld är i själva verket inget annat än materialiserad, föremålsjord x timmars arbetstid. Men guld är förgången bestämd arbetstid. Dess titel /namn/ skulle göra ett bestämt kvantum arbete överhuvudtaget till sin måttstock.” Alltså: ”Ett pund guld borde vara konvertibelt /utbytbart/ mot x timmars arbetstid, alltså kunna köpa det vid varje ögonblick; så snart det kunde köpa mer eller mindre skulle det uppvärderas eller nedvärderas; i det senare fallet skulle dess konvertibilitet ha upphört. Ty: ”Ej den i produkterna införlivade arbetstiden, utan den för närvarande nödvändiga arbetstiden, är det värdebestämmande. Tag pundet guld själv: det må vara produkten av 20 timmar arbetstid. Sätt /förutsätt/, genom vilka omständigheter som helst, att det senare krävdes 10 timmar för att producera ett pund guld. Ett pund guld, vars titel uttrycker att det är lika med 20 timmars arbetstid, skulle nu endast vara = 10 timmars arbetstid, då 20 timmars arbetstid = 2 pund guld. 10 timmars arbete utbyter sig faktiskt mot 1 pund guld; alltså kan ett pund guld inte längre utbyta sig mot 20 arbetstimmar. Guldpengar med den plebejiska titeln ‘x arbetstimmar’ vore utsatta för större svängningar än några andra slags pengar och i synnerhet än de nuvarande guldpengarna; eftersom guld gentemot guld icke kan stiga eller falla (är lika med sig självt). Men den i en bestämd mängd guld innehållna, förgångna arbetstiden måste ständigt stiga eller falla gentemot den nuvarande, levande arbetstiden. För att hålla guldmängden konvertibel, måste arbetstimmens produktivitet hållas konstant. Ja, enligt den allmänna, ekonomiska lagen att produktionskostnaderna ständigt faller, att det levande arbetet ständigt blir produktivare ... vore ständig nedvärdering dessa gyllene arbetspengars oundvikliga öde.”⁵

¹ Se *Till kritiken*, 79-82/ty 66-69.

² Jfr. *Kapitalet I*, fotnot 24 på s. 59f/ty 82 f, 40 på s. 76/ty 102 och 50 på s. 82/ty 109f.

⁺ Engelskt guldmünt.

³ I *Grundrisse*: ”bara”.

⁴ Rosdolsky ersätter *Grundrisses* engelska ”say” med ”sage”.

⁵ *Grundrisse*, 53f.

Visserligen, fortsätter Marx, för att förebygga detta missförhållande kunde ("som Weitling föreslog, och före honom engelsmän och efter honom fransmän") istället för guldpengar införas pappersarbetspengar. "Den arbetstid, som är förkroppsligad i papperet självt, skulle därvid lika lite komma med i beräkningen som sedlarnas pappersvärde ... Skulle arbetstimmen bli mera produktiv, skulle den lapp som representerar denna öka sin köpkraft och omvänt – just som nu en fempundsedel köper mer eller mindre, beroende på om guldets relativa värde jämfört med andra varor stiger eller faller. Enligt samma lag, enligt vilken de gyllene arbetspengarna skulle lida ständig nedvärdering, skulle pappersarbetspengarna åtnjuta en ständig⁶ uppvärdering." – Det gör ingenting, utropar proudhonisten, "det är ju just vad vi vill; arbetaren skulle få glädje av sitt arbetes stigande produktivitet, i stället för att han som nu skapar främmande rikedom i proportion till den /stigande produktiviteten/ och egen nedvärdering ... Olyckligtvis uppstår här emellertid några betänkligheter.⁷ Till att börja med:⁸ Då vi en gång förutsätter penningen, även om det bara är timsedlar, så måste vi också förutsätta ackumulation av dessa pengar och kontrakt, obligationer, fasta avgifter etc., som skulle ha ingått i dessa pengars form. Dessa ackumulerade lappar skulle ständigt uppvärderas, liksom de nytugivna, och så skulle å ena sidan arbetets växande produktivitet komma de icke-arbetande till godo, å andra sidan skulle de tidigare kontrakterade avgifterna hålla jämna steg med arbetets fruktbarhet."⁹ Och på detta sätt skulle utsugningen av det levande arbetet genom det ackumulerade, räntan, kriserna – i korthet alla dessa missförhållanden, som proudhonisterna ville avskaffa genom sin penningreform – återuppstå i ny gestalt!

De proudhonistiska ersättningspengarna borde alltså – som en social patentmedicin – misslyckas redan vid lagen om arbetets stigande produktivitet.¹⁰ Visserligen skulle uppvärderingen av timsedlarna vara "helt likgiltig, om världen i varje ögonblick skulle kunna börjas om på nytt", och om därför ingångna förbindelser aldrig skulle överleva arbetspengarnas värdeväxlingar. Då det inte är så, är arbetspengarna en ren utopi. Det som dess förkämpar vill är att eliminera den i kriserna framträdande övervärderingen av pengarna¹¹ och säkra varje liten varuproducent och varuförsäljare ett "rättvist" pris för sin vara. Inte bara skall pengarna alltid kunna omsättas i varor, utan även varorna alltid i pengar – vilket naturligtvis endast är möjligt, då priserna exakt sammanfaller med värdena, d.v.s. med den arbetsmängd som är förkroppsligad i varorna. Och här kommer vi till det andra grundfelet hos arbetspengalärans förkunnare, eller – som Marx kallar dem – "timlappisterna /Stundenzettler/": att dessa blandar samman värdet med priset och inte begriper dessa båda formers nödvändiga motsatsförhållande!

"Värdet (det verkliga bytesvärdet) av alla varor ... är bestämt genom deras produktionskostnader, med andra ord genom den arbetstid som krävs för deras framställning. Priset är detta varans bytesvärde uttryckt i pengar." Till att börja med verkar alltså skillnaden mellan värde och pris rent nominell. "Men så är ingalunda fallet! Varornas genom arbetstiden bestämda värde är endast deras genomsnittsvärde. Ett genomsnitt, som ter sig som ytlig abstraktion såvitt den adderas fram som

⁶ I *Grundrisse* "av en bestående".

⁷ I *Grundrisse* den engelska meningen: "But unfortunately, there arise small scruples".

⁸ I *Grundrisse*: "d'abord".

⁹ *Grundrisse*, 54f.

¹⁰ Jfr Marx' polemik mot de av den engelska socialisten Bray föreslagna arbetspengarna i "Filosofins elände", s. 76-80/ty 103-105.

¹¹ Förvisso ser proudhonisterna, läser vi i *Rohentwurf*, "blott den ena sidan som bryter fram i kriserna: uppvärderingen av guld och silver gentemot nästan alla andra varor; de ser inte den andra sidan, guldets, silvrets eller pengarnas nedvärdering gentemot alla andra varor (arbetet kanske, inte alltid, undantaget) i perioder av så kallad prosperitet, perioderna av temporär, allmän prisstegring. Då denna nedvärdering av metallpengarna ... alltid föregår deras uppvärdering, hade de kunnat ställa sitt problem omvänt: att förebygga pengarnas periodiskt återkommande nedvärdering (i deras språk, att avskaffa varornas privilegier gentemot pengarna). I den sistnämnda formuleringen hade uppgiften genast upplösts i: att upphäva prisernas stigande och fallande. Denna uppgift: att avskaffa bytesvärdet. Detta problem: att avskaffa utbytet som det motsvarar samhällets borgerliga organisation. Detta sista problem: att revolutionera det borgerliga samhället ekonomiskt. Det hade då från början visat sig, att det borgerliga samhällets missförhållanden inte kan avhjälpas genom bank'förvandlingar' eller grundande av ett rationellt 'pengasystem'." (*Grundrisse*, 53)

ett genomsnittstal för en tidsperiod, t.ex. 1 pund kaffe = 1 shilling, när man tar genomsnittet av kaffepriset för, låt oss säga, de senaste 25 åren; men som är mycket verkligt, om det samtidigt erkänns som drivkraft och igångsättande princip för de svängningar, som varupriserna genomlöper under en bestämd epok¹² ... Från detta varans genomsnittsvärde avviker dess marknadsvärde¹³ ständigt och står antingen över eller under det. Marknadsvärdet utjämnar sig till realvärdet /det verkliga värdet/ genom sina ständiga svängningar, aldrig genom en ekvation /liksättning/ med realvärdet som ett tredje, utan genom ständig olikställning med sig själv¹⁴ ... Priset skiljer sig alltså från värdet inte bara som det nominella från det reala; inte bara genom storheten /el. benämningen, denomination/ i guld och silver, utan genom att värdet framträder som lag för de rörelser som priset genomlöper. De är dock ständigt skilda och sammanfaller aldrig eller bara helt tillfälligt och undantagsvis. Varupriset står ständigt över eller under varuvärdet, och varuvärdet självt existerar endast i varuprisernas upp- och nergång¹⁵. Efterfrågan och utbudet bestämmer alltid varupriserna; sammanfaller aldrig eller bara tillfälligt; men produktionskostnaderna bestämmer å sin sida efterfrågans och utbudets svängningar ... Under förutsättning att varornas produktionskostnader och guldets och silvrets produktionskostnader förblir samma, betyder deras marknadsprisers stigande eller fallande inget annat än att en vara = x arbetstid, alltid kommenderar > eller < x arbetstid på marknaden, alltså att varan står över eller under sitt, genom arbetstiden bestämda, genomsnittsvärde.” Och just därför skulle den timsedel som representerar genomsnittsarbetstiden ”aldrig motsvara den verkliga arbetstiden och aldrig vara konvertibel mot denna”.¹⁶

Medan alltså den tidigare invändningen mot arbetspengaläran utgick från att lagen om arbetets stigande produktivitet leder till en ständig nedvärdering av varorna gentemot timlapparna och därför måste medföra de senares inkonvertibilitet, så är timlapparnas inkonvertibilitet, om vilken Marx nu talar – ”inget annat än ett annat uttryck för inkonvertibiliteten mellan realvärde och marknadsvärde, mellan bytesvärde och pris. Timlapparna representerade i motsats till alla varor en ideal arbetstid, som utbyter sig än mot mer än mot mindre av den verkliga. I denna lapp skulle den ideala arbetstiden få en avskild, egen existens, som skulle motsvara den verkliga olikheten mellan bytesvärde och pris. Den allmänna ekvivalenten, cirkulationsmedlet och måttet för varorna skulle åter träda gentemot dem individualiserad¹⁷, följande egna lagar, främmandegjord¹⁸, d.v.s. med alla de nuvarande pengarnas egenskaper utan att göra dess tjänster. Men förvirringen skulle därigenom nå en helt annan nivå, genom att det medium vari varorna, dessa föremålsjorda kvanta av arbetstid jämförs, inte vore en tredje vara, utan deras eget värdemått, arbetstiden själv.” Ty just ”åtskillnaden mellan pris och värde, mellan varan mätt genom den arbetstid vars produkt den är, och arbetstidens produkt, mot vilken den utbyter sig, denna åtskillnad kräver en tredje vara som mått, vari varans verkliga bytesvärde uttrycker sig. Eftersom priset inte är lika med värdet kan det värdebestämmande elementet – arbetstiden – inte vara det element vari priserna uttrycks”, då ju i detta fall ”arbetstiden hade att samtidigt uttrycka sig som det bestämmande och det icke bestämmande, som både likt och olik sig själv”. (Marx tillfogar: ”Här går samtidigt upp ett ljus; hur och varför värdeförhållandet i pengarna får en materiell och särskild /besonderte/ existens”,¹⁹

¹² Marx tillägger: ”Denna realitet är icke bara teoretiskt viktig: den bildar grundvalen hos köpmännens spekulation, vilkas sannolikhetsräkning utgår såväl från genomsnittspriserna, som för dem gäller som pendlingens centrum, som från pendlingens genomsnittshöjder eller genomsnittsdjup över eller under detta centrum.” (A.a., s. 56).

¹³ Marknadsvärdets begrepp betyder här något annat än i *Kapitalet III* (jfr sid. 94-97 i detta arbete), – det är identiskt med marknadspriset.

¹⁴ Marx anmärker här: ”Inte, som Hegel skulle säga, genom abstrakt identitet, utan genom ständig negation av negationen, d.v.s. av sig själv som realvärdets negation.”

¹⁵ I *Grundrisse*: ”up and down”.

¹⁶ *Grundrisse*, 55-58.

¹⁷ Jfr a.a., s. 132: ”I pengarna är den allmänna rikedomens icke blott en form utan samtidigt själva innehållet. Rikedomens begrepp är här så att säga realiserat i ett särskilt föremål, individualiserat.”

¹⁸ I varje penning ”sätter sig bytesförhållandet fast som en gentemot producenterna yttre och av dem oberoende makt” (a.a., s. 65).

¹⁹ A.a., s. 58f.

varför varucirkulationen måste fortgå till penningbildningen.) ”Timlappisterna” inbillar sig givetvis ”att de genom att upphäva den nominella olikheten mellan realvärde och marknadsvärde, mellan bytesvärde och pris – alltså genom att uttrycka värdet i själva arbetstiden i stället för i en bestämd materialisation /föremålsgjordhet – Vergegenständlichung/ av arbetstid, låt oss säga i guld och silver – så kan de också undanröja den verkliga skillnaden och motsägelsen mellan värde och pris. Så säger det sig självt hur blotta införandet av timlappen” (i deras föreställning) ”undanröjer den borgerliga produktionens alla kriser och missförhållanden. Varornas penningpris = deras realvärde; efterfrågan = utbudet; produktionen = konsumtionen; pengarna samtidigt avskaffade och bevarade; arbetstiden, vars produkt varan är, behövde blott konstateras, för att producera en arbetstiden motsvarande motbild ... i timlapparna. Varje vara vore så direkt förvandlad till pengar, och guld och silver hade å sin sida nedsatts till alla andra varors rang”.²⁰

Vi ser nu hur mycket den av Proudhon och andra propagerade ”degraderingen av pengarna och varans himmelfärd” beror på ett ”elementärt missförstånd om det nödvändiga sammanhanget mellan vara och pengar”.²¹ De begriper inte alls att varje varucirkulation måste leda till penningbildning, och att det därför är omöjligt ”att upphäva pengarna själva, så länge bytesvärdet förblir produkternas samhällliga form”.²² Kanske skulle de hittills skildrade otillräckligheterna med arbetspengarna låta sig undanröjas genom upprättandet av en ”central bytesbank”? Så att ett element av samhälllig planering trädde i stället för marknadens anarkiska krafter?

Givetvis, svarade Marx på detta, ”om de förutsättningar förutsätts uppfyllda, under vilka varornas pris = deras bytesvärde: Sammanfallandet av efterfrågan och utbud; av produktion och konsumtion; i sista instans produktion i de rätta proportionerna²³ ..., så blir penningfrågan helt sekundär, och speciellt frågan om märken²⁴ ges ut blåa eller gröna, av plåt eller papper, eller i vilken annan form den samhällliga bokföringen handhas. Det är då ytterst platt att bibehålla förevändningen, att undersökningar om de verkliga penningförhållandena skulle göras”.²⁵

Låt oss alltså föreställa oss en bank, som ger ut timlappar, i det att den för dessa – till produktionskostnader – förvärvar enskilda producenters varor. Banken skulle då vara ”den allmänne köparen”, inte bara köpare av den ena eller andra varan utan av alla varor, då bankens arbetspengar bara på så sätt kunde vinna allmän giltighet. ”Men om den är den allmänne köparen måste den också vara den allmänne säljaren, inte bara magasinet där alla varor deponeras, inte bara det allmänna varuhuset utan även varornas besittare i samma mening som varje annan köpman är det.” I motsvarighet till detta ”vore ett andra attribut för banken nödvändigt: att trovärdigt fixera alla varors bytesvärde, d.v.s. den i dem materialiserade arbetstiden”²⁶ (”vilket, i förbigående sagt” – tillfogar Marx – ”inte är så lätt, som att prova guld och silvers renhet och vikt”). Men inte ens här ”kunde dess funktioner sluta. Den måste bestämma den arbetstid inom vilken varorna kan frambringas med industrins genomsnittliga utrustning ... Men inte ens det skulle räcka till. Banken skulle inte bara

²⁰ A.a., s. 57. – Jfr s. 46: ”I sista instans avgör Darimon: avskaffa guldets och silvrets privilegium, degradera det till alla andra varors rang. Då har ni icke det specifika onda hos guld- och silverpengarna eller i guld och silver konvertibla sedlar. Ni avskaffar allt ont. Eller hellre, upphöj alla varor till det monopol som nu uteslutande innehas av guld och silver. Låt påven bestå, men gör alla till påve.”

²¹ *Till kritiken*, s. 82/ty 68f.

²² *Grundrisse* 64 och 65.

²³ I *Grundrisse*: ”Proportionate Production”.

²⁴ I *Grundrisse*: ”tickets”.

²⁵ *Grundrisse*, s. 71. Jfr *Kapitalet I*, s. 82 (korr)/ty 109f, fotnot 50: ”Här må tillfogas, att t.ex. Owens ’arbetspengar’ lika litet är ’pengar’ som exempelvis en teaterbiljetts kontramärke. Owen förutsätter omedelbart samhälleligtgjort arbete, en produktionsform diametralt motsatt varuproduktionens. Ett arbetsintyg konstaterar endast producentens individuella andel i det gemensamma arbetet och hans individuella anspråk på den del av den gemensamma produkten, som bestämts för konsumtion. Men det faller inte Owen in att förutsätta varuproduktionen och försöka kringgå dess nödvändiga betingelser genom något penningfusk (som proudhonisterna hade för avsikt).”

²⁶ Så förutsätter även Rodbertus för sitt ”konstituerade värde” och sina arbetspengar ”en riktig beräkning, utjämning och fastställande av de arbetsmängder som de produkter som skall utbytas innehåller”. (C. Rodbertus-Jagetzow, *Skriften*, II, s. 65.)

bestämman den tid på vilken ett visst kvantum produkter måste frambringas, och sätta producenterna i sådana betingelser, att deras arbete är lika produktivt (alltså även utjämna och ordna arbetsmedlens distribution), utan också bestämma de mängder arbetstid, som skulle användas på de olika produktionsgrenarna. (Det sista vore nödvändigt, eftersom den allmänna²⁷ produktionen måste säkras för att realisera bytesvärdet, för att göra bankens pengar verkligt utbytbara /konvertibla/, och produktionen måste säkras under sådana förhållanden, att de utbytandes behov tillfredsställs.)” Men, ”det räcker ändå inte. Det största utbytet är inte utbytet av varor utan utbytet av arbete mot varor ... Arbetarna skulle inte sälja sitt arbete till banken utan”, enligt den proudhonistiska dogmen, ”erhålla bytesvärdet för hela produkten av sitt arbete etc. Noga sett vore banken inte bara allmän köpare och säljare; utan även allmän producent. I själva verket vore den antingen produktionens despotiska regering och distributionens förvaltare, eller också vore den i själva verket inget annat än ett utskott, som²⁸ förde bok och räkning för det gemensamt arbetande samhället”²⁹ (alltså ett socialistiskt planeringsorgan). Därmed skulle det proudhonistiska ”rättvisa varuutbytets” ideal ha vänts till sin motsats.

”Vi har här”, avslutar Marx, ”kommit till grundfrågan: ... Kan de bestående produktionsförhållandena och de mot dessa svarande distributionsförhållandena revolutioneras genom ändringar i cirkulationsinstrumentet – i cirkulationens organisation? Varpå frågan följer: Kan ett sådant omformande av cirkulationen företas utan att antasta de bestående produktionsförhållandena och de samhälleliga förhållanden som beror på dessa? Om återigen varje sådan transformation av cirkulationen själv skulle förutsätta förändringar av andra produktionsbetingelser och samhälleliga omvälvningar, så föll naturligtvis redan från början den lära, som föreslår sina cirkulationskonststycken för att å ena sidan undvika förändringarnas våldsamma karaktär å andra sidan göra dessa förändringar själva inte till förutsättning utan tvärtom till det resultat, som cirkulationsomvandlingen så småningom skall åstadkomma”.³⁰ ”Det måste nu ha blivit alldeles klart, att detta är ett fuskverk, så länge bytesvärdets bas bibehålls, och att nu till och med illusionen att metallpengarna skulle förfälska bytet framgår ur en total okunnighet om dess natur. Å andra sidan är det likaledes klart att i samma utsträckning som motsättningen gentemot de härskande produktionsförhållandena växer, och dessa själva våldsamt pressar mot att ömsa skinn, riktar sig polemiken mot metallpengarna eller pengarna överhuvudtaget, som den mest slående, den mest motsägelsefulla och hårdaste framträdelse som systemet handgripligen uppträder i. Genom allsköns konster på penningssystemet skall sedan de motsättningar upphävas, av vilka pengarna bara är den iögonfallande framträdelsen. Lika klart är att mången revolutionär operation kan göras med penningssystemet, i och med att ett angrepp på detta skulle lämna allt annat vid det gamla och bara till synes ställa det till rätta.³¹ Man slår på säcken och menar åsnan. Men så länge åsnan inte känner att man slår på säcken, träffar man i själva verket bara säcken och inte åsnan. Så snart den känner det, slår man åsnan och inte säcken. Så länge operationerna är riktade mot pengarna som sådana är det bara ett angrepp på konsekvenser, vars orsaker består; alltså störning av den produktiva processen, vilket den solida grunden då också har kraft att genom mer eller mindre våldsam reaktion sätta som blott övergående störningar och att behärska”.³²

Så mycket om Marx’ kritik av arbetspengautopin.³³ Vi ser att det han anför mot den till största delen redan är ett stycke av hans egen penningteori. Och t.o.m. ett väldigt väsentligt stycke – hans lära om penningbildningen. Det är därför på tiden att vi vänder oss till betraktandet av detta i Marx’ manuskript utförligt behandlade tema.

²⁷ I betydelsen: ”samhälleliga”

²⁸ I *Grundrisse*: ”en board, som”

²⁹ *Grundrisse*, s. 72 f.

³⁰ A.a., s. 42.

³¹ Jfr Marx’ liknande omdöme om Proudhons räntelära: ”Det är självklart – det är helt obestridligt – att kreditväsendet”, skrev han till Schweitzer den 24.1.1865, ”under bestämda ekonomiska och politiska förhållanden kan påskynda de arbetande klassernas frigörelse. Just som det t.ex. i början av 1700-talet och senare åter i början av 1800-talet i England tjänade till att överföra förmögenheten från en klass till en annan. Men att betrakta det räntebärande kapitalet som kapitalets huvudform, och t.o.m. vilja göra en särskild användning av kreditväsendet, genom ett påstått avskaffande av räntan, som bas för samhällsomdaningen, är en heltigenom kalkborgerlig fantasi.” (Brev, s. 54f (korr)/ty *MEW* 16, s. 30f.) Proudhons räntelära behandlas nedan i kapitel 27,4.

³² *Grundrisse*, 152.

³³ Vi går här inte in på Marx’ kritik av den proudhonistiska krisläran, vilken han tar upp i detta sammanhang.

Kapitel 5. ”Övergång från värdet till pengarna”

1. Penningbildningens nödvändighet*

”Svårigheten”, säger Marx på ett ställe, ”ligger inte i att begripa att pengar är vara, utan hur, varför, varigenom vara är pengar.”¹ Det gällde därför att lägga i dagen det dolda fröet till penningbildningen i varans enklaste, mest elementära bytesförhållande.

De läsare som är förtrogna med Marx’ *Kapitalet*, vet att just detta är huvudtemat i den välkända analysen av den ”enkla”, den ”totala” och den ”allmänna” värdeformen i verkets första band. Men redan i *Rohentwurf* finns i huvuddrag svaret på denna fråga.²

Låt oss påminna oss vad alla arbetspengar enligt Marx’ åsikt skulle stranda på: För det första på lagen om arbetets stigande produktivitet, som leder till ständig värdeminskning av alla varor gentemot ”timlapparna”. För det andra på den nödvändiga icke-överensstämmelsen ”mellan realvärde och marknadsvärde, mellan värde och pris”; d.v.s. på det faktum att den i den enskilda varan föremålgjorda verkliga arbetstiden inte omedelbart kan sammanfalla med den allmänna eller genomsnittliga arbetstiden, som denna ligger i värdets begrepp. Här bör vi återuppta tråden i Marx’ argumentation.

Vi vet att arbetsprodukter bara är värden, såvida de gäller som förkroppsliganden av samma samhällliga substans, det allmänna mänskliga arbetet. Arbetet däremot ”existerar inte som allmänt av varornas naturliga särskildheter oberoende och avskilt ... föremål för utbytet.”³ Det är å ena sidan – arbete av enskilda individer vilket uppvisar olika grader av intensitet och skicklighet; å andra sidan – bestämt konkret arbete, ”som assimilerar /omskapande anpassar/ särskilda naturämnen till särskilda mänskliga behov”.⁴ Som sådant föremålgör det sig också ”i en bestämd särskild vara med särskilda egenskaper och särskilda relationer till behoven”; medan det som allmänt mänskligt arbete, som värde, skulle vara förkroppsligat ”i en vara, som endast uttrycker sin kvotitet /andelsförhållande/ eller kvantitet, som alltså är likgiltig för sina naturliga egenskaper, och därför kan formförvandlas till, d.v.s. utbytas mot, varje annan vara som föremålgör, metamorfoserar samma arbetstid.”⁵ Med andra ord: ”I sin omedelbara form är varan blott föremålgjord, individuell arbetstid av särskilt innehåll, inte allmän arbetstid. Den är därför inte omedelbart bytesvärde, utan måste först bli sådant.” Men nu reser sig frågan: ”På vilket sätt omedelbart framställa en särskild vara som föremålgjord allmän arbetstid, eller vilket är detsamma, på vilket sätt omedelbart ge den individuella arbetstid, som föremålgjorts i en särskild vara, en karaktär av allmänhet?”⁶

Det som gäller för det levande arbetet gäller även för det föremålgjorda, d.v.s. för varan själv. ”Varorna, t.ex. en aln bomull och ett mått olja, är som bomull och olja betraktade, naturligtvis olika, äger olika egenskaper, mäts med olika mått, är inkommensurabla /icke jämförbara/.” Som värden däremot ”är alla varor kvalitativt lika och endast kvantitativt åtskilda, kan alltså alla mätas omväxlande i varandra och ersätta varandra ... i bestämda kvantitativa förhållanden. Värdet är deras samhällliga förhållande,⁷ deras ekonomiska kvalitet.” Värdet ”förutsätter det samhällliga

* Se Marx’ ”Index zu den 7 Heften” (*Grundrisse*, 855).

¹ *Kapitalet I*, s. 80 (korr) /ty 107.

² Att ”pengarna är värdets första verkliga existens som värde” och att bytesverksamheten /der Tauschverkehr/ därför ”måste individualisera bytesvärdet ... genom att skapa ett särskilt bytesmedel”, framhäver Marx redan i sina första ekonomiska manuskript från 1844 (*MEGA III*, s. 532), liksom i *Filosofins elände* (s. 81-83/ty 107). Först i *Rohentwurf* blev dock denna tankegång genomförd och grundlagd i detalj.

³ *Grundrisse*, 85.

⁴ *Kapitalet I*, s. 38 (korr) /ty 57.

⁵ *Grundrisse*, 85.

⁶ *Till kritiken*, s. 33 (korr) /ty 29 och 36f (korr) /ty 32.

⁷ Av att (varans) ”egenskap av värdeföremål /Wertgegenständlichkeit/ är rent samhälllig” (*Kapitalet I*, s. 42 (korr, allvarligt) /ty 62) följer naturligtvis inte, att den inte har någon materiell, av människornas vetande och vilja oberoende existens. Så heter det även i Teorierna: ”Samma omständigheter (oavhängiga av anden, fast verkande på den), som

arbetet som alla produkters substans, helt bortsett från deras naturlighet” ... ”En bok som äger ett bestämt värde och en limpä bröd som har samma värde utbyter sig mot varandra, är samma värde, bara i olika material.” Som värde är alltså ”varan ekvivalent, ... såväl det allmänna måttet som den allmänna representanten som det allmänna bytesmedlet för alla andra varor. Som värde är den pengar.”

Men just ”för att varorna som värden bara är kvantitativt olika varandra”, måste ”varornas naturliga /kvalitativa/ olikhet råka i motsägelse med deras ekonomiska ekvivalens /värdelighet/”, och därför måste även värdet vinna en från varorna själv ”kvalitativt urskiljbar existens”. Ty ”som värde är varje vara likformigt delbar; i sin naturliga tillvaro är den det icke. Som värde förblir den densamma hur många formförvandlingar och existensformer den än genomlöper; i verkligheten utbyts varor endast för att de är olika och motsvarar skilda system av behov. Som värde är varan allmän; som verklig vara en särskildhet. Som värde är den alltid utbytbar; i det verkliga utbytet är den det bara då den uppfyller särskilda betingelser. Som värde är måttet på dess utbytbarhet bestämt genom den själv; bytesvärdet uttrycker just det förhållande i vilket den ersätter andra varor; i det verkliga utbytet är den bara utbytbar i kvantiteter som hänger ihop med dess naturliga egenskaper och motsvarar de utbytandes behov. (I korthet – alla egenskaper, som räknas upp som pengarnas särskilda egenskaper, är varans egenskaper som bytesvärde⁸; produktens egenskaper som värde till skillnad från dess värde som produkt.”⁹ Det som alltså tidigare tedde sig som en motsägelse mellan allmän och individuell arbetstid, träder nu mot oss som en motsägelse mellan varans allmänna karaktär som värde och dess särskilda karaktär som bruksvärde. Och denna uppenbara motsägelse, säger Marx vidare, ”kan bara lösas, i det att den själv föremålgörs”; genom att varan ”fördubblar sig” i det verkliga utbytet, d.v.s. att den får ”en från sin naturliga existensform lösgjord social existensform i pengarna”.¹⁰

Märk väl, först i det verkliga utbytet. Ty så länge det handlar om blotta värdebestämningen, gäller det ju bara att upptäcka varornas gemensamma värdesubstans som ligger till grund för bytesrelationerna, eller med andra ord, att upptäcka ”värdenas inneboende mått”.¹¹ När jag utbyter två varor mot varandra sätter jag ”var och en av varorna = en tredje; d.v.s. olik sig själv. Detta tredje, olik båda eftersom det uttrycker ett förhållande”, är just deras värde: varan måste ”först omsättas till arbetstid, alltså något från sig självt kvalitativt skilt”, för att överhuvudtaget kunna jämföras med andra varor. ”På papperet, i huvudet, försiggår denna omvandling genom ren abstraktion; men

tvingar producenterna att sälja sina produkter som *varor* ... ger produkterna även för producenternas ande /mind/ ett av bruksvärdet oberoende bytesvärde. Producenternas ‘mind’, deras medvetande /Bewusstsein/, behöver inte alls veta, för det kanske inte ens existerar, varigenom deras varors värde, eller deras produkter som värde, i verkligheten är bestämt. De är satta i förhållanden, som bestämmer deras mind, utan att de behöver veta det. Alla kan använda pengar som pengar utan att veta vad pengar är. De ekonomiska kategorierna avspeglar sig i medvetandet mycket förvrängt.” (*Theorien* III, s. 163.)

⁸ I *Grunddragen* (och som vi sett även i *Theorien*) använder Marx mycket ofta uttrycket ”bytesvärde” även där han senare bara skulle talat om ”värde”. Även här gäller alltså det som han säger i *Kapitalet I*: ”När det i början av detta kapitel efter gängse manér hette: varan är ett bruksvärde och ett bytesvärde, så var detta strängt taget falskt. Varan är bruksvärde eller bruksföremål och ‘värde’. Den framställer sig såsom detta dubbla, vilket den är, så snart dess värde får en egen, från dess naturaform skild framträdelseform, bytesvärdets form, och den har aldrig denna form isolerad utan alltid endast i värde- eller bytesförhållande till en andra, olikartad vara. Om man har detta klart för sig, behöver språkbruket inte skada utan kan tjäna till förkortning.” (*Kapitalet I*, s. 53 (korr) /ty 75.)

⁹ *Grundrisse*, 59f. Jfr *Till kritiken*, 220 (korr) /*MEW* bd 29, s. 315: ”Ur motsägelsen mellan värdets allmänna karaktär och dess materiella tillvaro i en bestämd vara etc. – dessa allmänna karaktärer är desamma, som senare framträder i pengarna – kommer pengarnas kategori fram.”

¹⁰ *Grundrisse*, 63.

¹¹ Detta ”varornas inneboende mått” får på intet vis blandas ihop med det s.k. ”oföränderliga värdemåttet”, som vissa klassiker förgäves letade efter. Ty just varan, som tjänar som yttre värdemått, måste, som Marx bevisade, vara föränderlig till sitt värde, eftersom det ”blott som materialisering /Materiativ/ av arbetstiden kan bli ekvivalent för andra varor, samma arbetstid men med förändringar i det reella arbetets produktivkrafter förverkligas i olika volymer av samma bruksvärden.” (*Till kritiken*, 60 (korr) /ty 51 – jfr *Theorien* III, s. 131f.)

i det verkliga utbytet är en verklig *förmedling*¹² nödvändig, ... måste abstraktionen åter föremålgöras.”¹³ Detta kan emellertid bara ske i förhållandet vara till vara, då varuägarna inte ingår i någon produktionsgemenskap och kan relatera sig till varandra bara genom sina produkter. Endast en annan vara kan därför bli till varans värdeuttryck (liksom t.ex. en sockertopps vikt blott låter sig uttryckas genom jämförelse med vikten hos en annan kropp, låt oss säga av järn¹⁴). Nu räcker det alltså inte längre att varan endast ”i huvudet får en dubbel existens”. Den ”tankemässiga fördubblingen framskrider, och måste framskrida, till att varan” (också) ”i det verkliga utbytet framträder dubbelt: som naturlig produkt å ena sidan, som bytesvärde å den andra. Det vill säga, dess bytesvärde får en materiell, från varan avskild, existens”, det självständiggörs i pengarna.¹⁵

Hur följdriktig denna härledning av pengarna än ter sig, så var den dock till att börja med förbunden med en viss vacklan, som visar sig ännu i Marx’ *Rohentwurf*. Liksom för hegeleleven Lasalle låg det nämligen även för Marx nära till hands att uppfatta pengarna som, hegelskt talat, ”det ideella, allmänhet, det ena” och i denna mening som värdets förkroppsligande – till skillnad från varorna, som utgjorde ”det reella, särskildhet, de många”.¹⁶ Och liksom Lasalle tenderade han till att börja med att, just utifrån denna avvägning, i pengarna bara se ett värdetecken, ”bara den ideella enheten eller värdeuttrycket för alla reala cirkulerande produkter”.¹⁷ (Här gör sig även inflytandet från Ricardos penningteori märkbart, med dess ensidiga framhävande av pengarnas funktion som cirkulationsmedel, där de i själva verket enbart uppträder som värdetecken.) Så finns också i *Rohentwurf*, och i synnerhet i dess första del, fortfarande många ställen som uppfattar pengarna överhuvudtaget (och inte bara papperspengarna) som bara ett värdetecken eller en ”symbol”. Vi läser då t ex: ”Varan förvandlas till bytesvärde. För att sätta sig själv lika med bytesvärdet, utbyts varan mot ett tecken som representerar den som bytesvärdet som sådant. Som sådant symboliserat bytesvärde kan den då åter utbytas mot varje annan vara i bestämda förhållanden.”¹⁸ Visserligen betonar Marx redan i detta manuskript ständigt att ”även om bara tecken”, så måste pengarna bestå av ”en särskild vara”, och att därför inte heller papperspengarna på något vis omedelbart kan uttrycka varornas värde utan ständigt måste fungera som guld-pengarnas representant.¹⁹ Och ändå står uttryckssättet i *Rohentwurfs* första häfte, enligt vilket pengar inte bara ”representerar” varornas värde utan också ”symboliserar”²⁰ detta, i bjärt motsats till den marxiska penningteorins verkliga innebörd, och Marx måste därför senare låta det falla. Detta skedde redan i skriften *Till kritiken*²¹, och sedan dess kan man hos Marx inte längre finna några spår av denna ”symbolteori”.

¹² Om den från Hegel stammande kategorin ”förmedling/Vermittlung”, se G Lukács, a.a., s. 237f/ty 178f.

¹³ *Grundrisse*, 61 och 62.

¹⁴ Jfr *Kapitalet I*, s. 50/ty 71.

¹⁵ *Grundrisse*, 63.

¹⁶ Se Marx’ brev till Engels den 1.2.1858, där han berättar för honom om Lassalles bok om Herakleitos. (*MEW* 29, s. 274f.) – Jfr Hegels *Philosophie des Rechts*: ”Betraktar man värdets begrepp, så anses saken själv blott som ett tecken, och den gäller inte för vad den själv är, utan för vad den är värd.” (Citerad i *Kapitalet I*, 79 (korr) /ty 106.)

¹⁷ Lassalle, *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos*, 1858, I, 224, – citerad enligt Lenin, *Werke* bd 38, s. 325. – En sida tidigare skriver Lenin: ”Vid detta tillfälle talar Lasalle om värdet, ... varvid han utvecklar det på hegelskt vis (som ’utsatt /herausgesetzt/ abstrakt enhet’) och tillfogar: ‘ ... Att denna enhet, pengarna, icke är något verkligt, utan något blott *ideellt* (understruket av Lasalle), visar sig av att’ etc. ...” Och Lenin anmärker till detta i marginalen: ”Oriktigt (Lassalles idealism).”

¹⁸ *Grundrisse*, 63.

¹⁹ A.a., s. 84, 126 m.fl.

²⁰ Jfr a.a., s. 84: ”Av att varan blir till allmänt bytesvärde framgår, att bytesvärdet blir till en särskild vara: det kan det blott, genom att en särskild vara gentemot alla andra får privilegiet att representera, symbolisera, dess bytesvärde, d.v.s. att bli pengar. (Det felaktiga ligger här uppenbarligen i att begreppen ”representera” och ”symbolisera” likställes.)

²¹ Jfr följande ställe där Marx (så att säga, i polemik med sig själv) anmärker: ”Pengarna är inte symbol, lika lite som ett bruksvärdes tillvaro som vara är symbol. Att ett samhälleligt produktionsförhållande framställs som ett utanför individerna förefintligt föremål och att de bestämda relationer, i vilka människor ingår i sitt samhälleliga livs produktionsprocess, framställs som ett tings specifika egenskaper – denna upp-och-ner-vändning, denna inte inbillade

Så mycket om pengarnas dialektiska härledning ur värdet, som den förekommer redan i *Rohentwurf*. En läsare, som inte är förtrogen med Marx' teori, kan visserligen uppfatta denna härledning som "konstruerad" – som exempel på en ren "begreppsdiagnostik", som utrustar ekonomiska kategorier med eget liv och på äkta hegelskt sätt låter dem uppstå ur varandra och övergå i varandra. Att detta intryck lätt kan uppstå, och att Marx själv räknade med möjligheten av en sådan misstolkning, visar sig i en mycket intressant notis i *Rohentwurf*, där han säger: "Det kommer senare att bli nödvändigt att, innan denna fråga avslutats, korrigera framställningens idealistiska manér, som ger sken av att det bara skulle handla om begreppsbestämningar och dessa begrepps dialektik. Alltså framförallt frasen: Produkten (eller verksamheten) blir vara; varan blir bytesvärde; bytesvärdet pengar." ²² M.a.o.: hos läsaren skulle inte den föreställningen uppkomma, att ekonomiska kategorier skulle vara något annat än avbilder av verkliga förhållanden, och att logisk härledning av dessa kategorier skulle kunna ske oberoende av den historiska. Tvärtom – det logiska behandlingssättet är (som Engels skrev 1859 i sin recension av skriften *Till kritiken*) "faktiskt ingenting annat än det historiska, endast befriat från sin historiska form och de störande tillfälligheterna. Med det, varmed historien börjar måste likaledes tankegången börja, och dennas vidare rörelse kommer inte att vara något annat än den historiska processens spegelbild, i abstrakt och teoretiskt konsekvent form; en korrigerad spegelbild, men korrigerad enligt lagar som den verkliga historiska processen själv uppställer, varvid varje moment kan betraktas på höjdpunkten av sin utveckling, i sin fulla mognad, sin klassicitet." ²³ Att det varit Marx' metod från början, ser man klarast på de talrika ställen i *Rohentwurf*, i *Kritiken* och i *Kapitalet*, som ger en historisk härledning – parallell till den logiska – av värdet och av pengarna, där han alltså själv konfronterar resultaten av sin abstrakta analys med den faktiska historiska utvecklingen.

Marx kunde naturligtvis inte dela Adam Smiths naivt ohistoriska uppfattning, när denne härleder bytesförhållandena ur en "drift till utbyte", som påstås vara medfödd hos människosläktet. ²⁴

Han förkastar den "fantasilösa föreställningen" om en enskildgjord pilbågeproducent, som mitt i en primitiv jägarstam gör till sin huvuduppgift att byta ut båge och pil mot vilt och boskap och därigenom lägger grundstenen till samhällslig arbetsdelning ²⁵. Den enskildgjorde varuproducenten är snarare resultatet av en mycket lång historisk utveckling. Utbytet var visserligen "ett huvudmedel för denna enskildgörelse", den förutsätter dock själv en viss nivå på arbetets produktivitet, som ingalunda var given på förhand. Men vad vi har att utgå från är naturvuxna samhällen, såsom de "ursprungligen träder fram ur djurriket ..., ännu vanmäktiga inför naturens krafter, ännu utan kunskap om sina egna; därför fattiga som djuren och knappt produktivare än de" (Engels). Här producerar människan "inte mer än hon omedelbart behöver. Gränsen för hennes behov är gränsen för hennes produktion ... i detta fall sker inget utbyte, d.v.s. utbytet inskränker sig till hennes

utan prosaiskt reella mystifikation karakteriserar alla samhällsliga former av det arbete som sätter bytesvärdet /gör bytesvärdet till sin verkliga förutsättning/. I pengarna framträder upp-och-ned-vändningen bara mer slående än i varan." (*Till kritiken*, 40 (korr) /ty 34f.) Se även den polemiska anmärkningen i *Kapitalet I*, 91 (korr) /ty 120, enligt vilken Lassalle "oriktigt förklarar pengarna som blott och bart ett värdetecken", liksom tidigare på s. 78-80 /ty 105f. ²² *Grundrisse*, 69. – Just nödvändigheten av en sådan "rättelse" har enligt vår uppfattning föranlett Marx till att i skriften *Till kritiken* börja analysen med varan och inte med värdet, som han ursprungligen (så sent som i sin plan från 2.4.1858) hade avsett. – Jfr Marx' randanmärkning på s. 76 i den i Charkow utkomna boken av Kaufmann, "Prisfluktuationernas teori" (ryska): "Felet är överhuvudtaget att utgå från värdet som en högsta kategori, istället för från det konkreta, från varan ... Yes, but not the single man, and not as an abstract being. /Ja, men inte från den enskilda människan och inte som abstrakt varelse/... Felet – att utgå från människan som tänkare och inte som handlande ..." (Karl Marx Album, 1953, s. 115.)

²³ I *Till kritiken*, 212/ty MEW 13, s. 475.

²⁴ A Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York 1937, s. 13.

²⁵ A.a., s. 15, – Jfr *MEGA III*, s. 458.

arbetes utbyte mot produkten av detta arbete, och detta utbyte är den latent formen (fröet) för det verkliga utbytet.”²⁶

En vändpunkt inträder först när människan är i stånd att producera mer än hon behöver för sitt dagliga livsuppehälle, när arbetet ger henne en ”merprodukt”. Nu kan det alltså komma till ett utbyte av produkter, om än inte i de naturvuxna samfälligheternas sköte, ”utan där dessa upphör, vid deras gränser, vid de få punkter där de träder i kontakt med andra samhällen.”²⁷ Men hur avlägsen är inte ännu denna primitiva byteshandel från det verkliga, d.v.s. genom pengar förmedlade, varuutbytet! Den framställer faktiskt – även där utbytet omfattar en hel krets av produkter – ”i mycket högre grad bruksvärdenas begynnande omvandling till varor, än varornas till pengar”. Bytesvärdet har här inte vunnit någon ”fri gestalt” utan är ännu omedelbart bundet vid bruksvärdet. Detta visar sig dubbelt. Själva produktionen är till hela sin konstruktion inriktad på bruksvärde, inte på bytesvärde, och det är därför bara genom sitt överskott över det mått, som krävs för konsumtionen, som bruksvärdena här upphör att vara bruksvärden och blir medel för utbytet, vara. Å andra sidan blir de här varor blott inom gränserna för det omedelbara bruksvärdet, om också polärt fördelade, så att de varor som varuägarna ska byta ut måste vara bruksvärden för båda, men varje vara bruksvärde för den som inte besitter den.”²⁸

Här träder alltså den ”i varan inhöljda inre motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde” öppet i dagen. ”Exempelvis: som bruksvärden är varorna inte godtyckligt delbara, vilket de skulle vara som bytesvärden. Antingen kan A:s vara vara bruksvärde för B, under det att B:s vara inte är bruksvärde för A. Eller varuägarna kan behöva sina odelbara varor, som de ömsesidigt utbyter, i olika värdeproportioner.”²⁹ (Eller, tillfogar vi, de kanske inte behöver dem vid samma tidpunkt.) I alla sådana fall blir det inget utbyte, eftersom varornas naturliga beskaffenhet motsäger deras allmänna karaktär som värde. För att undanröja dessa svårigheter, måste produkten som bytesvärde frigöra sig från sina naturliga otillräckligheter, den måste vinna en ”från dess eget bruksvärde eller de utbytandes individuella behov oberoende värdeform”.

Marx fortsätter: ”Uppgiften uppkommer samtidigt med medlen att lösa den. Ett utbyte /Verkehr/ vari varuägare utbyter och jämför sina egna artiklar med olika andra artiklar försiggår aldrig utan att olika varuägares olika varor i deras utbyte utbyts och jämförs som värden *med ett och samma tredje varuslag*. I det denna tredje vara blir ekvivalent för *olika* andra varor, får den omedelbart, om än inom snäva gränser, allmän eller samhällelig ekvivalentform. Denna allmänna ekvivalentform uppstår och förgår med den ögonblickliga samhälleliga kontakt, som kallade den till liv. Omväxlande och flyktigt får den ena eller den andra varan ekvivalentform. Men med varuutbytets utveckling vidhäftar den sig uteslutande vid särskilda varuslag, d.v.s. kristalliserar till penningform.”³⁰

”Ursprungligen kommer den vara att tjäna som pengar ... som mest inbytes som föremål för behoven ... som alltså i den givna samhälleliga organisationen representerar rikedom framför andra ... Så t.ex. salt, hudar, boskap³¹, slavar ... Varans särskilda nyttighet, om än som särskilt konsumtionsföremål

²⁶ MEGA III, 543. – Den sista meningen bör väl förstås så, att även vid det verkliga godsutbytet (såvida det är ett utbyte av ekvivalenter) får varje bytespartner, som motvärde för sitt gods, bara det som motsvarar produkten av hans eget arbete.

²⁷ I bytets begrepp ligger att var och en som byter förvärvar för sin egen produkt, det som är i främmande innehav; ”ett sådant förhållande av ömsesidigt främlingskap råder dock inte bland medlemmarna i en naturvuxen samfällighet”. Först mycket senare, ”så snart saker ... väl blivit varor i samhällets relationer utåt, blir de det också genom återverkan i det inre samhällslivet”. (*Kapitalet I*, 77 (korr)/ty 102.

²⁸ *Till kritiken*, 41 f/ty 35.

²⁹ A.a., s. 42/ty 36.

³⁰ *Kapitalet I*, s. 77 (korr)/ty 103.

³¹ ”Penningformen utvecklas först hos nomadfolk, emedan alla deras ägodelar befinner sig i rörlig och alltså omedelbart avyttringsbar form, och emedan deras livsföring ständigt skapar kontakter med främmande samhällen och därför stimulerar till produktutbyte.” (A.a., s. 77f (korr)/ty 103f.)

(hudar), eller som omedelbart produktionsverktyg (slavar), stämplar den här som /till/ pengar. Under den fortsatta utvecklingen kommer det rakt motsatta att inträffa, d.v.s. den vara som minst är omedelbart föremål för konsumtion eller verktyg i produktionen, kommer att bäst företräda den sida som består i att den tjänar behoven hos *utbytet som sådant*. I det första fallet blir varan pengar på grund av sitt särskilda bruksvärde; i det andra fallet får den sitt särskilda bruksvärde genom att den tjänar som pengar. Varaktighet, oföränderlighet, delbarhet och återsammansättbarhet, relativt lätt transporterbarhet, eftersom de innesluter stort bytesvärde i litet utrymme, allt detta gör *de ädla metallerna* särskilt lämpade på denna sista nivå.”³²

Detta för att illustrera det förfarande som Marx använder redan i den första – och som bekant – mest abstrakta delen av sitt verk. Allt återfinns här: pengarnas härledning ur den omedelbara bytshandeln; utbytets trestegsföljd (som vi från *Kapitalet* känner som den ”enkla”, den ”totala” och den ”allmänna” värdeformen). Motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde finns här; och slutligen varans fördubbling i vara och pengar, vilken framväxer ur denna motsättning.

”Kontrollen genom fakta /die Tatsachen/ ... försiggår här vid *varje* steg i analysen”, som samtidigt är ”deduktiv”, ”induktiv”, logisk och historisk. Och Lenin (vars ord vi just citerade) har även rätt i att Marx’ *Kapitalet* i sin djupaste mening är ett verk som klarlägger kapitalismens (här: det varuproducerande samhällets) historia genom ”analysen av de begrepp som sammanfattar denna historia”.³³ Men från denna synpunkt finns det säkerligen inget annat ekonomiskt verk som är mera realistiskt än *Kapitalet* – trots dettas här och var till synes svårfattliga framställningsmetod!

2. Värdeproblemets kvantitativa och kvalitativa sida (Värdestorleken och värdeformen)

Vi har sett pengarnas skapelse framgå ur ”motsägelsen mellan varans särskilda natur som produkt och dess allmänna natur som bytesvärde”. I motsats till de borgerliga ekonomerna, som i pengarna bara ser ett ”fiffigt uttänkt upplysningsmedel”, ägnat att lösa den enkla bytshandelns svårigheter, härleder Marx dem ur den grundmotsättning ”som höljer in varans tillvaro *som omedelbar enhet av bruksvärde och bytesvärde*”. Men vad är den verkliga innebörden i denna och varför tillmätte Marx den en sådan betydelse? Kanske därför att han (som Bortkiewicz) menar hade en ”pervers” böjelse att i kapitalismen ”projicera in” alla upptänkliga motsägelser och motsättningar?³⁴ Att anta detta, betydde att på förhand blockera vägen till förståelse av Marx’ värdeteori. Men långt ifrån att vara en konstlad ”metafysisk” konstruktion, framställer den nämnda motsägelsen snarare den mest allmänna form, som den borgerliga ekonomiska ordningens betingelser för tillvaron och dess utvecklingstendenser sammanfattas i. Den är verkligen bara ett annat uttryck för att i ett samhälle av atomiserade privatproducenter är de enskildas arbete inte omedelbart samhälleligt (och kan inte heller vara det), utan först genom förnekande av sig självt, av sin ursprungliga karaktär, måste det visa sig som sådant. Ty även om producenternas allsidiga beroende av varandra först i detta produktionssätt blir till faktum, så saknar detta dock varje form av enhetlig samhällelig planering,

I sin mycket senare tillkomna översikt över den berömda boken av L H Morgan (om ”Ursamhället”) framhäver Marx Morgans tankar, enligt vilka ”innehavet av husdjur – vilka är förmögna till oändlig förökning – gav den mänskliga anden den första föreställningen om rikedom”. (Se: K Marx, ”Konspekt knigi L H Morgana ‘Drevneje Obschtschestwo’”, ryska, Moskva 1941, s. 52.)

³² *Grundrisse*, 83. – ”Samtidigt bildar dessa /metallerna/ den naturliga övergången ur penningens första form. Vid en något högre nivå av produktionen och av utbytet träder produktionsinstrumentet *över* produkterna. Men metallerna (först stenar) är de första och mest outhärliga produktionsverktygen. I kopparen, som i antikens pengar spelar en så stor roll, finns ännu båda tillsammans, det särskilda bruksvärdet som produktionsinstrument och de övriga egenskaper som inte härrör från varans bruksvärde utan motsvarar varans bestämning ... som bytesvärde.” (A.a., s. 83.)

³³ Lenin, *Werke* bd 38, s. 319.

³⁴ ”Därtill kommer hos Marx hans perversa böjelse att enligt Hegels maner, projicera in logiska motsägelser i själva tingen. Prisbildningen, som den sker i den kapitalistiska ekonomin, skulle motsäga värdelagen. Varför icke? Är då alltså den kapitalistiska ekonomiska ordningen rågad och späckad med motsättningar av alla slag? Att ännu en motsättning kommer på kapitalismens konto, kunde för Marx bara vara rätt.” (L v Bortkiewicz, *Wertrechnung und Preisrechnung im marxischen System*, i ”Archiv f. Sozialwissenschaft und Politik”, 1906, 4. juli.)

det är underkastat marknadens blint verkande makter.³⁵ ”Denna oordnings totala rörelse är dess ordning.”³⁶

Hur verkställs nu i ett sådant produktionssätt de samhällliga sammanhangen? Till att börja med tycks det bara handla om ett kvantitativt problem. Varje samhälle måste bättre eller sämre tillfredsställa sina medlemmars livsbehov. För varje samhälle är det därför av största betydelse att den arbetskraft, som står till dess förfogande, i längden inte förlösas och inte länkas in på falska banor; att alla produktionsgrenar tillförs erforderligt kvantum arbete, och att i ingen av dessa detta arbete används under betingelser som är sämre än de genomsnittliga. Ett samhälle av oavhängiga varuproducenter har emellertid till följd av sin anarkiska karaktär över huvud taget inga medel att reglera detta i förväg. Det känner ju blott en form av det samhällliga sammanhanget – marknaden. I detta samhälle erfar alltså producenten först post festum/i efterhand/, ”efter fullbordat utbyte ... om hans vara verkligen tillfredsställer samhällliga behov och om han har använt sin arbetstid rätt”.³⁷ Endast på detta sätt kan man utröna den mängd arbete som samhället måste fullgöra, kan enskildas arbetsprestationer anpassas till den samhällliga totalekonomins krav. Och just från denna ståndpunkt tror sig Hilferding vara tvungen att tolka Marx’ begrepp det ”abstrakta”, ”allmänt samhällliga” arbetet framför allt i betydelsen av ”samhälleligt nödvändigt” arbete. ”Inom varuproduktionen” – säger han – ”ligger ett objektivt samhällligt moment till grund för utbytet och det behärskar bytesförhållandet: den samhällligt nödvändiga arbetstiden, som är förkroppsligad i de utbytta tingen.” Och ”bara som sådant uttryck” för samhällligt nödvändig arbetstid ”blir de kommensurabla /jämförbara”.³⁸

Hur ensidig (och därmed otillräcklig) denna tolkning av Marx’ värdebegrepp är, kan man bäst förstå av Marx’ polemik mot Bailey och Ricardo i band III av *Theorien*:

”För att varorna”, läser vi där, ”skall kunna mätas efter den i dem ingående mängden arbete ..., måste olikheten mellan de i varorna innehållna arbetena reduceras till likartat, enkelt arbete ... Denna reduktion till enkelt genomsnittsarbete är dock inte den enda bestämdheten hos kvaliteten på detta arbete, som är den enhet varornas värde upplöser sig i. Att det kvantum arbete som innehålles i en vara är den för dess produktion samhällligt nödvändiga mängden – arbetstiden som nödvändig arbetstid – det är en bestämning som enbart angår värdestorleken.³⁹ Men det arbete som bildar värdenas enhet, är inte bara likartat, enkelt genomsnittsarbete. Arbetet är privatindividens arbete, framställt i en bestämd produkt. Som värde skall dock produkten vara det samhällliga arbetets förkroppsligande och som sådant

³⁵ Jfr *Kapitalet III*, s. 780 (korr)/ty 888: ”När den kapitalistiska produktionen är basen, konfronteras massan av de omedelbara producenterna med den samhällliga karaktären av sin produktion i form av strikt reglerande auktoritet och av en som komplett hierarki strukturerad, samhälllig mekanism av arbetsprocessen ... Samtidigt härskar bland bärarna av denna auktoritet, kapitalisterna själva, vilka bara konfronteras med varandra som varuägare, den fullständigaste anarki. Inom denna gör sig produktionens samhällliga sammanhang gällande gentemot det individuella godtycket endast som en övermäktig naturlag.”

Men de mäktiga moderna monopolerna då? Och ”etatiseringstendenserna”/tendenserna till förstatliganden/ i dagens ekonomi? Saker som Marx inte alls kunde ta i beaktande, eftersom de då (1864-65) inte fanns än? Ger de inte bevis för att kapitalet har övervunnit, eller står i begrepp att övervinna, sin egen produktionsanarki? – De som argumenterar så förbiser bara att de bevisar för mycket; att en kapitalism, som verkligen vore i stånd att överhuvudtaget eliminera den fria konkurrensen och produktionsanarkin, därmed även skulle eliminera sig själv. De glömmer att ”kapitalens ömsesidiga bortstötande” ligger i kapitalets begrepp, och att ett ”universalkapital, utan några främmande kapital mot sig, med vilka det kan göra utbyten ... därför är ett oting.” (*Grunddragen* 127 (korr)/ty 324.) På ett annat ställe i *Rohentwurf* läser vi: ”Då världsmarknadens självständiggörelse växer med penningförhållandets utveckling ..., och vice versa det allmänna sammanhanget och det allsidiga beroendet mellan produktion och konsumtion växer samtidigt med de konsumerandes och producerandes oberoende och likgiltighet för varandra; då denna motsägelse leder till kriser etc., så försöker man samtidigt med utvecklingen av denna alienation, att upphäva den på dess egen grund.” Men den sanna historiska betydelsen av dessa försök ligger någon annanstans: ”Även om allt detta på den givna ståndpunkten inte upphäver olikheten /die Fremdartigkeit/, så leder det till förhållanden och förbindelser, som innesluter möjligheten att upphäva den gamla ståndpunkten”, d.v.s. kapitalismen. (A.a., s. 78f.)

³⁶ K Marx, *Lönarbete och kapital*, s. 28/ty MEW 6, s. 405.

³⁷ R Hilferding, *Das Finanzkapital* (I. uppl.), s. 8.

³⁸ A.a., s. 3f och 6.

³⁹ Just denna omständighet förbisågs av Ricardo (men också av de flesta som populariserade Marx’ lära).

omedelbart möjligt att förvandla från ett bruksvärde till varje annat ... Privatarbetet skall alltså omedelbart⁴⁰ framställa sig som sin motsats, som samhällligt arbete ...”⁴¹

Denna uppenbara motsägelse kan uppenbarligen bara lösas genom att liksätta enskilda privatarbeten i utbytet, genom att reducera dem till abstrakt, allmänt, mänskligt arbete. ”För att den enskildes arbete skall resultera i bytesvärde, måste det resultera i en allmän ekvivalent, d.v.s. genom att den enskildes arbetstid framställs som allmän arbetstid ...” Samhällligt blir arbetet just ”därigenom att det antar formen av sin omedelbara motsats, formen av den abstrakta allmänheten”. Det gäller här alltså inte samhällligheten rätt och slätt, utan ”det specifika sätt, på vilket det bytesvärdesättande, alltså varuproducerande arbetet är samhällligt arbete”.⁴²

Det sagda blir genast klart då vi vänder oss till de förkapitalistiska tillstånden, där produktionen för utbytet spelade ingen eller blott en ringa roll. T.ex.:

”I den lantligt patriarkaliska industrin ..., där spinnare och vävare levde under samma tak, den kvinnliga delen av familjen spann, den manliga vävde, låt oss säga för familjens eget behov, var garn och linneväv *samhälleliga* produkter, spinnandet och vävandet *samhälleliga* arbeten inom familjens gränser. Deras samhällliga karaktär bestod emellertid inte däri att garn som allmän ekvivalent utbyttes mot linneväv som allmän ekvivalent eller båda mot varandra som likvärdiga och lika gällande uttryck för samma allmänna arbetstid. Snarare var det familjesambandet med dess naturvuxna arbetsdelning, som tryckte sin säregna, samhällliga stämpel på arbetsprodukten.”

”Eller låt oss ta medeltidens naturtjänst /dagsverksarbeten/ och naturaprestationer. De enskildas bestämda arbeten i deras naturaform, det säregna, inte det allmänna i arbetet, bildar här det samhällliga bandet. Eller låt oss till slut ta det *gemensamma* arbetet i dess naturvuxna form, sådant vi möter det hos alla kulturfolk på tröskeln till deras historia. Här förmedlas tydligen inte arbetets samhällliga karaktär genom att den enskildes arbete antar den abstrakta formen av allmänhet eller dess produkt formen av en allmän ekvivalent. Det är denna samfällighet – som utgör förutsättning för produktionen – som förhindrar den enskildes arbete att vara privatarbete och hans produkt att vara privatprodukt och tvärtom låter det enskilda arbetet omedelbart uppträda i funktionen av ett led /eg. en lem, Glied/ i samhällsorganismen.”⁴³

(Det samma gäller naturligtvis *mutatis mutandis* /med vederbörliga förändringar/ även för framtidens socialistiska samhälle.)⁴⁴

I motsats till detta är i ett samhälle av ”enskildgjorda enskilda”, d.v.s. av privatproducenter, de individuella arbetena verksamma ”som länkar av det samhällliga totalarbetet först genom de relationer, som utbytet försätter arbetsprodukterna och genom dem producenterna i”.⁴⁵ ”Bara i den mån det ena bruksvärdet förhåller sig till det andra som bytesvärde, förhåller sig de olika personernas arbete till varandra som lika och allmänna”.⁴⁶ Så visar det sig (”vilket bara gäller för denna särskilda produktionsform, varuproduktionen”), att ”den specifika samhällliga karaktären hos de inbördes oberoende privatarbetena består i deras likhet som mänskligt arbete”, och därför måste anta ”formen av arbetsprodukternas värdekaraktär”.⁴⁷

Vi ser att det handlar om en av kardinal-satserna i Marx’ värdeteori, om en punkt där den *toto coelo* /helt och hållet/ skiljer sig från hans föregångares. Ty även Ricardo visste naturligtvis mycket väl att den enskildes arbete måste reduceras till ”samhällligt nödvändigt” arbete, för att tjäna som grund för värdena. (Han framhäver detta redan i första kapitlets andra sektion i sitt

⁴⁰ Just för att denna omedelbara framställning inte är möjlig måste det komma till en ”förmedling”, d.v.s. till penningbildningen.

⁴¹ *Theorien* III, s. 132 f.

⁴² *Till kritiken*, s. 21, 23 (korr)/ty 19f, 21.

⁴³ A.a., s. 22 f (korr)/ty 20f.

⁴⁴ Jfr kapitel 30 i detta arbete (”Värdelagens historiska begränsning”).

⁴⁵ *Kapitalet I*, s. 63 (korr)/ty 87.

⁴⁶ *Till Kritiken*, 23 (korr)/ty 21.

⁴⁷ *Kapitalet I*, s. 65 (korr)/ty 88.

verk.) Det rör dock bara problemets kvantitativa sida, inte dess kvalitativa. Men vad det rör är ”inte bara ... att varornas olika värdestorlekar är mätta genom framställning av deras värde i en uteslutande vara, utan samtidigt att de alla framställer sig i en form, där de existerar som det samhälleliga arbetets förkroppsligande och därför är utbytbara mot varje annan vara, efter behag översättbara i vilket bruksvärde som helst”. Det arbete som varorna innehåller ”måste framställas som samhälleligt arbete, som avyttrat individuellt arbete”.⁴⁸ Denna andra nödvändighet föreligger dock bara i det varuproducerande samhället! Endast i detta samhälle måste den enskildes arbete framställa sig ”som sin motsats, individualitetslöst, abstrakt, allmänt och blott i denna form samhälleligt” arbete.⁴⁹ Säkerligen kommer även det socialistiska samhället att ”föra bok”, över de arbetskrafter, som för tillfället står till dess förfogande, kommer alltså att vara tvunget att reducera den enskildes arbete till ”enkelt genomsnittsarbete”. Men det kommer inte att falla det socialistiska samhället in ”att uttrycka det enkla faktum att det erfordras låt oss säga tusen arbetstimmar för att producera hundra kvadratmeter tyg, i den” (från dess synpunkt) ”skelögda och meningslösa formen att tyget skulle vara värt tusen arbetstimmar”.⁵⁰ Och just eftersom Ricardo felaktigt såg värdet ”som den samhälleliga produktionens eviga naturform”, inskränker han sig i sin undersökning till värdestorleken, utan att beakta den – historiskt avgörande – värdeformen.⁵¹ Därav även (betonar Marx upprepade gånger) ”hans felaktiga penningteori”, att han inte begriper ”sammanhanget mellan bestämningen av varans bytesvärde genom arbetstid och nödvändigheten för varorna att fortskrida till *penningbildningen /zur Geldbildung fortzugehen*”.⁵²

3. Penningbildningen och varufetischismen

Med penningbildningen är varufetischismens fenomen nära förbundet.

Vi såg: Det verkliga utbytet driver till varans fördubbling, till dess skiljande i vara och pengar. Det utsöndrar ”ur den enkla varupöbeln en furstlig vara, i vilken alla andra varors värde en gång för alla kan uttryckas – en vara som gäller som den omedelbara inkarnationen av det samhälleliga arbetet, och som därför omedelbart och obetingat kan utbytas mot alla varor – pengarna”.⁵³ Men för att ”en särskild vara liksom blir till bytesvärdens allmänna substans”, måste alla varors bytesvärden identifieras med denna särskilda vara, den måste vinna en från alla varor ”oavhängig, i ett eget material, i en specifik vara självständigjord existens”.⁵⁴ ”Bytesvärdet hos en sak är intet annat än det kvantitativt specificerade uttrycket för sakens förmåga att tjäna som bytesmedel. I pengarna blir bytesmedlet självt saken, d.v.s. sakens bytesvärde vinner en självständig existens utanför saken.”⁵⁵ En utveckling vari redan den fetischism som vidhäftar varuproduktionen otvetydigt visar sig, d.v.s. den för varuproduktionen utmärkande ”personifieringen av sakerna och försakligandet av produktionsförhållandena”.

Låt oss gripa tillbaka till Marx’ jämförelse mellan varuvärdet och kropparnas tyngd: Eftersom sockret har tyngd, kan dess vikt uttryckas genom jämförelse med vikten av en annan kropp. ”Men det vore platt att antaga, att sockret t.ex. skulle vara tio pund tungt, därför att jag lägger tio enpundsvikter i den andra vågskålen.”⁵⁶ Icke mindre platt, ja rent av galet, vore antagandet att sockrets tyngd – eftersom det är uttryckt i järnvikter – skulle vara något ”järnaktigt”, att järnet som sådant föreställer, förkroppsligar, tyngden. Men just denna galenskap kännetecknar det sätt på vilket varuägarnas ömsesidiga bytesförhållande framträder för dem. Vi vet att i utbytet kan värdet

⁴⁸ *Theorien*, III, s. 128.

⁴⁹ *Till Kritiken*, 63/ty 53.

⁵⁰ Engels, *Anti-Dühring*, 429/ty 288.

⁵¹ Jfr *Kapitalet I*, fotnot 32 på s. 70f/ty 95.

⁵² *Theorien II*, 161. – Jfr *Theorien III*, s. 133: ”Blott genom sitt avyttrande framställer sig det individuella arbetet som sin verkliga motsats. Men varan måste äga detta allmänna uttryck, innan den är avyttrad. Denna nödvändighet att framställa det individuella arbetet som allmänt arbete, är nödvändigheten av att framställa en vara som pengar.”

⁵³ Engels, *Anti Dühring*, 427/ty 287.

⁵⁴ *Grundrisse*, 85 och 103

⁵⁵ A.a. s. 114.

⁵⁶ K Kautsky, ”K. Marx’ ökonomische Lehren”, 1909, s. 27.

hos en vara aldrig uttryckas på annat sätt än i bruksvärdet hos en annan vara, låt oss säga linnevävens värde i bruksvärdet hos en rock. Redan i den mest elementära bytesrelation: x vara A = y vara B (vilken Marx kallar den ”enkla, enskilda eller tillfälliga värdeformen”), gäller därför varan B (rocken) ”som ett ting, vari värde framträder, eller vilket framställer värde i sin handgripliga naturalform”.⁵⁷ Rocken kan ändå inte gentemot linneväven ”framställa värde, utan att för linneväven värdet samtidigt antar formen av en rock”,⁵⁸ utan att skenet uppstår att ”rocken, detta ting just som det är, uttrycker värde, som om den äger värdeform av naturen”, precis så som ”dess egenskap att ha tyngd eller att skydda mot köld” tillkommer rocken av naturen.⁵⁹ ”Som bruksvärde är linneväven ett från rocken sinnligt avvikande ting, som värde är den ’rocklik’ och ser därför ut som en rock.”⁶⁰ Så avslöjar redan det enklaste bytesförhållande för oss att i ett på privategendom grundat samhälle, där producenterna endast genom sina varor kan relatera sig till varandra, måste ”den samhälleliga karaktären av deras eget arbete” framträda för dem ”som den föremålsgjorda karaktären hos själva arbetsprodukterna”.⁶¹

Värdeformen x vara A = y vara B gäller emellertid bara för ett sporadiskt och därför försvinnande bytesförhållande mellan endast två bestämda varor. Här är det fortfarande mycket svårt att fatta de samhälleliga produktionsförhållandenas försakligande. Först i penningformen får den en utpräglad, gripbar gestalt. Nu uttrycker alla varor sitt värde i samma ekvivalent, i samma penningvara. Nu befäster sig slutgiltigen det ”falska skenet”, av att ”det ting, vari värdestorleken hos ett annat ting framställs”, skulle besitta ”sin ekvivalentform oberoende av denna relation som samhällelig naturegenskap”.⁶² ”Formen av omedelbar, allmän utbytbarhet” sammanväxer ”slutgiltigt med den specifika naturaformen av varan guld” (eller silver).⁶³ Denna vara ”tycks först inte bli pengar därigenom att andra varor allsidigt framställer sina värden i denna vara, utan dessa andra varor synes omvänt framställa sina värden i den, emedan den är *pengar*. Den förmedlande rörelsen försvinner i sitt eget resultat utan att lämna något spår efter sig. Utan egen medverkan finner varorna sin egen värdegestalt färdig såsom en utanför och bredvid dem själva existerande varukropp. Dessa ting, guld och silver, så som de kommer fram ur jordens innandöme, är tillika den omedelbara inkarnationen av allt mänskligt arbete.”⁶⁴ Därav det fullkomliga upp-och-nervändandet och förtingligandet av de samhälleliga produktionsförhållandena, vilket dock ”först uppfattas av den borgerligt råa blicken hos den politiske ekonomen”, när det ”möter honom i färdigt skick i pengarna”. (”Han anar inte”, tillfogar Marx, ”att redan det enklaste värdeuttryck, som 20 alnar linneväv = 1 rock, kräver lösningen på ekvivalentformens gåta.”)⁶⁵

Men var ligger den egentliga källan till denna egendomliga upp-och-ned-vändning? Varför måste människornas ömsesidiga relationer i det varuproducerande samhället ”alltid *vara bundna vid ting*” och ”framträda som ting”?⁶⁶ Helt enkelt därför att i detta samhälle kan producenterna inte

⁵⁷ *Kapitalet I*, 45 (korr.)/ty 66.

⁵⁸ Marx tillfogar: ”Likaså kan individen A inte förhålla sig till individen B som till ett majestät, utan att majestätet för A antar B:s fysiska gestalt och därför växlar anletsdrag, hår och mycket annat med den aktuella landsfadern.” (A.a., s. 46 (korr)/ty 66.)

⁵⁹ A.a., s. 50f (korr)/ty 71 f.

⁶⁰ A.a., s. 46/ty 66.

⁶¹ A.a., s. 63 (korr)/ty 86.

⁶² A.a., s. 81 (korr)/ty 107.

⁶³ A.a., s. 61 (korr)/ty 84.

⁶⁴ A.a., s. 81 (korr)/ty 107.

⁶⁵ A.a., s. 51 (korr)/ty 72.

⁶⁶ ”Produkten, som träder in i utbytet, är vara. Den är emellertid vara blott genom att till tinget, produkten, är förknippat ett förhållande mellan två personer eller samhällen, förhållandet mellan producenten och konsumenten, som här inte längre är förenade i samma person. Här har vi genast ett exempel på ett egendomligt faktum, som är genomgående i hela ekonomin och som har ställt till en förskräcklig förvirring i de borgerliga ekonomernas huvuden: ekonomin handlar inte om ting, utan om förhållanden mellan personer och i sista instans mellan klasser; men dessa förhållanden är emellertid ständigt knutna till ting och framträder som ting. Detta sammanhang ... har Marx som den förste upptäckt i dess giltighet för hela ekonomin och därigenom gjort de svåraste frågor så enkla och klara.” (Engels, recension i *Till kritiken*, s. 213 (korr)/ty MEW 13, s. 475f.)

förhålla sig till sitt arbete som till något omedelbart samhälleligt, eftersom de har förlorat kontrollen över sina egna produktionsrelationer. Så kommer det sig, att ”arbetets *samhälleliga* karaktär framträder som varans *penningtillvaro* och därför som ett *ting* utanför den verkliga produktionen”.⁶⁷ ”Bruksföremål kan överhuvudtaget inte bli varor annat än då de är produkter av *inbördes oavhängigt utövade privatarbeten* ... Då producenterna träder i samhällelig kontakt först genom utbytet av sina arbetsprodukter, framträder även den specifikt samhällelige karaktären hos deras privatarbeten först inom detta utbyte.” Och dessa /privatarbeten/ framträder för dem ”just så som de *är*, d.v.s. inte som personernas omedelbart samhällelige förhållanden i själva deras arbeten, utan snarare som *personernas sakliga förhållande och sakernas samhällelige förhållande*”.⁶⁸

Vi har här inskränkt oss till ställen i *Kapitalet I*, då först den i detta verk ingående analysen av värdeformen lämnar beviset på att ”pengafetischens gåta” i själva verket ”bara är *varufetischens* gåta, som har blivit synlig och bländar ögonen”.⁶⁹ Det betyder givetvis inte att Marx’ mycket berömda begrepp ”varufetischismen” skulle ha uppstått först i mitten av 60-talet. I själva verket låter den sig påvisas redan i hans tidigaste ekonomiska arbeten. T.ex. läser vi i ett av hans excerpthäften från 1844:

”Pengarnas väsen är till att börja med ..., att den *förmedlande verksamheten* eller rörelsen, den *mänskliga*, samhällelige akt, varigenom människornas produkter fullständigar sig ömsesidigt, *görs till något främmande* och blir en egenskap hos ett *materiellt ting* utanför människan, blir pengarnas egenskap. Genom att människan avyttrar själva denna förmedlande verksamhet, är hon här endast verksam som en människa, som har förlorat sig själv, sin mänsklighet; sakernas själva relation, den mänskliga operationen med desamma, blir till en operation av ett väsen utanför människan och över människan. Genom denna *främmande medlare* – i stället för att människan själv skulle vara medlare för människan – ser människan sin vilja, sin verksamhet, sitt förhållande till andra, som en makt oavhängig av henne och de andra. Hennes slaveri når här sin kulmen. Att denne medlare nu blir den verkliga guden är klart, ty medlaren är den verkliga makten över det som den förmedlar mig med.⁷⁰ Dyrkan av medlaren blir till självändamål. Föremålen, avskilda från denne medlare, har förlorat sitt värde. Alltså, endast i den mån som föremålen representerar medlaren har de värde, medan det ursprungligen såg ut som om han bara hade värde såvida han representerade *dessa /föremålen/*.”⁷¹

Och på ett annat ställe: ”Varför måste privategendomen fortskrida till *penningväsendet*? Eftersom människan som ett sällskapligt väsen fortskrider till *utbytet* och eftersom utbytet – under förutsättning av privategendomen – måste fortskrida till *värdet*. Den utbytande människans förmedlande rörelse är nämligen ... inget *mänskligt förhållande*, det är det *abstrakta förhållandet* mellan privategendom och privategendom, och detta abstrakta förhållande är *värdet*, vars verkliga existens som värde först *pengarna* är. Eftersom de utbytande människorna icke förhåller sig till varandra som människor, förlorar saken sin betydelse av mänsklig, av personlig egendom.” I pengarna har därför ”den främmandegjorda /entfremdeten/ sakens fullständiga herravälde *över* människan framträtt /in die Erscheinung getreten/. Det som tidigare var en persons herravälde över en person, är nu *sakens* allmänna herravälde över *personen*, produktens över producenten.”⁷² Så

⁶⁷ *Kapitalet III*, s. 467 (korr)/ty 533.

⁶⁸ *Kapitalet I*, 63f (korr)/ty 87. /Kursiveringarna är Rosdolskys./

⁶⁹ A.a., s. 81/ty 108.

⁷⁰ Jfr *Grundrisse* 237, där det – helt enligt hegelskt manér – heter: ”Denna mitt framträder alltid som det fulländade ekonomiska förhållandet, eftersom det sammanfattar motsatserna, och slutligen alltid framträder som en ensidig högre potens gentemot själva extremen; emedan rörelsen eller förhållandet, som ursprungligen framträder som förmedlande mellan extremerna, dialektiskt nödvändigtvis leder fram till att det framträder som förmedling med sig själv. Som det subjekt, vars moment bara är de extremer, vilkas självständiga förutsättning det upphäver för att genom deras upphävande sätta sig som det enda självständiga.” (Jfr även återklngen av detta ställe i *Kapitalet I*, s. 655/ty 784, not 229!) /För att uppfatta denna återklang är det dock nödvändigt, att byta ut ordet ”mellanhänderna” mot termen ”förmedlarna” i fotnotens 9. rad., övers anm./

⁷¹ *MEGA III*, s. 531. – Jfr *Grundrisse*, 67f: ”Pengarna är ursprungligen alla världens representant; i praktiken vänder sig saken upp och ner, och alla reala produkter och arbeten blir pengarnas representanter.”

⁷² I Marx’ opublicerade manuskript *Das vollendete Geldsystem* heter det: ”Rövar saken denna samhällelige makt, så måste ni omedelbart ge denna makt över personen till personen.” – *Grundrisse* 978; jfr a.a., s. 75.

som bestämningen av privategendomens avyttrande låg redan i ekvivalenten, i värdet, så är pengarna detta avyttrandets sinnliga, t.o.m. föremålsliga, tillvaro.”⁷³

Här finns redan i fröform alla element till den senare teorin om varufetischismen, fast de ännu uppträder i filosofisk dräkt. Som sagt har denna teori fått sin egentliga nationalekonomiska grundläggning först i *Kapitalet*. Men även det redan tio år tidigare tillkomna *Rohentwurf* visar oss varför alla produkter och arbetsprestationer i det varuproducerade samhället först måste utbytas ”mot ett tredje, sakligt”, för att nå samhällelig giltighet, och varför detta ”sakliga medium”, pengarna, måste göra sig självständigt mot varuvärlden. Men därmed är grundvalen för pengarnas och penningförhållandets övervalde given liksom för den uppochnervända återspegligen av de samhälleliga produktionsrelationerna i de deltagandes medvetande, alltså grundvalen för varufetischismen.

I *Rohentwurf* läser vi: ”Det ömsesidiga och allsidiga beroendet mellan individer, som är likgiltiga för varandra, utgör deras samhälleliga sammanhang. Detta samhälleliga sammanhang uttrycks i bytesvärdet. Individens verksamhet eller produkt blir för honom en verksamhet och en produkt först genom bytesvärdet; individen måste producera en allmän produkt – bytesvärde eller ... pengar”, för att överhuvudtaget ”kunna omvandla sin egen produkt till ett livsmedel för honom själv”.⁷⁴ ”Å andra sidan består den makt som varje individ har över andras verksamhet eller över de samhälleliga rikedomarna i hans innehav av bytesvärden, av pengar. Individen bär med sig sin samhälleliga makt, liksom sitt sammanhang med samhället, i fickan.”⁷⁵ Och ”ju mer produktionen gestaltar sig så, att varje producent blir beroende av sin varas bytesvärde” ... desto mera ”växer pengarnas makt,⁷⁶ d.v.s. etablerar sig bytesförhållandet som en gentemot producenterna yttre makt oberoende av dem. Det som ursprungligen framträdde som medel till produktionens främjande, blir till ett för producenterna främmande förhållande” ... I bytesvärdet, i pengarna framträder därför ”de samhälleliga relationerna mellan personerna omvandlade till samhälleliga relationer mellan sakerna; den personliga förmågan omvandlad till en saklig förmåga”.⁷⁷ I denna betydelse är pengarna ”samhällets försakligade band”,⁷⁸ den *sanna samfälligheten*, som trädde i stället för den gamla samfälligheten, sammanhållen genom naturliga band och personliga beroendeförhållanden, och som inte kan tolerera ”något som står över det”.⁷⁹

Vi ser: Varufetischismen och penningbildningen är (vilket vanligtvis förbises i den marxistiska ekonomins läroböcker) bara två olika aspekter av ett och samma faktum: att i det varuproducerande samhället existerar ”varans utbytbarhet som ett ting bredvid den ... som något skilt från den”, något med varan ”icke omedelbart identiskt”.⁸⁰ Värdet måste alltså göra sig självständigt gentemot varorna.⁸¹ Därav följer emellertid att båda fenomenen är oskiljaktiga från varuproduktionen, att det

⁷³ MEGA III, s. 532 och 540. (Jfr Die deutsche Ideologie, s. 380f.)

⁷⁴ På ett annat ställe säger Marx: ”För den som skapar en infinitesimal /oändligt liten/ del av en aln kattun, är det ingen formell bestämning, att det är värde, bytesvärde. Hade hon inte skapat bytesvärde, pengar, så hade hon inte skapat någonting alls.” (*Grundrisse* 163.)

⁷⁵ *Grunddragen*, 44f (korr)/ty 74f.

⁷⁶ Längre fram i texten talas om ”pengarnas transcendentala makt”.

⁷⁷ *Grundrisse* 64f och 75/ sv 44 (korr).

⁷⁸ A.a., s. 866.

⁷⁹ A.a., s. 134 och 396. – Här borde dessutom framhåvas att de samhälleliga produktionsförhållandenas förtingligande först i kapitalet (och i synnerhet i det räntebärande kapitalet) når sin höjdpunkt. ”På samma sätt som i pengarna bytesvärdet ... framträder som ting, så framträder i kapitalet alla bestämmningar av den bytesvärdeskapande verksamheten, arbetet, som ting.” (A.a., s. 166.) Men det är ett tema som vi först senare skall befatta oss med.

⁸⁰ A.a., s. 64-66.

⁸¹ Visserligen kan man, anmärker Marx i ”*Theorien*”, hålla detta självständiggörande av värdet för en ”skolastisk uppfinning”, eller för en ”paradox” (liksom Marx’ uppfattning av kapitalet som ett ”självständiggjort” och ”processerande” värde för hans borgerliga kritiker framträder som en paradox). Men att verklighetens paradox även uttrycker sig i språkliga paradoxer, som motsäger det sunda människoförståndet, det som vanliga karlar tror och tänker, är självklart. Motsägelserna, som framkommer av att privatarbete på varuproduktionens grundval framställer sig som allmänt samhälleligt, att personernas förhållande framställer sig som tings förhållande till ting – dessa motsägelser ligger i själva saken, inte i det språkliga uttrycket för saken.” (*Theorien* III, 134.)

varuproducerande samhället lika lite är i stånd att komma loss från pengarna som att riva sönder den ”mystiska dimslöja” som för samhället döljer den materiella produktionsprocessens sanna gestalt. Det kommer att bli möjligt först då denna process ”som produkt av fritt församhälleligade människor, står under deras medvetna, planmässiga kontroll. Men därtill krävs en materiell grundval för samhället eller en rad materiella existensbetingelser, vilka själva i sin tur är den naturvuxna produkten av en lång och smärtsam utvecklingshistoria.”⁸²

4. Utvecklandet av penningformens inre motsägelser

Hittills har det gällt att bevisa att ”förhållandet mellan bytesvärdena – mellan varorna som varandra lika och liksättbara objektiveringar /Vergegenständlichkeiten/ av arbetstiden – innesluter *motsägelser*, som får sitt sakliga uttryck i en från arbetstiden *skild penning*.”⁸³ Eftersom varan samtidigt måste visa sig som bruksvärde och som bytesvärde, eftersom det i varan ingående privatarbetet måste utvisa sig som omedelbart samhälleligt arbete, måste varuvärlden utsöndra en uteslutande vara, vari dessa motsägelser framträder upplösta. Bara denna vara är allmän ekvivalent, bara det i denna vara förkroppsligade arbetet utgör, ”fast det är privatarbete liksom allt annat varuproducerande arbete, ändå arbete i omedelbar samhällelig form”,⁸⁴ medan alla övriga varor sjunker ner till den ”enkla varupöbelns” nivå, till blott bruksvärde. Man frågar sig: Är denna lösning slutgiltig? Upphävs därigenom verkligen varuproduktionens motsägelser?

Marx’ svar lyder: Nej! För det första: ”Samma motsägelser mellan varans särskilda natur som produkt och dess allmänna natur som bytesvärde, vilken gjorde det nödvändigt att sätta den dubbelt, ena gången som denna bestämda vara, den andra gången som pengar, ... innehåller från början möjligheten att dessa varans båda åtskilda existensformer inte är ömsesidigt konvertibla⁸⁵ ... så snart pengarna är ett yttre ting bredvid varan är varans utbytbarhet mot pengar genast knuten till yttre betingelser, som kan inträda eller ej ... Varan kommer att efterfrågas i utbytet för sina naturliga egenskaper, för de behovs skull vars objekt den är. Pengarna efterfrågas däremot bara för sitt bytesvärdes skull, som bytesvärde. Om varan kan omsättas i pengar ... beror på omständigheter som närmast inte har något att skaffa med den som bytesvärde, och är oberoende av det ... Det blir alltså möjligt att varan i dess bestämda form som produkt inte längre utbyts, inte kan sättas lika med dess allmänna form som pengar.”⁸⁶

Men inte bara det. ”Som varans bytesvärde existerar dubbelt, som den bestämda varan och som pengar, så sönderfaller utbytet i två av varandra oberoende akter: Varornas utbyte mot pengar,

⁸² *Kapitalet I*, s. 69 (korr)/ty 94 – En vacker parallell mellan pengarna och staten finner man hos L. Trotskij: ”Dessa två problem ... har ett antal gemensamma drag, eftersom båda i sista hand går tillbaka till problemens problem: arbetets produktivitet. Statligt tvång liksom ekonomiskt tvång är båda arv från klassamhället, som är oförmöget att definiera förhållandet mellan människa och människa utom i form av fetischer, kyrkliga eller världsliga, och som till sitt skydd har satt in den förskräckligaste av alla fetischer, staten, med en stor kniv mellan tänderna. I det kommunistiska samhället kommer staten och pengarna att vara försvunna. Deras gradvisa bortdöende måste alltså börja redan under socialismen. Vi kommer endast att kunna tala om en faktisk triumf för socialismen i det historiska ögonblick då staten bara är en halv stat och pengarna börjar förlora sin magiska kraft. Det betyder, att då socialismen har befriat sig från kapitalismens fetisch, har den börjat skapa klarare, friare och värdigare förhållanden mellan människor. Sådana typiskt anarkistiska krav som ’avskaffandet’ av pengar och löner eller ’likvideringen’ av staten och familjen har endast intresse som mönsterexempel på mekaniskt tänkande. Pengar kan inte godtyckligt ’avskaffas’, ej heller kan staten eller den gamla familjen ’likvideras’. De måste uppfylla sin historiska uppgift, dunsta bort och försvinna. Dödsstöten mot penningfetischismen kommer att sättas in först vid det steg då en oupphörlig tillväxt av samhällets rikedomar har vant tvåfotingarna av med sin gnidiga attityd mot varje minut av merarbete och sin förödmjukande ängslan om sin konsumtionsandel. När pengarna förlorat sin egenskap att bringa människan lycka eller förpassa henne till rännen, kommer de endast att fungera som bokföringskvitton för att underlätta för statistiken och planuppställandet. Ännu senare kommer förmodligen dessa kvitton också att vara obehövliga. Dessa bekymmer kan vi dock helt lämna åt våra efterkommande, som kommer att vara klokare än vi.” (*Den förrådade revolutionen*, 1969, s. 52 f (korr)/ty L. Trotskij, *Die verratene Revolution*, 1936, s. 41.)

⁸³ *Grundrisse*, 86.

⁸⁴ *Kapitalet I*, s. 51/ty 73.

⁸⁵ Denna punkt har föregripits redan i föregående kapitel. (Marx’ behandling av ”timlapparnas konvertibilitet”.)

⁸⁶ *Grundrisse*, 65f.

pengarnas utbyte mot varor; köp och försäljning. Då dessa /två akter/ nu har vunnit en rumsligt och tidsmässigt från varandra skild och ömsesidigt likgiltig existensform, upphör deras omedelbara identitet. De kan motsvara varandra eller ej; de kan täcka varandra eller ej; de kan träda i oöverensstämmelse /Missverhållnisse/ med varandra. De /två akterna/ kommer visserligen att ständigt försöka utjämna varandra; men i stället för den tidigare omedelbara likheten har nu utjämningsens ständiga rörelse inträtt, vilken just förutsätter ständig olikställning. Konsonansen /samstämmigheten/ kan nu nås fullt ut endast möjligtvis genom att genomlöpa de yttersta dissonanser.”⁸⁷ Ty: ”Varan utbyts ... mot vara; den utbyts i lika hög grad icke mot vara, såvida den utbyts mot pengar ... Så ligger redan i pengarnas bestämning som medlare, genom att utbytet faller isär i två akter, fröet till kriserna ...”⁸⁸

För det tredje, fortsätter Marx, ”som utbytet självt uppspaltar sig i två av varandra oberoende akter, så skiljer sig utbytets totalrörelse från de utbytande, från varuproducenterna. Utbytet för utbytets egen skull skiljer sig från utbytet för varornas skull. Ett köpmannastånd träder mellan producenterna, – ett stånd som blott köper för att sälja och blott säljer för att åter köpa, och som i denna operation inte syftar till innehavet av varorna som produkter, utan blott erhållandet av bytesvärden som sådana, av pengar ... Genom denna fördubbling av utbytet – utbytet för konsumtionens skull och utbytet för utbytets skull -uppstår en ny oöverensstämmelse. Köpmannen är i sitt utbyte blott bestämd genom differensen mellan varornas inköp- och försäljning(-spris); men konsumenten måste slutligen ersätta bytesvärdet hos den vara han köper. Cirkulationen, utbytet inom köpmannaståndet och cirkulationens slut, utbytet mellan köpmannaståndet och konsumenten, hur mycket de än måste betinga varandra ömsesidigt, är bestämda genom helt olika lagar och motiv och kan råka i den största motsägelse med varandra.” (Alltså en ny möjlighet till kriser!⁸⁹) Och då även produktionen ”arbetar omedelbart för handeln och bara medelbart för konsumtionen, måste den lika mycket gripas av denna inkongruens /brist på överensstämmelse/ mellan handel och konsumtionsutbyte, som den å sin sida producerar.”⁹⁰

Till sist hänvisar Marx dessutom till de motsägelser som uppenbarar sig i penninghandelns åtskillnad från den verkliga handeln. Pengarna råkar nämligen ”i motsägelse med sig själv och sin bestämning”, som allmän vara, också ”genom att den själv är en *särskild* vara,... och därför i sitt utbyte mot andra varor, i sin tur underkastas särskilda utbytesbetingelser, som motsäger dess allmänna obetingade utbytbarhet”. Pengarna är ”bestämbara genom efterfrågan och utbudet; de sönderfaller i särskilda penningssorter etc.” ”Trots deras allmänna bestämning är de något utbytbar bredvid något annat utbytbar. De är inte bara det allmänna bytesvärdet; utan samtidigt ett särskilt bytesvärde bredvid andra särskilda bytesvärden.” Här ligger alltså en ”ny källa till motsägelser, som gör sig gällande i praktiken.”⁹¹

”Vi ser alltså”, avslutar Marx, ”hur det är inneboende i pengarna att uppfylla sina ändamål genom att samtidigt negera dem; att de gör sig självständiga gentemot varorna; att de från ett medel blir ett ändamål; att de realiserar varornas bytesvärde genom att skilja dem från det; att de underlättar utbytet genom att spalta upp det; att de övervinner det omedelbara varubytets svårigheter genom att göra dem allmänna; att i samma grad som producenterna blir beroende av utbytet, så gör pengarna utbytet självständigt gentemot producenterna.”⁹² Den i varan dolda motsägelsen mellan privat och samhälleligt arbete, mellan bruksvärde och bytesvärde, mellan vara och pengar, övervanns bara för att samtidigt reproduceras på ett annat plan. Eller, som det heter i *Kapitalet*: ”Varans utveckling” till pengar ”upphäver inte dessa motsägelser, men skapar den form i vilken de

⁸⁷ A.a., s. 66.

⁸⁸ A.a., s. 112. – Jfr *Kapitalet I*, s. 98/ty 127f och i synnerhet *Theorien II*, 508 ff.

⁸⁹ Sådana möjligheter till kriser, måste naturligtvis skiljas från deras nödvändighet! (Se den utförliga motiveringen i *Theorien II*, s. 508 ff.)

⁹⁰ *Grundrisse*, 66f.

⁹¹ *Grundrisse*, 68f.

⁹² A.a., s. 69.

kan röra sig. Detta är överhuvudtaget den metod, varigenom verkliga motsägelser löses. Det är t.ex. en motsägelse att en kropp ständigt faller mot en annan och likaså ständigt flyr bort från den. Ellipsen är en av de rörelseformer, vari denna motsägelse såväl förverkligas som löses.”⁹³

Vi kom därmed till en av de viktigaste – men samtidigt minst beaktade och förstådda aspekterna av Marx’ ekonomi. Sannerligen, hur ofta har inte Marx’ sats om ”motsägelsen mellan bruksvärdet och bytesvärdet” upprepats? (På naivt utslätande sätt av K Kautsky, på dogmatiskt-rabulistiskt sätt av den stalinistiska skolans sovjetekonomer.) Men hur sällan har man inte försökt att utveckla denna sats och i den se något mera än ett av spåren av ”koketterandet med det hegelska uttryckssättet”? Men i verkligheten handlar det här om en av de mest grundläggande insikterna /Erkenntnisse/ i Marx’ ekonomi, om en sats, utan vilken alla slutledningar i Marx’ värde- och penningteori ter sig stympade. Icke bara det: ”Marx analyserar i *Kapitalet* till att börja med det borgerliga varusamhällets enklaste, vanligaste, mest grundläggande, i största mängd förekommande, vardagligaste och miljarder gånger iakttagbara *förhållande*: varuutbytet. Analysen avslöjar i denna enklaste framträdelse (i denna ”cell” av det borgerliga samhället) *alla* motsägelser (resp. fröna till *alla* motsägelser) i det moderna samhället. Den vidare framställningen visar oss utvecklingen (såväl tillväxt som rörelse) av dessa motsättningar och detta samhälle i summan av dess grundbeståndsdelar, från dess början till dess slut.” (Lenin)⁹⁴

Hur träffande dessa få meningar griper tag i den marxistiska ekonomins sanna innebörd, har just Marx’ analys av ”värdets övergång till pengarna” visat oss. Nu gäller det att pröva dess riktighet även i den fortsatta framställningen.

⁹³ *Kapitalet I*, s. 90 (korr)/ty 118f.

⁹⁴ *Werke*, bd 38, s. 340. – Jfr. *Till Kritiken*, 93f /ty 77: ”... emedan motsättningen mellan vara och pengar är den abstrakta och allmänna formen för alla de motsättningar, som det borgerliga arbetet bär inom sig”.

Kapitel 6. Pengarnas funktioner

A) Pengarna som värdemått

1. Inledande anmärkning

Innan vi fortsätter vår framställning är det nödvändigt att åtminstone med några meningar gå in på Marx' begrepp ”den funktionella tillvaroformen”.

Vi såg att för Marx gäller det framförallt att fånga de ekonomiska förhållandenas formbestämtheter. Från denna synpunkt kan hela den nationalekonomiska vetenskapen betecknas som en historia om samhälleliga produktions- och utbytesformer /und Verkehrsformen/.

Varje produktions- och utbytesform har en bestämd funktion att fylla; först sedan ett ekonomiskt förhållande ”har fullbordat den funktion som svarar mot dess form för tillfället, antar det den form vari det kan gå in i en ny förvandlingsfas”.¹ Vad en ekonomisk form faktiskt utgör och föreställer /darstellen/, kan alltså bara härledas ur den funktion som hör till den och ligger till grund för den. I denna betydelse talar Marx upprepade gånger om ”funktionella” (eller om ”funktionellt resp. begreppsligt bestämda”) ”tillvaroformer”, som pengarna /penningen/ och kapitalet ständigt antar och avlägger, och i vilka dessa kategoriers dialektiska utvecklingsgång uttrycks.²

Vad beträffar pengarnas funktioner, så räcker det här med att återge en insiktsfull borgerlig Marxkritikers ord:

”Den skarpa åtskillnaden av dessa funktioner från pengarnas substans” (det samhälleliga värdet) ”såväl som av pengarnas enskilda funktioner från varandra”, säger H Block, ”är en framstående egenart hos Marx' penninglära. Andra teoretiker bestämmer pengarnas begrepp så, att det är medel för utbytet /Verkehrsmittel/, räkningsskala, bytesmedel eller betalningsmedel, d.v.s. de gör en särskild funktion till pengarnas begreppsinnehåll och härleder de övriga på något sätt från huvudfunktionen. De gör alltså funktionen till begreppets substans. Marx skiljer däremot pengarnas väsen skarpt från de tjänster, som de på grund av sin egenart förmår prestera. Å andra sidan står de enskilda funktionerna avskilt och likaberättigat bredvid varandra ...”.³ (Vilket naturligtvis inte utesluter funktionernas nära genetiska samband och att de går över i varandra.)

2. Pengarna som värdemått

”Den största svårigheten vid analysen av pengarna”, säger Marx i *Till kritiken*, ”har övervunnits, så snart man förstått deras ursprung ur själva varan. Under denna förutsättning rör det sig endast om att uppfatta pengarnas egendomliga formbestämningar rent, vilket i någon mån försvåras av att alla borgerliga förhållanden framträder förgyllda eller försilvrade, som penningförhållanden, och penningformen därför synes äga ett oändligt mångskiftande innehåll, som är främmande för den själv”.⁴

Den första av dessa pengarnas formbestämtheter – den första, eftersom den omedelbart framgår ur penningbildningens process – är dess funktion som mått på värdena /Mass der Werte/.

”Penningkristallen är en nödvändig produkt av bytesprocessen, i vilken olikartade arbetsprodukter faktiskt sätts lika och därmed faktiskt förvandlas till varor. Det historiska utvidgandet och fördjupandet av utbytet utvecklar den motsättning mellan bruksvärde och värde som slumrar i varans natur. Varuutbytets eget behov framtvingar ett förkroppsligande av denna motsats /Das Bedürfnis, diesen Gegensatz für den Verkehr äusserlich darzustellen/, driver till en självständig form för varuvärdet och vilar inte, förrän den självständiga formen är slutgiltigt uppnådd genom varans fördubbling i vara och pengar.”⁵ Nu är det inte längre nödvändigt att varje varas värde –

¹ *Kapitalet II*, s. 48/ Sa 27/ty 59.

² Jfr s. XX i denna bok.

³ H. Block, *Die Marxsche Geldtheorie* 1926, s. 66f.

⁴ *Till kritiken*, s. 57 /ty 49.

⁵ *Kapitalet I*, s. 76 (korr)/ty 101 f.

som i det omedelbara produktutbytet, uttrycks i en oändlig rad av värdeekvationer (Marx' "utvecklade värdeform"); en enda ekvation: $x \text{ vara } A = y \text{ penningvara}$ räcker för att framställa detta värde på samhälleligt giltigt sätt. "Sedan pengarna har satts", som det från varan självständiga, avskilda bytesvärdet", blir nu varorna själva "satta i pengarnas bestämdhet, som står gentemot varorna som subjekt. ... Genom att de sätts lika med pengarna, är det åter relaterade till varandra, liksom de enligt begreppet var det som bytesvärden: att de täcker och jämför varandra i bestämda förhållanden." Pengarna är "till att börja med den allmänna materia, vari de måste doppas ned, förgyllas eller försilvrats, för att vinna sin fria existens som bytesvärden ... Det särskilda bytesvärdet, varan, uttrycks, subsumeras, sätts under bestämdheten av det självständiggjorda bytesvärdet, av pengarna".⁶

"Det i *penningens /pengarnas/ bestämdhet satta bytesvärdet*" – fortsätter Rohentwurf – "är priset ... I priset framträder penningen för det första som enheten av alla bytesvärden; för det andra som den enhet, av vilken de innehåller ett bestämt antal, så att deras kvantitativa bestämdhet, deras kvantitativa förhållande till varandra är uttryckt genom jämförelsen med priset".⁷ Pengarna verkar här alltså som allmän nämnare, som mått på värdena, "som det material, vari varornas värdestorlekar samhälleligt uttrycks". I denna egenskap är pengarna "nödvändig framträdelseform för varornas inneboende värde mått /Wertmass/, arbetstiden".⁸ En bestämning som ger sig själv ur värdenas allmänna lag: Då såväl i varorna som även i pengarna föremålsgjort mänskligt arbete inryms, så uttrycker sig en varas värde, vars framställning kostar, låt oss säga en dags arbete, i en mängd guld eller silver, i vilket en dags arbete förkroppsligas. Cirkulationsprocessen producerar visserligen skenet av att först pengarna skulle göra varan mätbar. I verkligheten är det tvärtom: "Eftersom alla varor som värden är föremålsgjort mänskligt arbete är de i och för sig jämförbara /kommensurabel/ kan deras värden gemensamt mätas i samma specifika vara, varigenom denna förvandlas till deras gemensamma värde mått eller till pengar".⁹ Värde måttet "förutsätter varorna som värden, och relaterar sig blott till framställningen av och storleken hos detta värde, ... till värdenas förvandling till priser." Det "förutsätter redan värdet".¹⁰

I sina priser är varorna bara ideellt förvandlade till pengar. Varans fördubbling i vara och pengar, penningbildningen, betyder ju inte att varan som sådan har blivit till pengar, att den nu tack vare att den fått ett pris, skulle äga allmän utbytbart! "Den reella gestalt, i vilken varorna inträder i bytesprocessen, är deras bruksvärdens gestalt. Verklig, allmän ekvivalent skall de bli först genom att de avyttras. Deras prisbestämning är deras blott ideella förvandling till den allmänna ekvivalenten, en ekvation /Gleichung/ med guld, vilken ännu återstår att realisera".¹¹ Priset uppträder alltså "som bytesvärdenas eller varornas *yttre* relation till pengarna. Varan är *inte* pris, som den enligt sin sociala substans var bytesvärde; denna bestämdhet sammanfaller inte omedelbart med den, utan är förmedlad genom varornas jämförelse med pengarna; varan är bytesvärde, men den *har* ett pris".¹²

Vi kommer så tillbaka till den redan i föregående kapitel påbörjade frågan om icke-identiteten mellan värde och pris. Vid första påseendet verkar det här visserligen bara handla om en skillnad i uttryck; men i verkligheten är denna skillnad "så lite bara en namnskillnad, att tvärtom alla oväder, som hotar varan i den verkliga cirkulationsprocessen, är koncentrerade i den".¹³ Ty om än varan, t.ex. järn, i priset äger "ideell värdegestalt eller föreställd penninggestalt", så kan den naturligtvis "inte samtidigt vara verkligt järn och verkligt guld. För att ge varan ett pris räcker det att *liksätta* den med föreställt guld." Men i det verkliga utbytet måste den "ersättas genom /av/ guld, för att

⁶ Grundrisse, s. 103 och 104f.

⁷ A.a. s. 104.

⁸ Kapitalet I, s. 82 (korr)/ty 109.

⁹ A.a. – jfr Till kritiken, s. 61 /ty 52 f.

¹⁰ Theorien 111, s. 34.

¹¹ Till kritiken, s. 62 /ty 52 f.

¹² Grundrisse, s. 105.

¹³ Till kritiken 62 /ty 53.

den skall tjäna sin ägare som en allmän ekvivalent”. Och i det verkliga utbytet kan priset ”lika väl uttrycka varans värdestorlek, som det mer eller mindre, inom vilket varan under givna omständigheter kan avyttras⁺. *Möjligheten av kvantitativ inkongruens* mellan priset och värdestorleken ... ligger alltså i *själva prisformen*. Detta är” – tillfogar Marx – ”ingen brist hos denna form utan gör det tvärtom till den adekvata formen i ett produktionssätt, där regeln endast kan slå igenom som regellöshetens blint verkande genomsnittslag”.¹⁴

Eftersom priserna bara föreställer ideella guldkvanta /-mängder/, behövs för att sätta priser inga verkligt närvarande pengar. D.v.s.: ”Varornas ideella förvandling till pengar är vid första påseendet oberoende och obegränsad av massan av verkliga pengar. Inte ett enda penningstycke är nödvändigt för denna process, lika lite som ett längdmått (säg aln) verkligen behöver användas, för att t.ex. uttrycka ett idealkvantum alnar. Om t.ex. Englands hela nationalrikedom uppskattas i pengar, d.v.s. uttrycks som pris, så vet var och en att det inte finns tillräckligt med pengar i hela världen för att realisera detta pris. Pengarna är för detta bara nödvändiga som kategori, som tänkt förhållande.”¹⁵ Ändå kan de inte vara något imaginärt, från värdebestämning genom arbetstiden lösgjort, värdemått. Ty ”om jag säger att ett pund bomull är värt 8 pence, så säger jag att 1 pund bomull = 1/116 uns guld ... Detta uttrycker då samtidigt sin bestämdhet som bytesvärde mot alla andra varor ..., som innehåller unset guld så och så många gånger, – då de alla på samma sätt jämförs med unset guld. Pundet bomulls ursprungliga förhållande till guld ... är satt genom kvantiteten av den i båda realiserade arbetstiden, bytesvärdenas verkligt gemensamma substans”.¹⁶ – ”Pengarna som mått, som prisbestämningens element ... bjuder alltså på fenomenet, att de 1. endast är nödvändiga som föreställd enhet, om väl ett uns gulds bytesvärde är bestämt mot en godtycklig vara; att deras verkliga förefintlighet är överflödig och därför ännu mer den kvantitet, i vilken de är närvarande; ... 2. att medan pengarna endast behöver vara satt ideellt, och faktiskt, som varans pris, endast är satt ideellt i varan /an ihr/, så avger pengarna samtidigt jämförelsepunkten, enheten, måttet, som enkel bestämd kvantitet av den naturliga substans i vilken de framställer sig, som en bestämd, som enhet antagen, vikt av guld, silver etc.”¹⁷ I denna mening är för pengarnas funktion som värdemått ”pengarnas materiella substans väsentlig, även om dess förefintlighet, och särskilt dess kvantitet, antalet av portioner guld eller silver, som tjänar som enhet, är heltigenom likgiltig för pengarna i denna bestämning, och då de överhuvud endast används som föreställd, icke” (materiellt) ”existerande enhet”.¹⁸

Det sagda bekräftar vad vi redan visste, nämligen att endast en verklig vara, en verklig arbetsprodukt kan fungera som mått på värdena. ”Pengarna är *mått* endast därför att de materialiserar arbetstid i en bestämd substans, alltså själv är *värde*”.¹⁹ Därav följer varken att de förkroppsligar sig i samma substans²⁰, eller att de måste vara av ”oföränderligt värde” (jfr fotnot 11 i förra kapitlet); därav följer endast, att – ”som vid framställningen av varje varas bytesvärde i en annan varas bruksvärde” – är det även vid varornas skattning i guld och silver förutsatt, ”att guldets i ett givet ögonblick föreställer ett givet kvantum arbetstid”. ”Om värdet på ett uns guld sjunker eller stiger till följd av en förändring i den för dess produktion erforderliga arbetstiden, så sjunker eller stiger det *i samma grad* för alla andra varor, det representerar alltså nu, liksom tidigare i förhållande till alla varor, arbetstid av en *given* storlek. Samma bytesvärden värderas /schätzen sich/ nu i större eller mindre guldkvantiteter än tidigare, men de värderas i enlighet med storleken

⁺ I de tyska upplagorna har ‘veräusserlich’ i Das Kapital blivit ‘veränderlich’.

¹⁴ *Kapitalet I*, s. 88 och 89 (korr)/ty 117 och 118.

¹⁵ *Grundrisse*, s. 106.

¹⁶ *Grundrisse*, s. 118.

¹⁷ *Grundrisse*, s. 121 f.

¹⁸ A.a., s. 117f.

¹⁹ A.a., s. 676.

²⁰ ”Om varorna allsidigt mätte sina värden i silver eller vete eller koppar och därmed framställde dem som silver-, vete-, eller kopparpriser, så skulle silver, vete, koppar vara mått på värdena och därmed allmän ekvivalent.” (*Till kritiken*, s. 59(korr.)/ty 51.)

av sitt värde /ihren wertgrößen/, följaktligen behåller deras värde samma förhållande till varandra ... Den förändrade guldquantitet, i vilken bytesvärdena vid varierande guldvärde värderas, förhindrar lika litet guldets funktion som mått på värdena som silvrets 15 gånger mindre värde i förhållande till guldet förhindrar silvret att tränga undan guldet från denna funktion”.²¹

Vi har så kommit till frågan om den dubbla myntfoten. ”Om alltså två olika varor, t.ex. guld och silver”, läser vi i *Kapitalet*, ”samtidigt tjänstgör som värdemått så får alla varor två olika prisuttryck, guldpris och silverpris, som ostört löper vid sidan av varandra, så länge värdeförhållandet mellan guld och silver förblir oförändrat ... Men varje förändring i detta värdeförhållande medför en störning i förhållandet mellan varornas guldpris och silverpris, vilket i själva verket bevisar att värdemåttets fördubbling motsäger dess funktion”.²²

Vad som i *Rohentwurf* bara uppträder antytt, är pengarnas funktion som prisernas måttstock.²³ Som priser är alla varors värde förvandlade till föreställda guldmängder av olika storlek. ”Som sådana olika guldmängder jämför och mäter varorna sig med varandra, och det utvecklas en teknisk nödvändighet, att relatera dem till ett *fixerat* kvantum guld²⁴ som *måttenhet*. Denna måttenhet utvecklas genom ytterligare indelning i alikvota /lika stora/ delar till en *måttstock*. (Innan de har blivit pengar har guld, silver och koppar redan sådana måttstockar i sina metallvikter ...).²⁵ Så förvandlar sig penningvaran från mått på värdena till måttstock för priserna. Två heltigenom skilda funktioner: ty ”Mått på värdena är de”, pengarna, ”som den samhällliga inkarnationen av mänskligt arbete, prismåttstock däremot såsom fastställd metallvikt. Som värdemått tjänar de till att förvandla de mångskiftande varornas värden i priser, i föreställda guldmängder. Som prismåttstock mäter pengarna dessa guldmängder ... För prismåttstocken måste en bestämd guldsvikt fixeras som måttenhet. Här, som i alla måttbestämningar av storheter med samma benämning blir måttförhållandenas fasthet avgörande.” Som mått på värdena däremot ”kan guldet⁺ tjäna endast, därför att det självt är en arbetsprodukt och alltså latent /der Möglichkeit nach/ ett föränderligt värde”.²⁶ (Förväxling av dessa båda formbestämningar, anmärker Marx i *Till Kritiken*, ”har framkallat de tokigaste teorier”.²⁷)

Så mycket om varucirkulationens inledande²⁸ process, prisbildningen (”inledande” i den betydelsen, att varje varucirkulation som priser förutsätter bestämda bytesvärden²⁹). I denna process har vid penningen vuxit fast vissa formbestämningar, som endast karakteriserar den i dess funktion som värdemått (resp. som prisernas måttstock). Låt oss nu iakttaga hur pengarna förhåller sig i det verkliga varuutbytet, och om de egenskaper, som de förvärvar däri, inte träder i motsättning till de, som vi redan känner till.

²¹ *Till kritiken* 60f (korr)/ty 51 f. (Jfr *Kapitalet I*, s. 85/ty 113.)

Att – som H. Block menar (a.a. 73) – ”värdesvängningar/Wertschwankungen/” hos guldet, ”som når en viss höjd, också gör guldets värdemättningsfunktion omöjlig” (man tänker på pappersmarken i den tyska 20-talsinflationen), är naturligtvis ingen invändning mot Marx’ lära om guldet som värdemått.

²² *Kapitalet I*, s. 83f/ty III. (I *Rohentwurf* behandlas inte frågan om den dubbla myntfoten i detta sammanhang.)

²³ ”Att pengarna”, läser vi i *Rohentwurf*, ”är prisernas mått, att alltså bytesvärden jämförs med varandra i /an/ pengarna, är den bestämning, som ger sig av sig själv.” (*Grundrisse* 104 – jfr s. 862.)

²⁴ I *Till kritiken*, liksom också i *Kapitalet*, förutsätter Marx, ”för förenklingens skull”, guld som penningvara.

²⁵ *Kapitalet I*, s. 84/ty 112. /Parentes, liksom spärr, insatt av Rosd./

⁺ I tyska uppl. står ‘Geld’ i stället för ‘Gold’.

²⁶ *Kapitalet I*, s. 85/ty 113.

²⁷ *Till kritiken* /fel sidhänvisning, ty 49, i tyska upplagan/. – En utförlig behandling av dessa teorier finner man i *Till kritiken* (kapitlet Teorier om pengarnas måttenhet) liksom i *Grundrisse* (den första utarbetningen av det nämnda kapitlet), s. 676-690.

²⁸ ”Cirkulationens första process är så att säga en teoretisk, förberedande process för den verkliga cirkulationen.” (*Till kritiken*, s. 57f/ty 49.)

²⁹ *Grundrisse*, s. 103.

Kapitel 7. Pengarnas funktioner

B) Pengarna som cirkulationsmedel

Som varje ekonomiskt förhållande visar även varucirkulationen två skilda aspekter (om än nära knutna till varandra): Såvida den ”överför varor från den hand vari de är ickebruksvärden till den hand vari de är bruksvärden” är det endast ”tillägnande av det naturliga för mänskliga behov”, alltså samhällelig ämnesomsättning /Stoffwechsel/. Men i den mån denna ersättning av bruksvärden sker via det genom pengar förmedlade privatutbytet, och varornas relationer till varandra kristalliseras som olika bestämningar hos pengarna, är den ”samtidigt produktion av bestämda samhälleliga produktionsförhållanden”, alltså formbyte /Formwechsel/.¹ Och det är endast denna processens andra sida, som Marx betraktar i sin analys.²

Till att börja med erbjuder varucirkulationen bara bilden av pengarnas och varans växling av plats och händer, en växling som äger rum miljardfalt. Varucirkulationen ”utgår från oändligt olika punkter och återvänder till oändligt olika punkter” utan ”att den verkliga utgångspunkten även” vore ”återvändspunkten”: ”Varan utbytes mot pengar, pengarna utbytes mot varan”, och ”denna ständiga förnyelse av samma process ... upprepar sig i det oändliga”.³ Emellertid erbjuder varucirkulationen ”närmare betraktad ... även andra fenomen; sammanslutningens eller utgångspunktens återvändelse i sig”. I detta hänseende kan nämligen cirkulationen (då det inom denna uppträder två element, varan och pengarna) lika väl som varans rörelse uppfattas som pengarnas. ”Säljer jag för att köpa, så kan jag likaväl köpa för att sälja ... Betraktar jag det som ren cirkulation, måste det vara likgiltigt på vilken punkt jag griper in för att fixera den som utgångspunkt.” I själva verket framkommer dock i de båda fallen olika kretslopp: $V - P - V$ och $P - V - P$. ”I det första fallet är penningen bara medlet för att erhålla varan och varan målet; i det andra fallet är varan bara medel för att erhålla pengar och pengarna målet”.⁴ Det andra kretsloppet förutsätter dock, då extremerna $P - P$ bara kvantitativt kan skilja sig från varandra (och därför det andra P :et måste vara större än det första), ett utbyte av icke-ekvivalenter, ”gömmar alltså under formerna pengar och vara mera utvecklade produktionsförhållanden och är inom den enkla cirkulationens sfär blott reflexen av en högre rörelse.”⁵ Vi måste därför än så länge inskränka oss till cirkulationsformen $V - P - V$ (sälja för att köpa).

Vilken roll tillkommer nu pengarna i kretsloppet $V - P - V$?

Tjänade de ovan till att förse varuvärlden med materialet till dess prisuttryck, så måste de uppenbarligen i det verkliga varuutbytet framförallt realisera varornas pris, de måste uppträda som ”prisernas förverkligare”.

Här måste dock erinras: inte varje varuutbyte grundlägger varucirkulationen. Denna förutsätter inte bara ”en omkrets av utbytandet, en totalitet därav, i ständigt flöde och försiggående mer eller mindre på hela samhällets yta”⁶; den förutsätter även, som vi redan vet, ”att varorna ingår i bytesprocessen som *prisbestämda* varor” och att följaktligen även ekvivalentvaran redan innehar sin penningkaraktär.⁷

¹ *Kapitalet I*, s. 90 (korr)/ty 119; *Till kritiken*, s. 43f(korr)/ty 36f.

² Jfr s. 85-87 i detta arbete.

³ Från denna synpunkt, tillfogar Marx, kan varucirkulationen betraktas ”som en dålig oändlig process” i hegelsk mening. (*Grundrisse*, 111 och 865.) – Om det hegelska begreppet ”den dåliga oändligheten” se Engels, *Anti-Dühring*, 65-75/*MEW* 20, s. 43-49.

⁴ *Grundrisse*, 111 f och 115.

⁵ A.a., s. 116 och *Till kritiken*, 125 (korr)/ty 102.

⁶ I denna mening är cirkulationen ”som första totalitet bland de ekonomiska kategorierna ..., även den första form, vari icke bara som händelsevis i ett penningstycke, eller i bytesvärdet, det samhälleliga förhållandet framträder som något av individerna oavhängigt, utan som den samhälleliga rörelsens själva helhet.” (*Grundrisse* 111.)

⁷ *Till kritiken*, s. 83 (korr)/ty 69.

Emellertid: ”Vid källan för sin produktion är guld vara liksom varje annan vara. Dess relativa värde och ... varje annan varas relativa värde framställer sig här i de kvantiteter i vilka de ömsesidigt utbytes. Men i cirkulationsprocessen är denna operation redan förutsatt; i varupriserna är guldets eget värde redan givet. Det kan därför inte finnas något felaktigare än den föreställningen att guld och vara *inom cirkulationsprocessen* inbördes träder i ett förhållande av omedelbar byteshandel, och följaktligen deras relativa värde tas fram genom deras utbyte som enkla varor”.⁸ Håller man fast vid denna föreställning, så ”förbiser man just det man skall se, nämligen vad som sker med *formen*. Man förbiser att guldet som ren vara betraktat inte är pengar, och att de andra varorna, när deras priser uttryckes i guld, blir satta i relation till guldet såsom deras *egen penninggestalt*”.⁹ M.a.o.: I cirkulationen förvandlas varorna inte bara reellt till pengar, utbytes mot verkliga pengar, utan realiserar som pris. Prisbildningen är alltså varucirkulationens förutsättning, inte dess resultat.

Av att pengarna bara kan cirkulera prisbestämda varor, följer att den för cirkulationen erforderade mängden guld och silver till att börja med bestäms genom totalsumman av de varupriser som skall realiserar. Denna prissumma själv ”är emellertid bestämd för det första: genom de enskilda varornas priser; för det andra: genom den massa av varor som till bestämda priser kommer i cirkulation ... För det tredje emellertid beror den kvantitet pengar som erfordras till cirkulationen inte bara på totalsumman av de priser som skall realiserar, utan även på den hastighet med vilken pengarna omlöper ... Om en daler på en timme gör 10 inköp på vardera en daler, utbyter sig tio gånger, så utför den precis¹⁰ samma affär, som tio daler skulle göra, som endast utför ett inköp på en timme. Hastigheten är det negativa momentet; den ersätter kvantitet, genom den mångfaldigar sig ett mynt”.¹¹ Visserligen utgår penningomloppet ”inte från ett centrum, och inte heller återvänder den till ett centrum från periferins alla punkter (som hos de sedelutgivande bankerna /Notenbanken/¹² och till en del hos statspengarna)¹³; utan från oändligt många punkter och återvänder till oändligt många punkter ... Cirkulationsmedlets hastighet kan alltså endast till en viss punkt ersätta det cirkulerande mediets /Mediums/ kvantitet”. Av denna anledning ”måste ... en bestämd mängd betalningar göras *samtidigt* ... Det behövs alltså för cirkulationen ett bestämt kvantum pengar, som alltid kommer att befinna sig i cirkulation och som är bestämt genom den totalsumma som utgår från cirkulationens samtida utgångspunkter, och den hastighet med vilken den genomkorsar sin bana ... Hur mycket det cirkulerande mediets kvantitet än är utsatt för ebb och flod så utbildas ändå en genomsnittsnivå, – i och med att de permanenta förändringarna bara är mycket successiva, endast försiggår i långa perioder och ... ständigt paralyseras genom en massa biomständigheter”.¹⁴ Av det faktum att – cirkulationens hastighet förutsatt – det cirkulerande mediets massa är bestämt genom priserna, och icke tvärtom, följer ”att priserna icke är höga eller

⁸ A.a., s. 87 (korr)/ty 72.

⁹ *Kapitalet I*, s. 90 (korr)/ty 119.

¹⁰ I *Grundrisse*: ”quite”.

¹¹ *Grundrisse*, s. 109. – ”Lagom om ersättandet av hastighet genom massa och massan genom hastighet”, säger Marx senare på ett ställe, som handlar om kapitalets omlopp, ”har vi redan en gång mött, i penningomloppet. Den härskar likaväl i produktionen som i mekaniken. Det är en omständighet, som vi måste återkomma till vid profitkvotens utjämnning, priset etc.” (a.a., s. 418).

¹² I *Grundrisse*: ”banks of issue”

¹³ Just med denna innebörd skiljer Marx mellan det enkla och det högre, ”tillbakaböjda”, penningomloppet. ”Det är självklart att den enkla penningcirkulationen betraktad i sig själv icke är tillbakaböjd till sig själv utan består av ett otal likgiltiga och tillfälligt bredvid varandra liggande rörelser.” Men i den mån ”en tillbakaböjning äger rum här, framträder penningcirkulationen som blott framträdelse av en cirkulation, som ligger bakom den och bestämmer den. Så t.ex. om vi betraktar penningcirkulationen mellan fabrikanten, arbetaren, handelsmannen och bankiren ...” Först ”pengarnas utveckling som allmänt betalningsmedel /Zahlungsmittel/ går hand i hand med utvecklingen av en högre, förmedlande till sig själv tillbakaböjd cirkulation, som själv redan tagen under samhällelig kontroll, vari den uteslutande vikt är upphävd, som pengarna på grundval av den enkla metalliska cirkulationen ... äger”. (A.a., s. 675f och 875f – Jfr även *Till kritiken* 99f/ty 82 f./Stycket som börjar med ”Först och främst”, skall dock börja med ”Till att börja med”./)

¹⁴ *Grundrisse*, s. 109f.

låga p.g.a. att mycket eller litet pengar cirkulerar, utan att mycket eller litet pengar cirkulerar, emedan priserna är höga eller låga”.¹⁵ (Det sagda hänför sig naturligtvis inte till statliga papperspengar.) ”Detta är en av de viktigaste ekonomiska lagarna”, fortsätter Marx, ”vars bevis genom varuprisernas historia kanske är den efter-ricardoska engelska ekonomins enda förtjänst att i detalj ha påvisat”.¹⁶

Så mycket om den roll som tillkommer pengarna som medel för prisrealiseringen. Det får emellertid inte förbises, att i kretsloppet V – P – V varuprisets realisering framförallt tjänar till att förmedla denna varas utbyte mot en annan vara. Betraktar man nämligen inte det isolerade förloppet V – P eller P – V, utan hela kretsloppets resultat, så sjunker detta resultat ihop i ämnesomsättningen V – V: ”Varan utbytes mot pengar; pengarna utbytes mot vara. Så utbytes vara mot vara, bara att detta utbyte är ett förmedlat sådant.” I grunden har alltså pengarna bara ”tjänat till att utbyta den första varan mot den andra”.¹⁷ Uppmärksammas därför helheten av kretsloppet V – P – V, så framträder pengarna ”som enbart *bytesmedel* för varorna, men inte som bytesmedel överhuvudtaget, utan genom cirkulationsprocessen karaktäriserat bytesmedel, d.v.s. *cirkulationsmedel*”.¹⁸

För att rent uppfatta denna nya funktion hos pengarna måste man ställa den gentemot de funktioner som vi behandlat hittills. I den mån som pengarna nämligen ”realiserar varornas pris, utbytes varan mot dess egen ekvivalent i guld och silver ... ; men i den mån denna process enbart äger rum för att åter förvandla pengarna till vara, för att alltså utbyta den första varan mot den andra, framträder pengarna blott försvinnande, eller deras substans består bara i att de ständigt framträder som detta försvinnande, som förmedlingens bärare. Pengarna som omloppsmedel är bara omloppsmedel. Den enda väsentliga bestämdheten för pengarna för att kunna tjäna i denna karaktär är kvantitetens bestämdhet, det antal i vilket de cirkulerar /umläuft/”.¹⁹

Ur denna synpunkt, fortsätter Marx, är det ”enbart ett sken, att det skulle handla om att utbyta varorna mot guld eller silver som en särskild vara: ett sken som försvinner i och med att processen är avslutad, så snart guldets och silvrets åter är utbytt mot vara och därmed varan mot varan. Guldets och silvrets som rent cirkulationsmedel ... är därför likgiltigt mot dess beskaffenhet som en särskild naturlig vara.” Detta framträder redan i att en daler i cirkulationens kretslopp kan representera en hundra gånger större silvermassa än den som den reellt innehåller, även om den i varje bestämt utbyte endast representerar den vikt silver som en daler har. ”I cirkulationen tagen som helhet representerar 1 daler alltså 100 daler, 100 gånger större silvrevikt än den verkligen innehåller. Den är i själva verket endast ett tecken för den silvrevikt som 100 daler innehåller ... Om en varas pris betalas med en daler²⁰ ... är det avgörande att dalern verkligen innehåller x vikt silver.²¹ Vore den en falsk daler, bestående av oädel metall, ... så vore varans pris i själva verket inte realiserat; för att

¹⁵ A, a, s. 109. – Vi finner följande anmärkning på ett annat ställe i manuskriptet: ”Vid satsen att priserna reglerar quantity of currence /cirkulationsmedlets kvantitet/, och inte quantity of currency prices /cirkulationsmedlets kvantitet priserna/, eller med andra ord, that trade regulates currency /att handeln reglerar cirkulationsmedlets kvantitet, and currency does not regulate trade, is, of course, ... supposed, that price is only value translated into another language /och att cirkulationsmedlet inte reglerar handeln, är självklart förutsatt, att priset bara är värde översatt till ett annat språk/. Värde och genom arbetstiden bestämt värde är förutsättningen. Det är därför klart, att denna lag inte kan användas likformigt på prisernas fluctuations /svängningar/ i alla epoker; t.ex. i antikens Rom, där det cirkulerande mediet inte framspringer ur själva cirkulationen, ur exchange/utbytet/, utan genom rov, plundring etc.” (A. a, s. 699) – Jfr därtill *Till kritiken* s. 167/ty 135-137 och *MEW* 29, s. 316.

¹⁶ *Till kritiken*, s. 104 (korr) /ty 86.

¹⁷ *Grundrisse*, s. 112 och 122.

¹⁸ *Till kritiken*, 93/ty 77. – Som cirkulationsmedel fungerar guldets som köpmedel, eftersom i köpet och försäljningen varan och pengarna ”ständigt träder mot varandra i samma relation – försäljarens på varans sida, köparens på pengarnas sida”. (A.a., s. 96 (korr) /ty 79.)

¹⁹ *Grundrisse*, 123.

²⁰ Från och med nu talas i texten om Pund Sterling i stället för om daler. För att göra det enklare bibehåller vi beteckningen ”daler”.

²¹ I originalet: ”erhåller”.

realisera det måste den vara betald med så mycket oädel metall som = x vikt silver. Betraktat efter detta avskilda moment av cirkulationen är det alltså väsentligt, att penningheten verkligen framställer ett bestämt kvantum silver.²² Men om vi tar cirkulationens helhet, den liksom med sig själv sammanslutande processen: V – P – P – V, förhåller sig saken annorlunda. I det första fallet vore prisets realiserande enbart skenbart: bara en del av dess /varans/ pris vore realiserat ... Men om en falsk daler cirkulerade för en äkta, så gör den i cirkulationen som helhet absolut samma tjänst som om den vore äkta ... Den verkliga dalern är därför i denna process i själva verket bara ett tecken, såvida inte det moment betraktas, enligt vilket den realiserar priserna, utan processen som helhet, i vilken den bara tjänar som cirkulationsmedel och i vilken prisernas realisering bara är ett sken, bara är försvinnande förmedling”.²³

”Som rent cirkulationsmedel, i sin roll som varaktigt flöde i cirkulationens process”, är pengarna varken prisernas mått²⁴, ty som sådant är de redan satta i själva priserna; eller medel för prisernas realisation, ty som sådant existerar de i det ena momentet av cirkulationen men försvinner i totaliteten av cirkulationens moment; utan pengarna är bara prisets *representant* gentemot alla varor, och tjänar bara som medel för att varor utbyts till lika priser ... De är i detta hänseende *tecken för sig själva* ... Det följer därav, att pengar som guld och silver, i den mån de *enbart* är /existerar/ som cirkulations-, bytesmedel, kan ersättas av /genom/varje annat *tecken*, som uttrycker en bestämd kvantitet /Quantum/ av sin enhet, och så kan symboliska pengar ersätta de reella, eftersom de materiella pengarna som rent bytesmedel själva är symboliska”.²⁵

Cirkulationsmedlet som sådant erhåller i mynten sin mest utpräglade gestalt. Som mynt har pengarna ”förlorat själva sitt bruksvärde; deras bruksvärde sammanfaller med deras bestämning som cirkulationsmedel ... Därför är pengarna i myntgestalt också bara tecken, likgiltiga mot sitt material. Men som mynt förlorar de även sin universella karaktär, antar en nationell, lokal karaktär. De sönderfaller i mynt av olika sorter, allt efter det material varav de består: guld, koppar, silver etc. De erhåller en politisk titel och talar s.a.s. skilda språk i skilda länder”.²⁶

Vad Marx i *Rohentwurf* säger om växelmynt och statspapperspengar med tvångskurs, är inte mer än några spridda anmärkningar.²⁷ Han betonar i alla fall, att även i detta hänseende hans slutledningar ”har dragits just tvärtom, mot den vanliga läran. Pengarna kan ersättas, eftersom deras kvantitet har bestämts genom de priser som de cirkulerar. I den mån de själv har värde – som i det subsidiära /understödjande/ cirkulationsmedlet”, växelmynten, ”måste deras kvantitet bestämmas så, att de aldrig kan ackumuleras²⁸ som ekvivalent och alltid i själva verket bara figurera som bihjul till det egentliga cirkulationsmedlet. Men i den mån de skall ersätta cirkulationsmedlet självt”, statspapperspengar /som t.ex. riksbankssedlar/, ”får de inte ha något värde alls, d.v.s. deras värde måste existera utanför dem” /pengarna som statspapperspengar/.²⁹ Pengarnas värde kan alltså ”erhålla en existens skild från sin materia, från sin substans ... utan att för det upphäva privilegiet hos denna särskilda vara”, d.v.s. guldet eller silvret, ”genom att den särskildgjorda /besondere/ existensen måste fortsätta att erhålla sin denomination /benämning/ från den särskilda /besondere/ varan”.³⁰

Här ser vi att, medan i pengarnas funktion som cirkulationsmedel ”deras materiella existens, deras substrat /ung: extrakt/ som bestämt kvantum guld eller silver, är likgiltigt, deras antal däremot /är/ väsentligt bestämt”, (då de bara så kan vara ”ett tecken på sig själva”), ”så var, i deras bestämning

²² I originalet: ”guld och silver”.

²³ A, a, s. 123f.

²⁴ Skulle heta: ”värdenas mått”.

²⁵ A.a. s. 125f. – Här uppträder pengarnas ”symbolteori” (jfr kapitel 5, s. 123-125) reducerad till det rätta måttet.

²⁶ *Grunddragen*, 53f (korr) /ty 137.

²⁷ Här måste framför allt hänvisas till s. 698f i *Grundrisse*.

²⁸ I originalet: ”kan ackumulera”.

²⁹ *Grundrisse*, 699.

³⁰ A, a, s. 84.

som mått, vari de bara var använda ideellt, deras materiella substrat väsentligt, men deras kvantitet och deras existens överhuvudtaget likgiltig". Och just ur denna motstrid mellan penningfunktionerna³¹, anmärker Marx vidare, "förklaras det annars oförklarliga fenomenet, att om metallpengarna, guld och silver, förfalskas genom tillsättning av lägre metall, nedvärderas /deprecieras/ pengarna och priserna stiger, – eftersom i detta fall prisernas mått³² inte längre är produktionskostnaderna av låt oss säga ett uns guld utan av det uns, som till 2/3 är uppblandat med koppar etc.": men att "å andar sidan, om pengarnas substrat ... /är/ helt upphävt och ersätts genom papper med tecken på bestämda kvantiteter /Quanta/ reella pengar, i den kvantitet som krävs av cirkulationen³³, så cirkulerar /kursier/ papperet till guldets och silvrets fulla värde. I första fallet /där pengarna förfalskas, där nedvärderas de/, eftersom cirkulationsmedlet är pengarnas material i deras måttfunktion, och på samma gång det material, vari priset slutligen realiserar /sich ... als definitiver realisiert/. I andra fallet /där papperspengar används, där nedvärderas de inte/, eftersom papperspengarna bara fungerar /wirkt/ "i sin bestämning som cirkulationsmedel".³⁴ /Då krävs det bara, att de finns i en viss kvantitet./

Så mycket om pengarnas funktion som cirkulationsmedel, som *Rohentwurf* utvecklar den. Marxistiskt skolade läsare har säkerligen direkt upptäckt skillnaden mellan denna framställning och den i *Till kritiken* och i *Kapitalet*. Ty här saknas inte bara undersökningen av växelmyntet och papperspengarna utan även den utförliga analysen av kretsloppet V-P-V, som finns i kapitlet om cirkulationsmedlet i de båda senare verken.³⁵ Vad *Rohentwurf* alltså erbjuder på denna punkt, är knappast mera än en flyktig skiss. Den utgör ändå ett välkommet fullständigande, såtillvida som den styr rakt på de funktioner hos pengarna som de uppfyller vid varuprisernas realisering och som egentligt cirkulationsmedel. På så vis bidrar den till förståelsen av de senare framställningarna. Vi kommer för övrigt att se det samma i nästa kapital.

³¹ "Det strider emellertid mot det sunda mänskliga förnuftet, att hos de blott tänkta pengarna allt är beroende av deras materiella substans, och hos de sinnligt existerande mynten allt är beroende av ett ideellt sifferförhållande." *Till kritiken*, 122/ty 100.

³² Här skulle det återigen heta "värdenas mått".

³³ Bara i hänseende till statspapperspengarna låter alltså Marx "pengarnas kvantitetsteori" gälla. (Jfr även *Till kritiken*, 119-121/ty 98.)

³⁴ *Grundrisse*, s. 126f.

³⁵ *Till kritiken*, 82f /ty 69 och *Kapitalet I*, s. 90-98/ty 118-128.

Kapitel 8. Pengarnas funktioner

C) ”Pengarna som pengar”

1. Allmänt

Vi har hittills i huvudsak lärt känna två funktioner hos pengarna: som värdemått och som cirkulationsmedel. I den första funktionen verkade de bara som ideella, i den andra bara som symboliska pengar. Men nu måste vi betrakta former, där det gäller pengarnas verkliga närvaro ”i deras metalliska kroppslighet”, och där de å andra sidan framträder ”som *enda värdegestalt* eller som *bytesvärdets enda adekvata tillvaro* gentemot alla andra varor som blotta bruksvärden”.¹ Det är här Marx talar om ”pengar som pengar” eller om ”pengarna i sin tredje bestämning”.

Vad som menas, är ”det allmänna bytesmedlets *självständiggörande* /verselbständigung/ såväl gentemot samhället, som gentemot den enskilde”;² ett självständiggörande som i sig redan låg i pengarnas begrepp, men som å andra sidan först är utbytesprocessens produkt, och därför måste komma till uttryck i utvecklingen av pengarnas olika formbestämningar. Så sker övergående redan i dess funktion som cirkulationsmedel. Genom försäljningen V-P blir nämligen varje gång det guld eller silver, ”vilket som värdenas mått bara var ideella pengar ... förvandlat till verkliga pengar”. Varans penningförpuppning⁺ bildar därför ”ett självständigt avsnitt av dess liv, där den kan dröja för kortare eller längre tid”.³ Men om vi betraktar akten V-P i sammanhang med kretsloppet V-P-V, så tjänar här denna penningförpuppning enbart ämnesomsättningen V-P, har alltså bara en övergående, försvinnande karaktär. Som fast värdekristall, som självständiggjort värde, framträder pengarna först när de inte längre tjänar blott som utbytesprocessens förmedlare, utan snarare träder gentemot varorna som icke-cirkulationsmedel.

Pengarna uppträder, enligt Marx, i sin tredje bestämning i tre gestalter: 1. som skatt, 2. som betalningsmedel, och 3. som världsmünt eller världspengar. I den första förblir pengarna utanför cirkulationen, drar sig tillbaka ur den; i den andra inträder de visserligen i denna, dock inte som cirkulationsmedel; och slutligen i den tredje formen bryter de genom den inre cirkulationens skrankor, den av statliga gränser inramade cirkulationen, för att verka som allmän ekvivalent i den internationella handeln, på världsmarknaden.⁴ Och bara ur betraktandet av alla dessa former kan den verkliga betydelsen av kategorin ”pengar som pengar” framgå.

Men här måste anmärkas: just på denna punkt (i härledningen av den ”tredje bestämningen”) avviker *Rohentwurf* betydligt från *Till kritiken* och *Kapitalet*. *Rohentwurf* uppfattar nämligen kategorin ”pengar som pengar” väsentligen som utvecklingen av formen P-V-P.⁵ I själva verket visar betraktandet av detta kretslopp tydligt, att pengarna här ”varken gäller enbart som mått, eller som bytesmedel eller som båda, utan att de dessutom har en tredje bestämning”, att de ”besitter en självständig existens cirkulationen förutan, och i denna nya bestämning kan dras ur cirkulationen såsom varan alltid definitivt måste dras ur cirkulationen”.⁶ Men eftersom kretsloppet P-V-P, som redan framhävts⁷, ”under formerna pengar och vara gömmer *mer utvecklade* produktionsförhållanden”, d.v.s. inte visar på den enkla varu-, utan på den kapitalistiska produktionens herravälde, beslöt Marx redan i skriften *Till kritiken*, att inte utveckla pengarnas tredje bestämning ur kretsloppet P-V-P, utan ”ur varucirkulationens omedelbara form V-P-V”⁸, och vi måste här följa denna korrigerade uppfattning. Desto mer, som vi redan i *Rohentwurf* kan se hur pengarnas tredje

¹ *Kapitalet* I, s. 111 (korr.)/ty 144/ eng 130.

² *Die Deutsche Ideologie* /Den tyska ideologin/, s. 380.

⁺ Rosd. har frångått *Till kritiken*s text, som här har ”guldförpuppning”.

³ *Till kritiken*, s. 86 o. 88 /ty 71 o. 73.

⁴ A.a. s. 154 ff/ty 125 ff.

⁵ Det bekräftas även genom Marx' brev till Engels 2.4.1858. (I *Till Kritiken*, s. 221% MEW 29, s. 317.)

⁶ *Grundrisse*, s. 117.

⁷ Se föregående kapitel, s. xxx 139f.

⁸ *Till kritiken*, s. 125/ty 102.

bestämning visar sig redan i cirkulationsformen V-P-V, såvida de inte verkar som blott cirkulationsmedel.⁹

2. Pengar som skatt

Mest slående framträder pengarnas självständiggörande i deras form som skatt. Vi såg: Varucirkulationen ”spränger de tidsbestämda, lokala och individuella skrankorna för produktutbytet just genom att klyva den ... *omedelbara identiteten* mellan utbyte av den egna och inbyte av den främmande arbetsprodukten, i motsatsen mellan försäljning och köp ... Ingen kan sälja utan att någon annan köper. Men ingen behöver köpa omedelbart, bara för att han själv har sålt.”¹⁰ ”Guldets självständiggörande som pengar är ... framförallt ett iögonfallande uttryck för cirkulationsprocessens eller varumetamorfosens sönderfallande i två skilda akter, som likgiltigt består bredvid varandra.”¹¹ Genom klyvningen av kretsloppet V-P-V blir det nämligen möjligt, att varusäljaren avsiktligt isolerar akten V-P, inte låter den fortskrida till P-V, för att få tag i varans penninggestalt. Pengarna förstenas i detta fall till skatt och varusäljaren blir skattbildare.

I förväg måste dock sägas: Fast skattbildningens process är ”gemensam för all varuproduktion”, så ”spelar den som *självändamål* en roll enbart i varuproduktionens utvecklade förkapitalistiska former”.¹² Ty ”ju mindre utvecklad produktens varukaraktär /karaktär av vara/ är, ju mindre bytesvärdet bemäktigt sig produktionen i hela dess bredd och djup, desto mer framträder pengarna som den egentliga rikedom som sådan, som den allmänna rikedom, gentemot dennas inskränkta framställningssätt i bruksvärden.”¹³ Därav skattbildningens stora betydelse i de primitiva samhällena, där blott överskottet av bruksvärden förvandlar sig till varor och där ”det traditionella och på egna behov inriktade produktionssättet motsvaras av /entspricht/ en fast avgränsad krets av behov”.¹⁴ I sådana samhällen är guld och silver det adekvata sättet för överskottets tillvaro, och samtidigt ”den första form, vari rikedom fasthålls som abstrakt samhällelig rikedom”. Det förklarar för oss varför ”alla andra varors ackumulation” är ”mindre ursprunglig, än ackumulationen av guld och silver”. Det sammanhänger för det första med de ädla metallernas naturliga egenskaper, med deras oförgänglighet. ”Ackumulationen är en process ... som väsentligen försiggår inom tiden.” Men varje bruksvärde som sådant ”gör sin tjänst /dient/ genom att konsumeras, d.v.s. förintas”, varvid denna förintelse även betyder bytesvärdets förintelse. ”Däremot är pengarnas substans, deras materialitet, själva den form, i vilken de representerar rikedom.” Om därför pengar ”framträder som allmän vara på alla platser, i sin rumsliga bestämning, så ... också i sin tidsmässiga bestämning. De bevaras som rikedom i alla tider, ... de är den skatt, ‘som varken förtärs av mal eller rost’. Alla varor är bara förgängliga pengar; pengarna är den oförgängliga varan.”¹⁵ Men för det andra tillfredsställer ”varan som bruksvärde ... ett särskilt behov och utgör ett särskilt element i den materiella rikedom. Men varans *värde* mäter graden av dess attraktionskraft på alla element av den materiella rikedom och mäter därför sin ägares *samhälleliga rikedom*. För den barbariskt primitive varuägaren ... är värdet oskiljaktigt från värdeformen och ökningen av guld- och silverskatten därför en värdeökning. Pengarnas värde växlar visserligen, dels som en följd av pengarnas egna, dels på grund av varornas värdeförändringar. Men detta hindrar å ena sidan inte, att 200 uns guld liksom förr innehåller mer värde än 100, 300 mer än 200 o.s.v., eller å andra sidan, att guldets metalliska

⁹ Ovannämnda brev, i *Till kritiken* s. 222/ty MEW 29, s. 317.

¹⁰ *Kapitalet I*, s. 97 (korr.) /ty 127.

¹¹ *Till kritiken*, s. 127 (korr.)/ty 104.

¹² *Kapitalet II*, s. 77 (korr.)/Sa 56/ty 88.

¹³ *Kapitalet III*, s. 538 (korr.)/Sa 568/ty611 f.

Övers: Textens förvanskning genom Bohmans ”moderniserande” översättning framgår t.ex. av sista satsen, som hos honom lyder: ”i kontrast till sin begränsade existens som bruksvärden”.

¹⁴ *Kapitalet I*, 111 f (korr.) /ty 144.

¹⁵ *Grundrisse* 142.

naturaform förblir den allmänna ekvivalentformen för alla varor, det omedelbart samhällliga förkroppsligandet /Inkarnation/ av allt mänskligt arbete.”¹⁶

Men om skattbildningen som sådan är karakteristisk just för förkapitalistiska tillstånd, så uttrycker den samtidigt tendenser, som till sist driver till upplösning av dessa primitiva tillstånd och till undergång för de samfälligheter som motsvarar dem.¹⁷ Ty ”varje form av den naturliga rikedom, innan den är pantsatt och övergiven /versetzt/ av bytesvärdet, förutsätter en väsentlig relation mellan individen och föremålet, så att individen enligt en av sina sidor blir till föremål i saken, och hans innehav av saken samtidigt framträder som en bestämd utveckling av hans individualitet: rikedom i får framträder som individens utveckling som herde, rikedom i säd som utveckling som jordbrukare o.s.v. Pengarna däremot, som den allmänna rikedomens individ¹⁸, ... som enbart samhällligt resultat, förutsätter ingalunda en individuell relation till sin innehavare; att inneha dem är inte utvecklingen av några som helst väsentliga sidor i hans individualitet, ... då detta samhällliga förhållande samtidigt existerar som ett sinnligt yttre föremål, som mekaniskt kan bemäktigas, och likaså förloras. Dess relation till individen framträder alltså som rent tillfällig; under det att denna relation till en sak, som inte alls sammanhänger med hans individualitet, genom denna saks karaktär, ger honom det allmänna herraväldet över samhället, över hela världen av njutningar, arbeten etc.” (”Det vore detsamma som om upphittandet av en sten, helt oavhängigt från min individualitet, skulle förskaffa mig kunskaper i alla vetenskaper”.¹⁹)

”Den samhällliga makten blir så till privatpersonens privatmakt”.²⁰ Men det som ”lånar sig till allt, och för vilket allt lånar sig till allt, uppträder som det *allmänna korrptions- och prostitutionsmedlet*”²¹ Ty, ”som allt kan avyttras /alienerbar ist/ mot pengar, kan också allt förvärfvas genom pengar, ... och det beror på slumpen, vad individen kan tillägna sig eller inte, eftersom det beror på de pengar som han innehar ... Det finns inget som inte kan avyttras, eftersom allt kan avyttras mot pengar. Det finns inget högre, heligare etc., eftersom allt kan tillägnas genom pengar. För pengarna finns inte de heliga och religiösa ting, som inte kan vara i någons ägo, inte heller kan värdesättas eller pantsättas eller avyttras, ting som är undantagna från den mänskliga handeln – precis som alla är lika inför Gud”.²² Och just därför måste pengarna i sin tredje

¹⁶ *Kapitalet I*, 114 (korr.)/ty 147.

¹⁷ I denna betydelse talar Marx om pengarnas (och handelns) ”upplösande verkan” på de ursprungliga samfälligheterna. (I *Rohentwurf* avses visserligen ibland något annat med ”pengarnas upplösande verkan”; nämligen att pengar är medlet, ”att sönderdela ... innehavet i otaliga fragment och förtära dessa en i taget genom utbytet ... (Utan pengar en massa icke utbytbara, icke alienerbara föremål.)” – *Grundrisse* 754.)

¹⁸ Jfr not 17, kapitel 4 ovan.

¹⁹ *Grundrisse* 133. – Marx anknuter här till sin kritik av pengarna i *Ökonomisch-Philosophischen Manuskripten* från 1844. Han säger där, kommenterande ett ställe ur Goethes ”Faust”: ”Det som är mitt /für mich/ genom pengarna, det jag kan betala, d.v.s. det pengarna kan köpa, det är jag, själva pengarnas ägare. Så stark som pengarnas kraft, så starkt är jag ... Det som jag är och förmår, är alltså inte alls bestämt av min individualitet. Jag är ful, men jag kan köpa den vackraste hustru. Följaktligen är jag inte ful, för fulhetens verkan, dess avskräckande kraft har förintats av pengarna. Jag är – enligt min individualitet – lam, men pengarna skaffar mig 24 fötter; alltså är jag inte lam. Jag är en dålig, oärlig, samvetslös, andefattig /intetsägande/ människa, men pengarna är ärade, alltså även deras ägare. Pengarna är det högsta goda, alltså är deras ägare god, – pengarna upphöjer mig över mödan att vara oärlig; jag förutsätts alltså vara ärlig. Jag är andefattig, men pengarna är alltings verkliga ande, hur skulle då deras ägare kunna vara andefattig? Dessutom kan han köpa sig de snillrika /Geistreich/, och det som är makten över de snillrika, är det inte snillrikare än den snillrike? Jag, som genom pengarna förmår allt som ett mänskligt hjärta längtar efter, äger inte jag alla mänskliga tillgångar? Förvandlar alltså inte mina pengar alla min brister till deras motsats?” (A.a., s. 105.) Detta påminner om hur den amerikanske bilmagnaten Henry Ford vid en rättegångsförhandling parerade en förebräelse om bristande kunskap med att han inom 5 minuter kunde förse sig med folk med erforderlig kunskap. (K. Sward, *Legend of H. Ford*, 1948, s. 105.)

²⁰ *Kapitalet I*, s. 113 (korr.)/ty 146.

²¹ *Grundrisse* 895. (Jfr de talrika ställen hos Marx och Engels som handlar om den ”allmänna slätstrukenhet /Venalitet”, som är förbunden med penningförhållandet.)

²² A.a. 723. /Vid översättningen av Marx’ delvis latinska text har vi haft hjälp av den engelska upplagan, s. 839, som också redovisar källan till de religiösa vändningarna: Institutiones, II, 1 (en historisk-dogmatisk rättslärobok i 4 delar, utgiven av den östromerske kejsaren Justinianus)./ (Jfr *Kapitalet I*, 113 (korr.)/ty 145, där Marx talar om

bestämning – i den mån ”de inte själva är samfällighet” (som i det borgerliga samhället) – nödvändigt leda till sönderdelning /Zersetzung/ av den gamla, på bruksvärde grundade samfälligheten.²³

Detta desto mer, som driften till skattbildning till sin natur är gränslös. ”I guld och silver innehar jag den allmänna rikedom i dess gedigna form; ju mer jag anhopar därav, ju mer tillägnar jag mig den allmänna rikedom. Är guld och silver den allmänna rikedom, så representerar de, som bestämda kvantiteter, rikedom bara i en bestämd grad, alltså icke-adekvat /unentsprechend/. Det hela måste ständig driva vidare utöver sig självt”.²⁴ ”Pengarna är därför”, fortsätter Marx, ”inte bara ett föremål för begäret att berika sig /Bereicherungssucht/ utan det är föremålet för detsamma. De är väsentligen den heliga penninghungern. Begäret att berika sig som sådant, som en särskild form av driften, d.v.s. som skild från begäret efter särskild rikedom, alltså t.ex. begäret efter kläder, vapen, smycken, kvinnor, vin etc., är bara möjligt, så snart den allmänna rikedom, rikedom som sådan, är individualiserad i ett särskilt ting, d.v.s. så snart pengarna är satta /förverkligade/ i sin tredje bestämning. Pengarna är alltså inte bara föremål för utan samtidigt källa till begäret att berika sig.” ... ”Det, som i själva verket ligger till grund är att bytesvärdet som sådant, och därmed dess förmering, blir ändamål”.²⁵ Sedan äger ”varumetamorfosen V-P rum ... för dess egen metamorfos’ skull, för att förvandla varan från särskild naturlig rikedom till allmän samhällelig rikedom. *I stället för ämnesomsättningen blir formväxlingen självändamål.* Från att blott ha varit form, slår bytesvärdet om till rörelsens innehåll”.²⁶ Penningdyrkandet har därför ”sin asketism, sin försakelse, sin självupppoffring – sparsamheten och måttligheten, föraktandet av världsliga och förgängliga njutningarna; jagandet efter den *eviga* skatten. Därav den engelska puritanismens och även den holländska protestantismens samband med penninggörandet”.²⁷ Men om man går till sakens grund, så framträder skattbildarens²⁸ till synes komiska gestalt i annat ljus: ty även här ”är anhopandet av pengar för pengarnas egen skull den barbariska formen av produktion för produktionens egen skull, d.v.s. utvecklingen av det samhälleliga arbetets produktivkrafter utöver de traditionella behovens skrankor”.²⁹ Och just därför: ”Ju mindre

penningcirkulationens ”alkemi”, som ”inte ens helgonknotorna kan motstå ... och ännu mindre kan finare res sacrosanctae /heliga föremål”.)

²³ ”Under antiken”, läser vi i *Rohentwurf*, ”var inte bytesvärdet knutpunkten; det uppträder så enbart hos handelsfolken, vilka dock endast hade carrying trade /transporthandel/, och inte själva producerade. Ätminstone var det bisak hos fenicier, kartager o.s.v. De kunde likaväl leva i den antika världens mellanrum, som judarna i Polen eller under medeltiden. Denna värld var snarare själv förutsättningen för sådana handelsfolk De slås ju också sönder var gång de kommer i allvarlig konflikt med antika samfälligheter. Hos romarna och grekerna etc. framträder pengarna först otvunget i sina båda första bestämningar som mått och cirkulationsmedel, och inte särskilt utvecklade i någon. Men så snart deras handel utvecklas, eller som hos romarna, erövringen för pengar i massor till dem – kort sagt, plötsligt på ett visst stadium av deras ekonomiska utveckling uppträder pengarna nödvändigt i sin tredje bestämning, och ju mer de utbildar sig i denna bestämning, desto mer framstår pengarna som undergång av deras samfällighet.

”(Grundrisse, s. 134.)

²⁴ A.a. 872.

²⁵ A.a., s. 133f o. *Till kritiken*, s. 135 (korr.)/ty 110.

²⁶ *Till kritiken*, s. 130/ty 106.

²⁷ *Grundrisse* s. 143. Just denna tankegång har senare – som någonting helt nytt – tjtats av borgerliga sociologer och ekonomer.

²⁸ *Till Kritiken*, s. 146/ty 118.

²⁹ ”Pengarna som individualiserat bytesvärde och därmed förkroppsligad rikedom, har sökts i alkemin; den figurerar i denna bestämning i monetär (merkantil)-systemet. Föreepoken till det moderna industriella samhällets utveckling öppnas med den allmänna penninglystnaden, såväl från individernas som från staternas sida. Den verkliga utvecklingen av källorna till rikedom som från staternas sida försiggår liksom bakom deras rygg, som medel, att få tag i rikedomens representant ... Jakten efter guld i alla länder leder till deras upptäckt; till ny statsbildning; närmast till ökning av /antalet/ varor som kommer ut i cirkulationen och av varor som leder till nya behov och av varor som drar in avlägsna världsdelar i utbytets och ämnesomsättningens process. ”Enligt denna sida var därför pengarna i sin tredje bestämning ”ett dubbelt medel, att utvidga rikedom till universalitet och dra utbytets dimensioner över hela jorden; att överhuvud skapa bytesvärdets verkliga allmänhet i ämne och rum.” (*Grundrisse*, s. 136.)

utvecklad varuproduktionen /är/, desto viktigare ... /är/ bytesvärdets första självständiggörande som pengar, skattbildningen ...”³⁰

Så mycket om den egentliga skattbildningen, som ”vill fasthålla och förvara” pengarna, ”som abstrakt”, från samhälleligt sammanhang oavhängig ”rikedom”, och ”vari självständiggörandet, bytesvärdets adekvata tillvaro endast beskådas i sin omedelbart tingsliga form som guld”.³¹ Som Marx upprepade gånger framhäver, försvinner denna form ”mer och mer i det borgerliga samhället”, för att göra plats åt andra former av skattbildning, ”som framgår ur själva cirkulationens mekanism och egentligen bara är cirkulationens vilopunkter”.³²

Så leder redan arbetsdelningens blotta faktum och åtskiljandet av köp och försäljning stundtals till anhopning av omloppsmedel:

”Var och en är säljare av den ensidiga vara som han producerar, men köpare av alla andra varor, vilka han behöver för sin samhälleliga existens. Medan hans uppträdande som säljare är beroende av den arbetstid, som hans vara behöver för sin produktion, är hans uppträdande som köpare betingat av ständigt förnyande av livsbehoven. För att kunna köpa utan att sälja, måste han ha sålt utan att köpa.” Därav följer, ”att i cirkulationen V-P-V splittrar det andra ledet upp sig i en rad köp, som inte försiggår på en gång utan successivt i tiden, så att en del /Portion/ av P cirkulerar /umläuft/ som mynt, medan andra vilar som pengar. Pengarna är här faktiskt bara suspenderat mynt och de enskilda beståndsdelarna av den cirkulerande /umlaufenden/ myntmassan uppträder ständigt växlande, än i den ena än i den andra formen.”³³

Så uppstår på utbytets /Verkehr/ alla punkter reservfonder av mynt ”vilkas bildande, fördelning, upplösning och fortbildning ständigt växlar” och som samtidigt tjänar som tillförsel- och avförselkanaler för den ständigt kontraherande och expanderande omloppsmassan av pengar.³⁴ Därtill kommer reservfonderna, som framspringer ur pengarnas funktioner som betalningsmedel³⁵ och som världspengar³⁶, vilka vi senare skall behandla. Nödvändigheten av alla dessa fonder, framgår redan av den enkla varucirkulationens mekanism, om de än först i den kapitalistiska produktionen får större betydelse. Men det som är specifikt för denna produktion, är den skattbildning som är betingad av kapitalets omslag, alltså anhopandet ”av kapital i penningform som ligger i träda, för ögonblicket överksam, vartill hör ny ackumulerat, ännu inte anlagt /placerat/ penningkapital”.³⁷ Dessutom visar i länder med utvecklad kapitalistisk produktion ”en påfallande överfyllning av dessa skattreserver /eg. -reservoirer/ utöver genomsnittsnivån ... på stockningen i varucirkulationen ... eller varumetamorfosens avbrutna flöde”.³⁸

3. Pengar som betalningsmedel

Den andra funktionen, vari pengarna uppträder som värdets absoluta form, är i dess funktion som betalningsmedel.

I *Grundrisse* talas om denna funktion på två olika ställen: först – helt flyktigt – i slutet av ”Kapitlet om pengarna” i det egentliga *Rohentwurf* (s. 146 f), och sedan i den så kallade urtexten av *Till*

³⁰ *Till kritiken*, s. 137 (korr.)/ty 111 f.

³¹ *Grundrisse*, s. 886.

³² A.a.

³³ *Till kritiken*, s. 127f. (korr.)/ty 104.

³⁴ A.a., 130f/ty 106 och *Kapitalet I*, 115/ty 148.

³⁵ ”Pengarnas utveckling som betalningsmedel framtvingar penningackumulationer för skuldsummornas förfallotermener. Medan hopsamling av skatter /Schatzbildung/ som en självständig form för att göra sig rik försvinner med det borgerliga samhällets utveckling, växer tvärtom de ihopsamlade skatterna i form av reservfonder av betalningsmedel.” (*Kapitalet I*, 122/ty 156.)

³⁶ A.a., s. 124f/ty 158f och *Till kritiken*, s. 156/ty 126.

³⁷ *Kapitalet III*, s. 289 (korr.)/Sa 286/ty 331.

³⁸ *Kapitalet I*, s. 125/ty 160. – Jfr *Kapitalet II*, s. 307 (korr.)/Sa 308/ty 350: ”På grundval av den kapitalistiska produktionen är skattbildningen som sådan aldrig ändamål utan resultat antingen av en stockning i cirkulationen – i det större penningmassor än vanligt antar skattform – eller av de genom omslaget betingade anhopningarna eller slutligen: skatten är bara bildande av penningkapital, än så länge i latent form, bestämd art fungera som produktivt kapital.”

Kritiken, (s. 873-878). Båda ställena bjuder visserligen endast på brottstycken av problemets undersökning – men det för vårt tema väsentliga framhåvs redan här.

Hittills har vi utgått från antagandet att, såvida pengarna cirkulerar, är de samtidigt reellt köpmedel, alltså att utbytets båda poler, varan och pengarna, samtidigt måste vara förhanden. Men det kan ”uppträda *tidsdifferens* mellan tillvaron av de varor som skall utbytas. Det kan ligga i de ömsesidiga prestationernas natur, att prestationen sker i dag, men motprestationen bara kan ske under ett år etc.”³⁹ I alla sådana fall ändras varumetamorfosens ursprungliga karaktär; i stället för förhållandet mellan säljare och köpare träder det mellan gäldenär och borgenär⁴⁰, och pengarna själva erhåller den nya bestämningen av betalningsmedel. Men pengarna kan bara uppträda i denna funktion, såvida de utgör ”*bytesvärdets enda adekvata tillvaro*” eller ”*varans absoluta form*”, d.v.s. redan är utvecklade i sin tredje bestämning. ”De kalla pengarna lurar”⁴¹ alltså även i funktionen av betalningsmedel.

Det som sagts tycks motsäga det faktum, att ”med *kreditsystemets* utveckling strävar den kapitalistiska produktionen efter att *upphäva* denna metalliska skranka, denna på en gång tingliga och fantastiska skranka för rikedomen och dess rörelse”.⁴² Ty ”i den mån betalningarna utjämnas”, heter det redan i *Rohentwurf*, ”framträder pengarna som försvinnande form, som bara ideellt, föreställt mått för de utbytta värdestorlekarna. Dess kroppsliga ingripande inskränker sig till utjämnning /saldering/ av de relativt obetydliga balanserna.” – ”Pengarnas utveckling som allmänt betalningsmedel, går hand i hand med utvecklingen av en högre, förmedlad, i sig själv tillbaka-böjd⁴³ cirkulation, som redan är tagen under samhällelig kontroll, vari den uteslutande /allena-rådande/ vikt är upphävd, som pengarna har på den enkla metalliska cirkulationens grundval, t.ex. i den egentliga skattbildningen.”⁴⁴ Ändock, om ”betalningarnas utjämnning i deras flöde avbryts genom plötsliga kreditrubbingar, ... så krävs plötsligt pengarna som verkligt allmänt betalningsmedel och kravet ställs att rikedomen i hela sitt omfång existerar dubbelt, ena gången som vara, andra som pengar, så att båda sätten att existera täcker varandra. I sådana krismoment framträder pengarna som den uteslutande rikedomen, vilken som sådan inte, som t.ex. i monetärsystemet, manifesterar sig i den blott föreställda, utan i den aktiva nedvärderingen /deprecieringen/ av all verklig materiell rikedom. Gentemot varornas värld existerar värdet hädanefter bara i dess adekvata uteslutande form som pengar.”

Här träder alltså en ”inneboende motsättning i pengarnas utveckling som allmänt betalningsmedel” i ljuset: ”Det är inte som mått, som pengarna krävs i sådana kretsar, ty som sådant är det likgiltigt att de är kroppsligt för handen; det är heller inte som mynt, ty de figurerar inte som mynt i betalningarna; utan det är som självständiggjort bytesvärde, som tingligt närvarande /vorhandnes/ allmän ekvivalent, som den abstrakta rikedomens materiella bärare /Materiatur/. I korthet,

³⁹ *Grundrisse*, s. 146.- Jfr *Kapitalet I* s. 116 (korr.)/ty 149: ”Med varucirkulationens utveckling utvecklas ... förhållanden, varigenom varans avyttring och realiserandet av dess pris skiljs åt i tiden ... Ett varuslag kräver längre, ett annat kortare tid för produktionen. Produktionen av olika varor är knuten till olika årstider. Den ene varan kommer till på själva marknadsplatsen, medan den andra måste förslas till en avlägsen marknad. Den ene varuägaren kan därför uppträda som säljare, innan den andre uppträder som köpare. ... Den ene varuägaren säljer en leveransfärdig /eg. vorhandne/ vara, den andre köper den, men endast som representant för pengar, eller för framtida pengar.”

⁴⁰ Jfr *Till kritiken*, s. 142 (korr) /ty 115f: ”I varans metamorfosprocess byter varuvaktarna lika ofta skinn som varan förändras eller som pengarna dyker upp i nya former. Sålunda stod varuägarna ursprungligen blott som varuägare mot varandra; så blev den ene säljare, den andre köpare, sedan var och en omväxlande köpare och säljare, därefter blev de skattsamlare och slutligen rika män. Sålunda lämnar inte varuägarna cirkulationsprocessen så som de trätt in i den. Faktiskt är de olika formbestämtheter, som pengarna får i cirkulationsprocessen, blott själva varornas kristalliserade formväxling, vilken i sin tur blott är ett föremålsligt uttryck för de i förändring stadda samhällleliga relationer, i vilka varuägarna genomför sin ämnesomsättning. I cirkulationsprocessen uppkommer nya utbytesförhållanden och som bärare av dessa förändrade förhållanden får varuägarna ny ekonomisk karaktär.”

⁴¹ ”I värdenas osynliga mått, lurar den kalla penningen.” (*Till kritiken*, 63 (korr) /ty 54)

⁴² *Kapitalet III*, s. 518 (korr) /Sa 546 /ty 589.

⁴³ Jfr not 13 i föreg kapitel (kap. 7)

⁴⁴ Jfr kapitel 22 i detta arbete.

pengarna krävs just i den form, vari de är föremål för den egentliga skattbildningen, som pengar. Deras utveckling som allmänt betalningsmedel sveper in motsättningen, att bytesvärdet har antagit former, som är oberoende av dess existenssätt som pengar, och å andra sidan att dess existenssätt som pengar just är satt som definitiv och enda adekvat form.”⁴⁵

Samma motsägelse visar sig även åt ett annat håll: ”Som betalningsmedel – pengar för sig – skall pengar representera värdet som sådant; i själva verket är det endast ett identiskt kvantum av föränderligt värde.”⁴⁶ Man såg ”att förändringen i guldets och silvrets värde inte påverkar deras funktion som värdenas mått eller räknepengar”. Denna förändring ”får dock avgörande betydelse för pengarna som skatt, ty med guld- och silvervärdets stigande eller sjunkande stiger eller sjunker guld- eller silverskattens värdestorlek. Ännu större betydelse /får denna förändring/ för pengarna som betalningsmedel”.⁴⁷ Ty ”vad som måste betalas är ett bestämt kvantum guld eller silver, vari vid tiden för kontraktsslutandet ett bestämt värde, d.v.s. en bestämd arbetstid var föremålsgjord. Men guld och silver växlar som alla andra varor sin värdestorlek med den arbetstid som krävs för deras produktion, sjunker eller stiger” i värde, ”som denna arbetstid sjunker eller stiger. Det är därför möjligt, att försäljningens förverkligande /Realisation/ från köparens sida, vad gäller tiden, sker först senare än avyttringen av den sålda varan, att samma kvantiteter guld och silver innehåller andra, större eller mindre värden, än vid den tid då kontraktet slöts. Deras specifika kvalitet, att som pengar alltid var realiserad och realiserbar allmän ekvivalent, att alltid vara utbytbara mot alla varor i förhållande till deras egna värde, får guld och silver oavhängigt av förändringar i deras värdestorlek. Men värdestorleken är, potentiellt, underkastad samma fluktuationer som varje annan vara. Om alltså betalningen levereras i en verklig ekvivalent, d.v.s. den ursprungligen avsedda värdestorleken, beror på om den arbetstid, som krävs för produktionen av en given mängd guld eller silver har förblivit densamma eller inte. Pengarnas natur, som förkroppsligad /inkarniert/ i en särskild vara, kolliderar här med dess funktion som det självständiggjorda bytesvärdet.”⁴⁸ Att den samhällseliga ämnesomsättningen, på bytesvärdenas bas, blir fullständigt försakligad och ytlig, framträder slående i alla sociala förhållandens beroende av framställningskostnaderna för metalliska naturalster, som är helt betydelselösa som produktionsinstrument, som agenter i frambringandet av rikedom.”⁴⁹

Utvecklingen av pengarnas funktion som betalningsmedel visar särskilt åskådligt hur utbytesformerna /Verkehrs-/ å sin sida återverkar på produktionsförhållandena: ”Ursprungligen framträder i cirkulationen produktens förvandling till pengar bara som individuell nödvändighet för varuägaren, såvida hans produkt inte är bruksvärde för honom själv utan först skall bli det genom att den avyttras. Men för att betala på kontrakterad tid, måste han tidigare ha sålt en vara. Helt oavhängigt av hans individuella behov har därför försäljningen genom cirkulationsprocessens rörelse förvandlats till en samhällselig nödvändighet för honom. Som tidigare köpare av en vara blir han med nödvändighet säljare av en annan vara, inte för att få pengarna som köpmedel, utan för att få dem som betalningsmedel ... Varans förvandling till pengar ... eller varans första metamorfos som självändamål – vilken i skattbildningen föreföll vara en nyck hos varuägaren – har nu blivit till en

⁴⁵ *Grundrisse*, s. 875f. Jfr *Kapitalet III*, s. 517 (korr) /Sa 545/ty 588f: ”Men varigenom skiljer sig nu guld och silver från rikedomens övriga gestalter? Inte genom värdestorleken, ty denna bestämmas av det i dem föremålsgjorda arbetet, utan som självständiga inkarnationer /förkroppsliganden/, uttryck för rikedomens samhällseliga *karaktär* ... Denna dess samhällseliga tillvaro, framträder som något utanförstående, som ting, sak, vara vid sidan av och utom den samhällseliga rikedomens verkliga element. Så länge produktionen flyter, glömmer man detta. Krediten som en likaledes samhällselig form av rikedom, tränger undan pengarna och tar deras plats. Det är förtroendet till produktionens samhällseliga karaktär som låter produkternas penningform framträda som något försvinnande och ideellt, som något enbart föreställt. Men så snart krediten skakas – och en sådan fas inträder alltid nödvändigt i den moderna industrins cykel /kretslopp/ ska nu all reell rikedom plötsligt och faktiskt förvandlas till pengar, till guld och silver, ett vansinnigt krav, som emellertid nödvändigt växer fram ur själva systemet.” (Jfr även a.a., s. 466f /ty 532 f.)

⁴⁶ *Grundrisse*, s. 871.

⁴⁷ *Till kritiken*, s. 153 /ty 124.

⁴⁸ *Grundrisse*, s. 877.

⁴⁹ A.a., s. 878.

ekonomisk funktion. Motivet till och innehållet i att sälja, för att betala, är ett ur själva cirkulationsprocessens form uppkommande innehåll i densamma.”⁵⁰

4. Pengar som världsmynt

Slutligen kommer vi till den roll som pengarna spelar som internationellt betalnings- och köpmedel, som världsmynt.

Här måste vi dock påminna våra läsare om att enligt Marx’ första uppbyggnadsplan skulle detta tema undersökas först i V. ”boken” av hans verk, alltså i ”Boken om utrikeshandeln”. Trots det finns redan i fragmenten av *Till kritikens* urtext⁵¹ ett särskilt underkapitel, som är ägnat åt världs-pengarna. Uppenbarligen kunde kategorin ”pengar som pengar” inte bli utvecklad fullständigt, utan att man samtidigt gick in på pengarnas roll i det internationella utbytet /Verkehr/. I denna mening var Marx alltså redan 1859 tvungen att lämna sin ursprungliga plan.

Hur konsekvent genomtänkt det var, visar oss läsningen av underkapitlet om världspengarna, som föreligger såväl i den nämnda urtexten, som i *Till kritiken* och i *Kapitalet* (alltså i tre olika utföranden /Redaktionen/).

Marx framhäver att den roll som tillkommer pengarna i det internationella bytessystemet, ”är ingen ny bestämning för pengarna ... som tillkommer till den att vara pengar överhuvudtaget, allmän ekvivalent – och därför såväl skatt som betalningsmedel”.⁵² Pengarna lägger visserligen ”med utträdet ur den inre cirkulationssfären av ... sina där uppskjutande lokala former som prismåttstock, mynt, skiljemynt och värdetecken och återfaller till den ädla metallens ursprungliga form som metalltackor”⁵³, på världsmarknaden får de inga särskilda funktioner, som skiljer sig från de som vi redan känner till. Snarare får de ”som världspengar ... tillbaka sin naturligt uppkomna /naturvuxna/ första form”, ”uppträder återigen helt i den form, vari de redan i den ursprungliga byteshandeln spelar en roll”.⁵⁴ Med andra ord: ”I den internationella varucirkulationen uppträder guld och silver inte som cirkulationsmedel utan som allmänt bytesmedel”.⁵⁵ Men som allmänt bytesmedel kan pengarna bara fungera i form av köpmedel och betalningsmedel.⁵⁶ På världsmarknaden blir dock förhållandet mellan dessa båda former omvänt. I den inre cirkulationens sfär verkade pengarna (såvida de var mynt) uteslutande som köpmedel. På världsmarknaden är däremot ”funktionen som betalningsmedel, för utjämnande av de internationella balanserna, ... förhållande”. Men som internationellt köpmedel fungerar guld och silver mest, ”då den traditionella jämvikten i ämnesomsättningen mellan två nationer plötsligt störs”, alltså om t.ex. en ”missväxt tvingar en av dem att köpa i ovanlig utsträckning”.⁵⁷ Men i båda fallen ”måste pengarna alltid existera i sin form som skatt, i sin metalliska kroppslighet; i den form vari de inte bara är formen för värdet, utan själva är lika med det värde, vars penningform de är”.⁵⁸ Och slutligen fungerar pengarna på världsmarknaden ”som absolut samhällelig materiell bärare av rikedom, då det varken är fråga om köp eller betalning utan om *överförande* av rikedom från ett land till ett annat, och då denna överföring i varuform är utesluten, antingen på grund av

⁵⁰ *Till kritiken*, s. 146 (korr) /ty 118.

⁵¹ *Grundrisse*, s. 878 ff.

⁵² A.a., s. 881.

⁵³ *Kapitalet I*, 122 (korr) /ty 156.

⁵⁴ *Till kritiken*, s. 155 (korr) /ty 125f och *Grundrisse* s. 881.

⁵⁵ *Till kritiken*, s. 155 /ty 125f.

⁵⁶ I denna mening kan världspengarna även betecknas som ”världsmynt”. Men som sådana skiljer de sig från de egentliga mynten genom att de är ”likgiltiga i förhållande till sin formbestämning” som cirkulationsmedel ”och väsentligen är varan som sådan, allestädes närvarande vara”. Såvida nämligen guld och silver i det internationella utbytet /Verkehr/ ”tjänar som enbart bytesmedel genomför de faktiskt myntens funktion, men mynt som har berövats sin präglings”, så att de ”endast uppskattas efter sin metallvikt, inte bara föreställer värde, utan samtidigt är det”. (*Grunddragen* 55 /ty 138, *Grundrisse* 871, 879.)

⁵⁷ *Till kritiken* 156 (korr) /ty 126.

⁵⁸ *Kapitalet III*, s. 410 (korr) /Sa 415 /ty 468.

varumarknadens konjunkturen eller det ändamål som avses (t.ex. vid subsidier, penninglån till krigföring eller till återupptagande av bankernas kontantbetalningar o.s.v.)”.⁵⁹

Vi ser: I själva verket är pengarnas form som internationellt bytes- och betalningsmedel ”ingen särskild form av pengar”; snarare fullgör de som sådana enbart funktioner, ”vari de” framträder ”mest slående i deras enkla och samtidigt konkreta form som pengar”.⁶⁰ Men vad som däremot verkligen utmärker pengarnas uppträdande på världsmarknaden är ”framträdelsens universalitet, som motsvarar dess begrepps allmänhet”. Ty först på världsmarknaden blir pengarna ”den allmänna varan, inte enbart enligt /till/ begreppet utan även enligt dess existenssätt”, /de/ är ”satta som varan som sådan, den *universella* varan, som på alla platser upprätthåller sin karaktär av rikedom”.⁶¹ Och först då ”fungerar pengarna fullt ut som den vara, vars naturaform samtidigt är omedelbar samhällelig form för förverkligande av abstrakt /in abstracto/ mänskligt arbete”.⁶² I denna betydelse blir pengarna ”i sin tredje bestämning” förverkligade först i världspengarna, i den ”allmänna världsmarknadsvaran”.⁶³

5. Avslutande anmärkning

Undersökningen av pengarnas roll i kretsloppet V-P-V har visat oss att utbytesprocessen samtidigt är pengarnas bildningsprocess, att det allmänna bytesmedlets självständiggörande själv utgör ”utbytesprocessens produkt, utvecklingen av de motsägelser som varan innehåller”. Men hur långt har inte pengarnas slutgiltiga gestalt avlägsnat sig från dess begynnelsestadium! Från en beskedlig förmedlare av utbytesprocessen har de oförmodat blivit till en faktor, som står utanför utbytesprocessen och är oberoende av denna. Medan pengarna ursprungligen endast representerade varor, har nu tvärtom själva varorna blivit till pengarnas representant. ”Varje särskild vara – i den mån den är bytesvärde, har pris – uttrycker själv bara ett bestämt kvantum pengar i en ofullkomlig form, då den först måste kastas in i cirkulationen, för att realiseras, och på grund av varans särskildhet förblir det en tillfällighet, om den realiseras eller ej.” Men såvida vi inte betraktar varan som värde, utan i dess naturliga bestämdhet, ”är den endast rikedomens moment genom sitt förhållande till ett särskilt behov ... och uttrycker i denna relation 1. endast rikedomens av bruksvärden, 2. endast en alldeles särskild sida av denna rikedom”. Däremot är pengarna å ena sidan ”bytesvärdets adekvata verklighet, ... själva den allmänna rikedomens koncentrerad i en särskild materia, individualiserad ... som ett enskilt handgripligt föremål”⁶⁴; och å andra sidan tillfredsställer den ”varje behov, i den mån den kan utbytas mot varje behovs objekt”. Men pengarna är inte bara den samhällliga rikedomens allmänna form ”gentemot alla de särskilda substanser denna består av”, utan samtidigt även denna rikedomens materiella representant, som ”i sin gedigna metallitet öppnad” innehåller ”all materiell rikedom, som är utrullad i varornas värld”.⁶⁵ ”I sin gestalt som förmedlare av cirkulationen led guldets all möjliga orätt, beskars och förfläckades rentav till blott symboliska papperslappar. Som *pengar* återfår det sin gyllene

⁵⁹ *Kapitalet I* s. 124 (korr) /ty 158.

⁶⁰ *Grundrisse*, s. 883.

⁶¹ *Ibid.*, s. 878 och 881.

⁶² *Kapitalet I*, s. 122 (korr) /ty 156. – Jfr *Theorien III*, s. 250: ”Med det är enbart utrikeshandeln, marknadens utveckling till världsmarknad, som utvecklar pengarna till världspengar och det abstrakta arbetet till samhällligt arbete. Den abstrakta rikedomens värde, pengar – alltså det abstrakta arbetet utvecklar sig i den utsträckning, vari det konkreta arbetet utvecklas till en totalitet av olika arbetssätt som omfattar världsmarknaden. Den kapitalistiska produktionen vilar på värdet, eller på utveckling av det i produkten ingående arbetet som samhällligt arbete. Men detta är bara möjligt på basis av utrikeshandeln och världsmarknaden. Detta är alltså såväl förutsättning för som resultat av den kapitalistiska produktionen.”

⁶³ Marx understryker därför upprepade gånger, att ”verkliga pengar”, ”pengar i ordets eminenta /stora/ betydelse”, bara existerar som ”världsmarknadspengar”, i den ”allmänna världsmarknadsvaran”. (*Kapitalet III*, 485 /ty 552 och en felaktig sidhänvisning hos tyska uppl.)

⁶⁴ Jfr fotnot 17 på sid. 107.

⁶⁵ *Grundrisse*, s. 131f och 140 (Jfr *Till kritiken*, s. 125f /ty 102 f.)

härlighet. Från att ha varit slav blir det herre. Från att blott ha varit hantlangare blir det till varornas gud”⁶⁶.

”Det som gör det särskilt svårt att uppfatta pengarna i dess fulla bestämdhet som pengar”, säger Marx på ett annat ställe, ”är att här framträder ett *samhällsförhållande* – en bestämd relation mellan individerna – som en metall, en sten, en rent kroppslig sak utanför dem, vilken som sådan finns i naturen, och hos /an/ vilken inte heller längre finns någon formbestämning som kan skilja den från pengarnas naturliga existens ... Det framträder verkligen inte alls hos pengarna, att bestämningen att vara pengar blott är den samhälleliga processens resultat; det *är* pengar. Detta sken är desto hårdare, eftersom pengarnas omedelbara bruksvärde för den levande individen inte står i något förhållande till denna roll /som pengar/, och överhuvudtaget hågkomsten av bruksvärdet som skilt från bytesvärdet i pengarna – som förkroppsligandet av det rena bytesvärdet – är helt utplånad. Den grundmotsägelse, som är inbegripen i bytesvärdet och i motsvarande samhälleliga produktionssätt, framträder därför här i hela sin renhet.”⁶⁷

Likväl framträder pengarna just ”i sin sista, fulländade bestämning” ”från varje sida som en motsägelse, som upplöser sig själv, som är drivkraften⁺ till sin egen upplösning. Som rikedomens allmänna form, står gentemot pengarna de verkliga rikedomarnas hela värld”. Men ”där rikedomen som sådan tycks existera i helt materiell, handgriplig form, har den sin existens blott i mitt huvud, är ett rent fantasifoster ...” ”Å andra sidan, som den allmänna rikedomens materiella representant förverkligas pengarna endast genom att de åter kastas in i cirkulationen, försvinner mot rikedomens enskilda särskilda /einzeln besondren/ sätt.” Vill man ”hålla fast” pengarna ”så dunstar de framför ögonen bort till blott ett spöke av den verkliga rikedomen”, men upplöser man dem i enskilda njutningar /Genüssen/ så går de ”förlorade för den anhopande individen”. Men även ”förmerandet av pengarna genom deras anhopande ... visar sig åter som falskt. Anhopar sig inte de andra rikedomarna, så förlorar pengarna sitt värde i den uträkning, som de anhopas. Det som framträder som deras förmerande, är i själva verket deras minskning. Pengarnas självständighet är endast sken; deras oavhängighet av cirkulationen består endast med hänsyn till denna, som avhängig av denna. De ger sig ut för att vara allmän vara, men på grund av sin naturliga särskildhet är de åter en särskild vara, vars värde dels beror på tillförseln och efterfrågan, dels växlar med pengarnas specifika produktionskostnader ... Som den absolut säkra, av min individualitet helt oavhängiga rikedomen, är pengarna samtidigt helt yttre, det absolut osäkra för mig, något som kan skiljas från mig av vilken tillfällighet som helst ... De upphäver sig därmed som det fulländade bytesvärdet.”⁶⁸ Hur denna slående motsägelse löses, kommer att visa sig först i läran om kapitalet. Endast så mycket skall här antydast: För att utveckla kapitalets begrepp är det nödvändigt att inte utgå från arbetet, utan från värdet, närmare bestämt från det redan i cirkulationens rörelse utvecklade bytesvärdet ... Kapitalets första bestämning är alltså den: att bytesvärdet, som härstammar från cirkulationen och som därför har denna som sin förutsättning, håller sig vid liv i och genom cirkulationen; det förlorar sig inte, genom att det ingår i cirkulationen. Cirkulationen är inte rörelsen av bytesvärdets försvinnande, utan snarare rörelsen av dess verkliga sig-sättande /Sichsetzen/ som bytesvärde, dess realiserande av sig som bytesvärde.”⁶⁹ Pengarnas grundmotsägelse som den sista produkten av den enkla varucirkulationen, kretsloppet V-P-V, kan alltså upphävas först genom den kapitalistiska produktionens process, d.v.s. i kretsloppet P-V-P.

⁶⁶ *Till kritiken*, s. 126f /ty 103.

⁶⁷ *Grundrisse*, s. 151.

⁺ Tyskans ”treibt” kan tyvärr inte här översättas med det alltför passiva ”driver mot”.

⁶⁸ A.a., s. 144f.

⁶⁹ A.a., 170 och 171.

Tredje delen. Avdelningen om produktionsprocessen

Kapitel 9. Inledande anmärkning

(Om verkligheten av värdelagen i den kapitalistiska ekonomin)

Resultatet av den hittillsvarande undersökningen låter sig väl kortast sammanfattas i utvecklingsraden: vara – värde – pengar – kapital. Vi har emellertid i tid blivit varnade av Marx själv, som påpekade att det inte alls handlar enbart om begrepp och deras dialektik¹; att kategoriernas logiska följd här samtidigt återspeglar verklig historisk utveckling. Med detta förbehåll säger vår utvecklingsrad inget annat än att var och en av de anförda kategorierna överskrider /eg. driver utöver/ sig själv och att ingen av dem kan begripas helt och fullt utan de föregående. Men även det omvända framträder som riktigt: nämligen att var och en av dessa kategorier förutsätter de som följer efter och enbart kan uppnå sin fulla utveckling på de efterföljandes grundval. Så kan uppenbarligen kapitalets kategori inte utvecklas utan varans, värdets och pengarnas kategori; men lika sant tycks det, att dessa mest allmänna kategorier först kan utbildas helt på grundval av kapitalet och det kapitalistiska produktionssättet. Men hur skall nu denna ”motsägelse” lösas, och vilken av utvecklingsradernas båda tolkningar är riktig?

Så kommer vi till en invändning, som visserligen är väldigt gammal², men ändå alltid dyker upp på nytt. Den riktar sig mot Marx' uppfattning av det kapitalistiska produktionssättet.

Det som angrips är den nära sammanknytningen mellan Marx' värdelära och hans teori om kapitalet – det faktum att Marx, för att nå till det kapitalistiska produktionssättets lagar, utgår³ från analysen av den enkla varuproduktionen, som förutsätter den sociala jämlikheten hos deltagarna i bytesakten, att han alltså i sin värdeteori bortser just från den ojämlikhet som kännetecknar den kapitalistiska produktionen. Eller, som det heter hos en av de nya Marx-kritikerna, R Schlesinger: ”Det faktum att även stora män ibland gör logiska felslut är inte viktigt för oss, men det är viktigt att Marx härledde lagar, som är giltiga för en bestämd modell”, d.v.s. för den kapitalistiska ekonomiska ordningen, ”från sådana, som var giltiga i den modell som var enklare i strukturen och tidigare i den historiska följd” d.v.s. från den enkla varuproduktionens ”modell”.⁴

Som i många andra fall, formulerades även denna ”betänklighet” för första gången av Karl Marx själv. Han skrev redan i *Rohentwurf* mot Adam Smith och de ekonomer som följde honom:

”Av alla moderna ekonomer har ... det egna arbetet sagts utgöra den ursprungliga grunden för ägandet /Eigentumstitel/, antingen på ett mer ekonomiskt eller ett mer juridiskt sätt, och ägandet /das Eigentum/ av det egna arbetets resultat /har sagts utgöra/ det borgerliga samhällets grundförutsättning ... Själva denna förutsättning beror på att bytesvärdet förutsätts som det ekonomiska förhållande som behärskar helheten av produktions- och utbytesförhållanden. Den är alltså själv en historisk produkt av det borgerliga samhället, det utvecklade bytesvärdets samhälle. Å andra sidan, när motsägande lagar tycks dyka upp vid betraktande av mera konkreta ekonomiska förhållanden, som vid den enkla cirkulationen, så älskar alla klassiska ekonomer, fram till Ricardo, att låta den *ur själva det borgerliga samhället framspringande åskådningen* gälla som allmän lag. Men lagens stränga realitet skall förvisas till den gyllene tid, då ännu *ingen egendom existerade*. Liksom i tiderna före det ekonomiska syndafallet, som hos Boisguillebert t.ex. *Så att det underliga resultatet skulle följa, att sanningen hos tillägnelselagen hos det borgerliga samhället skulle behöva förläggas till en tid, då detta samhälle ännu inte existerade, och egendomens grundlag till egendomslöshetens tidevarv.*”⁵

Här talas visserligen inte om värdelagen utan om det borgerliga samhällets tillägnelselag. Likväl kan det samma sägas även med avseende på värdelagen:

¹ Jfr kapitel 5, s. xxx ff

² Invändningen framfördes redan av Tugan-Baranowsky.

³ F Oppenheimer, *Wert und Kapitalprofit*, s. 176 ff.

⁴ R Schlesinger; *Marx, His Time and Ours*, 1950, s. 96f.

⁵ *Grundrisse*, s. 903f.

”Ricardo hade försökt påvisa”, läser vi i *Theorien*, ”att skiljandet mellan kapital och lönearbete – med vissa undantag – inte ändrar något i varornas värdebestämning. Stödd på Ricardos undantag förnekar Torrens lagen. Han återvänder till A. Smith (mot vilken Ricardos demonstration vänder sig), som antar att ‘i samhällets början’ då människor endast träder mot varandra som varuägare och varuutbytare, bestäms varans värde visserligen genom den arbetstid, som den innehåller, men inte då kapital och jordägande har bildats. Det innebär ... att den lag, som gäller för varorna som varor, inte gäller för dem då de betraktas som kapital eller som produkter av kapital, då man överhuvudtaget framskrider från varan till kapitalet. Å andra sidan antar produkten först allsidigt varans gestalt – såväl genom att hela produkten måste förvandlas till bytesvärde, som genom att ingredienserna för dess produktion själva ingår som varor i produkten – produkten blir allsidig vara först med utvecklingen av den kapitalistiska produktionen och på dess grundval. Alltså, varulagen skall finnas i en produktion, som inte (eller bara delvis) frambringa några varor, och skall inte finnas på grundval av den produktion, som har produktens tillvaro som vara som bas. Lagen själv liksom varan som produktens allmänna form är abstraherad ur den kapitalistiska produktionen, och just för den skall lagen inte gälla”.⁶ Torrens konstaterade alltså, ”att här, i den kapitalistiska produktionen äger ett omslag i värdelagen rum. Det vill säga, värdelagen, som är abstraherad ur den kapitalistiska produktionen, motsäger dennas framträdelse. Och vad sätter han i dess ställe? Absolut inget annat än det råa tankelösa språkliga uttrycket för det fenomen, som skall förklaras”.⁷

Marx tillbakavisar alltså bestämt Smith’s och Torrens föreställningar; han kommer inte på tanken att förlägga värdelagens verksamhet till de förkapitalistiska samhällenas ”gyllene tidsålder”. Ty dessa ”gyllene tider”, som de borgerliga ekonomerna utmålade för sig, är ”en ren fiktion”, som framspringer ur den kapitalistiska varucirkulationens sken, och som ”Adam Smith på äkta 1700-talsvis försätter i den förhistoriska perioden, låter föregå historien”.⁸ I verkligheten berodde ”den ursprungliga produktionen ... på ursprungliga /urwüchsig/ samfälligheter, inom vilka privatutbytet uppträder som helt ytligt och oviktigt /nebenspielende/ undantag. Med den historiska upplösningen av dessa samfälligheter inträder dock genast herre- och drängförhållanden, förhållanden med våld, som står i skriande motsägelse till den milda varucirkulationen och de förhållanden som motsvarar den”.⁹ I motsats till dessa försök att försätta arbetsvärdelagens verklighet tillbaka i ”föradamitiska tider”, i det borgerskapets paradiset där människorna ännu inte träder mot varandra som kapitalister, lönarbetare, jordägare, arrendatorer, ockrare o.s.v., utan bara som enkla varuproducenter och varubytare”,¹⁰ framhäver Marx om och om igen att: liksom å ena sidan det kapitalistiska produktionssättet ”framförallt förutsätter varucirkulation, och därmed penningcirkulation, som sin bas”,¹¹ så kan å andra sidan varuproduktionen ”först på grundval av den kapitalistiska produktionen” framträda ”som produktionens normala, härskande karaktär”; därav följer att varuproduktionen ”i sin allmänna och absoluta form” just är den kapitalistiska varuproduktionen.¹² Ty, ”först då, när lönearbetet har blivit bas för varuproduktionen, tvingar sig varuproduktionen på hela samhället”.¹³ Först då kan även arbetsvärdelagen komma ur sin embryonala gestalt, som den ägde i förkapitalistiska tillstånd, och bli till en bestämning, som griper tag i och reglerar den samhälleliga produktionen i dess totalitet.

⁶ *Theorien* III, s. 69. – Just detta ställe avser Schlesinger (a.a., s. 119), då han pratar om Marx’ ”ihärdiga försök att, i ett stadium, då varor utbyts till produktionspriser, åt ‘värde’ spara en innebörd som inte kan upprätthållas utom med tautologier”. (Den verkliga meningen i Marx’ text förblev dold för honom.)

⁷ *Theorien* III, s. 68.

⁸ *Grunddragen* 43 (korr) /ty 74.

⁹ A.a., s. 904.

¹⁰ *Till kritiken*, s. 52 /ty 44f.

¹¹ *Kapitalet III*, s. 293 /ty 336.

¹² *Kapitalet II*, 33 /ty 39 och 128 /ty 141. – Jfr *Theorien* III, s. 307: ”... att först på kapitalets grundval varuproduktionen, eller produktens produktion som vara blir omfattande och griper tag i produktens väsen”.

¹³ *Kapitalet I*, s. 516/ty 613. – Jfr a.a. II, s. 108 (korr) /Sa 87 /ty 119f: ”Den kapitalistiska produktionen är verkligen varuproduktion som produktionens allmänna form, men den är det endast och blir det ständigt allt mer i sin utveckling, eftersom arbetet här självt uppträder som vara, eftersom arbetaren säljer arbetet, d.v.s. funktionen av sin arbetskraft ...”

Enligt Marx är alltså arbetsvärdelagen – långt ifrån att tillhöra det förflutna – karakteristisk just för det kapitalistiska samhället, gäller först här fullt ut! – Men hur kan detta förenas med det faktum (som Marx ständigt framhävde), att i det utvecklade kapitalistiska samhället inte värdena, utan produktionspriserna, som avviker från dem, är det centrum, ”kring vilket marknadsprisernas svängningar /Oszillation/ rör sig”? Frågade alltså Marx tidigare (i sin polemik mot Torrens) varför värdelagen, som först abstraherades ur den kapitalistiska produktionen, inte skall gälla just för denna produktion, så skulle man lika väl kunna fråga hur just denna lag kunde abstraheras fram ur ett produktionsätt, vars omedelbart givna fenomen vid första anblicken motsäger arbetsvärdelagen?

Här är inte platsen, att gå in på den så kallade motsägelsen mellan Kapitalets I och III band, d.v.s. på problemet med ”värdenas förvandling till produktionspriser”. (Vi skall senare komma tillbaka till det.) Det som sysselsätter oss här, är endast problemets metodologiska sida – frågan, om man – utgående från Marx’ ståndpunkt – kan tala om två olika ”modeller”. Om den enkla varuekonomins och den kapitalistiska ekonomins ”modell”, och om Marx verkligen avledde lagen för den senare ur den tidigare?

Svaret till detta finns redan i Marx’ Inledning, i det berömda kapitlet om Den politiska ekonomins metod. Marx visar där, hur metoden ”att stiga från det abstrakta till det konkreta, bara är tänkan-dets sätt att tillägna sig det konkreta, att återskapa det som ett andligt konkret. Men det är ingalunda själva det konkretas tillkomstprocess”. Så kan ”den enklaste ekonomiska kategori, t.ex. bytesvärde”, i sin fulla gestalt ”aldrig existera utom som abstrakt ensidig relation hos ett redan givet konkret levande helt” (d.v.s. det kapitalistiska samhället), likväl tycks bytesvärdet ”som kategori” föra ”en antediluviansk tillvaro”. Och därför: ”Liksom överhuvud taget är fallet med varje historisk, social vetenskap, måste man vid studiet av de ekonomiska kategoriernas gång ständigt hålla fast, att så som subjektet – här det moderna borgerliga samhället – är givet i verkligheten, så är det också givet i huvudet, och att kategorierna därför uttrycker tillvarorformer, existensbestämningar, ofta bara enskilda sidor av detta bestämda samhälle, av detta subjekt. Därför börjar den /politiska ekonomin/ i *vetenskapligt avseende* ingalunda först där, där man nu talar om den *som sådan*.”¹⁴ (I vårt fall börjar den politiska ekonomin redan vid analysen av varan och pengarna.)

Sedan Marx på så vis hade lagt fram de enklaste kategoriernas abstrakta karaktär, frågar han vidare: Men har ”inte dessa enkla kategorier också en oavhängig historisk eller naturlig existens före de mer konkreta kategorierna? Ca dépend /det beror på/”. Så kan t.ex. pengarna ”existera och har existerat i historien, innan kapital existerade, innan banker existerade, innan lönarbete etc. existerade”. Likväl: ”Fastän pengarna redan mycket tidigt och allsidigt spelar en roll, så är de som härskande element under antiken hänvisade till enbart ensidigt bestämda nationer, handelsnationer. Och t.o.m. i den mest bildade antiken, hos greker och romare, uppträder pengarna endast under dessa samhällens upplösningsperioder i sin fulla utveckling, vilken är förutsatt i det moderna borgerliga samhället.” Alltså: ”Fastän ... den enklare kategorin *historiskt* kan ha existerat före den konkretare, kan den *i sin fulla intensiva och extensiva utveckling*” uppträda enbart ”*under de mest utvecklade samhällstillstånden*”.¹⁵

Ett annat exempel utgör arbetet: ”Arbetet förefaller vara /scheint/ en alldeles enkel kategori. Också föreställningen om arbetet i dess allmänhet⁺ – som arbete överhuvud taget – är urgammal. Ändå är ’arbetet’, taget /gefasst/ ekonomiskt i denna enkelhet, en lika modern kategori som de förhållanden som frambringar denna enkla abstraktion.” Ty ”likgiltigheten inför en bestämd art av arbete förutsätter en högt utvecklad totalitet av verkliga arter av arbeten, av vilka ingen längre är den allt behärskande ... Å andra sidan är abstraktionen arbete över huvud inte bara det andliga resultatet av

¹⁴ Grundrisse 22 och 26f, Grunddragen 31 och 36f, Till kritiken, s. 251 och 257f (korr enligt båda).

¹⁵ A.a. 22-24, Grunddragen 32-34, Till kritiken 252-254.

⁺ I den tyska upplagan står felaktigt ’Einfachheit’, i Grundrisse ’Allgemeinheit’.

en konkret totalitet av arbeten. Likgiltigheten i förhållande till det bestämda arbetet motsvarar en samhällsform där individerna med lätthet övergår från ett arbete till ett annat och där arbetets bestämda art är tillfällig och därför likgiltig för dem.”

Men ett sådant tillstånd anträffas först i det utvecklade kapitalistiska samhället.¹⁶ ”Detta exempel med arbetet visar på ett slående sätt hur även de mest abstrakta kategorierna – just genom att vara så abstrakta – är giltiga för alla epoker. Men trots det är dessa kategorier, i denna abstraktions bestämdhet, själva lika mycket produkten av historiska förhållanden *och har full giltighet endast för och inom dessa förhållanden.*”¹⁷

Det som Marx här säger om arbetets kategori, gäller naturligtvis även för kategorin värde, bestämt genom arbete. En ”antediluviansk tillvaro” tillkommer även denna kategori, även den har historiskt sett existerat långt före den kapitalistiska produktionen – om än endast i en omogen, embryonal form, och ”ingalunda genomsyrande alla ekonomiska förhållanden”. Sätillvida ”är det alltså helt och hållet enligt sakens natur att inte bara betrakta varornas värden teoretiskt utan” även ”historiskt såsom ett prius /före/ produktionspriserna”.¹⁸ Men i sin utvecklade gestalt uppträder värdets kategori dock bara i det kapitalistiska samhället, eftersom först i detta samhälle varuproduktionen blir produktionens allmänna form.¹⁹

Visserligen – i den mån, som det kapitalistiska samhället produkterna blir till varor, blir även alla varor kapitalets produkter – och just därför måste en modifiering hos värdelagen inträda. Värdets kategori verkar därför hädanefter bara som abstrakt bestämning, som enbart uttrycker en – om än grundläggande – sida av det kapitalistiska samhället: det faktum att däri alla ekonomiska subjekt (det ömsesidiga /wechselseitige/ förhållandet mellan arbetare och kapitalist inräknat²⁰) måste förhålla sig till varandra som varubytare. Men abstrakta bestämningar kan inte användas direkt på ”vidare utvecklade konkreta förhållanden”; dessa bestämningar måste först förmedlas. Och just denna förmedling åstadkoms genom produktionsprisernas kategori. ”Omslaget i värdenas lag”, den dialektiska övergången från arbetsvärdet (eller den enkla varuekonomin) till produktionspriserna (eller till kapitalet) är därför ingen historisk härledning /Deduktion/, utan en metod för att begripa det konkreta, d.v.s. själva det kapitalistiska samhället. Eller (för att återkomma till Marx’ kritiker) det rör sig inte alls om två olika ”modeller”, utan om en och samma modell – det kapitalistiska produktionssättets modell. Kunskapen om det kan endast nås genom att avtäcka de inre lagar som ger det dess rörelse, alltså genom ”att stiga från det abstrakta till det konkreta”. För att begripa produktionspriserna som framträder på ytan, måste man gå tillbaks till deras dolda orsak, värdet. Den som inte tilltalas av detta, måste förvisso inskränka sig till blott empiri, alltså avstå från en verklig förklaring av förloppen i den kapitalistiska ekonomin.

Så mycket om det sätt på vilket Marx löste frågan om ”värdelagens verklighet”. Vi har skjutit in detta kapitel, för att underlätta förståelsen av det som kommer nedan. Läsaren skall på förhand vara på det klara med varför Marx börjar med analysen av den enkla varucirkulationen, och vilken roll som tillkommer denna analys i hans teori. Och han skall inte förbise att det därvid handlar om den mest abstrakta sfären hos själva den kapitalistiska produktionen; att det handlar om en sfär

¹⁶ Jfr *Kapitalet I*, 52 (korr) /ty 74: ”Värdeuttryckets hemlighet, alla arbetens likhet och lika giltighet, emedan och i den mån de är mänskligt arbete överhuvud, kan inte uttydas, förrän den mänskliga jämlikhetens begrepp redan äger en folkfördoms fasthet. Men detta är först möjligt i ett samhälle, där varuformen är arbetsproduktens allmänna form och människornas förhållande till varandra som varuinnehavare /Warenbesitzer/ alltså är det rådande samhälleliga förhållandet.”

¹⁷ *Grunddragen*, s. 35 (korr) /ty 24. /Också i *Till kritiken*, s. 256./

¹⁸ *Kapitalet III*, s. 159 (korr) /Sa 148 /ty 186.

¹⁹ Jfr 4. kapitlet i det tidigare anförda arbetet av den ryske nationalekonomen Rubin om Marx’ värdeteori.

²⁰ Vad beträffar detta förhållande, så kan inte ens Marx-kritikerna förneka, att det viktigaste av alla utbyten – arbetskraftens köp och försäljning – i första hand rättar sig efter värdelagen, alltså efter den första ”modellen”, trots den av Marx själv framhävda modifikationen (Se *Kapitalet III*, s. 145f (korr) /Sa 132 f /ty 170f).

bakom vilken ”en hel värld gömmer sig, den värld som utgörs av kapitalets alla sammanhang”²¹, och i vilken därför ett omslag såväl av värde- som av tillägnelselagen blir oundviklig.

²¹ *Grundrisse*, s. 532.

Kapitel 10. Den enkla varuekonomins tillägnelselag

”Kapitlet om kapitalet”¹, som följer på ”kapitlet om pengarna”, börjar med en belysande undersökning av ”lagen om appropriationen, som den framträder i den enkla cirkulationen”.² Denna undersökning utgör ett välkommet supplement till *Kapitalet I*, där det tema, som behandlas här, endast tillfälligt berörs.³

Hittills har Marx’ framställning inte gått utöver den enkla varucirkulationens sfär. I den enkla varucirkulationen träder de utbytande till att börja med mot varandra som personer, som endast på grund av en frivillig bytesöverenskommelse kan komma i besittning av deras respektive varor, och just därför måste erkänna varandra som privatägare. Hur de har blivit varuägare, på vilket sätt den ursprungliga tillägnelsen av varorna gått till, framgår inte av själva bytesrelationen. Men då varan som värde endast framställer föremålsgjort arbete, och från cirkulationens ståndpunkt en ”främmande vara, alltså främmande arbete endast kan tillägnas genom avyttring av eget, ... så framträder det ägande av varan, som föregår utbytet ... som omedelbart framspringande ur besittarens arbete, och arbetet som det ursprungliga sättet för tillägnelsen, ... som den juridiska grunden för ägandet”. Med denna innebörd har även den klassiska skolans ekonomer sagt att ”ägandet som resultat av det egna arbetet” utgör ”*det borgerliga samhällets grundförutsättning*”.⁴

Ur ”lagen om tillägnelsen genom det egna arbetet”, som karakteriserar den enkla varuekonomin, ”öppnar sig av sig själv i cirkulationen ett på denna lag grundat rike av borgerlig frihet och jämlikhet”, liksom på principen om ömsesidighet, ”den på förhand stabiliserade harmonin mellan varubesittarna”.⁵

I själva verket: ”Fastän individen A känner behov av individen B’s vara, bemäktigar han sig den inte med våld”, och det gör inte heller varubesittaren B, utan båda ”erkänner varandra ömsesidigt som ägare, som personer, vilkas vilja genomtränger deras varor”. Därmed kommer ”det juridiska momentet angående personen och *friheten*, i den mån den ingår däri”, in i varubesittarnas relation. (”I den romerska rätten”, anmärker Marx i detta sammanhang, ”bestäms därför servus /slaven/ helt riktigt som en som inte för egen del kan göra förvärv genom utbyte.”) Visserligen består ett element av tvång i att bytespartnerna drivs till utbyte genom sina behov; men från denna synpunkt ”är det endast min egen natur, som är ett helt av behov och drifter, och inte något främmande, som⁶ gör våld på mig ... men det är ju just genom denna sida som jag gör våld på den andre, driver honom in i bytessystemet.”⁷ Så visar sig just varucirkulationen som förverkligandet av varuägarnas frihet och oavhängighet.

Men låt oss fortsätta: I utbytet står individerna endast som varubesittare gentemot varandra, och var och en av dessa individer ”står i samma samhälleliga relation till de andra som de till honom. Som subjekt för utbytet är alltså individernas relation därför *jämlikhetens* relation. Det är omöjligt att spåra någon skillnad eller till och med motsättning mellan dem ... ”⁸ De som utbyter representerar visserligen olika behov och olika bruksvärden; men denna omständighet, ”sätter inte

¹ Hela ”kapitlet om kapitalet” var (som vi kan se av den redaktionella anmärkningen på sid. 150 i *Grundrisse*) ”till att börja med betecknat som ‘Kapitlet om pengar som kapital’”, och det är därför obegripligt att utgivarna av verket använder denna ursprungliga titel som innehållsförteckning för sid. 151-162 som är ägnade undersökningen av ”Appropriationslagen”. Sovjetekonomen Leontiev tar denna felaktiga innehållsbeteckning på fullt allvar och bemödar sig att påvisa för sina läsare, att trots att innehållet på sidorna 151-162 ”vid första påseendet ... inte tycks motsvara den av Marx givna titeln”, så handlar det i verkligheten ändå bara om en ”skenbar motsägelse”. (O perwonatschalom nabroske ‘Kapitala’ Marksa, s. 27.)

² Så betecknas denna i dubbel tappning föreliggande undersökning (s. 151-162 och 901-918) i Index zu den 7 Heften (s. 858 i *Grundrisse*).

³ Jfr *Kapitalet I*, s. 74f och 150-152/ty 99f och 189-191.

⁴ *Grundrisse* s. 902 f.

⁵ A. a. 904.

⁶ Rosdolsky har ändrat *Grundrisses* ‘das’ till ‘die’.

⁷ *Grunddragen*, s. 58/ty 155 och s. 60 (korr./ty 155-157.

⁸ A. a. 56 (korr./ty 153.

alls den sociala jämlikheten mellan individerna i fara, utan lägger tvärtom deras naturliga olikhet till grund för deras sociala jämlikhet. Om individen A hade samma behov som individen B och bägge genom sitt arbete förfärdigat samma föremål skulle det inte finnas någon relation mellan dem; de vore inte skilda individer ur sin produktions synvinkel. Bägge har behov av att andas; för bägge existerar luften som atmosfär; detta leder inte till någon social kontakt mellan dem; som individer som andas, står de bara i relation till varandra som naturvaror /Naturkörper/, inte som personer. Endast skillnaderna i deras behov och deras produktion ger anledning till utbytet och till deras sociala liksättande i utbytet. Denna naturliga olikhet är därför förutsättningen för deras sociala jämlikhet /Gleichheit/ i utbytesakten och överhuvud för den relation vari de möter varandra som produktiva varor.”⁹

Men å andra sidan är även ”de varor som de utbyter, som bytesvärden ekvivalenter”, ”vilka inte bara är lika, utan som uttryckligen skall vara lika”; och ”om någon lurar någon annan, sker det inte genom naturen hos den *sociala* funktion, i vilken de står till varandra, ... utan bara genom naturlig slughet, övertalningsförmåga etc., alltså genom den ena individens rent individuella överlägsenhet över den andra”.¹⁰ Därför framträder här såväl bytessubjekten som även utbytets föremål underkastade jämlikhetens lag.

Men slutligen tillkommer i utbytet, till bestämningen av frihet och jämlikhet, bestämningen av ömsesidighet: ”Individen A tjänar individen B's behov genom /eg. förmedelst, vermittelst/ varan a bara i den mån och eftersom individen B tjänar A's behov genom varan b och omvänt. Var och en tjänar den andre för att tjäna sig själv; alla använder andra som sina medel.” Därför finns även ”i de utbytande subjektens medvetande, att de endast är i transaktionen i eget ändamål /eg. som självändamål åt sig/; att varje individ endast är medel för den andre; slutligen att ömsesidigheten, enligt vilken alla är samtidigt mål och medel, närmare bestämt endast uppnår det egna ändamålet genom att individen blir medel för den andre, och endast blir medel, i den mån individen uppnår sitt ändamål -, att denna ömsesidighet är ett nödvändigt faktum¹¹, förutsatt som utbytets naturliga betingelse, men att den som sådan är likgiltig för utbytets båda subjekt, och endast har intresse för subjektet, i den mån det är *hans* intresse.”¹²

På ett annat ställe säger Marx: ”Ekonomerna uttrycker detta så: var och en följer sitt privata intresse och endast sitt privata intresse; och därmed tjänar var och en, utan att vilja det och utan att veta om det, allas privatintressen, alltså det allmänna intresset.” Emellertid: ”Poängen ligger inte i att genom att var och en följer sitt privata intresse, nås privatintressenas helhet, alltså det allmänna intresset. Snarare kunde av denna abstrakta fras härledas att var och en hindrar alla andras intresse att göra sig gällande och att i stället för den allmänna affirmationen /bejakandet/ följer den allmänna negationen av detta allas krig mot alla /bellum omnium contra omnes/. Poängen ligger tvärtom i att privatintresset självt redan är ett samhälleligt bestämt intresse och att det bara kan uppnås inom de av samhället bestämda betingelserna och med de medel som samhället ger ... Det är de privatas intresse, men innehållet i detta intresse, såväl som formen och medlen för att förverkliga det, är givet genom av alla oberoende samhälleliga betingelser.”¹³

Marx undersöker vidare hur varubesittarnas föreställningar om jämlikhet, frihet och ömsesidighet, som framspringer ur själva varuutbytet, befästs och fulländas genom penningssystemet. Det hänför

⁹ A.a. 57 (korr.)/ty 154.

¹⁰ A.a. 56/ty 153.

¹¹ Grundrisses ”ein notwendiges fact” har ersatts med ”eine notwendige Tatsache”.

¹² Grunddragen 58f/ty 155, Grundrisse 911 f. – Texten fortsätter: ”Det gemenskapliga intresse, som framträder som totalbytesaktens innehåll, är visserligen som faktum i båda sidornas medvetande, men som sådant är det inte motiv, utan existerar så att säga endast bakom ryggen på de i sig reflekterade intressena hos enskilda ... Individen kan på sin höjd få tröst ur medvetandet, att tillfredsställandet av hans mest hänsynslösa enskilda intresse just är förverkligande av den upphävida motsättningen, av det allmänna samhälleliga intresset ... Det allmänna intresset är just allmänheten /die Allgemeinheit/ av själviska intressen.”

¹³ Grunddragen, s. 43f (korr.)/ty 74.

sig framförallt till pengarnas ”utjämnarroll /Gleichmacherolle/” vilka ”som radikal nivellör /Leveller/”¹⁴ utplånar alla naturliga skillnader, och låter ”en arbetare, som köper varor för tre kronor” framträda ”i samma funktion, i samma jämlikhet ... som en kung som gör detsamma”.¹⁵ Och t.o.m. ackumulationen, pengarnas förstelnande till skatt, upphäver endast skenbart varu- besittarnas jämlikhet. Ty ”om den ene ackumulerar pengar och den andre inte, så gör ingen detta på den andres bekostnad ... Han kan endast ta i penningform, vad han ger i varans form. Den ene njuter rikedomens innehåll, den andre sätter sig i besittning av dess allmänna form. Om den ene blir utfattig och den andre gör sig rik, så är det fråga om deras godtycke, deras sparsamhet, flit¹⁶, moral o.s.v., och framgår ingalunda ur det ekonomiska förhållande ... självt, vari individerna träder mot varandra i cirkulationen.”

Dessutom: ”Inte ens *arv* och liknande juridiska förhållanden, som kan förlänga ojämlikheter som så uppstår, inskränker den sociala jämlikheten. Står det förhållande, som individen A ursprungligen stod i, inte i motsägelse till jämlikheten, så kan denna motsägelse förvisso inte frambringas genom att individen B träder i A:s ställe och förevisar individen A. Det är snarare den sociala lagen som gör sig gällande över den naturliga levnadsgränsen; denna befäster sig mot naturens tillfälliga verkningar. Ty naturens inverkan som sådan vore snarare ett upphävande av individens frihet. Dessutom, eftersom individen i detta förhållande endast är penningens individuation⁺, är hon som sådan lika odödlig som pengarna själva.”¹⁷

Så mycket om ”frihets- och jämlikhetsharmonierna”, som med nödvändighet växer fram ur varuutbytets verkliga betingelser, och som låter det framträda som ”ett sannskyldigt Eden för de medfödda mänskliga rättigheterna”.¹⁸ Man behöver inte bli förvånad över att kapitalismens apologeter ända fram till idag med förkärlek flyr till det enkla varuutbytets område, då de försöker trola bort motsättningarna i den kapitalistiska ekonomiska ordningen! Eftersom de kapitalistiska förhållandena också är utbytesförhållanden, betraktas de blott som sådana. ”Hela denna visdom innebär alltså bara”, anmärker Marx, ”att man blir stående vid de enklaste ekonomiska förhållandena, som, om de fattas som självständiga, är rena abstraktioner. I verkligheten förmedlas de däremot genom de djupaste motsättningar och bara en sida av dem framträder, en sida där deras uttryck är utsuddat.”¹⁹ Om därför de borgerliga ekonomerna håller fram det enkla varuutbytets förhållanden som vederläggning av ”mer utvecklade ekonomiska förhållanden, i vilka individerna inte uppträder blott som utbytande, som köpare och säljare i bestämda relationer till varandra”, ”så sägs därmed inte mer än om man påstår att det inte existerar några skillnader, än mindre någon motsättning eller motsägelse mellan naturföremålen, eftersom alla, fattat i tyngdens bestämning, har vikt /in der Bestimmung der Schwere gefasst, alle schwer ...sind⁺/ och därför är lika eller eftersom alla har tre dimensioner och därför är lika”. Ekonomerna glömmer här att till och med den förutsättning, som de utgår från, ”varken framgår ur individens vilja eller ur hans omedelbara naturlighet, utan är en historisk” förutsättning, och att i utvecklad varucirkulation ”individerna bara har existens som producent av bytesvärden och att alltså redan här hela negationen av hans naturliga existens är innesluten”.²⁰ Och de glömmer å andra sidan att varucirkulationens sfär endast framställde det borgerliga samhällets yta, men under denna, ”i djupet försiggår helt andra

¹⁴ *Kapitalet I* s. 113/ty 146.

¹⁵ *Grunddragen* 61 (korr.)/ty 158.

¹⁶ Tyskans ‘Industrie’ betyder också flit, jfr engelska ‘industrious’.)

⁺ Inte riktigt individualisering, snarare bli till individ.

¹⁷ *Grunddragen* 61 f (korr.)/ty 158, och *Grundrisse*, s. 915.

¹⁸ *Kapitalet I*, 152(korr.)/ty 189.

¹⁹ ”... man ser inte att redan i den enkla bestämningen av bytesvärdet och pengarna ligger motsättningen mellan arbetslön och kapital latent.” (*Grunddragen* s. 63/ty 159.)

⁺ I svenska versionen förenklat till ‘lyder tyngdlagen’: i den engelska: ‘looked at from the point of view of their weight, have weight’.

²⁰ *Grunddragen* 62 f (korr.)/ty 159f.

processer”, som frambringar ”andra, mer invecklade” ekonomiska förhållanden, som ”mer eller mindre kolliderar med individernas frihet och oavhängighet”.

För att påvisa den heltigenom ohistoriska karaktären hos denna ”förbarnsligade abstraktion” hos den borgerliga apologetiken, vänder sig Marx till den samhälleliga arbetsdelning, som bildar förutsättningen för varuproduktionen. Klassikerna (från Petty till Smith) har uppfattat arbetsdelningen ”som sammanfallande /korrelativ/ med bytesvärdet” eftersom de produkter som antar formen av varor och värden i själva verket inte är något annat än arbete som förverkligats på olika sätt och i olika bruksvärden, som ”den föremålsliga tillvaron av arbetets delning. Denna delning uttrycker bara i verksam /tätiger/ form, som särskiljande /Besonderung/ av /olika/ arbeten, ... det som varornas skilda bruksvärde uttrycker i saklig form”. Emellertid framträder i varuutbytet arbetets delning ”bara i resultatet”. Varuutbytet uttrycker bara, ”att utbytets subjekt producerar olika varor, som motsvarar olika behov, och att om envar är beroende av allas produktion, så är alla beroende av hans produktion, genom att de ömsesidigt kompletterar /ergänzen/ varandra; och att på det sättet varje enskilda produkt förmedelst /genom/ cirkulationsprocessen, till beloppet av den värdestorlek som ägs av produkten, är medel för deltagandet i den samhälleliga produktionen överhuvud.”²¹ Men de komplicerade ekonomiska förhållanden, som är inneslutna i den samhälleliga arbetsdelningen, förblir här dolda. Det är dock klart att varuproduktionen ”inte endast förutsätter arbetets delning överhuvud, utan förutsätter en specifikt utvecklad form av densamma”,²² som yttrar sig i isoleringen och ”det punktvisa självständiggörandet”,²³ i varuproducenternas privata karaktär.²⁴ Och det är just denna specifika form av arbetsdelning som det här gäller! Ty så länge endast utbytesrelationen som sådan betraktas, står ”en engelsk arrendator och en fransk bonde ... i samma ekonomiska förhållande”. Men den franske ”bonden säljer endast det lilla överskottet av /über/ sin familjs produktion. Huvuddelen förtär han själv, förhåller sig alltså till den största delen av sin produkt inte som till bytesvärde, utan som till bruksvärde, omedelbart subsistensmedel/medel för hans underhåll/. Den engelske arrendatorn däremot är heltigenom beroende av sin produkts försäljning, alltså av produkten som vara, därigenom sin produkts samhälleliga bruksvärde. Hans produktion är alltså i hela sitt omfång gripen av bytesvärdet och bestämd av det.”

Av detta ser man, ”vilken högst olika utveckling av arbetets produktivkraft, av arbetets delning, vilka olika relationer mellan individerna i produktionen som krävs, för att spannmålet t.ex. skall produceras som blott bytesvärde och därmed helt ingå i cirkulationen; vilka ekonomiska processer det krävs, för att göra en engelsk arrendator av en fransk bonde”.²⁵ Men för den utvecklade varuproduktionen är inte den i halv naturahushållning levande bonden karakteristisk, utan den kapitalistiske arrendatorn, – eftersom här produktionen för marknaden är avgörande. Undersökningen av arbetsdelningens form, som ligger till grund för varuutbytet, leder därför till det (av oss redan kända) resultatet, att ”hela den borgerliga produktionens system är förutsatt, för att bytesvärdet skulle framträda som enkel utgångspunkt på ytan” och för att samhällsmedlemmarna skall mötas ”i cirkulationsprocessen som fria *privatproducenter i de enkla relationerna av köp och försäljningar*, och figurera som cirkulationsprocessens oavhängiga subjekt”.²⁶ Det är alltså ingen tillfällighet, att de föreställningar som växer fram ur den utvecklade varuproduktionen, och som sammanfattar sig i ”egendomens, frihetens och jämlikhetens treenighet”, ”teoretiskt formulerades först av de italienska, engelska och franska ekonomerna på 16- och 1700-talet”, som på så vis endast föregrep realiserandet av denna treenighet i det borgerliga samhället. Långt ifrån att

²¹ Grundrisse 907-909.

²² A.a. 905.

²³ Ett begrepp som tagits från Hegel.

²⁴ Så har samhällelig arbetsdelning – och ofta i rätt så utvecklad gestalt – även funnits i de ursprungliga kommunistiska samfälligheterna, utan att därför de produkter som tillverkats av dem, antagit varuform. Lika riktigt som det alltså är, ”att privatutbyte förutsätter arbetsdelning, lika felaktigt är det att arbetsdelning förutsätter privatutbyte.” (*Till kritiken*, s. 53/ty 45.)

²⁵ Grundrisse 906.

²⁶ A.a. 907.

uttrycka några eviga karaktärsdrag i den mänskliga naturen, är dessa föreställningar tvärtom bara reflexer av den kapitalistiska utbytesprocessen, som bildar deras reala basis. ”Som rena idéer är de idealiserade uttryck för bytesprocessens olika moment; utvecklade i juridiska, politiska och sociala relationer är de endast reproducerade med helt annan kraft och makt /in anderen Potenzen/.”²⁷

Så mycket om den borgerligt-apologetiska misstolkningen av den enkla varucirkulationen och av de därur framspringande lagarna.²⁸ Ett motstycke till detta ser Marx ”i larvigheten hos de socialister (i synnerhet de franska, som vill visa på socialismen som förverkligande av det *borgerliga* samhällets idéer, som de uttalats i franska revolutionen)” som påstår ”att utbytet, bytesvärdet o.s.v. ursprungligen (i tiden) eller enligt sitt begrepp (i dess adekvata form) är ett system av frihet och jämlikhet för alla, men att det förfalskats genom pengarna, kapitalet etc.”. Dessa socialister (Marx tänker här framförallt på Proudhon²⁹) ”måste man svara: bytesvärdet, eller närmare bestämt penningssystemet, är i verkligheten frihetens och jämlikhetens system, och det som vid systemets fortsatta utveckling stör friheten och jämlikheten, är störningar som är inneboende i systemet, det är just förverkligandet av friheten och jämlikheten, vilka nu visar sig vara /el. styrker sig som, sich ausweisen als/ ojämlikhet och ofrihet”.³⁰ Av det som sagts framgår en mycket viktig metodologisk slutledning. Eftersom cirkulationsprocessen, ”som den *framträder* på samhällets *yta*”, inte känner till något annat sätt av tillägnelse än det på producenternas jämlikhet, frihet och ömsesidighet beroende tillägnandet /Appropriation/ av arbetets produkt genom arbetet och av främmande arbetes produkt genom eget arbete”, så måste de motsägelser som framkommer vid varuproduktionens utveckling /Entfaltung/, ”likväl som den ursprungliga appropriationens lag *härledas* genom arbetet, *ur själva bytesvärdets utveckling*”.³¹ Den enkla varucirkulationen tycks endast tillåta förvärv av äganderätt till främmande arbete genom bortgivande /Hingabe/ av eget arbete, d.v.s. bara genom ett utbyte av ekvivalenter. Teorin måste nu visa, hur detta i den vidare utvecklingen omvandlas, och hur det till slut kommer därefter, ”att den privata äganderätten till det egna arbetets produkt är identiskt med åtskiljandet av arbete och egendom; så att arbete = kommer att skapa främmande egendom, och egendom – kommer att kommandera främmande arbete”.³²

²⁷ A.a. 915f. ”Detta har också visat sig i historien. Denna sorts jämlikhet och frihet är raka motsatsen till den antika friheten och jämlikheten, som inte hade det utvecklade bytesvärdet som sin grund utan som tvärtom gick under vid dettas utveckling.” (*Grunddragen* s. 60 (korr.)/ty 156.)

²⁸ Jfr skissen ”Bastiat und Carey” i *Grundrisse*, s. 843-848.

²⁹ Jfr *Kapitalet I*, s. 74/ty 99f, not 38.

³⁰ *Grunddragen* 63 (korr)/ty 160, /felciterat i tyska upplagan/.

³¹ *Grundrisse* 904.

³² A.a. 148.

Kapitel 11. Övergång till kapitalet

(”Hur pengarna blir kapital”)*

Vi kommer nu till Marx’ undersöknings huvudtema – till kapitalets kategori. Den första frågan är naturligtvis: Vad är kapital? Hur måste dess begrepp utvecklas?

I *Rohentwurf* läser vi att ekonomerna ofta uppfattar kapitalet som ”anhopat (egentligen föremåls-gjort/vergegenständliche/¹) arbete”, ”som tjänar som medel för nytt arbete”. Men ”det är lika omöjligt att övergå direkt från arbetet till kapitalet som från de olika människoraserna direkt till bankiren eller från naturen till ångmaskinen”. Den vanliga definitionen säger nämligen i grunden inte mer än att kapital är produktionsmedel, ”ty i vidaste mening måste även det föremål som naturen levererar, t.ex. sten, först tillägnas genom en eller annan aktivitet innan det kan användas som instrument, som produktionsmedel. Att därifrån sluta sig till att det skulle ha existerat kapital i alla samhällsformer är alltigenom ohistoriskt. Alla kroppens lemmar skulle följaktligen vara kapital, eftersom varje lem genom aktivitet, arbete, inte bara måste utvecklas, utan också få näring, reproduceras, för att kunna vara verksamt som organ. Armen och i synnerhet handen, är alltså kapital. Kapital skulle bara vara ett nytt namn för något som är lika gammalt som människosläktet, eftersom allt slags arbete – även det mest outvecklade, jakt, fiske o.s.v. – förutsätter att produkten av tidigare arbete används som medel för omedelbart, levande arbete.”

I den anförda definitionen betraktas alltså endast ”kapitalets enkla materia, bortsett från den formbestämning utan vilken det inte är kapital”. Men ”abstraherar man så från kapitalets bestämda form och bara betonar innehållet, varvid kapitalet bara är ett nödvändigt moment i allt arbete, så finns det naturligtvis ingenting som är lättare att bevisa än att kapitalet är en nödvändig betingelse för all mänsklig produktion. Beviset blir möjligt därigenom att man abstraherar från de specifika bestämmingar som gör det till ett moment i ett särskilt utvecklat, *historiskt*, skede i den mänskliga produktionen. Poängen är att även om allt kapital är föremålsgjort arbete som tjänar som medel för ny produktion, så är inte allt föremålsgjort arbete, som tjänar som medel för ny produktion, kapital. *Kapitalet fattas som ting, inte som förhållande.*”²

Mera framgång tycks vid första ögonkastet en annan förklaring lova, som uppfattar kapitalet som ”en summa av värden”, eller som ”sig självt reproducerande bytesvärde”. Här ”fasthålls” åtminstone ”den *form*, varigenom bytesvärdet³ är utgångspunkten”,⁴ och inte en anhopning av materiella arbetsprodukter. Emellertid: ”Varje summa av värden är ett bytesvärde, och varje bytesvärde är utgångspunkten”, och inte en anhopning av materiella arbetsprodukter. Emellertid: ”Varje summa av värden är ett bytesvärde, och varje bytesvärde är en summa av värden. Genom enkel addition kan jag inte komma från bytesvärde till kapital.”⁵ Å andra sidan, ”om varje kapital

* Kapitel ”övergång till kapital” (liksom det föregående) föreligger i två versioner i *Rohentwurf*: i själva manuskriptet (s. 162 ff) och i fragmentet av ”*Till kritikens urtext*” (s. 919ff) Vi använder här i lika hög grad båda versionerna.

¹ ”I det *anhopade* arbetet ligger också redan något som kommit åt på bakvägar, då det i begreppsbestämningen endast skulle vara föremålsgjort arbete, i vilket visserligen ett bestämt kvantum arbete är anhopat. Det anhopade arbete omfattar dock redan en mängd av sådana föremål i vilka arbete är realiserat.” (*Grundrisse*, s. 170.)

² *Grunddragen* 65f (korr)/ty 168ff. – Jfr det välkända stället ur ”Lönarbete och Kapital” (1847), s. 31 o 32 f/ty *MEW* 6 s. 407f: ”Anhopat arbete, som tjänar som medel för ny produktion, är kapital. Så säger ekonomerna. Vad är en neger-slav? En människa av den svarta rasen. Den ena förklaringen säger lika mycket som den andra. En neger är en neger. Först under bestämda förhållanden blir han till slav. En bomullsspinnmaskin är en maskin att spinna bomull med. Blott under bestämda förhållanden blir den till kapital. Om den ryckes ut ur dessa förhållanden är den lika lite kapital som guld i och för sig är pengar eller sockret sockerpriset.” Och vidare: ”Också kapitalet är ett samhälleligt produktionsförhållande. Det är ett borgerligt produktionsförhållande, ett produktionsförhållande i det borgerliga samhället. Har inte existensmedlen, arbetsverktygen, råvarorna av vilka kapitalet består, frambragts och anhopats under givna samhälleliga betingelser, under bestämda samhälleliga förhållanden? Används de inte under givna samhälleliga betingelser, under bestämda samhälleliga förhållanden till ny produktion? Och är det inte just denna bestämda samhälleliga karaktär som gör kapital av dessa produkter, som användes till ny produktion?”

³ Jfr fotnot 8, s. 113.

⁴ *Grunddragen* s. 67 (korr)/ty 169.

⁵ *Grundrisse* s. 162 f.

är en summa av varor, d.v.s. av bytesvärden, så är inte varje summa av varor, av bytesvärden, kapital”.⁶ Den andra förklaringen duger därför lika lite som den första.

Visserligen hjälper ekonomerna sig ur förlägenheten genom att som ”kapital” definiera varje värde, ”som producerar en *profit*”, eller som ”åtminstone används med syftet att producera en profit”. Men i detta fall, förutsätts helt enkelt det som först skall förklaras, ”ty profiten är ett bestämt förhållande av kapitalet till sig självt”.⁷ Det är klart att detta inte är något svar på frågan. Kapitalet måste nämligen begripas som ett sig förökande värde, alltså som process. Och för detta ändamål är det nödvändigt att inte utgå från en enkel summa *a*/ arbetsprodukter eller värden, utan ”från bytesvärdet som *redan blivit utvecklat i cirkulationens rörelse*”. Här börjar därför Marx’ analys.

Vilken av de två av oss kända cirkulationsformerna (V-P-V och P-V-P) gäller det då här? I vilken av dessa kan värdet bli till kapital?

Uppenbarligen inte i kretsloppet V-P-V (enkel varucirkulation) eftersom varans och pengarnas värdeväxling här endast har rollen av en ”försvinnande förmedling”: ”Vara utbyts slutligen mot vara ..., och själva cirkulationen tjänade endast till att å ena sidan låta bruksvärdena enligt behovet växla händer, å andra sidan att låta dem växla händer enligt det mått /förhållande/, vari de innehåller arbetstid, ... vari de är lika tunga moment av den allmänna samhällsliga arbetstiden.”⁸ Som sådan bär därför den enkla varucirkulationen, formen V-P-V, ”inte i sig själv, självförnyelsens princip”, den kan inte ”av sig själv på nytt sätta sig i brand” ... Processens upprepande ”framgår inte ur själva cirkulationens betingelser ... varor måste ständigt på nytt, och då utifrån, kastas in i den, som brännmaterial i elden. Annars slocknar den i indifferens.”⁹

M a o: Det är konsumtionen, bruksvärdet, som utgör det slutgiltiga ändamålet och det egentliga innehållet i den enkla varucirkulationen. ”Det är därför inte hos denna sida av innehållet (material)” slutar Marx, ”som vi måste söka de bestämningar som leder vidare.” Vi måste snarare hålla oss till formsidan, där ”bytesvärdet som sådant utvecklar sig vidare, får fördjupade bestämningar genom själva cirkulationens process. Alltså enligt den sida i pengarnas utveckling”, där det framträder som resultat av cirkulationsprocessen.¹⁰ Vi kommer så till kategorin ”pengarna som kapital” som ”går utöver sin enkla bestämning som pengar”,¹¹ och just därigenom framställer en övergång från värde och pengar till kapital.

Här kan det självklart endast handla om pengarna i sin ”tredje bestämning”.¹² Ty endast i denna bestämning är pengarna ”inte blott förmedlande form i varuutbytet ... Det är en produkt av cirkulationen, som liksom mot överenskommelsen, framväxte ur den”, och vari värdet ”självständiggör”

⁶ *Lönarbete och Kapital*, s. 33 /ty MEW 6, s. 408.

⁷ *Grunddragen* 67/ty 170. – På ett annat ställe i *Rohentwurf* kan vi läsa: ”För herrar ekonomer blir det förbannat svårt att på teoretisk väg komma från värdets självbevarelse i kapitalet till dess mångfaldigande; nämligen detta” (redan fattat) i dess grundbestämning, inte bara som biomständighet /Akzidens/ eller bara som resultat ... Visserligen försöker ekonomerna införa denna grundbestämning i kapitalets förhållande som något väsentligt, men när det inte sker i den brutala formen, att kapitalet bestäms som det som ger profit, varvid kapitalets förmering är satt – som en särskild ekonomisk form – redan i profiten, så sker det bara svagt och förstulet ... Deras svammel att ingen vill använda sitt kapital utan att tjäna på det, utmynnar antingen i fänigheten, att de snälla kapitalisterna förblir kapitalister även om de inte använder sitt kapital eller också i det snusföruftiga påståendet att vinstgivande användning ligger i kapitalets begrepp. Nåväl. Det skulle i så fall ha bevisats.” (A.a., s. 72 (korr) /ty 182.)

⁸ *Grundrisse*, s. 925. – ”Cirkulationen betraktad i sig själv är förmedlingen av förutsatta extremer. Men den sätter inte dessa poler. Som förmedlingens helhet, som total process själv, måste cirkulationen därför vara förmedlad. Dess omedelbara vara är därför rent sken. Cirkulationen är ett fenomen av en process som pågår bakom dess rygg.” (A.a. 920.)

⁹ A.a. s. 166 och 920.

¹⁰ A.a. s. 925.

¹¹ ”Pengarna som kapital är en bestämning hos pengarna, som går utöver deras enkla bestämning som pengar. Det kan betraktas som en högre realisation; liksom man kan säga att apan är vidareutvecklad i människan. Emellertid har då den lägre formen satts som övergripande subjekt över den högre”, vilket skulle vara felaktigt. ”I varje fall är pengarna som kapital skilda från pengarna som pengar. Den nya bestämningen måste jag utveckla.” (A.a. 162.) – Jfr *Kapitalet I*, 4. kapitlet, s. 127 /ty 161, där det också talas om kategorin ”pengarna som kapital”.

¹² Jfr kapitel 8 i detta arbete.

sig mot cirkulationen. Och samtidigt är det en form, som endast låter värdets förstoring, dess ständiga mångfaldigande, framträda som meningsfull rörelse.¹³ Var ligger nu problemets verkliga lösning? Vilka är betingelserna för att pengarna skulle komma över den primitiva skattbildningens nivå, att de – utan att uppgå i enbart cirkulationsmedel eller bli till sten i skatten – skulle vidmakthålla och förmera sig som självständigt värde? Ty ”som den allmänna rikedomens form ... förmår pengarna bara genomföra en kvantitativ rörelse: att förmera sig ... De vidmakthåller sig endast som ett från bruksvärdet skilt, för sig gällande värde, genom att de oavbrutet mångfaldigar sig”.¹⁴ Denna betingelse är tydligen given först i kretsloppsformen P-V-P (köpa för att sälja). Ty, för att pengarna skall ”vidmakthålla sig som pengar, måste de åter gå in i cirkulationen liksom som de har trätt ur den, men inte som enbart cirkulationsmedel” ... De måste ”till och med i sin tillvaro som vara förbli pengar, och i sin tillvaro som pengar endast existera som varans övergående form ... Dess ingående i cirkulationen måste självt vara ett moment av dess förblivande-hos-sig-själv¹⁵, och dess förblivande-hos-sig-själv måste vara ett ingående i cirkulationen.” (M a o: först i pengarnas gestalt som kapital kan den måttlösa driften efter bytesvärdets förökning från blott en ”chimär” bli till levande verklighet.¹⁶) Å andra sidan måste cirkulationen själv visa sig vara ”ett moment av produktionen av bytesvärden”, som led i en process vari bytesvärdena vidmakthåller och förmerar sig. För detta ändamål måste dock bytesvärdet ”verkligen utbytas mot bruksvärde och varan konsumeras som bruksvärde, men vidmakthålla sig som bytesvärde i denna konsumtion”¹⁷ ... Konsumtionen av denna vara måste alltså vara produktiv konsumtion, som inte är inriktad på omedelbar njutning utan på reproduktionen och nyproduktionen av värden.¹⁸ Endast under dessa betingelser, alltså endast om kretsloppet V-P-V slår om i kretsloppet P-V-P, kan pengarna bli till ett värde, som vidmakthåller och förmerar sig, d.v.s. bli till kapital.

Emellertid måste det bruksvärde, vars konsumtion skall visa sig vara samtidigt produktion av värde och mervärde, bestämmas närmare. Kapitalet är, som redan framhävts, enligt sitt väsen ett ”mervärde-avlande” värde.¹⁹ Därför kan ”som *bruksvärde*, d.v.s. som nyttigt, gentemot *kapitalet* stå endast det som förmerar, mångfaldigar och därför vidmakthåller kapitalet; ... inte en konsumtionsartikel, vari det förlorar sig, utan ... vari det vidmakthåller och förmerar sig”. Endast ett sådant bruksvärde kan träda gentemot kapitalet som ”självständiggjort värde”, endast i ett sådant kan kapitalet realisera sig. Enligt denna sida, kan inte varan som sådan vara kapitalets motsats, då de pengar som blivit kapital ”är likgiltiga för alla varors särskildheter, och kan anta varje godtycklig form av vara. Pengar är inte den ena eller andra varan, utan kan formförvandlas /metamorfiseras/ till varje vara ... Istället för att utesluta pengar framträder varornas hela krets, alla varor, som lika många inkarnationer /förkroppsliganden/ av pengar”, emedan varorna – liksom pengarna – i utbytet endast gäller som föremålgjort arbete. I detta hänseende finns ingen principiell skillnad mellan varor och pengar som förvandlats till kapital.²⁰ ”Den enda motsatsen mot det *föremåls-*

¹³ *Grundrisse* s. 929 och 935.

¹⁴ *Grundrisse*, s. 936.

¹⁵ /Beisichbleiben/, återigen en genklang av Hegels terminologi.

¹⁶ ”Kapitalet, representerande rikedomens allmänna form, pengarna, är driften utan mått och skranka, att gå utöver sin skranka. Varje gräns är och måste vara en skranka för det. Annars skulle det upphöra att vara kapital – att vara pengar som producerar sig själv. Så snart det inte längre kände en bestämd gräns som skranka, utan behagligt fann sig i att ha den som gräns, så hade det självt sjunkit ned från bytesvärde till bruksvärde, från rikedomens allmänna form till en bestämd substantiell tillvaro /Bestehn/ av densamma ... Mervärdets kvantitativa gräns framträder för kapitalet endast som en naturskranka, som en nödvändighet, som det ständigt försöker att övervinna och gå utöver”. (A.a., s. 240.) – Skiljandet mellan begreppen ”gräns” och ”skranka” kommer från Hegel. (Se *Wissenschaft der Logik*, I, s. 110f.)

¹⁷ Detta är inte möjligt i den enkla varucirkulationen: ”Det i varan existerande bruksvärdet försvinner (för varans ägare), då dess pris realiserar i pengar; det i pengar fixerade bytesvärdet försvinner (för pengarnas ägare), då det realiserar sig som bruksvärde i varan ... Genom utbytet enkla akt kan det ena endast gå förlorat i sin bestämning gentemot det andra, då det realiserar sig i detta. Inget kan vidmakthålla sig i den ena bestämningen, genom att övergå till den andra.” (*Grundrisse*, s. 919f.)

¹⁸ A.a., s. 932 f.

¹⁹ ”Det aktiva värdet är endast mervärdesättande värde.” (A.a., s. 936.)

²⁰ A.a., s. 941

gjorda arbetet är det *inte föremålsliga /ungegenständliche/*, ... arbetet som subjektivitet. (Eller det tidsmässigt förflutna, men rumsligt existerande i motsats till det tidsmässigt närvarande, levande arbetet.)” Men som sådant kan det endast ”föreligga som *levande subjekt*, i vilket det existerar som förmåga, som möjlighet; alltså som *arbetare*”.²¹ Det enda bruksvärde, ”*som kan bilda en motsats och komplement ett till pengar som kapital, är arbetet*”, som ett bruksvärde, ”*varur bytesvärdet självt blir till, producerar och förökar sig*”; och ”det enda utbyte, varigenom pengar kan bli till kapital, är det, som dess ägare ingår med den levande arbetsförmågans²² ägare, d.v.s. arbetaren”.²³ I denna mening kan det levande arbetet betecknas som kapitalets bruksvärde, – som ”verkligt *icke-kapital*”, som träder gentemot kapitalet som sådant.²⁴

Det är samma lösning av problemet som vi känner till från *Kapitalet I*²⁵; bara att där föreligger denna lösning i färdig gestalt, med de mellanled som leder dit utelämnade, – medan vi här kan iaktta denna lösning vid dess födelse. Men i båda fallen blir pengarnas förvandling till kapital – som Marx själv betonar på ett ställe – ”utvecklat ur det självständiggjorda bytesvärdets förhållande till bruksvärdet”.²⁶ Så det vore helt överflödigt att ställa den senare lösningen i *Kapitalet*, vilken tycks mera ”realistisk”, mot den mera ”metafysiska” i *Rohentwurf*. Båda är resultatet av Marx’ dialektiska metod, och måste därför som sådana i samma mån accepteras eller avvisas. Skillnaden ligger endast i framställningssättet.

Självklart vore det helt förfelat, att i den anförda lösningen blott se en dialektisk utveckling av begrepp! Den grundar sig likaså på en djupgående analys av de konkreta historiska betingelser, som ledde till bildandet av det kapitalistiska produktionssättet. Ty som första förutsättning för kapitalförhållandet ses i *Rohentwurf*, liksom i *Kapitalet*, att penningägaren, kapitalisten, kan byta sina pengar ”mot den främmande arbetsförmågan som vara”; att alltså ”arbetaren för det första som fri ägare förfogar över sin arbetsförmåga, förhåller sig till den som vara”, och för det andra, ”att han inte längre skall utbyta sitt arbete i en annan varas form, som föremålsgjort arbete, utan att den enda varan som han har att bjuda ut och sälja är just sin levande, i sin levande kroppslighet närvarande arbetsförmåga ...” Men att kapitalisten finner ”arbetsförmågan på marknaden, inom cirkulationens gränser, som vara – denna förutsättning som är utgångspunkten såväl för oss, som för det borgerliga samhället i dess produktionsprocess – är uppenbarligen resultatet av en lång historisk utveckling, sammanfattningen av många ekonomiska omvälvningar, och förutsätter andra produktionssätts undergång ... och en bestämd utveckling hos det samhällseliga arbetets produktivkrafter.”²⁷

”På denna punkt visar det sig förvisso”, anmärker Marx av denna anledning, ”hur framställningens dialektiska form endast är riktig, då den känner sina gränser”. Men dessa gränser är bestämda genom den faktiska historiska utvecklingen! Av betraktandet av den enkla cirkulationen framgår för oss kapitalets allmänna begrepp, emedan inom det borgerliga produktionssättet den enkla cirkulationen själv endast existerar som kapitalets förutsättning och samtidigt förutsättande kapitalet. Att detta framgår, gör inte kapitalet till inkarnationen av en evig idé; utan det visar ..., hur det först i verkligheten, endast som *nödvändig* form, måste utmynna i bytesvärdessättande

²¹ *Grunddragen*, s. 73/ty 183 och *Grundrisse* 942.

²² I *Rohentwurf* används genomgående i stället för det senare ”Arbeitskraft” uttrycket ”Arbeitsvermögen”.

²³ A.a., s. 942, 943 och 944.

²⁴ A.a., s. 185. – Som ”icke-kapital, som kapitalets motsatta form är arbetet: 1) ... icke-råämne, icke-arbetsinstrument, icke-råmaterial: arbetet skilt från alla arbetsmedel och arbetsföremål, från hela sin objektivitet ... dess rent subjektiva existens” ... men 2) är arbetet i denna bestämning ”värdets levande källa” (för kapitalisten), och därmed ”rikedomens allmänna möjlighet”, ”som sådan bekräftas i handlandet /Aktion/. Båda satserna ”betingar varandra och följer av arbetets väsen, liksom arbetet förutsättes av kapitalet som dess motsats, som kapitalets motsatta tillvaro /Dasein/ ... och liksom arbetet å sin sidas förutsätter kapitalet”. (*Grunddragen* 90f (korr.) /ty 203.) – Vi var här tvungna att inskränka oss till en sammanfattning – dock mycket torftig – av denna viktiga, men även svårförståeliga sida i *Rohentwurf*.

²⁵ *Kapitalet I*, s. 144ff/ty 181 ff.

²⁶ *Grundrisse*, s. 952.

²⁷ A.a., s. 945. – Jfr *Kapitalet I*, s. 145f/ty 183.

arbete, i produktion som grundar sig på bytesvärdet”.²⁸ Det som vid första påseendet kan framstå som ren ”begreppsdiagnostik”, är i verkligheten endast en återspeglning av det faktum, att den enkla varucirkulationen – som först under kapitalets herravälde blir till den allmänna form, som genomtränger hela den ekonomiska organismen -, inom detta produktionsätt endast utgör en ”abstrakt sfär”, som ”visar sig som moment, som blott framträdelseform av en djupare process, – av det *industriella kapitalet* -, en process som ligger bakom, som är ett resultat av likaväl som den producerar denna abstrakta sfär”.²⁹

”Det är mycket viktigt att fasthålla”, framhäver Marx, att utbytesförhållandet mellan lönarbetaren och kapitalisten ”till att börja med ... endast är ett förhållande mellan vara och pengar”, ett enkelt cirkulationsförhållande. Ty det som äger rum inom cirkulationen, ”är icke utbytet mellan pengar och arbete, utan utbytet mellan *pengar* och den *levande arbetsförmågan*”.³⁰ Men det som i fortsättningen driver detta utbyte utöver den enkla cirkulationens gränser, är det specifika bruksvärdet hos den inbyttas arbetsförmågan.

I den enkla cirkulationen är (som vi redan vet) bruksvärdets innehåll ekonomiskt likgiltigt, det ”angår inte förhållandets form”. Men här, i kapitalets utbyte med arbetaren, ”framträder tvärtom bruksvärdet hos det, som inbyttas mot pengar som ett särskilt ekonomiskt förhållande”, som ”väsentligt ekonomiskt moment” av utbytet.³¹ Här äger därför i verkligheten ”*två* inte endast formellt, utan kvalitativt olika och till och med motsatta processer” rum: 1. utbytet av arbetsförmågan mot arbetslön (en akt, som faller inom den enkla cirkulationen), och 2. bruket av arbetsförmågan genom kapitalisten. ”Då arbetsförmågan existerar i själva subjektets levande tillstånd, och endast manifesterar sig som egen livsytring hos detsamma, så ställer naturligtvis ... tillägnelsen av rätten /rättstilen/ till bruket av densamma, under brukets akt, köparen och säljaren i ett annat förhållande än det som föreligger vid /köp av/ föremålsgjort arbete, vilket som föremål är förhanden utanför producenten”.³² Just därför är ”det som skiljer den andra från den första akten – den andra akten är nämligen den särskilda processen av arbetets tillägnelse från kapitalets sida – just³³ skillnaden i utbytet mellan kapital och arbete och utbytet, som pengarna förmedlar det mellan varor. *I utbytet mellan kapital och arbete är den första akten ett utbyte, faller helt och hållet inom den vanliga cirkulationens ram; den andra är en process, kvalitativt skild från utbytet, och det är endast genom missbruk³⁴, som den överhuvud skulle kunna kallas för något slags utbyte. Den står direkt gentemot utbytet*” av varor; den är ”väsentligen en annan kategori”.³⁵

Så mycket om förvandlingen av cirkulationsformen V-P-V till formen P-V-P. I denna omvandlingsförlopp har pengarna blivit till kapital. ”Den oförgänglighet som pengarna strävade efter, genom att de satte sig negativt gentemot cirkulationen, drog sig undan den, når kapitalet, i det att det just vidmakthåller sig genom att utelämnas åt cirkulationen. Kapitalet, som det bytesvärde som förutsätter cirkulationen, som är förutsättning för den och som vidmakthåller sig i cirkulationen, antar omväxlande båda de moment som inryms i den enkla cirkulationen ”V och P”, ”men inte som i den enkla cirkulationen, att det endast övergår från en av formerna till den andra, utan genom att det i varje bestämning samtidigt är relationen till det motsatta”.³⁶ ”Pengar och vara som

²⁸ Grundrisse, s. 945f.

²⁹ A.a., s. 922 f.

³⁰ A.a., s. 946.

³¹ A.a., s. 185f. Jfr kapitel 3, s. 93f. xxx

³² Marx tillfogar: ”Detta inkräktar inte på det enkla utbytesförhållandet ... Som bruksvärde realiserar arbetsförmågan endast i arbetets verksamhet, men på samma sätt”, som bruksvärdet hos en flaska vin ”först realiserar, då vinet dricks. Arbetet självt hör lika lite till den enkla cirkulationsprocessen, som drickandet”. (Grundrisse, s. 946.)

³³ Rosdolsky har ersatt Grundrisse's ”exactly” med ”gerade”.

³⁴ Rosdolsky har ersatt Grundrisse's ”by misuse” med ”Missbrauch”.

³⁵ A.a., s. 186.

³⁶ A.a., s. 938. – ”I Kapitalet sätts värdets oförgänglighet ... genom att det visserligen inkarnerar /förkroppsligar/ sig i de förgängliga varorna, antar deras gestalt, men också ständigt växlar gestalt. Kapitalet växlar mellan sin eviga gestalt i pengar och sin förgängliga gestalt i varorna; oförgängligheten sätts som det enda som den kan vara, förgänglighet, som förgår – process – liv. Men denna förmåga vidmakthåller kapitalet endast genom att det som en vampyr ständigt

sådana, liksom den enkla cirkulationen själv, existerar för kapitalet endast som särskilda abstrakta moment av dess tillvaro, i vilka det ständigt framträder, övergår från det ena till det andra, liksom det ständigt försvinner”. Så har ”pengarna i kapitalet förlorat sin stelhet och har från ett handgripligt ting blivit till en process”.³⁷ Men hand i hand därmed sker en djupgående förvandling hos hela produktionssättet: Medan tidigare, på den enkla cirkulationens nivå, den värdeskapande produktionen endast i så måtto var av betydelse, som de varor som ingick i cirkulationen, måste vara förkroppsliganden av samhällelig arbetstid och som sådana värden, ”så går nu själva cirkulationen” tillbaka till ”den aktivitet som sätter eller producerar bytesvärdet ... som sin grund” (och samtidigt ”som dess resultat”).³⁸ Och medan tidigare cirkulationen hade en produktion, ”som bara som överskott skapade bytesvärden”, som förutsättning, blir nu värdeproduktionen till den avgörande samhälleliga form, som behärskar hela produktionssystemet. En historisk process, vars teoretiska uttryck just utgörs av kategorin ”pengar som kapital”.

insuger det levande arbetet som sin själ.” (A.a., s. 539.) – Jfr *Kapitalet I*, s. 199f (korr)/ty 247: ”Kapitalet är avlidet arbete. Liksom vampyren kan det endast upplivas genom att insuga levande arbete och det lever desto intensivare, ju mera det insuger.”

³⁷ *Grundrisse*, s. 937.

³⁸ A.a., s. 166f. – Här tycks det vid första ögonkastet handla om en rent hegeliansk konstruktion, då ”tillbakagåendet i /till grunden/” /das Zurückgehen in den Grund/ hör till de väsentligaste bestämningarna i den hegelianska dialektiken. (Jfr anmärkning 109 på s. 47) Men hur realistiskt Marx uppfattade detta ”tillbakagående” kan man se av följande ställe i *Rohentwurf*: ”Så var cirkulationen”, d.v.s. den enkla varucirkulationen, ”... förutsatt [Denna produktion var en förutsättning för cirkulationen.] en produktion, som kände till bytesvärdet endast i överflödets form, som överskott över bruksvärdet; men cirkulationen gick tillbaks i en produktion, som endast ägde rum med avseende på cirkulationen, gick tillbaks i den produktion, som satte bytesvärdet som sitt omedelbara objekt. Det är ett exempel på den enkla cirkulationens historiska återgång i kapitalet, bytesvärdet som den form, som behärskar produktionen.” (A.a., s. 922)

Kapitel 12. Utbyte mellan kapital och arbetskraft

I föregående kapitel framhävdes två olika processer i utbytet mellan kapital och arbete: för arbetaren utgör detta utbyte endast försäljningen av hans arbetskraft mot en bestämd summa pengar, mot arbetslön; men kapitalisten förvärvar genom detta utbyte själva arbetet, ”produktivkraften, som vidmakthåller och mångfaldigar kapitalet”, och som inte framkommer ur värdet utan ur bruksvärdet hos den vara, som kapitalisten förvärvade. Arbetarens utbyte är en akt i den enkla varucirkulationen, vari hans vara (arbetskraften) genomgår cirkulationsformen V-P-V; medan kapitalet här företräder det motsatta momentet, formen P-V-P. Och slutligen handlar det för arbetaren om ett utbyte av ekvivalenter (arbetskraft mot arbetspris), däremot kan det från kapitalets sida endast vara tal om ett skenbart utbyte (eller ”icke-utbyte”), då kapitalisten genom det ”måste erhålla mera värde, än han har givit”.

Först skall vi betrakta den första av dessa processer, utbytet mellan kapital och arbetskraft.

Som i varje utbyte framträder här arbetaren som ägare till sin vara, arbetskraften, även om denna inte existerar som ett ting utanför honom, utan endast i hans levande kroppslighet /Leiblichkeit/. Det är alltså självklart, att han till pengarnas ägare, kapitalisten, endast kan överlåta förfogandet /dispositionen/ över sin arbetsförmåga – varvid detta förfogande ”bara inskränker sig till ett *bestämt* arbete och ett *tidsmässigt bestämt* förfogande över detta arbete (så och så mycket arbetstid)”.¹ Därav följer att arbetaren ”ständigt kan börja bytet på nytt, bara han har intagit tillräckligt mycket materia /stoff/ för att kunna reproducera sina livsyttningar”; alltså att för honom, ”så länge han är arbetsförmögen, ... är arbetet ständigt en ny källa för utbyte ... med kapitalet”. Det periodiska återkommandet av bytesakten är blott uttryck för det enkla faktum, att arbetaren ”är ingen perpetuum mobile /evighetsmaskin/” och att han först måste sova ut och äta sig mätt ”innan han är i stånd att upprepa sitt arbete och sitt utbyte med kapitalet”.² Dessutom är upprepningen endast skenbar. ”Vad han byter med kapitalet, är hela hans arbetsförmåga, som han förbrukar på låt oss säga³ tjugo år. I stället för att betala allt på en gång betalar kapitalet honom portionsvis.” Men därigenom ändras naturligtvis ingenting i förhållandets väsen.⁴

Och dock är det faktum, att arbetaren är ägare till sin arbetskraft och i utbytet blott överlåter en viss tids förfogande över denna till kapitalet, av avgörande betydelse. Ty detta räknas till de drag i lönarbetsförhållandet, som historiskt höjer det över de tidigare utsugningssätten. I slavförhållandet t.ex. tillhör den omedelbare, verkliga producenten ”den *enskilde, särskilde* ägaren, vars arbetsmaskin han är. Som totalitet av kraftyttring, som arbetsförmåga är han en sak som tillhör en annan, och förhåller sig därför inte som subjekt till sin särskilda kraftyttring eller till den levande arbetshandlingen”. Under livegenskapen ”framträder arbetaren som ett moment av själva jordegendomen, han är ett tillbehör till jorden på samma sätt som dragdjuret”. Men lönarbetaren däremot ”tillhör sig själv och disponerar genom utbytet över sin egen kraftyttring”. Det han säljer ”är alltid bara en bestämd, särskild mängd kraftyttring; ovanför varje särskild yttring står arbetsförmågan som totalitet”.⁵ (Och det säger inget annat än att arbetaren är erkänd som person, som en människa, ”som är något för sig, *utanför sitt arbete* och som endast avyttrar sin livsyttning som ett medel för sitt eget liv”.⁶) Men för det andra säljer lönarbetaren sin kraftyttring ”till en

¹ Grunddragen, s. 80/ty 193.

Säljer arbetaren sin arbetskraft, läser vi i *Kapitalet I*, ”en gång för alla, så säljer han sig själv, förvandlar sig från en fri man till en slav, från en varuägare till en vara”. (*Kapitalet I*, s. 145/ty 182.)

² ”I stället för att bli förundrade över detta”, säger Marx vidare, ”och tillskriva kapitalet den stora förtjänsten för att arbetaren överhuvud lever, alltså dagligen kan upprepa bestämda livsprocesser ... skulle den borgerliga ekonomins skönmålade sykofanter rikta sin uppmärksamhet på att arbetaren efter ständigt upprepat arbete alltid bara ha själva sitt levande, omedelbara arbete att byta med.” (*Grunddragen* 88/ty 199)

³ Grundrisses ”say” har översatts till ”sage”.

⁴ A. a., s. 88f/ty 201.

⁵ A. a., s. 147f (korr.)/ty 368.

⁶ A. a., s. 87/ty 200.

särskild kapitalist, gentemot vilken han såsom enskild står oavhängig. Det är uppenbart att detta inte är hans förhållande till kapitalets existens som kapital, d.v.s. kapitalistklassen.⁷ Vad den enskilda verkliga personen beträffar, överläts alltså till arbetaren ett vitt fält för eget val och gottfinnande och därmed av formell frihet”,⁸ som producenterna i andra klassamhällen saknade, och utan vilka hans befrielsekamp skulle vara i det närmaste otänkbar!

Gentemot lönarbetaren framträder alltså hans arbetskraft ”som hans egendom, ett av hans moment, varöver han som subjekt övergriper, och som han vidmakthåller genom att avyttra det”. Härvid verkar han som enkel varubesittare, och det är klart, ”att det bruk som köparen gör av den vara arbetaren överlåter till honom lika litet angår förhållandets *formbestämning* som bruket av vilken annan vara ... som helst” ... ”Om kapitalisten skulle nöja sig med blotta dispositionsförmågan (-rätten) utan att verkligen låta arbetaren arbeta, t.ex. för att ha hans arbete i reserv eller undandra sin konkurrent dispositionsförmågan⁹ ..., så har ändå utbytet ägt rum tillfullo”. Visserligen ger ackordsystemet ”sken av att arbetaren skulle erhålla en viss andel av produktionen. Men detta system innebär bara ett annat sätt att mäta tiden¹⁰ (i stället för att säga: du skall arbeta i tolv timmar, säger man: Du får så och så mycket per styck; d.v.s. vi mäter den tid, du har arbetat, efter antalet produkter)”, och denna form ändrar ingenting i det faktum, att arbetaren, i enlighet med lagen om varuutbyte, av kapitalisten endast får en ekvivalent till sin arbetskraft.¹¹

Vad storleken av denna ekvivalent, arbetskraftens värde, beträffar, så är det klart, att den inte kan vara bestämd ”av det sätt på vilket köparen *brukar* den, utan endast av det kvantum föremålsgjort arbete som finns i varan”.¹² (”En saks bruksvärde angår inte bruksvärdets försäljare, utan endast dess köpare. Att salpeter har den egenskapen att det kan användas för kruttillverkning, bestämmer inte priset på salpeter – detta pris bestäms av salpeters produktionskostnader, ...”¹³) Så har även för arbetaren hans arbetskraft ”bara bruksvärde i den mån det *är bytesvärde*, inte för att det producerar bytesvärden”.¹⁴ Men detta bytesvärde är bestämt av produktionskostnaderna för arbetskraften, d.v.s. för själva arbetaren. Den vara, som han bjuder ut, ”existerar bara som förmåga, som en förmåga hos hans kroppslighet”; i enlighet därmed utmäts värdet av hans arbetskraft genom den mängd arbete, som är nödvändig för att hålla arbetaren vid liv och reproducera honom som arbetare. Denna mängd ”mäter i allmänhet ... den summa pengar som han får i utbytet”.¹⁵

Som varje varuutbyte förmedlas även bytet mellan arbetskraft och kapital genom pengar. ”Arbetaren är i utbytet kapitalistens jämlike, som varje annan som utbyter, i det att han erhåller sin ekvivalent i form av pengar, rikedomens allmänna form”. Visserligen är denna jämlikhet endast ”sken och *bedrägligt sken*” och upphävs i verkligheten genom att kapitalet tillägnar sig en del av hans arbetstid ”utan utbyte, medelst /vermittelst/ utbytets *form*”, att alltså arbetaren står i ett förhållande till kapitalisten ”som är annorlunda ekonomiskt bestämt – förutom utbytets förhållande” ... ”Detta sken existerar dock som illusion å hans sida och i viss mån” även ”å den andra sidan /kapitalistens/, och modifierar därför även väsentligt hans /arbetarens/ förhållande till skillnad från arbetarens förhållande i andra samhällliga produktionssätt.”¹⁶

⁷ Jfr *Kapitalet I*, s. 504 (korr.)/ty 598f: ”Från samhällelig synpunkt är alltså arbetarklassen ... ett tillbehör till kapitalet i lika hög grad som det döda arbetsmedlet ... Den romerske slaven var fångslad med kedjor, medan lönarbetaren med osynliga trådar är bunden vid sin ägare. Skenet av hans oavhängighet upprätthålls såväl genom ständigt byte av den individuella löneherrn /arbetsköparen/, som genom kontraktets rättsfiktions.”

⁸ *Grunddragen* s. 147 (korr.)/ty 368.

⁹ Marx anför här som exempel teaterdirektörer som ”köper sångerskor för en säsong, inte för att låta dem sjunga, utan bara för att de inte skall sjunga på en konkurrentteater”.

¹⁰ Jfr not 12 till Appendix I i kapitel 2 ovan.

¹¹ *Grunddragen* s. 79f (korr.)/ty 193.

¹² A.a., s. 80 (korr) och 147f/ty 193 o. 368f. (Jfr *Theorien*, III, s. 110.)

¹³ *Grunddragen* 102/ty 213.

¹⁴ A.a., s. 102/ty 214.

¹⁵ A.a., s. 80 (korr.)/ty 193f. (Mera utförligt om Marx' löneteori i Appendix till detta avsnitt.)

¹⁶ *Grundrisse* 194f, 368f och 566.

Men inte bara det! Genom att arbetaren ”byter ut” sin arbetskraft ”mot rikedomens allmänna form”, pengarna, ”blir han delaktig av den allmänna rikedomens intill gränsen för sin ekvivalent – en kvantitativ gräns som, väl att märka, slår om till en kvalitativ gräns, vilket är fallet i varje utbyte.” Denna gräns är visserligen i regel rätt så snävt dragen; men arbetaren är ”inte bunden till särskilda föremål eller ett särskilt sätt för tillfredsställelse” av sina behov.¹⁷ ”Arbetaren är inte kvalitativt begränsad¹⁸ genom kretsen av sina behov/Genüsse/ – utan endast kvantitativt.” Även detta ”skiljer honom från slaven, den livegne etc.”¹⁹

Utbytet mellan arbetskraft och kapital faller inom den enkla varucirkulationens område även av den anledningen att för arbetaren inte värdet som sådant utgör ändamålet för utbytet, utan tillfredsställelsen av hans omedelbara behov. ”Han får visserligen pengar, men bara i pengarnas bestämning som mynt; d.v.s. bara som sig själv upphävande och försvinnande förmedling. Vad han utbyter är alltså inte bytesvärdet, inte rikedomens, utan livsmedel, föremål för hans livsuppehälle, för tillfredsställelse av hans behov överhuvud, – fysiska, sociala o.s.v.”²⁰ Vi har visserligen sett, då vi betraktade kretsloppet V-P-V, att pengarna kan undandra sig cirkulationen, att de kan bli till skatt. I denna mening förmår även arbetaren i teorin, att spara en del av de pengar som kommer i hans besittning, för att fasthålla dem i rikedomens allmänna form, alltså för att ”berika” sig. Men detta är bara möjligt ”genom att han offerar sin substantiella tillfredsställelse för rikedomens *form*, alltså bara genom *försakelse*, sparande. Enbart genom att inskränka på sin egen *konsumtion* undandrar han cirkulationen mindre än han ger den av bruksföremål”. Eller också genom ”att han i högre grad försakar sin vila” och att han ”oftare förnyar” sin arbetskrafts ”utbytesakt ... eller låter den bli kvantitativt större – genom *flit*”.

Just därför går man i dagens samhälle, hånar Marx, ut och predikar ”fliten” just för arbetaren. Kravet höjs ”att den, för vilken föremålet för utbytet är hans livsmedel, skall försaka, men inte den, för vilken det är berikandet.”²¹ ... ”Men ingen ekonom kommer att förneka, att om arbetarna *allmänt*, alltså som *arbetare* (vad den enskilde arbetaren till skillnad från hela arbetarklassen /seinem genus/ gör eller kan göra kan bara finnas som undantag, inte som regel, eftersom det inte ligger i själva bestämningen av förhållandet), som *regel* skulle uppfylla detta krav”, så skulle arbetarna – bortsett från de enorma skador detta skulle tillfoga den allmänna konsumtionen – ”absolut använda medel, som skulle upphäva sina egna syften ... Är alla eller flertalet arbetare över måttan flitiga (om överhuvud fliten i den moderna industrin är överlåtet åt deras eget avgörande, – något som inte är fallet i de viktigaste och mest utvecklade produktionsgrenarna), så förökar de inte värdet på sin vara utan bara dess kvantitet, ... så skulle en allmän löneminskning snart åter sätta den på rätt fot.”²² Vad därför arbetarna i bästa fall kan uppnå genom sin sparsamhet är, att de mer ändamålsenligt fördelar sina utgifter, och ”under sin ålderdom eller om sjukdom eller ekonomiska kriser kommer emellan, inte skall ligga fattighuset eller staten till last eller livnära sig på tiggeri ..., och i synnerhet inte vegetera på kapitalisterna”. Och detta är också ”kapitalisternas egentliga krav. Arbetarna bör spara så mycket under goda tider, att de kan leva mer eller mindre

¹⁷ Just därigenom, fortsätter Marx, blir det möjligt ”för arbetaren att ta del av högre och även andliga ting, agitation för hans intressen, att hålla sig med tidningar, höra föreläsningar, uppfostra barn, utveckla sin smak o.s.v., alltså hans enda andel av civilisationen, som skiljer honom från slaven ...” (*Grunddragen* 85 (korr.)/ty 197f.)

¹⁸ I *Grundrisse* ”ausgeschlossen”, hos Rosdolsky ”begrenzt”.

¹⁹ A.a., 81/ty 194. – Det faktum, att kretsen för deras behovstillfredsställelse /Genüsse/ endast är kvantitativt begränsad, – tillfogar Marx – förlänar de moderna arbetarna ”även som konsumenter ... en helt annan tyngd /Wichtigkeit/ ... än den, som arbetarna t.ex. i antiken, eller medeltiden, eller i Asien har och hade” (a.a., 81 (korr.)/ty 194).

²⁰ A.a., 82 (korr.)/ty 195. (Som läsaren ser, får Marx aldrig för sig att inskränka arbetskraftens värde till dess fysiska ”existensminimum”!)

²¹ A.a., s. 82 f (korr.)/ty 195f. (I följande mening säger Marx: ”Illusionen att kapitalisterna faktiskt ‘försakade’ – och just därigenom blev kapitalister (ett krav och en föreställning som över huvud bara hade en mening långt tidigare, när kapitalet utvecklades /utbildade sig/ ur feodala o.s.v. förhållanden) – har övergivits av alla tillräkneliga moderna ekonomer.” – Här var Kapitalets författare sannerligen alltför optimistisk.)

²² A.a., s. 83f (korr.)/ty 196f. /Översättning enligt Liedman, där dock en sats ”fallit bort” på s. 83./

under de dåliga tiderna, uthärda förkortad arbetstid²³ eller lönesänkningar etc.” De skall underlätta för kapitalet att övervinna kriserna, och å andra sidan sörja för att ”kapitalisterna slår stora räntor ur deras besparingar eller att staten äter upp dem”; ”alltså på varje sätt” spara ”för kapitalet, inte för sig”!²⁴

Att den genomsnittlige lönarbetaren inte kan berika sig genom sin sparsamhet, inte kan höja sig över nivån för sin klass, är enbart ett resultat av att i utbytet med kapitalet ”arbetaren ... befinner sig i den enkla cirkulationens förhållande och alltså” som ekvivalent för sin arbetskraft ”inte erhåller rikedom utan bara livsmedel, bruksvärden för den omedelbara konsumtionen ... Om vi i cirkulationen utgår från varan, från bruksvärdet som bytets princip, så kommer vi med nödvändighet tillbaka till varan”, som ”sedan den fullbordat sitt kretslopp, konsumeras som ett direkt objekt för behovet”. Därvid tillkommer /har/ pengarna endast rollen av bytesmedel, av ”försvinnande förmedling”.²⁵ Men om de pengar som sparats ihop av arbetaren ”inte skall förbli blott en produkt av cirkulationen”, så måste de förr eller senare ”själva bli kapital, d.v.s. köpa arbete”, och därför ”alltså frambringa den motsats som skulle upphävas i en punkt, i en annan punkt”. Vore alltså utbytets produkt från arbetarens sida ”inte ... bruksvärdet, livsmedel, tillfredsställande av det omedelbara behovet ..., skulle inte arbetet stå gentemot kapitalet som arbete, som ickekaptal, utan som kapital. Men inte heller kapital kan stå gentemot kapital, om kapitalet inte står gentemot arbete, eftersom kapitalet bara är kapital som icke-arbete; i denna motsatsrelation. Alltså skulle själva kapitalets begrepp och förhållande förintas.”²⁶

I det enkla varuutbytet kan säljaren inte resa några anspråk på frukterna av den vara som han sålt; så även lönarbetaren, som för priset av sin arbetsförmåga ”ger bort dess *skapande kraft*” ”liksom Esau för en skål linssoppa sin förstfödsloft”. För arbetaren är hans utbyte med kapitalet (som sisonidianen Cherbuliez uttrycker det ”att avstå från alla arbetets frukter”.²⁷ Men det som ”framstår paradoxalt som resultat, ligger redan i själva förutsättningen”. Då i det kapitalistiska produktionssättet arbetaren endast förfogar över sin arbetsförmåga, som sammanfaller med hans personlighet, medan alla medel för hans arbetes föremålsgörande tillhör kapitalet – så kan inte heller hans arbetes produktivkraft komma honom, utan bara kapitalet, tillgodo. ”Arbetaren utbyter alltså arbetet som enkelt, förutbestämt, genom en föregången process bestämt bytesvärde – han byter själva arbetet som *föremålsgjort arbete*; ... kapitalet byter in det som levande arbete, som rikedomens allmänna produktivkraft; som den verksamhet som förökar rikedom. Det är uppenbart att arbetaren inte kan *berika* sig genom detta utbyte ... Tvärtom måste han utarma sig genom att hans arbetes *skapande kraft* etableras mot honom som kapitalets kraft, som en *främmande makt*. Han *avyttrar* arbetet som rikedomens produktivkraft; kapitalet tillägnar sig det

²³ Grundrisses ”short time” har översatts till Kurzarbeit /t.ex. tredagarsvecka/.

²⁴ A.a., s. 84f (korr.)/ty 196-198. – För övrigt, tillfogar Marx, ”vill varje kapitalist visserligen att hans arbetare skall spara – men bara hans, eftersom det är de som står i relation till honom som arbetare; däremot inte den övriga arbetarvärlden, ty den står i konsumentförhållande till honom. Trots alla ’fromma’ talesätt söker han med alla medel att sporra den till konsumtion, ge sina varor nya lockelser, pådyvla dessa arbetare nya behov o.s.v. Det är just denna sida av förhållandet mellan kapital och arbete som är ett väsentligt civilisationsmoment varpå kapitalismens historiska berättigande men också dess nuvarande makt beror.” (A.a., s. 85/ty 198.)

Jfr Marx’ uppsats *Arbeitslohn* (1847): ”Ändamålet – åtminstone sparbankernas strikt ekonomiska syfte -skall vara: att arbetarna genom sin egen försiktighet och klokhet utjämnar den goda arbetstiden med den dåliga, och därför fördelar sin arbetslön i den cykel som den industriella rörelsen genomlöper på så vis, att de verkligen aldrig ger ut mer än arbetslönens minimum, det som är oundvikligt för att leva. – Men vi har sett, att arbetslönens svängningar inte bara just revolutionerar arbetaren, utan att han utan det tillfälliga /momentane/ stigandet över arbetslönens minimum, skulle vara utestängd från produktionens, från den offentliga rikedomens, från civilisationens alla framsteg, alltså /skulle vara/ utestängd från all möjlighet till emancipation. Så skall han förvandla sig själv till en borgerlig räknemaskin, sätta gnidenheten i system och ge uselheten en stationär, konservativ karaktär.” (MEW 6, s. 545.)

²⁵ Grunddragen, s. 85 och 90 (korr.)/ty 198 och 202 f.

²⁶ A.a., 86f (korr.)/ty 199.

²⁷ A.a., 103/ty 214 o. 215.

som sådant.”²⁸ ”Att arbetet skiljs från ägandet av arbetsprodukten, alltså från rikedom, är därför satt genom själva denna bytesakt.”²⁹ Den sista punkt som Marx närmare går in på, då han framställer bytet mellan arbetskraften och kapitalet är den abstrakta karaktären hos det arbete som står gentemot kapital. ”Då kapitalet *som sådant* är likgiltigt mot varje särskildhet /Besonderheit/ av sin substans” är även arbetet som står gentemot det, ”likgiltigt gentemot dess särskilda *bestämmdhet*, men det är i stånd till varje bestämmdhet ... D.v.s., arbetet är visserligen i varje enskilt fall ett bestämt sådant; men kapitalet kan ställa sig gentemot varje bestämt arbete; enligt möjligheten /dynamei/ står *totaliteten* av alla arbeten gentemot det, och det är en tillfällighet vilket arbete som står just gentemot det”. Följaktligen är även ”arbetaren själv absolut likgiltig för sitt arbetes bestämmdhet; det har som sådant inget intresse för honom utan bara såvida det överhuvud är *arbete* och som sådant bruksvärde för kapitalet. Att vara bärare av arbetet som sådant – d.v.s. arbetet som *bruksvärde* för kapitalet – utgör därför hans ekonomiska karaktär; han är *arbetare* i motsats till kapitalisten”. Just det skiljer arbetaren från ”hantverkaren, skråbrodern etc., vilkas ekonomiska karaktär ligger just i deras arbetes *bestämmdhet* och förhållandet till en *bestämd mästare etc.*”³⁰ Löneförhållandet ”utvecklas därför renare och adekvatare ju mer arbetet förlorar all konstkaraktär; dess särskilda färdighet blir alltmer något abstrakt och likgiltigt och det blir alltmer *rent abstrakt verksamhet*, rent mekanisk, därför likgiltig, i förhållande till sin särskilda form indifferent verksamhet ...” ”Här visar det sig åter”, avslutar Marx, ”hur produktionsförhållandets särskilda bestämmdhet, kategorin – här kapital och arbete – först blir sann med utvecklingen av ett särskilt *materiellt produktionssätt* och med ett särskilt steg i utvecklingen av de industriella *produktiv-krafterna*”, d.v.s. av kapitalismen.³¹

Så långt om den första sidan hos den process som äger rum mellan kapital och arbete: om arbetskraftens utbyte, som faller i den enkla varucirkulationens område. ”*Förvandlingen av arbete* (som levande ändamålsenlig verksamhet) till *kapital* är *i sig* resultat av utbytet mellan kapital och arbete, såvitt detta utbyte ger kapitalisten äganderätten till arbetets produkt”....

Verklig blir dock denna förvandling först *genom arbetets konsumtion*, som till en början faller utanför detta utbyte och är oberoende av det”, alltså först i den kapitalistiska produktionsprocessen.³² Denna måste därför skildras.

²⁸ Även de borgerliga ekonomerna tillstår detta, genom att de betraktar arbetslönen, ”salären”, som icke produktiv. ”Att vara produktiv betyder naturligtvis hos dem att kunna producera rikedom. Eftersom lönen är produkten av utbytet mellan arbetare och kapital – och den enda produkt som är satt i själva detta utbyte – tillstår de, att arbetaren i detta utbyte varken producerar någon rikedom för kapitalisten eller för arbetaren själv. Ty för kapitalisten innebär utbetalningen av pengar för ett bruksvärde (och själva betalningen är kapitalets enda funktion i detta förhållande) att rikedom uppges i stället för att skapas, varför han försöker betala så lite som möjligt. Inte heller producerar arbetaren /i detta utbyte/ någon rikedom för sig själv, ty för honom skapar lönen bara livsmedel, tillfredsställelse av individuella behov, mer eller mindre – men aldrig rikedomens allmänna form, aldrig rikedom. Det kan den heller aldrig, eftersom innehållet i den vara som arbetaren säljer på intet sätt ställer den över cirkulationens allmänna lagar; han kastar in ett värde i cirkulationen, får en ekvivalent medelst pengarna, för att skaffa sig ett annat bruksvärde, som han förtär. En sådan operation kan naturligtvis aldrig göra någon rikare, utan vid processens slut måste arbetaren vara tillbaka på den fläck där han befann sig från början.” (A.a. 89 (korr.)/ty 201 f.)

²⁹ A.a., 102 f (korr.)/ty 214.

³⁰ ”... i det skråmässiga, hantverksmässiga arbetet, där själva kapitalet fortfarande har en inskränkt /bornerad/ form och ännu är helt försänkt i en bestämd substans, alltså ännu inte är kapital som sådant, framträder också arbetet som försänkt i sin särskilda bestämmdhet, inte i den totalitet och abstraktion, som det arbete har, som står gentemot kapitalet”. (A.a., 91 f (korr.)/ty 204.)

³¹ A.a., s. 91 f. (korr.)/ty 204 f.

³² A.a., 104 (korr.) och 102 (korr.)/ty 215 o. 213.

Kapitel 13. Arbetsprocess och värdeförmeringsprocess

Här kan vi fatta oss kortare; inte bara för att undersökningen av arbets- och värdeförmeringsprocessen i *Kapitalet* tycks mycket klarare och mer fulländad än framställningen i *Rohentwurf*, utan även (och det är det avgörande ur vårt arbetes synpunkt) för att *Rohentwurf* innehåller färre tankegångar, som i jämförelse med det senare verket erbjuder något nytt, och således kan komplettera resultaten i *Kapitalet*. Skillnaden ligger framförallt i framställningssättet; men den tycks viktig nog för att rättfärdiga en särskild undersökning av de avsnitt i *Rohentwurf*¹ som gäller detta tema.

Vi såg: Det levande arbetet – i dess omedelbara tillvaro, som det finns till i arbetarens kroppslighet avskilt från kapitalet – är endast möjligheten till att *bli* värdenas källa; först ”genom kontakten med kapitalet blir arbetet bragt till verklig aktivitet” (ur arbetet självt – tillfogar Marx – kan inte sådant komma, eftersom arbetet är utan föremål⁺) ”blir arbetet en verkligt värdesättande, produktiv aktivitet”. Nu har vi nått så långt. Processens första fas – ”såvitt det överhuvudtaget gäller utbytesprocessen” – är avslutad. Ekvivalenter har utbytt, och kapitalisten är nu i besittning av arbetskraften, som skall visa sig för honom som kapitalbildande, som rikedomens produktivkraft, genom att den sätts i verket, genom arbete. Den fortsatta processen måste alltså ha konsumtionen av arbete, ”kapitalets relation till arbete som sitt bruksvärde” till innehåll.²

Som ett resultat av utbytet mellan kapitalisten och arbetaren har kapitalet kunnat införliva själva det levande arbetet med sig. Det levande arbetet har blivit till ett av kapitalets moment – vid sidan om dess sakliga moment, som existerar i gestalt av produktionsmedel och endast förkroppsligar föremålsgjort arbete. För att bevara och föröka sig, måste nu kapitalet som föremålsgjort arbete träda i process med det icke föremålsgjorda: ”Å ena sidan måste den föremålslighet, vari kapitalet består, förarbetas, d.v.s. förtäras av arbetet, å andra sidan måste arbetets blotta subjektivitet ... upphävas och bli föremålsgjord i kapitalets material.” Detta kan endast ske i produktionsprocessen, genom att kapitalets föremålsliga element som passivt ämne /Stoff/ underkastas arbetets formande aktivitet. Ty: ”Kapitalets relation till arbetet, – det föremålsgjorda arbetets relation till det levande arbetet ... kan till sitt innehåll överhuvudtaget bara vara arbetets relation till dess föremålslighet, till dess ämne.” Kapitalets substans, det föremålsgjorda arbetet, kan, som blotta arbetets ämne, endast uppträda i två bestämningar: i råämnets, d.v.s. det formlösa ämnets bestämning, ”det rena materialet för arbetets formsättande, ändamålsenliga aktivitet”, och i arbetsinstrumentets bestämning, ”varigenom den subjektiva aktiviteten mellan sig och sitt föremål skjuter ett föremål som sin ledare”.³ Genom att arbetet konsumerar råämnet och arbetsinstrumentet, ”förändrar det sin egen gestalt” och går ”ur icke-vilans form över i varats form, ur rörelsens form över i föremålslighetens”.⁴ Processens resultat är den produkt, vari – som i det neutrala resultatet⁵ – kapitalets i produktionen förtärda /aufgezehrt/ element (råämne, instrument, arbete) åter uppträder. Hela processen måste därför betecknas som produktiv konsumtion, d.v.s. en konsumtion som inte är ”ett enkelt förtärande /Verzehren/ av det ämnesmässiga”, utan ”endast förtär /verzehrt/ föremålets givna form, för att sätta den i en ny föremålslig form ... Den förtär /verzehrt/ det föremålsliga hos föremålet – likgiltigheten gentemot formen – och det subjektiva i aktiviteten; formar det ena (föremålet), materialiserar det andra (arbetet). Men som *produkt* är produktionsprocessens resultat *bruksvärde*.”⁶

¹ Se *Grundrisse* s. 205-224 och 227-232.

⁺ ”gegenstandslos ist”, arbetet innehar endast sin egen arbetsförmåga (-kraft). Hur arbetet även i verkligheten (även praktiskt) skiljs från sitt föremål, blir föremålslost, kan man följa i *Grunddragen* 34 f/ty 24 f.

² *Grunddragen*, s. 92 f (korr)/ty 205.

³ A. a. s. 93 f (korr)/ty 206. /Marx har Beziehung i stället för Bestimmung./

⁴ *Kapitalet I*, s. 163(oigenkännligt)/ty 204.

⁵ I den meningen, att här försvinner skillnaden mellan produktionsprocessens subjektiva och objektiva faktorer.

⁶ *Grunddragen*, s. 96 (korr.)/ty 208.

Vi noterar: Analysen hittills inskränkte sig till produktionsprocessens ämnesmässiga sida. Men bakom denna ämnesmässiga sida tycks inte bara kapitalets specifika rörelse försvinna, utan även varje värdebestämning: ”Bomull som blir bomullsgarn eller bomullsgarn som blir vävnad, eller vävnad som blir material för tryck och färgning, existerar för arbetet endast som befintlig /vorhandne/ bomull eller som befintligt bomullsgarn respektive tyg. Såvitt dessa själva är arbetets produkter ... inträder de inte alls i någon process, utan” verkar ”endast som materiella existenser med bestämda naturliga egenskaper. *Hur* dessa har satts i dem, berör inte det levande arbetets relation till dem; för arbetet existerar de endast såvitt de existerar skilda från det levande arbetet, alltså som arbetsämne /Arbeitsstoff/. ”⁷ Det vill alltså säga: ”Så långt vi hittills betraktat processen, så ingår däri det för-sig-varande kapitalet – d.v.s. kapitalisten⁸ – inte alls. Det är inte kapitalisten som av arbetet förtärs /aufgezehrt wird/ som råämne och arbetsinstrument. Det är inte heller kapitalisten som förtär /aufzehrt/, utan arbetet.” Produktionsprocessen ”framträder alltså inte som kapitalets produktionsprocess, utan som produktionsprocess rätt och slätt,” (som sådan ”hör den till alla produktionsformer”) ”och skilt från arbetet uppträder kapitalet endast i den ämnesmässiga bestämdheten av råämne och arbetsinstrument”, vari ”alla relationer ... till arbetet självt som kapitalets bruksvärde ... är utplånade.” (”Det är denna sida, som ekonomerna fixerar, för att framställa kapitalet som ett nödvändigt element i alla produktionsprocesser. De kan naturligtvis bara göra detta, genom att de glömmar att beakta dess beteende som kapital under denna process.”⁹)

Vidare: ”Det kan inte framkomma något vid processens slut, som inte uppträdde som förutsättning och betingelse i processens början. Men å andra sidan måste också allt framkomma”. Om alltså analysen hittills inte har fört längre än till den enkla, ”i ingen särskild *ekonomisk* bestämdhet satta” produktionsprocessens begrepp, så måste detta komma från analysens ensidighet, det måste komma av att denna inskränkte sig till processens ämnesmässiga sida, utan att samtidigt betrakta den som den process som bevarar och mångfaldigar värdena, alltså att processen inte samtidigt har uppfattats i dess förbestämmdhet. Men som sådan är denna process kapitalets självbevarelseprocess.¹⁰

”Kapitalet består, vad gäller formen” (d.v.s. betraktat som samhälleligt förhållande) ”inte av arbetsföremål och arbete, utan av *värden* och ännu mera bestämt av *priser*”. Att kapitalets beståndsdelar under arbetsprocessen undergår ämnesmässiga förändringar, att de ”ur icke-vilans – processens – form vid dess slut åter sammanfattar sig i vilande objektiv gestalt i produkten, ... angår inte alls deras bestämning som värden ... Tidigare uppträdde de som produktens grundläggande, likgiltiga betingelser. Nu är de produkt. Produktens värde kan alltså bara vara lika med den värdesumma, som var materialiserad i processens bestämda ämnesmässiga element, ... /d.v.s./ vara lika med råämnets värde + värdet av arbetsinstrumentets förintade delar + arbetets värde”¹¹. (Eller: produktens pris är lika med dess produktionskostnader.)¹²

Från denna synpunkt hade inte kapitalets värde ändrat sig och det hade blott antagit en annan ämnesmässig gestalt. Den ämnesmässiga omvandlingen är dock en oundgänglig nödvändighet, eftersom kapitalets självbevarelse annars inte alls vore möjlig. Men att den materiella produktionsprocessen skall fortsätta fram till produkten, ”ligger redan i betingelsen att kapitalet verkligen blir bruksvärde”, det är det kapitalistiska produktionsättets förutsättning. ”Satsen, att det nödvändiga priset (värdet) = summan av produktionskostnaderna, är därför rent analytisk”.

⁷ A.a., s. 97 f (korr.)/ty 209. – Jfr *Kapitalet I*, s. 158 (korr.)/ty 107: Om produktionsmedlen i arbetsprocessen gör sin karaktär av produkter av tidigare arbete gällande, så är det genom sina brister. En kniv som inte skär, garn som ständigt brister o.s.v., påminner livligt om smedmästare A och garntillverkare E. I den lyckade produkten är förmedlingen av dess bruksegenskaper genom förflutet arbete upplöst.

⁸ Se s. 200 f nedan.

⁹ *Grunddragen*, s. 98 f (korr.)/ty 210.

¹⁰ A.a., s. 99 f(korr.)/ty 211 f.

¹¹ Även i *Rohentwurf* talas fortfarande ofta om ”arbetets värde” (istället för om arbetsförmågans värde).

¹² *Grundrisse* s. 219.

Den säger endast att kapitalets ursprungliga värde i produktionsprocessen delar upp sig i bestämda kvantitativa beståndsdelar (arbetskraftens värde, råämnets värde, arbetsinstrumentets värde), för att i produkten åter uppträda som en enkel summa av värden. ”Men summan är lika med den ursprungliga enheten ... Var kapitalet ursprungligen = 100 daler, så förblir det nu som förr lika med 100 daler. Detta trots att dessa 100 daler, som i produktionspriset¹³ existerade som 50 daler bomull, 40 daler arbetslön + 10 daler spinnmaskin, nu existerar som bomullsgarn till priset av 100 daler. Dessa hundra dalers reproduktion är enkelt sig-självt-likaförblivande, bara att det är förmedlat genom den materiella produktionsprocessen”.¹⁴ Den enda rörelse som här försiggår med värdet är, ”att det en gång uppträder som helt, en enhet; sedan som delning av denna enhet i ett bestämt antal; och slutligen som summa”. (Man hade ”även ursprungligen kunnat betrakta de 100 dalerna som en summa av 50 + 40 + 10 daler, men lika väl som en summa av 60 + 30 + 10 daler etc.” – Det helas värde hade därigenom inte alls ändrat sig.) ”Summans, det adderades, bestämning framkom endast genom det delande som försiggick i produktionsprocessen; den existerar inte i produkten som sådan. Satsen, att produkten pris = produktionskostnadernas pris, eller att kapitalets värde = produktens värde, säger alltså inte mer än att kapitalets värde har bevarats i produktionsprocessen ... Med denna kapitalets blotta identitet eller reproduktion av dess värde tvärs igenom produktionsprocessen hade vi inte kommit längre än vi var från början”.¹⁵

”Att ekonomerna i själva verket inte menar det, när de talar om prisets bestämning genom produktionskostnaderna, är klart. Annars kunde man aldrig skapa ett större värde än det som ursprungligen fanns (inget större bytesvärde, trots ett större bruksvärde, vilket det dock inte alls är tal om här)”, – men detta skulle motsäga själva kapitalets begrepp.¹⁶ Kapitalet ”skulle visserligen ... inte förbli utanför cirkulationen, utan skulle anta olika varors gestalt, men för ingenting; detta vore en process utan ändamål, eftersom kapitalet slutligen bara hade representerat den identiska penningssumman, och endast hade löpt risken att träda skadat ... ur produktionsakten”. Kapitalistens deltagande i produktionsprocessen skulle därför inskränka sig till att försträcka /låna/ arbetaren hans lön, ”att utbetala produktens pris till honom före dess realisation”. Han skulle ge honom kredit, ”och närmare bestämt gratis, pou le roi de Prusse”.

Emellertid: ”Kapitalisten måste även äta och dricka, han kan inte leva av denna pengarnas formväxling”. Därför skulle han inte ha någon annan utväg, än att åter och åter använda en del av det ursprungliga kapitalet för sina personliga behov och hans kapital skulle till slut vara försvunnet.¹⁷ Å andra sidan, ”är det lika klart, att enligt de vanliga ekonomiska bestämningarna skulle det kapital som bara kunde erhålla sitt värde, inte erhålla detta värde. Produktionens risker måste kompenseras. Kapitalet måste bevara sig under prisernas förändringar. Kapitalets värdeförminskning /Entwertung/, som ständigt försiggår genom produktivkraftens höjning måste kompenseras etc. Helt banalt säger därför också ekonomerna, att om det inte fanns någon vinst,

¹³ Här avses med produktionspris detsamma, som Marx i *Kapitalet III* betecknade som ”kostnadspris” /”Kostpreis”/.

¹⁴ *Grundrisse*, s. 220.

¹⁵ A.a., 221. – Visserligen, ”förutom den enkla numeriska delningen och samadderingen tillkommer i produktionsprocessen formelementet till värdet ..., att dess element nu uppträder som produktionskostnader, d.v.s. just att produktionsprocessens element inte fasthålls i deras ämnesmässiga bestämdhet, utan som värden ...” (a.a., s. 222 f.)

¹⁶ A.a., s. 221 f.

¹⁷ ”Men kapitalisten”, säger de apologetiska ekonomerna, ”betalas för sitt arbete att kasta in de 100 dalerna i produktionsprocessen, i stället för att äta upp dem. Men med vad skall han få betalt? Och tycks hans arbete inte helt och hållet onyttigt, eftersom kapitalet innefattar arbetslönen, d.v.s. eftersom arbetarna kunde leva genom enkel reproduktion av produktionskostnaderna, något som kapitalisten inte kan? Han uppträdde alltså bland faux frais de production /produktionens falska kostnader/. Vad än hans förtjänst må vara, möjlig skulle reproduktionen vara” även ”utan honom ...” För det första, eftersom arbetarna i detta fall inte alls behövde honom, för att vara verksamma i produktionen; ”och för det andra skulle det inte finnas någon fond, ur vilken hans förtjänst skulle betalas, eftersom varans pris = produktionskostnaderna. Men skulle hans arbete uppfattas som särskilt, bredvid och utanför arbetarnas arbete”, alltså som uppsyningsarbete, ”så skulle han, liksom arbetarna, få en bestämd arbetslön, skulle alltså falla inom deras kategori och skulle ingalunda förhålla sig som kapitalist till arbetet, han skulle heller aldrig berika sig, utan endast få ett bytesvärde, som han behövde konsumera genom cirkulationen. Kapitalets tillvaro gentemot arbetet kräver, att det för sig varande kapitalet, kapitalisten, kan finnas till som icke-arbetare, kan leva.” (A.a., s. 223 f.)

inte framkom en profit, så skulle var och en äta upp sina pengar, i stället för att kasta in dem i produktionen ... I korthet: En förutsättning för detta icke-värdedförmerande, d.v.s. när det är förutsatt att kapitalets värde inte mångfaldigas, är att kapitalet inte är ett verkligt led /Glieđ/ i produktionen, inte är ett *särskilt produktionsförhållande*. Det förutsätter ett tillstånd, i vilket produktionskostnaderna inte har kapitalets form, och kapitalet inte är satt som betingelse för produktionen”.¹⁸

Därför är det, som nationalekonomerna menar med ”produktionskostnader”, något helt annat. De räknar så: ”Ursprungligt kapital = 100 (alltså t.ex. råämne = 50; arbete = 40; instrument = 10) + 5% ränta + 5% profit. Alltså är produktionskostnaderna inte 100 utan 110; produktionskostnaderna är alltså större än produktionens kostnader”.¹⁹ Men, i stället för de tidigare svårigheterna inställer sig en ny: hur skall man förklara detta 10-procentiga påslag ovanpå produktionskostnaderna? Marx visar nu, med argument som vi redan känner från *Kapitalet*,²⁰ att mervärdet – som ”överhuvud är värde utöver ekvivalenten” – varken kan härledas ur produktens högre bruksvärde²¹, eller ur handelstransaktionerna (”profit upon alienation”)²², och att alla förklaringsförsök av detta slag inte leder någon vart.

”Det är lätt att begripa”, heter det i *Rohentwurf*, ”hur arbetet kan föröka bruksvärdet; svårigheten ligger i hur den skulle kunna skapa högre bytesvärden än de som förutsatts.”²³ Annars skulle ju satsen, ”att priset = produktionskostnaderna ... också heta: Priset på en vara är alltid större än dess produktionskostnader”.²⁴

Därav följer den av oss redan kända lösningen att mervärdet framspringer ur differensen mellan det i arbetslönen föremålgjorda arbetet och det av arbetaren presterade levande arbetet. Om nämligen ”en hel arbetsdag var nödvändig för att hålla arbetaren vid liv under en arbetsdag så skulle kapitalet inte existera, eftersom arbetsdagen skulle utbytas mot sin egen produkt och kapitalet alltså inte värdedförmeras och därför inte heller vidmakthålla sig självt som kapital ... Vore kapitalet”, d.v.s. kapitalisten, ”tvingat att arbeta för att leva, så skulle det inte bevara sig självt som kapital utan som arbete. Ägandet av råämnen och arbetsinstrument skulle bara vara nominellt; dessa skulle ekonomiskt i lika hög grad tillhöra arbetaren som de tillhör kapitalisten, eftersom de bara skulle skapa värde åt kapitalisten i den mån han själv var arbetare. Han skulle därför inte förhålla sig till dem som till kapital utan som till arbetets enkla ämne och medel, så som arbetaren själv gör i produktionsprocessen. Är däremot t.ex. bara en halv arbetsdag nödvändig för att hålla arbetaren vid liv en hel arbetsdag, så ger produktens mervärde sig självt eftersom kapitalisten i priset bara betalt en halv arbetsdag och i produkten erhåller en hel föremålgjord arbetsdag; alltså för att han ingenting utbytt mot den andra hälften av arbetsdagen ... Utbytet mellan arbete och kapital ..., måste, hur mycket det än är enkelt utbyte från arbetarens sida, vara icke-utbyte från kapitalistens sida. Han”, kapitalisten, ”måste erhålla mer värde än han har utgivit. Utbytet, betraktat från kapitalets sida, behöver bara vara ett skenbart utbyte, d.v.s. tillhöra en annan ekonomisk formbestämning än utbytets. Annars vore kapitalet som kapital och arbetet som arbete,

¹⁸ A.a., s. 223 f.

¹⁹ A.a., s. 222. – Jfr *Theorien* III, s. 74 ff.

²⁰ Se *Kapitalet I*, s. 137-142 /ty 173-178.

²¹ ”För att rättfärdiga kapitalet, för att apologisera det”, anmärker Marx vid detta tillfälle, så förklarar ekonomerna kapitalet ”just genom en process som gör dess tillvaro omöjlig. För att demonstrera det, demonstrera de bort det. Du betalar mig för mitt arbete, byter det mot dess egen produkt, och du drar från mig av värdet på det råämne och material, som du har levererat till mig. Det vill säga, vi är Associés /kompanjoner/, som för in olika element i produktionsprocessen och utbyter dem till deras värde. Alltså, produkten förvandlas till pengar, och pengarna delas så, att du, kapitalist, erhåller priset av ditt råämne och instrument, jag, arbetare, erhåller det pris som arbetet har tillfogat dem. Nyttan för dig är att du nu innehar råämne och instrument i en konsumabel (cirkulerbar) form, och för mig att mitt arbete har blivit till pengar /verwertet/. Men du skulle emellertid snart hamna i det läget, att du i pengarnas form ätit upp ditt kapital, medan jag som arbetare snart skulle komma i besittning av båda.” (*Grundrisse* 228.)

²² *Grundrisse*, s. 222 /profit, vinst genom avyttring/.

²³ A.a., s. 224.

²⁴ A.a., s. 222.

i motsats till kapitalet, omöjligt ... Det är inte utbytet, utan endast en process, vari han", kapitalisten, "utan utbyte erhåller föremålsjord arbetstid, d.v.s. värde, som kan göra honom till kapitalist." ²⁵

Här borde framhävas ännu ett moment, vilket, som Marx om och om igen framhäver, "självt är satt i det ekonomiska förhållandet", d.v.s. i kapitalförhållandet. Närmare bestämt: "I den första akten, i utbytet mellan kapital och arbete, uppträdde det som sådant, *för sig*²⁶ existerande arbetet nödvändigt som *arbetare*. Likadant här i den andra processen: ... Det för sig varande kapitalet, är *kapitalisten*. Det sägs av socialister" (vilka Marx, som vetenskaplig kommunist, vill avgränsa sig från) "att vi behöver kapital, men inte kapitalisten. I så fall framträder kapitalet som en ren sak, inte som produktionsförhållande, som reflekterat i sig, just är kapitalisten. Jag kan mycket väl skilja kapitalet från denne enskilde kapitalist och det kan övergå till en annan. Men genom att han förlorar kapitalet, förlorar han också egenskapen att vara kapitalist. Kapitalet kan därför visserligen skiljas från den enskilde kapitalisten, men inte från kapitalisten, vilken som sådan står gentemot arbetaren. (Så kan också den enskilde arbetaren upphöra att vara arbetets för-sig-varande; han kan ärva pengar, stjäla etc. Men då upphör han att vara *arbetare*. Som arbetare är han endast det för sig varande arbetet.)" ²⁷

Men låt oss nu återvända till detta kapitelens egentliga tema. Som vi såg, så avviker *Rohentwurf* i detta hänseende i mycket från *Kapitalet I*. Här saknas inte bara de skarpa åtskillnaderna i begreppen mellan arbetsföremål och råmaterial, arbetsprocess och produktionsprocess, mellan värdebildningsprocess och värdetförmeringsprocess o.s.v. – även själva framställningssättet har här en abstrakt karaktär och uppvisar fler spår av "ett koketterande med det hegelska uttryckssättet". Undersökningens resultat är visserligen de samma, så att *Rohentwurfs* framställning i detta fall rent av kan betraktas som den första redaktionen av kapitel 5 i *Kapitalet I*.²⁸ Men det som förlämnar denna framställning en särskild tjusning, är att den (som *Rohentwurf* överhuvud) för oss in i Marx' vetenskapliga verkstad och låter oss bli vittnen till hans ekonomiska teoris tillkomst. Att det därvid inte gick utan experiment och terminologiska försök, har vi sett, och det skall visa sig ännu tydligare i nästa kapitel.

²⁵ *Grunddragen*, s. 108 f/ty 230, och *Grundrisse* s. 228.

²⁶ Terminologin kommer från Hegel.

²⁷ *Grunddragen* 99 (korr.)/ty 210 f. – Det anförda stycket är riktat mot Bray, Gray, Proudhon m.fl. Det träffar dock dagens anhängare av teorin om "statskapitalismen" lika bra. Även de glömmer, att i kapitalets begrepp är kapitalisten innefattad, och att en "kapitalism" utan kapitalistklassen utgör en *contradictio in adjecto* /själv motsägelse/.

²⁸ Se *Kapitalet I*, s. 153-171 /ty 192-213.

Kapitel 14. Värdeskapande och värdebevarande i produktionsprocessen

(”Variabelt” och ”konstant” kapital)

I föregående kapitel talades framför allt om den del av produktionskostnaderna, ur vilken värdeutökningen, mervärdet framspringer. Det är det levande arbete som utbyter sig direkt mot kapitalet.¹ Men var förblir de andra delarna i kapitalvärdet, de som representerar arbete som förkroppsligats i råämne och i arbetsmedel? Om t.ex. kapitalisten av sitt kapital på låt oss säga 100 daler, lägger ut 50 daler för bomull, 10 daler för arbetsinstrument² och 40 daler för arbetslön (vi antar, att arbetslönen innehåller fyra timmar arbete), så räknar han med – efter att han låtit en arbetare arbeta 8 timmar – att få ”reproducerat” hela sitt kapital, med den därtill hörande profiten på 40 daler, så att han skulle vara i besittning av en vara = 140 daler. Men hur skall arbetaren få detta till stånd ”då ena halvan av hans arbetsdag, som hans lön visar, med hjälp av instrument och material endast skapar 40 daler; den andra halvan endast det samma; och arbetaren endast förfogar över *en* arbetsdag, och inte kan arbeta två arbetsdagar på en”? Då hans verkliga produkt = 80 daler, så kan han reproducera endast 80, inte 140; därigenom skulle kapitalisten i stället för en profit på 40 daler lida en förlust på 20 på sitt ursprungliga kapital.³ Hur kan i beaktande av detta (och det är invändningens innebörd) arbetet ensamt betraktas som källa för värdet, som värdeskapande?⁴

Här måste man åter skilja mellan värde och bruksvärde. Såvitt vi betraktar produktionsprocessen från den enkla arbetsprocessens ståndpunkt, bjuder frågan ovan inga svårigheter alls. I arbetsprocessen ”förutsätter arbetet närvaron av instrument som underlättar arbetet, och material i vilket arbetet framställer sig, som det ger form.” Det är klart, att ”om bomullen inte redan hade formen av tråd, och virke och metall inte hade formen av en spindel”⁺, så kunde arbetaren inte ”producera någon väv, inte något högre bruksvärde. För arbetaren själv, i produktionsprocessen, är de 50 dalerna och de 10 dalerna *inget annat än tråd och spindel, inga bytesvärden*”.⁵ I produktionens förlopp ”används det förgängliga i tingens form för att sätta deras brukbarhet. När bomull blir garn, garnet tyg, tyget tryckt tyg eller färgat tyg etc., och detta tyg blir kläder, 1) bevaras bomullens substans i alla dessa former ...; 2) I alla dess på varandra följande⁶ processer har ämnet erhållit en allt nyttigare form, eftersom den anpassats bättre till konsumtionen; tills den slutligen erhåller den form vari den direkt kan bli föremål för konsumtion, då alltså förtärandet av ämnet och upphävandet av dess form blir till mänskligt bruk /njutning/, och alltså tygets förändring är själva dess bruk.”⁷

Det ligger alltså i den enkla arbetsprocessens väsen, ”att produktionens tidigare steg bevaras genom de senare”, att arbetsmaterialet och arbetsmedlen endast kan skyddas mot obrukbarhet och förstörelse, genom att bli föremål för nytt levande arbete. ”Vad gäller *bruksvärdet*, har arbetet den egenskapen att det bevarar det befintliga bruksvärdet genom att öka det, och det ökar det genom att göra det till föremål för ett nytt, genom sitt slutliga ändamål bestämt arbete; genom att åter/föra/ det från den form, vari det likgiltigt består, göra det till ett material som är föremål, göra det till arbetets kropp.”⁸ Men ”detta *bevarande av det gamla bruksvärdet* är inte en process som genom

¹ ”Vad som här omedelbart säljes är inte en vara i vilken arbetet redan har realiserats, utan själva bruket av arbetsförmågan, således faktiskt själva arbetet, eftersom arbetsförmågans use /bruk/ är dess action /verksamhet/ – d.v.s. arbete. Det är således inte genom varuutbyte förmedlat utbyte av arbete.” (*Teorier I*, s. 202 (korr.)/ty 373.)

² Dessa 10 daler föreställer här naturligtvis endast den del av arbetsinstrumentet som helt har förbrukats under en produktionsperiod.

³ *Grundrisse* 259 f. – Exemplet är visserligen mindre passande, då en företagare, som endast anställer en enda arbetare inte kan gälla som kapitalist. Men i detta sammanhang hänger det inte på det.

⁴ ”Sådana invändningar”, säger Marx, ”har i massor gjorts mot Ricardo; han skulle endast betrakta profit och lön som beståndsdelar av produktionskostnaderna, inte maskineriet och materialet.” (A.a.)

⁺ Ang. spindel, se anm. i *Kapitalet I*, s. 162.

⁵ *Grundrisse* s. 259 och 260.

⁶ Rosdolsky har ersatt Marx’ anglicism ‘subsequenten’ med ‘nachfolgenden’.

⁷ *Grunddragen* 116 (korr.)/ty 266.

⁸ A.a., s. 116 f (korr.)/ty 267. – (”En spindel bevaras som bruksvärde endast genom att den förslits under spinning. Annars skulle genom den bestämda form, som här sätts i järnet och träet – såväl arbetet som satte formen, som det

nytt arbete försiggår vid sidan av utökningen eller fulländningen av samma bruksvärde”, – och att arbetaren bevarar det ”genom att han använder instrumentet som instrument och ger råämnet en högre form av bruksvärde, ligger i själva arbetets natur”.⁹

Så mycket om bevarandet och höjandet av produktionsmedlens bruksvärde, vilket åstadkoms genom arbetsprocessen. Som beståndsdelar av kapitalet är dock dessa produktionsmedel samtidigt värden, bestämda kvantiteter av föremålsgjord arbetstid. Som sådana framträder de åter i produktens värde. Men hur sker detta? Vi såg att arbetaren inte tillför produkten något i värde förutom sin arbetsdag. (Om han t.ex. ”förutom vävnaden måste skapa tråden och spindeln på samma arbetsdag, så hade processen faktiskt¹⁰ varit omöjlig”.) Om alltså produktionsmedlens värden åter framträder i produkten, så är det bara för att de som sådana redan tidigare, före produktionsprocessen, var förhanden som värden. De ”reproduceras”¹¹ alltså inte i denna process, nyskapas inte, utan bevaras blott, ”genom att deras kvalitet som bruksvärden för ytterligare arbete bevaras genom kontakten med det levande arbetet. Såväl bomullens bruksvärde som bomull som dess bruksvärde som garn bevaras genom att bomullen vävs som garn; genom att den existerar som ett av de objektiva momenten i vävningen (det andra momentet är spinnrocken). *Därmed bevaras också den kvantitet arbetstid som ingick i bomullen och bomullsgarnet.* Det som i den enkla produktionsprocessen uppträder som bevarandet av det tidigare arbetets kvalitet – och därigenom också av det material, vari denna kvalitet är satt – uppträder i värdet förmerings-/Verwertungs-/ processen som bevarandet av det redan föremålsgjorda arbetets kvantitet.”¹² Men detta bevarande kostar inte arbetaren någon extra ansträngning. Förutsatt, att produktionsmedlen finns tillhands i naturen, utan mänskligt ingripande /Zutun/; då kommer värdet hos produkten att reduceras till det kvantum, som arbetaren tillsatt, det kommer att vara lika med en föremålsgjord arbetsdag. Men i den mån produktionsmedlen ”är en produkt av tidigare arbete ... innehåller produkten förutom sitt nyvärde även sitt gamla”.¹³ Arbetaren ”ersätter alltså genom själva arbetandets *akt*, inte genom tillfogande av särskild arbetstid för detta ändamål, den gamla arbetstiden. Han ersätter den helt enkelt genom tillfogandet av *ny*, varigenom den gamla förblir bevarad i produkten och blir element av en ny produkt.”¹⁴

Vi ser: Det är inte kvantiteten utan kvaliteten hos det levande arbetet, som samtidigt bevarar den arbetstid som redan finns i råämnet och i arbetsinstrumentet. Men här kommer vi till en punkt, där *Rohentwurfs* framställning avviker från Kapitalets. Det heter i *Rohentwurf*: ”Att den arbetstid, som ingår i råämnet och arbetsinstrumentet samtidigt bevaras är *inte* ett resultat av *arbetets kvantitet* utan av dess *kvalitet som arbete överhuvudtaget*. Och arbetets allmänna kvalitet, som inte är en särskild kvalifikation hos arbetet – inte specifikt, bestämt arbete – utan just att *arbetet som arbete är arbete*, får inte någon särskild betalning, eftersom kapitalet har köpt denna kvalitet i utbytet med arbetaren.”¹⁵

Däremot härleds i *Kapitalet* dubbelsidigheten hos arbetets resultat (nämligen ”tillfogandet av nytt värde till arbetsföremålet” å ena sidan, och ”bevarandet av de gamla värdena i produkten” å andra

ämne vid /an/ vilket arbetet satte den, vara fördärvad till bruket. Endast genom att spindeln sätts som medel för det levande arbetet, som ett föremålsligt tillvarosmoment i arbetets kraft /Lebendigkeit/, bevaras bruksvärdet hos träet och järnet, på samma sätt som deras form. Att förslitas, är spindelns bestämning som arbetsinstrument, men att förslitas i spinningprocessen. Den större produktivitet som den förlämnar arbetet skapar mera bruksvärden och ersätter så det bruksvärde som förtärts vid instrumentets konsumtion.”)

⁹ A.a., s. 117 f/ty 267 f.

¹⁰ *Grundrisses* ”in fact” har ersatts med ”in der Tat”.

¹¹ ”Det kan ...” anmärker Marx, ”endast såtillvida sägas, att arbetaren reproducerar dessa värden, som de utan detta arbete skulle ruttna bort, vore utan nytta; men likaså vore arbetet utan dem utan nytta.” (*Grundrisse* s. 261).

¹² A.a., s. 261 och *Grunddragen* s. 118 (korr.)/ty 268 f.

¹³ *Grundrisse* 261.

¹⁴ A.a., s. 262.

¹⁵ *Grunddragen* s. 114 (korr.)/ty 265.

sidan) ur själva arbetets dubbelsidighet, ur dess tvekluvna /zwieschlächtigen/ karaktär som bruksvärdeskapande, konkret, nyttigt arbete, och som värdeskapande abstrakt-mänskligt arbete:

”Vid betraktandet av värdebildningsprocessen kom det fram ... att såvitt ett bruksvärde förbrukas på ett ändamålsenligt sätt för att framställa ett nytt bruksvärde, så är den arbetstid som behövs för att framställa det förbrukade bruksvärdet en del av den arbetstid som är nödvändig för att framställa det nya bruksvärdet. Denna arbetstid överförs från det förbrukade produktionsmedlet till den nya produkten. Arbetaren bevarar alltså de förbrukade produktionsmedlens värden eller överför dem som värdebeståndsdelar till produkten, inte genom att *överhuvud tillsätta arbete*, utan genom dettas *särskilda nyttiga karaktär*, genom detta tillskottsarbets *specifikt produktiva* form.”¹⁶ Och vidare: ”I dess /arbetets/ *abstrakta allmänna* egenskap som utgivande /Verausgabung/ av mänsklig arbetskraft, tillsätter spinnarens arbete nyvärde till bomullens och spindelns värde, och i dess *konkreta, särskilda* nyttiga egenskap som spiningsprocess, *överför* den dessa produktionsmedels värde till produkten och *bevarar* så deras värde i produkten. Därav *dubbelsidigheten* hos arbetets resultat vid *samma tidpunkt*.”¹⁷

Jämförelsen mellan dessa båda framställningar visar varför Marx måste korrigera sin ursprungliga formulering. I sin abstrakta karaktär av ”arbete överhuvud” är arbetet värdeskapande arbete och kan inte skiljas åt annat än kvantitativt. Det kan därför inte likaväl dras fram som förklaring till värdebevarandet.¹⁸

Att arbetets värdebevarande förmåga inte kostar arbetaren någonting har redan framhävts; lika lite kostar den kapitalisten, som stoppar den på sig ”*lika gratis, som surplusarbetet/merarbetet*”. ”Men han får denna förmåga gratis, emedan ... materialet och arbetsinstrumentet befinner sig i hans hand redan enligt *förutsättningen*, och arbetaren kan därför inte *arbета*, utan att göra det arbete som i föremålslik form redan är i kapitalets hand till material för sitt arbete och därför också konservera det i detta material föremålsgjorda arbetet.”¹⁹ ”Denna livgivande naturkraft hos arbetet – att det, genom att nyttja material och instrument, bevarar desamma, i den ena eller andra formen, alltså även det arbete som har föremålsgjorts i dem, deras bytesvärde – blir, som varje natur- eller samhällelig kraft hos arbetet, som inte är produkten av tidigare arbete, eller inte produktion av sådant tidigare arbete som måste upprepas (t.ex. arbetarens historiska utveckling etc.), *kapitalets kraft*, inte arbetets. Alltså betalas den heller inte av kapitalet. Lika lite, som arbetaren får betalt, för att han kan tänka etc.”²⁰ Om alltså denna naturgåva hos den verksamma arbetskraften uteslutande kommer kapitalisten tillgodo, så är detta ”redan satt i förhållandet mellan *kapital och arbete* som i sig redan är den enes mervärde²¹ och den andres salär /lön/”.²² Eller uttryckt på annat sätt: ”I produktionsprocessen är åtskiljandet mellan arbetet och dess tillvaros föremålsliga moment – instrument och material – *upphävd. Kapitalets och lönearbetets tillvaro beror på åtskiljandet. Kapitalet betalar inte för det upphävande av åtskiljandet som verkligen försiggår i produktionsprocessen* –

¹⁶ *Kapitalet I*, s. 172 f (korr.)/ty 215.

¹⁷ A.a., s. 173 (korr.)/ty 215.

¹⁸ För övrigt läser vi på ett annat ställe i *Rohentwurf*: ”Det levande arbetet tillsätter ett nytt arbetskvanrum; men inte genom detta kvantitativa tillsättande bevarar arbetet den redan föremålsgjorda arbetskvanrummet /Arbeitsquantum/, utan genom sin kvalitet som levande arbete, eller genom att den förhåller sig som arbete till de bruksvärden, vari det förgångna arbetet existerar.” (*Grundrisse* s. 269.) Men vad är ”arbetets förhållande till bruksvärden” annat än konkret nyttigt arbete?

¹⁹ *Grundrisse*, s. 272.

²⁰ A.a., s. 263.

²¹ *Grundrisse*s ”Profit” har ersatts med ”Mehrwert”.

²² A.a., s. 262. – Endast i kristider blir kapitalisten medveten om detta sammanhang. Även om han ”endast låter arbeta för att skapa mervärde, – för att skapa ännu inte befintligt värde – så visar det sig, att så snart han upphör med att låta arbeta, så minskar även hans redan befintliga kapital sitt värde; det visar sig alltså, att det levande arbetet inte endast tillfogar nytt värde, utan att det genom the very act of adding a new value to the old one, maintains, eternizes it /genom själva akten att tillfoga ett nytt värde till det gamla bevarar, förevigar kapitalet/”. (A.a., s. 271.)

utan detta upphävande kunde det överhuvudtaget inte arbetas – ... Om kapitalet skulle vara tvingat att även betala för upphävandet av detta åtskiljande, så skulle det just upphöra att vara kapital.”²³

I motsats till produktionsmedlen vars värde endast bevaras, överförs till produkten, är produktionsprocessens subjektiva faktor, arbetskraften själv källa till nytt värde, emedan dess verksamhet utgör ”föremålsgörande av ny arbetstid i ett bruksvärde”. Här måste dock skiljas mellan det nödvändiga och merarbetet. Så länge arbetaren endast producerar en ekvivalent till värdet av sin egen arbetskraft, ”ersätter han endast de pengar som kapitalisten har förskotterat vid köpet av arbetskraften, pengar som arbetaren själv gett ut /verausgabte/ på existensmedel /Lebensmittel/.” Med hänsyn till den spenderade /utgivna, verausgabte/ lönesumman framträder denna del av det nyskapade värdet ”endast som *reproduktion*. Men denna del är *verkligen reproducerad*, inte bara *skenbart*, som produktionsmedlens värde. Det *ena värdets ersättning genom det andra* förmedlas här genom *nytt värdeskapande*.”²⁴ Vad däremot arbetaren arbetar därutöver, är ”icke reproduktion, utan *tillsats av värde, surplusvärde*” – alltså ett värdeskapande, som utgör en helt /wesentlich/ annan kategori och är det som först förlämnar den kapitalistiska produktionen dess mening.

Av det som hittills sagts framgår: Vad beträffar värdet, så förhåller sig produktionsprocessens olika faktorer helt och hållet olika. De föremålsliga faktorerna (råämne, arbetsinstrument) kan aldrig tillföra produkten mer värde än de själva innehar; deras egna värde bevaras blott, förblir alltså oförändrat.²⁵ Helt annorlunda är det med den subjektiva faktorn, arbetskraften – som inte bara reproducerar sitt eget värde, utan också tillsätter produkten ett nytt värde, mervärde. Det är det enda element i produktionen, med vilket i värdeförmeringsprocessen försiggår en värdeändring. Vi kommer så till det konstanta och det variabla kapitalets begrepp, vilka motsvarar produktionsmedlens och arbetskraftens olika funktioner i värdeförmeringsprocessen.²⁶ Det är en begreppsåtskillnad, vars betydelse för Marx' lärobyggnad utan vidare inses, men till vilken Marx nådde först under arbetet med *Rohentwurf*.²⁷ Så betecknade han även i början det senare ”konstanta” kapitalet som ”oförändrat”, ”oföränderligt” eller ”invariabelt” värde, och ställde det mot ”förändrat”, ”föränderligt”, eller ”reproducerat värde”.²⁸ Och först senare, mot slutet av hans undersökning av produktionsprocessen blir beteckningarna ”konstant” och ”variabelt” kapital till regel.

Genom att skilja mellan det värdeskapande och det värdebevarande arbetet, har Marx satt en spärr gentemot de av den borgerliga apologetikens teorier, som vill härleda kapitalets vinst ur de ”produktiva tjänster”, ”som produktionsmedlen ... genom deras *bruksvärde* presterar i arbetsprocessen”.²⁹ Visserligen kan den enskilde kapitalisten ”inbilla sig (och för hans räkning gör det

²³ *Grunddragen* 119 (korr.)/ty 269. – Marx tillfogar: ”Upphävandet hör till den materiella /stoffliche/ roll, som arbetet enligt sin natur spelar i produktionsprocessen; det hör till dess bruksvärde. Men som bruksvärde tillhör arbetet kapitalisten; som blott bytesvärde tillhör det arbetaren. Dess levande kvalitet i själva produktionsprocessen – att bevara den föremålsgjorda arbetstiden genom att den gör denna till det levande arbetets objektiva existensform /eg. sätt att finnas till som föremål/ – angår inte arbetaren. Denna tillägnelse, varigenom det levande arbetet i själva produktionsprocessen gör instrument och /rå/material till sin själs kropp och därmed uppväcker dem från de döda, står verkligen i motsats till att arbetet är föremålslost /gegenstandslos/, eller är verklighet endast i omedelbar livlighet i arbetaren, – och att arbetsmaterial och instrument existerar som självständiga storheter /eg. för sig själv varande/ i kapitalet.” (119 f/ty 269 f.)

²⁴ *Kapitalet I*, 179 (korr.)/ty 223. – Jfr *Grunddragen* 114 f/ty 264 f.

²⁵ *Grundrisse* 227.

²⁶ ”Samma beståndsdelar av kapitalet, som från arbetsprocessens ståndpunkt kan särskiljas som objektiva och subjektiva faktorer, som produktionsmedel och arbetskraft, kan från värdeförmeringsprocessens ståndpunkt skiljas åt som konstant och variabelt kapital.” (*Kapitalet I*, s. 180 (korr.)/ty 224.)

²⁷ ”Denna punkt måste indeed /sannerligen/ undersökas, eftersom det är ytterst viktigt att skilja mellan det oförändrade värdet som en del av kapitalet, som bevaras, en annan, som reproduceras ... och en del som nyproduceras.” (*Grundrisse* 289.)

²⁸ Jfr *Grundrisse*, s. 227, 280, 289, 299 o.s.v.

²⁹ ”Som bytesvärde ... betraktas varan alltid från resultatets synpunkt. Det är inte frågan om den tjänst, den presterar utan om den tjänst, som den själv kommit i åtnjutande av, då den producerades ... Man förstår vilken ’tjänst’ kategorin ’tjänst’ /service/ måste göra en viss sorts ekonomer som J.B. Say och F. Bastiat ...” (*Till kritiken*, s. 27/ty 24.)

samma tjänst), att om han innehar ett kapital på 100 daler – 50 daler bomull, 40 daler livsmedel, för att erhålla arbete, 10 daler instrument – och räknar en profit på 10% till sina produktionskostnader, så måste arbetet ersätta honom med 50 daler för bomull, 40 daler för livsmedel, 10 daler för instrument, och 10% på 50, på 40 och på 10; så att i hans föreställning arbetet skaffar honom 55 daler råämne, 44 daler livsmedel, 11 daler instrument, tillsammans³⁰ = 110. Men för ekonomer är detta en märkvärdig uppfattning ... Om arbetarens arbetsdag=10 timmar och han på 8 timmar kan skapa 40 daler, d.v.s. sin salär /lön/, eller vad som är detsamma, kan bevara sin arbetsförmåga och ersätta den, så tar det för honom 4/5 dag, för att ersätta kapitalet lönen, och han ger kapitalisten 1/5 surplusarbete eller 10 daler.” Detta överskott av 10 daler utgör sedan kapitalistens hela vinst. ”Hela det föremålsgjorda arbete som arbetaren har skapat, är 50 daler, och vad kostnaderna för instrument och råämne än må vara, kan han inte tillsätta mera, ty hans dag kan inte föremålgöra sig i mer arbete ...”³¹ Illusionen ”hos den vanlige ekonomen och hos den ännu vanligare kapitalisten” ..., ”att 10% skulle ha producerats i lika hög grad av alla kapitalets delar”,³² beror å ena sidan på att produktionsmedlens roll i värdeförmeringsprocessen misskänns, och å andra sidan på att den verkliga mervärdekvoten blandas samman med denna kvot, som är beräknad på totalkapitalet, d.v.s. med profitkvoten.³³ Men profitkvoten uttrycker ingalunda det förhållande ”vari det levande arbetet förmerar det föremålsgjorda; ty denna förmering är endast = det surplus /överskott/, varmed arbetaren reproducerar sin arbetslön, d.v.s. den tid, som han arbetar mer än han skulle /müsste/ arbeta, för att producera sin arbetslön.”³⁴ Graden av denna förmering kan därför tillförlitligt endast fås fram ur det producerade nyvärdets förhållande till kapitalets variabla del.

³⁰ *Grundrisses* ”together” har översatts till ”zusammen”.

³¹ *Grundrisse* 262 f.

³² A.a., s. 279. – Som det ibland förekommer i *Rohentwurf* har Marx oavsiktligt ersatt det tal exempel, där arbetaren skapade 40 daler mervärde, med ett annat, där han endast skapar 10 daler mervärde.

³³ Om profitens och profitkvotens kategorier se kapitel 25 i detta arbete.

³⁴ ”Vore arbetaren ... inte kapitalistens arbetare, och inte förhöll sig till de bruksvärden som inryms i de 100 dalerna som till kapital, utan helt enkelt som till föremålsliga betingelser för sitt arbete”, så vore han naturligtvis inte tvungen att fullgöra merarbete. Han skulle, låt oss säga, arbeta endast 3/4 dag. Men om han en gång skulle arbeta en hel dag, ”emedan han hade material liggande framför sig och likaså instrument”, så skulle det aldrig falla honom in, att betrakta den så skapade nyvinsten som en procentsats hos total-”kapitalet” på 100. För honom skulle det helt enkelt betyda en tillväxt av 25%, ”då han skulle kunna köpa för en fjärdedel mer livsmedel ... och enbart livsmedlen skulle för honom ha värde, eftersom det här gäller bruksvärdet.” (A.a., 277 f.)

Kapitel 15. Mervärdets allmänna begrepp och dess två grundformer

De föregående kapitlen ledde oss till den centrala kategorin i Marx system: till den kategori, som (som Engels säger) ”var kallad, att omvälvla hela” den tidigare ”ekonomin, och som erbjöd nyckeln till förståelsen av hela den kapitalistiska produktionen”¹ – nämligen till mervärdets kategori.

Vi såg: Värdenas förmering, som äger rum i den kapitalistiska produktionsprocessen kan ingalunda härledas ur de ”produktiva tjänsterna” av kapitalets föremålsliga element, produktionsmedlen. ”De förskott² som gjorts i material och maskiner översätts bara från en form till en annan ... Deras värde är resultatet av tidigare produktion, inte av den omedelbara, vari de tjänar som instrument och material.” Det enda värde, som verkligen frambringas i produktionsprocessen, är därför ”det värde som tillförs genom den nya mängden arbete. Men detta värde består av det nödvändiga arbetet, som reproducerar lönen ..., och av surplusarbetet⁺, därför surplusvärdet utöver detta nödvändiga arbete.”³ Hemligheten med det kapitalistiska ”Plusmacherei”⁺ upplöser sig alltså i att lönarbetaren, berövad alla produktionsmedel, är tvungen att arbeta mer än den tid som är nödvändig för att frambringa hans livsuppehälle, – ätt han överhuvud endast kan leva, då han samtidigt offrar en del av sin livstid till kapitalet. Endast på detta sätt kan kapitalet värdet förmera /verwerten/ sig, kan det skapa mervärde. Men det ”som från kapitalets sida framträder som mervärde, framträder från arbetarens sida exakt som merarbete utöver hans behov som arbetare, alltså utöver de omedelbara behov han har, för att hålla sig vid liv”.⁴ I detta hänseende finns ingen grundläggande skillnad mellan lönarbetarens samhällsliga läge och det hos tidigare epokers exploaterade klasser; ty även ”där kapitalet härskar (precis som där slaveri, livegenskap eller dagsverke av något slag härskar) är arbetarens absoluta arbetstid,⁵ satt som betingelse för honom, för att/han skall/ få arbeta den nödvändiga arbetstiden, d.v.s. för att kunna realisera den arbetstid, som är nödvändig för att vidmakthålla hans arbetsförmåga, i bruksvärden för sig.”⁶

Liksom de tidigare sätten att exploatera, vilar även kapitalets på de omedelbara producenternas merarbete. Det är emellertid klart, att kapitalförhållandet (men även dagsverksskyldigheten /Frondienst/ och slaveriet) icke vore möjligt, om det mänskliga arbetet endast gav det som var nödvändigt för de omedelbara producenternas direkta livsuppehälle. ”Vore allt arbete i ett land”, skrev en engelsman år 1821, ”endast tillräckligt för att livnära totalbefolkningen, så skulle det inte finnas något merarbete, och följaktligen ingenting som kunde ackumuleras som kapital.”⁷ En viss ynnest hos naturbetingelserna, en relativ fruktbarhet hos det mänskliga arbetet bildar sålunda förutsättningen för varje slags exploatering, varje slags klassherravälde. I denna mening ”kan man säga, att mervärdet o.s.v. beror på en *naturlag*, på det mänskliga arbetets produktivitet i dess utbyte med naturen.”⁸ Men av att varje merarbete förutsätter en merprodukt, följer inte omvänt att blotta möjligheten av merprodukt redan skapar merarbetet som ett faktum. Det måste först inträda förhållanden, som tvingar producenten, att arbeta utöver sin nödvändiga arbetstid. Marx anför här ett brev från en västindisk plantageägare, vilket trycktes i Londontidningen *Times* i november

¹ *Kapitalet II*, s. 17 (korr.)/ty 23.

² I *Grundrisse*: ”Advancen”, hos Rosdolsky ”Vorschusse”.

⁺ Vanligen översatt till merarbetet, men vi vill visa att Marx här fortfarande använder en term, där det engelska ursprunget är tydligare.

³ *Grundrisse*, s. 489.

⁺ ”Mergörandet”, kapitalisten hävdar att han ”gjort” de ytterligare pengar som finns efter produktionsprocessen.

⁴ *Grunddragen*, 109 (korr.)/ty 230 f.

⁵ D.v.s. arbetstid som innehåller mervärde.

⁶ *Grundrisse*, s. 431 f.

⁷ Ur den på s. 301 i *Grundrisse* anförda anonyma skriften: *The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from the Principles of Political Economy.* (Jfr *Theorien III*, s. 248.)

⁸ *Theorien III*, s. 326. (I Marx’ ekonomiska verk finns flera textstycken, som belyser frågan om ”mervärdets naturbasis” från olika sidor. Här de viktigaste. *Theorien I*, s. 18 f och 122 f; *II*, s. 8 och 408 f; *III*, s. 325 och 442; *Grundrisse* 230-232 (sv 109-111) och 534; *Kapitalet I*, s. 446 f och 448 f/ty 534 f och 537 f; *Kapitalet III*, 568 f och 703-705/ty 647 f och 802-804.)

1857. Plantageägaren beklagade sig över de så kallade ”Quashees” (de fria negrerna på Jamaika⁹). I brevet berättas ”med stor moralisk indignation”, hur dessa Quashees – i stället för att ta arbete /verdingen/ som lönarbetare vid sockerplantagerna – ”nöjer sig med att producera det som är absolut nödvändigt för deras egen konsumtion och betraktar lathet och dagdriveri (indulgence and idleness) som den egentliga lyxartikeln bredvid detta ’bruksvärde’. Han säger också att de ger fan i sockret och i det fasta kapital som är nerlagt i planteringarna¹⁰ och att de snarare med ironisk skadeglädje skrattar åt de plantageägare¹¹ som dukar under, ja att de utnyttjar den kristendom som de fått lära sig, till att skönmåla denna slöhet och stämning av skadeglädje”. Dessa negrer ”har upphört att vara slavar, men inte för att bli lönarbetare utan självförsörjande¹² bönder¹³, som arbetar enbart för sin egen nödtorftiga konsumtion. Kapitalet som kapital existerar inte för dem, eftersom den självständiggjorda rikedomens överhuvud *bara* existerar antingen i kraft av *omedelbart* tvångsarbete, slaveri”, respektive dagsverken, ”eller i kraft av *förmedlat* tvångsarbete, lönarbete.” (”Det omedelbara tvångsarbetet står inte i förhållande till rikedomens som kapital, utan

⁹ Slaveriets upphävande i den brittiska kolonin Jamaica skedde år 1833. – Se därom den ”objektiva” (d.v.s. den tar i verkligheten plantageägarnas parti) berättelsen i boken: ”History of the British West Indies” av Sir Alan Burns, 1954, s. 525 ff.

¹⁰ I *Grundrisse*: ”plantations”.

¹¹ I *Grundrisse*: ”Planter”.

¹² I *Grundrisse*: ”self-sustaining”.

¹³ I *Grundrisse* ”peasants”. – Att den västindiske plantageägaren överdrev måttlöst i sitt brev, är självklart. I själva verket innehade den stora majoriteten ”Quashees” inget eget land, från vilket de hade kunnat tillfredsställa sin ”nödtorftiga konsumtion”. De var därför tvungna att arbeta för verkliga svältlöner på sina forna herrars plantager. Om hur förtvivlat deras läge var, vittnar bland annat Jamaika-negrernas – av den engelska regeringen på det grymmaste sätt nedtryckta uppror i oktober 1865. (Se Marx’ och Engels brevväxling, *MEW* 31, s. 155, 157, 159 och 187.

I detta sammanhang borde påminnas om att de forna slavägarna på Jamaica hade den varmaste förespråkare i den berömda ”antikapitalistiske romantikern”, Thomas Carlyle. Han skrev i sin pamflett: ”Aktuell anmärkning om negerslaveriet”: ”Där en svart man genom att arbeta ungefär en halvtimme per dag (enligt beräkningar) kan förse sig, hjälpt av sol och jord, med så mycket pumpor han behöver, är han troligen lite trög att ge sig på hårt arbete! Tillgång och efterfrågan, vilka enligt vetenskapen skall gälla även för honom, har en svår uppgift med denne man. Den starka solen är fri och fruktbar jord i dessa obefolkade eller halvt befolkade trakter nästan fri; dessa är hans ’tillgång’; och en halvtimme per dag, nedlagd på dessa, kommer att producera pumpor vilka är hans ’efterfrågan’. Den lyckligt lottade svarte mannen, gör snabbt upp räkningen med tillgång och efterfrågan: – men så snabbt går det inte för den mindre lyckligt lottade vite mannen i dessa tropiska trakter. Själv kan han inte arbeta; och hans svarte granne, som har gott om pumpor, har ingen brådskan att hjälpa honom. Nedsjunkna till öronen i pumpor, sugande på sockersaft och väl till mods i skapelsen, kan han lyssna till den mindre lyckligt lottade vite mannens ’efterfrågan’, och ta sig god tid innan han tillfredsställer den. Högre löner, herre; högre, för din sockerskörd kan inte vänta; ännu högre, – tills inte ens den rikaste sockerskörd man kan tänka sig, täcker lönerna!” Och vidare: ”Om Quasheen inte hederligt hjälper till att få ut detta socker, denna kanel och andra ädlare produkter från de Västindiska öarna, till hela mänsklighetens fromma, då kommer inte heller Den Allsmäktige” (d.v.s. den käre Guden, som Carlyle gör sig till tolk för) ”att tillåta Quashees att fortsätta att odla pumpor där, för bara den lates eget bästa, utan kommer att köra ut honom, undan för undan, som en lat pumpa, som skuggar fruktbar mark; honom och hela hans anhang, – kanske på ett fruktansvärt sätt ... Nej, gudarna önskar att förutom pumpor skall kryddor och värdefulla produkter växa i deras Västindien; så mycket har de i alla fall tydligt uttalat i och med att de gjorde öarna: – och ännu mycket mer önskar de, att tappra flitiga män skall fylla deras Västindien, inte likgiltig oföretagsam tvåbent boskap, hur lyckliga de än är över alla sina pumpor!” – ”Ni är inte ’slavar’ nu”, predikar Carlyle, sin samtids förgyllare, ”och inte heller önskar jag se er som slavar igen, om det kan undvikas; men utan tvekan måste ni vara tjänare åt de som är födda klokare än ni, som är födda till era herrar, – tjänare åt de vita, om de är födda klokare än ni – och vilken dödlig kan betvivla det? Att ni kan lita på det, mina obskyra svarta vänner, är och har alltid varit världens lag, för er och för alla människor: Att vara tjänare, de dummare av oss åt de klokare; och enbart sorg, gagnlöshet och besvikelse kommer att drabba båda, tills de i någon utsträckning håller sig till detta ... Jag menar, inget välbefinnande och till slut inget liv alls, kommer att vara möjligt för er eller oss, om Himlens lag inte får råda. Och om ’slav’ huvudsakligen betyder ’tjänare anställd på livstid’, – på livstid, eller med avtal för lång tid, och som inte lätt kan brytas, – jag frågar varför av alla mänskliga företeelser, är inte just ’långtidsavtalet’ det avtal man bör önska sig, om de rätta villkoren för det väl hittas? Att vara tjänare anställd för livet, med de rätta villkoren en gång funna, vilket jag inte påstår att de är, tycks mig mycket fördelaktigare än att vara tjänare anställd per månad, eller med ett avtal som kan upplösas på en dag. En sån tjänare har det illa ställt – han fostras till nomad – mellan honom och hans herre kan inte gärna ett gott förhållande uppstå!” (Citerat efter nordamerikanen J Bigelows skrift, ”Jamaica in 1850: or, the effects of Sixteen Years of Freedom on a Slave Colony”, New York, 1851, s. 118-122.) – Om Carlyles senare utveckling, se *Kapitalet I*, s. 219/ty 265, not 90.

som ett *herrschaftsverhältnis* ... för vilket rikedom bara har värde som konsumtion, inte som egentlig rikedom och som därför inte", som kapitalförhållandet, "kan frambringa den *allmänna industrin*", fliten, arbetsvilligheten.)¹⁴

I den sista meningen hänvisas till den särskilda roll som kapitalet spelar "som producent av främmande flit, som utpumpare av merarbete och exploator av arbetskraft".¹⁵ Även de härskande klasserna i tidigare epoker lyckades avpressa betydande mängder merarbete ur de folkmassor som de underkastat sig. Men där produktivkrafternas utveckling ännu är låg, måste även merprodukten förbli relativt liten, och "herrarna lever inte mycket bättre än knektarna".¹⁶ Å andra sidan "är ... det klart, att om i en ekonomisk samhällsformation produktens *bruksvärde* överväger, inte *bytesvärdet*, att merarbetet då är begränsat genom en vidare eller snävare krets av behov, men att inget *skranklöst behov av merarbete* framspringer ur själva *produktionssättets karaktär*".¹⁷ Först under kapitalismen blir tillgången av merarbetet till självändamål, blir merarbetets ständiga utökning till en ovillkorlig betingelse för produktionsprocessen. Men för kapitalet står här medel och sporrar /Antriebe/ till buds¹⁸ som i "energi, måttlöshet och verkan" vida överträffar tidigare epokers direkta tvångsarbete och som därför låter kapitalets produktionsätt träda fram som "ett epokgörande sätt att exploatera".¹⁹ Marx avser här framför allt produktionen av det så kallade relativa mervärdet.

Det finns två grundläggande metoder att förstora merarbetet. För det första kan detta resultat åstadkommas genom enkel förlängning av arbetsprocessens varaktighet. Men för det andra kan man – då arbetsdagens längd är given – göra merarbetet större även genom en höjning av arbetets produktivitet, resp. genom en höjning av producenternas arbetsintensitet.²⁰ I det första fallet vinnas merarbetet genom en utvidgning av producenternas totalarbetstid, i det andra – genom förkortning av deras nödvändiga arbetstid. Det första sättet betecknas därför av Marx som absolut, det andra – som relativt merarbete. Grundvalen för den första formen "är jordens, naturens, inneboende fruktbarhet",²¹ medan den andra "grundar sig på utvecklingen av de samhälleliga produktivkrafterna".²² Motsvarande detta är merarbetets första form inte bara den allmänna grundvalen för den andra, utan också mycket äldre. Den är i själva verket lika gammal som människans utsugning genom människan, och kan därför betecknas som en exploateringsform som är gemensam för alla klassamhällen.²³

¹⁴ *Grunddragen*, s. 110 f (korr./ty 231 f.

¹⁵ *Kapitalet I*, 268 (korr./ty 328.

¹⁶ *Theorien II*, s. 8.

¹⁷ *Kapitalet I*, 202 (korr./ty 250.

¹⁸ Först under kapitalismen, säger Marx på ett ställe i *Kapitalet*, blir pengarna till "den allmänna flitens medel", blir strävandet efter pengar till "allas drift". "Genom att arbetets ändamål inte är en särskild produkt, som står i ett särskilt förhållande till de särskilda behoven hos en individ, utan pengar, rikedom i dess allmänna form, har fliten /Arbeitsamkeit/ hos individen ingen gräns; den är likgiltig gentemot sin särskildhet, och antar varje form, som tjänar ändamålet." Visserligen är den "allmänna fliten endast möjlig, där varje arbete producerar den allmänna rikedom, inte en bestämd form av densamma; där alltså även individens lön är pengar". Den förutsätter därför arbetet som lönarbete. (*Grundrisse* s. 135.)

¹⁹ *Kapitalet II*, s. 36 (korr./ty 42.

²⁰ A.a., s. 356/ty 431.

²¹ Möjligheten till merarbete vilar därmed framför allt på den naturvuxna produktiviteten hos jordbruksarbetet, och däri ligger, enligt Marx, den riktiga kärnan i fysiokraternas lära. (A.a., III, 694 f/ty791 f)

²² *Teorier III*, 450/ty 442.

²³ Just denna form av merarbete spelade i slaveriets och dagsverksarbetets system den mest framstående rollen. Däremot uppträder det relativa merarbetet endast sporadiskt i förkapitalistiska tillstånd. Så t.ex. försökte ibland de för export producerande godsägarna i Mellan- och Östeuropa på 1600- till 1800-talet att tvinga på sina livegna den så kallade "uppmätta roboten" /gemessene Robot/ (ett böhmiskt-österrikiskt uttryck). (Jfr de patent /lagar/ som förbjuder "måttroboten", utgivna av Maria Theresia och Joseph II.) Sådana försök hos godsherrarna strandade dock mest på den dåtida jordbruksteknikens primitivitet. På denna omständighet visade sedan Rich. Jones i sin "Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation" (1831, s. 37 f/*Theorien* anger s. 61/). Därom läser vi i Teorierna; "Jordrönten (i samband med dagsverksarbetet) kan under dessa omständigheter endast ökas antingen genom

Inte heller kapitalet kan på något vis avstå från det absoluta merarbetet. Framför allt inte i det kapitalistiska produktionssättets början, då det först ”bemäktigade sig arbetsprocessen i dess *historiskt nedärvda eller förhandenvarande gestalt*, och endast *ökade* arbetsdagens längd”.²⁴ Här spelar alltså det absoluta merarbetet den utslagsgivande rollen, och därför är på detta utvecklingsstadium ”skillnaden i kapitalets produktion och den av tidigare produktionssteg endast formell” (i den meningen att avpressandet av merarbetet i tidigare produktionssystem ”direkt var satt genom våldet”, hos kapitalet däremot är det ”förmedlat genom utbytet”). ”Bruksvärden och bytesvärden växer här i samma enkla förhållande, och därför framträder denna form av surplusarbetet i slaveriets, livegenskapens o.s.v. produktionssätt, där det huvudsakligen ... handlar om bruksvärdet, liksom i kapitalets på bytesvärdet direkt och på bruksvärdet endast indirekt inriktade produktionssätt.”²⁵ Men hur viktigt, hur oundgängligt för kapitalet tillägnet av det absoluta mervärdet var och förblir (och vi kommer senare att se att kapitalets produktionsmetoder bygger på att det kombinerar båda slagen av merarbete), så kännetecknar det dock inte det kapitalistiska produktionssättets väsen! Detta består snarare i den ständiga revolutioneringen av arbetsprocessens tekniska och samhälleliga betingelser, för att på detta sätt alltmer tränga den ursprungliga naturbetingade gränsen för den nödvändiga arbetstiden tillbaka, och alltmer utvidga merarbetets domäner /områden/. Den ”industriella och särskiljande historiska karaktären hos det på kapitalet grundade produktionssättet” framträder därför inte omedelbart i det absoluta utan i det relativa merarbetet.²⁶ Och det är framför allt i denna innebörd, som kapitalet är produktivt – ”i den mån det som tvång över lönarbetet ... sporrar arbetets produktivkraft för att skapa relativt mervärde”.²⁷

Dock går på denna punkt skillnaden mellan kapitalets produktionssätt och tidigare epokers mycket djupare. Det har framhävts att det kapitalistiska produktionssättet redan från början är inriktat på bytesvärdet, och att i detta bruksvärdenas produktion inte framträder som ändamål, utan endast som medel till ändamålet – d.v.s. till kapitalförmeringen. Det betyder dock, att kapitalet inte bara måste tvinga fram merarbete, utan även måste realisera det som mervärde.

Därav följer nu två saker: Till att börja med, att ”det *mervärde* som skapats på en punkt” kräver ”att mervärde skapas på en *annan* punkt” mot vilket det skulle kunna utbytas. ”En betingelse för den på kapitalet baserade produktionen är därför *produktionen av en cirkulationens cirkel som ständigt utvidgas*, genom att kretsen direkt utvidgas eller *genom att fler punkter skapas i samma krets som produktionspunkter* ... Som kapitalet å ene sidan har en tendens att ständigt skapa mer surplusarbete, har det å andra sidan en kompletterande tendens att skapa ständigt fler utbytespunkter; det innebär här (från det *absoluta* mervärdets ... ståndpunkt), att framkalla mer surplusarbete som komplement till sig själv; i grunden²⁸ att propagera /driva fram och sprida/ det på kapitalet baserade produktionssättet ...”²⁹ Så framträder för kapitalet ”varje gräns ... som en skranka som måste övervinnas”, genom att det försöker ”att lägga varje moment av produktionen under utbytet, och upphäva producerandet av omedelbara bruksvärden, vilka inte ingår i utbytet, d.v.s. att sätta den på kapitalet baserade produktionen i tidigare ... produktionssätts ställe”.

att böndernas /Fronbauer/ arbete utnyttjas mera skickligt och effektivt” (relative surplus labour)” – men jordägarnas oförmåga att främja agrikulturvetenskapen utgör här ett hinder – eller genom att öka den avkrävda arbetsmängden.” (Teorier, III, s. 402/ty 391 f.)

²⁴ *Kapitalet I*, 273 (helt ändrat)/ty 334.

²⁵ *Grundrisse*, s. 655.

²⁶ A.a.

²⁷ *Teorier*, I, s. 96 f (korr)/ty 64.

²⁸ Rosdolsky har ersatt Marx’ ”au fond” med ”im Grunde”.

²⁹ I denna mening talar Marx även på andra ställen i *Grundrisse* om en ”propagandistisk tendens hos kapitalet” (*Grundrisse* 440 f och 657). – I *Kapitalet* nämns denna ”propagandistiska tendens” på sid. 445/ty 533. Översatt med ”framträngande”.

Jfr R Luxemburg, ”Akkumulation des Kapitals”, 1921, s. 445 f: ”Kapitalismen är den första ekonomiska formen med propagandistisk kraft, – en form som har tendensen att utbreda sig på jordklotet och att förtränga alla andra ekonomiska former, en form som inte tål någon annan bredvid sig.” (Även Hilferding talade i *Finanzkapital* (s. 289) om kartellernas ”propagandistiska kraft”).

Handeln framträder här därför ”som väsentlig allomfattande förutsättning och moment hos produktionen själv”, och ”tendensen att skapa *världsmarknaden*” som ”omedelbart given i själva kapitalets begrepp”.³⁰

Å andra sidan, läser vi i *Rohentwurf*, måste kapitalet, för att driva fram produktionen av *relativt* mervärde, som är grundad på förmerande och utveckling av produktivkrafterna, sträva efter ”att den konsumerande cirkeln inom cirkulationen utvidgas liksom tidigare den produktiva cirkeln”. Det kapitalistiska produktionssättet kräver därför: ”för det första: kvantitativ utvidgning av den förefintliga konsumtionen; för det andra: skapande av nya behov genom att befintliga behov propageras /utvidgas/ till att omfatta ett större område; för det tredje: produktion av *nya* behov och upptäckt och skapande av nya bruksvärden.” Med andra ord: Vad det gäller är ”att det vunna surplusarbetet inte bara förblir ett kvantitativt surplus, utan att samtidigt kretsen av kvalitativt skilda arbeten ständigt växer, görs mångfaldigare, differentieras i sig själv”. ”T.ex. behöver man genom en fördubbling av produktivkraften bara använda ett kapital på 50, där man tidigare behövde ett på 100, vilket innebär att ett kapital på 50 och det därtill svarande nödvändiga arbetet blir fritt, – alltså måste för det befriade kapitalet och arbetet skapas en ny, kvalitativt skild produktionsgren som tillfredsställer och frambringar ett nytt behov.³¹ Den gamla industrins värde bevaras genom att en fond för en ny industri skapas, där förhållandet mellan kapital och arbete³² sätter sig i en ny form.” ”Alltså utforskning av hela naturen för att upptäcka nya nyttiga egenskaper hos tingen; universellt utbyte av produkter mellan alla främmande länder och klimatförhållanden; nya (sinnrika /künstliche/) metoder att omvandla naturliga föremål, varigenom dessa får nya bruksvärden ... Naturvetenskapens utveckling till dess högsta punkt; liksom upptäckt, skapande och tillfredsställande av nya behov, som framgår ur samhället självt; frambringandet av den samhällliga människans alla egenskaper och produktion av en samhälllig människa, som är så rik som möjligt på behov, då den är rik på egenskaper och relationer; produktionen av denna människa som en samhällsprodukt, som är så total och universell som möjligt (ty för att kunna njuta i många avseenden, måste människan vara i stånd att njuta, alltså vara i hög grad kultiverad) – allt detta är likaså betingelser för den produktion, som är baserad på kapitalet.”³³

Så som den kapitalistiska produktionen, fortsätter Marx, ”skapar den universella industrin /fliten/ ..., så skapar den också ett system av allmän exploatering av naturliga och mänskliga egenskaper, ett system av allmännytta³⁴, ett system, för vilket själva vetenskapen, likaväl som alla fysiska och andliga egenskaper, framstår som bärare; medan ingenting framstår som i-sig-själv-högre, berättigat-för-sig utanför denna den samhällliga produktionens och utbytets cirkel /krets/. På så sätt skapar först kapitalet det borgerliga samhället och den universella tillägnelsen av naturen, och själva det samhällliga sammanhanget mellan medlemmarna i samhället. Därav kapitalets stora civiliserande inflytande³⁵; dess produktion av en samhällsnivå, i jämförelse med vilken alla tidigare nivåer bara framstår som *lokala utvecklingar* av mänskligheten och som *naturidolatri* /dyrkan/. Naturen blir först /på denna nivå/ ett rent föremål för människan, en sak bara för nyttan; den upphör att vara en makt erkänd för sig; och den teoretiska kunskapen om dess självständiga lagar framstår bara som en list³⁶ för att underkasta naturen de mänskliga behoven – antingen som

³⁰ *Grunddragen*, s. 121 f (korr./ty 311).

³¹ Tänk här bara på de nyskapade massbehoven av personbilar, kylskåp, TV-apparater o.s.v.

³² I *Grundrisse*: ”des capital and labour”.

³³ *Grunddragen*, s. 122 f (korr)/ty 312 f.

³⁴ Marx anspelar här på den ”nyttighetslära” /utilitarismen/ som utvecklades av filosoferna och ekonomerna under 1600- och 1700-talen. (Se hans skiss om nyttighetslärans utveckling i *Den tyska ideologin*, ty MEW 3, 393-399 och fotnot 63 i *Kapitalet I*, s. 537 f/ty 636 f.)

³⁵ I *Grundrisse*: ”Hence the great civilising influence of capital”.

³⁶ Marx använder sig här återigen av ett begrepp från Hegel: ”Det är känt”, skriver G Lukács, ”att Hegels senare historiefilosofi i ”förnuftets list” har sitt centralbegrepp. Omsatt i prosaiskt språk, innebär detta uttryck, att människorna visserligen gör sin historia själva, att de samhällliga skeendenas verkliga motor ligger i deras individuella egoistiska strävanden, men att ur totaliteten av dessa enskilda lidelser som huvudriktning framkommer något annat, än

föremål för konsumtion eller som medel för produktion. Kapitalet driver genom denna sin tendens ut över nationella skrankor och fördomar, och ut över naturdyrkan och över en nedärvd tillfredsställelse, som själv tillräckligt höll sig inom bestämda gränser och som tillfredsställde existerande behov och reproducerade gamla livsstilar. Kapitalet är destruktivt mot allt detta och ständigt revolutionerande; det river ner alla skrankor som hämmar produktivkrafternas utveckling, behovens utvidgning, produktionens mångfald och exploateringen och utbytet av natur- och själskrafterna.”³⁷

Så mycket om kapitalets ”propagandistiska” /utbredande/ och ”civiliserande” tendens, som dessa båda tendenser framkommer ur kapitalets strävande efter absolut och relativt mervärde. Vi har fört in dessa tankegångar – som först utvecklas i *Rohentwurfs* avsnitt om cirkulationen här, då de enligt vår uppfattning bjuder på något nytt, – något som inte finns i *Kapitalet* (utom i tillfälliga anmärkningar). – För övrigt borde här hänvisas till strukturen hos de delar av Marx’ verk som handlar om kapitalets produktionsprocess; en struktur som framkommer ur skiljandet mellan mervärdets två grundformer. Så länge det endast gällde att förklara kapitalets värdet över huvud, kunde och måste Marx bortse från det relativa mervärdet och inskränka sig till analysen av det absoluta mervärdet. Men nu förskjuter sig undersökningens tyngdpunkt: Den måste fortgå till det relativa merarbetet och det relativa mervärdet, om det skall förklaras, varför kapitalet i den maskinmässiga driften skapar sig den mest adekvata formen för sin existens och hur det kommer sig, att med den kapitalistiska produktionens utveckling avtar mängden av det använda levande arbetet ständigt jämfört med det som är föremålsgjort i produktionsmedlen, fast förhållandet mellan det obetalda levande arbetet och det betalda ständigt växer. (Ett tema, som framför allt kapitel 17 och 18 i detta arbete kommer att handla om.)

det de handlande människorna vill och eftersträvar; men att detta andra ingalunda är något tillfälligt, utan att just häri kommer historiens lagbundenhet, ‘anden’ med Hegels uttryck i dagen.” (”Der junge Hegel”, s. 452.)

³⁷ *Grunddragen*, s. 123 f (korr)/ty 313. – Jfr den välkända beskrivningen av denna tendens hos kapitalismen i *Kommunistiska manifestet/ty MEW 4*, s. 463 f).

Kapitel 16. Relativt mervärde och produktivkraft

(Om den stigande svårigheten för kapitalets värdetförmering i och med det kapitalistiska produktionssättets utveckling)

I *Rohentwurf* följer här en undersökning, som inte finns i *Kapitalet I*, men som vi ändå måste belysa närmare.

Vi såg: Det som framför allt kännetecknar kapitalets produktionssätt, det som är specifikt för det, är dess strävan efter relativt mervärde. Endast så förmår kapitalet ständigt driva de materiella produktivkrafternas utveckling framåt och ställa själva det samhälleliga framåtskridandet i rikedomens tjänst.¹

Men just här stöter kapitalet på skrankor, som ligger i dess egen natur, och som låter dess produktionssätt framträda som bara en förgänglig, om än historiskt nödvändig utvecklingssepok.²

Kapitalet kan utveckla samhällets produktivkrafter endast såvida det därigenom värdetförmeras, skapar mervärde. Dess värdetförmering är dock dömd att hålla sig inom gränsen för förhållandet mellan det nödvändiga arbetet och merarbetet. Därav följer att kapitalets värdetförmering måste bli allt svårare i den utsträckning som produktivkrafterna redan är utvecklade och den nödvändiga arbetstiden närmar sig sin ”lägsta” gräns.

Låt oss anta att förhållandet mellan det nödvändiga och merarbetet är 1:1. Arbetaren arbetar alltså lika länge för sig själv som för kapitalisten. ”I det att kapitalisten genom utbytet mot det i arbetaren föremålgjorda arbetet – d.v.s. en halv dags arbete – tillägnar sig hela dagen ..., skapar han sitt kapitals mervärde, i det förutsatta fallet en halv dags föremålgjort arbete.” Antag nu att ”arbetets produktivkrafter fördubblas ..., d.v.s. på samma tid levererar samma arbete det dubbla *bruksvärdet*”.³ Arbetaren behövde då bara arbeta en fjärdedels dag för att leva en hel. Skulle hans arbetstid kortas ner med en fjärdedel, så skulle kapitalisten fortfarande kunna tillägna sig samma kvantum merarbete. Han kommer naturligtvis inte att vara böjd att gå med på en sådan förkortning av arbetsdagen, ty som kapitalist måste han eftersträva en ständigt stigande värdetförmering av sitt kapital – även om han inte vore tvungen till det genom konkurrensen med andra kapitalister. Han kommer alltså att fortsätta med att låta arbetaren arbeta hela arbetsdagen: ”Produktivkraftens utökning /Vermehrung/, som gör det möjligt för arbetaren att med en fjärdedels arbetsdag leva hela dagen, uttrycker sig nu helt enkelt i att han nu måste arbeta 3/4 dag för kapitalet, medan han tidigare endast arbetade 2/4 dag för det. Sitt arbetes utökade /Vergrösserte/ produktivkraft, såvitt den är avkortning av tiden för ersättandet av det i arbetaren föremålgjorda arbetet ..., framträder som förlängning av hans arbetstid för kapitalets värdetförmering ...”⁴

Men här, fortsätter Marx, faller en sak i ögonen: arbetets produktivitet har fördubblats, merarbetet (eller mervärdet) har dock endast vuxit med hälften – från två fjärdedels till tre fjärdedels dag. ”Det visar sig alltså, att surplusarbetet (från arbetarens ståndpunkt) eller surplusvärdet (från kapitalets ståndpunkt), inte växer i samma numeriska förhållande som produktivkraften.” Hade däremot arbetaren ursprungligen varit tvungen att arbeta två tredjedels dag för att leva en dag, så hade det nödvändiga arbetet genom produktivkraftens fördubbling fallit från två tredjedels till en tredjedels dag, och motsvarande hade merarbetet fördubblats. Hur mycket höjningen av ”arbetets

¹ *Grundrisse*, s. 483 f.

² Det bortses här från de skrankor som framkommer ur nödvändigheten att realisera kapitalet och dess mervärde. (Denna fråga behandlas först i den del av *Rohentwurf* som ägnas åt cirkulationsprocessen.)

³ Marx tillfogar: ”Som bruksvärde är i det nuvarande förhållandet” (d.v.s. på undersökningens nuvarande nivå) ”än så länge enbart bestämt, vad arbetaren konsumerar för att hålla sig vid liv, den mängd livsmedel mot vilken han, genom pengarnas förmedling, utbyter det i sin levande arbetsförmåga föremålgjorda arbetet.” (*Grundrisse*, s. 239). M.a.o. produktivkraftens höjning undersöks här endast i den mån den gäller industrigrenar, ”vilkas produkter direkt eller indirekt ingår i bildningen av arbetarnas konsumtionsmedel”. Det motsatta antagandet skulle endast komplicera undersökningen, utan att ändra dess resultat. (Jfr *Theorien I*, s. 187 och *Kapitalet I*, s. 277/ty 338).

⁴ *Grundrisse*, s. 239-241.

produktivkraft ökar kapitalets värde, beror alltså på det ursprungliga förhållande, vari andelen av det i arbetaren föremålgjorda arbetet står till hans levande” (varvid arbetarens totala arbetsdag ”alltid uppträder som gräns”). Kapitalet kan naturligtvis aldrig ta hela arbetsdagen i besittning, då en bestämd del av densamma alltid måste utbytas mot det i arbetaren föremålgjorda arbetet:

”Mervärdet är överhuvudtaget endast det levande arbetets förhållande till det i arbetaren föremålgjorda: *det ena ledet i förhållandet måste därför alltid finnas kvar*. Redan genom att förhållandet är konstant som förhållande, om än dess faktorer växlar, är ett bestämt förhållande givet mellan produktivkraftens utökning och mervärdets utökning”, och det relativa mervärdet kan inte växa ”i samma numeriska förhållande som produktivkraften”.⁵ Mervärdets tillväxt måste snarare sakta av, som följande exempel visar:

Vi antar, att produktivkraftens fördubbling skulle ha reducerat det nödvändiga arbetet från en halv till en fjärdedels dag, varigenom kapitalisten vann en fjärdedels dag i relativt mervärde. Antag nu, att produktivkraften åter skulle fördubbla sig; då kommer den nödvändiga arbetstiden att sjunka från en fjärdedels till en åttondels dag och merarbetet endast växa med en åttondels dag. Med varje fortsatt ökning av produktiviteten minskar alltså mervärdets relativa tillväxt. ”Vore den nödvändiga arbetstiden redan reducerad till 1/1000, så vore totalsurplusvärdet = 999/1000. Skulle produktivkraften nu tusenfaldigas, så sjönk den nödvändiga arbetstiden till 1/1.000.000 arbetsdag och totalsurplusvärdet skulle nu utgöra 999.999/1.000.000 av en arbetsdag ..., den hade alltså vuxit med 999/1.000.000 ..., d.v.s. den hade endast ökat med en tusendel i och med produktivkraftens tusenfaldigande ...”⁶

Marx sammanfattar nu resultatet av sin undersökning av relationen mellan det relativa mervärdets tillväxt och tillväxten hos arbetsproduktiviteten i följande tre punkter:

”För det första: Utökningen av det levande arbetets produktivkraft ökar kapitalets värde (eller minskar arbetarens värde⁷) inte genom att den ökar kvantiteten av med samma arbete skapade produkter eller bruksvärden – arbetets produktivkraft är dess naturkraft -, utan emedan ökningen minskar det *nödvändiga* arbetet och i samma mån som den minskar detta arbete skapar den *surplusarbete* eller, vilket är samma sak, surplusvärde; eftersom det mervärde som kapitalet uppnår i produktionsprocessen, överhuvudtaget bara består i mängden surplusarbete utöver det *nödvändiga arbetet*. Utökningen av produktivkraften kan bara utöka surplusarbetet ..., i den mån den minskar det *nödvändiga arbetet* i förhållandet till *surplusarbetet*, och endast i det förhållande, vari ökningen minskar detta förhållande.”

”För det andra: Kapitalets mervärde ökar inte som produktivkraftens multiplikator, d.v.s. med det tal, varmed produktivkraften ... utökas; utan som skillnaden mellan den del av den levande arbetsdagen som tidigare åtgick för det nödvändiga arbetet och samma del dividerad med produktivkraftens multiplikator ...”

Alltså beror den *absoluta summa*, varmed kapitalet genom en bestämd förökning av produktivkraften ökar sitt värde, på den *givna del* av arbetsdagen som utgör det *nödvändiga arbetet*, och som alltså uttrycker det ursprungliga förhållandet mellan det nödvändiga arbetet och den levande arbetsdagen. Produktivkraftens utökning i ett bestämt förhållande kan alltså öka kapitalets värde olika t.ex. i olika länder. En allmän utökning av produktivkraften i samma grad kan öka kapitalets⁸ värde olika inom olika industrigrenar; och den gör det allteftersom förhållandena mellan nödvändigt arbete och levande arbetsdag i dessa olika grenar är olika.” (Marx tillfogar: ”Detta förhållande vore naturligtvis detsamma i alla affärgrenar i ett system av fri

⁵ A.a., s. 241-243. (Jfr även kritiken av Ricardo på sidan 258 i *Rohentwurf*.)

⁶ I *Grundrisse*: ”inte ens stigit med en elftedel”; uppenbarligen ett räknefel, som det finns flera av, såväl i *Rohentwurf* som i *Theorien*. Engels anmärker av liknande anledning: ”Hur urstuv Marx än var som algebraiker, så förblev räkandet med siffror ovanför honom ...” (*Kapitalet II*, s. 252 (korr.)/ty 286.)

⁷ D.v.s. av arbetskraften.

⁸ Det gäller naturligtvis mervärdet.

konkurrens, om arbetet överallt vore enkelt arbete, d.v.s. om det nödvändiga arbetet vore detsamma, föreställde samma kvantum föremålsgjort arbete.”⁹

”För det tredje: Ju större kapitalets surplusvärde är före *produktivkraftens ökning*, ju större mängd surplusarbete eller surplusvärde är förutsatt av kapitalet, eller ju mindre del av arbetsdagen som utgör arbetarens ekvivalent eller uttrycker det nödvändiga arbetet – desto mindre blir den tillväxt av surplusvärdet som kapitalet erhåller genom produktivkraftens utökning. Dess surplusvärde stiger, men allt mindre i proportion till produktivkraftens utveckling. Alltså ju mer kapitalet redan har utvecklats, ju mer surplusarbete det skapat – desto mer fruktansvärt måste det utveckla produktivkraften för att blott i mindre förhållande värdeförmeras, d.v.s. tillfoga mervärde – eftersom kapitalets skranka alltid förblir förhållandet mellan den del av dagen som uttrycker det nödvändiga arbetet och hela arbetsdagen. Endast innanför dessa gränser kan det röra sig. Ju mindre den del som faller på det *nödvändiga arbetet*, ju större *surplusarbetet* – desto mindre kan någon utökning av produktivkraften kännbar¹⁰ förminska det nödvändiga arbetet; eftersom nämnaren har vuxit enormt.¹¹ Kapitalets värdesjälvförmering /Selbstverwertung/ blir svårare i den grad det redan är värdeförmerat.” Ja, på en viss punkt skulle ”produktivkrafternas utökning ..., själva värdeförmeringen ..., bli ligkiltig för kapitalet – eftersom värdeförmeringens proportioner har blivit minimala -, och kapitalet hade upphört att vara kapital.”¹²

De anförda meningarna, betonar Marx, är ”i denna abstraktion bara riktiga vad gäller förhållandet på den nuvarande ståndpunkten” (d.v.s. såvitt det endast handlar om den rent abstrakta relationen mellan produktivitetens utveckling och mervärdets tillväxt). ”Ytterligare relationer skall tillkomma, vilka betydligt modifierar dem. Det hela, såvida det försiggår i allmänhet *hör överhuvudtaget redan till läran om profiten.*”¹³ Och detta är också grunden till att dessa meningar – trots deras betydelse – endast finns fragmentariskt i *Kapitalet I*.¹⁴ Visserligen används de senare vid lösningen av den fallande profitkvotens fundamentala problem – och då¹⁵ kommer vi att ha tillfälle att återkomma till dem.

⁹ *Grunddragen*, s. 111 f (korr.)/ty 244-246.

¹⁰ I *Grundrisse* ”sensibly” /har översatts till ”merkbar”/..

¹¹ ”Men detta sker inte” (som ‘harmonikerna’ – Carey och Bastiat – antar), ”emedan arbetslönen eller arbetets andel i produkten, har vuxit utan eftersom lönen redan har sjunkit så djupt, betraktad i förhållande till arbetets produkt eller till den levande arbetsdagen.” (A.a.)

¹² A.a., s. 112 f (korr.)/ty 246.

¹³ A.a., s. 113 (korr.)/ty 246 f.

¹⁴ *Kapitalet I*, s. 454 f/ty 544.

¹⁵ Se appendix till detta arbetes V. del.

Kapitel 17. Produktionsmetoderna för det relativa mervärdet

(Kooperation⁺; Manufaktur; Maskineri)*

Till skillnad från det absoluta mervärdet vinnas det relativa inte genom förlängning av arbetsprestationens varaktighet, utan genom förbilligandet av arbetarens arbetskraft. Därav den ”inneboende driften och den bestående tendensen hos kapitalet, ... att omvälva arbetsprocessens tekniska och samhällsliga betingelser, alltså att omvälva själva *produktionssättet*, för att höja *arbetets produktivkraft*, genom arbetets höjda produktivkraft sänka *arbetskraftens värde* och på så vis *förkorta* den del av arbetsdagen som är nödvändig för att reproducera detta värde.”¹

Vilka är nu de särskilda produktionsmetoder, som kapitalet utvecklar i sin iver /Drang/ efter relativt mervärde?

Här måste hänvisas till Kooperationens kapitalistiska användning, till den manufakturmässiga delningen av arbetet och – framförallt – till det moderna maskineriets utveckling. Det är teman, vars systematiska framställning hela fjärde avsnittet i *Kapitalet I* har ägnats åt, men som i *Rohentwurf* bara har behandlats i skissform och sammanblandade med andra frågor.

Det som till att börja med kännetecknar dessa produktionsmetoder är att de ställer arbetets samhällsliga produktivkrafter i kapitalets tjänst. Som vi redan har framhävt², ligger det i själva lönarbetets begrepp, att arbetaren avstår från bruksvärdet av sin vara och därmed från frukterna av sitt arbete. ”Åtskiljandet av arbete och egendom i arbetets produkt” är alltså givet redan genom det faktum att utbyte mellan kapital och arbete äger rum.³ Emellertid: Det som arbetaren säljer till kapitalisten och det han får betalt för av denne, är ”hans *individuella, enskildgjorda* /vereinzelte/ arbetskraft”. Men i produktionsprocessen används han inte som enskild, utan som led i en ”verk-sam /werkstätigen/ organism”, varigenom nya samhällsliga potenser växer fast vid hans arbetsförmåga.⁴

Ty: Redan denna enkla samverkan mellan arbetskrafter betyder ingalunda blott en addition av desamma; därvid tillkommer även ett plus i produktivkraft som just framspringer ur arbetets gemensamma, kombinerade karaktär. (Ännu mer gäller detta självfallet om arbetets delning inom verkstaden.) Men då föreningen av arbetare i produktionsprocessen ”inte är satt av dem, utan av kapitalet”, är den ”inte *arbetarnas* tillvaro, utan kapitalets tillvaro. Gentemot den enskilde arbetaren framträder den som tillfällig.”⁵ Därav kommer även produktivitetens utökning /Vermehrung/, som framspringer ur arbetarnas samverkan, inte dem själva, utan kapitalet tillgodo. (Detta är den enkla följderna av det faktum, ”att den verkligt stora utvecklingen av arbetets produktivkraft börjar först från och med det ögonblick, då det är förvandlat till lönarbete, ... under betingelser under vilka arbetaren inte längre kan tillägna sig dess resultat”.⁶) ”Därför berikar alla civilisationens framsteg, eller med andra ord varje utökning av de *samhällsliga produktivkrafterna*, eller om ni så önskar, *själva arbetets produktivkrafter*, inte arbetaren utan *kapitalet*”, monopoliseras av kapitalistklassen. Alla dessa framsteg verkar dock därefter, att med produktivitetens utökning utöka det relativa mervärdets domän, och – ”då kapitalet är arbetarens motsats” – även ”den *objektiva makten* över

⁺ Kallas i *Kapitalet* för samverkan.

* Hittills har vi kunnat följa kapitlets ordning i *Rohentwurf*. Men från och med nu blir detta omöjligt, då de teman som det gäller ofta behandlas kringstrött i olika delar av Marx' manuskript.

¹ *Kapitalet I*, 277 (korr.)/ty 338 och 273 f (korr.)/ty 334.

² Se kapitel 12 i detta arbete.

³ *Grunddragen*, 102 f/ty 214.

⁴ *Kapitalet I*, s. 290 (korr.)/ty 352.

⁵ *Grunddragen*, s. 163 (korr.)/ty 479.

⁶ *Teorier I*, 76 /ty 41.

arbetet”, d.v.s. öka kapitalets makt.⁷ (”Därför anser arbetaren, och med all rätt, att utvecklingen av hans eget arbetes produktivkraft är fientlig mot honom ...”⁸).

Utvecklingen av det specifikt kapitalistiska produktionssättet grundar sig alltså framförallt på arbetets samhällseliga potenser. Men kapitalet kan bara ställa dessa potenser i sin tjänst, då det från början är en kollektivkraft och som sådan ”inte har att göra med enskildgjort /vereinzelt/ utan med kombinerat arbete”.⁹ Den kapitalistiska produktionens ändamål är ju inte produktion av bruksvärde, utan av bytesvärde (rättare sagt av mervärde); merarbetet ”måste alltså redan från början vara tillräckligt stort för att en del av det åter skall kunna användas som kapital”, d.v.s. kapitalet måste vara i stånd att ”sätta ett visst kvantum levande arbetsförmåga samtidigt till verket”.¹⁰ I denna mening är ackumulation och koncentration av arbetskrafter, ”*mångas* gruppering kring ett kapital”, inbegripet i kapitalets begrepp (inte som ackumulation och koncentration av det ”färdiga”¹¹ kapitalet, som ”äger rum i åtskillnad från många /andra/ kapital”, alltså förutsätter konkurrensens sfär¹²).

I den kapitalistiska produktionens begynnelse är dock arbetarnas förening genom kapitalet ”endast *formell*, och angår endast arbetets produkt, inte själva arbetet”. Denna förening består helt enkelt i ”att kapitalet sysselsätter olika självständiga och utspritt boende hantverkare, som spinnare etc. ... Här är produktionssättet /sättet att producera/ ännu inte bestämt av kapitalet, utan endast påträffat /vorgefunden/ av det. Dessa utspridda arbetares enhetspunkt ligger endast i deras ömsesidiga relation till kapitalet ... I stället för att utbyta med många, utbyter de med den ena kapitalisten ... Som samverkande /zusammenwirkende/ arbete existerar de endast *i sig*, såvitt var och en av dem arbetar för kapitalet, d.v.s. ett centrum i kapitalet, – utan att de” verkligt ”samarbetar”.¹³ Koncentrationen inskränker sig här ännu till en koncentration av utbyten genom kapitalet. Men snart övervinns detta stadium. Snart kommer kapitalet därefter, att det inte längre sysselsätter arbetarna på det sätt det fann /påträffade/ dem, utan låter dem samverka i ett företag. ”Nu uppträder kapitalet både som arbetarnas kollektivkraft, ... och som den enhet som binder dem samman och därför skapar denna kraft”, – vilket samtidigt medför ”arbetarnas fulla avskiljande från produktionsbetingelserna”, deras fulla beroende av kapitalet.¹⁴

⁷ *Grunddragen* 103 f (korr.)/ty 215.

⁸ *Theorien* II, 576.

⁹ *Grunddragen* 157 f/ty 427.

¹⁰ A.a., s. 167(korr.)/ty 483. – Sammanfattningen av många arbetare i en produktionsprocess är naturligtvis inte en form, som är uteslutande förbehållen kapitalet. Det räcker att hänvisa till det med slavar eller livegna drivna storjordbruket, liksom den ”sporadiska användningen av kooperation i stor skala” i de industriella företagen under antiken eller medeltiden. ”Vissa industrigrenar – t.ex. gruvarbete – förutsätter från början kooperation. Så länge kapitalet inte existerar sker det” (gruvarbetet) ”som tvångsarbete (av livegna eller slavar) under en uppsyningsman. Detsamma gäller vägbyggen o.s.v. För att överta dessa arbeten, skapar kapitalet inte ackumulationen och koncentrationen av arbetare, utan det övertar denna.” Men i motsats till tidigare produktionssystem får kapitalet fram ”samma förening på ett annat sätt. nämligen genom dess sätt att utbytas mot det fria arbetet”. Kooperationen i stor skala är ”här inte påtvingad genom direkt fysiskt våld ...; den är påtvingad därigenom att produktionsbetingelserna är främmande egendom och själva är förhanden som objektiv association, vilket är detsamma som ackumulation och koncentration av produktionsbetingelserna”. (A.a. 164, 158, 169 (korr.)/ty 480, 427 och 484.)

¹¹ Jfr not 132 i kapitel 2 ovan.

¹² ”Före ackumulationen genom kapitalet förutsätts en ackumulation som konstituerar kapitalet, som hör till dess begreppsbestämning; vi kan ännu knappast tala om koncentration av kapital eftersom denna sker i åtskillnad från /im unterschied gegen/ många kapital; om man bara talar om kapitalet [(övers.) Tyvärr bortfaller *Grundrisses* spär på ”dem” i ”dem Kapital” (liksom på ”Konzentration” ovanför) här i noten.], så sammanfaller koncentrationen ännu med ackumulationen av kapital eller med kapitalets begrepp. D.v.s. den utgör ingen särskild bestämning. Men kapitalet står från början gentemot arbetarna som det ena /Eins/ eller enheten i förhållande till de många. Och på så sätt framträder det ... som koncentration av arbetare, som en enhet utanför arbetarna själva. Från denna sida innehålls begreppet koncentration i begreppet kapital ...” (*Grunddragen* 168 (korr.)/ty 484.)

¹³ *Grunddragen* s. 163 (korr.)/ty 480. (Jfr *Grundrisse*, s. 409 f.)

¹⁴ *Grunddragen* s. 165 (korr.)/ty 481 och 483.

Till att börja med kommer det bara att röra sig om den enkla Kooperationen, om att ”ett större antal arbetare verkar på samma tid och i samma lokal ..., för att producera samma varuslag under kommando av samma kapitalist”, varvid ett sådant företag knappast skiljer sig från sättet att producera i skråväsendets hantverksindustri ”på något annat sätt än genom det större antal arbetare som samtidigt sysselsätts av samma kapital”.¹⁵ Men kapitalet kan inte inskränka sig till att enbart låta arbetarna samverka – det måste iväg utöver detta! Givetvis förutsätter varje produktion i större skala en sådan samverkan – och i denna betydelse förblir den enkla Kooperationen ”den kapitalistiska produktionens grundform”. Det vore dock historiskt felaktigt att däri se en särskild, ”fast” utvecklingsperiod hos det kapitalistiska produktionssättet.¹⁶ Ty redan nästipå sitt första steg tvingas det tidiga kapitalistiska företaget, ”att nyttja arbetarnas koncentration i samma rum och deras arbetens samtidighet på ett annat sätt” – nämligen så att man sönderdelar hela verket i bestämda deloperationer och tilldelar olika särskilda arbetargrupper var och en av dessa operationer. Men därigenom kommer den typiska kapitalistiska manufakturen som industriellt produktionssätt till, och dess princip blir arbetets delning inom verkstaden, och hos vilket det från början inte framförallt handlar om produktens kvalitet – som hos hantverket – utan om massproduktion, eftersom det gäller ”bytesvärde och surplusvärde”.

Som den kapitalistiska produktionens första historiska form uppträder därför manufakturen till att börja med ”där man i massor producerar för utförelse, för den utländska marknaden”, alltså i de handels- och kuststäder vars industriella produktion ”så att säga naturvuxet är inriktad på bytesvärdet”. Men utanför dessa stora stapelplatser griper manufakturen ”till att börja med inte tag i den så kallade stadsnäringen – utan i den lantliga binäringen, spinnandet och vävandet, – det arbete, som minst kräver yrkesskicklighet, konstnärligt utbildning”. Eller ”sådana produktionsgrenar, som glasfabriker, metallfabriker, virkessågerier etc., som från början kräver en större koncentration av arbetskrafter ... liksom koncentration av arbetsmedel etc.”, och som därför ”inte kan bedrivas skrämmässigt”.¹⁷

Men hur mycket än den tidiga kapitalistiska manufakturen strävar efter att genom Kooperationen och arbetets delning alstra relativt mervärde, så är dess lagar ingalunda identiska ”med de, som motsvarar storindustrin”.¹⁸ Ty manufakturens grundval förblir, trots all utveckling av arbetsdelningen, hantverksskickligheten – dess ”specifika maskineri förblir ... den av många delarbetare kombinerade totalarbetaren”.¹⁹ Här gäller därför förutsättningen, ”att det nödvändiga arbetet i manufakturen ännu tar en stor del av hela den disponibla arbetstiden, att alltså den enskilde arbetarens surplusarbete fortfarande är förhållandevis litet”. Detta uppvägs endast genom att i manufakturen ”är profitkvoten större, att kapitalet alltså ackumuleras snabbare i förhållande till den storlek²⁰ det redan har, än i storindustrin”. Men å andra sidan ”framkommer denna högre profitkvot hos manufakturen enbart genom att denna använder många arbetare på en gång” ... Det är därför fortfarande det absoluta merarbetet som härskar i manufakturen och som påtrycker den sin stämpel.²¹

Det är först den på maskinell drift grundade moderna industrin som kan övervinna denna skranka. I motsats till i manufakturen utgår i storindustrin produktionssättets omvälvning inte från arbetskraften, utan från arbetsmedlet.²² Men därigenom förändras i grunden den ursprungliga relationen mellan arbetaren och arbetsmedlet. I hantverkets ställe – vilket är underordnat arbetaren – träder nu ett ”besjälat odjur”, som ”objektiverar den vetenskapliga tanken och faktiskt är det som sammanfattar /länkar ihop/”, så att den enskilde arbetaren endast existerar ”som ett levande isole-

¹⁵ *Kapitalet I*, s. 281 (korr.)/ty 341.

¹⁶ A.a., s. 291 f/ty 354 f.

¹⁷ *Grundrisse*, s. 410 f.

¹⁸ *Theorien II*, s. 586.

¹⁹ *Kapitalet I*, s. 303 och 320/ty 369 och 390.

²⁰ *Grundrisse*s ”amount” har översatts till ”Ausmass”.

²¹ *Grunddragen*, s. 166/ty 482.

²² *Kapitalet I*, 322 /ty 391.

rat tillbehör till det”.²³ Till skillnad från det enkla verktyget uppträder nämligen maskinen och ännu mer maskineriet som automatiskt system, ”i inget avseende som den enskilde arbetarens arbetsmedel. Dess specifika särmarke /differentia specifica/ är ingalunda, som hos arbetsmedlet, att förmedla arbetarens aktivitet till objektet; utan denna aktivitet är snarare satt /gesetzt/, så att den endast förmedlar maskinens arbete, dess verksamhet /Aktion/ på råmaterialet, och övervakar och skyddar maskinen från störningar. Inte som hos instrumentet, som arbetaren besjälar som ett organ med sin egen skicklighet och aktivitet, och vars handhavande därför beror på hans virtuositet /mästerskap/. Utan maskinen, som åt arbetaren besitter skicklighet och kraft²⁴, är själva den virtuos, som äger en egen själ, i de mekaniska lagar som verkar i den ... Arbetarens aktivitet som inskränkts till blott och bart en abstraktion av aktivitet²⁵, bestäms och regleras i alla avseenden av maskineriets rörelse, inte tvärtom.” Men därigenom har produktionsprocessen ”upphört att vara arbetsprocess i den meningen att arbetet upphört att vara den behärskande enhet som omgriper produktionsprocessen. Arbetet framstår tvärtom endast som ett medvetet organ spritt över det mekaniska systemet på många punkter, vilka utgörs av enskilda, levande arbetare; underordnat själva maskineriets totalprocess, självt bara en lem i systemet vars enhet inte ligger i den levande arbetaren utan i det levande (aktiva) maskineriet ..., gentemot vilket den värdeförmerande kraften hos den enskilda arbetsförmågan försvinner som något oändligt litet ...” Kapitalets fulla utveckling äger rum först när arbetsmedlet ”uppträder inom produktionsprocessen som maskin gentemot arbetet; hela produktionsprocessen är emellertid inte längre underordnad arbetarens omedelbara handlag, utan har blivit en teknologisk användning av vetenskapen”. ”Därför är det kapitalets tendens att ge produktionen vetenskaplig karaktär, och det omedelbara arbetet reduceras till enbart ett moment i denna process.”²⁶

Vilket resultat får nu denna omgestaltung av arbetsmedlet och den därav betingade omvälvningen hos hela produktionssättet för kapitalets värdeförmeringsprocess?

Man hör ofta av nationalekonomerna, säger Marx på ett annat ställe, att maskineriet ”sparar arbete”, och att med maskineriets hjälp ”arbetet gör och skapar ting, som det absolut inte kunde göra utan maskineriet”. Bådadera är riktigt, men hänför sig endast till ”maskineriets bruksvärde”,²⁷ till arbetsprocessen som sådan, inte till dess roll i kapitalets värdeförmeringsprocess. I denna tjänar tvärtom maskineriet endast som medel för en ökning av mervärdeproduktionen.

Marx har i *Kapitalet I* uttrycksfullt och utförligt skildrat hur maskinväsendets införande historiskt gick hand i hand med en måttlös förlängning av arbetsdagen och med den mest hänsynslösa exploatering av kvinno- och barnarbete; allt metoder för att utöka det absoluta merarbetet och det absoluta mervärdet. Men detta är inte maskineriets inneboende ändamål – enligt sitt väsen är det framför allt ett medel att höja det *relativa* mervärdet.

Det ligger i det relativa mervärdets begrepp, att genom produktivitetens ökning spara in nödvändigt arbete, för att utvidga merarbetet.²⁸ ”Förverkligandet av denna tendens är förvandlingen av

²³ *Grunddragen*, s. 153 f (korr.)/ty 374.

²⁴ Om Kooperationens förkapitalistiska former säger Marx: ”Ju mer produktionen beror på blott manuellt arbete, användning av muskelkraft osv. – kort sagt: ju mer den beror på fysisk ansträngning och den enskildes arbete – desto mer består ökningen av produktivkraften i arbetarnas massiva samarbete.” (”Därför det våldsamma sammandrivandet av folk i Egypten, Etrurien, Indien etc. till tvångsbyggnader och offentliga tvångsarbeten”) Annorlunda i det ”halvkonstnärliga arbetet”, där det hängde på ”det enskilda men okombinerade arbetets skicklighet”. Men kapitalet ”kombinerar massarbetet med skickligheten, men på så sätt att massarbetet mister sin fysiska makt och skickligheten inte existerar i arbetaren utan i maskinen och i denna i kraft av vetenskaplig kombination med maskinen som en som helhet verkande fabrik. Arbetets samhällsliga anda får en objektiv existens utanför den enskilde arbetaren.” (*Grunddragen* 158 (korr)/ty 427 f.)

²⁵ Med den innebörden att lönarbetarens aktivitet ”mer och mer ... blir rent mekanisk, därför likgiltig aktivitet, indifferent gentemot sin särskilda form”. (A.a., 92 (korr)/ty 204; jfr här kapitel 12, s. 193).

²⁶ A.a., s. 187-190 (korr)/ty 584-587.

²⁷ *Grundrisse* s. 292.

²⁸ ”Att spara in på det nödvändiga arbetet och skapa surplusarbete är det karakteristiska” hos maskineriet. (A.a.)

arbetsmedlet till maskineri.”²⁹ Därför ”händer det endast i ekonomernas fantasier”, att maskinen ”skyndar till den enskilde arbetarens hjälp”, genom att avkorta och underlätta hans arbete! (Tvärtom: maskineriets kapitalistiska användning berövar arbetarens aktivitet ”all självständighet och all attraktiv³⁰ karaktär”, genom att inte endast förvandla arbetaren till en delarbetare, utan t.o.m. till en delmaskin.) ”I stället är det så, att kapitalet använder maskinen endast om den” (genom avkortande av det nödvändiga arbetet) ”sätter arbetaren i stånd att arbeta en större del av sin tid för kapitalet, /d.v.s./ att förhålla sig till en större del av sin tid som till något som inte tillhör honom själv ... Genom denna process reduceras den kvantitet arbete, som är nödvändig för produktion av ett visst föremål, till ett minimum, men detta bara om ett maximum av arbete därmed värdeförmeras i ett maximum av sådana föremål.”³¹ I verkligheten visar det sig alltså, att den kapitalistiska användningen av maskineriet är precis raka motsatsen till vad den borgerliga apologetiken vill göra den till: i stället för att göra arbetaren mer oberoende och mildra exploateringen av honom, tjänar den tvärtom till att konfiskera en växande del av hans arbetstid som merarbete, och därmed föreviga och stärka den makt som är fientlig mot honom: kapitalets.

En annan verkan av maskineriet – bildandet av den så kallade reservarmén – går vi in på först i nästa kapitel. Men redan här bör pekas på, ”att maskindriften, hur den än genom att stegra arbetets produktivkraft ökar merarbetet på det nödvändiga arbetets bekostnad, endast kan frambringa detta resultat genom att minska det antal arbetare, som ett visst kapital sysselsätter. Maskindriften förvandlar den kapitaldel, som förut var variabel, d.v.s. omsattes i levande arbete, till maskineri, alltså till konstant kapital, som inte producerar mervärde³² ... Att använda maskineri för produktion av mervärde innebär en inneboende motsägelse, eftersom maskineriet endast kan förstora den av de två faktorer, varav mervärdets storlek beror, nämligen mervärdekvoten, genom att minska den andra faktorn, arbetarnas antal.”³³ – Hur denna motsägelse löses (och samtidigt fördjupas), kommer vi att se senare.

Så mycket om den roll som tillkommer maskineriet i kapitalets värdeförmeringsprocess. Förvisso har utvecklingen av maskineriet – om vi betraktar den från den rena arbetsprocessens synpunkt, alltså bortsett från dess kapitalistiska användning – andra aspekter. Om det läser vi i *Rohentwurf*:

”Naturen bygger inga maskiner, inga lokomotiv, järnvägar, telegrafer, automatiska spinnmaskiner³⁴ etc. De är produkter av den mänskliga industrin /fliten/; de är naturliga material som omvandlats till den mänskliga viljans organ över naturen eller för dess förverkligande i naturen. De är den mänskliga hjärnans organ, skapade av den mänskliga handen; vetandets föremålsgjorda kraft.” Maskineriets utveckling ”visar i vilken grad det allmänna, samhällsliga vetandet ... har blivit omedelbar produktivkraft och den samhällsliga livsprocessens betingelser därmed själv kommit under det allmänna intellektets³⁵ kontroll och omformats i överensstämmelse därmed. Den visar i vilken

²⁹ *Grunddragen* 188/ty 585. – Jfr det ställe i *Rohentwurf*, som citerades i not 159 i 2. kapitlet. Där betonar Marx, att ”maskineriets inkommande” inte skall utvecklas ”ur konkurrensen”, utan ”ur kapitalets förhållande till det levande arbetet”. (I *Lönarbete och kapital* – s. 45/*MEW* 6, s. 417 – härleder Marx själv fortfarande maskineriet ur kapitalisternas konkurrens.)

³⁰ *Grundrissen* ”attrayanten” har översatts till ”anziehenden”.

³¹ *Grunddragen* 192 f (korr)/ty 589. – I anslutning därtill anmärker Marx: ”Den första sidan är viktig eftersom kapitalet här – helt oavsiktligt – reducerar det mänskliga arbetet, förbrukningen av kraft, till ett minimum. Detta kommer det frigjorda arbetet till godo och är betingelsen för dess frigörelse.”

³² Därav följer lagen om ”kapitalets stigande organiska sammansättning”; en lag, som uttalats redan av klassikerna, men som först Marx anvisade rätt plats i den politiska ekonomins system. (Jfr *Lön, pris, profit*, s. 78 f/ty *MEW* 16, s. 150 f.)

³³ *Kapitalet I*, s. 353 f (korr)/ty 429.

³⁴ *Grundrisse*: ”electric telegraphs, self-acting mules”.

³⁵ *Grundrisse*: ”general intellect” /Liedman har ”intelligens”/. – Jfr hur Marx skiljer mellan ”allmänt” och ”samfällt” /gemeinschaftlicher/ arbete i *Kapitalet III*: ”Båda spelar sin roll i produktionsprocessen och övergår i varandra men skiljer sig också åt. Allmänt arbete är allt vetenskapligt arbete, alla upptäckter och uppfinningar. Det är betingat dels av Kooperation med levande arbete, dels av användande av tidigare generationers arbete.” Däremot ”förutsätter sam-

utsträckning de samhälleliga produktivkrafterna har producerats, inte blott i form av vetande utan också som omedelbara organ för den samhälleliga praktiken, för den reella livsprocessen.”³⁶ Men det betyder inte bara, att ”det enskilda arbetet som sådant överhuvudtaget upphört att framträda som produktivt och snarast är produktivt bara i de gemensamma arbeten vilka underordnar naturens makter under sig”.³⁷ Det betyder dessutom, att maskineriets utveckling som ett automatiskt system i sin sista konsekvens (tänk bara på ”automationen” som i dag griper omkring sig) radikalt omvälver själva arbetsprocessens natur genom att tilldela arbetaren den totalt förändrade funktionen av enbart ”väktare och reglerare” av densamma.³⁸ Men därav framkommer, att just maskineriets utveckling – fastän den i kapitalistisk tillämpning endast leder till lönarbetarens förtryck – bjuder den säkraste hävstången för hans framtida befrielse, genom att den möjliggör den radikala avkortningen av arbetstiden, utan vilken klassamhällets avlägsnande skulle förbli ett tomt ord.³⁹ (Vi skall återkomma utförligare till detta tema i kapitel 28.) Men å andra sidan gör just utvecklingen av det moderna maskineriet ”det till en fråga om liv och död att sätta människans absoluta användbarhet för skiftande arbetsuppgifter i stället för det ohyggliga tillståndet, att en arbetarbefolkning, nedtryckt i elände, hålles i reserv för kapitalets skiftande exploateringsbehov. Det gäller att ersätta delindividerna, som bara har en samhällelig detaljfunktion” (som lönarbetaren idag) ”med den fullt utvecklade totalindividerna, för vilken olika samhälleliga funktioner är verksamhetsformer, som avlöser varandra”.⁴⁰ Bådadera kan naturligtvis förverkligas först i det kommunistiska samhället; men kapitalet verkar /treibt/ självt – mot sin vilja – i denna riktning! – ”Å ena sidan väcker kapitalet alla vetenskapens och naturens makter såväl som den samhälleliga kombinationens och den samhälleliga kommunikationens makter till liv för att göra skapandet av rikedom (relativt) oberoende av den därtill använda arbetstiden”.⁴¹ Å andra sidan vill det mäta dessa på så sätt frambringade, enorma samhällskrafter efter arbetstiden och stänga in dem inom gränser som krävs för att det redan skapade värdet skall kunna bibehållas som värde. Produktivkrafterna och de samhälleliga relationerna, som är olika sidor av den samhälleliga individens utveckling, framstår för kapitalet bara som medel och är bara medel för kapitalet att producera på dess inskränkta grundval. Men i verkligheten är det de materiella betingelser varmed denna grundval skall sprängas i luften.”⁴² Det är dock en fråga som går långt utanför detta kapitels ram, och vilken vi skall befatta oss närmare med först i kapitlet om den socialistiska samhällsordningen.

fällt arbete individernas omedelbara kooperation” (alltså samhällets kommunistiska organisation). (s. 92 f (korr)/ty 113 f; jfr *Grunddragen* 177 f/ty 505.)

³⁶ *Grunddragen* s. 198 f (korr)/ty 594.

³⁷ A.a. 191 (korr)/ty 588.

³⁸ A.a. 197/ty 592 f.

³⁹ Jfr not 31 i detta kapitel.

⁴⁰ *Kapitalet I*, s. 426 (korr)/ty 512.

⁴¹ I detta sammanhang säger Marx: ”I samma mån som arbetstiden – den nakna kvantiteten arbete – sätts av kapitalet som det enda bestämmande elementet, i samma mån försvinner det omedelbara arbetet och dess kvantitet som bestämmande princip för produktionen – för skapandet av bruksvärden – och reduceras kvantitativt till en obetydlig proportion och kvalitativt till ett visserligen nödvändigt moment, som dock å ena sidan är underordnat det allmänna, vetenskapliga arbetet och den teknologiska användningen av naturvetenskapen och å andra sidan den allmänna produktivkraft, vilken framgår ur samhällets strukturering /Gliederung/ i totalproduktionen – och som framträder som det samhälleliga arbetets naturgåva (även om det är en historisk produkt). Kapitalet arbetar alltså på upplösningen av sig /själv/ som behärskande form för produktionen.” (*Grunddragen* 191 (korr)/ty 587 f.)

⁴² A.a. 198 (korr)/ty 593 f.

Kapitel 18. De "samtidiga arbetsdagarna" Den kapitalistiska befolkningslagen och den "industriella reservarmén"

(Marx' kritik av Malthus)

I den hittillsvarande undersökningen gällde det för Marx att, till att börja med, uppsöka grunden till mervärdets natur, att utveckla det som förkroppsligande /Verkörperung/ av "den absoluta eller relativa arbetstid, som – utöver den nödvändiga arbetstiden – sätts i verket av kapitalet".¹ För att förstå denna process var det antal arbetare, som används av kapitalet likgiltigt: ty, om det gällde hundra, tio eller en arbetsdag, i vart fall vanns mervärdet antingen genom förlängning av arbetarens totalarbetstid eller genom förkortning av hans nödvändiga arbetstid – i vart fall berodde kapitalets grad av värdet förmering eller mervärdekvoten endast på arbetsdagens delning i nödvändigt och merarbete. Så långt kunde man alltså bortse från antalet arbetare, som exploaterades av kapitalet, eller som det i *Rohentwurf* genomgående heter, från summan av de "samtidiga arbetsdagarna".²

Kapitalet är dock, (som framhävdes redan i förra kapitlet) från början en "kollektivkraft", som vilar på upphävandet av arbetarens enskildgjordhet /Verinselung/, på koncentrationen av många arbetare genom en kapitalist. "Det kan inte finnas en kapitalist för varje arbetare utan det måste gå en viss kvantitet arbetare på en kapitalist – medan det kan gå en eller två gesäller på en mästare." Ty, "om kapitalisten bara använde en arbetare, för att leva upp dennes surplustid, så skulle han uppenbarligen vinna dubbelt på att själv arbeta, eftersom han utöver surplusarbetet skulle vinna den lön han betalt arbetaren".³ Han skulle tvärtom genom inskränkningen till en arbetare "förlora i denna process ... eller arbetaren skulle bara vara hans hjälp och han skulle inte förhålla sig till denne som kapital". För att alltså "kapitalet skulle existera som kapital", för att kapitalisten "skulle kunna såväl leva av profiten som ackumulera", måste han vara i stånd "att sätta ett visst kvantum levande arbetsförmåga till verket samtidigt måste hans vinst vara = summan av många samtidiga levande arbetsdagars surplustid".⁴

Hur inverkar nu antalet av kapitalet sysselsatta arbetare på kapitalets värdet förmering, på mervärdeproduktionen?

Här måste framförallt skiljas mellan mervärdets kvot och massa. För den förstnämnda är, som sagt, antalet använda arbetskrafter heltigenom likgiltigt. Kapitalet må anställa 5 eller 50 arbetare; men om arbetarna arbetar lika länge var gång, och om förhållandet mellan betalt och obetalt arbete är detsamma, så kommer var och en av de 50 arbetarna att skapa lika mycket mervärde, som var och en av de 5. Men det som kommer att vara olika, är totalmassan av det mervärde som produceras i de båda fallen, – den måttstock, i vilken kapitalet kan värdet förmera sig på en gång /i ett omslag/. För att bestämma denna massa, måste man inte bara – som för den enskilda arbetsdagen – känna mervärdekvoten och arbetsdagens längd, utan också hur ofta arbetsdagen rumsligen upprepar sig, d.v.s. antalet samtidigt sysselsatta arbetare. De båda sista faktorerna kan dock sammanfattas i begreppet "aggregatarbete".⁵ Därigenom skulle skillnaden mellan flera och en arbetsdag med avseende på bestämmandet av det producerade mervärdets massa försvinna. Men på samma sätt kan också det arbete som sätts i rörelse av ett samhälles totalkapital uppfattas som en arbetsdag (t.ex. kan totalarbetet av 6 miljoner arbetare, som i genomsnitt arbetar 8 timmar om dagen, ses som en arbetsdag av 48 miljoner timmar). Om denna samhällseliga arbetsdag utgör en fix /fast/ storhet, så kan mervärdet uppenbarligen "endast förökas relativt, genom arbetets större produktivkraft"; men är denna given "enbart absolut ..., genom förvandling av en större del av befolkningen till

¹ *Grundrisse*, s. 289.

² Samma term möter vi nästan överallt i Marx' *Theorien über den Mehrwert*.

³ Marx antar här, att arbetarna arbetar halva dagen för sig själva och den andra halvan för kapitalisten.

⁴ *Grunddragen*, s. 163 och 166 (korr)/ty 479 och 482 f. Om det minimum av arbetare som en företagare måste anställa, "för att visa sig /entuppen/ som kapitalist", jfr *Kapitalet I*, s. 266-268 /ty 326-328. (Hur detta minimum måste växa under den kapitalistiska utvecklingen, se a.a., s. 207 f och 230/ty 256 f och 283.)

⁵ "Aggregatarbete, d.v.s. arbetsdagen multiplicerad med antalet samtidiga arbetsdagar ..." (*Grundrisse*, s. 714.)

arbetare och ökning av de samtidiga arbetsdagarna”.⁶ Här uppträder alltså arbetarbefolkningens tillväxt som ”den matematiska gränsen för det mervärde, som samhällets totalkapital kan frambringa”.⁷

Så långt om hur antalet använda arbetskrafter inverkar på kapitalets värdeförmering, på massan av det mervärde som produceras av dem. Men det är ingalunda den enda aspekt som bjuds, då vi betraktar de ”samtidiga arbetsdagarna”.

Det produktionssätt som grundar sig på kapitalet är endast möjligt, emedan kapitalet ständigt kan tillägna sig merarbete. Men merarbete ”existerar endast i förhållande till det nödvändiga, alltså endast såvida detta existerar. Kapitalet måste därför sätta nödvändigt arbete, för att sätta surplusarbete ... men kapitalet måste likaså upphäva det som nödvändigt arbete, för att sätta det som surplusarbete ...” Det är därför dess tendens att skapa så mycket arbete som möjligt, lika mycket som det är dess tendens att reducera det nödvändiga arbetet till ett minimum. ”Så länge vi betraktar den enskilda arbetsdagen”, säger Marx, ”är processen naturligtvis enkel: 1) att förlänga den till den naturliga möjlighetens gränser; 2) att alltmer förkorta den nödvändiga delen av densamma (d.v.s. måttlöst höja produktivkrafterna)”. Men annorlunda blir det, när det inte längre handlar om arbetsdagen, utan om ”många arbetsdagar bredvid varandra”. Här uppträder de just nämnda tendenserna i modifierad form:

Å ena sidan ligger det i kapitalets natur att sträva efter gränslös värdeförmering (det ”skapar bara ett bestämt mervärde, eftersom det inte kan sätta ett oändligt på en gång; men kapitalet är den ständiga rörelsen att skapa mera mervärde”⁸). Men den levande arbetsdagen, som bildar källan till dess värdeförmering, är alltid begränsad – antingen det gäller naturliga eller lagliga, av samhället dragna gränser för arbetsdagen. Kan därför dess varaktighet inte utökas – och produktionsteknikens utveckling tillsvidare inte tillåter någon ökning av det relativa merarbetet -, så kan kapitalet hoppa över arbetsdagens gräns ”endast genom att det *bredvid* den ena arbetsdagen samtidigt sätter en *annan* – genom att rumsligen tillfoga fler samtidiga arbetsdagar. T.ex. kan jag bara driva A's surplusarbete till 3 timmar; men tillfogar jag B, C, D etc., så blir det tolv timmar. I stället för ett surplusarbete på 3 timmar har jag nu skapat ett på 12”.⁹ Så kan inom bestämda gränser arbetsdagens förlängning ersättas genom utökning av arbetarantalet, och massan av det absoluta mervärdet – trots att mervärdekvoten förblir lika – kan höjas.¹⁰ Därav kapitalets strävanden att använda så många arbetare som möjligt, för att kunna avpressa merarbete ur så många som möjligt.

Men å andra sidan driver trängtan /der Drang/ efter relativt mervärde kapitalet till att sätta så många som möjligt av dessa arbetare ”som inte nödvändiga ... och reducera de nödvändiga arbetsdagarna i förhållande till den totala föremålsgjorda arbetstiden – liksom kapitalet strävade efter att reducera de nödvändiga arbetstimmar hos den enskilda arbetsdagen. Om 6 (12-timmars) arbetsdagar är nödvändiga, för att producera 12 överflödiga arbetstimmar, så arbetar kapitalet i den riktningen att endast 4 skall vara nödvändiga. Eller också kan de 6 arbetsdagarna betraktas som en

⁶ A. a., s. 660. (Jfr *Kapitalet III*, s. 222/ty 253.)

⁷ *Kapitalet I*, s. 265/ty 325.

⁸ *Grundrisse* s. 240.

⁹ A. a., s. 302 f.

¹⁰ Satsen att, med given mervärdekvot beror ”mervärdets massa på antalet av samma kapital sysselsatta arbetare”, ter sig, som Marx säger, som en ”tautologisk utsaga. Ty om 1 arbetsdag ger mig 2 surplustimmar, så ger mig 12 arbetsdagar 24 surplustimmar eller 2 surplusdagar. Satsen blir emellertid mycket viktig i samband med bestämmandet av profiten som är lika med mervärdets förhållande till det förskotterade kapitalet, således beroende av mervärdets absoluta storlek ... Betraktar man enbart den enkla lagen om mervärdet, så förefaller det tautologiskt att säga att mervärdets absoluta amount /belopp/ vid en given mervärdekvot och en given arbetsdag betingas av massan av det använda kapitalet. Ty ökningen av denna kapitalmassa och ökningen av antalet samtidigt sysselsatta arbetare är efter förutsättningen identiska eller bara uttryck för samma faktum. Men när man kommer till betraktandet av profiten, där massan av det använda totalkapitalet och antalet sysselsatta arbetare är mycket varierande för kapital av samma storlek, så förstår man lagens vikt.” (Teorien II, s. 301 f /ty 412 f.)

arbetsdag på 72 timmar; om det lyckas, att minska den nödvändiga arbetstiden med 24 timmar, så faller två nödvändiga arbetsdagar bort – vilket är 2 arbetare”.¹¹ ”Lagen om att förmera surplusarbetstimmarna” genom att minska det nödvändiga arbetet, ”tar alltså nu formen av att minska antalet nödvändiga arbetare”.¹² (Arbetarantalets minskning visar dock här det relativa mervärdets tillväxt, medan i det föregående fallet arbetarantalets ökning uttryckte det absoluta mervärdets tillväxt.)

Kapitalets strävan går mot att ”länka samman det absoluta med det relativa mervärdet”. Det som det alltså traktas efter, är ”arbetsdagens största längd, med störst antal samtidiga arbetsdagar, samtidigt med reduktionen å ena sidan av den nödvändiga arbetstiden till ett minimum, å andra sidan av det nödvändiga arbetarantalet till ett minimum”.¹³ Den första processen betyder utökning av den arbetande befolkningen, den andra – dess relativa minskning, om den än absolut förblir densamma eller till och med kan växa. ”Båda tendenserna är nödvändiga tendenser hos kapitalet. Enheten av dessa motsägande tendenser, därför den levande motsägelsen¹⁴, är given först med maskineriet”¹⁵, som endast minskar det nödvändiga arbetet, för att förstora merarbetet, och som därför visar sig som det mäktigaste medlet för det relativa såväl som det absoluta mervärdets produktion. (Och just därför måste maskineriets kapitalistiska användning – som redan framhävts – främst bli utvecklad och begripen utifrån kapitalets förhållande till det levande arbetet, d.v.s. från dess strävan efter mervärdestillägnelse, och icke utifrån konkurrensen.¹⁶)

Alltså: ”Om arbetstiden inte betraktas som den enskilde arbetarens arbetsdag, utan som ett obestämt antal arbetares obestämda arbetsdag, så kommer alla populations-/befolknings-/förhållanden in i” undersökningen, och redan ur mervärdets grundformer framgår ”samtliga motsägelser, som har uttalats fastän inte begripits i den moderna populationsteorin”.¹⁷ Det visar sig sedan, att kapitalets tvekluvna lag att sammanlänka ”störst absolut massa nödvändigt arbete med störst relativ massa surplusarbete”, motsvarar en lika tvekluvna lag, att å ena sidan förvandla en så stor del av befolkningen som möjligt till arbetarbefolkning, och å andra sidan ”att ständigt sätta en del av denna som surplusbefolkning – en befolkning som till en början är onyttig, fram till dess att kapitalet kan värdeförmera den”.¹⁸

¹¹ *Grundrisse* s. 304. – Då de resterande 4 arbetarna tillsammans fortsätter att leverera 12 merarbetstimmar, måste nu var och en av dem prestera inte 2 utan 3 timmar merarbete. Det relativa merarbetet har alltså vuxit; tidigare var merarbetets förhållande till det nödvändiga som 2:10, nu som 3:9. Men om det vore möjligt för samma kapital, att använda alla 6 arbetarna enligt den nya kvoten, ”så skulle mervärdet ha förökats sig inte endast relativt utan absolut”. (A.a.)

¹² *Grundrisse*, s. 654.

¹³ A.a., s. 656.

¹⁴ Jfr Hegels *Wissenschaft der Logik*, II, s. 58: ”Men det är en av den hittillsvarande logikens och den vanliga föreställningens grundfördomar att motsägelsen inte vore en lika väsensartad /wesenhafte/ och inneboende bestämning som identiteten; ja, om man talade om rangordning, och båda bestämningarna skulle hållas fast som åtskilda, så borde motsägelsen hållas för det djupare och mera väsensartade. Ty identiteten är gentemot motsägelsen endast bestämningen av det enkelt omedelbara, av det döda varat; medan motsägelsen är roten till all rörelse och all livaktighet [Tyska *Lebendigkeit* (livaktighet) är substantiv till *lebendig*, som vi översatt med *levande*]; endast såvitt något har en motsägelse i sig självt, rör det sig, har drift och aktivitet ... Något är alltså levande, endast såvitt det i sig innehåller motsägelsen, och närmare bestämt /om detta något/ har /eg. är/ denna kraft, att i sig rymma /fassen/ och utstå motsägelsen.”

¹⁵ *Grundrisse*, s. 660 f.

¹⁶ Jfr anmärkning 28 i 17. kapitlet i detta arbete.

¹⁷ *Grunddragen* 160 (korr) /ty 438, och *Grundrisse*, s. 304.

¹⁸ A.a. 302 f. – ”Det är två tendenser som ständigt korsar varandra; den ena är att använda så lite arbete som möjligt för att producera samma eller /en/ större kvantitet varor eller nettoprodukt, nettoinkomst, mervärde; den andra är att använda ett så stort antal arbetare som möjligt – om än minsta möjliga i förhållande till den mängd varor de producerar -, eftersom med massan använt arbete – vid en given nivå /Stufe/ hos produktivkraften – växer också mervärdets och merproduktens massa. Den ena tendensen kastar arbetarna på gatan och skapar en övertalig befolkning. Den andra absorberar dem åter, och utvidgar löneslaveriet absolut, så att arbetarens lott ständigt växlar, men han ändå aldrig kommer ur löneslaveriet.” (*Theorien* II, s. 575 f.)

Så kommer vi till frågan om den så kallade industriella reservarmén¹⁹, som Marx i *Rohentwurf* (ej som i *Kapitalet*) härleder direkt ur det relativa mervärdets begrepp, utan att tidigare ha skildrat maskineriets och kapitalackumulationens inverkan på arbetarbefolkningens utveckling. Men då – bortsett från den punkt som nämnts – denna del av hans arbeten (s. 502-504 i *Grundrisse*) jämfört med *Kapitalet* innehåller föga nytt så kan det gott hoppas över. Här skall endast framhävas den metod, det sätt, på vilket Marx uppfattar den industriella reservarmén som ett resultat av den dialektiska processen av det samtidiga sättandet⁺ och upphävandet av det nödvändiga arbetet genom kapitalet,²⁰ vidare den omständigheten, att han här jämför reservarmén med ”pauperismens sfär”, medan enligt *Kapitalet* denna av utarmade och lumpproletära element bebodda sfär, endast utgör den ”djupaste utfällningen av den relativa överbefolkningen”.

Däremot framstår det föregående avsnittet i *Grundrisse* som särskilt intressant (sv s. 169 – 174/ty 497-501), som befattar sig med kapitalismens befolkningslag till skillnad från tidigare produktionsstegs, och vari vi även finner Marx’ enda av oss kända utförliga kritik av Malthus’ befolkningslära.²¹

Där heter det: ”I olika samhällsliga produktionssätt existerar olika lagar för populationsökning och överpopulation”,²² som visserligen – eftersom det här gäller ”historien om människans natur” – är ”naturliga lagar; men de är bara naturliga för människan vid en bestämd, historisk utveckling, där produktivkrafterna nått en bestämd utvecklingsgrad, bestämd av människans egen historiska process ... Dessa olika lagar kan helt enkelt reduceras till de olika sätten att förhålla sig till produktionsbetingelserna eller – sett i relation till den levande individen – till individens reproduktionsbetingelser som medlem av samhället, eftersom han bara arbetar och tillägnar sig i samhället. Upplösningen av dessa förhållanden med avseende på den enskilde individen, eller en del av befolkningen sätter dem utanför de reproduktiva betingelser som tillhör denna bestämda bas, därför som överbefolkning ...” Men det är ”endast i det på kapitalet grundade produktionssättet som” överbefolkning ”uppträder som ett resultat av själva arbetet, av utvecklingen av arbetets produktivkraft”. Därför är ingenting mer felaktigt än att kasta folkökningens olika historiska lagar i en hatt, som malthusianerna gör! Ty ”på ett steg av den samhällsliga produktionens utveckling kan en viss population därför innebära överpopulation, medan samma population inte är det på ett annat steg; och dess effekter kan vara olika”. ”... överpopulation var alltså hos jägarfolken någonting annat än hos atenarna, och hos atenarna någonting annat än hos germanerna ... en överpopulation av fria atenare som förvandlas till kolonister, är avsevärt skild från en överpopulation av arbetare som förvandlas till fattighjon²³. Likaså är den tiggande överpopulation, som tär sin merprodukt i ett kloster, väsentligt skild från den som skapas i en fabrik.”

Eftersom i alla förkapitalistiska samhällsformationer, fortsätter Marx, ”produktivkrafternas utveckling inte är tillägnelsens bas, utan ett bestämt förhållande till produktionsbetingelserna

¹⁹ Detta uttryck förekommer visserligen inte i *Grunddragen*, fast Marx på två ställen (s. 304 och 503) betecknar den mot den ”nödvändiga populationen” ställda ”surpluspopulationen” av arbetare, som ”reserv” och som ”reserv för senare bruk”. Man bör dock komma ihåg, att uttrycket ”industriell reservarmé” präglades redan 1845 av Engels. (Se hans *Lage der arbeitenden Klassen in England*, *MEW* 2, s. 314 f.)

⁺ Här är innebörden av begreppet setzen (sätta) ovanligt tydlig: ”... den dialektiska processen att kapitalet gör det nödvändiga arbetet till en verklig förutsättning samtidigt som kapitalet upphäver detta nödvändiga arbete ...” (Det visar sig ju också hur mycket kortare begreppet setzen kan översättas – med sätta.)

²⁰ ”Kapitalet som sättande av surplusarbetet /som gör surplusarbetet till en absolut nödvändighet för kapitalets existens/ är lika mycket och i samma moment sättande och ickesättande av det nödvändiga arbetet; kapitalet är /existerar/ endast såvida det är och samtidigt inte är.” (*Grundrisse* 304.)

²¹ Jfr den analoga (men mindre djupa) kritiken av denna lära i Sismondis *Nouveaux Principes*, 1819, II s. 266-278.

²² Jfr det ofta anförda stället i *Kapitalet I*: ”Med den av dem själva producerade kapitalackumulationen ... producerar arbetarbefolkningen ... i växande omfattning /omfång/ de medel som skall göra dem övertaliga. Detta är en populationslag som är utmärkande för det kapitalistiska produktionssättet, liksom faktiskt varje särskilt historiskt produktionssätt har sin egen särskilda, historiskt giltiga populationslag. En abstrakt populationslag existerar bara för växter och djur, såvida inte människan historiskt ingriper.” (*Kapitalet I*, s. 557 f (korr) /Sa 593 f/ty 660.)

²³ *Grundrisse*: ”workhouse inmates”, inhysningar i arbetshus /ex spinnhus/. Övers: Se också not i *Kapitalet I*, s. 230.

(egendomsformerna) – vilka framträder²⁴ som en *förutsatt* skranka för produktivkrafterna, och endast skall reproduceras – så måste den populationsutveckling vari utvecklingen av alla produktivkrafter resumeras²⁵ /sammanfattas/ i ännu högre grad ha en *yttre skranka* och alltså framträda som en utveckling som skall hämmas /eg. beskränkas, Beschränken/". Det vill säga: för att ett sådant samhälle "skulle fortsätta att existera på det gamla sättet, som sådant, är reproduktionen av dess medlemmar under de förutsatta objektiva betingelserna nödvändig", men dessa "är endast förenliga med en bestämd populationsmängd". – Men på alla nivåer i samhällsutvecklingen uppträder "den överpopulation som är satt på en viss produktionsbas därför lika bestämd som den adekvata populationen. Överpopulation och population är tillsammans *den* population som kan frambringas av en bestämd produktionsbas. Hur långt populationen kan sätta sig utöver sin skranka. Hur stor överpopulation produktionsbasen gör till sin egen förutsättning är givet av själva skrankan – eller snarare av samma grund som sätter skrankan. Det förhåller sig på samma sätt som med arbete och surplusarbete, vilka tillsammans utgör hela arbetet på den givna basen."²⁶

Man bör alltså inte alls förebrå Malthus, att han "har hävdad överpopulationens faktum under alla samhällsformer". (I varje fall "har han inte bevisat det, ty det finns ingenting mer okritiskt än hans brokigt hopfösta kompilationer /utdrag/ från historieskrivare och reseskildringar".) Men det som är huvudfelet i hans "befolkningslära" är att han "betraktar överpopulationen som likartad under den ekonomiska utvecklingens olika faser". Han "förstår inte dess specifika skillnader i olika utvecklingsfaser och reducerar därför på sitt stupida sätt dessa komplicerade och växlande förhållanden till ett förhållande, till två ekvationer, där människans naturliga fortplantning på den ena sidan och livsmedlens²⁷ naturliga fortplantning på den andra sidan står gentemot varandra som två naturliga serier, varav den ena växer i geometrisk, den andra i aritmetisk serie. På så sätt omvandlar han historiskt olikartade förhållanden till ett abstrakt talförhållande som han hämtat ur luften och som varken är grundat på naturlagar eller på historiska förhållanden."²⁸

Enligt Malthus, fortsätter Marx, "skall det finnas en naturlig skillnad mellan människans och t.ex. sädens fortplantning. Den apan förutsätter därmed att *människans förökning* är blott och bart en naturprocess som behöver *yttre hinder*²⁹ för att inte utvecklas i geometrisk serie. Denna *geometrisk fortplantning* är människans naturliga fortplantningsprocess." Visserligen finner man i den verkliga historien, "att populationen utvecklas i mycket olikartade förhållanden och att överpopulation likaså är ett historiskt bestämt förhållande, ingalunda bestämt genom talförhållanden eller genom en absolut gräns som livsmedlens produktivitet skulle sätta, utan att den begränsas av de förhållanden som *bestämda produktionsbetingelser* sätter." Men Malthus sätter sig bara över dessa historiskt bestämda lagar för befolkningsrörelsen. "Malthus' människa, abstraherad från den historiskt bestämda människan, existerar bara i Malthus' hjärna; så alltså också den geometriska fortplantningsmetod som svarar mot denna Malthus' naturliga människa.

²⁴ Enligt denna tanke har den arbetande individen i alla samhällsformationer, "där jordegendom /-ägande/ och jordbruk bildar den ekonomiska ordningens bas", "ett objektiva sätt att existera i ägandet /Eigentum/ av jorden, ett sätt som är förutsättningen för hans aktivitet /Tätigkeit/ och inte framstår blott som resultat av hans aktivitet". Just denna tanke gör Marx till grund för sin utförliga skildring av "Epochen ökonomischer Gesellschaftsformation" /Den ekonomiska samhällsformationens epoker/, vilken finns på s. 375-413 i *Grundrisse* /på svenska i "Om förkapitalistiska produktionsätt"/. (Utgivningen av detta kapitel av *Grunddragen* på engelska 1964, med inledning av E. Hobsbawm, startade en livlig diskussion. Bland annat vill man ur texten utläsa en grundläggning av tesen om en särskild "asiatisk samhällsformation".)

²⁵ Även på andra ställen i *Rohentwurf* framhäver Marx åter och åter igen betydelsen av befolkningsfaktorn som "rikedomens grundkälla". Så heter det t.ex. på s. 174 (korr) /ty 502: "Betraktar vi vidare betingelserna såväl för utvecklingen av produktivkraften som för utbytet, alltså arbetets delning, Kooperation, allsidig iakttagelse – som bara kan göras av många huvuden, – vetenskap, största möjliga antal centra för byte, så finner vi att alltsammans är identiskt med befolkningstillväxt.

²⁶ A.a., s. 170-172 (korr) /ty 498-500, *Grundrisse* 386.

²⁷ *Grundrisse*: "means of subsistence", Rosdolsky: "Unterhaltsmittel".

²⁸ *Grunddragen*, s. 171 f (korr) /ty 499. – Jfr *Theorien* II, s. 108, där Marx kallar Malthus' "från tidigare skriftställare stulna fänigheter om den geometriska och aritmetiska progressionen" för en "chimärisk /inbillad/ hypotes".

²⁹ *Grundrisses* "restraints, checks" har översatts till "Hemmnisse".

Därför framträder den verkliga historien för Malthus inte så, att hans naturmänniskas fortplantning skulle vara en abstraktion från historieprocessen, från den verkliga fortplantningen, utan tvärtom så att den verkliga fortplantningen skulle vara en tillämpning av hans teori. Det som i historien är betingelser, inre betingelser för såväl population som överpopulation på varje stadium /Stufe/, framstår hos honom som *yttre hinder*³⁰ som har *hindrat* populationen att utvecklas enligt hans formel.” – Men å andra sidan framstår hos Malthus produktionen av livsmedel – som den *hindras*³¹, bestäms av den mänskliga handlingen /Aktion/ – som *hinder*,³² som den sätter åt sig själv. Fanerogamer täckte en gång hela jordens yta. Deras reproduktion upphörde först när det inte fanns mer plats. De höll sig inte till någon aritmetisk proportion. Var Malthus har upptäckt att reproduktionen av naturvarer med fri vilja stannar³³ /upphör/ av inre drift, utan yttre hinder, är svårt att säga. De inneboende, historiskt skiftande gränserna för den mänskliga fortplantningsprocessen förvandlar han till *yttre skrankor*, och naturreproduktionens yttre hinder förvandlar han till *inneboende gränser* eller *naturalagar* för fortplantningen.”³⁴

Men för det andra relaterar Malthus ”på ett enfaldigt sätt en viss kvantitet människor till en viss kvantitet livsmedel. Ricardo har med rätta invänt att kvantiteten förefintlig spannmål är tämligen likgiltig för arbetaren om han inte har någon *sysselsättning*; att det alltså är sysselsättningsmedlen och inte subsistensmedlen³⁵ som försätter honom i eller utanför kategorin surpluspopulation.”³⁶ Men denna invändning av Ricardo, fortsätter Marx, ”skall fattas mer allmänt”, då det här överhuvud gäller den ”*sociala förmedling* genom vilken individen förhåller sig till och skapar medlen för sin reproduktion; det gäller alltså *produktionsbetingelserna* och individens förhållande till dem. För slaven i Aten fanns det inga skrankor för hans förökning utom den producerbara nödtorften³⁷. Och vi har aldrig hört att det under antiken skulle ha funnits *surplus-slavar*. Behovet av dem snarare steg. Men väl fanns det surpluspopulation av icke-arbetare (i den omedelbara betydelsen) vilka inte var för många i förhållande till de existerande livsmedlen men som hade förlorat de betingelser under vilka de kunde tillägna sig livsmedlen.” (Marx fortsätter: ”Uppfinningen av surplusarbetare, d.v.s. av egendomslösa människor som arbetar, tillhör kapitalets epok.”) Lika lite kan feodaltidens surplusbefolkning deduceras /härledas/ ur något som helst förhållande mellan människoantalet och mängden livsmedel: ”De tiggare som slog sig ner i klostren och hjälpte dessa att förtära deras surplusprodukt hör till samma kategori som feodalherrens följe³⁸, och detta visar att surplusprodukten inte kunde förtäras av sina få ägare.” Och slutligen bevisar också ”överpopulationen bland t.ex. jägarfolk³⁹, som kommer till uttryck i de enskilda stammarnas inbördes kamp ... inte att jorden inte skulle kunna föda det lilla antalet människor, utan att betingelserna för deras reproduktion kräver ett stort territorium för det lilla antalet människor.” Alltså finner man ingenstans ”ett förhållande grundat på *icke existerande*, absoluta mängder subsistensmedel⁴⁰, utan bara förhållanden baserade på reproduktionsbetingelserna ... vari *betingelserna för reproduktionen av människan*, av totalpopulationen, av den relativa surpluspopulationen ingår. Denna surplus-

³⁰ Grundrisse: ”check”

³¹ Grundrisse: ”gecheckt” har översatts till ”gezügelt”.

³² Grundrisse: ”check”

³³ Grundrisse: ”stoppt” har översatts till ”aufhört”.

³⁴ Grunddragen, s. 172 f (korr) /ty 499 f. – I *Theorien* II, s. 114 säger Marx: ”Darwin såg inte, att han i sin utmärkta skrift (On the Origin of Species etc.) rev omkull Malthus’ teori, genom att han upptäckte den ‘geometriska’ progressionen i djur- och växtriket. Malthus’ teori är beroende just av att han ställde människans geometriska progression och djurens och växternas chimäriska ‘aritmetiska’ progression mot varandra. I Darwins verk ... finns i detalj, bortsett från hans grundprincip, den naturhistoriska vederläggningen av Malthus’ teori.”

³⁵ Grundrisse: ”die means of employment und nicht of subsistence”.

³⁶ Jfr Engels brev till F. A. Lange 29.3.1865, ”Brev”, s. 61-63 /ty MEW 31, s. 466 f.

³⁷ Grundrisse: ”necessaries”, Rosdolsky: ”Unterhaltsmittel”.

³⁸ Grundrisse: ”retainer”, Rosdolsky: ”Gefolksleute”.

³⁹ Grundrisse: ”hunting peoples”.

⁴⁰ Grundrisse: ”means of subsistence”.

population är bara relativ: den står inte i något förhållande till subsistensmedlen över huvud taget, utan till det sätt varpå dessa produceras. Därför också bara surplus på detta utvecklingsstadium.”⁴¹

Så mycket om Malthus’ egentliga befolkningsdoktrin, som Marx på en annan plats kallade för en paskill /smädeskrift/ mot människosläktet”.⁴² Visserligen försökte Malthus senare, att ge sin doktrin en direkt ekonomisk grund, genom att stödja den på den s.k. lagen om ”markens avtagande avkastning”. Men denna punkt går Marx i sin kritik av Malthus’ befolkningsteori inte in på, då den först skulle tas hänsyn till när Ricardos ränteteori skulle behandlas.⁴³ Han inskränker sig därför i *Rohentwurf* till anmärkningen, att den så kallade lagen skulle föras tillbaka till, ”att jordbruket på det stadium av industrins utveckling, som Ricardo m.fl. kände till, stod tillbaka för manufakturen, något som för övrigt – om än i växlande grad – är inneboende i den borgerliga produktionen.”⁴⁴

Redan ur mervärdets enkla lag framgår alltså kapitalets tendens, att inte bara ”måttlöst utöka” det mänskliga arbetet, utan också ”göra det relativt överflödigt”.⁴⁵ Begreppsmässigt ingår därför i läran om mervärdet även läran om surplusbefolkningen, om den industriella reservarmén. Men hur existensen av överbefolkning hänger samman med bildandet av surplus kapital, med den kapitalistiska ackumulationen, kommer att visa sig först i det följande.

⁴¹ *Grundrisse*: ”auf diesem state of development”. – *Grunddragen*, s. 173 f (korr) /ty 500 f.

⁴² I brevet till J B Schweitzer 24.1.1865, ”Brev”, s. 51 (korr) /ty *MEW* 16, s. 26.

⁴³ ”Ränteteorin, som egentligen inte tillhör Malthus, men som han ändå för in, hör inte hit.” (*Grunddragen*, s. 174 (korr)/ty 501.)

⁴⁴ A.a. – Att ”jordbrukets relativt större oproduktivitet” blott utgör ett historiskt faktum, alltså kan försvinna redan under kapitalismen, framhävs av Marx i *Teorier*. (*Theorien* II, s. 99 f Och 242 f; jfr också *Grundrisse* 561.)

⁴⁵ *Grundrisse* 303.

Kapitel 19. Reproduktionsprocessen och tillägnelselagens omslag*

Hittills har vi endast betraktat kapitalet i dess tillkomstprocess /Entstehungs-/ , inte i det bestående flödet av dess förnyelse, dess reproduktion. Emellertid påtrycker den kapitalistiska produktionsprocessens blotta upprepning, dess blotta kontinuitet, ”vissa nya karaktärer på dess enskildgjorda förlopp eller upplöser snarare detta förlopps skenkaraktär”.¹ Så framträdde ”vid kapitalets första förekomst” dess förutsättningar ”som yttre förutsättningar ...; därför inte framsprungna ur dess inre väsen, och inte förklarade ur /av/ detta”. Det räcker dock att fatta /fassen/ kapitalbildningens förlopp i reproduktionsprocessens sammanhang för att dessa förutsättningar ”skall framträda som moment i kapitalets rörelse, så att kapitalet självt – hur de än historiskt har uppstått – har förutsatt dem som sina egna moment”.²

Med andra ord: Från den hittillsvarande undersökningens ståndpunkt kunde och måste antas, ”att kapitalisten någon gång i det förflutna genom något slags ursprunglig ackumulation, som var oavhängig av andras obetalda arbete, blev penningägare”, innan han kunde beträda marknaden som köpare av arbetskraft och produktionsmedel; d.v.s. att tillägnelsen av främmande arbeten genom kapitalisten föregick utbytet av varor som tillhörde honom själv och som kastades in i cirkulationen av honom – ”värden, som inte härrör från hans utbyte med det levande arbetet eller från hans förhållande som *kapital till arbetet*”.³ Det är till denna ”ursprungliga ackumulation” (previous accumulation), som de borgerliga ekonomerna med förkärlek klamrar sig fast för att bringa det faktum, att kapitalets värdeförmering endast består av tillägnelse av obetalt arbete, ”i harmoni med de allmänna egendomslagar som kapitalets samhälle självt proklamerat”. Hur det än må vara idag, säger de, ursprungligen har kapitalisterna ”arbetat sig till” sitt kapital; därför är ingenting naturligare än att de kräver betalt för dettas ”produktiva tjänster”.

Detta haltar dock på flera sätt: För det första vet vi bara alltför väl, hur mycket kapitalets verkliga tillkomsthistoria byggde på rov (t.ex. baggböleri), bedrägeri, underkuvning, kort sagt på våld⁴. Allt detta är handlingar, som inte har att göra med den fredliga metoden: ackumulation av det man ”arbetat sig till”. (Hade kapitalismen tvingats inskränka sig till denna fredliga metod så hade den än idag inte kommit ur barnskorna.) Och för det andra gör sig de borgerliga ekonomerna här skyldiga till en förväxling, genom att de uppger att betingelserna för kapitalets tillblivelse är ”betingelser för dess nuvarande förverkligande, d.v.s. de uppger att de moment i vilka kapitalisten ännu tillägnar sig som icke-kapitalist – eftersom han endast håller på att bli kapitalist – är de verkliga villkor⁵, under vilka han tillägnar sig som kapitalist”. De glömmer att den ackumulation av kapital som föregick, inte sprang fram ur arbetet, hör till de betingelser, vilka som ”historiska förstadier av kapitalets tillblivelse ligger bakom det, liksom de processer, varigenom jorden övergick från ett flytande hav av eld och gaser till sin nuvarande form, ligger bakom den färdigbildade jordens nuvarande liv”. Visserligen kan enskilda kapital ”alltjämt uppstå t.ex. genom anhopning.⁶ Men det anhopade⁷ förrådet blir till kapital först genom utsugning av arbete.”⁸ Apologetikens försök att ur ”arbetsegendomen” och de ”enkla och ’rättfärdiga’ lagarna av utbyte av ekvivalenter” härleda ”kapitalets eviga rätt till frukterna av främmande arbete” måste, som det

* Vi sammanfattar här två paragrafer i *Grunddragen* (s. 131 – 141/ty 354-362), som motsvarar kapitel 21 och det första stycket i kapitel 22 i *Kapitalet I*.

Skillnaden mellan de båda skrivningarna består (bortsett från det klarare framställningssättet i det senare verket) framförallt i att i *Kapitalet* undersöks frågan först från den ”enkla” och sedan från den ”utvidgade” reproduktionens ståndpunkt, men i *Rohentwurf* endast från den ”utvidgade” reproduktionens ståndpunkt.

¹ *Kapitalet I*, s. 498 (korr.)/ty 592.

² *Grunddragen*, s. 132 (korr.)/ty 354.

³ *Kapitalet I*, s. 500/ty 594 och *Grunddragen*, s. 138/ty 360.

⁴ *Grunddragen*, s. 143 (korr.)/ty 364 och *Kapitalet I*, s. 629/ty 742.

⁵ *Grundrisse*: ”very conditions”.

⁶ *Grundrisse*: ”hoarding”, av Rosdolsky översatt till ”Aufspeichern”.

⁷ *Grundrisse*: ”hoard”, översatt till ”Aufgespeicherte”.

⁸ *Grunddragen*, s. 142 f (korr.)/ty 363.

heter i *Kapitalet*, förvisas till ”barnsagornas” värld. Hur rätt han har, visar sig med en gång, då vi i stället för ett isolerat produktionsförlopp ser på kapitalets reproduktionsprocess.

Vi såg att som resultat av den ursprungliga produktionsprocessen har kapitalisten tillägnat sig merarbete, som till att börja med existerar i merprodukens form och ur denna först måste förvandlas till pengar. Betingelserna för merprodukts realisering, liksom realiseringen överhuvud, undersöks av Marx först i verkets följande avsnitt, vilket handlar om kapitalets cirkulationsprocess. Här måste därför antas, att kapitalisten lyckats avyttra varan och att han säljer den till dess värde. Därmed är även mervärdet realiserat, förvandlat till pengarnas form. Men dessa pengar ”är nu redan *i sig kapital*” och ”som sådana *anvisning på nytt arbete*”.⁹ Även detta nya kapital (som Marx till skillnad från det ursprungliga, vars frukt det är, kallar för ”surpluskapital” eller ”tillskottskapital”), måste förvisso värdeförmeras, alltså genomgå produktionsprocessen. Men hur mycket skiljer sig inte den andra processens förutsättningar från den förstas!

Framförallt är surpluskapitalet självt inget annat än kapitaliserat mervärde. Det innehåller ”ända från början inte en enda värdeatom, som inte härstammar från obetalt arbete”.¹⁰ Därför är också de särskilda gestalter som det måste anta, för att på nytt värdeförmera sig, nämligen det konstanta och variabla kapitalets gestalter, endast särskilda former av själva merarbetet. Tidigare, när den ursprungliga produktionsakten betraktades, framträdde det ”som en gärning från kapitalets sida”, att produktionens sakliga betingelser – råämne, instrument och livsmedel för arbetarna – ”förelåg i ett omfång som gjorde det möjligt för det levande arbetet att förverkliga sig, inte bara som nödvändigt arbete utan som merarbete”.¹¹ Men nu har ”det sken ramlat av, som fortfarande existerade vid det första betraktandet av produktionsprocessen, att kapitalet å sin sida, på ett eller annat sätt skulle skaffa fram något värde ur cirkulationen ... Alla moment, som träder gentemot den levande arbetsförmågan som främmande, yttre makter, som under vissa, av den själv oberoende betingelser konsumerade och använde den, är nu satta som dess egen produkt och resultat.”¹²

Men inte bara det. ”Nu framträder också” det absoluta åtskiljande mellan egendom och arbete, som ligger i kapitalförhållandets väsen¹³ – men som från den hittillsvarande ståndpunkten endast utgjorde /darställte/ en historisk förutsättning för detta åtskiljande – ”som produkt av arbetet självt, som föremålsgjordhet, objektivisering av arbetets egna moment”. D.v.s.: Hittills kunde vi anta, att kapitalet just i kraft av den ”ursprungliga ackumulationen” från dess ägares sida blev till en makt som behärskar arbetet. Denna illusion försvinner dock, så snart vi betraktar surpluskapitalets kretslopp, alltså reproduktionsprocessen. Nu blir det klart, att det är arbetsförmågans eget verk att produktionens sakliga betingelser, som skapats av arbetsförmågan träder gentemot denna som kapital, att processen av arbetets förverkligande⁺ samtidigt är processen av dess överkliggörande¹⁴. Ty genom sitt inträde i produktionsprocessen har arbetsförmågan ”inte bara framställt

⁹ *Grundrisse*, s. 272.

¹⁰ *Kapitalet I*, s. 512 (korr.)/ty 608.

¹¹ *Grunddragen*, s. 133 (korr.)/ty 356. (Här bortses naturligtvis från den del av mervärdet, som kapitalisten själv konsumerar.)

¹² A.a., s. 135 och 132 (korr.)/ty 357 och 355.

¹³ Jfr s. 192 f i detta arbete.

⁺ I tyskan sätts *Verwirklichungsprozess* mot *Entwirklichungsprozess*.

¹⁴ Som ett exempel på säregenheterna i *Rohentwurfs* framställningssätt och dess ”hegelianska” terminologi, som ofta verkar oredig, anförs här hela det stycke, ur vilket den citerade satsen har tagits: ”Från arbetets ståndpunkt framträder alltså det levande arbetet som aktivt i produktionsprocessen på ett sådant sätt, att det i sitt förverkligande i objektiva betingelser samtidigt stöter bort detta som en främmande realitet och därmed sätter sig självt som en substanslös, behövande arbetsförmåga gentemot denna realitet, som gjorts främmande för arbetet och som inte tillhör det utan andra. Det sätter sin egen verklighet inte som vara för sig utan blott som ett vara för andra, och därför blott ett annorlunda vara eller det andras vara gentemot det självt. Denna verkliggörandeprocess /förverkligande-/ är tillika arbetets överkliggörandeprocess. Det sätter sig objektivt – men det sätter denna sin objektivitet som sitt eget icke-vara eller som sitt icke-varas vara – kapitalet. Det vänder alltså tillbaka i sig självt som enbart en möjlighet till värdesättande och/eller värdeförmerande; emedan hela den verkliga rikedom, det verkliga värdets värld – och

betingelserna för det nödvändiga arbetet som något som tillhör kapitalet; utan den i arbetsförmågan som möjlighet liggande värdeförmeringen, den värdeskapande möjligheten, existerar nu ävenledes som surplusvärde, surplusprodukt, med ett ord, som kapital ... Arbetsförmågan har inte bara skapat den främmande rikedom och sin egen fattigdom, utan rikedomens förhållande till den själv som fattigdom”, alltså själva kapitalförhållandet.¹⁵ Och ”detta sociala förhållande, produktionsförhållande, framträder i själva verket som ett viktigare resultat av processen än dess materiella resultat”.¹⁶

Undersökningens resultat hittills är, att vi framförallt måste skilja mellan betingelserna för kapitalet i vardande /i dess tillblivelse/ och för det tillblivna, det ”färdiga” kapitalet.¹⁷ Det en gång historiskt utvecklade kapitalet frambringar sina existensbetingelser – ”inte som betingelser för dess uppkomst utan som resultat av dess tillvaro. Kapitalet utgår alltså inte längre från förutsättningarna från dess tillblivelse, utan det förutsätts självt, och utgående från sig självt, skapar det självt förutsättningarna för sitt fortsatta bevarande och sin tillväxt”.¹⁸

Visserligen, upprepar Marx, ”om vi kallar det surpluskapital som ursprungligen kommer ut ur produktionsprocessen, för surpluskapital I, ... framstår besittandet av värden på kapitalistens sida, av vilka han formellt utbyter en del mot den levande arbetsförmågan, som en betingelse för skapandet av surpluskapital I.” (”Vi säger formellt, eftersom det levande arbetet också måste ge tillbaka till kapitalisten de värden som han bytt ut, och ersätta dem.”) – ”Men låt oss nu tänka oss att surpluskapitalet åter kastas in i produktionsprocessen, att det åter realiserar sitt surplusvärde i utbytet, och att det åter uppträder som ett nytt surpluskapital i början av en tredje produktionsprocess. Detta surpluskapital II har andra förutsättningar än surpluskapital I. Förutsättningarna för surpluskapital I var värden som tillhörde kapitalisten och som denne kastade in i cirkulationen ... Förutsättningen för surpluskapital II är inget annat än existensen av surpluskapital I; det vill med andra ord säga förutsättningen att kapitalisten redan har tillägnat sig främmande arbete utan utbyte. Detta sätter honom i stånd att oupphörligen sätta igång processen från början igen ... *Förfluten tillägnelse av främmande arbete framträder nu som den enkla betingelsen för ny tillägnelse av främmande arbete ... Att han*”, kapitalisten, ”redan som kapital stod gentemot det levande arbetet, framträder som den enda betingelsen för att han inte bara bevarar sig som kapital utan också att han som växande kapital i växande grad tillägnar sig främmande arbete utan ekvivalent, eller utvidgar sin makt, sin existens som kapital gentemot den levande arbetsförmågan¹⁹, och å andra

därmed också de reella betingelserna för dess eget förverkligande /verkliggörande/ – är satt som självständiga existenser gentemot det självt.” (A.a. 136 (korr.)/ty 357 f.)

¹⁵ *Kapitalet I*, s. 508 (korr.)/ty 604: ”Den kapitalistiska produktionsprocessen, betraktad i sitt sammanhang eller som reproduktionsprocess, producerar alltså inte endast varor, inte endast mervärde, utan den producerar och reproducerar själva kapitalförhållandet, å ena sidan kapitalisten, å andra sidan lönarbetaren.”

¹⁶ *Grunddragen*, s. 134 f och 141 (korr.)/ty 356 f och 362. – Jfr *Grundrisse* s. 412: ”Produktionen av kapitalister och lönarbetare är alltså en huvudprodukt av kapitalets värdeförmeringsprocess. Den vanliga ekonomin, som bara har de producerade sakerna för ögonen, glömmer detta fullständigt.”

¹⁷ Jfr not 132 i kapitel 2.

¹⁸ *Grunddragen*, s. 142 (korr.)/ty 363 f. – På sidan 77 (korr.)/ty 189 läser vi: ”Man bör betänka, att de nya produktivkrafterna och produktionsförhållandena inte utvecklas ur intet eller ur luften eller ur den sig själv sättande idéns sköte, utan att de utvecklas inom och i motsättning till den rådande utvecklingen av produktionen och nedärvda, traditionella egendomsförhållanden. Om i det fulländade borgerliga systemet varje ekonomiskt förhållande förutsätter alla andra förhållanden i den borgerlig-ekonomiska formen och på så sätt allt som är satt samtidigt är förutsättning, så får man komma ihåg att detta är förhållandet med varje organiskt system. Själva detta organiska system som totalitet har sina förutsättningar, och dess utveckling till totalitet består just i att det underordnar alla samhällets element under sig, eller att det ur samhället skapar de organ som ännu fattas för det. Det blir alltså på historisk väg en totalitet. Att bli till denna totalitet bildar ett moment i dess process, i dess utveckling.”

¹⁹ ”I det av arbetet producerade surpluskapitalet ... har alltså samtidigt den reala nödvändigheten av nytt surplusarbete skapats, och därför är själva surpluskapitalet den reala möjligheten till, på samma gång nytt surplusarbete och nytt surpluskapital. Det visar sig här, hur rikedomens objektiva värld genom själva arbetet oupphörligt [Tyska textens ”progressiv” (från latinet, eg. ”framskridande”), kan inte översättas till dagens svenska ”progressivt”.] utvidgas som en främmande makt gentemot arbetet, och hur denna värld oupphörligen vinner en allt bredare och fullständigare

sidan ständigt på nytt sätter den levande arbetsförmågan i dess subjektiva substanslösa torftighet som levande arbetsförmåga”.²⁰

Vi kommer nu till ett ställe i *Rohentwurf*, som – med bara få ändringar – upptogs i *Kapitalet I*.²¹ Detta ställe lyder: ”Om ett surpluskapital I skapades genom det enkla utbytet mellan föremålsgjort arbete och den levande arbetsförmågan – ett utbyte som helt igenom är grundat på lagarna för utbyte av ekvivalenter vilka värderas enligt den kvantitet arbete eller arbetstid som innehålls i dem – och om detta utbyte (med juridiska termer) inte förutsatte något annat än vars och ens egendomsrätt till sina egna produkter och den fria dispositionen över dessa²² – men i den mån som surpluskapital II:s förhållande till surpluskapital I därför är en konsekvens av detta första förhållande – så ser vi att egendomsrätten, på kapitalets sida på dialektisk väg genom en egendomlig konsekvens, slår över i rätten till en främmande produkt eller i egendomsrätten till främmande arbete, rätten att tillägna sig främmande arbete utan ekvivalent ... Egendomsrätten slår å ena sidan över i rätten att tillägna sig främmande arbete, å andra sidan i plikten att respektera produkten av det egna arbetet och själva det egna arbetet som värden som tillhör en annan. Det utbyte av ekvivalenter, som framstod som den ursprungliga operation för vilken egendomsrätten är det juridiska uttrycket, har bytt ansikte på ett sådant sätt att utbytet å ena sidan bara är skenbart, därigenom att den del av kapitalet som utbyts mot levande arbetsförmåga, för det första själv är *främmande arbete* som tillägnats utan ekvivalent, och för det andra *måste ersättas av ett surplus av arbete*²³, alltså i verkligheten inte alls ges bort utan bara förvandlas från en form till en annan. Utbytets förhållande har alltså totalt fallit bort eller är *blott sken*. Vidare framträdde egendomsrätten ursprungligen som grundad på ens eget arbete.²⁴ Egendom framträder nu som rätt till främmande arbete och som omöjlighet för arbetet att tillägna sig sin egen produkt. Den fullständiga åtskillnaden mellan egendom, och än mer rikedom, och arbete framstår nu som konsekvens av den lag som utgick från deras identitet.”²⁵

Att dessa meningar är synnerligen viktiga, är uppenbart. Det handlar ju om en punkt, där den grundläggande skillnaden mellan Marx' uppfattning om kapitalet och hans föregångares framträder mycket klart. Att övergången till det kapitalistiska produktionssättet svarar mot ett omslag i tillägnelselagen, anades och uttalades naturligtvis redan före Marx²⁶; men Marx var den förste som förklarade naturen av detta omslag och påvisade dess nödvändighet. Ty hela svårigheten i att begripa kapitalet och dess former består just i att finna ut hur den tillägnelse av arbete utan ekvivalent, som karakteriserar kapitalismen, ”framspringer ur varuutbytets lag – ur att varorna utbytes mot varandra i förhållande till den mängd arbetstid som de innehåller”, alltså ”till att börja med inte motsäger denna lag”.²⁷ Men denna svårighet kunde inte lösas, så länge ekonomerna inte lät arbetaren byta ut sin värdeskapande förmåga, arbetskraften med kapitalisten, utan lät honom direkt utbyta arbetet. Ty: Som utbytet av alla varor rättar sig även utbytet av arbetskraften efter dess reproduktionskostnader, d.v.s. efter kvantiteten i den föremålsgjord arbetstid, – eftersom ”värdet som sådant ... alltid är effekt, aldrig orsak”. ”Det utbyte, som försiggår mellan arbetare och kapitalist motsvarar alltså fullständigt utbytets lagar”, såvitt det gäller bytesvärdet hos den vara som kapitalisten inhandlade. ”Men värdets bruksvärde, som

existens, så att den levande arbetsförmågans behövande subjektivitet erbjuder en allt skarpare kontrast till de skapade värdena ...” (A.a., s. 137 (korr.)/ty 359.)

²⁰ A.a., s. 138 f (korr./ty 360 f.

²¹ Se *Kapitalet I*, s. 512 f/ty 608 f.

²² I *Kapitalet*: ”... förutsätter inget annat än att arbetaren fritt förfogar över sin egen förmåga, och penning- eller varuägaren över värden som tillhör honom”.

²³ *Grundrisse*: ”Arbetsvermögen”.

²⁴ I *Kapitalet* följer satsen: ”Åtminstone måste detta antagande gälla, då bara likaberättigade varubesittare stod gentemot varandra, och det enda medlet för att tillägna sig en främmande vara var att avyttra sin egen, vilken bara kunde framställas genom arbete.”

²⁵ *Grunddragen*, s. 142 (korr.)/ty 361 f.

²⁶ T.ex. av Adam Smith (jfr *Teorier I*, s. 91 f/ty 58 f); av Sismondi och Cherbuliez (Se *Kapitalet I*, anmärkning 23 på sidan 513/ty 610 och *Theorien III*, s. 369 f). – Jfr även Marx' kritik av Ricardo, *Teorier II*, s. 294 f/ty 404 f.

²⁷ *Theorien III*, s. 473.

kapitalisten bytt till sig, är själva värdeförmeringens element, och dess mått – det levande arbetet och arbetstiden, och just mer arbetstid, ... än reproduktionen av den levande arbetaren kostar. Genom att kapitalet alltså bytt till sig arbetsförmågan som ekvivalent, har det utan ekvivalent bytt till sig arbetstid, – i den mån den går utöver den arbetstid som innehålls i arbetsförmågan; kapitalet har tillägnat sig främmande arbetstid *utan utbyte* förmedlat genom utbytets *form*. Utbytet blir därför blott formellt, och ... i kapitalets vidare utveckling upphävs därför också skenet, att kapitalet mot arbetsförmågan skulle byta in något annat än dess”, arbetsförmågans, ”eget föremålsgjorda arbete; alltså överhuvud skulle byta till sig arbetsförmågan mot något ... Så slår utbytet om i sin motsats, och privategendomens lagar – frihet, jämlikhet, egendom (ägandet av det egna arbetet och den fria dispositionen över det) – slår om i arbetarens egendomslöshet och avyttring /Entäusserung/ av hans arbete, hans förhållande till det som främmande egendom och tvärtom.”²⁸

Detta är alltså problemets lösning, som Rosa Luxemburg med rätta kallar för ett ”mästerstycke av historisk dialektik”.²⁹ Den säregna karaktären hos varan arbetskraft, vilken som värde blott representerar sina reproduktionskostnader, men som bruksvärde själv är källa till nytt värdeskapande, gör det möjligt, att utbytet mellan arbetaren och kapitalisten på en gång motsvarar varuutbytets lagar och ändå motsäger dessa; att den viktigaste av alla bytesakter faktiskt går ut på tillgången av främmande arbete utan utbyte, men ändå ”under sken av utbyte”. Det är dock klart, att detta sken, vilket Marx framhäver, är ett ”nödvändigt sken” såvitt den kapitalistiska produktionen själv är varuproduktion och därför förutsätter varuutbytets lagar.

Förvisso blir detta omslag i tillägnelserätten synligt bara ”om vi betraktar den kapitalistiska produktionen under dess oavbrutna flöde och fäster uppmärksamheten inte på den enskilde kapitalisten och den enskilde arbetaren utan på kapitalistklassen och arbetarklassen i dess helhet”.³⁰ Ty transaktionen mellan arbetaren och kapitalisten måste, om man ser den isolerad, framträda som heltigenom ”rättvis”, d.v.s. motsvarande varuutbytets allmänna lagar, och man kan då inte inse, hur den skulle slå om i sin motsats. Men är detta ändå fallet, så kan däri endast ses en förfalskning eller kränkning av den ”ursprungliga” rätten, som var grundad på varuägarnas stränga jämlikhet och inte tycktes lämna något utrymme för en ensidig tillägnelse av främmande arbetes produkter, för den ene producentens utsugning av den andre.

I denna mening kritiserar kapitalets sätt att tillägna sig av de småborgerliga socialisterna (t.ex. Proudhon³¹) och av de nationalekonomer som följer Sismondi. Så framhäver Cherbuliez, att om kapitalisten tillägnar sig arbetarens arbetsprodukt, så är detta ”en sträng konsekvens av lagen om tillägnelse”, vars ”fundamentalprincip” omvänt bestod i att producenten hade ”en uteslutande rätt till det värde som framspringer ur hans arbete”.³² Emellertid är en sådan ”rätt”, svarar Marx, ”en ren fiktion”, blott en reflex av de isolerat betraktade händelserna /Vorgänge/ inom den moderna varucirkulationen. ”Varorna utbytes endast i förhållande till sitt värde, d.v.s. till den arbetstid som de innehåller. Individerna träder bara gentemot varandra som varubesittare och kan därför endast bemäktiga sig andras varor genom avyttrande av sin egen vara. Det verkar därför vara så, att de endast har sitt eget arbete att byta ut, eftersom utbytet av varor som innehåller främmande arbete – såvida de inte själva har erhållits genom att utbyta den egna varan – förutsätter andra förhållanden bland människorna än det mellan varuägare, mellan köpare och säljare. I den kapitalistiska produktionen försvinner detta sken. Men det som inte försvinner, är illusionen, att människorna ursprungligen träder mot varandra endast som varubesittare, och därför var och en endast är ägare om han är arbetare. Detta ‘ursprungligen’ framspringer”, slutar Marx, ”endast ur den kapitalistiska produk-

²⁸ *Grundrisse*, s. 565 f.

²⁹ *Akkumulation des Kapitals*, 1921, s. 235.

³⁰ *Kapitalet I*, s. 515 (korr.)/ty 612.

³¹ *Das Kapital I*, s. 613, not 24: ”Man beundrar Proudhons fiffighet – han vill avskaffa den kapitalistiska egendomen, genom att gentemot den – göra varuproduktionens eviga egendomslagar gällande!” /Finns inte med i den svenska upplagan./

³² Citerad i *Theorien III*, s. 369.

tionens sken; det är en illusion, som historiskt aldrig har existerat”. Ty i den verkliga historien uppträder människan ”alltid som ägare” (eller åtminstone som besittare) ”innan han uppträder som arbetare”.³³

”Det är en illusion”,³⁴ heter det med samma innebörd i *Rohentwurf*, ”att i alla produktionstillstånd produktionen och därför samhället vilade på *utbytet av blott arbete mot arbete*. I de olika former, vari arbetet förhåller sig till sina produktionsbetingelser som sin egendom, är arbetarens reproduktion ingalunda satt genom *blott arbete*, ty hans egendomsförhållande är inte resultat av utan förutsättning för hans arbete. I jordegendomen är det klart; för skråväsendet måste det också bli klart, att det särskilda slags ägande, som konstituerar arbetet, inte beror på blott arbete eller utbyte av arbete, utan på arbetarens objektiva sammanhang med en samfällighet, och betingelser som han anträffar, och vilka han utgår från som sin bas. Dessa är också produkter av ett arbete, av det världshistoriska arbetet; samfällighetens arbete, dess historiska utveckling som inte utgår från de enskildas arbete, och inte heller från utbyte av deras arbeten ... Ett tillstånd i vilket endast arbete byts mot arbete, ... förutsätter lösgörandet av arbetet från dess ursprungliga sammanvuxenhet med dess objektiva betingelser, – varav det å ena sidan framträder som blott arbete, och å andra sidan dess produkt, som föremålsgjort arbete, får en heltigenom självständig tillvaro som värde gentemot arbetet.”³⁵ Detta tillstånd förutsätter alltså den kapitalistiska produktionen, och med den även det kapitalistiska tillägnelsesättet. Med andra ord: Den traditionella uppfattningen av ”arbete-egendomen” är inte bara en bit nationalekonomisk mytologi; den misskänner även grundligt den specifikt historiska karaktären hos varuutbytet och varuproduktionen överhuvud. Den förbiser därför att kapitalets tillägnelsesätt, som vilar på egendomslöshet, på arbetarens expropriation, varken är en fullständig negation, eller en ”förfalskning” av det fria utbytets lagar, utan snarare är ”deras sista utformning”. ”Ty så länge inte själva arbetsförmågan utbyts, vilar produktionens grundvalar ännu inte på utbytet, utan utbytet är enbart en snäv krets, som vilar på icke-utbyte som sin bas, som i alla produktionsstadier före det borgerliga.”³⁶

Tillägnelselagens omslag kommer förvisso först ”fram genom att det fria utbytets sista stadium /Stufe/ är utbytet av arbetsförmåga ... som vara”.³⁷ Men å andra sidan är det ”först från denna tidpunkt, som varuproduktionen gör sig allmän, och blir typisk produktionsform, och först då produceras varje produkt på förhand för försäljning och all rikedom som produceras genomgår cirkulationen. Först då lönarbetet har blivit basen för varuproduktionen tvingar sig denna på hela samhället; men först då utvecklar den också alla sina dolda krafter och makter /Potenzen/”.³⁸ Därför är det ingenting att undra över, att just varuproduktionens fulla utveckling ”enligt dess egna inneboende lagar” driver fram resultat, som motsäger det tillägnelsesätt som följer av varuproduktionens lagar och vänder det till dess motsats!

Emellertid känner cirkulationsprocessen, ”som den framträder på samhällets yta, ... inget annat sätt för tillägnelse” än genom utbytet av ekvivalenter och just därför måste såväl själva detta tillägnelsesätt, som de lagar som motsäger det ”*härledas ur själva bytesvärdets utveckling*”.³⁹ (Sak samma med värdelagen, som å ena sidan inte längre tycks gälla för det kapitalistiska produktionssättet, men å andra sidan för sin fulla giltighet förutsätter just detta produktionssätt.⁴⁰) Den borgerliga ekonomin måste riva sönder sammanhanget mellan den enkla varuekonomins och den kapita-

³³ A.a.

³⁴ *Grundrisse*: ”delusion”.

³⁵ *Grundrisse*, s. 414. (Jfr även a.a., s. 628.)

³⁶ A.a. s. 566.

³⁷ A.a.

³⁸ *Kapitalet I*, s. 516 (korr.)/ty 613. (... ”Endast som universalkategori för hela det samhälleliga varat”, säger Lukács, ”kan varan begripas i sin oförfalskade väsensart.” Och just därför visar ”varuformen som universell form även i sig betraktad en annan bild, än ett partikulärt, enskildgjort, icke härskande fenomen.” – *Geschichte und Klassenbewusstsein*, s. 96 och 97/*Historia och klassmedvetande* 143 och 144 (korr.).

³⁹ *Grundrisse*, s. 904.

⁴⁰ Jfr kapitel 9 i detta arbete.

listiska produktionens tillägnesätt – den kan inte fatta deras ömsesidiga relation som en ”enhet av motsatser”. För det första saknar den borgerliga ekonomin den dialektiska metodens utrustning, och för det andra – kunskapen om den blott relativa, historiska karaktären såväl hos den enkla varuekonomin som även hos själva det kapitalistiska produktionssättet.

Så mycket om Marx’ analys av surpluskapitalet, som den finns i *Rohentwurf*. Denna analys visar oss, att ”först vid det andra kretsloppets slut” (d.v.s. surpluskapital I:s kretslopp) ”framträder kapitalets sanna natur”, först här bortfaller alltså ”illusionen, att kapitalisten skulle utbyta” något annat ”med arbetaren än en del av hans eget föremålgjorda arbete”.⁴¹ Och först här framträder ”det levande arbetet endast som medel att värdeförmera det föremålgjorda, döda arbetet, besjåla det och förlora sin själ till det”; medan de objektiva betingelserna hos detta arbete nu ”är satta som främmande, självständiga existenser, ... som värden, som håller fast i sig och är för sig, som bildar rikedom som är främmande för arbetsförmågan, kapitalets rikedom”.⁴² Det som så framkommer, är den ”yttersta alienationen /Entfremdung/”, åtskiljandet av själva arbetet från betingelserna för dess förverkligande. ”Är detta åtskiljande en gång förutsatt, så kan produktionsprocessen bara nyproducera den, reproducera den och reproducera den i utvidgad skala.”⁴³ Men vi vet: ”Det som framstår som paradoxalt i resultatet ligger redan i själva förutsättningen”, ligger redan i utbytesakten mellan kapitalisten och arbetaren. Ty ”åtskiljandet av arbetet från ägandet av arbetets produkt, av arbete från rikedom”, hade ”satts” redan ”i själva denna bytesakt”.⁴⁴ Denna förutsättning endast förverkligas i kapitalets produktions- och reproduktionsprocess.

⁴¹ *Grundrisse*, s. 413 och 416.

⁴² ”Det material som arbetsförmågan bearbetar är främmande material; på samma sätt är instrumentet ett främmande instrument, dess arbete framstår bara som bihang till materialet och instrumentet som substansen, och dess arbete föremålgör sig alltså i något som inte tillhör den. Ja, själva det levande arbetet framstår som främmande gentemot den levande arbetsförmågan vars arbete det är – vars egna livsyttring det är – ty det levande arbetet har avträtts till kapitalet mot föremålgjort arbete, mot själva arbetsprodukten. Arbetsförmågan förhåller sig till arbetet som till ett främmande arbete, och om kapitalet ville betala den utan att låta den arbeta, så skulle den med nöje ingå detta avtal. Dess eget arbete ... är lika främmande för den som materialet och instrumentet. Därför framstår också produkten för arbetsförmågan som en kombination av främmande material, främmande instrument och främmande arbete – som främmande egendom, och den har därför efter produktionen bara blivit fattigare än den var före, eftersom den utgivit livskraft, men annars börjar plågan på nytt ...” (*Grunddragen*, s. 145 (korr.)/ty 366.)

⁴³ A.a. s. 143 f (korr.)/ty 365.

⁴⁴ *Grunddragen* 103 (korr.)/ty 214. – ”Vad är kapital, betraktat inte som resultat utan som förutsättning för produktionsprocesserna? Vad gör det till kapital innan det inträder i processen så att denna endast utvecklar som främmande, självständiga, i sig fasthållande subjekt, personifikationer, i korthet, som främmande egendom, och i denna gestalt som ’användare’ och ’kommendanten’ av själva arbetet, som de tillägnar sig, istället för att tillägnas av det ... Pengarna ... tillägnar sig mervärdet i processen endast ... emedan de redan före produktionsprocessen är förutsatta som kapital ... Skulle de inte gå in i produktionsprocessen som kapital, så skulle de inte heller gå ut ur den som kapital.” (*Theorien*, III s. 467 och 466.)

Kapitel 20. Den ursprungliga ackumulationen och kapitalets ackumulation

Marx' undersökning av surpluskapitalet visade oss: "Så skapar sig kapitalet – så snart det som sådant blivit till – sina egna förutsättningar, nämligen innehavet av de reella betingelserna för skapandet av nya värden *utan utbyte* genom dess egen produktionsprocess. Dessa förutsättningar, som ursprungligen uppträdde som betingelser för dess tillblivelse ... uppträder nu som resultat av dess eget förverkligande ... som satta av det självt – *icke som betingelser för dess uppkomst utan som resultat av dess tillvaro*."¹ Men därav följer, att betingelserna för kapitalets tillblivelse inte faller inom det kapitalistiska produktionssättets sfär, att de måste finna sin förklaring utanför detta.² Detta är inte endast av betydelse för att tillbakavisa apologetikens undanflykter (som nämndes i förra kapitlet). "Vad som är mycket viktigare för oss", säger Marx, är att vår metod anger de punkter, "där ett historiskt betraktelsesätt måste användas eller där den borgerliga ekonomin, som en blott historisk gestalt av produktionsprocessen, visar utöver sig själv på tidigare historiska sätt att producera".³ Ty lika nödvändigt som det var att fatta de ekonomiska kategoriernas tillblivelsegång som den dialektiska utvecklingen av det som redan innehålls i kapitalets begrepp, lika nödvändigt är det också, att inte förbise att vi här inte har att göra med ren begrepps-dialektik, och att överhuvudtaget "framställningens dialektiska form endast är riktig, då den känner sina gränser".⁴ Så leder oss själva Marx' metod till betraktande av "kapitalets antediluvianska betingelser", som visserligen "tillhör dess bildandes historia, men ingalunda dess nutida historia", och som finner sitt mest markanta uttryck i kapitalets så kallade ursprungliga ackumulation.

Kapitalförhållandets betingelser som sådana, läser vi i *Rohentwurf*, "är själva satta i det förhållande som kapitalförhållandet ursprungligen framträder". Dessa är: I. "att den levande arbetsförmågan är förhanden som blott subjektiv existens, därför lika åtskild från det levande arbetets betingelser, som från existensmedlen ... den levande arbetsförmågans medel till självbevarelse" ... 2. måste det värde som befinner sig på den andra sidan (kapitalet)" vara en ackumulation av bruksvärde tillräckligt stor inte bara för att ge de föremålsliga betingelserna för produktionen av de produkter eller de värden, som är nödvändiga för att reproducera eller bevara den levande arbetsförmågan, utan också för att absorbera surplusarbete – att framlägga det objektiva materialet för surplusarbetet"; 3. måste dock "ett fritt utbytesförhållande mellan båda sidor" vara förhanden ...; d.v.s. "en/ produktion, som inte omedelbart ger producenterna livsmedel, utan som är förmedlad genom utbytet, och som lika lite omedelbart kan bemäktiga sig det främmande arbetet, utan måste köpa, byta till sig det från arbetaren själv". Slutligen 4. måste den sida som står gentemot arbetaren "uppträda som *värde* och betrakta värdesättande, värdesjälvförmerande /Selbstverwertung/, penningskapande som slutgiltigt ändamål – inte omedelbart njutande eller skapande av bruksvärden".⁵

Låt oss börja med de båda sista betingelserna. Det har redan betonats, att det inte kan vara tal om kapitalförhållandet, så länge arbetaren inte själv genom utbyte förfogar över sin egen kraftyttring. Det kapitalistiska produktionssättet förutsätter därför upplösning av alla förhållanden, "vari *arbetarna själva*, själva de levande arbetsförmågorna, ännu *omedelbart* tillhör *de objektiva pro-*

¹ *Grunddragen*, s. 142 (korr.)/ty 364.

² Att de livegna rymmer till städerna är t.ex. en av de historiska betingelserna och förutsättningarna för stadsväsendet. Men det är ingen betingelse för det utbildade stadsväsendet, inget moment i dess verklighet, utan det tillhör dess förgångna förutsättningar, förutsättningarna för dess tillkomst vilka upphävts i dess tillvaro." (A.a., s. 141 f (korr.)/ty 363.)

³ A.a., s. 143 (korr.)/ty 364. – Marx fortsätter: "För att utveckla den borgerliga ekonomins lagar är det därför inte nödvändigt att skriva produktionsförhållandenas verkliga historia. Men den riktiga åskådningen och deduktionen av denna som själv varande historiskt tillblivna förhållanden leder alltid till ekvationer /axiom/, vilka – liksom de empiriska talen t.ex. i naturvetenskapen – visar tillbaka på ett förflutet som ligger bakom detta system. Dessa antydningar erbjuder tillsammans med den riktiga uppfattningen av det nuvarande därför också nyckeln till förståelsen av det förflutna – en uppgift för sig, till vilken vi hoppas kunna återkomma." (A.a., s. 143 (korr.)/ty 364 f.)

⁴ *Grundrisse*, s. 945.

⁵ *Grunddragen*, s. 146 f (korr.)/ty 367 f.

duktionsbetingelserna, och tillägnas som sådana – alltså är slavar eller livegna. För kapitalet är inte arbetaren, utan endast arbetet en produktionsbetingelse. Kan kapitalet låta arbetet utträttas av maskiner, eller till och med av vatten eller luft, desto bättre. Och kapitalet tillägnar sig inte arbetaren, utan hans arbete – inte omedelbart, utan förmedlat genom utbyte”.⁶ ”(Att slaveriet inom det borgerliga produktionssystemet är möjligt på en punkt strider inte mot detta. Men detta slaveri är bara möjligt eftersom det inte existerar på andra punkter och framstår som anomali i förhållande till själva det borgerliga systemet.)”⁷

Emellertid konstituerar utbytet av levande arbete mot pengar, mot föremålsgjort arbete, ”ännu varken kapital å ena sidan, eller lönearbete å den andra”. Det kan även röra sig om andra förhållanden. Så t.ex. om så kallade tjänster. ”När A utbyter ett värde eller pengar ..., mot en tjänst från B”, så byter bägge ”faktiskt bara bruksvärden mot varandra”; A ger livsmedel (eller pengar), B ett arbete, en tjänst, som A vill konsumera, antingen direkt – personliga tjänster – eller genom att han levererar materialet till B, varigenom denne genom föremålsgörande av sitt arbete skapar ett bruksvärde bestämt för A:s konsumtion. ”Så är det t.ex. när en bonde härbärgerar en vagabonderande skraddare i sitt hus – som förr var brukligt – och ger honom tyg att göra kläder av.⁸ Eller när jag ger pengar till en läkare för att han skall lappa ihop mig. I bägge fallen är det viktiga den tjänst som skraddaren resp. läkaren gör. ‘Jag ger för att du skall göra’ framstår här på exakt samma nivå som ‘Jag gör för att du skall ge’ eller ‘jag ger för att du skall ge’. Mannen som gör ett plagg av tyget som jag gett honom ger mig ett bruksvärde. Men i stället för att genast ge mig bruksvärdet i dess föremålsliga form ger han mig det i form av aktivitet. Jag ger honom ett färdigt bruksvärde; han förfärdigar mig ett annat. Skillnaden mellan det förflutna, föremålsgjorda arbetet och det levande, närvarande arbetet framstår här bara som en formell skillnad mellan arbetets olika tempus – i det ena fallet står arbetet i perfektum, i det andra i presens.”⁹

Nu, fortsätter Marx, ”innehåller plagget inte bara ett bestämt, formgivande arbete – en bestämd form av användbarhet som meddelats tyget genom arbetets rörelse – utan det innehåller också en viss kvantitet arbete och därför inte bara bruksvärde utan *värde* över huvud taget, *värde* som sådant. Men detta värde existerar inte för A, eftersom han konsumerar plaggen och inte är klädeshandlare. Han har alltså bytt till sig arbete – men inte arbete som *värdesättande* arbete utan som en aktivitet, som skapar nytta, bruksvärde.” I personliga tjänster ”konsumeras” till och med ”detta bruksvärde som sådant utan att övergå från rörelsens form till sakens. När den som gör tjänsten – som ofta är fallet i enkla förhållanden – inte erhåller *pengar* utan själv erhåller omedelbara bruksvärden bortfaller också skenet av att det här på ett eller annat sätt skulle röra sig om *värden* till skillnad från bruksvärden. Men även om A betalar pengar för tjänsten förvandlar inte detta hans pengar till kapital utan utgör snarare sättandet av pengarna som rent cirkulationsmedel som används för att erhålla ett föremål för konsumtion, ett bestämt bruksvärde. Denna akt är därför inte heller en akt som producerar rikedom utan tvärtom en akt som konsumerar rikedom.” Penningägaren ”vet att hans pengar inte *värdeförmeras* utan *värdeminskas*, genom att han översätter dem från värdets form till bruksvärdets form”, – och ju oftare han ”upprepar utbytet

⁶ *Grundrisse*, s. 397, /tillhör avsnittet ”Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehn”. *Grundrisse* 375-413, vilket är utgivet separat på svenska; Om förkapitalistiska produktionssätt, s. 61 f (korr.).

⁷ *Grunddragen*, s. 247 (korr.)/ty 368. Jfr även *Grundrisse*, s. 136: ”Negerslaveriet, som är ett rent industriellt slaveri, och som i alla fall försvinner med det borgerliga samhällets utveckling och” som ”är oförenligt” med det, ”förutsätter det borgerliga samhället som sin grundval, och om inte andra fria stater med lönearbete existerade vid sidan av det, utan det var isolerat, så skulle snart alla samhällstillstånd i negerstaterna förvandla sig till förciviliserade former.”

⁸ ”... skraddaren och skomakaren, som ännu under min barndomstid besökte bönderna i Rhenlandet en efter en för att tillverka kläder och skor av deras hemmagjorda material”. (Engels, Tillägg och efterskrift till *Kapitalet III*, 792 (korr.)/ty 907.)

⁹ *Grunddragen*, s. 148 f/ty 369. – ”I utbytet av pengar mot arbete eller mot tjänster för omedelbar konsumtion sker alltid ett verkligt utbyte: det är bara av formellt intresse att det på ömse sidor utbyts arbetskvantiteter, om man nämligen vill mäta arbetets särskilda nyttighetsformer med varandra. Det gäller bara utbytets form, ej dess innehåll. När det gäller utbytet av kapital mot arbete är värdet inte mätare på utbytet mellan två bruksvärden utan innehållet i själva utbytet.” (A.a., s. 152/ty 373.)

desto fattigare blir han”.¹⁰ De pengar som han ”här utbyter mot det levande arbetet (tjänster in natura eller tjänster som objektiveras i en sak) är inte *kapital* utan reventy /inkomst/, pengar som cirkulationsmedel ... inte pengar, som kommer att bevara och värdeförmera sig som sådana genom inköp av arbete. Utbyte av *pengar som reventy*, som blott cirkulationsmedel mot levande arbete kan aldrig sätta pengarna som kapital och därför aldrig arbetet som lönarbete i ekonomisk mening. Att konsumera (utge) pengar är inte att producera pengar, det kan vi se utan någon vidlyftig undersökning.”¹¹

”Det som konstituerar kapital”, avslutar Marx, ”och därmed lönarbete, är alltså inte helt enkelt utbytet av *föremålsgjort arbete mot levande ...* Det konstituerande är i stället utbytet av föremålsgjort arbete som *värde*, som värde, som håller fast i sig, mot levande arbete som *värdets* bruksvärde – som bruksvärde för *värdet* och inte bruksvärde för ett bestämt, särskilt bruk eller konsumtion.”¹²

Just av denna anledning kan man inte beteckna de fria daglönare som man av och till finner i den period, då de förborgerliga förhållandena upplöses, som ”lönarbetare”. Visserligen köps deras tjänster ”inte för konsumtion utan för produktion; men för det första – t.o.m. i stor skala – enbart till produktion av *omedelbara* bruksvärden, inte till produktion av *värden*; och för det andra: om t.ex. adelsmannen sällar den frie arbetaren till sina livegna, och åter säljer hans produkter, och om den frie arbetaren på så sätt skapar *värde för* adelsmannen, så gäller detta utbyte endast överflödet och det sker bara i överflödets, i *lyxkonsumtionens* intresse; det gäller alltså i grund och botten¹³ bara ett förklätt uppköp av främmande arbete för omedelbar konsumtion eller som bruksvärde.”¹⁴ (Marx tillfogar: ”Och för övrigt, där dessa fria arbetare blir fler och förhållandet tilltar, så befinner sig det gamla produktionssättet ... i upplösning och det verkliga lönarbetets element förbereds.” Det kan dock också gå till som i det gamla Polen, där dessa fria knektar ”dyker upp och försvinner igen, utan att produktionssättet förändras”.¹⁵)

Kapitalförhållandet kan alltså bara uppstå, då den vara som köparen av arbetskraften förvärvat endast tjänar som medel att vidmakthålla och föröka de värden som han besitter. För att detta skall uppnås måste arbetaren inte endast vara personligt fri; han måste även försättas i det läge, där det inte längre är möjligt för honom, att utbyta produkter som han själv producerat, och där den enda vara, som han kan bjuda ut, är hans egen arbetskraft. (”Så länge *bägge* sidor bara utbyter arbete i form av *föremålsgjort* arbete med varandra, är förhållandet omöjligt.”¹⁶)

Arbetskraftens ägare måste alltså vara egendomslös proletär. Hur enkel och självklar denna betingelse än framstår från den nuvarande samhällsordningens ståndpunkt, så krävde det dock århundraden av utveckling, tills en klass av sådana proletärer kunde uppstå. Ty – bortsett från

¹⁰ ”Någon av Paul de Kocks savants /lärda/ må göra gällande att jag utan köpet” av denna tjänst ”liksom utan köp av bröd, inte kan leva och således inte heller kan berika mig, att det sålunda är ett indirekt medel till, eller åtminstone ett villkor för, mitt berikande. På samma sätt skulle mitt blodomlopp och min andningsprocess vara villkor för mitt berikande. Men för den skull berikar mig i och för sig varken mitt blodomlopp eller min andningsprocess, vilka snarare båda förutsätter en kostsam ämnesomsättning, utan vars outhärlighet det inte skulle finnas några fattiga satar.” (*Teorier* 1, s. 207 (korr.)/ty 378.)

¹¹ *Grunddragen*, s. 148-150 (korr.)/ty 369-371. – Jfr a.a., s. 73 f (korr.)/ty 183: ”Arbetet som en ren tjänst för tillfredsställelsen av omedelbara behov har ingenting alls med kapitalet att göra eftersom kapitalet inte söker det. Om en kapitalist låter hugga ved åt sig för att kunna steka sin fårstek, så står inte bara vedhuggaren i det enkla utbytesförhållandet till honom, utan också han till vedhuggaren. Vedhuggaren ger honom sin tjänst, ett bruksvärde, som inte förökar kapitalet utan vari det konsumeras; och kapitalisten ger honom för den skull en annan vara i form av pengar. Så förhåller det sig med alla tjänster som arbetare direkt utbyter mot andra personers pengar och som dessa personer konsumerar. Detta är konsumtion av reventy /inkomst/, vilken som sådan alltid faller inom den enkla cirkulationen och inte inom kapitalets cirkulation.”

¹² A.a., s. 152 (korr.)/ty 372. Som man ser handlar det här om en synpunkt som Marx senare utförligt utvecklade i *Theorien* I.

¹³ *Grundrisse*: ”au fond”.

¹⁴ Det är från denna synpunkt vi skall värdera europeiska ekonomiska historikers försök att ur förekomsten av fria daglönare på godsen under 1700-talet vilja dra slutsatser om dessa företags kapitalistiska karaktär.

¹⁵ *Grunddragen*, s. 152 f (korr.)/ty 373.

¹⁶ A.a., s. 147 (korr.)/ty 368.

slaveriet och slaveriliknande förhållanden, ”där arbetaren själv framträder bland de naturliga betingelserna för en tredje individs eller en samfällighets produktion”¹⁷ – var producenterna i tidigare tidsåldrar alltid antingen ägare eller åtminstone innehavare av produktionsmedel (av jorden resp. hantverksverktygen). Produktionens föremålsliga betingelser framträder här därför ”som naturförutsättningar, *producentens naturliga existensbetingelser*, – alldeles som hans levande kropp, hur mycket han än reproducerar den och utvecklar den, ursprungligen inte är satt av honom själv, utan framträder som *förutsättning* för honom själv”. Tidigare epokers produktionssätt vilade alltså på producenternas ursprungliga enhet med produktionsbetingelserna¹⁸, – och det är inte denna enhet ”som tarvar förklaring eller är resultat av en historisk process, utan *åtskiljandet ... ett /åt/skiljande*, som är fullständigt satt först i förhållandet mellan lönarbete och kapital”.¹⁹ Med andra ord: Det kapitalistiska produktionssättet förutsätter en rad historiska omvälvningar, varigenom först de olika former, i vilka producenten fortfarande var förbunden med produktionsmedlen, förstördes. Det förutsätter alltså framför allt: För det första, ”upplösning av förhållandet till jorden – till marken – som naturlig produktionsbetingelse, till vilken individen förhåller sig som till sin egen oorganiska tillvaro, som till sina krafter laboratorium och sin viljas domän.” (”I kapitalets formel” är därför framförallt ”*icke-jordägandet/-egendomen /inbegripet* eller det tillstånd negerat, där den arbetande individen förhåller sig till marken, till jorden, som sin egen, d.v.s. producerar, arbetar som markens ägare.”²⁰) För det andra förutsätter det kapitalistiska produktionssättet upplösningen av förhållanden vari producenten ”uppträder som *ägare av instrumentet*”. (”Som den ovannämnda formen av jordäggande förutsätter en verklig samfällighet”²¹, så förutsätter denna arbetarens äganderätt till arbetsmedlet en särskild utvecklingsform av manufakturarbetet som *hantverksarbete*; därmed är skrå- och korporationsväsendet o.s.v. förbundet.”) Och slutligen förutsätter det kapitalistiska produktionssättet – ”inbegripet i båda förhållandena” – upplösningen av det tillstånd, där producenten fortfarande ”innehåller *konsumtionsmedlen* före produktionen, vilket är nödvändigt för att leva som producent – alltså medan hans produktion pågår, innan den fullgjordes”. (”Som jordägare framträder han som direkt försedd med den behövliga konsumtionsfonden. Som hantverksmästare har han ärvt, förtjänat,

¹⁷ *Grundrisse*, s. 395, Om förkapitalistiska produktionssätt, s. 59.

¹⁸ ”Den ursprungliga enheten mellan arbetare och arbetsbetingelser ... har två huvudformer: det asiatiska samhället (naturvuxen kommunism) och det lilla familj jordbruket ... Båda formerna är barnformer och föga lämpade att utveckla arbetet som samhälleligt arbete och det samhälleliga arbetets produktivkraft. Därav nödvändigheten av åtskiljandet, klyvningen, motsättningen mellan arbete och ägande (varmed menas ägande av produktionsbetingelserna). Den yttersta formen för denna klyvning, vari tillika the productive forces of social labour are most powerfully developed /vari det samhälleliga arbetets produktiva krafter är starkast utvecklade/, är kapitalets. Först på den materiella grund som det skapar och genom de revolutioner som arbetarklassen och the whole society undergoes /hela samhället undergår/ i denna skapelseprocess kan den ursprungliga enheten återställas.” (*Teorier* III, s. 423 f (korr.)/ty 414 f.)

Till problemet med den ”asiatiska samhällsformationen”: Det framgår klart ur alla texter som vi känner till, att Marx i den s.k. ”asiatiska samhällsformationen” endast såg en särskild avart av urkommunismen, som står i början av kulturhistorien (detta styrks också av ovan anförda citat ur *Teorier*). Denna omständighet förklarar också varför Marx inte börjar sin uppräknings av de på varandra följande epokerna av den ekonomiska historien (i Förordet av *Till kritiken*) med urkommunismen utan med de ”asiatiska produktionssätten”: ”I stora drag”, heter det där, ”kan asiatiska, antika, feodala och moderna borgerliga produktionssätt betecknas som progressiva epoker av den ekonomiska samhällsformationen”. (*Till kritiken*, s. 11 (korr.)/ty 9.) Likväl låter Marx i samma skrift (och i det tidigare författade *Rohentwurf*) all kulturhistoria framgå ur urkommunismen (den ”naturvuxna samfälliga egendomen”) och framhäver, att just denna har varit den ”urform”, som inte bara låter sig påvisas i Asien, utan också hos romarna, germanerna, kelterna och slaverna. (*Till kritiken*, s. 22 f/ty 21.) (Denna skenbara ”motsägelse” har aldrig uppmärksamats av de nutida företrädarna för teorin om en särskild ”asiatisk samhällsformation”).

¹⁹ *Grundrisse* s. 389. Om förkap. PS s. 51 f (korr.).

²⁰ ”Det första villkoret för kapitalutvecklingen” – säger Marx på ett annat ställe – ”är jordegendomens åtskiljande från arbetet, att jorden – denna arbetets urbetingelse – som självständig makt, i händerna på en särskild klass, träder gentemot den fria arbetaren.” I fysiokraternas framställning ”framträder därför jordägaren som den egentlige kapitalisten, det vill säga den som tillägnar sig surplusarbetet ... Också i detta avseende rymmer fysiokratins system en sanning ...” (*Teorier* I, s. 57 f (korr.)/ty 20 o. 22.)

²¹ Motsats till på varuutbyte och pengar beroende samhälleliga sammanhang. (Jfr s. 127 i detta arbete.)

sparat ihop till den, och som hantverkaryngling är han först lärling, varvid han ännu inte alls framträder som egentlig, självständig arbetare, utan patriarkaliskt delar kosten med mästaren ...”)

”Dessa är nu”, fortsätter *Rohentwurf*, ”historiska förutsättningar för att arbetaren skall upphittas som fri arbetare ... gentemot produktionens objektiva betingelser som hans *icke-egendom*, som *främmande egendom*, som för sig varande *värde*, som kapital. Å andra sidan frågar man sig, vilka betingelser fordras för att han skall finna ett *kapital* gentemot sig?”²²

Svaret lyder: ”Det ligger ... i kapitalets begrepp, i dess uppkomst, att det utgår från *pengarna* och därför från förmögenheten, som existerar i form av pengar. Det ligger i lika hög grad i kapitalets begrepp, att det framträder som härstammande ur cirkulationen, som cirkulationens produkt. Kapitalbildningen utgår därför inte från jordägandet (här på sin höjd från *arrendatorn*, såvitt han handlar med jordbruksprodukter), inte heller från skrået (fastän det finns en möjlighet i detta senare fall²³) utan från köpmans- och ockerförmögenheten.”²⁴ I synnerhet utgör det första en nödvändig betingelse för det kapitalistiska produktionssättets utveckling, då detta ”förutsätter produktion för handeln, avsättning i stor skala och inte till enskilda kunder, alltså även förutsätter en köpman som inte köper för att tillfredsställa sina personliga behov utan koncentrerar många köpakter i sin.” Men å andra sidan verkar all utveckling av köpmansförmögenheten i den riktningen, att ”ge produktionen en mer och mer på bytesvärdet inriktad karaktär”, och undergräver därigenom de gamla produktionsförhållandena. (I denna betydelse talade Marx om köpmansförmögenhetens och handelns ”upplösande verkan”.²⁵) Denna verkan är dock, ”tagen för sig ... otillräcklig för att förmedla och förklara övergången från ett produktionssätt till ett annat” (d.v.s. från det feodala till det kapitalistiska).²⁶ (”Annars hade”, läser vi i *Rohentwurf*, ”det gamla Rom, Byzans o.s.v. avslutat sin historia eller snarare börjat en ny historia med fritt arbete och kapital. Också där var upplösningen av de gamla egendomsförhållandena förknippad med penningförmögenhetens utveckling – handel o.s.v. Men istället för till industri förde denna upplösning i verkligheten²⁷ till landsbygdens herravälde över staden.”²⁸)

Det var alltså inte penningrikedomen som sådan som gjorde köpmän och penninginnehavare på 1400- till 1600-talet till kapitalister. Detta förutsatte snarare den historiska processen av produktionsmedlens skiljande från arbetet och arbetarna. Först när denna process har ”nått en bestämd nivå, kunde penningförmögenheten placera sig som medlare mellan de på detta sätt frigjorda objektiva livsbetingelserna och de levande arbetskrafterna – som blivit fria, men också *lösa* och *lediga* – och köpa den ena med den andra”.²⁹ Först då blev alltså den ”ursprungliga ackumulationen” av produktionsbetingelserna från kapitalisternas sida möjlig.

Ingalunda som en skapelse ur intet (som det i grunden föresvävar den borgerliga ekonomin³⁰). ”Den upplösningssprocess som förvandlar en mängd av en nations etc. individer till potentiellt /dynamiskt/ fria lönarbetare – individer som endast genom sin egendomslöshet tvingas att arbeta och

²² *Grundrisse*, s. 396-398. *Om förkap. PS*, s. 60-62 (korr.).

²³ Nämligen då ”enskilda skråmästare förvandlas till industrikapitalister, då skråna upplöses; fallet är emellertid sällsynt och detta enligt sakens natur. Skråväsendet går som helhet under – med mästaren och gesällen – där kapitalisten och arbetaren uppkommer.” (A.a., s. 405/ sv 69 f (korr.).

²⁴ A.a., s. 404 f, sv 68 f (korr.).

²⁵ Så redan i *Grundrisse*, s. 741 f. (Jfr anmärkning 17 på s. 150 i detta arbete.)

²⁶ *Kapitalet III*, s. 296 (korr.)/Sa 293 f/ty 339.

²⁷ *Grundrisse*: ”in fact”.

²⁸ *Grundrisse*, s. 405, *Om förkap. PS*, s. 70. – Jfr *Kapitalet III*, s. 301 (korr.)/Sa 298 f/ty 344: ”I den antika världen resulterade handelns inverkan och utvecklingen av köpmanskapitalet alltid i slavhushållning; allt efter utgångspunkten kanske bara i förvandlingen av ett patriarkaliskt, på produktion av omedelbara subsistensmedel inriktat slavsystem till ett som var inriktat på produktion av mervärdet [Marx använder här ’mervärde’ som samlande beteckning för olika arter av merprodukt. Betr. detta ”vacklande” språkbruk, se också *Kapitalet III*, s. 711 f/ty 812.]. I den moderna världen däremot utmynnar den i det kapitalistiska produktionssättet. Härav följer, att dessa resultat själva var betingade även av helt andra omständigheter än handelskapitalets utveckling.”

²⁹ *Grundrisse*, s. 408, *Om förkap. PS*, s. 73 (korr.).

³⁰ Jfr *Kapitalet II*, s. 128/ty 141 f. (Ad. Smiths åsikt om förrådsbildningen.)

att sälja sitt arbete – förutsätter å andra sidan *inte* att dessa individers hittillsvarande inkomstkällor ... *försvunnit*, utan tvärtom att *endast* deras användning blivit en annan ...” ”Ty så mycket är klart, samma process som skilt en mängd individer från deras hittillsvarande – på ett eller annat sätt³¹ – affirmativa /bejakande/ relationer till arbetets objektiva betingelser och som negerar dessa relationer, varigenom dessa individer har förvandlats till *fria arbetare*, samma process har potentiellt /dynamiskt/ frigjort dessa arbetets objektiva betingelser – marken, råmaterial, livsmedel, arbetsinstrument, pengar eller allt detta – från deras *tidigare bundenhet* vid de nu från dem frigjorda individerna”. Denna process ”innebar, att hittills med varandra förbundna element skildes åt – dess resultat är därför inte, att ett av elementen försvinner, utan att vart och ett av dem framträder i negativ relation till varje annat – den fria arbetaren (som en möjlighet /der Möglichkeit nach/) på den ena sidan, kapitalet (som en möjlighet) på den andra”. Skiljandet av de föremålsliga arbetsbetingelserna från alla de massor, som förvandlades till fria arbetare, måste därför ”framträda lika mycket som ett självständiggörande av samma betingelser vid den motsatta polen”.³²

”Ingenting kan därför vara enfaldigare än att uppfatta kapitalets *urbildning* (d.v.s. den ursprungliga ackumuleringen) ”som om den hade anhopat och skapat produktionens objektiva betingelser – livsmedel, råmaterial, instrument – och erbjudit dem åt arbetaren, som var i *avsaknad* av dem³³... Kapitalets urbildning sker i stället helt enkelt genom att det värde som existerar som penningförmögenhet, genom det gamla produktionssättets historiska upplösningsprocess blir i stånd till att å ena sidan köpa arbetets objektiva betingelser, och att å andra sidan mot pengar byta till sig själva det levande arbetet från arbetarna, som blivit fria. Alla dessa moment är förhanden³⁴; själva deras skiljande är en historisk process, en upplösningsprocess och det är *denna* som gör pengarna i stånd till att förvandla sig till *kapital*.³⁵ I den mån pengarna själva är aktivt med i historien, är det endast då de som ett högst energiskt skiljande medel ingriper i denna process, och då de medverkar till att framställa de *skinnade*, objektivt *fria arbetarna*; men säkerligen är det inte genom att de *skapar* de objektiva betingelserna för deras existens, utan genom att de hjälper till att påskynda deras åtskillnad från dessa betingelser – deras egendomslöshet.”³⁶

³¹ *Grundrisse*: ”D’une manière ou d’une autre”.

³² *Grundrisse*, s. 402 f, *Om förkap*. PS, s. 66 f (korr.).

³³ ”Det är redan vid första ögonkastet klart”, anmärker Marx i en fotnot, ”vilken enfaldig cirkel det vore, om å ena sidan arbetarna, som kapitalet måste sätta i verket för att sätta sig som kapital, först måste skapas, väckas till liv genom kapitalets anhopande, som om de väntade på sitt ’Varde!’, medan å andra sidan kapitalet självt inte vore i stånd att anropa utan främmande arbete, utan på sin höjd kunde anropa sitt eget arbete, d.v.s. själv existerade i form av icke-kapital och icke-pengar; eftersom arbetet innan kapitalet existerar endast kan värdeförmera sig självt i sådana former som det hantverksmässiga arbetet, jordbruk i liten skala, o.s.v., kort sagt former som inte alls eller endast i liten utsträckning kan anropa; i former som endast tillåter en liten merprodukt och som till stor del förtär denna.” (*Grundrisse*, s. 406, *Om förkap*. PS, s. 70 (korr.).)

³⁴ Detta gäller även för arbetsinstrument: ty ”penningförmögenheten varken uppfann eller fabricerade spinnrocken och vävstolen. Men lösgjorda från sin jord kom spinnare och vävare med sina spinnrockar och vävstolar in under penningförmögenhetens herravälde o.s.v.” (A.a., s. 407/ sv 72 (korr.).)

³⁵ ”Det sätt på vilket pengarna förvandlar sig till kapital”, läser vi vidare i texten, ”visar sig ofta historiskt helt enkelt handgripligen på så sätt, att köpmännen låter flera vävare och spinnare, som dittills bedrivit vävning och spanad som lantlig bisyssla, arbeta för sig och gör deras bisyssla till huvudförvärv för dem, varefter han dock är säker på dem och har fått dem i sitt herravälde som lönarbetare. Att sedan dra bort dem från deras hem och hemort och sammanföra dem i ett arbetshus, är ett steg till. Det är klart att han vid denna enkla process varken förberett råmaterial eller instrument /arbetsmedel/ eller livsmedel för vävarna och spinnarna. Allt han gjort är att undan för undan låta dem begränsa sig till en sorts arbete, varvid de blir beroende av försäljningen, av köparen, av köpmannen, och slutligen producerar de endast för och genom honom. Ursprungligen köpte denne deras arbete endast genom att köpa deras produkt; så snart de begränsar sig till produktion av detta bytesvärde och alltså måste producera omedelbart bytesvärde, måste byta sitt arbete helt mot pengar för att kunna överleva /fortexistieren/, råkar de i hans herravälde, och slutligen försvinner också skenet av att de säljer sina produkter till honom. Han köper deras arbete och tar ifrån dem ägandet /das Eigentum/, först till produkten, snart också till instrumentet, eller kvarlämnar det hos dem under skenbart ägande /als Scheineigentum/ för att minska sina egna produktionskostnader.” (A.a., s. 409 f/sv 74 f (korr.).)

³⁶ A.a., s. 408 och 406/sv 73 och 70 f (korr.).

Kapitalet gör på denna nivå ”inget annat än att det förenar de händer och arbetsmedel som redan är tillstädes. Det agglomererar/anhopar/ dem under sitt herravälde. Det är dess verkliga anhopande; anhopandet av arbetarna på punkter jämte deras instrument.”³⁷ Visserligen: ”från denna process’ historiska grundval” (manufakturen o.s.v.) ”kan denna koncentration endast äga rum i form av att dessa arbetare sammantränger sig som lönarbetare, d.v.s. som sådana, som måste sälja sin arbetskraft, emedan deras produktionsmedel självständigt träder gentemot dem som främmande egen- dom, främmande makt, ... (emedan) förfogandet över dessa genom pengarna befinner sig i händerna på enskilda penning- eller varuägare, vilka därigenom blir kapitalister”.³⁸ Men här måste man skilja mellan processens kapitalistiska form och dess innehåll. Ty det är en allmän betingelse för arbetet som sådant, ”att ... livsmedel för arbetaren måste finnas till, innan de nya är producerade”, och att ”produkterna av hans arbete måste bilda råmaterialet och arbetsmedlen för hans reproduktion”. Och endast under kapitalismen antar detta förråd av produktions- och livsmedel formen av varor och kapital. ”Men hos ekonomerna uttalas med nödvändighet alltid som en egenskap hos tinget, det som är en egenskap hos, som är karakteristiskt för det kapitalistiska produktions sättet, alltså hos själva kapitalet, såvitt det uttrycker ett bestämt förhållande mellan producenterna och till deras produkt.”³⁹

En anmärkning må här tillfogas: I populariseringar av Marx’ ekonomi behandlas ofta kapitlet om den ”ursprungliga ackumulationen” som en visserligen viktig men i grunden dock utanför den egentliga ekonomiska analysen liggande, bara *historisk* exkurs. Inget kan vara mer felaktigt.⁴⁰

Förvisso måste, innan det kapitalistiska produktions sättet överhuvudtaget kunde hävda sig, den ursprungliga enheten mellan producenterna och produktionsbetingelserna slitas sönder, måste arbetarna med innehavet av dessa produktionsbetingelser, och därmed av sin ”arbetsfond”, även ha förlorat ”funktionen att ackumulera”.⁴¹ Från denna synpunkt är den ursprungliga ackumulationen ett element som konstituerar själva kapitalförhållandet och är därför ”inbegripet i kapitalets begrepp”.⁴² Men av detta följer inte, att vi bör betrakta skiljandeprocessen mellan de arbetande och produktionsmedlen, som utgör denna ackumulations väsen, som ett en gång för alla avslutat, endast historiskt faktum! Tvärtom: ”Om kapitalet en gång finns till, så utvecklar sig ur det kapitalistiska produktions sättet självt upprätthållandet och reproduktionen av detta skiljande i allt större skala, tills den historiska omvändningen⁴³ äger rum.” Detta sker genom mervärdets ständiga kapitalisering, ”varigenom arbetets utökade produkter, som samtidigt är dess objektiva betingelser, betingelser för dess reproduktion, ständigt träder gentemot dem som *kapital*, som makter, vilka är främmandegjorda för arbetet, makter vilka behärskar arbetet och som är individualiserade i kapitalisten. Men därmed blir det även en specifik funktion för kapitalisten att ackumulera, d.v.s.

³⁷ A.a., s. 407 /sv 72 (korr).

³⁸ *Theorien* III, s. 267.

³⁹ A.a., s. 266 f.

⁴⁰ Underligt nog finns samma bakvända uppfattning även hos Rosa Luxemburg. Hon skriver i sitt huvudverk: ”Marx behandlar visserligen ingående såväl processen av tillägnelse av ickekapitalistiska produktionsmedel som processen av böndernas /Bauerntum/ förvandling till kapitalistiskt proletariat. Hela det 24. kapitlet i *Kapitalet I* är ägnat åt skildringen av tillkomsten av det engelska proletariatet, jordbrukets kapitalistiska arrendatorklass och det industriella kapitalet. En framstående roll i det sistnämnda skeendet spelar i Marx’ skildring det europeiska kapitalets utplundring av kolonialländerna. Men allt detta väl att märka endast från den s.k. primitiva ackumulationens synvinkel. De nämnda processerna illustrerar hos Marx endast kapitalets genes, dess födelseögonblick, de betecknar födslovåndorna vid det kapitalistiska produktions sättets framstigande ur det feodala samhällets sköte. Så snart han lägger fram den teoretiska analysen av kapitalprocessen – produktion som cirkulation – återvänder han ständigt till sin förutsättning: den kapitalistiska produktionens allmänna och uteslutande herravälde.” (*Die Akkumulation des Kapitals*, 1923, s. 285 f.)

⁴¹ *Teorier* III, 423 /ty 413 f.

⁴² ”Men kapitalet förutsätter, för att bli till /zu werden/, en viss ackumulation, som ligger redan i den självständiga motsättningen mellan det föremålsgjorda och det levande arbetet; i denna motsättnings självständiga bestånd. Denna ackumulation, som är nödvändig för kapitalets tillblivelse, som alltså är upptagen redan som förutsättning – som ett moment – i dess begrepp, måste skiljas ... från kapitalets ackumulation som tillblivet kapital, då det redan måste finnas flera kapital.” (*Grundrisse*, s. 226, jfr *Grunddragen*, s. 168 /ty 484.)

⁴³ D.v.s. tills den kommunistiska samhällsordningen är upprättad.

återvandla en del av merprodukten till produktionsmedel.” (Med denna innebörd talar *Rohentwurf* om ”kapitalets specifika ackumulation”, varmed bör förstås det från kapitalisten utgående ”framräckandet av materialet för det” nya ”surplusarbetet”, för utvidgad reproduktion.⁴⁴) Men denna ackumulation framställer ”endast som *fortlöpande process*, det som i den *ursprungliga ackumulationen* framträder som en särskild historisk process, som kapitalets tillkomstprocess och som övergång från ett produktionsätt till ett annat”.⁴⁵

Men inte bara det. Om å ena sidan pengarnas förvandling till kapital förutsätter den ursprungliga ackumulationens historiska process, ”så är å andra sidan effekten av det en gång tillblivna kapitalet och dess process, att det kastar under sig all produktion och utvecklar och överallt genomför skiljandet mellan arbete och egendom, mellan arbetet och dess objektiva betingelser”.⁴⁶ Det kapitalistiska produktionsättets vidare frammarsch har därför inte endast det stegvisa förintandet av det hantverksmässiga arbetet, av de själv arbetande små jordägarna etc. till följd, utan även ”att de små kapitalisterna uppslukas av de stora, och de upphör att vara kapitalister” /eg. ”och deras avkapitalisering”/. Här har vi återigen med samma skiljandeprocess att göra, som ”börjar med den ursprungliga ackumulationen och sedan uppträder som en bestående process i kapitalets ackumulation och koncentration och slutligen uttrycker sig ... som centralisation av redan förefintliga kapital i några fås händer och avkapitalisering av de många”.⁴⁷ En process som endast kommer att ta slut med själva kapitalismens undanröjande, d.v.s. med upprättandet av den ursprungliga enheten mellan producenterna och deras produktionsbetingelser.

⁴⁴ Det betyder naturligtvis inte att enbart kapitalet utmärkes av att använda delar av merprodukten för den utvidgade reproduktionen. ”Ty det är enfaldigt ..., att anse det som specifikt för kapitalet att de föremålsliga betingelserna för det levande arbetet överhuvudtaget måste vara förhanden – vare sig de tillhandahålls av naturen, eller är historiskt frambragda.” Därför innebär kapitalets specifika ackumulation inget annat ”än att det värdeförmerar det föremålsgjorda merarbetet, istället för att, som egyptiska konungar eller etruskiska adliga svartrockar, anlägga det i – d.v.s. ge ut merprodukten på – pyramider etc.” (*Grundrisse*, s. 337.)

I kapitalismen tillfaller alltså funktionen att utvidga produktionen kapitalisten, den framställer sig som merproduktens förvandling till kapital. (Just därigenom skiljer sig denna produktionsutvidgning från tidigare epokers.) ”Och av det sluter fåret till ekonom sig till”, hånar Marx, ”att om denna operation inte gick till på detta tveklövna, specifika sätt, så kunde den inte försiggå alls; reproduktionen i utvidgad skala blir i hans huvud oskiljaktig från den kapitalistiska formen av denna reproduktion – ackumulation.” (*Theorien III*, s. 268. – Jfr även a.a., s. 412 f/sv 421 f.

⁴⁵ A.a., s. 268.

⁴⁶ *Grundrisse*, s. 411.

⁴⁷ *Kapitalet III*, s. 224 f (korr) /Sa 215 /ty 256. (Jfr det identiska stället i *Theorien III*, s. 268.)

Appendix. Till en kritisk bedömning av Marx' löneteori

1. Marx' löneteori

Liksom sina föregångare skiljer även Marx mellan värdet och arbetskraftens pris (eller för att tala med klassikerna, mellan ”arbetets” ”naturliga” pris och dess ”marknadspris”). Arbetskraftens pris är arbetslönen, så långt den endast beror på förhållandet mellan utbud och efterfrågan på arbetsmarknaden; arbetskraftens värde däremot – är en genomsnittsstorlek till vilken den verkligt betalda lönen strävar att utjämna sig över längre tidsrymd och som därför är oavhängig av utbud och efterfrågan.

Men varigenom bestäms nu arbetskraftens värde? Som för alla varor, genom dess produktionskostnader. Men då arbetskraften ”bara existerar som anlag hos den levande individen”¹, då den inte kan lösgöras från arbetaren, upplöser sig alltså produktionskostnaderna i de kostnader som krävs, för att ”bevara arbetaren som arbetare” och ”föreviga arbetarnas släkte”; och det är – om vi bortser från de relativt låga inlärningskostnaderna för det stora flertalet arbetare – framförallt livsmedlen, som tjänar till arbetarens och hans familjs uppehälle, till deras mat, kläder, bostad etc. I denna mening är arbetskraftens värde bestämt genom de ”nödvändiga existensmedlens” värde och i sista hand, genom den mängd arbete som är förkroppsligad i dessa.

Så långt sammanfaller bestämningen av arbetskraftens värde med alla övriga varors värdebestämning. Skillnaden visar sig först då vi frågar efter omfattningen av de livsmedel som är nödvändiga för arbetarens uppehälle, resp. de ”nödvändiga behov” som ligger till grund för dessa.

Det är lätt att inse, att summan av ”nödvändiga livsmedel” i varje fall måste räcka till, för ”att bevara den arbetande individen såsom arbetande individ i hans normala livstillstånd”.² Vi måste alltså (enligt Otto Bauers lyckligt valda terminologi³) skilja mellan de energier som utgetts i den blotta ”livsprocessen” och de som utgetts i ”arbetsprocessen”. (Om endast de förstnämnda ersätts, då kommer den ytterligare energiutgift, som förorsakas av själva arbetsprestationen, inte – eller endast ofullständigt – att ersättas, då kan endast en förkrympt reproduktion av arbetskraften äga rum, då sjunker arbetskraftens pris under dess värde.) – Vidare är det klart, att själva de så kallade ”naturliga behoven, som näring, kläder, värme, bostad o.s.v.”, kan vara mycket olika ”alltefter landets klimatmässiga och andra naturliga säregenheter”.⁴

Men gäller det verkligen endast de så kallade ”naturliga” behoven och är dessa identiska med de ”nödvändiga” behoven i nationalekonomiska sammanhang? Nationalekonomin är ju ingen naturutan en samhällsvetenskap; den frågar därför inte, vilka behov som är nödvändiga ”i sig” eller från fysiologins ståndpunkt, utan vilka behov som motsvarar det ”normala”, samhälleligt givna levnadssättet hos arbetaren i ett bestämt land och vid en bestämd tid. ”... omfattningen av de s.k. nödvändiga behoven, liksom det sätt varpå de tillfredsställs,” är ”en *historisk produkt* och betingas därför till stor del av ett lands kulturnivå, ävensom väsentligen av de omständigheter under vilka den fria arbetarklassen har uppstått, och därför också av dess vanor och krav på livet”. Och dessa behovs omfattning beror naturligtvis även på de nyframväxta levnadskrav, som arbetarklassen lyckas genomdriva i den politiska och fackliga kampen mot kapitalistklassen. Detta lyckas dock bara om framgångarna inte endast är av övergående natur, utan förmådde befästa sig. I detta sammanhang framhäver Marx uttryckligen det ”historiska och moraliska element”, som ingår i arbetskraftens värdebestämning.⁵

¹ *Kapitalet I*, s. 147 /ty 185.

² A.a., s. 147 /ty 185.

³ O. Bauer, ”Rationalisierung und Fehlrationalisierung”, s. 170 f.

⁴ *Kapitalet I*, s. 147 (korr.)/ty 185.

⁵ A.a., s. 147 f (korr.)/ty 185.

Men vad följer av att ”värdet av arbetskraften” – till skillnad från de övriga varorna – ”bildas ur två element, varav det ena endast är fysiskt, det andra historiskt eller samhälleligt”?⁶ Inget annat än att lönebildningens lagar (som Engels säger) är ”elastiska”, att arbetskraftens värde måste röra sig inom vissa bestämda gränser. ”Dess *nedersta gräns* bestäms av det *fysiska* elementet, d.v.s. arbetarklassen måste för att vidmakthållas och förnyas, för att fortsätta sin fysiska existens erhålla de nödvändighetsföremål /Bedarfsgegenstände/, som är absolut nödvändiga för att den skall kunna leva och förökas. Värdet av dessa oundgängliga nödvändighetsföremål bildar därför den nedersta gränsen för arbetets värde.”⁷ Och dess översta gräns? Den är, eftersom de mänskliga behoven är mycket töjbara, inte bestämbar ur dess behov. Hos Marx läser vi om det:

”Vad profiterna angår, så finns det ingen lag, som bestämmer deras minimum. Vi kan inte säga hur långt det är till deras nedersta gräns. Och varför kan vi inte fastställa denna gräns? Emedan vi väl är i stånd att fastställa *minimilönerna* men inte *maximilönerna*. Vi kan blott säga, att om arbetsdagens gränser är givna, så motsvarar profitens maximum arbetslönens fysiska minimum, och att maximiprofiten vid givna löner motsvarar den längsta utsträckning av arbetsdagen, som är förenlig med arbetarnas fysiska krafter. Profitens maximum begränsas alltså endast av arbetslönens fysiska minimum och arbetsdagens fysiska maximum. Det är klart, att en oerhörd skala av variationer är möjlig inom de båda gränserna av denna *maximiprofitkvot* /*Höchstproftrate*/. Bestämmandet av dess faktiska storlek avgöres blott av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete. Kapitalisten försöker ständigt att pressa ner arbetslönen till dess fysiska minimimått och utsträcka arbetsdagen till dess fysiska maximimått, under det att arbetaren ständigt utövar ett tryck i motsatt riktning. Det hela utmynnar i frågan om kraftförhållandet mellan de kämpande.”⁸

Det citerade stället bör naturligtvis inte förstås som om det ekonomiskt överhuvudtaget inte skulle finnas en högsta gräns för arbetskraftens värde och dess lönehöjningar. En sådan gräns finns, och den är till och med rätt så snävt dragen. Men denna gräns kan varken härledas ur arbetarnas livskrav, som är samhälleligt givna, eller ur den abstrakt fattade storleken av den nationalprodukt som skall fördelas, utan endast ur själva kapitalets natur. Ty det är helt enkelt inte så att arbetarklassen och kapitalet utgör två autonoma makter, vars respektive ”andelar” i nationalprodukten endast beror på den styrka de för tillfället har; utan arbetarklassen är från kapitalismens början underkastad kapitalets ekonomiska makt, och dess ”andel” måste självklart alltid rätta sig efter kapitalets ”andel”. Arbetslönens verkliga översta gräns är därmed given genom profitens höjd, närmare bestämt genom profitkvotens rörelse. Eller som det heter hos Rosa Luxemburg:

”Hela den kapitalistiska ekonomin, alltså framförallt inköpet av arbetskraft, har till ändamål: produktionen av profit. Den bestämda profitkvoten som produktionens ändamål föregår alltså hyrandet av arbetarna såsom något givet, och bildar samtidigt i genomsnitt den översta skranka, till vilken lönerna kan stiga. Men i profiten bor också tendensen att utvidga sig oinskränkt på arbetslönens bekostnad, d.v.s. att reducera den till det nakna existensminimum. Mellan dessa yttersta punkter rör sig lönen upp och ner, beroende på utbudets förhållande till efterfrågan, d.v.s. de disponibla arbetskrafternas förhållande till det produktionssugna kapitalets storlek.”⁹

Att detta är den sanna innebörden av Marx’ löneteori har sedan länge insetts av en och annan borgerlig ekonom. T.ex. skrev på sin tid Werner Sombart i sin polemik mot Julius Wolf:

”Wolf är uppenbarligen fångad i den falska föreställningen, att påståendet att arbetslönens norm med nödvändighet måste förbli värdet av de mest nödvändiga livsmedlen, är ett påstående som tillhör den

⁶ Marx’ föredrag ”Lön, pris, profit”, s. 73 (korr.)/ty MEW 16, s. 147. Övers.: Vi har korrigerat texten i Arbetarkulturs utgåva med den tyska texten i *Ausgewählte Schriften* (1934), vilken Rosdolsky använde. Föredraget finns också på svenska i *Skrifter i urval* (ovanst. på s. 574), där texten ibland mer överensstämmer med MEW:s. Föredraget hölls av Marx på engelska 1865.

⁷ A.a., s. 73 f (korr.)/ty MEW 16, s. 147.

⁸ A.a., s. 75 f (korr.)/ty MEW 16, s. 149.

⁹ Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften*, II, s. 99. – Jfr Karl Kautsky, *Karl Marx’ ökonomische Lehren*, 1906, s. 236: ”Men lönen kan aldrig stiga så högt, att den äventyrar själva mervärdet. Efterfrågan på arbetskraft framkallas i det kapitalistiska produktionssättet av kapitalets behov att själv värdeförmera sig, producera mervärde. Kapitalet kommer därför aldrig att köpa arbetskraften till ett pris som utesluter produktion av mervärde.”

marxistiska teorin; han återfinner till och med den 'järnhårda lönelagen' om än inte i ord, så dock till sitt innehåll hos Marx. Nu är det knappast möjligt att tänka sig en mer snedvriden uppfattning. Man behöver endast läsa Marx' upprörda angrepp mot den järnhårda lönelagens företrädare. Men även utan dessa uttryckliga förbehåll borde dock Wolf av Marx' hela teori blivit övertygad om att det endast är en lönelag som är nödvändig för marxismen: 'Arbetslönen kan aldrig stiga så högt, att kapitalisten förlorar intresset för produktionen'.¹⁰

Visserligen skrevs Sombarts artikel på 1890-talet. Men sedan dess har även många socialister "förkovrat" sig så mycket, att de inte ens kan skilja mellan Marx' löneteori och Lassalles "järnhårda lönelag", och tolkar denna teori på Julius Wolfs manér med innebörden "fysiologiskt existensminimum"! Så kan man t.ex. läsa hos Fritz Sternberg: "Arbetarens lön pendlar, som Marx formulerar det, kring hans produktionskostnader, d.v.s. kring en sådan nivå, att arbetaren nått och jämnt kan klara sig."¹¹ Om en skriftställare, som bekänner sig till marxismen, är så lite informerad, vad skall man då kunna kräva av "marxförintare"?

2. Marx om arbetslönens rörelser

A) De allmänna betingelserna för lönehöjningar

Men hur är det nu med Sternbergs nästa påstående, att Marx menar att "den industriella koncentrationen och ackumulationen av kapitalet inte skulle leda till en ökning i reallönerna", utan tvärtom skulle leda till deras sänkning?¹² Kan man åtminstone tro honom på denna punkt?

De undersökningar, som det här gäller finns i 15. kapitlet i *Kapitalet I*, där "Växlingar i arbetskraftens pris och mervärdets storlek" utforskas. Vi läser där, att "den relativa storleken av arbetskraftens pris¹³ och av mervärdet är beroende av tre omständigheter: 1. *arbetsdagens längd* eller arbetets extensiva storlek, 2. *arbetets normala intensitet* eller dess intensiva storlek, d.v.s. att en bestämd kvantitet arbete utges under en bestämd tid, 3. slutligen *arbetets produktivkraft*, d.v.s. att allt efter produktionsbetingelsernas utvecklingsgrad levererar samma arbetsmängd på samma tid en större eller mindre kvantitet produkter".¹⁴ Och väl att märka: en ändring i var och en av dessa faktorer kan enligt Marx leda till en ökning av reallönerna!

Vad beträffar ändringar i arbetsdagens längd, så är det klart, att vid en förlängning av arbetsdagen kan såväl mervärdet som den lön som arbetaren får för sin dagsprestation, växa samtidigt – "med samma eller olika inkrement /tillägg".¹⁵

"Om man tar en given storhet och delar den i två delar", läser vi i *Theorien*, "så är det klart att den ena delen blott kan öka i den mån som den andra minskar och vice versa. Men så är ingalunda fallet vid tillväxande storheter. Och arbetsdagen är en sådan tillväxande storhet, så länge man inte har tillkämpat sig en normalarbetsdag. När det är fråga om dylika storheter kan båda delar" (d.v.s. såväl den "betalda", som motsvarar arbetslönen, som den "obetalda", som motsvarar mervärdet) "öka, antingen i samma takt eller också i olika takt. Den enas tillväxt betingas inte av den andras

¹⁰ Citerat efter K. Diehl, *Sozialökonomische Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung*, II, s. 76.

¹¹ Fritz Sternberg, *Marx und die Gegenwart*, s. 13 f.

¹² "Industriell koncentration och ackumulation under kapitalismen leder visserligen till en ökning av arbetets produktivitet, men leder enligt honom till en ökning av reallönerna. Tvärtom ..." (A.a.)

¹³ Att Marx här inskränkte sig till arbetskraftens pris, hade goda grunder, som man kan se av det på sidan 75 anförda stället ur *Teorier*. Han gjorde detta, eftersom han – för att inte onödigtvis komplicera utforskningen av mervärdebildningens lagar – till en början var tvungen att uppfatta arbetskraftens värde "som något fixt", som en given storlek. Från denna metodologiska förutsättning utgår även Marx' *Kapitalet*, d.v.s. att där behandlas omfånget av "genomsnittsarbetarens vanemässigt nödvändiga existensmedel", och i denna mening även arbetskraftens värde, som en "konstant storhet". (*Kapitalet I*, s. 453/ty 542.) Därav följer naturligtvis inte, att "genomsnittsomfånget av de nödvändiga existensmedlen" i den konkreta kapitalistiska verkligheten inte skulle kunna ändra sig, alltså t.ex. inte kunna växa! Men detta fall hade Marx endast kunna ta med i den av honom planerade "speciella läran om lönarbetet", om han hade kommit att utföra även denna del av sin plan.

¹⁴ *Kapitalet I*, s. 453 (korr./ty 542.

¹⁵ A.a., s. 459 (korr./ty 549. /Bohman skriver: "i samma eller olika grad"./

avtagande och vice versa. Detta är väl ”bortsett från arbetsintensitetens höjning” det enda fall, där *både* lön och mervärde kan *tillväxa*, möjligtvis också i samma grad, med avseende på bytesvärdet. Vad gäller bruksvärdet är detta självklart”.¹⁶

Detta fall tycks för närvarande (sedan fascismen nedkämpats) inte vara av intresse, då i dagens läge i Europa inte förlängning utan förkortning av arbetstiden är på dagordningen. Men om man tar hänsyn till vilka enorma massor av övertimmar som arbetarna i de flesta kapitalistiska länder presterar under den nuvarande prosperitetsperioden, måste även denna variant hos Marx tillmätas aktualitet, då även ökningen av reallönerna i dessa länder (där den finns) utan tvekan måste föras tillbaka till presterandet av övertimmar.

Ojämförligt mycket viktigare är dock Marx’ andra variant, som rör ökningen av arbetsintensiteten. Därom heter det i *Kapitalet*:

”Växande arbetsintensitet förutsätter ökat utgivande av arbete under samma tidsrymd. Den mer intensiva arbetsdagen förkroppsligas därför i fler produkter än en mindre intensiv arbetsdag av samma timantal. Med höjd produktivkraft frambringar samma arbetsdag fler produkter, men då sjunker värdet av den enskilda produkten, emedan den kostar mindre arbete än förut. Ökar däremot arbetets intensitet, förblir produktens värde oförändrat, emedan produkten efteråt kostar lika mycket arbete som förut. Antalet produkter stiger här, utan att deras pris sjunker ... Samma arbetsdag framställer sig alltså inte som förut i en konstant utan i en variabel värdeprodukt. Den intensivare 12-timmars arbetsdagen t.ex. i ett värde på 7-8 sh i stället för i 6 sh, som en 12-timmars arbetsdag av vanlig intensitet. Så mycket är klart: *stiger arbetsdagens värdeprodukt*, t.ex. från 6 till 8 sh, så kan *denna värdeprodukts bägge delar*, mervärdet och arbetskraftens pris, växa *samtidigt*, i samma eller olika grad ... Att arbetskraftens *pris* höjs innebär här inte nödvändigt att dess pris stiger över dess *värde*.” (D.v.s., även arbetskraftens värde kan i detta fall växa.)

Å andra sidan kan höjningen av arbetskraftens pris ibland ”ledsagas av en *minskning* av dess värde”. Detta äger alltid rum, ”då arbetskraftens prishöjning inte uppväger dess allt hastigare förslitning.”¹⁷ Stiger till följd av den växande arbetsintensiteten endast priset eller också värdet av arbetskraften, så kan ändå i båda fallen en tillväxt i reallönerna följa. Hur viktig denna variant är, kan man se av att de höga reallönerna hos arbetarna i de ledande kapitalistiska länderna utan tvivel kan föras tillbaka till den periodiskt stigande arbetsintensiteten. (Detta framhävde redan Henryk Grossman i sin förträffliga kritik av Sternbergs ”Imperialismus”).¹⁸

Vi kommer nu till den viktigaste varianten: till de förändringar i förhållandet mellan arbetslönen och mervärdet, som har sitt ursprung i den stigande arbetsproduktiviteten. Om detta läser vi i Kapitalets 15. kapitel:

”Arbetskraftens värde bestäms genom värdet av en bestämd kvantitet livsmedel. Det är alltså *värdet* och inte *mängden* av dessa livsmedel, som växlar med arbetets produktivkraft. Mängden själv kan vid stigande arbetsproduktivitet växa för arbetare och kapitalist *samtidigt och i samma förhållande* utan någon storleksväxling mellan arbetskraftens pris och mervärdet. Om arbetskraftens ursprungliga värde är 3 sh och den nödvändiga arbetstiden 6 timmar, medan mervärdet också är 3 sh och merarbetet utgör 6 timmar, så skulle mervärdet och arbetskraftens pris förbli *oförändrade*, även om arbetets produktivkraft fördubblades, förutsatt att arbetsdagens delning mellan arbetare och kapitalist förblev oförändrad. Båda delarna av arbetsdagen framställer sig nu i dubbelt så många men förhållandevis billigare bruksvärden. Även om arbetskraftens *pris* var *oförändrat*, skulle det ha stigit över arbetskraftens *värde*. Om

¹⁶ *Teorier II*, s. 300 (korr.)/ty 410. – Visserligen är ökningen av arbetskraftens värde i detta fall ofta bara skenbar: ”Arbetskraftens dagsvärde är nämligen ... beräknat efter dess normala genomsnittsvärde eller arbetarens normala livsperiod, och efter en motsvarande normal, till människonaturen avpassad omsättning av livsmedel i rörelse. Till en viss punkt kan den från arbetsdagens förlängning oskiljbara större förslitningen av arbetskraften kompenseras av större ersättning. Om arbetsdagen förlänges utöver denna punkt växer förslitningen i geometrisk progression och på samma gång förstörs arbetskraftens alla normala reproduktions- och verksamhetsbetingelser.” (*Kapitalet I*, s. 459 (korr.)/Sa 484 f/ty 549.)

¹⁷ A.a., s. 457 (korr.)/ty 547.

¹⁸ I ”Grünbergs Archiv”, 1928.

arbetskraftens pris *sjönk*, men inte till gränsen för det nya värdet, inte till 1 1/2 sh utan till 2 sh 10 pence, 2 sh 6 pence o.s.v., så skulle detta fallande pris ändå representera en större mängd livsmedel än förut. När arbetets produktivkraft stiger, kan arbetskraftens pris ständigt falla, medan arbetaren samtidigt får en ständigt ökande mängd livsmedel.”¹⁹ (Och graden av denna ökning skulle uppenbarligen bero ”på den relativa vikt, som kapitalets tryck å ena sidan – arbetarnas motstånd å den andra, lägger i vågskålen”.)

Just denna sista variant – det fall, där arbetslönen endast delvis anpassar sig till arbetskraftens värdesänkning, vilken framkallats av den växande arbetsproduktiviteten – verkar teoretiskt och praktiskt vara av särskilt intresse. Därigenom får nämligen arbetarna en mindre eller större kompensation. Vi vet ju, att enligt Marx’ löneteori bestämmer värdet hos de fysiologiskt nödvändiga livsmedlen endast den understa gränsen för arbetskraftens värde, medan dess översta gräns är fastlagd av ”kraftförhållandet mellan de kämpande”, d.v.s. mellan kapitalet och arbetarklassen. I enlighet med detta framhäver Marx i *Theorien*, att ”arbetarna kan kvantitativt tilltvinga sig visst deltagande i den allmänna rikedomens framsteg – även om de inte kan hindra att lönen, till sitt värde, pressas ner” (som resultat av arbetsproduktivitetsens ökning) – just genom att de inte låter den pressas ner till sitt minimum”.²⁰ Och ännu klarare heter det i Marx’ föredrag ”*Lön, pris och profit*”:

”Tack vare den ökade arbetsproduktiviteten skulle samma dagliga genomsnittsmängd av nödvändighetsföremål kunna sjunka från 3 till 2 shilling eller skulle i stället för 6 endast 4 timmar av arbetsdagen vara nog för att producera ett värde som motsvarade de dagliga nödvändighetsföremålets värde. Arbetaren skulle då vara i stånd att för 2 shilling köpa precis lika mycket livsnödvändigheter som han tidigare kunde köpa för 3 shilling. Faktiskt skulle *arbetets värde* ha sjunkit men detta minskade värde skulle förfoga över samma mängd varor som tidigare ... Ehuru arbetarens absoluta levnadsstandard skulle förbli densamma, så skulle hans *relativa lön* ha sjunkit och därmed hans *relativa samhällseliga ställning* i förhållande till kapitalistens.” Men om ”arbetaren skulle göra motstånd mot en sådan sänkning av de relativa lönerna, så skulle han endast söka få en viss andel av det egna arbetets ökade produktivkraft och upprätthålla en ställning på samhällsskalan som motsvarade hans tidigare.”²¹

Därav kan vi sluta oss till, att arbetarna – till en viss grad – väl kan delta /partizipieren/ i utvecklingen av arbetets produktivitet. Visserligen bestred Marx kategoriskt den lära som den amerikanske nationalekonomen Carey redan 1835 hävdade, ”att arbetslönen överhuvud stiger och sjunker som arbetets produktivitet”. ”Hela vår analys av mervärdets produktion”, säger han, ”visar absurditeten i denna slutledning”.²² Ty ”arbetets växande produktivitet ... går hand i hand med att arbetaren blir allt billigare, d.v.s. med att mervärdekvoten växer – t.o.m. om reallönen stiger”. Men denna ”stiger aldrig i samma takt som arbetets produktivitet”.²³ (Om detta var regel, så skulle mervärdekvoten aldrig stiga och därmed vore produktionen ”av det relativa mervärdet” och därmed själva kapitalismen omöjlig!²⁴) Därför är det inget att förvåna sig över, att dagens

¹⁹ *Kapitalet I*, s. 456 (korr.)/Sa 480/ty 545 f. – Reallönernas tillväxt i de ledande kapitalistiska länderna sen mitten av 1800-talet kan nog till större delen föras tillbaka till denna teoretiska formel.

²⁰ *Theorien III*, s. 306.

²¹ *Lön, Pris, Profit*, s. 65 (korr.)/ty 142.

²² *Kapitalet I*, s. 492 (korr.)/ty 587.

²³ A.a., s. 533 (korr.)/ty 631. – ”Man bör dock inte föreställa sig, att eftersom i ett givet land arbetets relativa värde stiger och faller i omvänt förhållande till arbetets produktivitet, så står arbetslönen i de olika länderna i omvänt förhållande till arbetets produktivitet. I själva verket är det tvärtom. Ju produktivare ett land är på världsmarknaden gentemot ett annat, desto högre är arbetslönerna där, jämfört med de andra länderna. Inte bara den nominella arbetslönen är i England högre än på kontinenten. Arbetaren äter mera kött, tillfredsställer flera behov ... Men arbetslönen i England är inte högre i förhållande till de engelska arbetarnas produktivitet.” (*Theorien II*, s. 8 f.)

²⁴ Jfr den mot A. Braunthal riktade uppsatsen av Natalie Moszkowska, *Zur Verelendungstheorie* (”Die Gesellschaft”, 1930): ”Braunthal förnekar ... den relativa försämringen av de egendomslösa /Besitzlosen/ livsvillkor gentemot de ägandes, liksom den under den kapitalistiska utvecklingen växande avgrunden /missförhållandet/ mellan arbetarens faktiska livsföring och den tekniskt möjliga ... De anförda ordens innebörd är uppenbarligen denna: Mervärde- eller exploateringskvoten stiger inte under den kapitalistiska utvecklingen (eller åtminstone inte sedan proletariatet organiserats); tvärtom skulle den mer eller mindre förbli på samma nivå ...” (A.a., s. 235.)

borgerliga ekonomer endast hävdar den strikta parallelliteten mellan reallönen och arbetsproduktiviteten, utan att någonsin verkligen kunna framlägga bevis för det.

Så mycket om den analys som finns i 15. kapitlet. Vi ser: alla varianter som här har anförts innehar i sig samtidigt möjligheten till en höjning av reallönerna. Marx var alltså – trots Sternberg – helt fjärran från att förneka en sådan möjlighet. Tvärtom kan man se hur mycket han räknade med det, i synnerhet i de arbeten som ägnats åt kapitalets ackumulation. Vi skall nu övergå till dessa arbeten.

B) Konjunkturcykeln och lönens rörelse

Här räcker det att ordagrant citera ett rätt långt, men mycket viktigt ställe ur *Kapitalet I*, 23. kapitlet (underkapitel 1: ”Växande efterfrågan på arbetskraft på grund av ackumulationen, när kapitalets sammansättning förblir oförändrad”). ”*Kapitalets tillväxt* innebär tillväxt av dess variabla eller i arbetskraft omsatta del ... Kapitalets ackumulationsbehov kan överflygla arbetskraftens eller arbetarantalets tillväxt, efterfrågan på arbetare kan överflygla utbudet och lönerna av det skälet stiga. Detta inträffar då 1. kapitalet årligen producerar ett mervärde, varav en del årligen läggs till originalkapitalet, då 2. denna tillväxt själv årligen växer med tilltagande omfång hos det redan verksamma kapitalet, och slutligen då 3. driften att berika sig sporrar i särskilt hög grad – t.ex. vid öppnande av nya marknader, eller vid tillkomst av nya områden för kapitalplaceringar /-anlage/ till följd av nyutvecklade samhällliga behov o.s.v. – och *ackumulationen* plötsligt kan utvidgas helt enkelt genom att *en större del av mervärdet eller merprodukten används som kapital och en mindre del som reventy*. Slutligen måste lönerna stiga ... då förr eller senare den punkt nås, där ackumulationens behov börjar växa utöver den vanliga tillgången på arbete på grund av att fler arbetare sysselsätts för varje år.”

Under sådana ”ackumulationsbetingelser, som är mest gynnsamma för arbetarna, ikläder sig arbetarnas *beroendeförhållande* drägliga ... former. Istället för att med kapitalets tillväxt bli intensivare, blir det endast extensivare, d.v.s. det sker bara en utvidgning av området för kapitalets exploatering och herravälde samtidigt med dess egen storlek och antalet av dess *underlydande*. Av deras egen växande och i stigande utsträckning till tillskottskapital /Zusatz-/ förvandlade merprodukt strömmar en större del tillbaka till dem i form av betalningsmedel, så att de vidgar kretsen av sina behov /Genüsse/, bättre utrustar sin konsumtionsfond av kläder, möbler o.s.v. och kan bilda små reservfonder av pengar. Men lika lite som bättre kläder, möbler, näring, behandling o.s.v. och en större peculium /handkassa⁺/ upphäver slavens beroende och exploatering, lika lite upphävs härigenom lönarbetarens beroendeställning. Stigande arbetspris till följd av kapitalets ackumulation innebär i verkligheten endast att längden och tyngden av den gyllene kedja²⁵, som lönarbetaren redan har smitt sig själv, nu tillåter att han är lösare fastspänd.” Arbetslönens tillväxt betyder ”i bästa fall *bara kvantitativ minskning av det obetalda arbete*, som arbetaren måste prestera. Men denna minskning kan aldrig fortgå till den punkt, då den skulle hota själva systemet.”

Ty: ”Antingen fortsätter arbetets pris att stiga, emedan dess ökning inte hämmar ackumulationen ... I detta fall är det uppenbart, att en förminskning av det obetalda arbetet ingalunda hindrar kapitalet att utvidga sitt herravälde. – Eller också – och det är alternativets andra sida – förslappas ackumulationen som följd av det stigande arbetspriset, emedan sporen till vinst avtrubbas. Ackumulationen avtar. Men samtidigt försvinner orsaken till avtagandet, nämligen disproportionen mellan kapital och exploaterbar arbetskraft /överflödet på kapital/. Den kapitalistiska produktionsprocessens mekanism avlägsnar alltså själv de hinder, som den övergående skapar. Arbetspriset sjunker åter till en nivå, som motsvarar *kapitalets värdetillförmeringsbehov*, antingen nu denna nivå ligger under eller över eller är lika med den nivå, som före löneökningen gällde som normal.”

⁺ Ett kort men inte korrekt översättningsförsök, jfr *Kapitalet I*, anm. 147, s. 698.

²⁵ En liknelse som lånats från den utopiske socialisten Bray. (Se ”Arbeitslohn”, *MEW* 6, s. 540.)

”Höjningen av arbetets pris är alltså” – avslutar Marx – ”dömd att stanna inom gränser, som inte bara lämnar det kapitalistiska systemets grundvalar orörda, utan också säkrar kapitalets reproduktion i växande skala. Lagen för den kapitalistiska ackumulationen ... uttrycker alltså i själva verket bara att dennas natur utesluter, att arbetets exploateringsgrad kan falla så kraftigt eller arbetspriset stiga så högt, att den ständiga reproduktionen av kapitalförhållandet och dess reproduktion i ständigt utvidgad skala på allvar hotas.”²⁶

Vi ber läsaren att ursäkta detta lite väl långa citat. Men det var nödvändigt för att visa, att Marx underströk inte bara möjligheten utan även nödvändigheten av att reallönerna stiger i den industriella /konjunktur-/ cykelns prosperitetsfas /högkonjunktur/. Visserligen undersöks, i det anförda underkapitlet, den ”växande efterfrågan på arbetskraft” under förutsättning av en ”oföränderlig sammansättning av kapitalet”. Existensen av ”den industriella reservarmén” beaktas alltså inte. Men att detta faktum endast utgör något motverkande, som visserligen i hög grad modifierar den tendens hos lönebildningen som skildrats, men inte alls upphäver den, kommer vi att se nedan.²⁷ Men innan dess måste vi gå in på Marx’ mycket viktiga doktrin om den ”relativa lönen”.

3. Marx’ lära om den relativa lönen

Redan 1849 skrev Marx i sitt föredrag *Lönarbete och kapital*: ”Men varken den nominella arbetslönen, d.v.s. den penningssumma för vilken arbetaren säljer sig till kapitalisten, eller den reella arbetslönen, d.v.s. den summa varor, han kan köpa för dessa pengar, uttömmar de förhållanden som arbetslönen innehåller. Framför allt bestäms arbetslönen genom sitt förhållande till kapitalistens vinst, profiten -proportionerlig, relativ arbetslön. Den reella arbetslönen uttrycker arbetets pris i förhållande till de övriga varornas pris, den relativa arbetslönen däremot det omedelbara arbetets andel i det värde, som detta arbete nyskapat, i förhållande till den andel därav, som tillfaller det anhopade arbetet, kapitalet.”

Och vidare: ”Ett hus må vara stort eller litet, så länge de hus som omger det likaledes är små, så tillfredsställer det alla samhälleliga anspråk på en bostad. Men om ett palats reser sig vid sidan av det lilla huset, så krymper det samman till en koja. Det lilla huset bevisar blott, att dess ägare inte kan resa några krav eller blott de blygsammaste. Och må det under civilisationens gång skjuta i höjden aldrig så mycket – om det angränsande palatset skjuter i höjden lika mycket eller rent av ännu mera, kommer invånaren i det förhållandevis lilla huset att känna sig allt mera obehaglig till mods, allt mera otillfredsställd och betryckt inom sina fyra väggar.”

Men exakt så förhåller det sig med arbetarklassens läge under kapitalismen: ”Den reella arbetslönen kan förbli densamma, den kan till och med stiga, och den relativa arbetslönen inte desto mindre sjunka. Låt oss exempelvis antaga att alla livsmedel sjunkit med 2/3 i pris, under det att dagslönen blott sjunkit med 1/3, alltså exempelvis från 3 mark till 2 mark. Fast arbetaren med dessa 2 mark förfogar över en större summa varor än tidigare med 3 mark, så har ändå hans arbetslön avtagit i förhållande till kapitalistens vinst. Kapitalistens ... profit har ökat med en mark, d.v.s. för en mindre summa bytesvärden, som han betalar arbetaren, måste arbetaren producera en större summa bytesvärden än tidigare. Kapitalets andel i förhållande till arbetets andel har ökat. Den samhälleliga rikedomens fördelning mellan kapital och arbete har blivit ännu ojämnare. Kapitalisten befaller med samma kapital över en större kvantitet arbete. Kapitalistklassens makt över arbetarklassen har vuxit, arbetarens samhälleliga ställning har försämrats, har pressats ner ännu ett steg under kapitalistens.”²⁸

²⁶ *Kapitalet I*, s. 540 f, 545-547 o 548 (korr.)/Sa 574, 578-581 o 582/ty 541, 645-648 o 649.

²⁷ Även i *Kapitalet III*, där Marx låter förutsättningen om en konstant organisk sammansättning falla, framhävs upprepade gånger nödvändigheten av lönestegringar under den industriella cykelns prosperitetsfas.

²⁸ *Lönarbete och kapital*, s. 37-41 (korr.)/ty MEW 6, 411-414, /denna text finns också i *Skrifter i urval*, ovanst. på s. 522-524/.

Det som sagts hittills är inte något väsentligt nytt, eftersom liknande tankegångar finns redan hos Ricardo²⁹, Cherbuliez³⁰ och andra. Men det som är väsentligt är den särskilda vikt, som Marx fäste vid kategorin den ”relativa lönen”, såväl som de långtgående teoretiska och praktiska slutledningar som han drog därav. Ty endast hos Marx kan man finna den (av Rosa Luxemburg benämnda³¹) ”lagen om den relativa lörens tendentiella fall”, genom vilken med nödvändighet det ”ömsesidiga avståndet” mellan arbetar- och kapitalistklassen – som det här framförallt gäller³² – förstoras allt mer, och vars följderna därför endast kan övervinnas genom en socialistisk omvandling av samhället.

Det är Rosa Luxemburg som har tagit fram denna sida av Marx’ löneteori i ljuset. I hennes ”Einführung in die Nationalökonomie” läser vi:

”Den kapitalistiska produktionen kan inte ta ett enda steg framåt, utan att minska /förringa/ arbetarens andel i den samhällsliga produkten. Med varje ny uppfinning inom tekniken, varje förbättring av maskinerna, med varje ny tillämpning av ånga och elektricitet i produktionen och kommunikationerna blir arbetarens andel i produkten mindre och kapitalistens större.” Detta är ”en helt osynlig makt, en enkel mekanisk verkan hos konkurrensen och varuproduktionen, som ur arbetarens händer rycker en allt större andel av hans produkt ... Utsugarens personliga roll är ännu synlig när det rör sig om den absoluta lönen, d.v.s. de reella levnadsvillkoren. En löneminskning som leder till en nedpressning av arbetarnas reella levnadsvillkor, är ett synligt attentat av kapitalisterna mot arbetarna, och inom fackföreningens räckvidd besvaras detta attentat genast med kamp ...”

Helt annorlunda förhåller det sig, då det rör sig om den osynliga sänkning av den relativa lönen som framkallas genom det blotta tekniska framsteget, genom uppfinningar, införande av maskiner, förbättring av kommunikationsmedel etc.:

”Verkningarna av alla dessa framsteg på arbetarnas relativa lön ... framgår helt mekaniskt ur varuproduktionen och arbetskraftens varukaraktär ... Kampen mot att den relativa lönen sjunker betyder därför också kamp mot arbetskraftens varukaraktär, d.v.s. mot hela den kapitalistiska produktionen. Kampen mot den relativa lörens fall är alltså inte längre en kamp på varuekonomins mark, utan ett revolutionärt, omstörtande anlopp mot denna ekonomis bestånd, det är proletarietets socialistiska rörelse.”³³

Nu blir det klart, varför Marx så häftigt angrep Lassalles ”järnhårda lönelag”. Inte bara för att den byggde på en malthusiansk befolkningslära och eftersom den motsade fakta; utan också för att denna lag helt och hållet förbisåg den ”relativa lörens” kategori och de revolutionära målsättningar som växer fram ur denna. Marx’ egen ekonomiska lära utmynnar i insikten att lönearbetets system i grunden ”är ett system av slaveri, och närmare bestämt ett slaveri, som blir hårdare i samma mån, som arbetets samhällsliga produktivkrafter utvecklas, vare sig arbetaren får bättre eller sämre

²⁹ Jfr det i *Teorier* (II, s. 314/ty 426) citerade stycket från Ricardo: ”Inte på grundval av den absoluta mängd produkter som varje klass erhåller kan vi korrekt bedöma kvoten för profiten, jordräntan och lönerna, utan på grund av den kvantitet arbete som erfordrades för tillverkningen av denna mängd. Genom förbättringar av maskineriet och jordbruksmetoderna kan totalprodukten fördubblas; men om löner, jordränta och profit likaledes förhöjes till det dubbla, så kommer alla tre att stå i samma förhållande till varandra som förut och man kan inte hos någondera tala en relativ förändring. Om däremot lönerna inte blir fullt delaktiga i denna förhöjning och blott stiger med hälften i stället för att fördubblas ... så tror jag att det är riktigt att säga att lönerna har sjunkit men profiten har stigit. Om vi nämligen hade ett oföränderligt mått att mäta värdet av denna produktion med, så skulle vi finna att det har tillfallit arbetarklassen ... mindre och kapitalistklassen mera värde än förut.” – ”Det är en av Ricardos stora förtjänster, att han har undersökt den relativa, eller proportionate arbetslönen”, säger Marx vid detta tillfälle, ”och fixerat den som kategori. Ditintills hade lönen alltid betraktats som en enkel faktor och arbetaren följaktligen som ett djur. Men här betraktas han i sitt sociala sammanhang.” (A.a. 309/ty 420 f.)

³⁰ Jfr *Theorien* III, s. 387 f.

³¹ Se Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Reden und Schriften*, II, s. 100.

³² Jfr *Grundrisse*, s. 491: ”I de båda klassernas kamp – som med nödvändighet följer av arbetarklassens utveckling – blir vidare medvetandet av det ömsesidiga avståndet, som just är uttryckt genom arbetslönen själv som proportion, av avgörande vikt.” Ty: ”Klassernas förhållande till varandra är mer betingat av de proportionella lönerna än av lönernas absoluta storlek /amount/.” (*Teorier* II, s. 309/ty 420 f.)

³³ Rosa Luxemburg, a.a., 717 och 719 f.

betalt”,³⁴ och att därför detta systems missförhållanden endast kan avlägsnas med själva lönearbetets upphävande.

”Och sedan denna insikt allt mer banat sig väg i vårt parti”, skrev han förbittrat i Gotha-programbrevet, ”vänder man tillbaka till Lassalles dogmer ... Det är som om bland slavar, vilka äntligen avslöjat slaveriets hemlighet och gjort uppror, en i föråldrade föreställningar fången slav skulle skriva i upprorrets program: Slaveriet måste avskaffas, eftersom slavarnas kosthåll under slaverisystemet inte kan överstiga ett visst lågt maximum!”³⁵

Så mycket om läran om den ”relativa lönen”. Det var viktigt att gå in på denna, eftersom först därigenom diskussionen om Marx’ löneteori kan sättas i sin rätta ram.³⁶ Det visar sig att det för marxismens ekonomiska (och politiska) teori inte alls är avgörande om reallönerna stiger eller faller – hur viktig denna speciella fråga annars än må vara; och om Marx’ kritiker koncentrerar sina angrepp på just denna punkt, bevisar de bara hur lite de har trängt in i hans löneteoris verkliga anda.

4. Den industriella reservarmén som lönerregulator

Hittills har vi kunnat begränsa oss till att återge Marx’ tankegångar; men nu kommer vi till en punkt, där några kritiska förbehåll tycks vara nödvändiga.

Dessa hänför sig ingalunda till sakens väsen. Ty den industriella reservarméns existens under kapitalismen kan inte alls förnekas, lika lite som det betydelsefulla inflytande, som den utövar över lönebildningen. Vi tycker dock, att underkapitlen 3 och 4 i ackumulationskapitlet (i *Kapitalet I*) uppvisar några luckor, som kunde leda till felaktiga föreställningar och som även faktiskt har gjort det.

Vad lär Marx ut i dessa underkapitel? För det första, att ökningen av kapitalets organiska sammansättning – vilken är nödvändigt förbunden med det kapitalistiska produktionssättets framsteg – måste leda till en relativ minskning av kapitalets variabla del, den del som används för inköp av arbetskraften. Utan tvivel breder den kapitalistiska produktionen ut sig alltmer, och därmed växer även, betraktat över längre tidsperioder, efterfrågan på arbetskrafter; men den tillväxer i en ”ständigt *avtagande* proportion”. Helt annorlunda var det i kapitalismens barndom: ”Kapitalets sammansättning förändrades endast mycket långsamt. I stort sett motsvarade alltså dess ackumulation en proportionell tillväxt av arbetsefterfrågan”.³⁷ Men detta var en tidsålder, då det variabla kapitalet, som lagts ut på arbetslöner, mycket starkt övervägde det som lagts ut på maskineri, d.v.s. ”då manufakturen ännu var förhärskande, och storindustrin ännu låg i sin linda”.³⁸ På den tiden kunde man fortfarande med Adam Smith hysa åsikten, att kapitalets ackumulation skulle vara identisk med stigande efterfrågan på arbete och ständigt stigande arbetslön, och att lönenivån helt enkelt bestäms genom arbetarbefolkningens absoluta antal i förhållande till det produktiva kapitalets storlek.

Men storindustrins utveckling har kastat denna optimistiska uppfattning över ända. Nu blev kapitalisterna tvungna att ständigt införa nytt maskineri och att fullkomna sina maskiner – ”annars var de dömda till undergång”. Men ”att fullkomna maskineri betyder att göra mänskligt arbete överflödigt”.³⁹ Genom maskinväsendets utbredning måste nämligen förhållandet mellan den

³⁴ *Kritik av Gothaprogrammet*, ty MEW 19, s. 26. /Finns i en mängd svenska utgåvor, den bästa vi hittat är Aurora, 1975, ovanst. på s. 357

³⁵ A.a., Aurora 35 f/ty 25 f.

³⁶ ”Slutligen innebär det att man endast har fattat /begripit/ hälften av lönelagen, om man endast känner den absoluta lörens rörelser. Först lagen om att den relativa lönen sjunker mekaniskt med arbetsproduktivitetens framsteg utsträcker den kapitalistiska lönelagen till dess fulla räckvidd.” (Rosa Luxemburg, a.a., s. 725.) Att Henryk Grossmann förebrår just Rosa Luxemburg för en ”otrolig, barbarisk rumphuggning av de mest grundläggande elementen i Marx’ löneteori” (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz*, s. 585) bör bara betraktas som en kuriositet.

³⁷ *Kapitalet I*, s. 559 (korr.)/ty 661.

³⁸ *Theorien III*, s. 329.

³⁹ Engels, *Anti-Dühring*, s. 377 (korr.)/ty 255.

konstanta och den variabla kapitaldelen ständigt förändras till den förras fördel. Men ”då efterfrågan på arbete inte är bestämd av totalkapitalets omfång, utan av dess variabla beståndsdel, så *sjunker /fällt/ den alltså progressivt /Sa: alltmer/ med totalkapitalets tillväxt* – i stället för att som förut ... växa i förhållande till denna. Efterfrågan på arbete sjunker i relation till totalkapitalets storlek och i accelererad minskningstakt⁺ med denna storleks tillväxt.”⁴⁰ Det är en tendens som förklarar en empiriskt given relativ överskottsbefolkning av arbetare, d.v.s. en som överstiger kapitalets genomsnittliga värdeförmeringsbehov. Denna överskottsbefolkning kommer i kristider till uttryck i ofantliga arbetslöshetshäror, vilka nästan sipprar bort under högkonjunktur, men som ständigt finns⁴¹, och vars undermåliga försörjning dels vilar på samhället och dels på de sysselsatta arbetarna.

Vilken funktion har nu denna överbefolkning /Überschussbevölkerung/ i den kapitalistiska produktionen?

Den är av två anledningar oundgänglig för kapitalet. För det första: Den relativa överbefolkningen ställer ”exploaterbara människomaterial, alltid beredda ... för kapitalets växlande värdeförmeringsbehov” till förfogande, som det allt efter konjunkturläget antingen kan sysselsätta eller sätta på gatan. ”Den kvantitet förfogbar /disponibel/ arbetskraft, som levereras av den naturliga befolkningstillväxten, är alldeles otillräcklig för den kapitalistiska produktionen. För att få fritt spelrum behöver den en industriell reservarmé, som är *oberoende av /eg. oavhängig/ denna naturskranka*.”⁴² Och för det andra: Den industriella reservarmén verkar på samma gång som en mäktig löneregulator, som tyglar arbetarklassens lönekrav. Ty i den utvecklade kapitalismen är just ”den relativa överbefolkningen ... den grund på vilken lagen om tillgång och efterfrågan på arbete rör sig. Den tvingar in denna lag inom skrankor, som helt och hållet passar kapitalets utsugningsbegär och härsklystnad.”⁴³ I tider av ekonomisk stagnation och begynnande uppsving trycker den på den ”aktiva arbetarmén”, genom att den inte tillåter den att spänna sina lönekrav för högt; men under kristid hindrar den väldigt ofta arbetarna att begagna sin strejkrätt för att avvärja kapitalets offensiv mot arbetarklassens levnadsvillkor. I denna mening ”regleras arbetslönens allmänna rörelser uteslutande av den industriella reservarméns ökning och minskning, som motsvarar det industriella kretsloppet /konjunkturcykeln/ periodiska svängningar.” Dessa svängningar regleras ”inte av förändringen i arbetarbefolkningens absoluta antal utan av det växlande förhållandet mellan den sysselsatta delen av arbetarklassen och reservarmén, av ökningen och minskningen av överbefolkningens relativa omfång, av den utsträckning, vari den än absorberas, än åter frigöres.”⁴⁴

Detta är i de mest allmänna dragen innehållet i läran om den industriella reservarmén. Till det bör nu följande anmärkas:

⁺ Den bästa översättning vi kunnat hitta för ”beschleunigter Progression”, Sa: ”accelererad progression”, Bo: ”i omvänd proportion till”.

⁴⁰ *Kapitalet I*, s. 555 f (korr.)/Sa 592 /ty 658.

⁴¹ Till och med på höjdpunkten av nutida prosperitetsperioder i Förenta Staterna finns det fortfarande miljoner arbetslösa.

⁴² *Kapitalet I*, s. 561 (korr.)/Sa 598/fy 664.- Övers.: Första meningen dock ej härifrån.

⁴³ A.a., 564 (korr.)/Sa 602/ty 668. – Helt annorlunda var det i förra århundradet i de egentliga kolonierna d.v.s. i länder, som – liksom Nordamerika, Australien o.s.v. – koloniserats av vita immigranter. I *Lön, pris och profit* läser vi: ”I kolonialländer verkar lagen om utbud och efterfrågan till arbetarens förmån. Därav den relativt höga lönenivån i Förenta Staterna. Kapitalet kan där göra allt som står i dess förmåga, men det kan inte förhindra, att arbetsmarknaden ständigt tömmer genom att lönarbetare oavbrutet förvandlas till oavhängiga, självförsörjande bönder. För en stor del av amerikanerna är ställningen som lönarbetare endast ett genomgångsstadium, som de säkert lämnar efter längre eller kortare tid.” (*Lön, pris och profit*, s. 76 f (korr.)/ty 149 f.) Detta undantag vad gäller de nordamerikanska arbetarnas situation har naturligtvis upphört sedan länge; men ändå måste de nuvarande höga lönerna för arbetare där bland annat även hänföras till dessa historiska omständigheter.

⁴⁴ *Kapitalet I*, s. 562 f (korr.)/ty 666.

För det första är det klart, att ur blotta det faktum att den variabla kapitaldelen relativt avtar kan inga slutsatser dras vad gäller den industriella reservarméns storlek och relativa vikt. Här beror allt på de konkreta förhållandena; å ena sidan på den utsträckning och det tempo i vilket den organiska sammansättningen stiger, såväl som på längden av ”de andhämtningspauser, då ackumulationen verkar på den givna tekniska grundvalen, så att produktionen endast utvidgas”⁴⁵, och å andra sidan på själva ackumulationsprocessens levande kraft. Det är därför mycket möjligt, att där kapitalet expanderar starkt och en stor inre (eller yttre) marknad står kapitalistklassen till förfogande, där växer efterfrågan på arbetskraft så mycket över en längre tidsrymd, att de menliga följderna av den industriella reservarmén betydligt inskränks. (Se utvecklingen i USA fram till den stora ekonomiska krisen 1929.)

För det andra: Marx visar själv på ett annat ställe att den industriella reservarmén i prosperitetsperioder mer eller mindre absorberas, d.v.s. nästan fås att försvinna.⁴⁶ Därigenom upphävs tidvis även dess verkningar på lönenivån, eller de inskränks åtminstone väsentligt.

För det tredje: I ackumulationskapitlet framhävs mycket starkt det faktum att kapitalet fortare kan öka ”sin tillgång på arbete ... än sin efterfrågan på arbetare”, genom att avpressa en större kvantitet arbete ur samma antal sysselsatta arbetare genom att förlänga arbetstiden. ”Överarbetet bland den sysselsatta delen av arbetarklassen kommer leden att tätta i dess reserv, medan omvänt det ökade tryck, som reserven genom sin konkurrens utövar på de sysselsatta, tvingar dessa till överarbete och underkastelse under kapitalets bud /Diktat/ ... *Produktionen av en relativ överbefolkning eller arbetarnas frisättande* går därför ännu fortare än den *med ackumulationens framsteg påskyndade* tekniska omvälvningen av produktionsprocessen och den motsvarande proportionella minskningen av den variabla delen av kapitalet jämfört med den konstanta.”⁴⁷ Det är dock klart att denna faktor, som påskyndar bildningen av den industriella reservarmén, idag inte längre kan spela samma roll som på Marx’ tid, eftersom arbetarlagstiftningen och införandet av 48- resp. 40-timmarsvecka har satt en spärr för kapitalets exploateringspraktiker vad gäller arbetstidens förlängning.

Och slutligen: Redan i *Kapitalet* hänvisas till fackföreningarnas roll, vilka ”försöker organisera ett planmässigt samarbete mellan de sysselsatta och de arbetslösa /ickesysselsatta/ för att förhindra eller i varje fall dämpa de ödeläggande följder, som denna den kapitalistiska produktionens naturlag” (d.v.s. den överskjutande arbetarbefolkningen) ”har för deras klass”.⁴⁸ Men hur mycket kraftfullare måste inte i dagens läge denna sida hos den fackliga verksamheten framhåvas!

Det rör sig här om faktorer, som delvis kan kompensera de menliga konsekvenser som den industriella reservarmén har för lönebildningen. Dessa har säkerligen bidragit till att arbetarklassens levnadsstandard i de ledande kapitalistiska länderna inte bara inte sjönk, utan tvärtom kunnat höjas märkbart. Men just dessa faktorer går Marx (av metodologiska anledningar) inte in på i sin analys.⁴⁹ Det är en omständighet som måste ställa de briljanta utläggningarna om den industriella reservarmén i fel dager, och som förledde många anhängare av Marx till antagandet, att det inte handlade om en allmän historisk tendens, utan om en konkret prognos för de kommande årtiondena. Och detta har väl varit grunden till att den borgerligt-reformistiska

⁴⁵ A.a., s. 556 (korr.)/ty 658.

⁴⁶ ”Tvärtom i prosperitetsperioden ... Det är inte bara konsumtionen av nödvändiga livsmedel som stiger; arbetarklassen (i vilken nu hela dess reservarmé aktivt inträtt) tar också för ögonblicket del i konsumtionen av lyxartiklar som eljest är otillgängliga för den, dessutom även i den klass av nödvändiga konsumtionsartiklar, som annars till största delen utgör ’nödvändiga’ konsumtionsmedel endast för kapitalistklassen ...” (*Kapitalet II*, s. 361 (korr.)/Sa 366/ty 409.)

⁴⁷ *Kapitalet I*, s. 561 f (korr.)/Sa 598 f/ty 665.

⁴⁸ A.a., s. 565 (korr.)/ty 669.

⁴⁹ Om vi inte hänvisar till följande mening, som syftar på den industriella reservarmén: ”Detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta, allmänna lag. Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande genom mångahanda omständigheter, vilkas analys inte hör hit.” (A.a., s. 569/ty 674.)

karikatyren av Marx' uppfattningar – den så kallade ”utarmningsteorin” (Verelendungs-/ – från marxistiskt håll aldrig riktigt kunnat avvärjas!

5. Den så kallade ”utarmningsteorin”

Men har då inte Marx själv ställt upp ”utarmningsteorin”, och hör den inte till hörnpelarna i Marx' system? Inte alls. Mot detta talar redan det faktum, att Kapitalets författare så energiskt bestred uppfattningen /Konzeption/ om ett ”fysiologiskt existensminimum” (och därför även Lassalles ”järnhårda lönelag”). Men utan denna konzeption kan man inte alls tänka sig teorin om arbetarklassens absoluta ”utarmning”. Alltså endera av dessa två: Antingen tillstår man, att Marx avböjde konzeptionen om ett fysiologiskt existensminimum, och då får man inte pådyvla honom den så kallade utarmningsteorin; eller också håller man fast vid det sistnämnda antagandet, och då måste man – mot bättre vetande och samvete – stämpla Marx som anhängare av den ”järnhårda lönelagen” ... Och just detta är vad förkunnarna av legenden om Marx' ”utarmningsteori” gör och alltid har gjort.

Väl att märka: Vi vill här förbli på teorins mark. Det rör sig alltså inte om frågan, hur Marx och Engels vid den ena eller andra tidpunkten bedömde lönernas konkreta rörelse i England och på kontinenten⁵⁰, utan endast och allenast om frågan: framgår nödvändigheten av en fortskridande absolut försämring av arbetarklassens läge (eller dess ”utarmning”) ur marxismens ekonomiska system, ur de av Marx uppställda utvecklingslagarna för den kapitalistiska produktionen? Det gäller huruvida det stämmer att enligt Marx skulle – som t.ex. Sternberg påstår – kapitalets koncentration och ackumulation inte leda till en höjning utan till en sänkning av reallönerna? Och det sistnämnda påståendet måste – redan med hänsyn till att Marx var motståndare till konzeptionen om ett fysiologiskt existensminimum – avgjort avböjas.

Men även stora tänkare kan ibland vara inkonsekventa och ställa upp teorem som motsäger varandra. Här gäller det om det verkligen går att finna tankegångar i Marx' ekonomiska lärobyggnad, som hänvisar till oundvikligheten av en inte bara relativ utan även absolut försämring av arbetarklassens läge under kapitalismen.⁵¹

Endast egentliga ekonomiska verk av Marx, som han skrev i mogen ålder, som *Grunddragen* (1857-1858), *Teorier om mervärdet* (1861-1863) och *Kapitalet* kan beaktas. Ty ännu i *Kommunistiska manifestet*, skrivet 1847, heter det: ”Den livegne har under livegenskapen arbetat sig upp till medlem av kommunen liksom småborgaren till borgare under den feodala absolutismens ok. I stället för att höja sig i och med industrins framsteg sjunker däremot den moderna arbetaren allt djupare ned under sin klass' levnadsvillkor. Arbetaren blir en fattiglapp /Pauper/, och fattigdomen utvecklar sig ännu fortare än befolkningen och rikedomerna.”⁵²

Men i *Kommunistiska manifestet* finns även läran om arbetslönens minimum⁵³, som Marx senare som bekant övergav. Dessutom: Hur stor betydelse *Manifestet* än haft som idéhistoriskt dokument, så kommer ändå ingen att däri söka kvintessensen /kärnan/ i Marx' ekonomiska lära. Det anförda stället kan därför i vårt fall inte bevisa någonting, och det är bättre, att ta avstånd från det. Låt oss alltså återvända till Marx' egentliga ekonomiska verk.

Här kan endast gälla det välkända stycke ur *Kapitalet*, som lyder: ”... inom det kapitalistiska systemet genomförs alla metoder för ökning av arbetets samhällsliga produktivkraft på den individuella arbetarens bekostnad. Alla medel för utveckling av produktionen, slår om till medel,

⁵⁰ Vi kommer senare att se, att de bedömde tendenserna hos dessa lönernas rörelser mycket olika allt efter de konkreta omständigheterna (och ofta rätt så pessimistiskt).

⁵¹ Vi talar inte om en ”utarmning” /Verelendung/, eftersom denna term (i synnerhet i förbindelse med ordet ”relativ”) tycks oss motsägelsefull och vilseledande.

⁵² *Kommunistiska manifestet*, Arbetarkultur 1968, s. 40/ty MEW 4, s. 473.

⁵³ A.a., s. 44/ty 476: ”Lönarbetets genomsnittspris är arbetslönens minimum, d.v.s. summan av de livsmedel, som är nödvändiga för att hålla arbetaren som arbetare vid liv. Vad lönarbetaren således genom sitt arbete tillägnat sig räcker blott till för att uppehålla livet /sein nacktes Leben wieder zu erzeugen/.”

som behärskar och exploaterar producenten. De stympar arbetaren till en delmänniska, förnedrar /entwürdig/ honom till maskinens bihang och hans arbetes innehåll förintas genom att detta görs till en plåga /Qual/. De gör arbetsprocessens andliga krafter /Potenzen/ främmande för honom i samma mån som vetenskapen som självständig kraft införlivas med arbetsprocessen ... Men alla metoder att producera mervärde är på samma gång metoder att ackumulera, och varje utvidgning av ackumulationen blir omvänt ett medel att utveckla dessa metoder. Därav följer att i samma mån som kapitalet ackumulerar, måste arbetarnas villkor /Lage/ försämrans, *antingen arbetslönen är hög eller låg.*”

Och här följer den så ofta, men i allmänhet utan sitt sammanhang citerade meningen: ”Den lag slutligen, som ständigt håller den *relativa överbefolkningen* eller den *industriella reservarmén i jämvikt med ackumulationens omfång och energi*, smider arbetaren fastare vid kapitalet, än Hefaiostos’ kilar förmådde smida fast Prometheus vid klippan. Den medför en *ackumulation av elände*, som svarar mot ackumulationen av kapital. Ackumulationen av rikedom vid ena polen är alltså samtidigt ackumulation av elände, arbetsbörda⁵⁴ /Arbeitsqual/, slaveri, okunnighet, brutalisering och moralisk degradering vid motpolen, d.v.s.. för den klass, som producerar sin egen produkt som kapital.”⁵⁵

Det var nödvändigt att citera hela stycket, eftersom det i själva verket är det enda uttalande i *Kapitalet*, på vilket de Marxkritiker, som vill tillskriva honom en ”utarmningsteori”, kan stöda sig med något sken av berättigande.⁵⁶ Men om vi tittar närmare, måste till och med detta sken gå upp i rök. Ty vad säger i verkligheten det citerade stället? Negeras kanske genom den sista meningen, som talar om ”ackumulation av elände”, den föregående meningen, som endast påstår en relativ försämring? Ingalunda. Den sista meningen säger endast att, samtidigt med ackumulationens tillväxt, växer även den industriella reservarmén, alltså att allt större delar av arbetarklassen blir överflödiga, och därför faller offer för elände, okunnighet, brutalisering och moralisk degradering. ”Ackumulationen av eländet” hänförs alltså endast till detta ”arbetarklassens Lasarussskikt”⁵⁷ och inte till arbetarklassen som helhet! (Annars skulle man ju anta, att Marx just från den i tilltagande

⁵⁴ Jfr *Kapitalet I*, s. 568 (korr.)/ty 672: ”Den tredje kategorin av relativ överbefolkning, stagnationens, utgör en del av den aktiva arbetarmén, men med heltigenom oregelbunden sysselsättning. ... Den karakteriseras av ett maximum av arbetstid och ett minimum av arbetslön. Under rubriken hemarbete har vi ... lärt känna dess huvudformer.” (Det är för övrigt helt felaktigt att identifiera den industriella reservarmén med ”arbetslöshet” som Sternberg (A.a. s. 55) gör. Dessa båda begrepp täcker inte alls varandra.)

⁵⁵ *Kapitalet I*, s. 570 (korr.)/ty 675. – Den sista meningen upprepas i något ändrad version på s. 670 (korr.)/ty 791 f: ”Med det ständigt sjunkande antalet kapitalmagnater ... ökar å andra sidan exploateringen av massorna, deras elände, slaveri och förnedring. Men även förbittringen ökar hos den ständigt växande arbetarklassen, som skolas, sammansvetsas och organiseras genom den kapitalistiska produktionsprocessens egen mekanism.”

⁵⁶ Fritz Sternberg har dock hittat ännu ett ställe, som han anför på sidan 261 i sin bok. Där heter det: ”Marx skriver t.ex. i *Lön, pris och profit*: ‘Dessa få antydningar’ (om kapitalets stigande organiska sammansättning) ‘torde räcka för att visa, att den moderna industrins hela utveckling i allt högre grad måste svänga vågskålen till fördel för kapitalisten och till nackdel för arbetaren, och att det följaktligen inte är den kapitalistiska produktionens allmänna tendens att höja genomsnittsnormallönen utan att sänka den eller att i större eller mindre grad pressa ner arbetets värde till dess nedersta gräns.’” – Sternberg utelämnar dock klokt nog den följande meningen: ”Men om tingen i detta system har denna tendens, betyder det då, att arbetarklassen skulle avstå från att bjuda motstånd mot kapitalets övergrepp och uppge sina ansträngningar att utnyttja de tillfällen som yppas att tillfälligt förbättra sitt läge? Om den gjorde så, skulle den förvandlas till en jämnstruken massa av kuvade stackare, för vilka det inte längre skulle finnas någon räddning.” (*Lön, pris och profit*, s. 79 (korr.)/ty 151.) Man måste medge, att saken erhåller ett helt annat utseende genom den andra meningen, och att enligt Marx den kapitalistiska produktionens tendens, att pressa ned arbetskraftens värde till dess understa gräns, endast kan slå igenom då det inte finns någon mottendens, nämligen arbetarklassens aktion!

⁵⁷ Jfr det följande stället i *Kapitalet*: ”Ju större den samhälleliga rikedom är, mängden kapital i funktion, omfånget och energin i dess tillväxt ... desto större den industriella reservarmén ... Men ju större denna reservarmé är i förhållande till den aktiva arbetarmén, i desto större massor uppträder den konsoliderade överbefolkningen, vars elände står i omvänt förhållande till plågan i dess arbete. Ju större slutligen detta arbetarklassens Lasarussskikt och den industriella reservarmén är, desto större den officiella av myndigheterna erkända pauperismen /fattigdomen/.” (A.a., s. 569 (korr.)/ty 673 f.)

grad ”okunniga, brutaliserade och moraliskt degraderade” arbetarklassen väntade sig socialismens genomförande, – något som kanske kan hävdas om Bakunin, men inte om Marx!

Marx kan för övrigt knappast ha tänkt sig en absolut ”utarmning” av hela arbetarklassen vid tidpunkten för publikationen av *Kapitalet I*. Det bevisar en jämförelse med ”Inauguraladressen” som skrevs tre år tidigare (1864), där det står: ”Sannerligen, med förändrade lokalfärger, och med förnygrad måttstock upprepas engelska fakta i kontinentens alla industriella och framskridna länder. Sedan 1848 sker i alla en oerhörd utveckling av industrin och oanad expansion av ut- och införsel ... I alla, som i England, stiger *reallönen*, d.v.s. den mängd livsmedel som kan anskaffas med penninglönen, för en minoritet inom arbetarklassen, medan i de flesta fall *penninglönens* stigande inte markerade en verklig förbättring av livet ... Överallt har arbetarklassens massor sjunkit djupare i åtminstone samma grad som klassen över dem slungats uppåt i den samhälleliga vågskålen.” (Alltså åter en hänvisning på att Marx redan vid denna tidpunkt räknade med möjligheten av en blott relativ försämring av arbetarklassens villkor.) ”Och så är det nu i alla Europas länder en sanning ... att ingen utveckling av maskineri, ingen kemisk upptäckt, ingen tillämpning av vetenskap på produktionen, ingen förbättring av kommunikationsmedel, inga nya kolonier, ingen utvandring, inget öppnande av marknader, ingen frihandel, och heller inte alla dessa saker tillsammans kan undanröja de arbetande massornas elände.⁵⁸ Snarare tvärtom: på den nuvarande falska grundvalen måste varje ny utveckling av arbetets produktivkrafter sträva att (i läran om den ”relativa arbetslönens” mening) ”ytterligare fördjupa de sociala kontrasterna och tillspetsa den sociala motsättningen”.⁵⁹

Detta är Marx’ verkliga uppfattning, som helt och hållet motsvarade dåtidens verkliga läge (1849-1864), vilket styrks av ekonomisk-historiska forskningar. Men när Marx år 1864 värderade den europeiska arbetarklassens läge så, då kan man sannerligen inte som Sternberg, Strachey⁶⁰ och andra antaga, att han tre år senare (i *Kapitalet*) skulle ha nått fram till en teori, enligt vilken reallönerna sjunker under alla omständigheter, och arbetarklassens läge ständigt måste försämrats inte bara relativt utan även absolut! Detta gäller desto starkare, eftersom vi äger yttranden av marxismens grundare från senare tid, vilka – som vi måste antaga – har förblivit okända för Sternberg och Strachey, men som bevisar raka motsatsen till det som de påstår. T.ex. skrev Engels – medan Marx fortfarande levde och säkerligen med hans gillande⁶¹ – 14 år efter *Kapitalets* publicerande, alltså 1881: ”Fackföreningarnas stora förtjänst i kampen för att hålla lönerna uppe består i att de strävar efter att bevara och höja levnadsstandarden. Det finns i Londons East End många förvärvsgrenar vars arbete inte är mindre kvalificerat och lika tungt som murarnas och deras hantlangares. Trots detta får de knappt hälften av deras löner. Varför? Helt enkelt eftersom en mäktig organisation sätter den ena gruppen i stånd att som norm för lönerna upprätthålla en förhållandevis hög levnadsstandard, under det att den andra gruppen, oorganiserad och vanmäktig som den är, inte bara måste foga sig i företagarnas ofrånkomliga övergrepp, utan även deras godtyckliga ... Lönelagen är alltså inte av det slaget, att den skulle dra en orörlig linje. Inom vissa gränser är den ingalunda obeveklig. I alla tider (frånsett stora depressioner) finns det i varje förvärvsgren ett visst spelrum, inom vilket lönehöjden kan förändras som resultat av kampen mellan de motparter som brottas med varandra. Lönerna fastställs i vart fall genom köpsläende,

⁵⁸ Visserligen talar Marx här om de arbetande massornas ”elände”; men det som det här gäller är om detta elände måste skärpas med kapitalismens utveckling; ty endast då skulle man kunna tillskriva honom en ”utarmningsteori” /Verelendungstheorie/.

⁵⁹ Inauguraladresse, *MEW* 16, s. 9.

⁶⁰ I synnerhet tycks oss Stracheys kritik obegriplig. Ty vad skulle man t.ex. säga om hans påstående att – enligt Marx – ”skulle lönarbetarnas läge inte bara förbättras då den totala produktionen ökar, utan kapitalismen skulle till och med översksta allt detta? – Eller låt oss ta hans förklaring till den välkända striden om den ”järnhårda lönelagen”; att Marx skulle gått emot Lassalle bara för att han ville använda arbetarnas fackliga organisering till ”samhällets revolutionära omvälvning /overthrow/”, – trots att han som teoretiker lika mycket som Lassalle trodde på läran om ett ”fysiologiskt existensminimum” ... o.s.v., o.s.v.

⁶¹ Se *MEW* 35, s. 19 f.

och därvid har den som bjuder längst och hårdast motstånd störst utsikt att få mer än det som tillkommer honom. Försöker den enskilde arbetaren komma överens med kapitalisten, så blir han lätt lurad, och är på nåd och onåd utlämnad åt kapitalisten. Men om arbetarna i en hel produktionsgren bildar en mäktig organisation och bland sig samlar en fond, för att bli i stånd att i nödfall bjuda företagen spetsen och därigenom kunna sätta sig i stånd att träda mot företagen som en makt; då och först då har arbetarna möjlighet att åtminstone erhålla det lilla som i det nuvarande samhällets ekonomiska struktur kan betecknas som en 'rättvis dagslön för ett rättvist dagsverke'." ⁶²

Så sade Engels 1881. Det var alltså bara konsekvent, när han 10 år senare (1891) mot följande sats i utkastet till Erfurt-programmet, "proletärernas antal och elände blir allt större", invände: "Arbetarnas organisation, deras ständigt växande motstånd kommer möjligen att sätta upp en viss vall mot eländets tillväxt. Men det som säkert växer, är existensens osäkerhet". ⁶³ (En formulering som vi just i dag kan och måste gripa tillbaka på. Ty i en del av den kapitalistiska världen har faktiskt "en vall satts upp mot arbetarnas omedelbara, fysiska elände". ⁶⁴) En iakttagare, som ser allt i rosenrött, kunde kanske därav dra slutsatsen att bourgeoisin i de ledande kapitalistiska länderna förmår – motsägende kommunistiska Manifestet – "säkra slaverna deras existens, till och med inom slaveriet", och att kapitalets herravälde därför var slutgiltigt säkrat. Men mildrandet, eller till och med avskaffandet av det fysiska eländet är inte allt. Det som framförallt – och mer än nånsin – hotar till och med de mest framskridna kapitalistnationernas arbetarklass är osäkerheten i deras existens – det faktum, att den måste hanka sig fram i skuggan av kriser och ännu mer förhärjande krig; och mot detta onda har i kapitalismen inte vuxit nåt botemedel ...

Hur är det nu – kan Engels' anförda yttranden förenas med något slags "utarmningsteori"? Visst inte. Inte heller då man ville uppfatta dessa yttranden som ett rent "återtågsförsvar", som något slags självkritik, som marxismens grundare gjorde av sina tidigare åsikter. Ty i det fallet skulle det förbli oförklarligt att det överhuvudtaget skulle vara nödvändigt att i dag gå till storms mot en teori, som förkastades av Engels redan 1881 ...

Så mycket om den så kallade "utarmningsteori". Vi ser att till och med från den "filologiska" sidan måste denna teori förvisas till avdelningen vetenskapliga missförstånd. Vad det här gäller, är naturligtvis inte hur ordet "elände" skall tolkas i Marx' verk, utan om den "utarmningsteori", som pådyvlats Marx, går att förena med hans bestämning av arbetskraftens värde, hans polemik mot "den järnhårda lönelagen", hans utläggningar om reallönens ökning med arbetets växande intensitet och produktivitet etc. etc.? Och här vågar vi sannerligen påstå: även om Marx i själva verket någon gång hade ställt upp en "utarmningsteori", så måste den avböjas – eftersom den motsäger hans löneteoris anda och innehåll.

Men det betyder inte att legenden om Marx' "utarmningsteori" skulle vara helt och hållet gripen ur luften, att den skulle sakna varje reellt innehåll. Ty även vetenskapliga missförstånd har sin logik, är oftast knutna till några verkliga fakta, som gav anledning till deras uppkomst. Så också i detta fall. Det som verkligen förelåg (och som på ett eller annat sätt måste färga av sig även på dåtidens teoretiska uppfattningar), var den europeiska arbetarklassens tillsynes tröstlösa läge under förra århundradets 40- till 60-tal. Framstegen var relativt ringa och skedde i en verklig snigelfart, arbetsmassornas faktiska elände var fortfarande så enormt att alla dåtidens socialister, (och i synnerhet alla revolutionära socialister) bedömde utsikterna för en nämnvärd förbättring av arbetarklassens materiella läge under kapitalismen mycket pessimistiskt, och alltså lutade åt en "utarmnings"-prognos. Även Marx stod naturligtvis i detta empiriska faktums trollkrets, och hans vetenskapliga storhet visar sig just i att han i sin ekonomiska teori i så ringa utsträckning lät leda

⁶² Engels, *MEW* 19, s. 252 f.

⁶³ Engels, *MEW* 22, s. 231.

⁶⁴ Man bör dock minnas negrerna i USA, varav miljoner lever under omständigheter, som enligt dagens måttstock endast kan betecknas som "eländiga".

sig därav! ... Men en sak kan man tillstå Marx-kritikerna: även Marx (och Engels) överskattade ofta vikten av de faktorer som försämrade proletariatets läge, och tog därför endast med tvekan fasta på möjligheten att betydligt höja arbetarnas levnadsstandard, till och med när det gällde de ledande kapitalistiska länderna. I denna mening kan de stränga kritikerna (som i alla fall har fördelen att skriva nästan hundra år efter Marx och Engels) förebrå de båda tänkarna för ”bristfälligt förutseende”. Men att detta inte har något med Marx’ löneteori som sådan att göra, borde egentligen vara klart även för dem.

6. Kornet av sanning i ”utarmningsteorin”

Därmed vill vi naturligtvis inte säga, att det inte finns utarmningstendenser i den kapitalistiska verkligheten; det finns det mer än nog – det gäller bara att veta var man skall leta efter dem. Sådana tendenser kommer nämligen i två sfärer tydligt i dagen: för det första (temporärt) i alla kristider, och för det andra (permanent) i världens så kallade underutvecklade områden, till vilka vi inte bara måste räkna Syd- och Centralamerika, Asien och Afrika, utan även de kapitalistiskt efterblivna länderna i Central- och Västeuropa (Grekland, Spanien, Portugal, delar av Italien).

Vad gäller arbetarklassens utarmning i alla kristider, så behöver man inte ödsla många ord på det. Inte ens världens arbetararistokrati – den nordamerikanska arbetarklassen – går säker, vilket erfarenheterna av den tolvåriga ekonomiska krisen 1929-40 visar. (Till och med 1940 fanns det i Förenta Staterna fortfarande 10 miljoner arbetslösa!) Visserligen vill inte de borgerliga ekonomiska historikerna gärna bli påmind om detta, de föredrar att hålla fingrarna borta från detta brännbara ämne ... Men inte bara det: inte ens den industriella reservarmén existerar för dem, eftersom den inte finns i den officiella lönestatistiken. Men redan Rosa Luxemburg skrev: ”När man skildrar de kapitalistiska löneförhållandena, så är det helt felaktigt, att endast ta med de sysselsatta industriarbetarnas faktiskt betalda löner ... Hela reservarmén av arbetslösa – från de tillfälligt icke-sysselsatta kvalificerade arbetarna ner till det djupaste armod och den officiella fattigdomen – ingår i bestämningen av löneförhållandena som en likaberättigad faktor.” Ty ”de lägsta skikten av de lite eller inte alls sysselsatta nödlidande och utstötta är inte något avskum ... utan de är genom alla reservarméns mellanled sammanbundna med det högsta och mest välbeställda industriella arbetarskiktet genom levande inre band. Detta inre sammanhang visar sig siffermässigt, genom att var gång affärerna går dåligt växer dessa lägre skikt i reservarmén plötsligt, och krymper ihop i bättre tider; vidare genom att antalet som tar sin tillflykt till den offentliga fattigvården avtar relativt då klasskampen utvecklas och den proletära massans självkänsla därigenom ökar.” Och därför: ”Levnadsförhållandena för proletariatets djupaste skikt ... drivs av samma lagar för den kapitalistiska produktionen, dras upp och ner, och proletariatet bildar först /bara/ tillsammans med breda skikt av lantarbetare liksom med sin armé av arbetslösa och med alla skikt från det översta till det lägsta ett organiskt helt, en social klass, i vars olika grader av nöd och tryck man kan omfatta den kapitalistiska lönelagen i dess helhet.”⁶⁵

Men gör man det, tar man hänsyn till arbetarnas läge inte bara i prosperitets- utan också i kristider och inte bara till de sysselsatta utan också till de icke sysselsatta, så kommer naturligtvis den bild som dras upp av de skönmålande ekonomiska statistikerna att bli mycket mörkare – då kommer man inte heller att kunna förneka förekomsten av starka utarmningstendenser i dagens kapitalism.

Även de så kallade ”underutvecklade områdena” leder oss till samma slutsatser. Det är visserligen mycket vackert att Förenta staternas industriarbetare oftast äger egna hus och bilar; men hur kommer det sig, att arbetarna i det närbelägna Latinamerika inte alls har något sådant, och oftast måste nöja sig med omänskligt låga löner? Hur kommer det sig, att den nordamerikanske arbetaren mycket ofta tjänar tio gånger så mycket som sin klassbroder i Guatemala? Och är det överhuvudtaget meningsfullt att skriva lärda avhandlingar om den så kallade oavbrutna förbättringen av arbetarklassens läge under kapitalismen, om man därvid endast tar hänsyn till levnadsstandarden i de högt och högst utvecklade kapitalistiska nationerna? – Ja, kommer man att

⁶⁵ Rosa Luxemburg, a.a., s. 724 f.

säga, just dessa länder är karakteristiska för kapitalismen, endast där kan man betrakta arbetarklassens läge som ”normalt”; och om områden som Guatemala kommer att svinga sig upp till samma arbetsproduktivitet, så kommer kapitalismens välsignelse i form av höga arbetslöner även arbetarna i detta område tillgodo ... Men det som sysselsätter oss här, är inte det som en gång skulle kunna hända, utan det som faktiskt är – inte arbetarklassens läge vid ett drömt tusenårsfirande av kapitalismen, utan i den verkliga kapitalistiska värld som existerar idag. Och för det andra, vem kan säga att just de nordamerikanska, australiensiska, engelska arbetarnas läge skulle vara ”normalt”, gentemot vilket den övriga världens arbetares läge är ”onormalt”? Utgör inte den kapitalistiska världen en helhet och måste inte såväl de högutvecklade (för det mesta härskande) nationerna som de underutvecklade (behärskade, utsugna) nationerna anses som dess beståndsdelar? Och är inte arbetarklassens höga levnadsstandard i de mest utvecklade länderna till stor del betingad just av att arbetarna i andra länder inte har en sådan standard?

Här måste vi gripa tillbaka på Marx' lära om de högkapitalistiska nationernas exploatering av de kapitalistiskt underutvecklade (framförallt av jordbruksfolk). Här avses inte kolonier eller halvkolonier i sträng mening, utan länder, som visserligen kan vara politiskt ”oberoende”, men ändå blir ekonomiskt utsugna av bestämda kapitalistiska makter. Och till och med i det fall då de inte påtvingas skadliga handelsfördrag, och inte (som t.ex. Guatemala) endast utgör vissa utländska aktiebolags herravälden. Med andra ord: Det gäller här ett slags utsugning som inte behöver använda några politiska påtryckningsmedel, utan som sker helt enkelt genom de ekonomiska lagar som finns i kapitalismen.

Men vilka lagar rör det sig här om? Till att börja med om värdelagen. Vi vet att enligt värdelagen räknas endast det arbete som samhällsligt nödvändigt arbete, som krävs ”för att” framställa ”ett bruksvärde under föreliggande samhällsligt normala produktionsbetingelser och med samhällslig genomsnittsgrad av skicklighet och intensitet i arbetet”.⁶⁶ Inom ett land utjämnas skillnader i arbetets intensitet och produktivitet till en samhällslig genomsnittsnivå. Men inte på världsmarknaden! Där producerar inte bara ”det intensivare nationella arbetet, jämfört med det mindre intensiva ... på samma tid mera värde, som uttrycker sig i mera pengar”; där modifieras värdelagen ännu mer genom att på världsmarknaden räknas det *produktivare* nationella arbetet även som intensivare, om inte konkurrensen tvingar den produktivare nationen att sänka sina varors försäljningspris till deras värde.⁶⁷ Resultatet är att mellan olika nationer äger ett ojämnt utbytte rum, så att t.ex. ”3 arbetsdagar i ett land utbyts mot en i ett annat ... Eller, som kvalificerat, komplicerat arbete inom ett land förhåller sig till okvalificerat, enkelt arbete, så kan olika länders arbetsdagar förhålla sig till varandra. I detta fall utsuger det rikare landet det fattigare” (till och med om det fattigare vinner genom utbytet)⁶⁸, – ”precis som den fabrikant, som begagnar en ny uppfinning innan den blivit allmän ... utnyttjar /värdeförmerar/ den specifika högre produktivkraften hos det av honom använda arbetet som merarbete”, och på så sätt uppnår extra vinster.⁶⁹ Bara med den skillnaden att här är dessa extravinster inte av övergående utan av varaktig natur. Det rikare landet förvärvar på detta sätt råämnen och produkter, som skulle bli mycket dyrare för det, om det skulle behöva frambringa dem inom sitt eget område, det befrias alltså från alla nackdelar av det geografiska läget etc.⁺ Men vilken enorm förlust detta ojämna utbyte innebär för det fattigare landet, som på detta sätt ständigt måste skänka bort en del av sitt nationella arbete, behöver här inte belysas.

⁶⁶ *Kapitalet I*, s. 34 f/ty 53.

⁶⁷ A.a., s. 489 f (korr.)/ty 584.

⁶⁸ *Theorien III*, s. 101.

⁶⁹ *Kapitalet III*, s. 217 (korr.)/ty 248.

⁺ Rosdolsky blandar här enligt vår mening ihop två skilda saker: 1. de mest utvecklade kapitalistiska ländernas tillägnelse av jordränta (gruvränta, kanalränta o.s.v., som är grundad på geologiska och geografiska förhållanden) från svaga kapitalistiska länder, och 2. överföring av värde i samma riktning genom det ojämna utbytet.

Henryk Grossmann tror för övrigt att han kan anföra ännu ett skäl till att de underutvecklade⁺ nationerna i det internationella utbytet sugts ut av de högkapitalistiska, och detta skäl är olikheten i deras kapitals organiska sammansättning. I den mån det finns en tendens i det internationella utbytet /Verkehr/ till att utjämna profittkvoterna, ”säljs varorna från det kapitalistiskt högt utvecklade landet – alltså med en genomsnittligt högre organisk sammansättning av kapitalet – till produktionspriser, som ständigt är högre än varornas värden, under det att omvänt varor från länder med lägre organisk sammansättning hos kapitalet vid fri konkurrens säljs till produktionspriser, vilka i regel måste vara lägre än deras värden ... På detta sätt sker på världsmarknaden inom cirkulationssfären *överföringar* av det mervärde som producerats i det kapitalistiskt mindre utvecklade landet, till det som är högre kapitalistiskt utvecklat ...”⁷⁰ Det är samma slutsats som också Otto Bauer kom till i sin ”Einführung in die Volkswirtschaftslehre”: ”Det är inte sant, att folken utbyter varor, för vars framställning lika mycket arbete är nödvändigt. I priserna finns ju också bytesvinster och bytesförluster gömda. Länderna med utvecklad industri – det är länder som uppnår bytesvinster på agrarländernas bekostnad. Det vill säga, de utvecklade länderna berikar sig på agrarländernas bekostnad.”⁷¹

Det är klart, att de bytesvinster som de högkapitalistiska nationerna tillskansar sig i sitt utbyte med de underutvecklade länderna, till en del även kan användas för att göra vissa löneefftergifter åt arbetarna i de högkapitalistiska nationerna. Det spelrum, ”inom vilket lönehöjden kan förändras som resultat av kampen mellan de motparter som brottas med varandra”⁷² utökas därigenom – även bortsett från att priserna på de varor som importerats från de underutvecklade länderna är lägre, vilket delvis även kan komma mottagarlandets arbetare tillgodo. Eller, som Otto Bauer kort och gott uttrycker det: ”Arbetarna i de framskridna länderna har det bättre; varför är det så? De framskridna länderna uppnår bytesvinster, de berikar sig på de underutvecklades bekostnad.”⁷³ Därav får man naturligtvis inte dra slutsatsen att arbetarna i de högkapitalistiska länderna på liv och död är tvungna att göra gemensam front med sin egen kapitalistklass⁷⁴; utan endast, att 1. levnadsstandardens höjning – såvitt den kommer ur denna källa – inte kan komma alla länders proletariat till del, utan tvärtom grundar sig på de underutvecklade ländernas lägre standard; och att 2. denna ökning av levnadsstandardens i de ledande länderna endast kan vara så länge världens

⁺ Här ”zurückgebliebenen”, tidigare ”unterentwickelten”. Vi anser att termen ‘underutvecklad’ är felaktig, men vi använder den. (Den ger intryck av att det skulle finnas en inomkapitalistisk väg för en *verklig* utveckling i dessa länder.)

⁷⁰ ”Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz”, s. 431 f. – Jfr Marx’ *Grundrisse*, s. 755: ”Av att profiten kan ligga under mervärdet ... följer, att inte bara individuella kapitalister, utan nationer kan fortsätta att utbyta med varandra, till och med i utvidgat omfång kan upprepa utbytet, utan att de för den skull skulle behöva vinna lika mycket. Den ena kan ständigt tillägna sig en del av den andras surplusarbete, för vilket den i utbytet inte ger någonting tillbaka ...”

⁷¹ Otto Bauer, a.a., s. 165.

⁷² Jfr s. 282 f i detta arbete.

⁷³ Bauer, a.a., s. 164. – Den här anförda åsikten av Otto Bauer tycks visserligen motsäga den åsikt, som han företrädde på II. Internationalens Brüsselkongress år 1928. Där om läser vi i en artikel av L. Birkenfeld i ”Grünbergs Arkiv”, 1930, s. 154: ”Den leninistiska teorin om arbetararistokratin förbiser art – som Helene och Otto Bauer har framställt” (i ”Kampf”, 1928, s. 393 ff) – ”de räntor som t.ex. USA drar från Europa är av försvinnande storlek i jämförelse med de mervärdemassor som de amerikanska kapitalisterna kan alstra ur de amerikanska arbetarnas arbete, tack vare den höga produktiviteten hos arbetet där. Ett par dagar efter det att Otto Bauer hade hänvisat till detta i Brüssel, menade den bolsjevikkiske ledaren Bucharin, att han hade urholkat denna invändning. Han sade att Otto Bauer frågar efter var de svenska kolonierna skulle ligga, eftersom en del av de svenska arbetarna får de högsta lönerna i Europa? Arbetararistokratin grundval – invände Bucharin – utgörs just, förutom av kolonialprofiterna, av differentialprofiten hos de kapitalister, vars företag arbetar med en högre genomsnittlig produktivitet.”

⁷⁴ Impulsen till det är – som arbetarrörelsens historia lär oss – mycket stark! Jfr Engels brev till Marx 7.10.1858, där han uttalar fruktan för ”att det engelska proletariatet blir mer och mer borgerligt, så att den mest borgerliga av alla nationer till slut tycks komma att få det dithän, att man har en borgerlig aristokrati och ett borgerligt proletariat vid sidan om bourgeoisin. Hos en nation som utsuger hela världen, är det i viss mån rättfärdigt.” (MEW 29, s. 358.) Och 23 år senare klagar han åter: ”den brittiske arbetaren vill just inte komma vidare, han måste omskakas genom denna händelse, genom det industriella monoplets förlust. En attendant, habeat sibi.” (MEW 35, s. 20.)

agrar- och kolonialländer hänger efter i sin ekonomiska utveckling. Men i dag ser man klarare än någonsin, ”att inget land vill förbli agrarland, eftersom det inte varaktigt vill låta sig utsugas av industrinationerna. Detta problem”, avslutar Otto Bauer, ”kommer kapitalismen inte att klara av. Agrarländerna kommer att uppge industrialiseringen först då de inte längre utsugs. Men det kan inte uppnås inom kapitalismen. Detta problem kan först socialismen lösa.”⁷⁵

7. Avslutande anmärkning

Sedan vi så har lärt känna även medaljens frånsida, kan vi avsluta vår undersökning. Men en anmärkning kan vara tillåten: Det kan säkerligen inte vara svårt att påvisa den ytliga och i grov empirism ingjutna karaktären hos dagens vanliga Marx-kritik, sådan den framgår ur Sternbergs och Stracheys skrifter. Det är dock (för att använda ett från Engels lånat uttryck) ”endast elevarbete”. Mycket viktigare och intressantare är naturligtvis studiet av Marx’ löneteori. Och då hoppas vi ha visat, att det här rör sig om en mycket konstrik och fint strukturerad tankebyggnad, som – trots det avsevärda tidsavstånd som skiljer oss från dess tillkomst – än i dag är helt gångbar, och som ger analytiska verktyg av stor skärpa. Visserligen är denna teori (som vi såg vid betraktandet av läran om den ”industriella reservarmén”) förknippad med vissa faror, som framför allt härrör från att man inte tillräckligt beaktat den metodologiska uppbyggnaden hos Marx’ verk. Det rör sig dock om brister, som inte rör teorins grundval och inte alls står i vägen för teorins fruktbara tillämpning och vidarebildning. Naturligtvis kan den som i nationalekonomin endast visar intresse för ytans framträdelse och en gång för alla söker färdiga svar, inte tilltalas av Marx’ strikt vetenskapliga och till hela sin karaktär dialektiska löneteori, men ”tänkande läsare” (som Marx appellerade till i förordet till *Kapitalet I*⁷⁶) måste studiet av löneteorin fortfarande ge teoretisk njutning.

⁷⁵ Otto Bauer, a.a., s. 166.

⁷⁶ ”Jag förutsätter naturligtvis läsare, som vill lära sig något nytt, alltså även vill tänka själva.” (*Kapitalet I*, s. 4 (korr.)/ty 12.

Fjärde delen. Avdelningen om cirkulationsprocessen

Inledande anmärkning

Vi kommer nu till en avdelning i *Rohentwurf/Grundrisse/*, som till sina mest allmänna drag motsvarar *Kapitalet II*, och som alltså handlar om kapitalets cirkulationsprocess.

Här måste vi först göra en anmärkning: När vi i det näst sista kapitlet talade om kapital som redan ”blivit till” (till skillnad från kapital som håller på att ”bli till”) föregrep vi långt senare undersökningsresultat. Vi har ännu långt ifrån kommit utöver det stadium som utgörs av kapitalet som håller på att ”bli till”. Kapitalets ”färdiga gestalt” förutsätter nämligen, att detta inte bara har sin egentliga produktionsprocess utan också sin cirkulationsprocess bakom sig. I denna mening utgör cirkulationen ett nödvändigt moment i kapitalets självgestaltning – den ”är samtidigt dess tillblivelse, dess tillväxt, dess livsprocess”.¹ Men det ”tillblivna” eller ”färdiga” kapitalet kan det vara tal om först när kapitalet så att säga träder ”ut ur sitt inre organiska liv in i yttre levnadsförhållanden”,² alltså när undersökningen fortskrider från analysen av ”kapitalet i allmänhet” till analysen av ”många kapital”, av ”kapitalet i sin realitet”.

Det följer redan av det som sagts att det i denna avdelning bara kan handla om ett abstrakt betraktande av cirkulationsprocessen – om de nya former som växer fram hos kapitalet under dess kretslopp och särskilt när det uppehåller sig i cirkulationssfären. Man får förstås inte för ett ögonblick glömma att i verkligheten utgör ”denna sfär konkurrens sfär, och så länge man betraktar enskilda fall behärskas den av tillfälligheter. Den inre lag som gör sig gällande i dessa tillfälligheter och som reglerar dem ... förblir alltså osynlig och oförståelig för de enskilda agenterna i produktionen”.³ Men just därför måste den vetenskapliga undersökningen av cirkulationsprocessen till att börja med bortse från alla konkurrensens framträdelser, för att kunna begripa denna process i dess rena gestalt, i dess ”enkla grundform”.

Marx utvecklar kapitalcirkulationens begrepp från två synpunkter. För det första förstås därmed kapitalets uppehåll i den egentliga cirkulationssfären, alltså på varu- och arbetsmarknaden. Men för det andra – kapitalets kretslopp genom alla dess faser, därtill hör förutom den egentliga cirkulationsfasen också fasen för kapitalets produktionsprocess. Från båda synpunkterna framkommer åtskilliga formbestämningar, som modifierar de lagar vi nådde fram till i förra avdelningen. En ingående analys av dessa formbestämningar är därför nödvändig för förståelsen av den kapitalistiska produktionens totalprocess.

¹ *Grundrisse*, s. 416. /Övers.: För presentation av *Grunddragen* (eller *Rohentwurf*, Råutkastet), se s. 10-12 i band I./

² *Kapitalet III*, s. 39/ty 54. /Alltså Kapitalets tredje band (eller bok), sidan 39 i den svenska och sidan 54 i den tyska upplagan, band 25 i Marx-Engels Werke (*MEW*).

³ Anfört arbete, s. 733 (korrigerat)/ty 836. – Jfr också a.a., s. 39 och följande/ty 53 f. /Sidorna 39 och 40 skrivs i fortsättningen: s. 39 f./

Kapitel 21. Övergång från kapitalets produktionsprocess till dess cirkulationsprocess

Utvikning om realiseringsproblemet och det första reproduktionsschemat

Till skillnad från i *Kapitalet II* inleds den avdelning som handlar om kapitalets cirkulationsprocess i *Rohentwurf* med en utvikning, som strängt taget för utöver ramen för den abstrakta analysen av cirkulationsprocessen och de nya formbestämningar för kapitalet som uppstår där, men som trots det måste ses som en välkommen komplettering av denna analys. Det är den utvikning om realiseringsproblemet och överproduktionskriserna som finns på sidorna 305-326 i *Grundrisse*.

Denna utvikning börjar: ”Vi har nu sett hur kapitalet genom värdeförmeringsprocessen 1. har bevarat sitt värde ... 2. formerat det, skapat surplusvärde. Som resultat av denna enhet av produktions- och värdeförmeringsprocess framträder nu ... kapitalet självt, som det framgår som produkt ur den process vars förutsättning det var ... och närmare bestämt /som/ ett *högre värde* eftersom det innehåller mer föremålsgjort arbete än det som processen ursprungligen har utgått från. Detta värde är som sådant *pengar*. Detta är dock bara fallet *i sig*, det är inte satt¹ som sådant; det som till att börja med är *satt*, är förhanden, är en vara av ett bestämt (ideellt) pris, d.v.s. som endast existerar ideellt som en bestämd penningssumma, och som först i utbytet som sådan skall *realiseras*, /som/ alltså först åter måste ingå i den enkla cirkulationens process, för att bli *satt* som *pengar*.”²

”Närmare betraktat”, fortsätter Marx, framträder därför ”kapitalets värdeförmeringsprocess ... samtidigt som dess värdeupphävelseprocess /Entwertungsprozess/, dess demonetarisering³”. Ty – genom sitt inträdande i produktionsprocessen har kapitalet förlorat sin gestalt som pengar, och kan endast återfinna den i cirkulationsprocessen. Nu är det visserligen ”inte längre helt enkelt som utbytande, som kapitalisten inträder i cirkulationsprocessen, utan som *producent* gentemot de andra utbytande som *konsumenter*. De skall utbyta pengar för att erhålla hans vara för sin konsumtion, under det att han utbyter sin produkt för att erhålla deras pengar. Antag, att denna process misslyckas – och genom det blotta skiljandet” av köp och försäljning ”är möjligheten till detta misslyckande i det enskilda fallet given – så har kapitalistens pengar förvandlat sig till en värdelös produkt, och har inte endast inte vunnit något nytt värde, utan förlorat sitt ursprungliga. Men vare sig detta är fallet eller ej, så utgör värdeupphävelsen /die Entwertung/ ett moment i värdeförmeringsprocessen⁴; vilket helt enkelt ligger redan däri att processens produkt i sin omedelbara form inte är *värde*, utan först måste träda in i cirkulationen på nytt, för att bli realiserat som värde. När alltså kapitalet reproduceras som värde och nyvärde genom produktionsprocessen, så sätts /det/ samtidigt som *icke-värde*, som skall *värdeförmeras* först *genom utbytet* ... Som vara överhuvudtaget delar kapitalet nu varans öde; det blir en tillfällighet om den utbyts mot pengar eller inte; och dess *pris* realiseras eller inte.”⁵

Vi kommer nu till realiseringsproblemet och det däri innefattade problemet med kriserna. I *Rohentwurf* kan vi läsa: ”I själva produktionsprocessen – där kapitalet hela tiden förutsattes som värde – framträdde dess värdeförmering /som/ helt avhängig av dess förhållande som

¹ Jfr not 70 i kapitel 5 / ty s. 158 i detta arbete.

² *Grundrisse* s. 305 f. (Jfr s. 139 ff/ty 174 ff i detta arbete.)

³ I *Grundrisse*: ”its demonetisation”. /Här används alltså Entwertung (-sprocess) i betydelsen värde(forms)upphävelse./

⁴ Från denna värdeupphävelse /Entwertung/, som utgör ett moment av själva värdeförmeringsprocessen (Marx använder Entwertung i denna betydelse bara i *Rohentwurf*), måste man skilja den värdeförminskning /Entwertung/ av kapitalet som är ett resultat av arbetets ökande produktivkraft. Marx skrev till Engels 14.8.1851: ”Värdet ursprungligen bestämt av de ursprungliga produktionskostnaderna ... Men en gång producerad bestäms produktens pris av de kostnader som är nödvändiga för att reproducera den. Och kostnaderna för reproduktionen sjunker ständigt och allt snabbare, ju industriellare tidsåldern är. Alltså lagen om själva kapitalvärdets oupphörliga värdeförminskning ...” (*MEW*, band 27, s. 313)

⁵ *Grundrisse* 306 f.

föremålgjort arbete till det levande arbetet; d.v.s. av kapitalets förhållande till lönarbetet. Men nu som produkt, som vara, framträder det /som/ avhängigt av cirkulationen, som ligger utanför denna process ... Som vara måste det 1. vara *bruksvärde*, och som sådant föremål för behoven, objekt för konsumtionen; och 2. bytas mot sin ekvivalent – i pengar. Först i försäljningen kan nyvärdet realiserars.”⁶

Båda betingelserna känner vi till redan från analysen av den enkla varucirkulationen. Där såg vi: ”Som bytesmedel skall varan vara bruksvärde, men det /blir den/ bara genom att avyttras, eftersom den inte är bruksvärde för den, i vars hand den är vara, utan för den, som byter till sig den som bruksvärde. Varans bruksvärde består för dess ägare blott av dess utbytbarhet, att den kan avyttras i samma grad som den representerar bytesvärde.”⁷ ”Samma relation skall alltså vara varornas relation som väsentligt lika, *blott kvantitativt* olika storheter, skall vara deras likhet som materialisering av den allmänna arbetstiden och skall samtidigt vara deras relation som kvalitativt olika ting, som särskilda bruksvärden för särskilda behov, kort sagt – en relation i vilken de åtskiljes som verkliga bruksvärden.”⁸ Denna motsägelse mellan bruksvärde och bytesvärde, som alltså uppenbarade sig redan i varan och den enkla varucirkulationen, lever nu, när det rör sig om kapitalets cirkulation, upp i en ny form. ”Men denna gången är motsägelsen inte längre satt, som i den” (enkla) ”cirkulationen, enbart så att det är *en blott formell skillnad*,⁹ utan att vara mätt av bruksvärdet är här fast bestämt som att vara mätt av de utbytandes samlade /Gesamt-/ behov av denna produkt”, ... så att ”*måttet* för produktens tillvaro är givet i själva dess *naturliga beskaffenhet*. För att bli översatt till den allmänna formen,” d.v.s. till penningform, ”kan” det av kapitalet skapade ”bruksvärdet bara finnas i en bestämd kvantitet; en kvantitet vars mått inte ligger *i det arbete som är föremålgjort i det*, utan /som/ framgår av *dess natur som bruksvärde*, och närmare bestämt /zwar/ *som bruksvärde för andra*.”¹⁰ Det vill säga: ”Som ett bestämt, ensidigt, kvalitativt bruksvärde, t.ex. spannmål, erfordras” kapitalets produkt ”bara i en bestämd kvantitet, d.v.s. i ett bestämt *mått*. Men detta mått är givet dels av dess kvalitet som bruksvärde – dess *specifika* nyttighet, användbarhet – dels” av ”antalet av de utbytande, som har ett behov av denna bestämda konsumtion. (Konsumenternas antal, multiplicerat med storleken av deras behov av denna *specifika* produkt.)” För ”bruksvärdet i sig har inte måttlösheten hos värdet som sådant. Bara till en viss grad kan särskilda /gewisse/ föremål konsumeras och är de föremål för behov ... Som *bruksvärde* har därför produkten i sig själv en skranka – just den skranka som ligger i behovet av den – men den mäts nu inte av producenternas behov, utan av de utbytandes samlade behov.”¹¹ Men när detta samlade behov sviker upphör kapitalets produkt att vara bruksvärde och följaktligen också /att vara/ kapital.¹²

Så mycket om det samhällseliga behovet som skranka för realiseringen. Men kapitalets produkt måste inte bara vara objekt för konsumtion, utan /måste/ också ”utbytas mot sin ekvivalent – i pengar”,¹³ varigenom ytterligare en skranka för realiseringen framkommer. Eftersom ”cirkulationen ursprungligen var förutsatt som en fast storhet – med ett bestämt omfång – men kapitalet å andra sidan i produktionsprocessen har skapat ett nytt värde, så förefaller det faktiskt inte kunna finnas någon ekvivalent för /till/ detta.” ”Mervärdet ... kräver en merkvivalent”, men en sådan måste först skapas genom produktionen. Kapitalet har alltså ”som värde en skranka i den främmande produktionen lika mycket som det som bruksvärde har en skranka i den främmande

⁶ A.a., s. 307.

⁷ A.a., s. 927.

⁸ *Till kritiken* av den politiska ekonomin, s. 34 (korr)/ty 30. /Tyska Zur Kritik der Politischen Ökonomie återfinns i MEW 13./

⁹ I den meningen, att varan skall genomgå en formväxling (V-P och P-V).

¹⁰ *Grundrisse* 310.

¹¹ Här berör Marx redan ett tema, som vi senare åter skall möta i *Kapitalet III* (s. 166, 173 och 569 f/ty 194, 203 och 648 f).

¹² *Grundrisse* 308 f.

¹³ A.a., s. 301

konsumtionen; här /som bruksvärde/ har den sitt mått i kvantiteten av behovet för den specifika produkten, där /som värde/ i kvantiteten föremålsgjort arbete som existerar i cirkulationen. Värdets likgiltighet som sådant inför bruksvärdet har därvid bringats i /en/ lika falsk position/gentemot varandra/ som å andra sidan värdets substans och mått som föremålsgjort arbete överhuvudtaget.”¹⁴

Nu följer den redan bekanta¹⁵ klara skildringen av kapitalets ”propagandistiska” och ”civilisatoriska” tendenser, där Marx visar hur kapitalets omätliga trängtan efter värdet förmering driver det till att skapa en ”cirkulationscirkel ... som utvidgar sig genom själva produktionen” och till att ”framkalla ständigt mer merarbete ... som supplement till sig själv”; och hur å andra sidan samma värdet förmeringsträngtan har till följd att ”den konsumtiva cirkeln inom cirkulationen” genom att skapa nya behov och genom att fullkomliga befintliga behov ”utvidgar sig, liksom tidigare den produktiva cirkeln.” Så uppstår skenet att de tidigare skildrade hindren skulle kunna övervinnas av själva utvecklingen av det kapitalistiska produktionssättet. Men att kapitalet försöker riva ner alla skrankor som det träffar på, ”och därför *ideellt*”, som tendens ”övervinner dem, det betyder inte alls att det *reellt* har övervunnit dem”, att de upphör att bestå.¹⁶ Tvärtom: När vi tidigare betraktade kapitalet som en ”enhet av produktionsprocess och värdet förmeringsprocess, så måste vi nu eftertryckligt framhäva ”att det inte *omedelbart* är *denna enhet av produktion och värdet förmering*, utan enbart som *process*”, ... genom vilken kapitalets immanenta *motsägelser* visserligen ”oupphörligt upphävs” (/och/ ”upphävs våldsamt ... även om detta upphävande fram till en viss punkt framträder som blott en lugn utjämning”), ”men också oupphörligt frambringas på nytt”.¹⁷ Hur denna process konkret förlöper är dock ”en annan fråga”, som inte hör till betraktandet av ”kapitalet i allmänhet”. På detta steg i undersökningen gäller det först och främst ”att konstatera existensen av motsägelser” och /att/ påvisa, att såväl dessa motsägelser som de tendenser som temporärt övervinner dem, i sig redan ingår i ”kapitalets enkla *begrepp*” – så att deras senare utbredning är att betrakta som en utveckling från detta frö.¹⁸ Det är bara på detta abstrakta plan som Marx i *Rohentwurf* befattar sig med överproduktionskrisernas problem. ”Hela striden om överproduktion /är/ möjlig och nödvändig på kapitalets ståndpunkt”, säger han där, ”rör sig om huruvida kapitalets värdet förmeringsprocess i produktionen omedelbart sätter dess värdet förmering i cirkulationen; om dess i *produktionsprocessen* sätta värdet förmering är dess *reala* värdet förmering.” De borgerliga ekonomerna delar sig här i två läger. De ”som i likhet med Ricardo uppfattar produktionen som omedelbart identisk med kapitalets egen värdet förmering och alltså varken bekymrar sig om konsumtionens skrankor eller de existerande skrankorna för själva cirkulationen, såtillvida som denna /cirkulationen/ måste framställa motvärden på alla punkter, har bara produktivkrafternas utveckling och industribefolkningens tillväxt för ögonen – utbudet utan hänsyn till efterfrågan. Dessa ekonomer har fattat kapitalets positiva väsen riktigare och djupare än de som – i likhet med Sismondi – betonar skrankorna för konsumtionen och för den befintliga kretsen av motvärden; även om de senare har begripit inskränktheten hos den på kapitalet grundade produktionen djupare.” Naturligtvis har också Ricardo ”en misstanke”¹⁹, att bytesvärdet inte är värde utanför utbytet och att det bara kan bevara sig som värde genom utbytet; men han betraktar de skrankor som således finns för produktionen, som tillfälliga, som skrankor som övervinnas. Han menar alltså att övervinnandet av sådana skrankor ligger i kapitalets väsen, även om hans framställning ofta blir absurd; medan Sismondi tvärtom inte bara betonar att kapitalet träffar på dessa skrankor utan också att kapitalet självt skapar dem, och på så sätt råkar in i motsägelser – och Sismondi anar att dessa motsägelser måste leda till kapitalets sammanbrott²⁰. Han

¹⁴ A.a., s. 307-310. /I *Grundrisse* står ej Mehr- utan Surplus-, det är ingen begreppslik skillnad./

¹⁵ Jfr 15. kapitlet.

¹⁶ *Grundrisse* 313.

¹⁷ A.a., s. 309 och 310 f.

¹⁸ A.a., s. 266 ff.

¹⁹ Rosdolsky har ersatt ”a suspicion” med ”einen Verdacht”.

²⁰ ”downbreak” har ersatts med ”Zusammenbruch”.

vill därför utifrån ställa upp skrankor för produktionen i form av moral, seder, lagar o.s.v., men som yttre, konstlade skrankor kommer dessa nödvändigt att kastas över ända av kapitalet. Å andra sidan har Ricardo och hela hans skola aldrig begripit de verkliga, *moderna kriserna*, i vilka denna kapitalets motsägelse bryter ut i väldiga stormar, som mer och mer hotar kapitalet själv som grundval för samhälle och produktion.”²¹

Redan av denna sammanställning av Sismondis och Ricardos uppfattningar framgår det tydligt i vilken riktning Marx’ lösning av problemet måste röra sig. Gentemot Ricardo kommer han alltid att hänvisa till kapitalismens ”grundläggande motsägelse”: ”massornas fattigdom och begränsade konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns”.²² För Marx är därför kriserna ”inte tillfälligheter som hos Ricardo, utan väsentliga utbrott av de immanenta motsägelserna i stor skala och i bestämda perioder”.²³ Men gentemot Sismondi kommer Marx att framhäva kapitalets ”universella tendens” och ”positiva väsen”, och i enlighet med det uppfatta (det periodiska) övervinnandet av utbytessfärens skrankor som något som ingår i själva kapitalets väsen. Detta i den betydelse som vi redan tidigare lärt känna: kapitalet ”upphäver” ständigt sina motsägelser, men ”sätter” dem också ständigt – och det i ständigt allt vidare skala, tills de slutligen leder till kapitalismens störtande och övergång till en ”högre form av social produktion”.

Just från denna synpunkt kritiserar Marx ekonomernas (J. Mill, Ricardo, Say, MacCulloch) försök att förneka möjligheten av allmänna överproduktionskriser. Eftersom vi känner denna kritik från *Kapitalet* och särskilt från Marx’ *Theorien* (band II), behöver vi inte gå närmare in på de sidor i *Grundrisse* (314-317 och 326) som rör detta. Marx förebrår framför allt ekonomerna för att de – i syfte att ”resonera bort” överproduktionskriserna – bortser från det kapitalistiska produktionsättets alla specifika egenskaper, från dess begreppsbestämningar och att de likställer kapitalets cirkulation med den enkla varucirkulationen, ja med den omedelbara byteshandeln. ”Värdeförmeringsmomentet negligeras här helt och hållet, och produktion och konsumtion ställs helt enkelt mot varandra, d.v.s. en produktion som är baserad direkt på bruksvärdet, inte på kapitalet, förutsätts alltså.”²⁴ Men å andra sidan går de borgerliga ekonomernas strävanden ut på att överallt ”där det ekonomiska förhållandet ... innesluter motsatser ... är en enhet av motsägelser”, bara framhäva enhetsmomentet och förneka själva motsatserna. På detta sätt blir ”enheten av motsatser till dessa motsatsers omedelbara identitet”²⁵ och – som Marx har sagt på ett annat ställe – detta ”är ett sätt att tänka, som det tillkommer logiken och inte ekonomin att kritisera”.²⁶ Ekonomerna betonar t.ex. ”kapitalets tendens att i riktiga proportioner fördela sig” *på de olika produktionsgrenarna*, men de glömmer med flit, att det ”lika mycket /är/ dess nödvändiga tendens att driva utöver proportionen – eftersom det strävar efter gränslöst merarbete, gränslös surplusproduktivitet, surplus konsumtion

²¹ A.a., s. 314. – Jfr den bekanta karakteristiken av Sismondi i *Theorien* III, s. 50 f. (Även där ställs Sismondi mot Ricardo.) /Delar av *Theorien über den Mehrwert* (MEW 26: 1-3) finns på svenska i *Skrifter i urval*. Ekonomiska skrifter. När ett anført ställe finns på svenska skriver vi: *Teorier* III, s. 401 /ty

²² *Kapitalet* III, s. 438 f/ty 501.

²³ *Theorien* III, s. 51.

²⁴ *Grundrisse* 316.

²⁵ *Theorien* III, s. 84 och 96. – Jfr *Teorier* II, s. 356/ty 501: ”Om t.ex. köp och försäljning – eller rörelsen av varans metamorfos – utgör en enhet av två processer eller rättare sagt förloppet av en process igenom två motsatta faser, således väsentligen utgör en enhet av båda faser, så betyder denna rörelse ett lika väsentligt åtskiljande och självständiggörande av dessa faser från varandra. Eftersom de nu ändå hör ihop, så kan självständiggörandet av de sammanhörande momenten endast uppträda som någonting våldsamt, som en förstörelseprocess. Det är just i krisen som enheten är verksam, enheten av de skilda momenten. Den självständighet som de varandra tillhörande och kompletterande momenten antar gentemot varandra, förintas våldsamt. Krisen manifesterar således enheten av de moment som blivit självständiga gentemot varandra. Någon kris skulle inte finnas förutan denna inre enhet av dessa skenbart gentemot varandra likgiltiga moment. Men nej, säger den apologetiske ekonomen. Eftersom enheten finns, kan ingen kris finnas. Vilket ju inte betyder någonting annat än att de motsatta momentens enhet utesluter motsättningen.”

²⁶ *Till kritiken*, s. 93/ty 77.

o.s.v.”.²⁷ Men om produktionen under kapitalismen följde en allmän, i förväg bestämd plan, så ”kunde faktiskt ingen överproduktion äga rum”.²⁸ Men då detta är ett *contradictio in adjecto*, eftersom den kapitalistiska produktionens tillväxt ”inte omedelbart regleras och bestäms av samhällets behov”, så är kapitalet nödvändigtvis ”lika mycket det ständiga sättandet som upphävandet av proportionate production”,²⁹ och därför uppstår proportionaliteten inom den kapitalistiska produktionen ”som en ständig process ur disproportionaliteten”.³⁰ Den borgerliga apologetiken måste därför bemötas med att värdeförmeringsprocessens enskilda moment visserligen har ett inre sammanhang, men /de/ kan ”sammanfalla eller inte, balansera varandra eller inte, motsvara varandra eller inte” – och att redan deras ”likgiltiga självständiga existens gentemot varandra /är/ grundval för motsägelser” (och kriser).³¹

Marx fortsätter: ”Vi är emellertid ännu inte alls färdiga. Motsägelsen mellan produktion och värdeförmering – och kapitalet är enligt sitt begrepp enheten av dessa – måste fattas ännu mer immanent, än som blott den likgiltiga, skenbart oavhängiga framträdelsen av processens enskilda moment, eller snarare av totaliteten av processer gentemot varandra.” Det vill säga att frågan blir inte avklarad bara med hänvisningen till den allmänna, abstrakta möjligheten till kriser; det gäller snarare ”att påvisa att kapitalet innehåller en *särskild* inskränkning av produktionen – som motsäger dess allmänna tendens att driva utöver varje skranka för denna”. Redan detta räcker ”för att ha avslöjat grundvalen för *överproduktionen*, det utvecklade kapitalets grundmotsägelse; för att överhuvudtaget ha avslöjat att kapitalet inte, som ekonomerna påstår, är den *absoluta* formen för utveckling av produktivkrafterna”.³² Men den särskilda inskränningen består i att kapitalets värdeförmeringsdrift, som far det att oinskränkt (d.v.s. utan hänsyn till den tillgängliga marknaden och den betalningsförmögna efterfrågan) utvidga produktionen, också tvingar det till att minska utbytessfären, ”d.v.s. möjligheten till värdeförmering, till realisering av det i produktionsprocessen sätta värdet”. En motsägelse, som Sismondi ”grovt ... men ändå å andra sidan delvis riktigt” uppfattar ”som en motsägelse mellan produktion för produktionens skull och en distribution som utesluter en absolut utveckling av produktiviteten”.³³

Marx övergår nu till att närmare lägga grunden för sin tes. Det är, säger han, en grundförutsättning för den kapitalistiska produktionen att kapitalet framför allt börjar att ingå ett byte med arbetaren, att det alltså måste sätta det nödvändiga *arbetet*. ”Bara på så sätt värdeförmerar det sig och skapar mervärde.” Men å andra sidan ”sätter det bara det nödvändiga arbetet, om och i den utsträckning som *det skapar*”³⁴ *merarbete och detta kan realiseras som mervärde*. Det sätter alltså merarbetet som betingelse för det nödvändiga, och mervärdet som gräns för föremålsgjort arbete, värde överhuvud... Det begränsar alltså ... arbete och värdeskapande, och just av samma skäl som och i den utsträckning som det sätter merarbete och mervärde. Kapitalet sätter alltså enligt sin natur en *skranka* för arbete och värdeskapande, som står i motsättning till dess tendens att gränslöst utvidga dem. Och genom att det sätter en för det *specifik* skranka och å andra sidan strävar ut över *varje* skranka, är det den levande motsägelsen.”³⁵

Men när kapitalet, läser vi i nästa stycke, ”å ena sidan gör merarbetet och *utbytet av detta mot merarbete* till betingelse för det nödvändiga arbetet ... – och från denna sida /sett/ alltså redan begränsar och betingar utbytessfären – så är det å andra sidan lika väsentligt för det att inskränka arbetarens konsumtion till det, som är nödvändigt för reproduktionen av hans arbetsförmåga – att göra det värde, som uttrycker det *nödvändiga* arbetet, till skranka för arbetsförmågans

²⁷ Grundrisse 316.

²⁸ Theorien III, s. 115. (Jfr s. 448/ty 538 i detta arbete.)

²⁹ Grundrisse 317. (Jfr not 86 i 29. kapitlet.)

³⁰ Kapitalet III, s. 234/ty 267.

³¹ Grundrisse 317 f.

³² A.a., s. 318.

³³ Theorien III, s. 80.

³⁴ Rosdolsky har ersatt ”ist” med ”schafft”.

³⁵ Grunddragen 127 (korr)/ty 324. (Jfr not 14 i kapital 18 ovan /ty s. 293.)

värdet förmering och därmed för *arbetarens bytesförmåga*, och att försöka reducera förhållandet mellan detta nödvändiga arbete och merarbetet till ett minimum.”³⁶ Detta är en tendens som framkommer ur kapitalets oinskränkta värdeförmeringsdrift, men som faktiskt omvänt måste leda till en inskränkning av dess utbytessfär.

Det förhåller sig likadant med produktivkraften: ”Å ena sidan kapitalets tendens att med nödvändighet stegra den till det yttersta för att öka den *relativa merarbetstiden*. Å andra sidan minskar det därmed den nödvändiga arbetstiden, alltså arbetarens bytesförmåga. Vidare växer ... det relativa mervärdet allt långsammare i förhållande till produktivkraftens ökning och närmare bestämt avtar detta förhållande desto mer, ju högre produktivkraften redan har stigit.³⁷ *Men produktmängden växer i samma förhållande*” som produktivkraften... ”I samma utsträckning som mängden produkter växer, växer emellertid svårigheten att värdeförmera den arbetstid som de innehåller – eftersom kraven på det som skall konsumeras stiger.”³⁸

”Kapitalet sätter alltså”, säger Marx sammanfattande, ”den *nödvändiga arbetstiden* som skranka för den levande arbetsförmågans bytesvärde; *merarbetstiden* som skranka för den nödvändiga arbetstiden, och *mervärdet* som skranka för merarbetstiden. Men samtidigt strävar kapitalet ut över alla dessa skrankor”, glömmer dem och abstraherar från dem. ”Därför överproduktion: d.v.s. den plötsliga påminnelsen³⁹ om alla dessa nödvändiga moment i den på kapitalet baserade produktionen; därför en allmän värdeförminskning som följd av att man glömt dem. Därmed är kapitalet också ställt inför uppgiften att utifrån en högre grad av produktivkrafternas utveckling o.s.v. på nytt börja sitt försök, med allt större collapse⁴⁰ *som kapital*. /Det är/ därför klart, att ju högre kapitalet är utvecklat, desto mer framträder det som skranka för produktionen – och därför också för konsumtionen – bortsett från de andra motsägelser som får det att framstå som en besvärlig skranka för produktion och utbyte.”⁴¹

Motsägelsen mellan produktion och värdeförmering ligger alltså i kapitalets natur, i det motsatsfulla växelförhållandet mellan nödvändigt arbete och merarbete. Ju större merarbetet /är/, desto mindre /är/ (relativt sett) det nödvändiga arbetet; men desto mindre /är/ också möjligheten att realisera merprodukten. I denna mening är kapitalets värdeförmeringsdrift (som inte räknar med några skrankor) ”identisk med utbytessfärens sättande av skrankor”.⁴²

Men om det förhåller sig så, att kapitalet självt genom att begränsa arbetarens konsumtion upprättar en skranka för realiserandet av det i produktionsprocessen skapade mervärdet, hur är då utvecklingen av kapitalismen överhuvudtaget möjlig? Hur kan kapitalet undgå att vara i ett permanent kristillstånd? Måste man då inte – om man utgår från dessa premisser – med Sismondi och de ryska ”narodnikerna” förklara, att realiserandet av mervärdet är i längden omöjligt – om man inte avsätter merprodukten i utlandet, i utbyte med andra nationer?⁴³

Vi skall till att börja med inskränka oss till den metodologiska kritiken av denna invändning. De, som argumenterar så, förbiser nämligen att den kapitalistiska ekonomin i realiteten förutsätter konkurrensen – alltså en sfär, i vilken de abstrakta bestämningar, som har framkommit ur analysen av ”kapitalet i allmänhet”, blir först förverkligade, men samtidigt modifierade (”förmedlade”).

Även detta sammanhang blir tydligt genom Marx’ *Rohentwurf/Grundrisse/*. Till skillnad från i förkapitalistiska tillstånd, heter det i den nämnda utvecklingen, förmedlas i det kapitalistiska produktions sättet konsumtionen ”på alla punkter genom utbytet, och arbetet har aldrig *omedelbart*

³⁶ *Grunddragen* 127 f (korr)/ty 324 f.

³⁷ Jfr kap. 16 i detta arbete.

³⁸ *Grunddragen* 128 (korr)/ty 325.

³⁹ /Erinnerung/, en återklang av Hegels terminologi. (Jfr Lukács, *Der junge Hegel*, s. 655.)

⁴⁰ Rosd. har översatt till Zusammenbruch.

⁴¹ *Grundrisse* 325/*Grunddragen* 128/ och 319.

⁴² *Grunddragen* 128 (korr)/ty 324 f.

⁴³ Se kap 30 i detta arbete.

bruksvärde för de arbetande. Dess grund är arbetet som bytesvärde och som skapare av bytesvärde.” Lönarbetaren är därför (till skillnad från tidigare tidsåldrars producenter) ”ett självständigt cirkulationscentrum, en utbytande, bytesvärdesättande och /sig-/ genom-byttet-bevarande”. Men just därför framstår för varje kapitalist ”med undantag av hans egna arbetare ... totalmängden av alla andra arbetare inte som arbetare, utan som konsument, innehavare av bytesvärden (lön⁴⁴), pengar, som de utbyter mot hans vara⁴⁵ ... De utgör en proportionellt /sett/ mycket stor del – om än not quite so great as is generally imagined⁴⁶, när man tänker på de egentliga industriarbetarna. Ju större deras antal – den industriella befolkningens antal – och den mängd pengar som de förfogar över, desto större är kapitalets utbytessfär.” (Och vi vet, ”att det är kapitalets tendens att öka den industriella befolkningens mängd så mycket som möjligt”.) Men ”förhållandet mellan den ene kapitalisten och den *andre* kapitalistens arbetare” ändrar ”inte förhållandet mellan kapital och arbete. Varje kapitalist vet att han inte förhåller sig till sina arbetare som producent till konsumenter och önskar /därför/ att deras konsumtion, d.v.s. deras bytesförmåga, deras lön⁴⁷, skall inskränkas så mycket som möjligt.⁴⁸ Naturligtvis önskar han, att den *andre* kapitalistens arbetare skall vara en så stor konsument av *hans* varor som möjligt. Men *varje* kapitalists förhållande till *sina* arbetare är förhållandet över huvud taget mellan kapital och arbete, det väsentliga förhållandet.” Från denna synpunkt är det därför i grund och botten en ”illusion – verklig för den enskilde kapitalisten om man bortser från alla andra /kapitalister/ – att hela arbetarklassen, utom *hans* arbetare, står gentemot honom som *konsument* och *utbytare*, inte som arbetare ... Man glömmer, att – som Malthus säger⁴⁹ – ‘själva förekomsten av profit på en vara förutsätter *en efterfrågan från andra /exterior to/ än de arbetare som producerat den*’, och att därför arbetarens egen efterfrågan aldrig kan vara en adekvat efterfrågan.’ ”⁵⁰ Likväl är den nämnda ”illusionen” av största betydelse:

Eftersom det nämligen är så, läser vi i *Rohentwurf*, att ”en produktion sätter de andra i rörelse och därför skaffar sig konsumenter bland det *främmande* kapitalets arbetare, *förefaller* för varje enskilt kapital arbetarklassens efterfrågan, som är bestämd /satt/ av själva produktionen, som ‘adekvat efterfrågan’.⁵¹ Denna efterfrågan, som är satt av själva produktionen, driver å ena sidan produktionen framåt förbi och måste driva den utöver den *proportion*, som den med avseende på arbetaren måste producera; om å den andra sidan den *efterfrågan som går utöver arbetarens egen*

⁴⁴ Rosd. har översatt ”Salär” till ”Arbeitslohn”.

⁴⁵ ”Det är just skillnaden mellan kapitalet och herrskapsförhållandet, att arbetaren i form av den penningägande, i form av pengar träder gentemot kapitalet som konsument och bytesvärdesättande”, att arbetaren ”är ett enskilt centrum för cirkulationen – ett av de oändligt många cirkulationscentra vari hans bestämdhet som arbetare utsuddas.” (A.a., s. 126 (korr)/ty 323.)

⁴⁶ ”inte så stora som man allmänt antar”.

⁴⁷ I *Grundrisse* ”sein Salär”.

⁴⁸ Mot detta skulle man kanske kunna hänvisa till den amerikanska bilindustrin, vilken som bekant är behärskad av tre stora bolag, som förvisso gärna ser sina anställda arbetare också som köpare av sina bilar. Men så länge det inom en industrigren finns flera företagare, så hoppas de allihop på att kunna sälja sin vara just till sina konkurrenters arbetare och kommer därför att försöka ”inskränka” sina egna arbetares lön (och därmed också deras bytesförmåga) ”så mycket som möjligt”.

Övers.: Alla moderna bilfabriker har ”förmåspriser” på sina bilar för de egna arbetarna, vilket som bekant inte alls hindrar dem från att försöka hålla lönerna nere. Övers. var 1960 på BMW:s fabriker i München. På fabriksledningens platser (ännu ganska få) stod de svarta sex- eller åttacylindriga vagnarna, medan ”det tyska undret” för arbetarnas del fortfarande inskränkte sig till den lilla trehjuliga Isotta. Men det för företaget viktiga var naturligtvis att man inte såg en enda Volkswagen (resp. Mercedes eller Porsche).

⁴⁹ Egentligen rör det sig inte om Malthus’ egna ord, utan om en fotnot av utgivaren av Malthus’ *Principles*, Otter, som lyder: ”The demand created by the productive labourer can never be an adequate demand, because it does not go to the full extent of what he produces. If it did, there would be no profit, consequently no motive to employ him. The very existence of a profit upon any commodity presupposes a demand exterior to that of the labour which has produced it. Ed.” (T.R. Malthus, *Principles of Political Economy* etc., 1836, s. 405. – Se *Grundrisse*, s. 1008, red. anmärkning till s. 321, 16-22.)

⁵⁰ I *Grundrisse* citerat på engelska.

⁵¹ I *Grundrisse* ”adequate demand”.

*efterfrågan*⁵² försvinner eller krymper, så inträder kollapsen⁵³. Själva kapitalet betraktar alltså *arbetarens efterfrågan* – d.v.s. utbetalandet av löner⁵⁴, varpå denna efterfrågan beror – inte som vinst, utan som förlust. D.v.s. det *immanenta förhållandet mellan kapital och arbete* gör sig gällande. Det är här åter *konkurrensen mellan kapitalen*, deras likgiltighet mot varandra och deras oberoende av varandra, som leder till att det enskilda kapitalet *inte* förhåller sig till det totala övriga kapitalets arbetare *som till arbetare*: Härav följer att man driver utöver den riktiga proportionen.”⁵⁵

Marx tillägger i en not: ”Det gäller exakt detsamma för den av produktionen själv skapade efterfrågan på råvaror, halvfabrikat, maskineri, kommunikationsmedel och sådana i produktionen förbrukade hjälpmaterial som färgämnen, kol, talg, såpa o.s.v. Denna efterfrågan är adekvat och tillräcklig som betalande, bytesvärdesättande /efterfrågan/, så länge producenter utbyter inbördes. Dess inadekvata karaktär framträder så snart den slutliga produkten finner sin gräns i den omedelbara och slutgiltiga konsumtionen.⁵⁶ Också detta *sken*, som strävar ut över den riktiga proportionen, har sin grund i kapitalets väsen; kapitalet stöter bort sig självt, något som skall utvecklas närmare angående konkurrensen; kapitalet är många för varandra likgiltiga kapital.⁵⁷ Om en kapitalist *köper* av en annan, *köper* eller *säljer* en vara så står de bägge kapitalisterna i ett enkelt utbytesförhållande till varandra; då förhåller de sig inte till varandra som kapital. Den riktiga (inbillade) proportion, vari de måste utbyta med varandra för att slutligen kunna värdeförmera sig som kapital, ligger *utanför* deras inbördes relation.”⁵⁸

Så mycket om det kapitalistiska produktionssättets ”nödvändiga”, ”immanenta” skrankor, som de kommer till uttryck i överproduktionskriserna. Det är klart, att det inte handlar om absoluta skrankor, utan de visar sig först i en ständig rörelse, i en ständig kamp mellan motstridiga tendenser. Från denna synpunkt är frågan om de betingelser, som möjliggör en relativ (avbruten av periodiska kriser) jämvikt hos det sig reproducerande kapitalistiska systemet, inte bara teoretiskt tillåten, utan av största intresse för den ekonomiska vetenskapen. Denna jämvikt måste kunna uttryckas i ett schema – och just ett sådant schema finns redan i Marx’ *Rohentwurf*.

Marx indelar här⁵⁹ samhällets totalkapital i 5 klasser, som representeras av kapitalisterna A, B, C, E och D. De första två är råämnesfabrikanter, den tredje producerar maskiner, den fjärde livsmedel för arbetarna och den femte lyxprodukter som är avsedda för kapitalisternas egen konsumtion. Kapitalets organiska sammansättning är den samma i alla 5 produktionsgrenarna: 75k + 25v (och k är uppdelat på 2/3 till råämne och 1/3 till maskiner). Utsagningsgraden är också den samma – 100 %. Vi får alltså följande schema:

	Maskineri	Råämne	Arbete	Merprodukt
A) 1. Råämnesfabrikant	20	40	20	20
B) 2. Råämnesfabrikant	20	40	20	20
C) Maskinfabrikant ⁶⁰	20	40	20	20
D) Arbetarförnödenheter ⁶¹	20	40	20	20
E) Merproducent	20	40	20	20

Hur tillgår nu reproduktionen enligt detta schema? Kapitalisten E ”utbyter hela sin produkt på 100: mot arbetslön 20 till sina egna arbetare, 20 till arbetarna hos råämne A, 20 till arbetarna hos

⁵² I *Grundrisse* ”die Nachfrage exterior to the demand of the labourer”.

⁵³ I *Grundrisse* ”collapse”.

⁵⁴ I *Grundrisse* ”Salärs”.

⁵⁵ *Grunddragen* 125 f (korr)/ty 322 f.

⁵⁶ Jfr *Grundrisse* 533 och 67.

⁵⁷ Jfr not 119 i kapitel 2 i denna bok /ty s. 62.

⁵⁸ *Grunddragen* 126 f (korr)/ty 323 f.

⁵⁹ *Grundrisse* 345.

⁶⁰ I *Grundrisse* ”Maschinist”.

⁶¹ I *Grundrisse* ”Arbeiter necessities”.

råämne B, 20 till arbetarna hos maskinfabrikant C, 20 till arbetarna hos merproducent D; i utbyte byter han till sig 40 till råämne, 20 till maskineri⁶², 20 får han tillbaka till arbetarförnödenheter och 20 har han kvar för inköp av merprodukt⁶³, som han själv lever av. På samma sätt med de andra i förhållandet.” (D.v.s., var och en av de båda råämnesfabrikanterna behåller 40 till råämne eftersom han kan använda dessa till ny produktion direkt, utan utbyte⁶⁴ – och utbyter 60 mot andra kapitalisters produkter; medan maskinfabrikanten och merproducenten bara kan erhålla 20 vardera – i maskineri resp. i lyxvaror – och måste utbyta 80.) Var och en av kapitalisterna är då i det läget, att han kan fortsätta produktionen nästa år i samma skala.⁶⁵

Det är inte svårt att i detta femdelade schema från *Rohentwurf* känna igen prototypen för de schema för den enkla reproduktionen som vi känner från *Kapitalet*⁶⁶ och *Theorien*⁶⁷. När vi sammanfattar å ena sidan de båda råämnesfabrikanterna och maskinfabrikanten, och å andra sidan de som producerar livsmedel och lyxvaror i två skilda grupper, då får vi schemat:

	Maskineri	Råämne	Arbete	Merprodukt
I. Produktionsmedelsindustrier	60	120	60	60
II. Livsmedelsindustrier	40	80	40	40

eller:

$$\begin{array}{l} \text{I. } 180k + 60v + 60m \\ \text{II. } 120k + 40v + 40m \end{array}$$

Kapitalisterna i den första avdelningen kan använda 180k direkt för reproduktionen – eftersom de existerar i produktionsmedlens naturagestalt; lika lite behöver den andra avdelningens 40v och 40m överskrida gränserna för denna avdelning. Men det som måste utbytas mellan de båda avdelningarna, är 60v och 60m från den första, liksom 120k från den andra avdelningen. Vi får så den ekvation som uttrycker betingelserna för reproduktionens smidiga förlopp: $v_1 + m_1 = c_2$ som i reproduktionsschemat i *Kapitalet II*.

Men hur förhåller det sig med den utvidgade reproduktionen, eller – kapitalistiskt uttryckt – med ackumulationen? (Ty, om schemats 5 kapitalister ”konsumerade hela merprodukten, så hade de i slutet kommit lika långt som i början, och deras kapitals mervärde skulle inte växa” – vilket skulle strida mot den kapitalistiska produktionens mening.) Man måste alltså konstruera ett särskilt schema för den utvidgade reproduktionen, och redan i *Rohentwurf* finns en hastigt nedkastad ansats till en sådant schema.⁶⁸ Visserligen uppvisar denna ansats uppenbara räknefel, men det är tydligt vad Marx vill säga. Det är följande:

För att en övergång från den enkla till den utvidgade reproduktionen skall kunna äga rum, måste för det första åtminstone ”merproducenten” D:s produktion inskränkas. Ty, om varje kapitalist bara konsumerar 10 av sitt mervärde på 20, och istället ackumulerar 10, så kan merproducenten D bara producera 50 (5×10) enheter lyxvaror. (Så är redan övergången till den utvidgade reproduktionen förbunden med en kris.) Men för det andra måste varje kapitalist (A, B, C och E) av de ackumulerade 10 värdeenheter i samma proportion som tidigare använda 5 till råämne, 2 1/2 till maskineri och 2 1/2 till arbetslön. Och bara när man håller sig till dessa proportioner, är den ”*reala möjligheten* till större värdeförmering – produktion av nytt och större värde” given. Annars skulle de båda kapitalister som producerar livsmedel och lyxvaror (E och D) producera för mycket – ”nämligen för mycket i förhållande till den proportion som den del, som är bestämd för

⁶² Schemat abstraherar från det fasta kapitalet.

⁶³ I *Grundrisse* ”Surplusproduce”.

⁶⁴ Förutsatt att det gäller råämnen som åter kan användas till råämnestillverkning. (Detsamma gäller beträffande maskinerna hos kapitalist C.)

⁶⁵ *Grundrisse* 345 f.

⁶⁶ *Kapitalet II*, s. 349 f/ty 396 f; III, s. 740-743/ty 843-847.

⁶⁷ *Theorien III*, s. 243-246. (Jfr också *MEW* 30, s. 362-367, liksom Mara’ *Tableau Economique* från 1863, avtryckt i separatutgåva av *Kapitalet* 1948, s. 533-536.)

⁶⁸ *Grundrisse* 346.

arbetarna, utgör av kapitalet, eller för mycket i förhållande till den del av kapitalet, som kan konsumeras av kapitalisterna (för mycket i samma förhållande, som kapitalet måste föröka sig...)” Det vill säga: En ”*allmän överproduktion*” skulle äga rum, ”inte för att det produceras relativt för lite av de varor som arbetarna konsumerar eller av de varor som kapitalisterna konsumerar, utan för att det produceras för mycket av *båda* – *inte* för mycket för den konsumtion” som motsvarar de verkliga behoven ”utan /för mycket/ för att hålla fast det *riktiga förhållandet mellan konsumtion och värdeförmering; för mycket för värdeförmeringen.*”⁶⁹

Marx fortsätter: ”Med andra ord: på en given punkt av produktivkrafternas utveckling – (för denna bestämmer förhållandet mellan det nödvändiga och merarbetet) – finns ett fast förhållande, i vilket produkten delar sig i 4 delar⁷⁰ – som motsvarar råmaterial, maskineri, nödvändigt arbete, merarbete – och slutligen delar själva merprodukten⁷¹ sig i en del, som hemfaller åt konsumtionen, och en annan som åter blir kapital. Denna inre begreppsmässiga delning av kapitalet framträder vid utbytet så, att det råder bestämda och begränsade – om också under produktionens förlopp ständigt växlande – proportioner för det inbördes utbytet mellan kapitalen ... I varje fall är därmed såväl den summa som kan utbytas given, som också de proportioner, i vilka dessa kapital måste såväl utbyta som producera. Är förhållandet mellan det nödvändiga arbetet och kapitalets konstanta del t.ex. som i exemplet ovan” (d.v.s. som i schemat) ”så har vi sett, att det kapital, som arbetar för kapitalistens och arbetarens sammanlagda konsumtion, inte får vara större än 1/5+ 1/10 av de 5 kapitalen ... Likaledes är det förhållande givet, i vilket varje kapital måste utbyta med ett annat, som uttrycker ett bestämt moment av det självt. Slutligen /är det förhållande givet/, i vilket varje kapital överhuvudtaget måste utbyta.”⁷²

Men vad schemat har för ögonen, är blott den ”inre”, ”begreppsliga” delningen av kapitalet, alltså betingelser som möjliggör jämvikten hos det tillväxande kapitalistiska systemet. I verkligheten kan dessa jämviktsbetingelser bara sätta sig igenom gentemot ständiga störningar. Ty ”utbytet i och för sig ger dessa olika moment, som begreppsligt är bestämda i förhållande till varandra, en likgiltig karaktär /Dasein/”, så att de utvecklas ”oberoende av varandra; deras inre nödvändighet framträder” därför först ”i krisen, vilken på ett våldsamt sätt gör slut på deras skenbara likgiltighet gentemot varandra”.⁷³

Men det är inte den enda fara som hotar kapitalets värdeförmering. Eftersom ”proportionerna för det inbördes utbytet mellan kapitalen” är bestämda av ”förhållandet mellan det nödvändiga arbetet och merarbetet, och detta förhållande är avhängigt av produktivkrafternas utveckling, så måste varje ”revolution i produktivkrafterna” medföra en ändring i de nämnda utbytesproportionerna. ”Fortgår produktionen” trots det ”likgiltig för dessa nya produktivkrafter” (och just kapitalets måttlösa drift att förstora sig driver det åter och åter ut över alla ”riktiga” proportioner!), ”så måste det slutligen uppstå ett minus, en negativ storhet, på den ena eller andra sidan i utbytet”. För ”skrankan förblir alltid den att utbytet – och därmed också produktionen – sker så att förhållandet mellan merarbete och nödvändigt arbete förblir detsamma – ty detta är = kapitalets värdeförmering förblir densamma”.⁷⁴ Drivs produktionen ändå ut över denna skranka, så måste det i ett bestämt moment ske ”allmän nedvärdering eller förintelse av kapital”. Krisen upplöser sig alltså ”i verklig minskning av produktionen, av det levande arbetet – för att åter få fram det riktiga förhållande mellan nödvändigt och merarbete, som allt i sista instans beror på”... ”Båda är därför satta i

⁶⁹ A.a., s. 346 f.

⁷⁰ I *Grundrisse* ”in einen Teil”./Marx uttryckssätt skiljer tydligare nödvändigt och surplusarbete./

⁷¹ I *Grundrisse* ”die Surplusarbeit”.

⁷² *Grunddragen* 129 f/ty 347.

⁷³ A.a., s. 130 (korr)/ty 347 f. (Också begreppet ”likgiltighet /Gleichgültigkeit/”, som vi åter och åter möter i *Rohentwurf*, är hämtat från Hegels *Logik*.)

⁷⁴ *Grunddragen* 130 (korr)/ty 348.

kapitalets väsen: såväl kapitalets värdeförminskning ... som dennas upphävande och upprättande av betingelserna för kapitalets värdeförmering.”⁷⁵

Så långt om den utveckling i *Rohentwurf* som handlar om realiseringsproblem och överproduktionskriser. Vi tror oss därav ha lärt två saker: Marx’ mycket diskuterade reproduktionsscheman har bara som mål att visa hur även en utvidgad reproduktion kan äga rum – inom begränsade tidsperioder med relativt oförändrad produktionsteknik och utsugningsgrad – så länge man håller sig till bestämda utbytesproportioner mellan den samhälleliga produktionens båda huvudavdelningar; det första vi har lärt är alltså att varje ”harmonisk” framställning av dessa scheman är felaktig. Och för det andra lägger man i den nämnda utvecklingen framför allt märke till hur Marx betonade motsägelsen mellan kapitalets oinskränkta drift efter värdeförmering och det kapitalistiska samhällets begränsade konsumtionsförmåga. Det är en punkt som många skriftställare ur det marxistiska lägret gick förbi eller bara såg som en bisak, fast den är nödvändig för förståelsen av Marx’ kristeori. Men det är ett tema, som vi skall befatta oss närmare med först i del VII i detta arbete.

⁷⁵ *Grundrisse* 350 f. Marx tillfogar ”Den rörelse, vari detta verkliga försiggår kan betraktas först när det reala kapitalet, d.v.s. konkurrensen o.s.v. – de verkliga reala betingelserna – betraktas.”

Kapitel 22. Cirkulationstiden och dess inflytande på värdebestämningen

Den del av *Rohentwurf* som skildrades i förra kapitlet utgjorde egentligen bara en förebådan och en tillfällig behandling av frågekomplex, som skulle få sin lösning först på ett mycket senare stadium av undersökningen, vid avslutningen av *Rohentwurf*.¹ Dess syfte var att framhäva realiseringsprocessens skrankor och svårigheter, vilka framkom redan av betraktandet av ”kapitalet i allmänhet”, men som hittills bara förelåg ”som möjligheter” och därför bara kunde upphävas ”som möjligheter”.

Men i det avsnitt av *Rohentwurf* som är ägnat åt cirkulationsprocessen handlar det framför allt om att framställa ”cirkulationssfären ... med avseende på de formbestämningar, som den frambringar”, för att på detta sätt ”visa på den vidareutveckling av kapitalets gestalt, som försiggår i denna /sfär/”.² I detta syfte måste (som i föregående avsnitt) antagas, ”att kapitalet på normalt sätt genomgår sin cirkulationsprocess”, d.v.s. att kapitalisten – hur stora svårigheter realiseringen än innebär – lyckas ”sälja den producerade varan och återförvandla de pengar som lösts ur varan till kapital”. Ett antagande som inte alls är godtyckligt, utan motsvarar det ”verkliga förloppet”, i den mån kapitalets reproduktion faktiskt äger rum.³

Undersökningen av produktionsprocessen har visat att kapitalets värdeförmering uteslutande består av tillägnande av obetalt främmande arbete, och att graden av denna värdeförmering mest exakt mäts i storleken av den merarbetstid som avpressats arbetarna. Men är det den enda betydelse som tillkommer tidsfaktorn i produktionen? Måste kanske inte den totala tid som kapitalet tillbringar i produktionsprocessen, också när den inte direkt utgör arbetstid, ses som värde- och mervärdeskapande?

Här avses skillnaden mellan själva produktionsprocessens varaktighet – produktionstiden – och å andra sidan varaktigheten av den arbetstid som är nödvändig för att framställa produkterna.⁴ Så finns t.ex. i jordbruket ”(och i större eller mindre grad i flera andra produktionsgrenar) avbrott som ges av betingelserna för själva produktionsprocessen, pauser i arbetstiden, som vid en viss tidpunkt åter måste börja på nytt för att föra processen vidare eller till dess slut; produktionsprocessens permanens sammanfaller här inte med arbetsprocessens kontinuitet.” Eller också ”kan det vara nödvändigt att produkten – efter det att den är färdig⁵ – lagras en längre tid, varvid den behöver förhållandevis lite arbete, för att överlämnas åt naturprocesserna; som t.ex. med vin”.⁶ Olika produkter kan alltså kräva samma arbetstid, medan produktionstiden ändå uppvisar betydande skillnader, vilka – eftersom de på olika sätt gestaltar olika företags omslagsperioder⁷ – måste ”kompenseras”, om lika stora kapital skall avkasta lika stora profiter. Men ”frågan hör uppenbart egentligen först till utjämningen av profitkvoten”.⁸ Marx vill dock redan här tillbakavisa föreställningen, att ”en naturlig omständighet, som hindrar⁹ kapitalet i en bestämd produktionsgren från att utbyta sig med

¹ Vi erinrar oss att Marx' ursprungliga plan förvisade behandlingen av kriserna till den sista (sjätte) boken.

² Däri säg Marx själv (*Kapitalet III*, s. 733/ty 836) uppgiften för och det egentliga innehållet i *Kapitalet II*. – (Jfr *Grundrisse*, s. 423: ”Cirkulationen, som vi ser den, är värdets förvandlingsprocess, en kvalitativ process hos värdet ... såvida nya bestämningar utvecklar sig inom denna förvandlingsprocess som sådan – i detta övergående från en bestämning till en annan.”)

³ *Kapitalet I*, s. 495 f (korr)/ty 589 f och *III*, s. 733 (korr)/ty 836.

⁴ Se *Kapitalet II*, kap. 13. – I *Rohentwurf* behandlas denna skillnad bara flyktigt – så mycket som var nödvändigt för att visa dess inflytande på kapitalets värdeförmering. Man ser också av de aktuella sidorna i manuskriptet, hur Marx först arbetade fram denna skillnad. (Så identifieras t.ex. på s. 417 produktionstiden fortfarande med arbetstiden, vilket korrigerades av den i efterhand ditsatta anmärkningen ”fel”.)

⁵ I *Grundrisse* ”is finished”.

⁶ *Grundrisse* 496.

⁷ Se nästa kapitel.

⁸ *Grundrisse* 561.

⁹ Att produktionstiden inte sammanfaller med arbetstiden kan överhuvudtaget bara ligga i naturbetingelser, som här direkt står i vägen för arbetets värdeförmering, d.v.s. för kapitalets tillägnelse av merarbete. Dessa hinder i vägen utgör naturligtvis inga advantages, utan de son point de vue, förluster.” (*Grundrisse* 562.)

en viss kvantitet arbete under samma tid som ett annat kapital i en annan produktionsgren, på något sätt skulle kunna bidra till att *förmera* dess värde. Värdet, alltså också surplusvärdet, är inte lika med den tid som produktionsfasen varar, utan med den arbetstid som har använts under denna produktionsfas, föremålgjord eller levande. Enbart den senare – och just i det förhållande vari den användes till det föremålgjorda – kan skapa mervärde, för /den är/ merarbetstid ...”¹⁰ Och just därför kan man inte säga att produktionstiden – skild från arbetstiden – spelar någon värdebildande roll.

Så mycket om tidsfaktorns betydelse, i den mån det handlar om kapitalets uppehåll i produktionsfären. Men efter fulländandet av produktionsfasen måste kapitalet hålla till i cirkulationssfären, vilket som bekant också kostar tid. Hur förhåller det sig nu med denna utgivning av tid, hur inverkar den på kapitalets värdeskapande och på dess värdeförmering?

Här skall till att börja med fasthållas: ”*Cirkulationen försiggår i tid och i rum.*” I denna mening måste man skilja mellan den ”rumsliga” eller ”reala” och den egentligt ”ekonomiska” cirkulationen. Den förstnämnda – som fysiskt för produkterna till marknaden – ”hör, ekonomiskt sett, till själva produktionsprocessen”, och kan ses ”som produkternas förvandling till *vara*”. Ty ”produkten är verkligt färdig först när den är på marknaden. Den rörelse, varigenom den kommer dit, tillhör fortfarande dess framställningskostnader.”¹¹ Transporten förändrar bara produktens ”ortsliga tillvaro”. Men det är lika mycket en ortslig rörelse, om jag hämtar metaller ur gruvorna eller för varor till deras konsumtionsort.”¹² I och med att transporten för produkten till marknaden, ”ger den den ... ett nytt bruksvärde (och detta gäller ända ner till detaljhandlaren, som väger, mäter, packar in och på så sätt ger produkten en form lämpad för konsumtion)¹³ – och detta nya bruksvärde kostar arbetstid, och är alltså också bytesvärde”¹⁴. Men från denna synpunkt konstituerar transporten ”inget särskilt fall” i motsats till den omedelbara produktionen – även om transportindustrin förvisso skiljer sig från andra sfärer vari det produktiva kapitalet anläggs genom att ”den framstår som en produktionsprocess’ fortsättning *inom* cirkulationsprocessen och *för* cirkulationsprocessen”¹⁵.

Till skillnad från den ”reala” cirkulationen, som för produkterna till den ort där de skall konsumeras och först därigenom gör dem till varor, är den egentligt ”ekonomiska” cirkulationen bara en ”kvalitativ process för värdet”, den ”formförändring, som värdet genomlöper genom skilda faser”.¹⁶ Även denna cirkulation tar tid i anspråk – nämligen ”tid, som det med nödvändighet kostar att förvandla varan till pengar och pengarna åter till vara”.¹⁷ Men kommer det inte just därigenom in ”ett moment av värdebestämning, som är oavhängigt arbetet, inte utgår från det, utan som härrör från själva cirkulationen?”¹⁸

Förvisso, svarar Marx. ”I den mån produktionens återupprepande beror på försäljningen av färdiga produkter”, på ”förvandling av vara till pengar och återförvandling av pengar till produktionsbetingelser”, och i den mån uppehållet i cirkulationssfären utgör en nödvändig del av kapitalets lev-

¹⁰ A.a., s. 561.

¹¹ A.a., s. 432 f.

¹² A.a., s. 422. – ”Om man tänker sig att samma kapital är producerande och transporterande, så hör båda akterna till den omedelbara produktionen, och cirkulationen ... skulle börja först när den /produkten/ hade förts till sin bestämmelseort.” (A.a.)

¹³ Samma ståndpunkt företräder Marx också i *Kapitalet* (kap. 6/III i II. och kap. 17 i III. boken).

¹⁴ *Grundrisse* 528 f. – ”Så snart som” den transporterade ”varan har anlänt till sin bestämmelseort har den förändring försvunnit som skett med dess bruksvärde och den kommer sedan blott till uttryck i dess förhöjda bytesvärde, i varans fördyring. Fastän nu det reala arbetet här inte efterlämnat något spår på bruksvärdet, är det ändå förverkligat i denna materiella produkts bytesvärde, och sålunda gäller för denna industri som för de andra sfärerna inom den materiella produktionen, att arbetet förkroppsligas i varan ...” (*Teorier* I, s. 215 f/ty 388.)

¹⁵ *Kapitalet II*, s. 138 (korr)/ty 153.

¹⁶ *Grundrisse* 423 och 520.

¹⁷ A.a., s. 518.

¹⁸ A.a., s. 418.

nadslopp, beror det naturligtvis på cirkulationens hastighet, den *tid*, under vilken den tillryggeläggs, hur många produkter som kan produceras under en viss tidsrymd, hur ofta kapitalet kan värdeförmera sig under en viss tidsrymd, kan reproducera sitt värde och mångfaldiga det". Detta "är uppenbarligen en betingelse, som inte är direkt satt av själva produktionsprocessen".¹⁹ Så är det redan vid första påseendet klart, att när t.ex. ett kapital av låt oss säga 100 Taler gör fyra omlopp per år och varje gång inbringar 5 % vinst, så är detta (bortsett från den möjliga ackumuleringen) detsamma "som om ett kapital med 4 gånger större massa med samma procentsats ... skulle göra ett omlopp om året; varje gång 20 Taler". (I *Grundrisse*: 20 %.) "Omloppshastigheten ersätter alltså kapitalets *massa* – om övriga produktionsbetingelser hålls konstanta."²⁰ I denna mening liknar "kapitalets snabbare omlopp under en viss tidsperiod ... de tätare skördarna under det naturliga året i sydligare länder, jämfört med nordliga".²¹ Cirkulationshastigheten är alltså av största vikt för kapitalet, eftersom produktionsprocessens hastighet uppenbarligen beror på denna, och följaktligen "om inte värdet" självt, "så till en viss grad värdets massa".²²

Men i vilken mening inverkar här cirkulationstiden på värdebestämningen? Vi återvänder till exemplet med skörden. Vi talar om länder, där det gynnsamma klimatet möjliggör fler skördar. Men tillåter t.ex. "de reala betingelserna för veteproduktion i ett visst land bara en skörd, så kan ingen cirkulationshastighet göra två skördar möjliga här." Om däremot i ett land med bara en skörd "cirkulationen hämmas, om förpaktaren inte kan sälja sitt vete tillräckligt tidigt ... så skulle produktionen försenas", och därmed skulle också behållningen av den enda skörden vara i fara.²³ D.v.s. att det högsta som cirkulationens påskyndande kan medföra, är att minska de hinder för kapitalets reproduktion som ligger i själva kapitalets natur. Kapitalets cirkulationstid är ju inget annat än den tid det värdeförminskas²⁴; om den första förkortas, så förkortas även den andra. Men därav kan man inte sluta sig till att kapitalets värdeförmering därigenom blir större, utan bara att dess värdeförminskning blir mindre!

"Skillnaden visar sig helt enkelt i följande: Om totaliteten av den arbetstid som kapitalet kommanderar över, sätts till ett maximum, låt oss säga det oändliga ∞ , så att den nödvändiga arbetstiden bildar en oändligt liten och merarbetstiden en oändligt stor del av detta, så skulle detta vara maximum för kapitalets värdeförmering, och detta är den tendens som det strävar efter. Om å andra sidan kapitalets cirkulationstid sattes = 0, och de olika stegen i dess förvandling gick lika snabbt i realiteten som i tanken, så skulle det likaledes vara det maximala antalet gånger som produktionsprocessen skulle kunna upprepas, alltså /det maximala/ antalet värdeförmeringsprocesser för kapitalet under en bestämd tidsrymd. Upprepningen av produktionsprocessen skulle bara begränsas av den tid, som den själv varar, /den tid/ som förflyter, för att förvandla råmaterialet till produkt." Var däremot "antingen merarbetstiden eller den nödvändiga arbetstiden = 0, d.v.s. om den nödvändiga arbetstiden absorberar all tid, eller om produktionen kunde försiggå utan arbete, så skulle varken värde eller kapital eller värdeskapande existera".²⁵ "Det är därför klart, att cirkulationstiden absolut sett är ett avdrag från den maximala värdeförmeringen, är < den absoluta värdeförmeringen. Det är ... omöjligt att någon cirkulationshastighet eller någon förkortning av cirkulationstiden skulle skapa en värdeförmering > den värdeförmering som är satt av själva produktionsfasen. Det maximum som cirkulationshastigheten skulle kunna åstadkomma, om den steg till ∞ , skulle vara att sätta cirkulationstiden = 0, d.v.s. att upphäva sig själv. Den kan alltså inte vara ett positivt värdeskapande element, eftersom dess upphävande – cirkulation utan cirkulationstid – är

¹⁹ A.a., s. 436.

²⁰ A.a., s. 417 f. (Jfr not 11 i kapitel 7 /ty s.176.)

²¹ A.a., s. 418.

²² A.a., s. 436.

²³ A.a., s. 443.

²⁴ Jfr början av förra kap. – "Liksom kornet när det ligger som frö i jorden förlorar sitt omedelbara bruksvärde, värdeförminskas som omedelbart bruksvärde, så värdeförminskas kapitalet från produktionsprocessens fullbordan fram till sin återförvandling till pengar och därifrån åter till kapital." (*Grundrisse* 418.)

²⁵ A.a., s. 437.

värdet förmeringens maximum; /och/ dess negation = den högsta positionen för kapitalets produktivitet.”²⁶ Cirkulationstiden kan snarare bara öva inflytande på värdeskapandet och kapitalets värdet förmering i negativ riktning, för genom dess påskyndande eller fördröjande förkortas eller förlängs bara den tid, under vilken kapitalet inte kan använda något produktivt arbete och inte kan värdet förmera sig.²⁷ ”Sett från denna sida, fogar cirkulationstiden inget till värdet ... uppträder inte som värdesättande tid bredvid arbetstiden.”²⁸

Men hur står det till med cirkulationskostnaderna, med de utgifter för levande eller föremålsgjort arbete, som framgår ”av genomlöpanheten av de olika ekonomiska momenten som sådana”? Här gäller ”den allmänna lagen ... att *alla cirkulationskostnader, som bara härstammar från varans formförändring, tillför inte varan något värde*. De är blott kostnader för att realisera värdet eller för att omvandla det från en form till en annan. Det kapital som har utlagts för dessa kostnader (inklusive det arbete som det kommanderar) hör till den kapitalistiska produktionens faux frais /falska kostnader/. Ersättningen för dessa måste komma från merprodukten och utgör, när vi betraktar hela kapitalistklassen, ett avdrag från mervärdet eller merprodukten, precis som för arbetaren den tid som han behöver för att köpa livsmedel, är förlorad tid.”²⁹

Rohentwurf åskådliggör detta med följande exempel: ”Om av två individer var och en själv producerade sina produkter, men deras arbete vilade på arbetsdelning, så att de utbytte mellan varandra och deras produkters värdet förmering ... var avhängigt av detta utbyte, så skulle uppenbarligen den tid, som utbytet kostade dem, t.ex. det ömsesidiga köpslåendet, beräkandet, innan de var överens om köpet, varken tillfoga deras produkter eller dessas bytesvärde det minsta.³⁰ Om A gentemot B gör gällande, att utbytet tar bort så och så mycket tid för honom, så gör B detsamma gällande gentemot A. Var och en av dem förlorar under utbytet lika mycket tid som den andre. Utbytestiden är gemensam för dem. Om A begärde 10 Taler för produkten – dess ekvivalent – och 10 Taler för den tid som det kostat honom att erhålla de 10 Talerna av B, så skulle B förklara honom mogen för dårhuset.” För den tidsförlust, som båda drabbas av under utbytesoperationen, härstammar helt enkelt från ”arbetsdelningen och nödvändigheten av utbytet”³¹ och måste därför framstå som ett avdrag från deras produktiva verksamhet. (”Om A producerat allt själv, så skulle han inte förlora någon del av sin tid på att utbyta med B eller på att förvandla sin produkt till pengar och pengarna åter till vara.”) Men om producenterna skulle finna ”att de sparade tid om de sköt in en tredje person C som förmedlare mellan sig, som konsumerade sin tid i denna cirkulationsprocess”, (det skulle vara naturligt, om inte bara A och B, utan ett större antal producenter gjorde detsamma), då ”måste var och en av dem ... lämna en del av sin produkt till C. Det som de skulle kunna vinna på detta, skulle bara vara en *större eller mindre förlust*.”³² De egentliga cirkulationskostnaderna kan alltså, avslutar Marx, ”aldrig formera värdet”, de ”kan inte upplösas i produktivt arbete”. De är varuproduktionens faux frais /falska kostnader/, och är som sådana oskiljaktiga från det kapitalistiska produktionssättet.³³ I denna mening skall också ”köpmannaverksamheten och ännu mer³⁴ det egentliga penninghandlandet” uppfattas. I den mån de minskar utbyteskostnaderna genom sitt mellankommande, ”tillfogar de produktionen /något/, inte genom att de *skapar värde*, utan genom att *förminska negationen av det skapande värdet* ...

²⁶ A.a., s. 523 f.

²⁷ Jfr *Kapitalet II*, s. 115 f (korr)/ty 128.

²⁸ *Grundrisse* 519.

²⁹ *Kapitalet II*, s. 235 (korr)/ty 150.

³⁰ ”Om varuägarna ... inte är kapitalister utan självständiga, omedelbara producenter, så är den tid som de använder för inköp och försäljning ett avdrag från deras arbetstid, och de har därför alltid (under både forntiden och medeltiden) sökt att förlägga dylik verksamhet till helgdagarna.” (A.a., s. 120 (korr)/ty 132.)

³¹ Marx preciserar senare sin tankegång: ”Det är därför felaktigt när J. St. Mill betraktar cirkulationskostnaderna som det nödvändiga priset för arbetsdelning. De är bara kostnader för en naturvuxen arbetsdelning som inte vilar på gemensamt ägande utan på privatägande.” (*Grundrisse* 526.)

³² A.a., s. 518 f och 526.

³³ A.a., s. 518 och 527.

³⁴ I *Grundrisse*: ”still more”.

Om de gör det möjligt för producenterna att skapa mer värde än de skulle kunna göra utan denna arbetsdelning, och så mycket mer att det finns ett surplus kvar efter betalningen av dessa funktioner, då har de faktiskt formerat produktionen. Men då är värdena inte formerade för att cirkulationsoperationerna har skapat värde, utan för att de har absorberat mindre värde än de hade gjort i annat fall. Men de är en nödvändig betingelse för kapitalets produktion.”³⁵

Men hur förhåller det sig med den tid som kapitalisten själv förlorar under utbytet? Skall den inte betraktas som ”arbetstid” och därför som ”värdeskapande”? Ingalunda, för ”kapitalist” – d.v.s. kapitalets representant, personifierat kapital – är han bara när han förhåller sig till arbetet som främmande arbete och tillägnar och sätter främmande arbete” ... Det faktum ”att arbetaren måste arbeta merarbete är identiskt med att kapitalisten inte behöver arbeta, och hans tid på det viset är satt som ickearbetstid; att han inte heller arbetar den *nödvändiga* tiden. Arbetaren måste arbeta mertid för att få föremåls göra ... den arbetstid som är nödvändig för hans reproduktion. Å andra sidan är därför även kapitalistens nödvändiga arbetstid *fri* tid, tid som inte krävs för den omedelbara subsistensen.” Och just därför, säger Marx, ”angår oss, ekonomiskt betraktat”, den tid som kapitalisten använder för utbytet av de varor som han producerat, ”lika mycket som den tid som han tillbringar med sin Lorette”.³⁶ ”Om time is money, så är det från kapitalets ståndpunkt bara den främmande arbetstiden, som i ordets egentliga mening³⁷ är kapitalets money.” Cirkulationstiden ”avbryter den tid under vilken kapitalet kan tillägna sig den främmande arbetstiden – och det är klart, att denna relativa värdeförminskning av kapitalet inte kan tillföra något till dess värdeförmering, utan bara kan dra av från denna; i den mån cirkulationen kostar kapitalet objektiverad främmande arbetstid, värde. (Till exempel för att det måste betala någon annan som övertar denna funktion.) I båda fallen kommer cirkulationstiden bara i betraktande i den mån den är upphävningen, negationen av främmande arbetstid”,³⁸ och i båda fallen visar den sig som skranka för kapitalets produktivitet och som ett avdrag från merarbetstiden och från mervärdet.

Men utjämnas inte de skillnader i värdeförmeringen, som för olika kapital blir följden av deras cirkulationstidens olikhet – så som den i början av detta kapitel nämnda skillnaden mellan produktionstid och arbetstid – av den allmänna profittkvoten?³⁹ Förvisso. ”Så länge kapitalet förblir fixerat i den färdiga produktens gestalt, kan det inte vara verksamt som kapital, är det *negerat* kapital ... Detta framstår alltså som förlust för kapitalet, som relativ förlust av dess värde, för dess värde består just i värdeförmeringsprocessen ... Tänker vi oss nu *många* kapital i skilda verksamhetsgrenar, som alla är *nödvändiga* (vilket skulle visa sig i att om kapitalet i massor utvandrade från en verksamhetsgren, så skulle utbudet av produkter inom denna gren sjunka under efterfrågan, /och/ därför skulle marknadspriset stiga över det naturliga”, d.v.s. över produktionspriset), ”och en verksamhetsgren t.ex. krävde att kapitalet a kvarstannar längre i värdeförminskningens form, d.v.s. att den tid, under vilken den tillryggalägger cirkulationens olika faser, skulle vara längre än i alla andra verksamhetsgrenar – så skulle detta kapital a betrakta detta mindre nyvärde som det skulle kunna skapa, som positiv förlust, som om det hade så mycket mer utlägg för att producera samma värde. Det skulle därför kräva⁴⁰ ett förhållandevis högre

³⁵ A.a., s. 527.

³⁶ Senare i texten: ”Annars kunde man inbilla sig att kapitalisten skulle kunna kompensera sig för den tid under vilken han inte tjänar pengar som lönarbetare åt en annan kapitalist ...” (s. 528.)

³⁷ I *Grundrisse*: ”im eigentlichsten Worte”.

³⁸ A.a., s. 527 f.

³⁹ Marx kommer på flera ställen i *Rohentwurf* in på frågan om den allmänna profittkvoten (eller genomsnittprofittkvoten) fast detta tema, som vi redan vet, enligt den ursprungliga uppbyggnadsplanen inte hörde till betraktandet av ”kapitalet i allmänhet” utan av de ”många kapitalen”. Det är därför ingen tillfällighet att genomsnittprofittkvoten i Marx’ slutgiltiga verk behandlas först i bok III, där framställningen alltmer närmar sig kapitalets konkreta gestaltningar, d.v.s. konkurrensens sfär. (Se även kap. 25 i detta arbete.)

⁴⁰ I *Grundrisse*: ”chargieren”.

bytesvärde för sina produkter än de andra kapitalen, för att erhålla samma vinstkvot. Men detta skulle faktiskt⁴¹ bara ske genom att förlusten fördelades på de andra kapitalen ...”

”Ingenting är därför mer absurt än att dra slutsatsen att eftersom kapitalet låter sig gottgöras för sin *exceptionella* cirkulationstid ... så kan nu kapitalen tillsammans, *kapitalet*, göra något ur ingenting, göra ett plus av ett minus – plus-mervärde av minus-merarbetstid eller minus-mervärde ... Det sätt varpå kapitalen bl.a. beräknar sin proportionella andel av *mervärdet* – inte genom den merarbetstid som de sätter i verket, utan också efter den tid, *som deras kapital som sådant har arbetat*, d.v.s. har legat i träda, befunnit sig i värdeförminskningsfasen – ändrar naturligtvis inte det minsta på mervärdets summa, som de skall dela mellan sig. Själva denna summa kan inte växa genom att den är mindre än den skulle vara om kapital a hade skapat mervärde i stället för att ligga i träda ... Kapitalet a får bara gottgörelse för att det *legat i träda* i den mån trädan med nödvändighet framgår av betingelserna för denna särskilda produktionsgren, och därför med avseende på kapitalet överhuvudtaget framstår som försvårande av värdeförmeringen, som en *nödvändig skranka* för dess värdeförmering överhuvud.”⁴²

Och på ett annat ställe i *Rohentwurf* heter det: ”Om man tänker sig Ett Kapital, eller betraktar ett lands olika kapital som Ett Kapital (Nationalkapitalet), skilt från andra länders kapital⁴³, så är det klart, att den tid som detta kapital inte verkar som produktivt kapital, d.v.s. inte sätter något mervärde, går bort från den värdeförmeringstid som står till disposition för kapitalet. Den framträder ... som negation inte av den verkligt satta värdeförmeringstiden, utan av den *möjliga* värdeförmeringstiden, d.v.s. möjlig, om cirkulationstiden = 0. Det är nu klart, att det nationella kapitalet inte kan betrakta den tid, under vilken det inte mångfaldigar sig, som tid under vilken det mångfaldigar sig – lika lite som en isolerad bonde kan betrakta den tid under vilken han inte kan skörda, inte kan så, överhuvudtaget när hans arbete är avbrutet, som tid som berikar honom.” Att kapitalet sedan nödvändigtvis ”betraktar sig som oavhängigt av arbetet, av sitt absorberande av arbete, som produktivt, som fruktbarande”, att det ”föreställer sig att det alltid är fruktbart och räknar sin cirkulationstid som värdeskapande tid – är en helt annan sak.”⁴⁴ Men hur detta sken uppstår och måste uppstå kommer att visa sig först vid betraktandet av den ”sekundära värdeförmeringsprocessen”, d.v.s. av profiten och den allmänna profitkvoten.⁴⁵

Till slut ännu en anmärkning. Det som har sagts i detta kapitel kan naturligtvis också användas när det gäller pengarna och penningcirkulationen. ”Pengarna själva”, läser vi i *Rohentwurf*, ”i den mån de består av ädla metaller, eller deras produktion överhuvudtaget – som till och med vid papperscirkulation – medför omkostnader, i den mån de själva kostar arbetstid, tillfogar inte de utbytta föremålen – bytesvärdena – något värde; utan dess omkostnader är avdrag från dessa värden, avdrag som i proportionella delar måste bäras av de utbytande.”⁴⁶ Och på ett annat ställe: ”Pengarna betraktade från båda sidor, som de förekommer i kapitalets cirkulation såväl som cirkulationsmedel som kapitalets realiserade värde, tillhör cirkulationskostnaderna såtillvida som de själva är arbetstid, som används för att å ena sidan förkorta cirkulationstiden och å andra sidan representera ett kvalitativt moment hos cirkulationen – kapitalets återförvandling till för sig själv varande värde. I inget av dessa avseenden formerar de värdet. Från den ena sidan är de en kostbar, arbetstidskrävande form att representera värdet, alltså /en/ form som avdrages från mervärdet. Från den andra sidan kan de betraktas som en maskin som sparar cirkulationstid och på så sätt frigör tid för produktionen. Men i den mån de själva som sådana maskiner kostar arbete och är en produkt av arbete, så representerar de gentemot kapitalet *produktionens faux frais*. De figurerar bland cirkulationskostnaderna.” Därav kapitalets strävanden att ”upphäva dem i deras nedärvda, omedel-

⁴¹ I *Grundrisse*: ”in fact”.

⁴² *Grundrisse* s. 444-446.

⁴³ Jfr s. 52-56/ty 65-69 i detta arbete.

⁴⁴ I *Grundrisse*: ”ist quite another thing”. (*Grundrisse* 554 f.) – Jfr *Kapitalet II*, s. 115 (korr)/ty 128: ”Men vad den politiska ekonomin ser, är det som framträder, nämligen omloppstidens inverkan på kapitalets värdeförmeringsprocess överhuvud. Den uppfattar denna negativa inverkan som positiv, emedan följderna är positiva.”

⁴⁵ Se kap. 25 i detta arbete.

⁴⁶ *Grundrisse* 519.

bara realitet och förvandla dem till något rent *ideellt*, något som enbart är *satt*, och likaledes upphävt, av kapitalet.”⁴⁷ Varför dessa tendenser inte kan slå igenom fullständigt har vi sett av Marx-citaten i kapitel 9, och vi återkommer till det också i kapitlet om ränta och profit.⁴⁸

⁴⁷ A.a., s. 563. – Något längre fram i texten: ”Upphävande av pengarna i deras omedelbara form framstår som ett krav från den penningcirkulation som blivit ett moment i kapitalcirkulationen; emedan de i sin omedelbart förutsatta form är en skranka för kapitalets cirkulation. Cirkulation utan cirkulationstid är kapitalets tendens; därför också sättande av instrument, som bara tjänar till att förkorta cirkulationstiden, i formbestämningar som blott är satta av kapitalet ...” (A.a., s. 563 f.)

⁴⁸ Se kap. 27 i detta arbete.

Kapitel 23. Kapitalomslaget och omslagstiden. Den kapitalistiska produktionens kontinuitet och delning av kapitalet i portioner

Vi har redan flera gånger framhävt att kapitalets levnadslöpp inte alls inskränker sig till den egentliga produktionsprocessen, utan i lika hög grad innesluter dess cirkulationsprocess. ”De bildar de två stora avdelningarna av dess rörelse, vilken framträder som totaliteten av dessa två processer. Å ena sidan finns arbetstiden och å andra sidan finns cirkulationstiden. Och hela rörelsen framträder som enhet av arbetstid och cirkulationstid, som enhet av produktion och cirkulation. Själva denna enhet är rörelse, process. Kapitalet framträder som denna processerande enhet av produktion och cirkulation, en enhet som kan betraktas såväl som helheten av dess produktionsprocess som ett bestämt förlopp ... även i sig själv återvändande rörelse.”¹

Med andra ord: Kapitalets kretslopp – varmed vi menar kapitalets rörelse genom sina olika faser (från utlägget av kapitalvärdet fram till dess återvändande) – kan betraktas från två synpunkter: antingen som ett enskildgjort, i sig avslutat förlopp, eller som samma kretslopp i dess periodicitet, i dess ständiga upprepning. Marx använder båda synsätten i *Kapitalet II*. Det första i I. avdelningen av bok II, där det gällde för Marx att undersöka de ”former, som kapitalet ständigt antar och avlägger under sitt kretslopp” och ”de olika formerna för detta kretslopp”.² (Här kan den omständigheten att kapitalkretsloppet ständigt upprepar sig, inte tillföra analysen något väsentligt.) Helt annorlunda i den följande II. avdelningen av bok II, där Marx vill visa hur varje industriellt kapital ”inom detta flöde och denna succession av former samtidigt, om också i växlande omfattning,” uppträder i form av produktivt kapital, penningkapital och varukapital, varvid dessa former ”inte bara byter av varandra, utan olika delar av det totala kapitalvärdet ständigt befinner sig och fungerar bredvid varandra i dessa olika tillstånd”.³ Vilket bara kunde framställas om kapitalkretsloppet inte betraktades som en avskild avdelning utan som helheten av det processerande kapitalvärdets rörelse.

I andra boken läser vi också: ”Kapitalets kretslopp, inte bestämt som ett enskildgjort förlopp utan som en periodisk process, kallas dess omslag. Detta omslags varaktighet är given av summan av dess produktionstid och dess omloppstid. Denna tidssumma utgör kapitalets omslagstid. Den mäter därför mellanrummet mellan en kretsloppsperiod för det samlade kapitalvärdet och nästa; periodiciteten i kapitalets levnadslöpp, eller om man så vill, den tid /under vilken/ samma kapitalvärde förnyas, upprepar sin värdeförmerings- resp. produktionsprocess.”⁴

Vilken betydelse har nu kapitalomslaget i den kapitalistiska ekonomins kretsloppsprocess?

Vikten av denna fråga kommer särskilt att visa sig vid vår fortsatta undersökning, när vi kommer till framställningen av det fasta och det cirkulerande kapitalets specifika omslagssätt⁵ och vidare till en närmare bestämning av genomsnittsprofitkvoten⁶. Här räcker det att kort rekapitulera det som till största delen framfördes i förra kapitlet.

Eftersom kapitalets omslagstid är lika med summan av dess produktionstid och dess cirkulationstid, så är det självklart att skillnaden i omslagsvaraktigheten kan härröra från båda faktorerna – alltså såväl från produktionstiden som från cirkulationstiden.

Beträffande produktionstiden skall här två omständigheter nämnas. För det första de skillnader i arbetstidens varaktighet som olika produkter fordrar för sin framställning. En produkt kan bli

¹ *Grundrisse*, s. 513 f.

² *Kapitalet II*, s. 311 /ty 353. – Här bör nämnas att just det tema som behandlas i I. avdelningen av bok II (Kapitalets formförändringar /Metamorphosen/ och deras kretslopp) – och som är så svårläst, men förvisso utgör en höjdpunkt i användningen av den dialektiska metoden – fortfarande saknas helt i *Rohentwurf* (bortsett från tillfälliga anmärkningar), vilket avsevärt försämrar framställningen av cirkulationsprocessen i *Rohentwurf*.

³ *Kapitalet II*, s. 311 (korr)/ty 353.

⁴ A.a., s. 142(korr)/ty 156 f.

⁵ Se följande kapitel.

⁶ Se kapitel 25 i detta arbete.

färdig på en vecka, en annan kanske först efter några månader – även om den dagligen använda arbetstiden i båda fallen är samma. Denna skillnad i de arbetsperioder⁷ som krävs för att framställa de båda produkterna måste naturligtvis också dra med sig en skillnad i de aktuella kapitalens omslagsperioder.⁸ Men för det andra måste här hänvisas till den för oss redan bekanta skillnaden mellan produktions- och arbetstiden. Det handlar, som vi vet, om avbrott i produktionsprocessen ”som är oberoende av arbetsprocessens längd, som betingas av produktens natur och av dess framställning”, avbrott ”under vilka arbetsföremålet måste genomgå kortvarigare eller längre naturprocesser – måste genomgå fysikaliska, kemiska, fysiologiska förändringar, under vilka arbetsprocessen är helt eller delvis vilande.”⁹ Produktionstiden är här större än arbetstiden, och det är klart att ”allt efter längden av den produktionstid som inte består av arbetstid” blir också kapitalets omslagsperiod förlängd.¹⁰ Och slutligen måste vi här nämna den delning av kapitalet i fast och cirkulerande som kommer av olikheterna i de ämnesmässiga gestalter, vari det produktiva kapitalet existerar. Denna delning gör att kapitalomslaget blir underkastat avsevärda modifieringar.

Ännu viktigare är förvisso de skillnader i omslagsperioderna som härrör från cirkulationsfasens tidsmässiga varaktighet. ”Ju snabbare cirkulationen är, ju kortare är cirkulationstiden, desto oftare kan samma kapital upprepa produktionsprocessen. I en viss cykel av kapitalomslag står alltså summan av det värde (alltså också mervärde ...) som det skapat, i ett direkt förhållande till arbetstiden och i ett omvänt till cirkulationstiden ... är totalvärdet = arbetstiden multiplicerad med antalet kapitalomslag.” Eller det värde som kapitalet skapat framträder inte längre som enbart bestämt av det arbete som använts i produktionsprocessen, ”utan av produktionsprocessens koefficienter; d.v.s. det antal som uttrycker hur ofta den upprepas under en given tidsrymd”.¹¹ Men därav följer att till och med när det gäller kapital av samma storlek, samma organiska sammansättning och samma mervärdekvot kan omslagsperiodens varaktighet vara mycket olika – att alltså i denna mening (som det heter i *Rohentwurf*) cirkulationstiden ”själv är /ett/ produktionsmoment, eller snarare framträder som produktionens gräns”.¹²

Men det som det egentligen gäller i detta kapitel är något annat – en ny motsägelse i det kapitalistiska produktionssättet som bringar cirkulationens och cirkulationstidens nödvändighet i dagen.

Man såg att kapitalet ”enligt sin natur bevarar kapitalkaraktären just bara genom att ständigt fungera som kapital i upprepade produktionsprocesser”.¹³ Därför framträder ”processens *ständiga kontinuitet*, värdets obehindrade och flytande övergång från en form till en annan ... som grundbetingelse för den produktion som grundas på kapitalet i en helt annan grad än för alla tidigare produktionsformer”.¹⁴ Naturligtvis skulle denna kontinuitet i produktionen säkras bäst om nödvändigheten av cirkulationstid överhuvud föll bort. Men det är inte möjligt, eftersom det ligger i kapitalets natur, att det faktiskt ”genomlöper cirkulationens olika faser, och inte i den meningen att det ena begreppet slår över i det andra snabbt som tanken, ögonblickligen¹⁵, utan som tillstånd som i tiden ligger efter varandra. Det /kapitalet/ måste vara förpuppat en tid, innan det kan bli en flygande fjärl. De betingelser för kapitalets produktion som framgår ur dess natur motsäger alltså sig själva.”¹⁶ I praktiken kan de (bortsett från krediten) ”bara förmedlas genom att ... kapitalet

⁷ Om vi talar om en arbetsdag, så menar vi längden av den arbetstid, under vilken arbetaren dagligen måste ge ut sin arbetskraft, måste arbeta. Om vi däremot talar om en arbetsperiod, så betyder det det antal sammanhängande arbetsdagar, som krävs i en viss industrigren för att leverera en färdig produkt. Produkten av varje arbetsdag är här bara en delprodukt, som föres vidare dag för dag, och som först vid slutet av en längre eller kortare period av arbetstid erhåller sin färdiga form, är ett färdigt bruksvärde.” (*Kapitalet II*, s. 208 f (korr)/ty 233.)

⁸ Se kap. 12 i *Kapitalets* andra bok.

⁹ A.a., s. 241.

¹⁰ A.a., s. 242.

¹¹ *Grundrisse* 520 f.

¹² A.a., s. 521.

¹³ A.a., s. 307.

¹⁴ A.a., s. 433.

¹⁵ I *Grundrisse*: ”in no time”.

¹⁶ A.a., s. 446 f.

delar sig i portioner, av vilka den ena *cirkulerar* som *färdig produkt*, /och/ den andra *reproducerar sig i produktionsprocessen*, och dessa portioner skiftar; när den ena återvänder till fas P (produktionsprocessen), så lämnar den andra denna. Denna process äger rum dagligen, liksom också med större mellanrum ... Hela kapitalet och totalvärdet är reproducerat, så snart båda portionerna har genomgått produktionsprocessen och cirkulationsprocessen, eller så snart den andra portionen på nytt träder in i cirkulationen. Därmed är utgångspunkten slutpunkt. Omslaget är därför beroende av kapitalets storlek eller snarare¹⁷ ... av dessa båda portioners totalsumma. Först när de är reproducerade är hela omslaget fullbordat; annars bara 1/2, 1/3, 1/x, allt efter storleken av den del som ständigt cirkulerar.”¹⁸

”Frågan är”, fortsätter Marx, ”hur stor del av kapitalet kan /nu/ ständigt vara verksamt i produktionen? Under hela året?” – ”Detta problem måste kunna lösas genom en mycket enkel ekvation, som vi senare skall komma tillbaka till ...”¹⁹ Men så mycket är klart. Låt oss kalla produktionstiden pt , cirkulationstiden ct , Kapitalet C . C kan inte samtidigt vara i sin produktionsfas och i sin cirkulationsfas. Om det skall fortsätta att producera medan det cirkulerar, så måste det sönderfalla i två delar, varav den ena /är/ i produktionsfasen medan den andra /är/ i cirkulationsfasen, och processens kontinuitet upprätthålls genom att när del a är satt i en bestämdhet, är del b satt i den andra. Låt den portion som alltid befinner sig i produktionen vara x . Då är $x = C - b$ (b är den del av kapitalet som befinner sig i cirkulationen). Om ct , cirkulationstiden = 0, så skulle b också = 0 och $x = C \times b$ (den del av kapitalet som befinner sig i cirkulationen): C (totalkapitalet) = ct (cirkulationstiden): pt (produktionstiden); d.v.s. i förhållandet cirkulationstid till produktionstid förhåller sig den i cirkulationen befintliga delen av kapitalet till totalkapitalet.”²⁰

Men med delningen av kapitalet i portioner uppnås bara att inte hela kapitalet måste avbryta sin produktionsprocess för cirkulationstiden, att kontinuiteten hos denna process upprätthålles. (Om inte detta var fallet, så måste kapitalvärdet till hela sin värdestorlek fungera först som penningkapital, sedan som produktivt kapital och slutligen som varukapital, då skulle produktionen försiggå ”i ryck ... i stället för kontinuerligt och förnyas bara efter tidsrymder av slumpmässig längd, allt efter om de båda stadierna i cirkulationsprocessen²¹ fullbordas fortare eller långsammare”²². Ett tillstånd som verkar uteslutet redan av den kapitalistiska produktionens tekniska grundval.) Likväl kan kapitalets delning i portioner inte förhindra att delar av kapitalet i varje kapitalistiskt företag ständigt ligger i träda och därför inte kan värdeförmera sig.²³ Därför är det en nödvändig tendens hos kapitalet att förkorta cirkulationstiden genom förbättrade kommunikationer, genom utvecklingen av kreditväsendet o.s.v. eller att /försöka/ sätta en ”cirkulation utan cirkulationstid”. En aspekt som vi skall komma tillbaka till i 27. kapitlet (Fragmentariskt om ränta och kredit).

Eftersom kapitalets omslagstid omfattar såväl dess arbetstid som dess cirkulationstid, är inget lättare än att sätta det som är den enas skuld på den andras konto, och på så sätt tillskriva kapitalet en ”mystisk källa till självförmering, en källa som är oberoende av dess produktionsprocess och där-

¹⁷ I *Grundrisse*: ”rather”.

¹⁸ A.a., s. 553. (Jfr not 164 i kapitel 2 /ty s. 72.)

¹⁹ Se 15. kapitlet i *Kapitalets* II. bok (Omslagstidens inverkan på kapitalinsatsens /-vorschuss/ storlek).

²⁰ *Grundrisse* 557 f.

²¹ Det som avses är stadierna: $P - V$ eller snarare $P \leftarrow V$ (inköp av arbetskraft och produktionsmedel) och $V' - P'$ (återförvandling av det i produktionen förstörade /formerade/ kapitalvärdet till dess ursprungliga penningform).

²² *Kapitalet II*, s. 94 (korr)/ty 105 f.

²³ ”Omslagets inverkan på produktionen av mervärde, alltså också av profit” kännetecknas kort sammanfattat ”av att omslaget fordrar en viss tid varför hela kapitalet inte samtidigt kan användas i produktionen. En del ligger hela tiden i träda, antingen i form av penningkapital, råvaror i förråd, färdigt men ännu osålt varukapital eller ännu inte förfallna fordringar. Kapitalet i aktiv produktion, som är verksamt när mervärdet frambringas och tillägnar sig detta, minskas hela tiden med denna del, och det frambringade och tillägnade mervärdet minskas ständigt i samma utsträckning.” (*Kapitalet III*, s. 64 (korr)/ty 80. – Det citerade kapitlet författades av Engels.)

för av exploateringen av arbetet, /och/ som tillflyter kapitalet ur cirkulationssfären”.²⁴ I varje fall beror illusionerna hos såväl kapitalisterna själva som hos den borgerliga ekonomin – som är fången i kapitalisternas föreställningsvärld – till stor del på denna förvirring beträffande värdets källa.

²⁴ *Kapitalet II*, s. 116 (korr)/ty 128. (Jfr *Grundrisse* 534.)

Kapitel 24. Det fasta och det cirkulerande (rörliga) kapitalets formbestämningar

1.

I sitt förord till *Kapitalet III* hänvisar Engels till den utbredda missuppfattningen att Marx ”ville definiera där han utvecklar⁰” och att man överhuvud ”hos Marx får leta efter fixa och färdiga, en gång för alla giltiga definitioner”. ”Det är ju självklart, att när fenomen och deras ömsesidiga samband inte uppfattas som fasta utan som föränderliga, är också deras tankeavbildningar, begreppen, på liknande sätt underkastade förändringar och ombildningar. Man inkapslar dem då inte i stela definitioner utan utvecklar dem i deras historiska resp. logiska utvecklingsprocess.”¹

Hur riktig denna anmärkning är, kan man kanske bäst och åskådligast se av Marx’ undersökning av den begreppsliga skillnaden mellan det fasta och det cirkulerande kapitalet.

I kapitalets produktionsprocess gällde det framför allt dess värdeförmering – men för denna var enbart skillnaden mellan det föremålsgjorda och det levande arbetet av betydelse. Enbart genom det senare kunde kapitalets värde inte bara bevaras, utan också förstoras. Därför var också analysen begränsad till den för värdeförmeringen avgörande skillnaden mellan det konstanta och det variabla kapitalet.²

Värdeförmeringen utgör emellertid bara en etapp i kapitalets levnadslopp. Betraktad i sin helhet består den kapitalistiska produktionen snarare av en ständig växling mellan dess produktions- och dess cirkulationsfas, den är /en/ enhet av produktion och cirkulation. ”Denna enhet är själv rörelse, process”, och rörelsens subjekt är kapitalet – det ”över denna rörelsens olika faser övergripande, sig däri bevarande och mångfaldigande värdet”.³ ”Övergången från ett moment till det andra framträder som en särskild process, men var och en av dessa processer är övergången till den andra. Kapitalet är alltså satt som processerande värde, som i varje moment är kapital ... som *cirkulerande kapital*⁴ – kapital i varje moment och i ett kretslopp /kreislaufend/ från den ena bestämningen till den andra.” I detta avseende är ”allt kapital ... ursprungligen cirkulerande kapital, produkt av cirkulationen såväl som producerande cirkulationen ...”⁵ Det ”cirkulerande kapitalet” ”är därför närmast inte en *särskild* form för kapitalet, utan det är kapitalet ... som subjekt i den beskrivna rörelse, som kapitalet självt är som sin egen värdeförmeringsprocess”.⁶

Men kapitalet är inte bara enhet av produktion och cirkulation, utan ”också *skillnaden, åtskiljandet* mellan dem, och just /deras/ skiljande från varandra i tid och rum”. När kapitalet ”som cirkulationens⁷ helhet är *cirkulerande kapital*, övergången från en fas till en annan, så är det lika mycket i varje fas satt i en bestämdhet, som det är bundet i en särskild gestalt, som är negationen av dess gestalt som hela rörelsens subjekt ... Icke-cirkulerande kapital, *fast kapital*, egentligen *fixerat kapital* – fixerat i en av de bestämdheter, faser, som det måste genomlöpa.” Så länge kapitalet nämligen ”dröjer i en av dessa faser, så framträder fasen själv inte som en flytande övergång (och

⁰ I svenska översättningen kallas entwickeln för analysera.

¹ *Kapitalet III*, s. 14 (korr)/ty 20. – Jfr kapitel 11 i *Kapitalet II*, som handlar om ”Teorier om fast och cirkulerande /sv övers: rörligt/ kapital”, s. 204 (korr)/ty 228: Här handlar det inte om definitioner, under vilka tingen subsumeras, utan om bestämda funktioner, som uttrycks i bestämda kategorier.”

² ”Vi har här delat kapitalet i konstant och variabelt värde; detta är alltid riktigt när det betraktas inom produktionsfasen, d.v.s. i sin omedelbara värdeförmeringsprocess.” (*Grundrisse*, s. 542.)

³ A.a., s. 514.

⁴ Marx använder här och i det följande uttrycket ”capital circulant”. (Den bästa översättningen av detta uttryck, som det här används av Marx – alltså till skillnad från ”cirkulerande” eller ”rörligt” kapital i vanlig mening – skulle kanske vara ”kretsande /kreisende/” eller ”kretslöpande /kreislaufende/” kapital. – Jfr *Kapitalet II*, s. 141/ty 155: ”... die Rückkehr des kreisenden Kapitalwerts”, sv övers: ”att kapitalvärdet återvänder”.)

⁵ *Grundrisse* 435. – Jfr *Kapitalet II*, s. 144 (korr)/ty 159: ”När allt kommer omkring, befinner sig hela kapitalvärdet i oavbruten cirkulation, och i denna mening är alltså allt kapital cirkulerande kapital.”

⁶ *Grundrisse* 514.

⁷ ”Cirkulation” skall här förstås som kapitalets rörelse genom alla dess faser. (Jfr *Grundrisse* 416: ”Om vi nu betraktar cirkulationen eller kapitalets omlopp som helhet...”)

varje fas har sin varaktighet), kapitalet är inte cirkulerande utan fixerat. Så länge det dröjer i produktionsprocessen är det inte cirkulationsdugligt och potentiellt upphävt som värde /entwertet/. Så länge det dröjer i cirkulationen är det inte produktionsdugligt, inte mervärdesättande, det processerar inte som kapital. Så länge det inte kan kastas ut på marknaden, är det fixerat som produkt ... så länge det måste förbli på marknaden är det fixerat som vara. Slutligen, om produktionsbetingelserna förblir i sin form av betingelser och inte ingår i produktionsprocessen, så är det åter fixerat och upphävt som värde /entwertet/. Kapitalet som det subjekt som genomlöper alla faser, som den enhet som rör sig, som processerande enhet av cirkulation och produktion, är *cirkulerande* kapital; kapitalet som bundet i var och en av dessa faser, som satt i sina *skillnader*, är fixerat kapital, *engagerat* kapital. Som cirkulerande kapital fixerar det sig, och som fixerat kapital cirkulerar det.” Skiljandet mellan cirkulerande och fast kapital är därför ”till att börja med inget annat ... än kapitalet självt, satt i båda bestämningarna, ibland som processens enhet, ibland som en särskild fas av denna ...”⁸ Och båda aspekterna är heltigenom reella – eftersom kapitalet lika mycket utgör /en/ enhet av produktion och cirkulation som deras skiljande, och såväl kontinuiteten som brytandet av denna kontinuitet ligger ”i kapitalets bestämning som cirkulerande, processerande”.⁹

Så mycket om det ”cirkulerande” (kretsande) och det ”fixerade” kapitalets begrepp som de framgår av undersökningen av kapitalets totalrörelse. Det är klart att det här ännu inte rör sig om ”två särskilda sorters kapital”, utan om ”olika *formella bestämningar av samma kapital*.”¹⁰ ”Samma kapital framträder ... alltid under båda betingelserna, vilket kommer till uttryck i att en del av det framträder i den ena och en annan i den andra, en del som fastliggande, en annan som cirkulerande; cirkulerande här inte i den meningen att det skulle befinna sig i den *egentliga cirkulationsfasen* till skillnad från *produktionsfasen*, men däremot att i den fas där det befinner sig, befinner det sig som /i en/ *flytande* fas, som /i en/ processerande fas som för över till en annan; det är inte fastlåst i någon /fas/ som sådan och på så sätt försenad i sin totalprocess. Till exempel: Industriägaren använder bara en del av det kapital som han disponerar ... i produktionen, därför att en annan /del/ behöver en viss tid innan den återvänder från cirkulationen. Den i produktionen processerande delen är då den cirkulerande, den som befinner sig i cirkulationen den fixerade ... Förvisso inträder än den ena, än den andra delen i denna bestämning ... men hans totalkapital är ständigt satt i båda bestämningarna.”

Men: ”Eftersom denna gräns, som framkommer ur själva värdeförmeringsprocessens natur ... växlar med omständigheterna, och kapitalet mer eller mindre kan närma sig sin adekvata bestämning som cirkulerande; och uppdelningen i dessa båda bestämningar ... motsäger kapitalets tendens till största möjliga värdeförmering, /så/ uppfinner det inrättningar¹¹, för att förkorta den fas under vilken det är fixerat; å andra sidan *växlar* de båda betingelserna i stället för att samtidigt finnas vid sidan av varandra. Under en period framträder processen som heltigenom rörlig – den period under vilken kapitalet värdeförmeras till det yttersta; under en annan, en reaktion på den första, förekommer det andra momentet så mycket våldsammare – de perioder då kapitalet värdeförminskas till det yttersta och produktionsprocessen avstannar. De moment, då båda bestämningarna framträder bredvid varandra, utgör själva bara mellanperioder mellan dessa våldsamma övergångar och omslag.” Marx anmärker därför: ”Det är mycket viktigt att fatta dessa bestämningar av cirkulerande och fixerat kapital som *formbestämningar* av kapitalet överhuvud, då en mängd företeelser i den borgerliga ekonomin – perioderna i den ekonomiska cykeln ... verkan av en ny efterfrågan, till och med nya guld- och silverproducerande länders inverkan på den allmänna produktionen – /annars är/ obegripliga.”¹² Ty ”det tjänar ingenting till att tala om stimulans från det australiska guldets eller en nyupptäckt marknad. Om det inte låg i kapitalets natur att aldrig vara fullt syssel-

⁸ A.a., s. 514 f. – En återklang av denna utläggning finner man i *Kapitalet II*, s. 48/ty 56.

⁹ *Grundrisse* 555.

¹⁰ A.a., s. 515.

¹¹ *Grundrisse*: ”contrivances”.

¹² A.a., s. 516 f.

satt, d.v.s. alltid vara partiellt fixerat, vara värdeupphävt /entwertet/, improduktivt, så skulle inte någon stimulans kunna driva det till större produktion.”¹³

2.

Den anförda distinktionen (mellan ”fixerat” och ”cirkulerande” kapital) räcker emellertid inte när vi vänder oss till den egentliga cirkulationsprocessen, kapitalets rörelse utanför produktionsfasen. Här visar det sig nämligen att kapitalets olika beståndsdelar cirkulerar på olika sätt, och därför också uppvisar olika omslagstider. Således lämnar arbetsmedlet (maskinerna o.s.v.) aldrig produktionsstället (förblir alltså ”fixerat” där) och bara dess värde cirkulerar, i det att det successivt och styckvis överförs på produkten. Men de övriga produktionsmedlen (rå- och hjälpämnen¹⁴) cirkulerar på ett helt annat sätt, liksom det variabla kapital, som har lagts ut på inköp av arbetskraft. Genom dessa olika cirkulationssätt får den första faktorn formen ”fast” kapital, de övriga /far/ formen ”cirkulerande” eller ”rörligt” kapital. Medan fast och cirkulerande kapital alltså hittills framträtt för oss ”blott som kapitalets olika övergående bestämningar”, som samma kapitals växlande former i sitt omslags olika faser, ”/så/ stelnar de nu och blir särskilda existenssätt för kapitalet”, /de blir/ två särskilda arter av kapital. Om man nämligen nu ”betraktar ... ett kapital i en bestämd produktionsgren, framträder det /som/ delat i dessa två portioner eller upplöses det i /en/ bestämd proportion i dessa två arter av kapital”.¹⁵ ”Att vara fast eller cirkulerande framstår som en *särskild* bestämdhet hos kapitalet, förutom den att vara kapital. Det måste emellertid”, betonar Marx, ”gå vidare till detta särskiljande”¹⁶, och detta hänger samman med det specifika bruksvärdet hos dessa kapitalets beståndsdelar.

När vi nämligen hittills har undersökt kapitalets öden i produktionssfären, så betraktades de olika produktionselementens ämnesmässiga skillnader bara när det handlade om den egentliga arbetsprocessen. Där måste vi skilja mellan arbetsmedel, arbetsmaterial och levande arbete. I värdebildningsprocessen framträder däremot de kapitalbeståndsdelar som representerar dessa produktions-element som enbart värdemängder, som bara skiljde sig från varandra genom att den ena var bestämd som ”konstant” värde och den andra (som lagts ut på inköp av arbetskraft) som ”variabelt”. Men nu – i kategorierna rörligt och fast kapital – ”framträder faktorernas förhållande till varandra, som /tidigare/ bara var kvantitativt, som /en/ kvalitativ skillnad i själva kapitalet och som bestämmande dess totalrörelse (omslag)”.¹⁷ Ty ett kapital är ”fast” bara i den mån det i produktionsprocessen antar gestalten av ett arbetsmedel, varigenom just ett bestämt sätt är givet, på vilket det avger sitt värde till produkten, och därmed också ett bestämt sätt för dess /kapitalets/ omslag. ”Den *särskilda naturen hos det bruksvärde*, vari värdet existerar, eller som nu framträder som kapitalets kropp, framträder här som själv *formbestämmande* och bestämmande kapitalets agerande; /som/ givande ett kapital en särskild egenskap som skiljer det från andra; som särskiljer det.”¹⁸ Det vill säga: här visar sig bruksvärdet återigen ”själv som ekonomisk kategori”. Denna fråga har vi redan utförligt sysslat med i I. delen av detta arbete (i kapitlet om bruksvärdets roll i ekonomin), och vi kan hänvisa till det som sagts där.

¹³ A.a., s. 517.

¹⁴ ”Om ett produktionsmedel som inte är ett arbetsmedel i egentlig mening, som t.ex. hjälpämne, råmaterial, halvfabrikat, etc., uppträder som ett arbetsmedel när det gäller att avge värde och också när det gäller det sätt som dess värde cirkulerar på, så är det likaledes ämnesmässig /stofflich/ bärare av och existensform för fast kapital.” (*Kapitalet* II, s. 146 (korr)/ty 161.)

¹⁵ *Grunddragen* 194 (korr)/ty 590. – För övrigt, anmärker Marx i *Rohentwurf*, ”utbyts de olika delarna i människokroppen, som hos kapitalet, inte under samma tidsrymd; blod förnyar sig snabbare än muskler, muskler snabbare än ben, och dessa kan därför ses som människokroppens fasta kapital.” (A.a., s. 562.)

¹⁶ *Grundrisse*, s. 539. – Jfr Marx’ uppbyggnadsplan på s. 186 i *Grundrisse*, punkt I, 2: ”Kapitalets särskiljande: a) Capital circulant, capital fixe ...”

¹⁷ *Grunddragen* 186 (korr)/ty 583. (”Kapitalets enbart ämnesmässiga åtskiljande framträder nu i själva dess form och som en distinktion som differentierar kapitalet.” – *Grunddragen* 194 (korr)/ty 590.)

¹⁸ *Grundrisse*, s. 539 f.

3.

Hur *Rohentwurf* utvecklar den begreppsliga skillnaden mellan det fasta och det rörliga kapitalet i detalj, behöver inte framställas här, eftersom vi känner resultaten av Marx' undersökning av denna fråga – och i mer fulländad form – från *Kapitalet II*. Vi begränsar oss därför till punkter, där *Rohentwurfs* framställning avviker från den i *Kapitalet*, resp. där det äldre manuskriptet framhäver aspekter som i själva *Kapitalet* står i bakgrunden.

Vi börjar med det som förts vidare till det senare verket. Enligt *Rohentwurf* består det cirkulerande kapitalet för det första av rå- och hjälpämnen och för det andra av s.k. approvisionnement, d.v.s. arbetarens livsmedel.¹⁹ De senare är den s.k. ”lilla” cirkulationens objekt, till skillnad från kapitallets egentliga eller ”stora” cirkulation.²⁰ ”Detta är den ständigt cirkulerande delen av kapitalet ... som inte ett ögonblick ingår i dess reproduktionsprocess, och ständigt följer detta ... Arbetarnas approvisionnement framgår som produkt ur produktionsprocessen, som resultat; men som sådant ingår det aldrig i produktionsprocessen, emedan det ... omedelbart ingår i arbetarens konsumtion och omedelbart utbytes för denna. Detta är alltså, såväl till skillnad från råämnena som från arbetsinstrument, det cirkulerande kapitalet framför alla andra /kat exochen/.”²¹

Så behandlades frågan i *Rohentwurf*, men hur besvaras den i *Kapitalet II*? Naturligtvis framhäver Marx också där, att ”de pengar, som kapitalisten betalar arbetaren för bruket av arbetskraften” är ”i själva verket bara den allmänna ekvivalentformen för arbetarens nödvändiga existensmedel.” ”I så måtto består det variabla kapitalet materiellt av existensmedel.” Men det är ”arbetaren själv, som omsätter de pengar, som han får för sin arbetskraft, i existensmedel, för att åter förvandla dem till arbetskraft, för att hålla sig vid liv ...” Det som kapitalisten däremot köper och konsumerar i produktionsprocessen, ”är inte arbetarens existensmedel utan ... själva arbetskraften” ... ”Det är alltså inte arbetarens existensmedel, som får karaktären av rörligt kapital, i motsats till det fasta. Det är inte heller hans arbetskraft, utan det är den del av det produktiva kapitalets värde som lagts ut på honom, som genom formen för detta kapital omslag får en karaktär som är gemensam med några, och i motsats till andra beståndsdelar av den konstanta kapitaldelen.”²² (D.v.s. genom att denna värdeedel, på samma sätt som värdet av rå- och hjälpämnen, varje gång fullständigt ingår i produktens värde och därför fullständigt måste ersättas av detta.)

Men i *Kapitalet* belyses också orsakerna till att den borgerliga ekonomin kom att bestämma arbetarens existensmedel som ”cirkulerande” kapital i motsats till det fasta kapitalet. Dessa orsaker kan framför allt sökas i denna ekonomis klasskaraktär, i dess instinktiva rädsla för att tränga alltför djupt in i ”profitmakeriets hemlighet”. ”Det satsade kapitalet omsättes överhuvud i produktivt kapital, d.v.s. det antar formen av produktionselement, som själva är produkter av tidigare arbete. (Detta gäller även arbetskraften.) ... Om man nu sätter arbetarens existensmedel i stället för själva arbetskraften – som kapitalets variabla del har omsatts i – så kommer givetvis dessa livsmedel som sådana inte att skilja sig från det produktiva kapitalets andra element med avseende på värdebildningen. Existensmedlen kan inte själva förmera sitt värde eller till det lägga ett mervärde. Deras

¹⁹ ”... approvisionnement, som Cherbuliez kallar det” är nämligen ”de produkter som är en förutsättning för att arbetaren skall kunna leva och vara i stånd att leva under produktionen, innan en ny produkt frambringats”. Det är ”de i förbrukningsföremål, bruksvärden uttryckta pengarna, som arbetaren erhåller av kapitalisten i utbytesakten mellan de båda”. (*Grunddragen* 95/ty 207.) /Marx själv använder inte uttrycket ”livsmedel-Lebensmittel” i detta avsnitt av *Grundrisse*./

²⁰ ”Inom cirkulationen som totalprocess kan vi skilja mellan den stora och den lilla cirkulationen. Den första omfattar hela perioden från det moment, då kapitalet träder ut ur produktionsprocessen, tills det återvänder till denna. Den andra är kontinuerlig och försiggår ständigt samtidigt med själva produktionsprocessen. Det är den del av kapitalet som utbetalas som lön /Salar/, som utbyte mot arbetsförmågan.” (*Grundrisse* 565.)

²¹ A.a., s. 567. ”Här är”, slutar det citerade stället, ”det enda moment i kapitalets kretslopp, då konsumtionen omedelbart inträder ... Här finner vi alltså – genom kapitalets förhållande till den levande arbetsförmågan och till de naturliga betingelserna för bevarandet av denna – att det cirkulerande kapitalet också bestämt från bruksvärdets sida ingår direkt i den individuella konsumtionen och förtärs som produkt i denna.” (A.a., s. 567.)

²² *Kapitalet II*, s. 150(korr)/ty 166./Övers.: ”Existensmedel” är här översättning av ”Lebensmittel” jfr not 19/

värde, liksom värdet av det produktiva kapitalets andra element, kan bara framträda igen i produktens värde. De kan inte tillföra den mer värde än de har själva.” Genom att alltså ”inte det värde som lagts ut på arbetskraft bestäms som det produktiva kapitalets rörliga beståndsdel, utan det värde som lagts ut på arbetarens existensmedel, så blir det omöjligt att begripa skillnaden mellan variabelt och konstant kapital, omöjligt att begripa den kapitalistiska produktionsprocessen överhuvud. Denna kapitaldels bestämning som variabelt kapital i motsats till det konstanta kapital som lagts ut på föremålsliga produktbildare, blir begrävat under bestämningen att den på arbetskraft utlagda kapitaldelen, med hänsyn till omslaget hör till det produktiva kapitalets rörliga del. Begravningen fullbordas genom att man, i stället för arbetskraften, räknar arbetarens livsmedel som ett element av det produktiva kapitalet.”²³

Men hos Marx själv figurerade ännu i *Rohentwurf* arbetarens existensmedel eller ”approvisionnementet” hela tiden som en beståndsdel av det cirkulerande kapitalet! De anförda orsakerna kan naturligtvis här inte ha spelat någon roll, eftersom Marx just i *Rohentwurf* för första gången utvecklar begreppen det variabla och det konstanta kapitalet. Det var först därigenom som hans mervärde-teori fick sin slutgiltiga gestalt. Misstagets källa måste alltså finnas någon annanstans. Enligt vår mening ligger det i bristande hänsyn eller inte tillräckligt framhävande av den synpunkt, som utvecklades i *Kapitalet II*: Vid skiljandet mellan rörligt och fast kapital ”rör det sig ... uteslutande om differenser inom det produktiva kapitalet i produkt- och värdebildningsprocessen, som själva i sin tur framkallar differenser i kapitalets omslag och reproduktion”.²⁴ Med andra ord begår *Rohentwurf* delvis samma fel som Marx senare påtalade hos Adam Smith, nämligen att han ”förväxlar det rörliga kapitalet i motsats till det fasta med de former av kapitalet som hör till cirkulationsfären, med cirkulationskapitalet.²⁵ ... Han förväxlar därför varukapitalet med det produktiva kapitalets rörliga beståndsdel, och det är självklart, att där den samhälleliga produkten tar formen av vara, måste arbetarens existensmedel ... levereras från varukapitalet”²⁶ (och från denna synpunkt framstå som hörande till det ”cirkulerande” kapitalet).²⁷

²³ *Kapitalet II*, s. 192-194(korr)/ty 214-216. – Jfr a.a., s. 200 f(korr)/ty223 f:”Det verkliga ämnet för det kapital som lagts ut på arbetslön är själva arbetet, den verksamma, värdeskapande arbetskraften, levande arbete, som kapitalisten byter till sig mot dött, föremålsgjort arbete och införlivar med sitt kapital. Först därigenom förvandlas det värde han har i sin hand till /ett/ värde som värdeförmerar sig självt... Men om däremot den sekundära bestämning som det cirkulerande kapitalet har gemensam med en del av det konstanta kapitalet (rå- och hjälpämnen) görs till den väsentliga bestämningen för den kapitaldel som lagts ut på arbetskraft... så består inte heller den kapitaldel som lagts ut på arbetslön ämnesmässigt av verksam arbetskraft utan av existensmedel – av de ämnesmässiga element, som arbetaren köper för sin lön, alltså /av/ den del av det samhälleliga varukapitalet som ingår i arbetarens konsumtion.”

²⁴ A.a., s. 172 (korr)/ty 191.

²⁵ Med ”cirkulationskapital” menas i *Kapitalet II* och III ”kapitalvärdet i de former som tillhör cirkulationsprocessen (varukapital och penningkapital). ”Hur mycket penningkapital och varukapital än fungerar som kapital och cirkulerar rörligt, så kan de inte bli rörligt kapital i motsats till fast, förrän de omvandlas till rörliga beståndsdelar av det produktiva kapitalet. Men eftersom dessa båda kapitalformer hör hemma i cirkulationsfären, så har ... ekonomerna sedan Adam Smith låtit sig förledas till att slå ihop dem med det produktiva kapitalets rörliga del under kategorin: cirkulerande kapital. De är i själva verket cirkulationskapital i motsats till produktivt, men de är inte cirkulerande kapital i motsats till fast.” (*Kapitalet II*, s. 151 f(korr)/ty 168.) Och först vid analysen av ”många kapital”, alltså i konkurrensfären, får begreppen fast och cirkulerande kapital en utvidgad betydelse, så att de också kan användas för ”en köpmans fasta och cirkulerande kapital” (*Kapitalet III*, s. 262-264/ty 298-300).

²⁶ *Kapitalet II*, s. 192 (korr)/ty 214.

²⁷ Därför säger *Rohentwurf* om ”en maskinfabrikants cirkulerande produkter”: ”För honom är de capital circulant – för den fabrikant som använder dem” d.v.s. maskinerna ”i produktionsprocessen /är de/ capital fixe, eftersom de är produkt för den förre och bara för den senare /är de/ produktionsinstrument.” (*Grundrisse*, s. 611, också s. 613 f.) Helt annorlunda uttrycks det i *Kapitalet*: ”Sålunda är en maskin, som maskinfabrikantens produkt, /som/ hans kapitals varuform, varukapital för honom; och så länge den kvarstannar i denna form så är den varken rörligt eller fast kapital. Såld till en fabrikant som använder den, blir den en fast beståndsdel av ett produktivt kapital.” (*Kapitalet II*, s. 186 (korr)/ty 207.)

4.

Men nu över till en aspekt, som är mycket noggrannare utarbetad i *Rohentwurf* än i *Kapitalet*, och det gäller den ständigt växande betydelse som tillkommer det fasta kapitalet i det utvecklade kapitalistiska produktionssättet.²⁸

Det rör sig om arbetsmedlets utveckling till maskineri, resp. till maskinsystem. ”Så länge arbetsmedlet förblir arbetsmedel i ordets egentliga mening, så som det omedelbart, historiskt har införlivats i kapitalet i dess värdeförmeringsprocess, så undergår det bara en formell förändring genom att det nu inte bara enligt sin ämnesmässiga sida framstår som medel för arbetet, utan dessutom som ett av kapitalets totalprocess bestämt särskilt existenssätt för kapitalet – som fast kapital.”²⁹ Men det stannar inte med denna blott formella ändring: ”Upptaget i kapitalets produktionsprocess genomgår arbetsmedlet ... olika metamorfoser, där den sista är *maskinen* eller snarare ett *automatiskt system av maskineri*”.³⁰ Men i maskinen, och ännu mer i maskineriet som ett automatiskt system, ”är arbetsmedlet till sitt bruksvärde förvandlat ... till en existens som är adekvat för det fasta kapitalet och för kapitalet överhuvud; och den form, i vilken det som omedelbart arbetsmedel upptogs i kapitalets produktionsprocess, är upphävd av en form som är satt av kapitalet självt och som motsvarar det”. Det är alltså först i maskineriet som ”det föremålsgjorda arbetet ämnesmässigt träder gentemot det levande som den behärskande makten och som en aktiv subsumtion av detta under sig, inte bara genom att tillägna sig det, utan i själva den reala produktionsprocessen”; och först här framträder ”det föremålsgjorda arbetet ... omedelbart ... inte bara i form av produkt eller av produkt som används som arbetsmedel, utan som själva produktivkraften” ... ”Ackumulationen av vetande och kunskap, av den samhälleliga hjärnans allmänna produktivkrafter absorberas alltså gentemot arbetet i kapitalet, och framstår därför som kapitalets egenskap, närmare bestämt det fasta kapitalets, i den mån detta inträder i produktionsprocessen som egentligt produktionsmedel. *Maskineriet* framstår alltså som det fasta kapitalets mest adekvata form och ... det fasta kapitalet³¹ som kapitalets mest adekvata form överhuvud.”³² Och just därför ”mäts den redan uppnådda utvecklingsnivån hos det produktionssätt som vilar på kapitalet ... efter det fasta kapitalets existerande omfång; inte bara efter dess kvantitet, utan lika mycket efter dess kvalitet.”³³

Men också i ett annat avseende, fortsätter Marx, kan det fasta kapitalets utveckling tjäna som måttstock för hur högt den kapitalistiska produktionen utvecklats: ”Föremålet för den produktion som är omedelbart inriktad på bruksvärdet, liksom för den som är omedelbart inriktad på bytesvärdet är själva produkten, som är bestämd för konsumtionen.” Men ”den del av produktionen som är inriktad på produktion av fast kapital producerar inte omedelbara föremål för förtäring, eller omedelbara bytesvärden; åtminstone inte bytesvärden som omedelbart kan realiseras. *Det beror alltså på den redan uppnådda graden av produktivitet – på att en del av produktionstiden räcker för den omedelbara produktionen – att en allt större /del/ används till produktion av medel för produktionen.* Samhället måste också kunna vänta; kunna dra bort en stor del av den redan skapade rikedommen såväl från omedelbart förtärande som från den produktion som är bestämd för omedelbart förtärande, för att använda denna del till *inte omedelbart produktivt arbete* (inom själva den materiella produktionsprocessen) ... Liksom det relativa merarbetets storlek beror på det nödvändiga

²⁸ De här studerade ställena har redan delvis beaktats i kapitel 17.

²⁹ I *Grundrisse*: ”capital fixe”.

³⁰ *Grunddragen* 186 f (korr)/ty 583 f.

³¹ I *Grundrisse*: ”capital fixe”.

³² *Grunddragen* 188 f (korr)/ty 585 f. Det hela ser naturligtvis annorlunda ut, när vi betraktar det fasta kapitalets minskade cirkulationsförmåga. Ty ”det är just i denna bestämning som fast kapital – d.v.s. i den bestämning där kapitalet förlorar sin rörlighet och identifieras med ett bestämt bruksvärde som berövar det dess transformationsförmåga – som det utvecklade kapitalet ... framställer sig mest slående.” Men från denna synpunkt sett motsvarar det fasta kapitalet ”inte kapitalets begrepp, vilket som värde /är/ likgiltigt gentemot varje bestämd form av bruksvärde och som kan anta och avklä sig varje sådan form som en likgiltig inkarnation”, så att det i detta avseende snarare är ”det cirkulerande kapitalet” som ”i motsats till det fasta kapitalet ... framstår ... som kapitalets adekvata form”. ”Denna motsägelse”, tillfogar Marx, ”är vacker. Måste utvecklas.” (*Grundrisse* 171 och 586/sv 189 (korr).)

³³ *Grundrisse* 603.

arbetets produktivitet, så beror storleken av den arbetstid – levande eller föremålsgjord – som använts för produktion av det fasta kapitalet, *på produktiviteten hos den arbetstid som är bestämd för den direkta produktionen av produkter*.³⁴ *Surplusbefolkning* liksom surplusproduktion är (från denna synpunkt)³⁵ en betingelse för detta. Det vill säga, resultatet av den tid som används för den omedelbara produktionen måste relativt /sett/ vara större än vad som behövs för reproduktionen av det kapital som använts i dessa industrigrenar. Ju mindre det fasta kapitalet omedelbart bär frukt, ju mindre det ingriper i den *omedelbara* produktionsprocessen, desto större måste denna relativa surpluspopulation och surplusproduktion vara; alltså mer för att bygga järnvägar, kanaler, vattenledningar, telegraf o.s.v., än /för att bygga/ maskineri som är verksamt direkt i den omedelbara produktionsprocessen.”³⁶

Och på ett annat ställe: ”I den mån produktionen av fast kapital inte från den ämnesmässiga sidan /sett/ heller är omedelbart inriktad på produktionen av omedelbara bruksvärden, eller på produktionen av värden som krävs för kapitalets omedelbara reproduktion – som alltså själva i sin tur i värdeskapandet representerar bruksvärdet – utan på produktionen av medel för värdeskapandet ... (produktionen av värde /är/ själv satt ämnesmässigt i produktionens föremål som produktionens mål ...) /i denna mån/ är det i produktionen av det fasta kapitalet, som kapitalet *sätter sig som självändamål* och framträder verksamt som *kapital i en högre potens än i produktionen av cirkulerande kapital*. I detta avseende är därför den omfattning som det fasta kapitalet redan har och som dess produktion intar i totalproduktionen, måttstock för utvecklingen av den rikedom som grundar sig på kapitalets produktionssätt.”³⁷

De anförda ställena utgör förvisso ett värdefullt tillägg till *Kapitalet II. Rohentwurf* går ännu längre, och tecknar i anslutning till detta bilden av ett samhälle där utvecklingen av maskineriet och av de allmänna produktionsbetingelserna³⁸ är så långt framskriden, att inte längre ”det omedelbara arbete, som människan själv uträttar, eller den tid, som hon arbetar, utan tillägnandet av hennes egen allmänna produktivkraft ... framträder som produktionens och rikedomens stora grundpelare”, och i detta samhälle måste alltså själva värdelagen försvinna. Vi skall emellertid först senare befatta oss med dessa aspekter (i kapitlet Värdelagens historiska skranka).

5.

Hittills var det tal om de förändringar som den kapitalistiska produktionsprocessen undergår genom det fasta kapitalets utveckling. Men hur kommer denna utveckling – alltså den ständiga tillväxten och den växande betydelsen av de värden som är bundna i maskineriets form – till uttryck i kapitalets cirkulationsprocess?

Det allmänna svaret lyder: ”Hos det cirkulerande kapitalet är reproduktionen bestämd av cirkulationstiden; hos det fasta kapitalet är cirkulationen bestämd av den tid, under vilken det i sin ämnesmässiga tillvaro förtärs som bruksvärde inom produktionsakten, d.v.s. av den tid, under vilken det måste reproduceras.”³⁹ Genom denna skillnad blir emellertid ”*omslagstiden* för det i cirkulerande och fast kapital delade totalkapitalet väsentligt modifierad”.⁴⁰ Om ett kapital t.ex. är på 10.000 pund (för att ta till ett exempel från *Rohentwurf*), varav 5.000 är fast kapital och 5.000 cirkulerande – och det senare gör ett omslag på ett år, det förstnämnda på fem år – så gör ”totalkapitalet på 10.000 ett omslag på 20 månader, fast det fasta kapitalet inte är ersatt förrän efter fem år. Denna

³⁴ ”Den arbetstid som används för produktion av fast kapital förhåller sig inom kapitalets produktionsprocess till den tid som använts för produktion av cirkulerande kapital på samma sätt som surplusarbete till nödvändigt arbete.” (*Grunddragen* 202 (korr)/ty 597.)

³⁵ Alltså inte i betydelsen ”industriell reservarmé”.

³⁶ *Grunddragen* 199 f (korr)/ty 594 f.

³⁷ A.a., s. 202 f (korr)/ty 597 f.

³⁸ Med ”allmänna” eller ”gemensamma” produktionsbetingelser avses i *Rohentwurf* gator, kanaler järnvägar o.s.v. (*Grundrisse* 431 f.)

³⁹ A.a., s. 573.

⁴⁰ A.a., s. 574.

omslagstid gäller dock bara för produktionsprocessens upprepande ... inte för reproduktionen av själva kapitalet.⁴¹ Ty kapitalet självt ersätts naturligtvis inte av genomsnittsomslaget⁴², och först vid slutet av det femte året finner sig kapitalisten i verkligheten ”åter i besittning av det totalkapital som han började produktionsprocessen med”. Fast ”hans kapital har verkat i utsugningen av mervärde som om det gjorde ett fullständigt omslag på 20 månader, så är totalkapitalet självt reproducerat först efter fem år. Den första bestämningen av omslaget /är/ viktig för det förhållande, vari kapitalet värdeförmerar sig; men den andra för in ett nytt förhållande som inte alls förekommer hos det cirkulerande kapitalet.” Nämligen därför att ”det cirkulerande kapitalet fullständigt ingår i cirkulationen och fullständigt kommer ut ur den igen, så reproduceras det lika ofta som kapital, som det realiserar som mervärde eller /som/ surplus kapital. Men eftersom det fasta kapitalet aldrig ingår i cirkulationen som bruksvärde, och som värde bara i den utsträckning det konsumeras som bruksvärde, så är det inte alls reproducerat i det ögonblick det mervärde, som är bestämt av genomsnittsomslagstiden, är satt. Det cirkulerande kapitalets omslag måste äga rum 5 gånger på de 5 år som går innan det fasta kapitalet är reproducerat; d.v.s. det cirkulerande kapitalets omloppsperiod⁴³ upprepas 5 gånger, när det fasta kapitalets upprepas en gång, och kapitalets totalgenomsnittsomslag – 20 månader – måste upprepas 3 gånger, innan det fasta kapitalet är reproducerat.⁴⁴ Ju större den del av kapitalet är, som består av fast kapital – d.v.s. ju mer kapitalet verkar i ett produktions sätt som motsvarar det, med stor användning av producerad arbetskraft – och ju varaktigare det fasta kapitalet, d.v.s. ju längre dettas reproduktionstid, ju mer dess bruksvärde motsvarar dess bestämning – desto oftare måste den del av kapitalet, som är bestämd som cirkulerande, upprepa sin omslagsperiod, och desto längre är den totaltid som kapitalet behöver för att tillryggalägga sin totala cirkulationsbana. Därför har⁴⁵ produktionens *kontinuitet* blivit en yttre nödvändighet för kapitalet i och med utvecklingen av den kapitaldel som är bestämd som fast kapital. För det cirkulerande kapitalet är ett avbrott – om det inte varar så länge att dess bruksvärde förstörs – bara ett avbrott i skapandet av mervärde. Men för det fasta kapitalet är ett avbrott – såvitt⁴⁶ dess bruksvärde under mellantiden med nödvändighet blir relativt⁴⁷ improduktivt förintat, d.v.s. inte ersätter sig som värde – destruktion av själva dess originalvärde. Det är därför först i och med utvecklingen av det fasta kapitalet som den kontinuitet i produktionsprocessen, som motsvarar kapitalets begrepp, blir satt som en nödvändig betingelse /conditio sine qua/ för kapitalets bevarande; därmed också konsumtionens kontinuitet och ständiga tillväxt.”⁴⁸

Men det är inte allt. Det andra resultatet av vår undersökning av det fasta kapitalets inflytande på omslagstiden är, säger Marx, ”utifrån den formmässiga sidan ännu viktigare”. ”Den totala tid, vari vi mäter det cirkulerande kapitalets omslag⁴⁹, var året – liksom den tidsenhet vari vi mäter arbetet, är dagen. Detta gör vi därför att året mer eller mindre är den naturliga reproduktionstiden eller produktionsfasens längd för reproduktionen av största delen av de vegetabiliska råämnena, som utnyttjas i industrin. Det cirkulerande kapitalets omslag bestäms därför utifrån antalet omslag under året som den samlade tiden.”⁵⁰ Men i verkligheten ”börjar det cirkulerande kapitalet sin reproduktion

⁴¹ A.a., s. 605 f.

⁴² Det visar sig när det gäller cirkulerande kapital: ”Om ett kapital på 100 återvänder 4 gånger och därmed inbringar 20 % – liksom ett kapital på 400, som bara cirkulerar en gång – så är därför kapitalet vid årets slut liksom tidigare 100 och det andra 400, fast det har verkat i produktionen av bruksvärden och i sättandet av mervärde som ett 4 gånger större kapital. Genom att omslagshastigheten här ersätter kapitalets storlek så visar detta på ett slående sätt hur det bara är kvantiteten surplusarbete och arbete överhuvud som satts i rörelse som bestämmer värdeskapandet och skapandet av mervärde, och inte kapitalets storlek i sig.” (A.a., s. 606.)

⁴³ I *Grundrisse*: ”revulsions”.

⁴⁴ Jfr *Kapitalet II*, s. 165-167/ty 183-185.

⁴⁵ I *Grundrisse*: ”Hence”.

⁴⁶ I *Grundrisse*: ”so far”.

⁴⁷ I *Grundrisse*: ”relativement”.

⁴⁸ *Grundrisse* 606 f.

⁴⁹ I *Grundrisse*: ”return”.

⁵⁰ I den mån kapitalets produktionsprocess samtidigt är en teknologisk process – produktionsprocess rätt och slätt – nämligen produktion av bestämda bruksvärden, med hjälp av /ett/ bestämt arbete, kort sagt, på ett sätt som bestäms av

tion vid slutet av varje omslag, och när antalet omslag under ett år inverkar på totalvärdet, så framstår de händelser /fata/ som det upplever under varje omslag, visserligen som bestämmande för de betingelser, under vilka det på nytt börjar reproduktionen, men varje omslag är för sig en fullständig livsakt för det cirkulerande kapitalet. Så snart kapitalet åter förvandlats till pengar, kan det t.ex. ... kasta sig från en produktionsgren till en annan, så att reproduktionen, ämnesmässigt sett, inte upprepar sig i samma form.”

Marx fortsätter: ”I och med att det fasta kapitalet kommer med, ändrar sig detta, och varken det” cirkulerande ”kapitalets omslagstid eller den enhet, vari antalet av dess omslag⁵¹ mäts, året, framträder härefter som tidsmått för kapitalets rörelse. Denna enhet är nu snarare bestämd av den reproduktionstid, som är nödvändig för det fasta kapitalet, och därmed av den totala cirkulationstid, som det behöver för att som värde ingå i cirkulationen, och i sin värdetotalitet återvända från denna. Reproduktionen av det cirkulerande kapitalet måste under hela denna tid *även ämnesmässigt försiggå i samma form*, och antalet av dess nödvändiga omslag ... *fördelas över en längre eller kortare följd av år*. En längre *totalperiod* sätts därför som den enhet, vari dess omslag mäts, och *uppreppningen* av dessa står nu inte i ett yttre, utan i ett nödvändigt sammanhang med denna enhet.”⁵² (Marx antar redan i *Rohentwurf* att det här rör sig om en närmare tioårig period.⁵³) Men hur viktig denna omständighet är, framgår av ”att den cykel, som industrin (sedan utvecklingen av det fasta kapitalet i stor skala) genomlöper under en ungefärligen /plus ou moins/ tioårig tidsrymd hänger samman med den på detta sätt bestämda *totalreproduktionsfasen för kapitalet*”⁵⁴, så att den genomsnittstid, under vilken maskineriet förnyas, också utgör en av bestämningsgrunderna för krisernas periodicitet.⁵⁵ En tankegång som vi – ytterligare utvecklad – återfinner i *Kapitalet II*.⁵⁶

själva detta ändamål; i den mån den av alla dessa produktionsprocesser varigenom kroppen reproducerar den nödvändiga ämnesomsättningen – d.v.s. skapar livsmedel i fysiologisk mening – framstår som den mest fundamentala; i den mån denna produktionsprocess sammanfaller med agrikulturen; och denna också samtidigt direkt (som vidbomull, lin o.s.v.) eller indirekt – genom de djur den föder – (siden, ull o.s.v.), levererar en stor del av industrins råmaterial (egentligen alla, förutom de som hör till den extraktiva industrin); i den mån reproduktionen i agrikulturen i den tempererade zonen (kapitalets hemvist) är bunden till den allmänna jordiska cirkulationen; d.v.s. skördar mestadels är årliga; /i den mån ovannämnda förhållanden råder/ så är året (fast det räknas olika för olika produktioner) antaget som den allmänna tidsrymd, under vilken summan av kapitalets omslag räknas och mäts...” (A.a., s. 533.) – Jfr *Kapitalet II*, s. 141 f/ty 156 f.

⁵¹ I *Grundrisse*: ”worin deren Anzahl”, vari deras /omslagens/ antal /mäts/.

⁵² *Grundrisse* 607 f.

⁵³ Jfr Marx’ diskussion med Engels om denna punkt: *MEW* 29, s. 291-293 /291-297/.

⁵⁴ *Grundrisse* 608.

⁵⁵ Vi kommer också att finna andra bestämningsgrunder. Men denna är en. Även tidigare fanns det goda och dåliga tider för industrin, liksom för skördarna (agrikulturen). Men den fleråriga industricykeln, indelad i karakteristiska perioder, epoker, tillhör storindustrin.” (A.a., s. 608).

⁵⁶ *Kapitalet II*, s. 167/ty 185.

Femte delen. Kapitalet som fruktbarande Profit och ränta

Kapitel 25. Mervärdets förvandling till profit

Den allmänna profitkvoten

Som redan överskriften visar, så motsvarar den sista avdelningen i *Rohentwurf* (s. 631 ff) i en viss mening *Kapitalet II*. Men bara i en viss mening; ty – bortsett från denna avdelnings skissartade karaktär¹ – kategorierna profit och ränta betraktas här bara, i den mån dessa kategorier framkommer vid analysen av ”kapitalet i allmänhet”. Däri består alltså den huvudsakliga skillnaden mellan denna avdelning och avdelningarna 1-3 i *Kapitalet III*.²

Avdelningen om profit och ränta inleds med följande till synes mycket ”hegelska” passus: ”Kapitalet är nu” d.v.s. när det har fullgjort sitt kretslopp ”satt som enhet av produktion och cirkulation... realiserar sig inte bara som reproducerande och därför övervintrande /perennierender/ utan också som värdesättande värde. Genom att det /i sig/ absorberar /å ena sidan/ den levande arbetstiden och genom /den till det själv hörande/ rörelsen i cirkulationen (vari utbytesrörelsen sätts som dess egen, som det föremålsgjorda arbetets immanenta process), förhåller det sig till sig själv som nyvärdesättande, värdeproducerande. Det förhåller sig som grund till mervärdet, som det av det /kapitalet/ grundade.³ Under en bestämd tidsrymd ... producerar kapitalet ett bestämt mervärde – bestämt inte bara av det mervärde, som det sätter under en produktionsprocess, utan också av antalet upprepningar av produktionsprocessen eller /av/ dess reproduktion under en bestämd tidsrymd.

Genom upptagandet av cirkulationen – dess rörelse utanför den omedelbara produktionsprocessen – i dess reproduktionsprocess framträder⁴ mervärdet som inte längre satt av dess”, kapitalets, ”enkla, omedelbara förhållande till levande arbete; detta förhållande framträder snarare bara som ett moment av dess totalrörelse. Kapitalet ... mäter därför inte längre det nyproducerade värdet med dess reala mått, surplusarbetets förhållande till det nödvändiga arbetet, utan med sig själv som dess förutsättning. Ett kapital av ett bestämt värde producerar under en bestämd tidsrymd ett bestämt mervärde. Mervärdet /är/ således mätt i förhållande till värdet av det förutsatta kapitalet, kapitalet således satt som sig förmerande värde – är *profiten* ... och *profitkvoten* är därför bestämd av förhållandet mellan profitens värde och kapitalets värde.”⁵

Vad Marx säger här, kan vid första anblicken framstå som en konstlad a priori-konstruktion: men i verkligheten utvecklar han här för första gången den tankegång som vi i mycket gedignare form återfinner i *Kapitalet* (och i *Theorien*) och som utgör grundvalen för hans profitteori: Kategorin profit får aldrig förväxlas med kategorin *mervärde* (vilket de klasiska ekonomerna gjorde).⁶ Profiten måste i stället begripas som en ”*sekundär*, avledd ... i kapitalets mening vidare utvecklad

¹ Av hela avdelningen på över 130 sidor ägnas högst 40 åt profit och ränta. De övriga ägnas åt penningteorins historia, ”rekapituleringen” av mervärdeteorin etc. – Här bör dock även mycket betraktas som behandlats i tidigare avdelningar av *Rohentwurf*, eftersom dessa innehåller många exkurser som hör till avdelning III. (”En mycket stor del av det som hör hit har utvecklats ovan. Det föregripna skall dock föras hit”, säger Marx på s. 632.)

² Jfr s. 26 f/ty 28 f i detta arbete.

³ Uttrycks på liknande sätt i *Kapitalet*: det utlagda penningkapitalet /G, från Geld/ ”sätts som kapital genom sitt förhållande till en annan del av G”, det värdet förmerade kapitalet, ”som till en del, som är satt av G /eller P/, som till en del, en följd, för vilken den är grunden.” *Kapitalet II*, s. 43 (korr)/ty 50. /Övers.: Det är tveksamt om man kan hänvisa till den svenska sidan, ty det som står där har inte Marx skrivit./ – Jfr not 109 i kapitel 2 /ty s.58. /Övers.: I *Kapitalet II* på svenska övergår man från de svenska beteckningar (P, V, o.s.v.), som används i *Kapitalet I*, till tyska (G, W, o.s.v.)/

⁴ ”Das Wesen muss erscheinen /väsendet måste framträda./” (Hegels Logik, II, s. 101.) – Jfr *Kapitalet I*, s. 473 (korr)/ty 564: ”framträdelseformen ... till skillnad från det väsentliga förhållandet, vilket framträder...” /Svenska upplagan: ”yttre former, som omedelbart kan iakttagas ... i motsats till den underliggande verkligheten...”/

⁵ *Grundrisse* 631 f.

⁶ Uttrycken ”profitkvot” och ”mervärdekvot” skiljs till en början inte ens i *Rohentwurf* strängt från varandra, utan de t.o.m. identifieras (se avdelningen om produktionsprocessen, s. 248-250).

form av mervärdet” – ”den borgerliga form, vari spåren av dess tillkomst är utplånade”.⁷ Och även för denna form gäller vad Marx säger om ”alla framträdelseformer och deras förborgade bakgrund”: ”De förra reproducerar sig omedelbart spontant som gängse *tankeformer* – de senare måste först *uppdagas* av vetenskapen.”⁸

Förvisso är profiten ”i sin omedelbara form ... ingenting annat än mervärdets summa uttryckt i proportion till kapitalets totalvärde”.⁹ Men därav följer 1. att profitens totalsumma (för kapitalistklassen¹⁰) aldrig kan vara större än mervärdets totalmängd, och 2. att profiten – som profitkvot betraktad – ”under alla omständigheter” måste ”uttrycka en proportion av vinsten som är mindre än mervärdets verkliga proportion. För under alla omständigheter mäts den i förhållande till totalkapitalet, som alltid är större än det som använts till arbetslön¹¹ och utbytt mot levande arbete”¹² ... Profitkvoten uttrycker därför ”aldrig den verkliga kvot, i vilken kapitalet exploaterar arbetet, utan alltid ett mycket mindre förhållande”. Den skulle bara kunna ”uttrycka mervärdets verkliga kvot om hela kapitalet förvandlades enbart till arbetslön ... alltså inte bara råmaterialet var = 0, utan också produktionsmedlen”. Men detta fall ”kan inte förekomma på grundval av det produktions sätt som motsvarar kapitalet.”¹³

Eftersom profitkvoten således (till skillnad från profiten som sådan) på förhand skiljer sig i storlek från mervärdekvoten, sammanfaller lagen för dess rörelse ”inte så omedelbart och enkelt” med lagen för mervärdekvoten, som det till att börja med kunde tyckas.¹⁴ ”Profitkvoten kan sjunka, fast det reala mervärdet stiger. Profitkvoten kan stiga, fast det reala mervärdet sjunker.”¹⁵ Detta följer redan därav att profitkvoten beräknas på kapitalets totalvärde. Den är därför ”1. bestämd av själva mervärdets storlek; 2. av det levande arbetets förhållande till det ackumulerade”¹⁶ (alltså av kapitalets värdesammansättning). Och slutligen inverkar också skillnaderna i omslagstid på storleken av det producerade mervärdet, och därför på profitkvoten.

Av det sagda framgår att en och samma profitkvot faktiskt kan bero på mycket olika mervärdekvoter, och att omvänt ”en och samma mervärdekvot kan uttrycka sig i de mest olika profitkvoter”.¹⁷

⁷ *Grundrisse* 489 och 648. – Man får naturligtvis inte bortse från att mervärdets senare omvandling till profitens form bara utgör ”vidareutvecklingen av den förvrängning av subjekt och objekt som sker redan i produktionsprocessen”. Redan där, säger Marx, ”så vi att arbetets samtliga subjektiva produktivkrafter framstår som kapitalets produktivkrafter. Å ena sidan blir värdet, det förflutna arbetet, som behärskar det levande, personifierat i kapitalisten. Å andra sidan framstår omvänt arbetaren som enbart föremålslig arbetskraft, som vara”. Och just ”eftersom arbetskraftens pris vid den ena polen framträder i den omvandlade formen av arbetslön, så framträder vid dess motpol mervärdet i den omvandlade formen av profit.” (*Kapitalet III*, s. 40 (korr)/ty 55 och 33 (korr)/ty 46.) – Jfr Marx’ brev till Engels 30.4. 1868: ”Då genom arbetslörens form hela arbetet framträder som betalt, blir en oundviklig följd att den obetalda delen inte tycks skapad av arbetet utan av kapitalet – och av totalkapitalet, inte av dess variabla del. På detta sätt erhåller mervärdet formen av profit...” (*MEW* 32, s. 71. Finns också i *Brev i urval*, s. 81 /där är ”profit” ersatt av ”vinst”/.)

⁸ *Kapitalet I*, s. 473 (korr)/ty 564.

⁹ *Grundrisse* 653. – Först under undersökningens lopp visar det sig hur de – som en följd av bildandet av den allmänna profitkvoten – ”ytterligare avlägsnar sig och profiten även numeriskt framstår som en från mervärdet skild storhet”. (*Kapitalet III*, s. 43/ty 58.) – Jfr *Theorien III*, s. 474: Genom profitens omvandling till genomsnittsprofit, bildandet av den allmänna profitkvoten och den därmed förbundna eller satta förvandlingen av värden till produktionspriser, blir vidare de särskilda kapitalens profit inte bara till sitt uttryck – som skillnaden mellan profitkvot och mervärdekvot – utan till sin substans, d.v.s. här till kvantiteten, skilda från själva det mervärde, som det särskilda kapitalet har producerat i sin särskilda produktions sfär. Om man betraktar det enskilda kapitalet, men även totalkapitalet i en särskild sfär, så inte bara verkar profiten vara utan den är faktiskt skild från mervärdet.”

¹⁰ ”Profiten, som vi här ännu betraktar den, d.v.s. som kapitalets profit, inte ett enskilt kapital /profit/ På ett annats bekostnad, utan som kapitalistklassens profit ...” (*Grundrisse* 653.)

¹¹ I *Grundrisse*: ”wages”.

¹² A.a., s. 653 och 639.

¹³ A.a., s. 648.

¹⁴ *Theorien II*, s. 428.

¹⁵ *Grundrisse* 633.

¹⁶ I *Grundrisse*: ”accumulated” (s. 702).

¹⁷ *Kapitalet III*, s. 61 (korr)/ty 77.

Graden av utsugning av arbetet kan alltså vara densamma i olika produktionsgrenar och därmed kan mervärdekvoten uppvisa samma höjd; men eftersom kapitalets organiska sammansättning varierar med olika produktionsgrenar, så kommer dessa produktionsgrenar att producera mycket olika mängder mervärde, och dessa mängder kommer att framställa sig i mycket olika profitkvoter.¹⁸ Men just ”profitens olikhet i olika produktionsgrenar – för kapital av samma storlek – d.v.s. profitkvotens olikhet, är såväl en betingelse som en förutsättning för konkurrensens utjämning”.¹⁹

Vi kommer så till problemet den allmänna profitkvoten och de från värdet avvikande produktionspriserna. Man erinrar sig Böhm-Bawerks påstående att det skulle finnas en ”olöslig motsägelse” mellan tredje och första boken av *Kapitalet*, och att den i tredje boken utvecklade teorin om genomsnittsprofiten i grunden skulle uppfattas som ett reträttförsvar, som ett ”anteciperat självförsvar”. På detta svarade Hilferding att det ifrågavarande avsnittet av tredje boken författades redan 1865, alltså två år innan första bandet publicerades. Nu skall vi se att lösningen på problemet med genomsnittspfitkvoten i verkligheten förelåg redan i *Rohentwurf* från 1857-1858, alltså innan Marx ännu hade nått fram till att skriva själva sin värdeteori! Vi läser i *Rohentwurf*: ”Då kapitalets profit bara realiserar sig i det pris, som betalas ... för det bruksvärde, som det har skapat, så är profiten alltså bestämd av det *erhållna prisets överskott över det pris som täcker utlägg*”, d.v.s. över ’kostnadspriset’.²⁰ ”Då vidare denna realisation bara försiggår i *utbytet*, så är *profiten* för det enskilda kapitalet *inte nödvändigt begränsad av dess mervärde*, av det surplusarbete som det innehåller; utan den står i förhållande till det prisöverskott som det erhåller i utbytet. Det kan *byta till sig mer än sin ekvivalent, och då är profiten större än dess mervärde*. Detta kan bara vara fallet, såvida den andre utbytande inte erhåller sin ekvivalent.” Å andra sidan kan profiten också vara mindre än mervärdet, d.v.s. ”det kan existera för kapitalet, utan att dess verkliga produktionskostnader – d.v.s. hela det surplusarbete det satt i verket – realiseras.” Men ”totalsurplusvärdet, liksom *totalprofiten*, som bara är *själva mervärdet annorlunda beräknat*, kan genom dessa operationer aldrig varken växa eller avta; det är inte det utan dess fördelning mellan de olika kapitalisterna som därigenom modifieras”.²¹

Hur sker nu denna fördelning? Svaret ges av en exkurs i den avdelning av *Rohentwurf* som ägnas åt cirkulationsprocessen: ”En *allmän profitkvot* är överhuvud bara möjlig genom att profitkvoten i den ena affärgrenen är för stor och i den andra för liten; d.v.s. att en del av surplusvärdet – som motsvarar surplusarbetet – förs över från den ene kapitalisten till den andre. Om i 5 branscher (A, B, C, D och E) ... profitkvoten /är/ respektive 15 %, 12 %, 10 %, 8 %, 5 %, så är genomsnittskvoten 10%; men för att denna skall existera i realiteten, så måste kapitalist A och B avge 7 % till D och E, nämligen 2 till D och 5 till E, medan allt förblir som förr för C.” Likhet mellan de omedelbara ”profitkvoterna i förhållande till samma kapital på 100 är omöjlig, eftersom surplusarbetets förhållanden är helt olika, allt efter arbetets produktivitet och förhållandet mellan råämne, maskineri och arbetslön, och det omfång, vari det överhuvud måste produceras... Kapitalistklassen fördelar således till en viss grad totalsurplusvärdet”, så att kapitalisterna får del av det ”i överensstämmelse

¹⁸ Å andra sidan: ”När kapital med olika förhållande mellan beståndsdelarna, alltså också /med/ olika produktivkraft, ger samma procent på kapitalet, så måste det verkliga mervärdet vara mycket olika inom de olika grenarna.” (*Grundrisse* 299.)

¹⁹ *Grundrisse* 647.

²⁰ ”För profiten framträder värdet av det kapital som är förutsatt i produktionen som utlägg /Avancen/ – produktionskostnader som skall ersättas i produkten. Efter avdrag av den del av priset, som ersätter dem, utgör överskottet profiten. Eftersom surplusarbetet ... inte kostar kapitalet någonting, alltså inte räknas med i det värde, som det /kapitalet/ har lagt ut /avanciert/ ... så figurerar detta surplusarbete, som är inneslutet i produktens produktionskostnader och utgör mervärdets – alltså även profitens – källa, inte bland kapitalets produktionskostnader. Dessa är bara lika med det värde som det /kapitalet/ verkligen har lagt ut, inte det mervärde som har tillägnats i produktionen och realiserats i cirkulationen. Från kapitalets ståndpunkt är produktionskostnaderna därför inte de verkliga produktionskostnaderna, just för att surplusarbetet inte kostar kapitalet något. Överskottet av produktens pris över produktionskostnadernas pris ger kapitalet profit.” (*Grundrisse* 646.)

²¹ *Grundrisse* 645 f.

med förhållandet mellan deras kapitalers *storlek*, i stället för allt efter det surplusvärde som verkligen skapats av kapitalen i de enskilda affärsgränarna”. ”Den större profiten – som framgår ur det verkliga surplusarbetet inom en produktionsgren, det verkligen skapade surplusvärdet – trycks av konkurrensen ner till den genomsnittliga nivån”, medan ”minuset i surplusvärde i den andra branschen höjs till samma nivå genom att kapital dras bort från denna ... Detta realiserar genom förhållandet mellan priserna i de olika branscherna, som i den ena *sjunker under* deras värde, i den andra *stiger över* detta.²² Därav uppkommer skenet att samma summa kapital i olika branscher skulle skapa samma surplusarbete eller surplusvärde.”²³ Men denna fråga, tillfogar Marx, hör till ”avdelningen om konkurrensen” /om/ ”de många kapitalen, inte hit”²⁴, där vi har att göra med ”kapitalets profit” (alltså med kapital och profit ”i allmänhet”).²⁵

Marx påpekar också: ”Det är absolut nödvändigt att klarlägga detta; eftersom fördelningen av mervärdet mellan kapitalen ... – denna *sekundära* ekonomiska operation – framkallar fenomen, som i den sedvanliga ekonomin förväxlas med de primitiva” (skall vara: ”primära”) ... (”Att andra bestämningar tillkommer vid utjämningen av profitkvoten, är klart. Men här handlar det inte om fördelningen av surplusvärdet, utan om dess skapande.”²⁶) Båda stegen i undersökningen är dock nödvändiga, ty just ”genom att läran om mervinsten inte har betraktats /i/ ren /form/ i den hittillsvarande ekonomin utan hopblandad med läran om den reala profiten – som framkommer ur de olika kapitalens deltagande i den allmänna profitkvoten – har den stora sammanblandningen och mystifikationerna uppstått”.²⁷ Så även hos Ricardo, vars profitteori inte kan övervinna motsägelsen mellan bestämningen av produkternas värde genom den relativa arbetstiden och den ”*reala prissättningen* i praktiken”, just för att han inte ”begriper profiten som en /självt/ derivativ, sekundär form av *mervärdet*”.²⁸

Detta leder oss till frågan om förhållandet mellan Marx’ och Ricardos (och den klassiska) *profitteorin överhuvud*. Skillnaden mellan de båda teorierna är iögonfallande. Medan Ricardos skola strandade just på motsägelsen mellan värdets bestämning genom arbetet och den allmänna profitkvotens faktiska existens, blev denna motsägelse för Marx utgångspunkt för en ny profitteori. Han försöker inte (som ricardianerna) rädda värdelagen ”genom en våldsamt *abstraktion* från framträdelsens motsägelser”²⁹, utan påvisar istället hur i och med den allmänna profitkvotens

²² I denna mening talar Marx redan i *Rohentwurf* om ”priset som marknadspris eller det allmänna priset”, (s. 550.) – Uttrycket ”produktionspris” dyker upp först i *Theorien*. (Jfr härvid Kautskys anmärkning på s. 15 f i bok II/1 i *Theorien*, och Marx’ brev till Engels den 2.8.1862, *MEW* 30, s. 265 f, i Brev s. 46 f.)

²³ *Grundrisse* 339.

²⁴ A.a., s. 339 och 646.

²⁵ A.a., s. 673.

²⁶ A.a., s. 525 och 561.

²⁷ A.a., s. 576. – Här skall framförallt hänvisas till den illusion, som härstammar från ”surplusvärdets delning i genomsnittsportioner” och som går ut på att ”kapitalets alla delar frambringar profit i samma utsträckning”. Förvisso, är det så, att ”tar jag den färdiga produktens totalvärde, så kan jag jämföra varje del med den del av utlägg som motsvarar denna; och den procentsats, som profiten utgör” i förhållande ”till hela produkten, är naturligtvis också procentsatsen för den alikvota delen av produkten ... Detta betyder uppenbart inget annat än att då jag på 100 vinner 10 %, så är vinsten på varje del av 100 så mycket, att det framkommer 10 % på totalsumman.” Men ”vilken nytta denna beräkning skulle göra, kan man inte inse.” (*Grundrisse* 611 och 461 f.) Denna illusion framträder, förd till det absurda, i ”Dr. Prices fantastiska infall”, enligt vilket ”en penny, som utlånats vid Vår Frälsares födelse till 5 % ränta, redan nu skulle ha vuxit till en större summa än /den/ som skulle rymmas i 150 miljoner jordklot av rent guld”. Price hade förletts till detta infall genom att han ”inte tog hänsyn till betingelserna för reproduktionen och arbetet, utan betraktade kapitalet som en självverkande automat, som /bara/ ett tal som förökar sig självt...” Men ”genom att mervärdet är identiskt med merarbetet sätts en kvalitativ gräns för kapitalets ackumulation: totalarbetsdagen, den aktuella utvecklingen av produktivkrafterna och befolkningen, som begränsar antalet arbetsdagar som kan exploateras samtidigt. Fattar man däremot mervärdet i den begreppslösa ränteformen, så är gränsen bara kvantitativ och trotsar varje föreställning... I praktiken har ekonomerna sett att Prices ränteförökning är omöjlig; men de har aldrig upptäckt själva misstaget.” (*Kapitalet III*, s. 358 f och 362 (korr)/ty 408 f och 412.) – Fram till den sista meningen överfördes det citerade, med mindre stilistiska ändringar, från *Grundrisse* till *Kapitalet* (*Grundrisse* 278 och 726 f).

²⁸ *Grundrisse* 452.

²⁹ *Kapitalet I*, s. 266 (korr)/ty 325.

mellankommande ”på bytesvärdets grundval ett från detta skilt marknadspris utvecklas, eller riktigare, hur lagen för bytesvärdet bara förverkligar sig i sin egen motsats”.³⁰ Man kan därför förstå den stora tillfredsställelse, med vilken Marx yttrade sig om sin teoris prestation i just detta avseende i ett brev till Engels den 14. januari 1858. ”För övrigt är det åtskilligt som utvecklar sig bra. T.ex. har jag kastat omkull hela den gamla profitteorin. När det gäller arbetsmetoden har jag haft stor nytta av att jag av en ren tillfällighet³¹ ... hade bläddrat igenom Hegels Logik igen.” Och han tillfogar: ”Om jag någonsin på nytt får tid över till detta slags arbete, skulle jag bra gärna vilja ägna två eller tre tryckark åt att på ett för vanliga människor begripligt sätt göra tillgängligt det *rationella* i den metod som Hegel upptäckt, men också mystifierat.”³²

Vi vet nu vari ”omkullkastandet” av den tidigare profitteorin bestod: i kunskapen om profiten som en nödvändig ”framträdelseform” för mervärdet. Men inte bara det. Marx’ lösning av problemet fordrade flera mellanled; den förutsatte inte bara teorin om produktionspriserna och kostnadspriserna, utan också en riktig uppfattning av kapitalets omslag, och framför allt av mervärdeproblemet! Å andra sidan var det inte möjligt att klara av mervärdeproblemet så länge den fundamentala skillnaden mellan det variabla och det konstanta kapitalet inte erkändes, vilket i sin tur förutsatte att man upptäckte den dubbeltydiga karaktären hos det arbete som varorna innehåller o.s.v. Alla dessa mellanled saknas hos Ricardo och klassikerna. Det är därför inte konstigt att Ricardo ”på ett *omedelbart* sätt försöker påvisa överensstämmelsen mellan de ekonomiska kategorierna”³³, att han ”med våld” vill reducera profitkvoten och mervärdekvoten till varandra.³⁴ Därför bemödar han sig att ”härleda obestridliga empiriska fenomen direkt ur den allmänna lagen, genom enkel formell abstraktion ... Obildat folk /Der Vulgus/ har av detta dragit slutsatsen att de teoretiska sanningarna är abstraktioner som motsäger de verkliga förhållandena, i stället för att tvärtom se, att Ricardo inte går tillräckligt långt i den riktiga abstraktionen och därför drivs till den felaktiga.”³⁵ Med andra ord: Ricardo saknar tillräcklig dialektisk skärpa för att uppfatta kapitalet som en ”processerande enhet” och utveckla dess motsägelser. Den huvudsakliga bristen hos Ricardos profitteori ligger alltså i hans otillräckliga metod – och det var den huvudpunkt utifrån vilken Marx kunde ”kasta omkull” denna teori. I detta avseende kan den tjänst, som Hegels Logik gjorde honom, inte värderas högt nog!³⁶

³⁰ *Till kritiken*, s. 56 (korr)/ty (MEW 13) 48.

³¹ I *Grundrisse*: ”by mere accident”.

³² MEW 29, s. 260, Brev, s. 37. – Under detta arbetets gång har vi ofta kunnat fastställa att ”bläddrandet” i Hegels Logik inte bara bidrog till lösningen av problemet med profiten utan också när det gällde flera andra.

³³ *Teorier* II, s. 222 (korr)/ty 162. (”Förmedlingens form har han inte undersökt någonstans.” – *Grundrisse* 233.)

³⁴ *Theorien* III, s. 332.

³⁵ *Teorier* I, s. 93/ty 61 och II, s. 327/ty 440.

³⁶ Med rätta säger en insiktsfull Marxkritiker om Marx: ”Hela hans system är präglad av hans filosofiska grundåskådning. Med hegelsk metod, med hegelskt tänkesätt, med hegelska begrepp närmar han sig sitt undersökningsobjekt, det borgerliga samhället ...” (E. Preiser, *Das Wesen der Marxschen Krisentheorie*, s. 272.)

Kapitel 26. Lagen om den fallande profitkvoten och kapitalismens sammanbrottstendens

En annan fundamental fråga i ekonomin, som lösts redan i manuskriptet från 1857-58, är frågan om profitkvotens tendensiella fall.

Även denna lösning har framkommit under uppgörelsen med Ricardos teori. Som alla klassiker betonar också Ricardo att med kapitalets ackumulation ”är profitens naturliga tendens att falla”.¹ Men varifrån kommer denna tendens, vad ligger till grund för den?

Det är upplysande att Adam Smiths förklaring till profitkvotens avtagande inte tillfredsställde Ricardo. ”A. Smith”, läser vi i *Rohentwurf*, ”förklarade profitkvotens fall i och med kapitalets tillväxt med kapitalens inbördes konkurrens. Mot detta invände Ricardo att konkurrensen visserligen kan reducera profiten i de olika branscherna till en genomsnittsnivå, kan utjämna kvoten, men aldrig själv kan trycka ner denna genomsnittsnivå.” ”Smiths mening”, fortsätter Marx, ”är riktig såtillvida att de lagar som är inneboende i kapitalet, dess tendenser², realiseras först i konkurrensen – kapitals agerande mot kapital.³ Men den är felaktig i den mening /som/ han förstår den, att konkurrensen skulle pålägga kapitalet yttre, utifrån införda lagar, som inte är dess egna lagar. Konkurrensen kan bara permanent pressa ner profitkvoten i alla industrigrenar, d.v.s. genomsnittprofitkvoten, när ... och i den mån som ett allmänt och permanent, som lag verkande, fall i profitkvoten också är begripligt utanför och utan hänsyn till konkurrensen.”

”Att vilja förklara” kapitalets inre lagar ”helt enkelt med konkurrensen är att medge, att man inte har förstått dem”.⁴ Men vilken är då enligt Ricardo den inre lag, som leder till profitkvotens tendens att falla?

Vi påminner oss att Ricardo varken känner skillnaden mellan konstant och variabelt kapital⁵ eller mellan profitkvot och mervärdekvot, och att dessutom profit och lön enligt hans teori bara kan stiga och falla i omvänt förhållande till varandra. Därför skriver han ”att ingen kapitalackumulation varaktigt kan sänka profiten, om det inte finns en varaktig orsak till lönernas ökande”.⁶ Men under vilka betingelser kan arbetslönen (som hos Ricardo i regel är lika med priset på arbetarens nödvändiga livs- /d.v.s. existens-/medel) stiga varaktigt till sitt värde (inte bruksvärdet) – så att den del av arbetsdagen, som arbetaren arbetar för sig själv växer, men den andra, som han ger kapitalisten gratis, avtar? Detta är uppenbarligen ”bara möjligt ... när värdet av de livsmedel, vartill hans arbetslön används, tilltar. Men värdet på industrivarorna avtar ständigt, som en följd av utvecklingen av arbetets produktivkrafter. Det hela kan alltså bara förklaras med att huvuddelen av existensmedlen – matvarorna – ständigt stiger i värde.”⁷ Men detta beror (enligt Ricardo) på ”att jordbruket ständigt blir mindre fruktbart ... Profitens ihållande fall är därför förbundet med en ihållande höjning av jordröntans kvot.”⁸

Av det sagda framgår att Ricardos förklaring av lagen om profitkvotens avtagande vilade på två förutsättningar: 1. på Malthus’ antagande om jordbrukets avtagande fruktbart, om den brukade jordens fortskridande försämring; och 2. på ”den felaktiga förutsättningen att profitkvoten är =

¹ Ricardo, a.a., s. 66 f.

² I *Grundrisse*: ”tendencies”.

³ Jfr s. 116 ff/ty 145 ff i detta arbete.

⁴ *Grundrisse* 637 f.

⁵ Det är också därför som han inte på något ställe ”berör eller känner ... skillnaderna i organisk sammansättning inom den egentliga produktionsprocessen”. (*Theorien* II, s. 375.)

⁶ Ricardo, a.a., s. 174. (Jfr *Theorien* II, s. 468 f.)

⁷ Jfr Ricardo, a.a., s. 66: ”... the theory, that profits depend on high or low wages, wages on the price of necessaries, and the price of necessaries chiefly on the price of food, because all other requisites may be increased almost without limit”. – Jfr också a.a., s. 178: ”... it may be added that the only adequate and permanent cause for the rise of wages is the increasing difficulty of providing food and necessaries for the increasing number of workmen”.

⁸ *Teorier* II, s. 328/ty 441. ”Den fallande profitkvoten motsvarar därför hos honom en nominell ökning av arbetslönen och en reell ökning av jordröntans.” (*Grundrisse* 638. – Jfr också a.a., s. 642.)

kvoten av det relativa mervärdet⁹ och endast kan stiga eller falla i omvänt förhållande till arbetslönens fallande eller stigande”.¹⁰

Som bekant förkastar Marx Ricardos lösning. Vi kan här inte gå in på allt det som han har anfört mot den.¹¹ Här gäller det bara att Ricardos felaktiga profittteori hade hindrat honom från att ”förklara ... ett av de mest slående fenomenen i den moderna produktionen” – d.v.s. profittkvotens tendensiella fall.¹² ”Eftersom Ricardo ... helt enkelt blandar ihop mervärde och profit, och mervärdet bara kan avta konstant och *tendensiellt*, när surplusarbetets förhållande till det nödvändiga – d.v.s. till det arbete som krävs för att reproducera arbetsförmågan – avtar, och då detta bara är möjligt om arbetets produktivkraft avtar, så antar Ricardo att arbetets produktivkraft avtar i jordbruket medan den växer i industrin i och med kapitalets ackumulation. Från ekonomin flyr han till den organiska kemin.”¹³ Men hur har Marx löst frågan? Redan i *Rohentwurfs* första avdelning frågar han med avseende på ett av de numeriska exempel, med vilka han vill förklara skillnaden mellan profittkvoten och mervärdekvoten: ”Men är då inte något i dessa tal riktigt, om man uppfattar dem på annat sätt?” Kan inte mervärdet ”växa, även om det avtar i förhållande till hela kapitalet, alltså den så kallade profittkvoten avtar?”¹⁴ ”Det hela”, säger han senare, i direkt polemik med Ricardo, ”löser sig helt enkelt genom att profittkvoten inte har det absoluta mervärdet för ögonen, utan surplusvärdet i förhållande till det använda kapitalet, och genom att produktivkraftens tillväxt åtföljs av att den del av kapitalet som representerar approvisionnement¹⁵ avtar i förhållande till den del som representerar invariabelt”, d.v.s. konstant ”kapital¹⁶; och att därför, i och med att det använda totalarbetet sjunker i förhållande till kapitalet” så sjunker ”också den del av arbetet ... som framträder som surplusarbete eller surplusvärde.”¹⁷ Med andra ord: Eftersom profittkvoten på intet sätt är identisk med mervärdekvoten, så måste den minskning av det variabla kapitalet i förhållande till det konstanta, som är följden av produktionsteknikens ständiga revolutionering, av produktivitetens stigande, också komma till uttryck i en sjunkande profittkvot. (En slutsats som – som Marx betonar i brevet till Engels den 30. april 1868 – framgår av den vid framställningen av produktionsprocessen utvecklade ”Lagen om den konstanta kapitaldelens stigande tillväxt i förhållande till den variabla”, alltså av kapitalets stigande organiska sammansättning.¹⁸ Tillväxten av arbetets produktivkraft är liktydig med a) tillväxt av det relativa mervärde eller den relativa merarbetstid som arbetaren ger kapitalet; b) minskning av den arbetstid som är nödvändig för att reproducera arbetsförmågan; c) minskning av den del av kapitalet som utbyts mot levande arbete jämfört med den del som deltar i produktionsprocessen som föremålsgjort arbete och förutsatt värde. Profittkvoten står därför i omvänt förhållande till det relativa mervärdets eller det relativa surplusarbetets tillväxt, till produktivkrafternas utveckling och till storleken av det kapital som använts som konstant kapital i produktionen.”¹⁹ ... ”Alltså i samma förhållande som kapitalet som kapital tar större utrymme i produktionsprocessen i proportion till det omedelbara arbetet, ju mer det relativa surplusvärdet – kapitalets värdeskapande kraft – växer, desto mer *faller profittkvoten*.”²⁰

⁹ Marx talar här om ”relativt mervärde”, eftersom Ricardo ”förutsätter att arbetsdagen förblir lika lång”, och därför bara betraktar förändringar i det relativa mervärdet. (*Teorier* II, s. 327/ty 441.)

¹⁰ A.a., s. 328/ty 442.

¹¹ Läsaren kan förutom i *Grundrisse* (s. 239, 288, 452 f, 490, 637-640 och 642) hitta dem i *Theorien* (II, s. 440-442, 464, 467 f, 542-547; III, s. 101 f och 346) och i *Kapitalet* (III, s. 269 f).

¹² *Grundrisse* 453.

¹³ A.a., s. 639.

¹⁴ A.a., s. 283 och 284.

¹⁵ Jfr s. 352/ty 419 i detta arbete.

¹⁶ Se s. 354/ty 422 i detta arbete beträffande svängningarna i början av *Rohentwurf* när det gäller termerna ”konstant” och ”variabelt” kapital.

¹⁷ *Grundrisse* 453.

¹⁸ *Brev i urval*, s. 84/ty MEW 32, s. 73 f. (Jfr *Kapitalet* I, s. 549/ty 651.)

¹⁹ *Grundrisse* 649.

²⁰ A.a., s. 633.

Men i verkligheten äger denna sänkning av profitkvoten bara rum ”som tendens, liksom alla ekonomiska lagar”,²¹ och hämmas av talrika ”motverkande orsaker”. ”Det finns i kapitalets utvecklade rörelse moment, då denna rörelse”, profitkvotens fall, ”upphör, förutom genom kriser. T.ex. den ständiga värdeförminskningen av en del av det existerande kapitalet; förvandlingen av en stor kapitaldel till fast kapital²², som inte tjänar som agent för den direkta produktionen; improduktivt bortslösande av en stor del av kapitalet etc. ... Profitkvotens fall uppskjuts också av att nya produktionsgrenar skapas, där det behövs mer omedelbart arbete i förhållande till kapitalet, eller där arbetets produktivkraft ännu inte är utvecklad... (Också monopol.) ... Att profitkvotens fall vidare kan uppskjutas genom att existerande avdrag från profiten bortfaller, t.ex. genom skatteminskning, minskning av jordräntan o.s.v., hör egentligen inte hit, även om det är av betydelse i praktiken, ty detta är delar av profiten under andra namn och tillägnat av andra personer än kapitalisten själv.”²³

En närmare undersökning skulle visa att dessa, här bara exempelvis nämnda, moment som hämmar profitkvotens fall, till sitt innehåll mestadels sammanfaller med de som anförs i *Kapitalet III*. Men det som intresserar oss här är att Marx ursprungligen ansåg att undersökningen av dessa moment låg utanför analysen av ”kapitalet i allmänhet”. Därför heter det i det senare tillkomna manuskriptet till *Theorien*: ”Den fallande profitkvotens process skulle snart få den kapitalistiska produktionen att klappa ihop om inte paralyserande tendenser – som inte skall utvecklas här, detta hör till kapitlet om kapitalens konkurrens” – ”ständigt verkade decentraliserande bredvid den centripetala kraften.”²⁴ Först i *Kapitalet III* ägnas – i samband med planändringen av verket – dessa hämmande tendenser ett kapitel. (Kap. 14: Motverkande orsaker) Men inte ens här behandlas ett så viktigt moment som kapitalets värdeförminskning genom kriser, eftersom en ”vidare analys av kriserna” ”faller utanför vår undersökning”, som Marx gång på gång framhäver i *Kapitalet*²⁵ och i *Theorien*²⁶.

Vi såg att i motsats till Ricardo, som förlade den verkliga grunden för profitkvotens tendensiella fall till naturen²⁷, hävdar Marx att detta fall bara kan förklaras genom att ”den del av kapitalet som utbyts mot levande arbete avtar relativt, även om arbetaren utsugs mer eller lika mycket”.²⁸ Emellertid kan kapitalet – inom bestämda gränser – kompensera profitkvotens fall med den stigande profitmassan. Om det läser vi i *Rohentwurf*: ”Profitmassan²⁹ (d.v.s. mervärdet) betraktad utan sin formella relation, inte som proportion utan som enkel värdestorlek utan relation till någon annan, kommer i genomsnitt *inte att växa som profitkvoten utan som kapitalets storlek*. Om alltså profitkvoten står i omvänt förhållande till kapitalets värde så står *profitens summa* i ett direkt förhållande till detta. Men även denna sats är bara sann för en begränsad nivå i utvecklingen av kapitalets eller arbetets produktivkraft. Ett kapital på 100 med en profit på 10 % ger en mindre summa profit än ett kapital på 1000 med en profit på 2 %. I det första fallet är summan 10, i det andra 20, d.v.s. det större kapitalets profitmassa är dubbelt så stor som det 10 gånger mindre kapitalets fast det mindres profitkvot är 5 gånger större. Men om det större kapitalets profit bara var 1 % så skulle profitsumman vara 10, liksom för det 10 gånger mindre kapitalet, eftersom profitkvoten avtagit i samma förhållande som dess storlek. Om profitkvoten för kapitalet på 1000 bara var 1/2 % så skulle profitens summa bara vara hälften så stor som det mindre kapitalets, bara 5,

²¹ *Kapitalet III*, s. 158/ty 184. Jfr a.a.: ”Men i teorin förutsätts att lagarna för det kapitalistiska produktionssättet utvecklar sig rent. I verkligheten finns alltid bara ett närmande. Men detta närmande blir desto större ju mer det kapitalistiska produktionssättet utvecklas och ju mer dess förorenande och beblandning med rester av tidigare ekonomiska förhållanden är avlägsnat.”

²² I *Grundrisse*: ”capital fixe”.

²³ *Grundrisse* 636 f.

²⁴ *Theorien III*, s. 305.

²⁵ *Kapitalet III*, s. 331 f och 736/ty 377 och 839.

²⁶ *Theorien II*, s. 469 och 485.

²⁷ *Kapitalet III*, s. 220/ty 251 f.

²⁸ *Theorien III*, s. 237.

²⁹ I *Grundrisse*: ”der gross profit” (i hela citatet).

eftersom profitkvoten var 20 gånger mindre.³⁰ Allmänt uttryckt alltså: Avtar profitkvoten för det större kapitalet, men inte i förhållande till dess storlek, så växer profitmassan, fast profitkvoten avtar. Avtar profitkvoten i förhållande till dess storlek, så förblir profitmassan samma som det mindre kapitalets; den förblir stationär. Avtar profitkvoten i större förhållande än dess storlek växer, så avtar det större kapitalets profitmassa, jämfört med det mindre kapitalets, lika mycket som profitkvoten.”³¹

Lagen om profitkvotens tendensiella fall, säger Marx avslutningsvis, är ”i varje avseende den viktigaste lagen i den moderna politiska ekonomin ... trots sin enkelhet har den hittills aldrig begripits och ännu mindre blivit medvetet uttalad... Ur historisk synpunkt är det också den viktigaste lagen.”³² Den säger nämligen ”att den redan befintliga materiella, redan utvecklade existerande produktivkraften, i det fasta kapitalets³³ form, som vetenskapen³⁴, som befolkningen o.s.v., i korthet alla betingelser ... för rikedomens reproduktion, d.v.s. för den sociala individens rika utveckling – att den utveckling av produktivkrafterna som kapitalet självt medfört i sin historiska utveckling, på en viss punkt upphäver kapitalets självvärdeförmering i stället för att sätta den.³⁵ Utöver en viss punkt blir produktivkrafternas utveckling en skranka för kapitalet; d.v.s. kapitalförhållandet /blir/ en skranka för utvecklingen av arbetets produktivkrafter. När det nått denna punkt står kapitalet, d.v.s. lönarbetet, i samma förhållande till utvecklingen av den samhälleliga rikedomens och produktivkrafterna som länsväsen, livegenskap, slaveri och blir som en boja med nödvändighet sprängd. Därmed ömsar den mänskliga verksamheten skinn och dess sista knektgestalt åker av, å ena sidan lönarbetets, å andra sidan kapitalets, och denna ömsning är själv resultatet av det produktions sätt som motsvarar kapitalet. De materiella och andliga betingelserna för negationen av lönarbetet och kapitalet, som själva redan är negationen av tidigare former av ofri samhällelig produktion, är själva resultat av kapitalets produktionsprocess. Att samhällets produktiva utveckling passar allt sämre till dess hittillsvarande produktionsförhållanden uttrycks i skärande motsägelser, kriser, kramper. Våldsamt förintelse av kapital, inte p.g.a. förhållanden som ligger utanför kapitalet utan som en betingelse för dess självbevarelse, är den mest slående form i vilken kapitalet får rådet³⁶ att avträda och ge plats för ett högre steg av den sociala produktionen.”³⁷

Med denna ”sammanbrotts”-prognos³⁸ avslutas *Rohentwurf*s tredje avdelning.

³⁰ I grunden återger Marx här Ricardos argument (*Works*, s. 680 som han senare citerar i *Rohentwurf* (s. 641 f) och *Kapitalet* (III, s. 234).

³¹ *Grundrisse* 634.

³² Jfr *Kapitalet III*, s. 195/ty 223 (”det mysterium kring vars lösning hela den politiska ekonomin sedan Adam Smith kretsar”), och *MEW* 32, s. 74 (”all hittillsvarande ekonomis pons asini /åsnebygga”).

³³ I *Grundrisse*: ”capital fixe”.

³⁴ I *Grundrisse*: ”scientific power”.

³⁵ Eftersom profitkvotens sjunkande, heter det på samma ställe i *Rohentwurf*, ”betyder det samma som avtagande av det omedelbara arbetets storlek i förhållande till det föremålsgjorda arbetet, som det reproducerar och sätter på nytt, så kommer kapitalet att försöka allt för att få bukt med det levande arbetets litenhet i förhållande till storleken av kapitalet överhuvud och därmed också mervärdets /litenhet/, när detta är uttryckt som profit, /i förhållande/ till det förutsatta kapitalet by reducing the allotment made to necessary labour and by still more expanding the quantity of surplus labour with regard to the whole labour employed. Hence the highest development of productive power together with the greatest expansion of existing wealth will coincide with depreciation of capital, degradation of the labourer, and a most straightened exhaustion of his vital powers.” (*Grundrisse* 636.)

³⁶ I *Grundrisse*: ”advice”.

³⁷ I *Grundrisse*: ”to be gone, and to give room to a higher state of social production”. (*Grundrisse* 634-636.) – En parallell engelsk version av den sista satsen lyder: ”These contradictions lead to explosions, cataclysms, crises, in which by momentaneous suspension of labour and annihilation of a great portion of capital the latter is violently reduced to the point, where it can go on ... Yet, these regularly recurring catastrophes lead to their repetition on a higher scale, and finally to its violent overthrow.” (A.a.)

³⁸ Påståendet att Marx inte skulle ha uppställt någon ”sammanbrottsteori” kan väl framför allt föras tillbaka på den revisionistiska tolkningen av Marx’ ekonomiska system före och efter första världskriget. I detta hänseende kan Rosa Luxemburgs och Henryk Grossmans teoretiska förtjänster inte skattas högt nog.

Kapitel 27. Fragmentariskt om ränta och kredit

1. Om hur mycket den ursprungliga uppbyggnadsplanen avsåg att behandla dessa teman

Vad vi ytterligare har att behandla är några sidor i *Rohentwurf* som Marx ägnar åt undersökningen av räntan och det räntebärande kapitalet.

Denna undersöknings korthet (den upptar i sin helhet inte mer än fyra sidor – bortsett från de talrika anmärkningar som finns spridda i manuskriptet) förklaras inte bara av Marx' brådska när han arbetade med att göra färdigt utkastet och av att han när manuskriptet närmade sig slutet blev sjuk av utmattning¹, utan framför allt av själva verkets uppläggning. Vi vet dock att *Rohentwurf* i stort sett inte skulle gå utanför ramen för "kapitalet i allmänhet", vilket på förhand uteslöt en mer ingående undersökning av det räntebärande kapitalet – och särskilt den roll som det spelar i det moderna kreditväsendet. Räntekategorin kunde därför bara antydast i *Rohentwurf* (i anslutning till undersökningen av profiten och den allmänna profitkvoten), medan analysen av kreditväsendet – enligt Marx' ursprungliga plan – skulle följa först efter behandlingen av konkurrensen, alltså i 3. avdelningen av "boken om kapitalet".²

Denna plan förblev Marx trogen också i sitt andra stora manuskript (det från 1862-63). I den avdelning i *Theorien* III som handlar om profit och ränta kan vi läsa: "Den vidare undersökningen av räntan och dess förhållande till profiten hör inte hit; lika lite som undersökningen av i vilket förhållande profiten delar sig i industriell profit och ränta."³ Och 7 sidor senare: "Den allmänna profitkvoten motsvarar naturligtvis en allmän räntekvot eller en allmän räntefot. Vi har inte för avsikt att här utveckla detta vidare, för analysen av det räntebärande kapitalet hör inte till denna allmänna avdelning⁴, utan till avdelningen om krediten."⁵ Vi finner därför inga undersökningar om krediten, dess roll och former, i *Theorien* – bortsett från tillfälliga anmärkningar. Man inskränker sig här till att påvisa att 1. räntekategorin i det moderna samhället förutsätter det industriella kapitalets fulla utveckling och att 2. kapitalförhållandets "alienering /Veräusserlichung", dess fetischering når sin höjdpunkt just i det räntebärande kapitalet. Men annars betonas i *Theorien* gång på gång att analysen av krediten som sådan kan komma först på ett senare stadium i undersökningen. I *Theorien* II heter det: "Vi behöver här endast betrakta de former som kapitalet genomgår i sina olika utvecklingsstadier. De reella förhållanden inom vilka den verkliga produktionsprocessen försiggår, undersökes således inte ... Kapitalens konkurrens betraktas inte, inte heller kreditväsendet ..." (Jfr det liknande stället i samma bok, enligt vilket den "reala krisen" bara kan "framställas ur den kapitalistiska produktionens reala rörelse, konkurrens och kredit".⁷) "Det är således genom krediten som hela kapitalistklassens kapital ställs till förfogande för varje sfär, inte i proportion till kapitalisternas kapitalinnehav inom denna sfär, utan i proportion till deras produktionsbehov – medan i konkurrensen det ena enskilda kapitalet framstår som självständigt gentemot det andra. Krediten är såväl resultatet av som ett villkor för den kapitalistiska produktionen, och detta ger oss en fin övergång från kapitalens konkurrens till kapitalet som kredit."⁸ (Denna sats är utomordentligt viktig för förståelsen av Marx' uppbyggnadsplan.)

¹ Jfr Marx' brev till Engels 29 mars 1858: "Sedan två veckor är jag åter mycket sjuk och pumpar medicin i levern. Det ständiga nattarbetet och många mindre förargelser under dagen, till följd av mitt familjelivs ekonomiska förhållanden, har på senare tid allt som oftast tvingat mig till ryggläge." (*MEW* 29, s. 309.)

² Se Marx' disposition på s. 175 och 186 i *Grundrisse*.

³ *Theorien* III, s. 447.

⁴ D.v.s. som handlar om "kapitalet i allmänhet".

⁵ A.a., s. 454. – I själva verket saknas i den citerade delen av *Theorien* varje undersökning av hur delningen av totalprofiten i industriell profit och ränta sker och hur räntekvotens förhållande till den allmänna profitkvoten gestaltar sig. En sådan undersökning finns först i kap. 22 i *Kapitalet III* (s. 326-332/ty 370-378).

⁶ *Teorier* II, s. 349/ty 493. (Hela detta – och följande – stycke har vi redan anfört på s. 74 f/ty 94.)

⁷ A.a., s. 367/ty 513. – Jfr a.a., s. 387/ty 534.

⁸ A.a., s. 265/ty 208.

Texten *Teorier om mervärdet /Theorien/* håller som vi ser fast vid verkets första uppbyggnadsplan. Först *Kapitalet III* går utöver denna plan, först där överskrids ramen för ”kapitalet i allmänhet” i Marx’ ursprungliga mening.⁹ Ty medan de första fyra kapitlen /21-24/ i femte avdelningen i *Kapitalet III* väsentligen utvecklar samma tankegångar som Marx behandlade redan i slutdelen av *Theorien*¹⁰, så går han i de följande kapitlen i *Kapitalet III* (25-35) utförligt in på kreditväsendets utveckling; i det korta 27. kapitlet – ”med avseende på industrikapitalet”, och i de följande ”med avseende på det räntebärande kapitalet som sådant”.¹¹ Förvisso måste just denna del av Marx’ manuskript rent av omredigeras av Engels¹², och det är därför svårt att säga om något eller hur mycket av det som Marx själv avsett för ”verkets eventuella fortsättning”. I alla fall börjar 25. kapitlet som handlar om ”kredit och fiktivt kapital” med satserna: ”Den ingående analysen av kreditväsendet och de instrument det skapar (kreditpengar o.s.v.) ligger utanför vår plan. Här skall bara några få punkter framhåvas. De är nödvändiga för karakteristiken av det kapitalistiska produktionssättet i allmänhet /überhaupt/.”¹³ Ännu mer kategoriskt heter det dock i första avdelningen i *Kapitalet III* (underkapitlet /6:2/ ”Värdestegring och värdeminskning, frigörande och bindning av kapital”): ”De företeelser som vi analyserar i detta kapitel förutsätter för sin fulla utveckling kreditväsendet och konkurrensen på världsmarknaden... Men dessa mer konkreta former för kapitalistisk produktion kan behandlas i full utsträckning först när kapitalets allmänna natur är begripen; dessutom ligger det utanför den plan vi gjort upp för detta verk och hör hemma i dess eventuella fortsättning.”¹⁴

2. Rohentwurf om det räntebärande kapitalet

Hur det än är så förklarar det sagda tillräckligt den fragmentariska karaktären hos de undersökningar som Marx i *Rohentwurf* ägnar åt det räntebärande kapitalet och kreditväsendet. Han vill här bara visa att själva kapitalets utveckling måste leda till mervärdets uppdelning i industriell profit och ränta och till räntans självständiggörande gentemot profiten. Och vidare att redan analysen av ”kapitalet i allmänhet” innehåller fröet till de väsentligaste begreppsbestämningarna, ur vilka kreditteorin skall utvecklas. Men är inte räntekategorin mycket äldre än profitkategorin? Betonar Marx inte gång på gång ”det räntebärande kapitalets historiska preexistens” i jämförelse med det egentligt industriella kapitalet?¹⁵

⁹ Jfr s. 31 f/ty 36 f i detta arbete.

¹⁰ Se *Theorien III*, s. 489 ff.

¹¹ Hittills har vi behandlat kreditväsendets utveckling – och det latent upphävande av kapitalegendomen som det innebär – huvudsakligen med avseende på industrikapitalet. I de följande kapitlen behandlar vi krediten med avseende på det räntebärande kapitalet som sådant, såväl dess effekt på detta som den form den därvid antar...” (*Kapitalet III*, s. 401/ty 457.)

¹² Engels berättar om detta i förordet till *Kapitalet III*: ”Den största svårigheten beredde mig avdelning 5, som också behandlar det mest invecklade ämnet i hela boken... Här föreligger ... inte ett färdigt utkast, inte ens ett schema, som man kunde fylla ut. Utan bara en skiss till utarbetning, som mer än en gång mynnar ut i en oordnad hop av notiser, anmärkningar och material i form av utdrag.” (A.a., s. 8/ty 12.) – Senare får vi reda på att bara kapitlen 21-29 och 36 var ”i huvudsak utarbetade”, medan kapitlen 30-35 först måste grundligt omredigeras. (A.a., s. 8 f/ty 13 f)

¹³ A.a., s. 363 f/ty 413. – Jfr också början av 22. kapitlet (som handlar om ”Profitens delning. Räntefot. ‘Naturlig’ räntefot”): ”Ämnet för detta kapitel, liksom överhuvud alla kreditföreteelser som senare kommer att behandlas, kan inte här undersökas i detalj. Konkurrensen mellan låntagare och långgivare och de kortare fluktuationer på penningmarknaden, som blir resultatet, ligger utanför området för vår analys. För att beskriva det kretslopp som räntefoten genomlöper under den industriella cykeln måste man beskriva själva cykeln, vilket inte heller låter sig göras här. Detsamma gäller för den större eller mindre approximativa utjämningen av räntefoten på världsmarknaden. Här kan vi bara göra en analys av den oberoende formen av det räntebärande kapitalet och räntan som självständig gentemot profiten.” (A.a., s. 326/ty 370.)

¹⁴ A.a., s. 98/ty 120.

¹⁵ A.a., s. 334/ty 380. – Jfr a.a., s. 342 (korr)/ty 389: ”Men nu existerar det räntebärande kapitalet historiskt som en färdig, nedärvd form och därmed räntan som färdig underavdelning av det mervärde som kapitalet utvinnet, långt innan det kapitalistiska produktionssättet och de däremot svarande föreställningarna om kapital och profit existerade.”

Det är som vi vet pengarnas funktion som betalningsmedel, ”som utvecklar räntan och därmed penningkapitalet”.¹⁶ Redan den enkla varucirkulationen frambringar förhållanden ”varigenom varans avyttring och realiserandet av dess pris skiljs åt i tiden”. På så sätt ”uppstår mellan varuägarna ett förhållande av borgenär och gäldenär, vilket visserligen bildar den naturliga¹⁷ grundvalen för kreditsystemet, men som kan vara fullständigt utvecklat innan det sistnämnda existerar”.¹⁸ Ty ”lånat ut och lånat har man gjort även tidigare, och ockraren är t.o.m. kapitalets äldsta antediluvianska form. Men att låna ut och låna konstituerar lika lite *kredit*, som att arbeta konstituerar *industriellt arbete* eller *fritt lönarbete*. Krediten framträder också *historiskt* som väsentligt, utvecklat produktionsförhållande först i den cirkulation som grundas på kapitalet eller lönarbetet ... *Ockraren* är – fast han i sin förborgerligade, till kapitalet anpassade form själv är en form av kredit – i sin förborgerliga form snarare ett *uttryck för bristen på kredit*.”¹⁹

Vad det gäller är alltså det räntebärande kapitalets olika samhällliga roll i kapitalismen och under förkapitalistiska förhållanden. ”Att ange differentia specifica /särskilda kännetecken/”, säger Marx mot Storchs anmärkningar om krediten, ”är här såväl *logisk* utveckling, som nyckel till förståelse av den historiska.”²⁰ ”Det som skiljer det räntebärande kapitalet, såvida det bildar ett väsentligt element i det kapitalistiska produktionssättet, från ockerkapitalet” är framför allt ”de förändrade betingelser under vilka det opererar, och därmed också den totalt förvandlade gestalten hos den låntagare, som träder gentemot penningutlånaren”. Ockraren lånade till småproducenter som själva var i besittning av sina arbetsbetingelser (hantverkare och framför allt bönder) och för det andra till ”slösaktiga stormän”, särskilt jordägare; den moderna banken lånar till kapitalister. ”Även om det är en man utan förmögenhet som får kredit som industrikapitalist eller köpman, sker det i förtröstan på att han skall fungera som kapitalist, tillägna sig obetalt arbete med det lånade kapitalet. Han får kredit som potentiell kapitalist.” – Å andra sidan förutsätter den moderna krediten den fulla utvecklingen av varuproduktionen och -cirkulationen. Omvänt för ockraren: ”Ju obetydligare den roll är som cirkulationen spelar i den samhällliga reproduktionen, desto mer blomstrar ockraren.”²¹

Av det sagda framgår hur fel det är att blanda ihop dagens räntebärande kapital med dess ”antediluvianska” gestalt. ”Räntans höjd för vanliga bönder²² i Indien”, läser vi i *Rohentwurf*, ”visar inte alls profitens storlek. Utan /den visar/ att såväl profiten som en del av själva arbetslönen tillägnas av ockraren i form av ränta²³. Det är en operation, som helt är värdig herr Careys historiska sinne, att jämföra denna ränta med den som härskar på den engelska penningmarknaden²⁴, den som den engelske kapitalisten betalar, och sen därav sluta sig till hur mycket högre ’arbetskvoten’ (andelen arbete i produkten) är i England än i Indien. Han skulle ha jämfört den ränta som handvävare²⁵ i England, t.ex. i Derbyshire, betalar, vilkas material och instrument förskottas (utlånas) av kapitalisten. Han skulle /då/ ha funnit att räntan här är så hög att arbetaren till sist efter det han betalat alla poster²⁶ fortfarande är den skuldsatte, sedan han inte

¹⁶ A.a., s. 538/ty 611 f. – Som den andra källan till kreditsystemet kan penninghandeln betecknas, i anslutning till denna utvecklas ”förvaltningen av det räntebärande kapitalet ... som särskild funktion för penninghandlarna”. (A.a., s. 365/ty 416.)

¹⁷ /naturwüchsig/ med innebörden: spontant framvuxna.

¹⁸ *Kapitalet I*, s. 116 (korr)/ty 149 och *Till kritiken*, s. 147/ty (MEW 13) 119.

¹⁹ *Grundrisse* 434.

²⁰ A.a., s. 565.

²¹ *Kapitalet III*, s. 535, 540 (korr) och 548 (korr)/ty 608, 614 och 623.

²² I *Grundrisse*: ”common agriculturalists”.

²³ Det är klart att Marx här talar om ”embryonala” former av profit och arbetslön, eftersom det handlar om förkapitalistiska tillstånd.

²⁴ I *Grundrisse*: ”money market”.

²⁵ I *Grundrisse*: ”handloomweavers”.

²⁶ I *Grundrisse*: ”items”.

bara ersatt kapitalisten för hans förskott utan dessutom tillfogat sitt eget arbete gratis.”²⁷ Vidare skulle Carey ha sett att ”historiskt ... uppkommer den industriella profitens form först efter det att kapitalet inte längre framträder vid sidan av den självständiga arbetaren. Profiten framträder därför ursprungligen”, d.v.s. i förkapitalistiska tillstånd, ”som bestämd av räntan. Men i den borgerliga ekonomin /är/ räntan bestämd av profiten och /är/ bara en del av den. Profiten måste alltså vara så stor att en del kan avgrensas sig därifrån. Omvänt historiskt. Räntan måste vara så nertryckt att en del kan göra sig självständig som profit.” Och vidare: ”Där detta förhållande”, självständiga men av ocker nertryckta små producenter ”upprepas inom den borgerliga ekonomin – så sker det i efterblivna industrigrenar eller i sådana som ännu kämpar mot sin undergång i det moderna produktionssättet. I dessa äger fortfarande den hemskaste exploatering av arbetet rum, utan att förhållandet mellan kapital och arbete här på något sätt är basen för utveckling av nya produktivkrafter eller fröet till nya historiska former. I själva produktionssättet framträder här kapitalet fortfarande som ämnesmässigt subsumerat under de enskilda arbetarna eller arbetarfamiljen – antingen det är i hantverksmässig verksamhet eller i det lilla jordbruket. Det sker utsugning genom kapitalet, utan kapitalets produktionssätt ... Denna form av ocker, i vilken kapitalet inte bemäktigade sig produktionen, alltså bara formellt är kapital, förutsätter att förborgerliga produktionsformer härskar; men den reproducerar sig igen i underordnade sfärer inom den borgerliga ekonomin.”²⁸

Det som alltså närmast måste framhåvas är att i det kapitalistiska produktionssättet ”uttrycker både ränta och profit beteckningar på *kapital*”, att räntans kategori här förutsätter *profitens* åtskiljande i ränta och profit”. ”Skiljandet blir kännbart, handgripligt, så snart en klass av penningkapitalister står gentemot en klass av industrikapitalister²⁹.”³⁰ Penningkapitalister och industrikapitalister kan emellertid ”bara utgöra två skilda klasser, eftersom profiten har förmågan att dela sig i två reventy-grenar”. Blotta existensen av dessa klasser förutsätter ”en delning /Direktion/ av det av kapitalet satta mervärdet”.³¹

3. Kategorin ”kapital som pengar”

Möjligheten till denna inre delning av mervärdet är given genom kapitalets faktiska värdeförmering. Sedan de pengar som kapitalisten lagt ut i produktionsprocessen har värdeförmerat sig, erhåller de den ”nya bestämningen *realiserat kapital*”, de blir ”en ständigt giltig framträdelseform för kapitalet”.³² Förvisso ”existerar det föremålsligt bara som *pengar*”; men dessa pengar ”är nu redan *i sig kapital*; som sådant *anvisning på nytt arbete*. Här träder redan kapitalet inte bara i förhållande till förhandenvarande arbete, utan till framtida... Som sådan anvisning är deras materiella existens som pengar likgiltig och kan ersättas av varje rättsanspråk. Liksom statskreditorn innehar varje kapitalist i sitt nyförvärvade värde en anvisning på framtida ”främmande” arbete och har genom att tillägna sig det nuvarande samtidigt redan tillägnat sig det framtida.” (”Denna sida hos kapitalet”, tillfogar Marx, ”skall utvecklas så långt. Redan här visar sig dess egenskap att bestå som värde åtskiljt från sin substans. Härmed är kreditens bas redan lagd.”) Kapitalistens ”anhopning i form av pengar är därför inte alls /en/ materiell anhopning av arbetets materiella betingelser. Utan anhopning av anspråk på äganderätt till arbetet. Sättande av

²⁷ Jfr *Kapitalet III*, s. 537 f/ty 611: ”Vill man jämföra den engelska räntefoten med den indiska, så får man inte ta räntefoten i Bank of England utan t.ex. den som användes av utlånare av små maskiner till småproducenter i hemindustrin.”

²⁸ *Grundrisse* 735-737. – De citerade styckena återfinns, omredigerade och utvidgade, i kap. 36 i *Kapitalet III* (s. 535-538/ty 609-611).

²⁹ I *Grundrisse*: ”eine Klasse von monied capitalist einer Klasse von industrial capitalist”.

³⁰ I denna mening heter det i *Kapitalet*: ”Det är i själva verket bara kapitalisternas uppdelning i penningkapitalister och industrikapitalister som förvandlar en del av profiten till ränta, som överhuvud taget skapar räntans kategori...” (III, s. 337/ty 383.)

³¹ *Grundrisse* 734-736.

³² A.a., s. 351.

framtida arbete som *lönarbete*, som kapitalets bruksvärde.”³³ Först på detta sätt blir det möjligt att ”kapitalet självt blir vara” eller att ”varan (pengar) säljs som kapital”.³⁴

Vi kommer så till kategorin ”kapital som vara” eller ”kapital som pengar”, till skillnad från den tidigare undersökta ”pengar som kapital”.³⁵ I räntan, heter det i *Rohentwurfs* första avdelning, ”framträder kapitalet självt åter i *varans* bestämning, men som en vara som är *specifikt* olik alla andra varor; *kapitalet som sådant* – inte som blott en summa bytesvärden – inträder i cirkulationen och blir *vara*. Här är själva *varans* karaktär” (d.v.s. kapitalets särskilda bruksvärde) ”närvarande som *ekonomisk, specifik* bestämning, inte likgiltig som i den enkla cirkulationen, /men/ ännu inte relaterad direkt till arbetet som motsats, som dess”, kapitalets, ”bruksvärde, som i industrikapitalet ...”³⁶ Varan som kapital eller kapitalet som vara utbyts därför inte i cirkulationen mot en ekvivalent; när det inträder i cirkulationen bevarar det sitt för-sig-självt-varande /Fürsichsein/,³⁷ det bevarar alltså sin ursprungliga relation till sin innehavare även när det kommer i händerna på en främmande besittare. Det *utlånas* därför bara. Dess bruksvärde som sådant för innehavaren är dess *värdeförmering*, pengar som pengar, inte som cirkulationsmedel; dess *bruksvärde som kapital*.³⁸ Eller som det står i *Theorien*: ”Eftersom en bestämd värdesumma på den kapitalistiska produktionens grundval ... ger makt att dra ut en bestämd kvantitet arbete ur arbetaren gratis, att tillägna sig bestämt mervärde, merarbete, merprodukt – så är det klart att pengarna själva kan säljas som kapital ... De kan säljas som profitens källa. Genom pengar o.s.v. gör jag det möjligt för andra att tillägna sig mervärde. Det är alltså i sin ordning att jag erhåller en del av detta mervärde. Liksom jorden har värde, eftersom den möjliggör för mig att få tag på en del av mervärdet, och jag när det gäller jorden bara betalar för det mervärde som jag fått tag på tack vare jorden, så betalar jag när det gäller kapitalet för det mervärde som skapats genom kapitalet.

Eftersom kapitalets värde förevigas, reproduceras, i den kapitalistiska produktionsprocessen – förutom mervärdet – så är det i sin ordning att när pengar eller varor säljs som kapital, så återvänder de efter en bestämd period till säljaren, och han avyttrar dem aldrig som en /vanlig/ vara, utan behåller äganderätten till dem. Pengarna eller varan säljs /här/ alltså inte som pengar eller varor, utan i andra potens, som *kapital*, som pengar eller varuvärde, som förökar sig själv.”³⁹

4. Kritik av proudhonismen

Just den omständighet att kapitalet i den mån det blir vara, bara kan lånas ut och därför måste återvända till sin ägare, utgör underlaget för den småborgerliga socialismens (Proudhon och hans skolas) kritik av det räntebärande kapitalet. ”I hela herr Proudhons polemik med Bastiat är poängen för den präktige Proudhon att för honom framstår *utlåandet* som något helt annat än *försäljningen*. Att låna ut mot ränta”, menar Proudhon, ”är förmågan att ständigt sälja samma föremål på nytt och därför ständigt på nytt erhålla priset, utan att någonsin avträda äganderätten till det föremål som man sålt’ ... Den ändrade form i vilken kapitalets reproduktion här framträder får honom att tro att denna ständiga reproduktion av kapitalet – där priset⁴⁰ alltid fås tillbaka och alltid på nytt med profit utbyts mot arbetet, en profit som alltid på nytt realiserar i köp och försäljning –

³³ A.a., s. 272 f.

³⁴ A.a., s. 734.

³⁵ Jfr s. 179/ty 224 i detta arbete.

³⁶ Jfr kap. 3, III i detta arbete.

³⁷ Jfr också den redaktionella anmärkningen på s. 995 (till s. 155) i *Grundrisse*.

³⁸ *Grundrisse* 225. – ”Vad är nu bruksvärdet, som penningkapitalisten avyttrar för utlåningstiden och avträder till den produktive kapitalisten, gäldenären? Det är det bruksvärde som pengarna erhåller genom att de kan förvandlas till kapital, fungera som kapital och därför i sin rörelse frambringe ett visst mervärde, genomsnittsprifiten (vad som är över eller under denna framstår här som tillfälligt) förutom att bevara sin ursprungliga värdestorlek. I fråga om andra varor blir bruksvärdet i sista hand konsumerat, och därmed försvinner *varans* substans och därmed dess värde. Varan kapital har däremot den säregenheten, att dess värde och dess bruksvärde genom konsumtion av dess bruksvärde inte bara bevaras utan ökas.” (*Kapitalet III*, s. 320 (korr)/ty 363 f)

³⁹ *Theorien III*, s. 447 f.

⁴⁰ I *Grundrisse*: ”prix”.

konstituerar kapitalets begrepp. Det som förvirrar Proudhon, att föremålet⁴¹ inte byter ägare, som vid köp och försäljning; alltså i grunden⁴² bara en form för reproduktion som det mot ränta utlånade kapitalet har gemensamt med det fasta kapitalet.” Men ”betraktas det cirkulerande kapitalet i hela sin process så visar det sig att fast samma föremål⁴³ (t.ex. ett bestämt paket socker) inte ständigt säljs på nytt, så reproduceras samma värde ständigt på nytt och avyttringen gäller bara formen, inte substansen.” Enligt Proudhon skall alltså ”allt *säljas* och inget *utlånas*”. Han ”vill hålla fast vid utbytets enklaste, mest abstrakta form”, utan att begripa att ”varuutbytet vilar på utbytet mellan kapital och arbete”, att inte bara profitens kategori utan också räntans framkommer med nödvändighet ur detta utbyte. Han begriper alltså inte att han, ”för att upphäva räntan, måste upphäva *kapitalet* självt, det på bytesvärdet grundade produktionssättet, och alltså även lönarbetet”.⁴⁴ Hans krav ”att kapitalet inte skall utlånas och bära ränta, utan skall säljas som vara för sin ekvivalent, som varje annan vara, är överhuvud bara ett krav på att bytesvärdet aldrig skall bli kapital utan förbli enkelt bytesvärde; att *kapitalet inte skall existera som kapital*. Detta krav, tillsammans med det andra, att lönarbetet skall förbli produktionens allmänna bas visar en roande förvirring när det gäller de enklaste ekonomiska begrepp.”⁴⁵

5. Rohentwurf om kreditens roll i den kapitalistiska ekonomin

Här måste man framför allt skilja mellan kreditväsendets möjlighet och dess nödvändighet.

Vi såg hur möjligheten till kreditförhållanden gavs redan av pengarnas funktion som betalningsmedel. Vidare såg vi hur varje penningssumma som kan anläggas som kapital på det kapitalistiska produktionssättets grund i sig redan utgör en ”anvisning på främmande arbete” och därför, som en potentiell profitkälla, kan utlånas mot pengar. – Men att sådant lånekapital regelmässigt och i tillräckliga mängder finns till hands, det sörjer kapitalets kretsloppsprocess för. I denna frisätts periodiskt penningssummor, som är umbärliga för det egna företaget och följaktligen genom kreditens förmedling kan ställas till andra kapitalisters förfogande.⁴⁶

Kreditens möjlighet framgår alltså av det kapitalistiska produktionssättets ”inre natur”, det ingår i dess ”begrepp”. Emellertid finns det i kapitalets utvecklingsgång, i dess levnadsförlopp moment, som inte bara grundlägger kreditväsendets möjlighet utan också dess nödvändighet, ja som låter det framstå som ett *conditio sine qua non* /oeftergivligt villkor/ för den kapitalistiska produktionen. Så framför allt strävan efter beständighet, efter ett oavbrutet förlopp i produktionsprocessen.

Denna strävans nödvändighet är iögonfallande. Bara i produktionsprocessen skapar kapitalet mervärde; denna process’ ”*ständiga kontinuitet*” framstår därför ”som grundbetingelse för den produktion som grundas på kapitalet”! Men å andra sidan måste varje produktionsfas följas av en cirkulationsfas och på så sätt måste produktionens kontinuitet ständigt brytas. ”De ur kapitalets natur framgående betingelserna för dess produktion strider alltså mot varandra. Motsägelsen kan alltså bara upphävas och övervinnas på två sätt”: För det första genom kapitalets delning i portioner (se kap. 23) och för det andra – genom krediten. ”En skenköpare B – d.v.s. en som verkligen *betalar*, men inte verkligen köper – förmedlar för kapitalisten A hans produkts förvandling till pengar. Men B själv får betalt först när kapitalisten C har köpt A:s produkt. Om denne kreditgivare⁴⁷ B ger A pengar för att köpa arbete, eller råmaterial och arbetsinstrument, innan A kan ersätta bådadera efter

⁴¹ I *Grundrisse*: ”das ‘objekt’ ”.

⁴² I *Grundrisse*: ”au fond”.

⁴³ I *Grundrisse*: ”dasselbe Objekt”.

⁴⁴ *Grundrisse* 727 f. – Samma stycke – omredigerat – i *Kapitalet III*, s. 315-318/ty 357-360. (Jfr *Theorien III*, s. 512-515.)

⁴⁵ *Grundrisse* 225.

⁴⁶ ”Det penningkapital som sålunda frigjorts genom omslagsrörelsens blotta mekanism, måste (vid sidan av det successivt återvändande fasta kapitalet och det penningkapital, som i varje arbetsprocess fordras för variabelt kapital) spela en betydande roll så snart kreditssystemet utvecklas, och måste samtidigt utgöra en av dess grundvalar.” (*Kapitalet II*, s. 251 (korr)/ty 284.)

⁴⁷ I *Grundrisse*: ”credit-man”.

försäljningen av sin produkt, ändrar inget i sak ... I detta fall ersätter kapital b kapital a; men båda har inte värdeförmerats samtidigt. B träder nu i A:s ställe; d.v.s. hans kapital ligger i träda tills det utbyts med kapital c. Det är fixerat i A:s produkt, som har gjorts rörlig i kapital b.”⁴⁸

Här har vi, säger Marx, en sida hos krediten som framgår ”ur produktionsprocessens omedelbara natur” och därför utgör ”grunden för kreditens nödvändighet.”⁴⁹ Men andra moment som utgör grunden för kreditens nödvändighet framstår som lika viktiga.

Som vi vet är cirkulationstiden alltid en skranka för värdeskapandet och värderealiserandet; ”en skranka som inte framgår ur produktionen överhuvud, utan som är specifik för kapitalets produktion”.⁵⁰ Därför är ”kapitalets nödvändiga tendens” att inte bara avkorta cirkulationstiden utan att om möjligt sätta den lika med noll, alltså – att förverkliga en ”*cirkulation utan cirkulationstid*”. Och just denna tendens, understryker Marx, ”är den grundläggande bestämningen för krediten och kapitalets kreditupppfinningar”.⁵¹ – Här skall först och främst hänvisas till pengarnas funktion som ett ”cirkulationsmaskineri” förbundet med stora improduktiva utgifter. ”I den mån de har egenvärde” måste de betecknas som en ”huvudcirkulationskostnad” i den kapitalistiska produktionen.⁵² Därför är kapitalets strävan att ”ekonomisera” med pengarna och ”blott sätta /dem/ som formmoment; så att de förmedlar” varornas ”formförvandling, utan att själva vara kapital, d.v.s. värde”;⁵³ men å andra sidan strävan att ”ge *cirkulationstiden* som sådan ... värdet av *produktions-tiden* i de olika organ där cirkulationstidens och cirkulationens process förmedlas; att sätta dem alla som pengar, och i vidare bestämning som kapital.” ”Allt detta framspringer ur samma källa. Alla cirkulationens krav ... låter sig föras tillbaka till *cirkulationstid*, även om de antar olika, skenbart helt heterogena former. Maskineriet för att avkorta cirkulationstiden hör självt till denna.” Och just därför ”innehåller motsättningen mellan arbetstid och cirkulationstid ... hela kreditteorin, nämligen i den mån currency-/betalningsmedels-/ historien o.s.v. kommer in här”.⁵⁴

Cirkulationstiden är emellertid inte den enda skranka som kapitalets värdeförmeringsdrift stöter på. En annan är utbytessfärens skranka, och denna består i att kapitalet (som vi redan vet) å ena sidan måste producera utan att ta hänsyn till konsumtionens begränsade dimension på kapitalistisk bas, men å andra sidan som värde förutsätter ett motvärde, som det skall byta sig mot.⁵⁵ Även i detta avseende tillkommer krediten en väldig betydelse – vilket framgår av varje industriell cykels förlopp. Men denna funktion hos krediten, tillfogar Marx ”framträder ännu mer kolossal, klassisk i förhållandet mellan folk än i förhållandet mellan individer. Så är t.ex. engelsmännen tvungna att låna ut till främmande nationer för att få dem till kunder”.⁵⁶ I grunden⁵⁷ byter den engelske

⁴⁸ *Grundrisse*, s. 433 och 447.

⁴⁹ A.a., s. 434.

⁵⁰ A.a., s. 441.

⁵¹ A.a., s. 551.

⁵² *Kapitalet III*, s. 396/ty 451. – Jfr *Kapitalet II*, s. 304 f (korr)/ty 347: ”Hela den summa av arbetskraft och samhällliga produktionsmedel, som årligen förbrukas i produktionen av guld och silver som cirkulationsmedel, utgör en dryg, improduktiv utgiftspost för det kapitalistiska produktionssättet liksom överhuvudtaget för alla på varuproduktion grundade produktionssätt. Denna /improduktiva/ summa drar bort en motsvarande summa produktions- och konsumtionsmedel – d.v.s. verklig rikedom – som annars också kunde ha utnyttjats samhällligt. I den utsträckning man med oförändrad produktionsskala och given utvidgningsgrad kan nedbringa kostnaderna för detta cirkulationsmaskineri, kan det samhällliga arbetets produktivkraft stegas. I den mån de hjälpmedel som utvecklas med kreditväsendet har denna inverkan, så ökar de direkt den kapitalistiska rikedom, antingen genom att en stor del av den samhällliga produktions- och arbetsprocessen därmed sker utan inblandning av verkliga pengar eller genom att den verkligt fungerande penningmängdens funktionsduglighet ökas.”

⁵³ ”Men man får aldrig glömma ... pengarna – i form av ädla metaller – förblir det underlag från vilket kreditväsendet enligt sakens natur aldrig kan komma loss.” (*Kapitalet III*, s. 545/ty 620.)

⁵⁴ *Grundrisse* 552.

⁵⁵ Denna nödvändighet skulle naturligtvis inte föreligga, om ”alla kapitalister arbetade på ömsesidig beställning, och produkten därför alltid omedelbart” var pengar; men det är ”en föreställning som motsäger kapitalets natur och därmed också storindustrins praxis”. (*Grundrisse* 447.)

⁵⁶ I *Grundrisse*: ”customers”.

⁵⁷ I *Grundrisse*: ”au fond”.

kapitalisten dubbelt med det produktiva engelska kapitalet, 1. som sig själv och 2. som yankee o.s.v., eller under vilka andra former han har placerat sina pengar.”⁵⁸

(I *Kapitalet* hänvisar Marx också till kreditens ”nödvändiga bildande ... för att förmedla profitkvotens utjämning ... varpå hela den kapitalistiska produktionen är beroende”,⁵⁹ men detta moment nämns inte i *Rohentwurf*.)

6. Kreditväsendets skrankor

Vi såg att ”hela kreditväsendet, och därmed sammanhängande överhandel, överspekulation etc.⁶⁰ vilar på nödvändigheten av att utvidga och överskrida cirkulationens och utbytessfärens skranka”.⁶¹ Just i denna mening är krediten ”en immanent form i det kapitalistiska produktions-sättet”, varpå ”hela sammanhanget i reproduktionsprocessen vilar”.⁶² Men denna kreditens roll får inte heller överskattas! Ty liksom ”pengarna bara upphäver byteshandelns skrankor genom att göra dem allmänna – d.v.s. skilja köp och försäljning helt från varandra”, så upphäver krediten likaledes skrankorna för kapitalets värdeförmering bara ”genom att upphöja dem till deras allmännaste form och sätta perioder med överproduktion och underproduktion som två perioder”.⁶³ Förvisso har kreditens utveckling medfört ”påskyndande av de enskilda faserna i cirkulationen och varuomsättningen, vidare av kapitalets omvandling och därmed av reproduktionsprocessen överhuvud”. Men samtidigt ”tillåter krediten de båda akterna köp och försäljning att hållas skilda från varandra under längre tid och tjänar därför som basis för spekuleringen”.⁶⁴ Marx driver därför med ”cirkulationskonstnärerna” ”som inbillar sig att de med hjälp av cirkulationens hastighet kan göra något annat än att förkorta de hinder för kapitalets reproduktion som det självt har satt” ... ”Ännu dummare är naturligtvis de cirkulationskonstnärer som inbillar sig att de med hjälp av kreditanstalter och -uppfindingar – som upphäver cirkulationstidens längd – inte bara kan få bort de uppehåll, avbrott i produktionen som den färdiga produktens förvandling till kapital kräver utan också kan göra det kapital överflödigt, som det producerande kapitalet utbyter med. De tror sig kunna producera på bytesvärdets grundval och samtidigt avskaffa, trola bort de nödvändiga betingelserna för produktion på denna grundval. Det mesta krediten kan göra i detta avseende – d.v.s. när det blott gäller cirkulationen – ”är ”att upprätthålla produktionsprocessens kontinuitet, om alla andra betingelser är förhanden för denna kontinuitet, d.v.s. det kapital, som skall utbytas med, verkligen existerar o.s.v.”⁶⁵

⁵⁸ *Grundrisse*, s. 319. – Jfr *Theorien* III, s. 119: ”Kreditsystemet anger han” (författaren till skriften *An Inquiry into those Principles...*) ”också som grund till krisen. (Som om kreditsystemet inte självt hade framkommit ur svårigheten /med/ att använda kapitalet ‘produktivt’, d.v.s. ‘profitabelt’.) Engelsmännen måste t.ex. pumpa ut sitt eget kapital för att skapa sig en marknad. I överproduktionen, kreditsystemet” o.s.v. söker den kapitalistiska produktionen bryta igenom sina egna skrankor och producera måttlöst. A ena sidan har den denna drift. Å andra sidan tål den bara en produktion som motsvarar en profitabel användning av det existerande kapitalet. Därför kriserna ...”

⁵⁹ *Kapitalet III*, s. 396/ty 451 (jfr också *Teorier* II, s. 261-263 och 340 f/ty 205-207 och 483 f).

⁶⁰ I *Grundrisse*: ”overtrading, overspeculation etc.”,

⁶¹ *Grundrisse* 319.

⁶² *Kapitalet III*, 574? och 444/ty 654/?/ och 507.

⁶³ *Grundrisse* 517.

⁶⁴ *Kapitalet III*, 396 f (korr)/ty 452. – Jfr a.a., s. 401 (korr)/ty 457: ”Kreditsystemet framträder som den huvudsakliga hävstången för överproduktion och överspekulation inom handeln, endast emedan reproduktionsprocessen, som till sin natur är elastisk, här forceras till sin yttersta gräns och detta just därför att en stor del av det samhälleliga kapitalet användes av icke-ägare, vilka behandlar det på ett annat sätt än ägaren, som ängsligt överväger hur han ska använda sitt begränsade privatkapital i sin egenskap av fungerande kapitalist. Därmed framträder bara att kapitalets värdeförmering som grundas på den kapitalistiska produktionens motsättningsfulla karaktär bara tillåter verklig, fri utveckling till en viss punkt, alltså för produktionen faktiskt utgör en inneboende boja och skranka, som ständigt brytes av kreditväsendet. Därför påskyndar kreditväsendet produktivkrafternas materiella utveckling och uppkomsten av en världsmarknad. Det är en historisk uppgift för det kapitalistiska produktions-sättet att fram till en viss nivå bygga de materiella grundvalarna för den nya produktionsformen. Samtidigt påskyndar krediten de våldsamma utbrotten av denna motsägelse, kriserna, och därmed det gamla produktions-sättets upplösande element.”

⁶⁵ *Grundrisse* 443 f.

Att dessa utredningar i *Rohentwurf* ännu idag har full giltighet kan inte förnekas. Men det gäller också för Marx' kritik av "illusionerna om kredit- och bankväsendets undergörande kraft i socialistisk mening": "Så snart produktionsmedlens förvandling till kapital har upphört (upphävandet av den privata jordegendomen även inberäknat), har krediten som sådan ingen mening mer ... Så länge å andra sidan det kapitalistiska produktionssättet härskar, består det räntebärande kapitalet som en av dess former och bildar i själva verket basen för dess kreditsystem."⁶⁶ Föreställningen om kreditens "socialistiska" karaktär tillhör således de småborgerliga utopiernas arsenal. Detta motsäger inte att just krediten visar sig vara en drivande kraft i den kapitalistiska samhällsordningens utveckling "till sin högsta och sista möjliga form"⁶⁷ och på detta sätt motarbetar dess upplösning. Ty just krediten utgör den form, "vari kapitalet till skillnad från de enskilda kapitalen ... söker sätta sig" och vari den enskilda produktionens samhälleliga karaktär finner sitt mest slående uttryck."⁶⁸ – "Det främsta resultat som det, kapitalet, på denna väg⁶⁹ kan frambringa är å ena sidan *fiktivt kapital*⁷⁰, å andra sidan framträder krediten bara som ett nytt element i *koncentrationen*, kapitalens förintelse i enskilda centraliserade kapital."⁷¹ Men det är ett frågekomplex som för långt utanför undersökningen av "kapitalet i allmänhet" och därför inte närmare behandlas i *Rohentwurf*. Vi får inte glömma att här undersöks kreditens grundtendenser bara i sin fröform, i den mån de framgår redan av den abstrakta, allmänna analysen av den kapitalistiska produktions- och cirkulationsprocessen.⁷² Och man blir verkligen förvånad över hur många av resultaten från den senare undersökningen av kreditväsendet (i *Kapitalet III*) som på detta sätt kunde föregripas redan i *Rohentwurf*!

⁶⁶ *Kapitalet III*, s. 546/ty 621.

⁶⁷ A.a., s. 545/ty 620.

⁶⁸ *Grundrisse* 551 f. – Jfr Marx' planutkast i brevet till Engels den 2.4.1858: "c) Krediten, där kapitalet uppträder som allmänt element i förhållande till de enskilda kapitalen" (*MEW* 29, s. 312/sv i *Till kritiken*, s. 218) och *Kapitalet III*, s. 335 (korr)/ty 381: "i sig för klassen gemensamt kapital". /Se ovan s. 56/ty 69./

För övrigt: de anförda styckena förklarar varför Marx i sin uppbyggnadsplan låter kreditens kategori följa efter kategorin konkurrens eller de "många kapitalen".

⁶⁹ I *Grundrisse*: "in dieser line".

⁷⁰ I *Grundrisse*: "fictitious capital".

⁷¹ *Grundrisse* 552. – Jfr a.a., s. 550: "Ännu mer äger denna upphävning" ("de enskilda kapitalens skenbara oavhängighet och självständiga bestånd") "rum i krediten. Och den yttersta form, som denna upphävning antar, men som samtidigt är det yttersta /ultimate/ sättandet av kapitalet i dess adekvata form – är aktiekapitalet." – Att Marx redan i *Rohentwurf* förmådde förutsäga övergången från konkurrens- till monopolkapitalism har vi redan framhåvt i kapitel 2.

⁷² Just därför blir (som redan nämnts) ett så viktigt moment som kreditens roll vid den allmänna profitkvotens utjämning inte behandlat i *Rohentwurf*.

Appendix. Om den nyare kritiken av Marx' lag om den fallande profitkvoten

I.

Det finns knappast någon del av Marx' ekonomiska lära, som har avvisats så enstämigt av den akademiska och icke-akademiska kritiken som hans lag om profitkvotens tendensiella fall. Och ändå är kritikernas argumentation kanske inte någonstans mindre tillfredsställande än här. Som exempel kan vi ta två anglosaxiska författare, som på senare tid sysslat med Marx' lag, Joan Robinson¹ och den amerikanske marxisten P.M. Sweezy².

Liksom äldre kritiker av lagen tror också Robinson och Sweezy att de framför allt kan beskylla Marx för en metodologisk inkonsekvens. Marx påstås ha uppställt lagen under förutsättning av en konstant mervärdekvot; han skulle godtyckligt ha skiljt de faktorer som sänker profitkvoten från de höjande, för att ur de första härleda själva lagen och ur de senare de ”motverkande orsakerna”. Eller, som det heter hos den bekante Marxkritikern L.v. Bortkiewicz, den förste som gjorde denna invändning: ”Det felaktiga hos de bevis som Marx gett för sin lag om den fallande profitkvoten är i huvudsak att han när det gäller dessa bevis inte har beaktat det matematiska förhållandet mellan arbetets produktivitet och mervärdekvoten. Den senare betraktar han som en faktor för sig. Vilka orimligheter en sådan isoleringsmetod kan leda till, kan man se av följande enkla exempel. Det rör sig om en positiv storhet a , som är förbunden med två andra positiva storheter b och c genom relationen $a = b/c$. Frågan är i vilken riktning a ändrar sig, varvid båda storheterna b och c är avhängiga av d . T.ex. är $b = d^5$ och $c = d^3$. Detta är uppenbarligen den rätta lösningen: Man eliminerar b och c ur uttrycket för a , finner $a = d^2$ och drar slutsatsen att a ändrar sig i samma riktning som d . Men om man använder Marx' isoleringsmetod på det givna fallet, så kunde man t.ex. uttrycka a som b/d^3 och av denna formel dra slutsatsen att a med tilltagande d blir mindre och med avtagande d större. Skulle man sedan också tillfoga att en ändring av b förvisso kan grumla detta sammanhang, men att detta är en sak för sig, så skulle detta modus procedendis /tillvägagångssätts/ väsenslikhet med Marx' isoleringsmetod framträda ännu tydligare.”³

Men hur förhåller det sig nu med denna invändning? Har Marx verkligen gjort sig skyldig till en sådan överträdelse av logikens elementära regler? Låt oss se.

II.

Den första (men bara den första) sidan i 13. kapitlet i *Kapitalet III* – vilket handlar om lagen om profitkvotens tendensiella fall – förefaller förvisso att ge de nämnda författarna rätt. Här börjar Marx nämligen med ett räkneexempel, med vilket han vill visa hur skillnader i kapitalets organiska sammansättning påverkar profitkvoterna i fem olika produktionsgrenar (före dessa profitkvoters utjämning till en genomsnittsprofitkvot). Detta kan man naturligtvis visa lättast, om man tillfälligt abstraherar från andra faktorer, som kan ha inflytande på profitkvoten, och framför allt från skillnaderna i arbetets exploateringsgrad. Därför antar Marx – liksom i de föregående avdelningarna i *Kapitalet III* – att mervärdekvoten i alla fem produktionsgrenarna är lika med 100 %, d.v.s. att arbetaren arbetar en halv dag för sig och en halv dag för företagaren. Det visar sig att profitkvoterna i de fem produktionsgrenarna står i omvänt förhållande till den organiska sammansättningens höjd.⁴ Men det som gäller för de olika produktionsgrenarna bredvid varandra, det gäller

¹ Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, 1949, kap. V.

² Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, 1942, kap. VI. /Vi hänvisar också till sidorna i den svenska upplagan, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, 1970 (1975)./

³ L.v. Bortkiewicz, Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System, i *Archiv f. Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, sept. 1907, s. 466 f.

För övrigt skulle Bortkiewicz riktat sin kritik inte bara mot Marx utan också mot J.St. Mill, eftersom redan Mill behandlat problemet med profitkvotens tendensiella fall med en tvåstegsmetod, alltså först betraktat själva lagen och sedan de faktorer som motverkar den. (Denna metodologiska likhet mellan Marx' och Mills framställning av lagen har först Henryk Grossmann visat på, i sin bok ”Das Akkumulations- und Zusammenbruchgesetz des kapitalistischen Systems”, s. 116.)

⁴ Marx ger följande exempel i *Kapitalet III*, s. 193/ty 221:

också för det samhälleliga totalkapitalets efter varandra följande tillstånd. Det samhälleliga kapitalets genomsnittssammansättning höjs ständigt och just därför ”måste resultatet av denna gradvisa tillväxt av det konstanta kapitalet i förhållande till det variabla med nödvändighet bli ett gradvist fall hos den allmänna profitkvoten när mervärdekvoten eller kapitalets exploateringsgrad av arbetet är den samma.”⁵ Men redan på nästa sida läser vi: ”Den hypotetiska serie” (med 5 produktionsgrenar) ”som uppställts i början av detta kapitel uttrycker ... den kapitalistiska produktionens verkliga tendens, som med den fortskridande relativa minskningen av det variabla kapitalet jämfört med det konstanta medför en stigande högre organisk sammansättning av totalkapitalet. En omedelbar följd av detta är att mervärdets kvot vid konstant och t.o.m. vid stigande exploateringsgrad av arbetet tar sig uttryck i en ständigt sjunkande allmän profitkvot.”⁶ Och två sidor senare: ”Lagen om den fallande profitkvoten, i vilken samma eller t.o.m. en stigande mervärdekvot uttrycks, innebär med andra ord: en bestämd kvantitet samhälleligt genomsnittskapital, t.ex. ett kapital om 100, motsvaras av en ständigt större del arbetsmedel och en ständigt mindre del levande arbete. Då alltså totalmängden av det levande arbete som tillsätts produktionsmedlen minskar i förhållande till värdet av dessa produktionsmedel, så minskar också det obetalda arbetet och den värdedel det representeras av i förhållande till värdet av det investerade totalkapitalet. Eller: en allt mindre alikvot del av det investerade totalkapitalet omsätts i levande arbete, och detta totalkapital uppsuger därför i förhållande till sin storlek allt mindre merarbete, trots att det förbrukade arbetets obetalda del samtidigt kan växa i förhållande till dess obetalda del.”⁷

Med samma innebörd uttalar Marx sig också på sidorna 200-202, 206 f, 209, 213 f och 220 i *Kapitalet III* /ty 229-231, 236 f, 239, 244 och 251/. Och slutligen håller han det för nödvändigt att i slutet av 14. kapitlet – ”för undvikande av missförstånd” – upprepa: ”Profitkvotens tendensiella fall är förbunden med en tendensiell stegring i mervärdets kvot, alltså i arbetets exploateringsgrad ... Profitkvoten faller därför att arbetet blir produktivare, inte därför att det blir mindre produktivt.

	Konstant kapital	Variabelt kapital	Mervärde	Mervärdekvot	Profitkvot
I	50	100	100	100 %	62 2/3 %
II	100	100	100	100 %	50 %
III	200	100	100	100 %	33 1/3 %
IV	300	100	100	100 %	25 %
V	400	100	100	100 %	20 %

Man ser genast att Marx också kunde ha gestaltat sitt exempel så att mervärdekvoten skulle stiga från produktionsgren till produktionsgren, t.ex.:

	Konstant kapital	Variabelt kapital	Mervärde	Mervärdekvot	Profitkvot
I	50	100	100	100 %	62 2/3 %
II	100	100	130	100 %	65 %
III	200	100	192	100 %	64 %
IV	300	100	252	100 %	63 %
V	400	100	310	100 %	62 %

Även i detta fall skulle alltså profitkvoten falla gradvis – trots att mervärdekvoten stiger starkt. (Förvisso är exemplet helt godtyckligt; hade vi antagit en bara något snabbare tillväxt hos mervärdeskvoten, så hade Profitkvoten inte fallit, utan t.o.m. stigit. Men det skulle vara helt felaktigt att tro att profitkvotens fall under alla omständigheter skulle kunna kompenseras av mervärdekvotens stigning. Varför Marx redan från början avvisade ett sådant antagande, skall senare visa sig.)

⁵ *Kapitalet III*, s. 194 (korr)/ty 222.

⁶ A.a., s. 194 f(korr)/ty 222 f.

⁷ A.a., s. 197(korr)/ty 225 f.

Både stigande mervärdekvot och fallande profitkvot är endast särskilda former i vilka växande arbetsproduktivitet kommer till uttryck under kapitalismen.”⁸

De anförda ställena kan utökas med flera lika kategoriska yttranden från *Theorien*.⁹ Som man ser, föll det aldrig Marx in att inskränka sin lagblott till fallet med en konstant mervärdekvot. T.o.m. en stigande mervärdekvot måste enligt Marx till slut komma till uttryck i en sjunkande profitkvot. Men allt detta hindrar ändå inte de nämnda kritikerna från att tolka hans lag på ett helt annat sätt. Joan Robinson skriver om denna lag: ”Marx teori vilar som vi har sett på antagandet av en konstant exploateringsgrad.” Till detta fogas följande invändning¹⁰: ”Detta påstående (d.v.s. Marx’ lag) ”är en slående motsägelse till Marx’ övriga argument. För om exploateringsgraden tenderar att vara konstant, så tenderar reallönerna att stiga när produktiviteten ökar. Arbetet erhåller en konstant del av en ökande totalstorlek. Marx kan bara demonstrera en fallande tendens hos profiten genom att överge sitt argument att reallöner tenderar att vara konstanta. Denna drastiska inkonsekvens verkar han ha förbisett.”

Men för det andra menar Joan Robinson att Marx’ lag helt enkelt är ”en tautologi: om exploateringskvoten är konstant, så faller profitkvoten när kapitalet per man ökar. Om vi antar konstanta omslagsperioder, så mäter $c + v$ kapitalstocken: om s/v är konstant och c/v stiger, så faller $s/(c+v)$.”¹¹ Det är inte konstigt att Joan Robinson slutligen fäller den förintande domen att Marx’ ”förklaring av profitens fallande tendens inte förklarar nåt alls”.¹²

III.

Det är klart att vi nu helt enkelt kan skjuta båda invändningarna åt sidan: Då Marx inte alls knöt sin lag till förutsättningen om en konstant mervärdekvot, så kan han i det givna fallet inte förebrås varken för ”inkonsekvens” eller en ”tautologi”. Men därmed är kritiken mot ”isoleringsmetoden” ännu inte uttömd. Ty om Marx’ lag faktiskt inte vilar på antagandet av en konstant mervärdekvot,

⁸ A.a., s. 218 f (korr)/ty 249 och 250. – Jfr *Teorier* II, s. 328/ty 441: ”Profitkvoten faller – fastän the rate of surplus value förblir oförändrad eller stiger – därför att det variabla kapitalet minskar i och med utvecklingen av arbetets produktivkrafter i förhållande till det konstanta kapitalet. Den faller således inte därför att arbetet blir mera improduktivt utan därför att det blir mera produktivt; inte därför att arbetaren exploateras mindre utan därför att han exploateras mera, antingen genom att the absolute surplus time /den absoluta mer(arbets)tiden/ ökar, eller – så snart som staten hejdar detta – genom att the relative surplus time ökar därför att the relative value of labour minskar vilket är oskiljaktigt förknippat med den kapitalistiska produktionen.”

⁹ Här kan – förutom det i not 8 citerade stället – särskilt s. 237, 296, 305 och 359 i *Theorien* III nämnas. Marx säger på s. 296: ”Jag har förklarat profitkvotens fall – trots samma eller t.o.m. stigande mervärdekvot – med att det variabla kapitalet avtar i förhållande till det konstanta, d.v.s. det levande nuvarande arbetet /avtar/ i förhållande till förgånget använt och reproducerat arbete.” Och på s. 305: ”Här upplöser sig alltså Hodgskins åsikt i den allmänna, av mig utvecklade lagen. Mervärdet – utsugningen av arbetaren – tilltar, men samtidigt faller profitkvoten, emedan det variabla kapitalet faller i förhållande till det konstanta; emedan det levande arbetets massa överhuvud avtar relativt i förhållande till det kapital, som sätter det i rörelse. En större del av arbetets årliga produkt tillägnas av kapitalisten under firman kapital och en mindre under firman profit.” (Jfr *Kapitalet* III, s. 224/ty 256 /där är Firma utbytt mot Kategorie/.)

¹⁰ P.M. Sweezy argumenterar på liknande sätt: ”Vi har ... sett”, säger han, ”att Marx härleder profitkvotens fallande tendens från antagandet att kapitalets organiska sammansättning ökar medan mervärdekvoten förblir konstant. Det tycks inte finnas någon tvekan om riktigheten i antagandet om en ökande organisk sammansättning hos kapitalet. Är det emellertid berättigat att samtidigt anta en konstant mervärdekvot? – Det är nödvändigt att vara på det klara med följderna av det senare antagandet. En ökande organisk sammansättning hos kapitalet går hand i hand med en ökning av arbetsproduktiviteten. Om mervärdekvoten förblir konstant betyder detta en ökning av reallönernas som är exakt proportionell mot ökningen i arbetsproduktivitet. Antag att arbetets produktivitet fördubblas, det vill säga att arbetaren under samma tid producerar dubbelt så mycket som förut. Eftersom en oförändrad mervärdekvot betyder att arbetaren arbetar samma tid åt sig själv och samma tid åt kapitalisten som förut, följer då att både den fysiska produkten som representeras av lönen och den fysiska produkten som representeras av mervärdet också har fördubblats. Med andra ord drar arbetaren lika mycket fördel som kapitalisten av sitt arbetes ökande produktivitet. Medan det inte kan finnas någon logisk invändning mot ett antagande som leder till detta resultat, finns det icke desto mindre grund för tvivel om dess riktighet.” (A.a., s. 104 f/eng 100 f.)

¹¹ Joan Robinson, a.a., s. 36. (Marx’ beteckning m (Mehrwert) har här ersatts av beteckningen s (surplus value).)

¹² A.a., s. 42.

varför behandlade han då de faktorer som höjer den allmänna profitkvoten som ”en sak för sig”? Hur kommer det sig att han behandlar så viktiga moment som ”ökning av arbetets exploateringsgrad”, ”den relativa överbefolkningen” o.s.v. först efter framställningen av själva lagen, nämligen i 14. kapitlet, och att han bara ger dem rollen av ”motverkande orsaker” till lagen?

Just denna invändning spelar stor roll i Sweezys kritik: ”... det verkar knappast klokt att behandla en integrerad del av processen med den ökande produktiviteten” (Sweezy menar mervärdekvotens ökning) ”separat och som en motverkande faktor; ett bättre tillvägagångssätt är att från början erkänna att ökande produktivitet tenderar att medföra en högre mervärdekvot. Dessutom är detta vad Marx vanligen gör.”¹³

Detta är i sanning ett sällsamt argument. Det problem, som Marx stod inför, var: Hur inverkar den ständigt växande produktiviteten hos det samhällsliga arbetet på alets organiska sammansättning, och tillväxten i arbetets produktivitet för det mesta har inflgenomsnittsprofitkvoten? Eftersom profitkvotens storlek beror på två faktorer: mervärdekvoten och kapitytande på båda faktorerna, så skulle det av Bortkiewicz klandrade ”isoleringsförfarandet” föreligga om Marx t.ex. bara betraktade den organiska sammansättningens ökning, utan att märka att arbetets växande produktivitet också (om än i mindre grad) måste höja mervärdekvoten; eller om han omvänt bara såg ökningen av mervärdekvoten som framgår av produktivitetens tillväxt och lämnade den därmed förbundna ännu starkare tendensen till höjning av den organiska sammansättningen utan avseende. Men det finns naturligtvis också moment som bara inverkar på en av de båda faktorerna, och till en början inte omedelbart träffar den andra. Sålunda måste varje uppmärksam läsare av 14. kapitlet i *Kapitalet III* (det om ”motverkande orsaker”) lägga märke till att Marx t.ex. i sektion 1 (”ökning av arbetets exploateringsgrad”) bara betraktar sådana utsugningsmetoder där – samtidigt med mervärdekvotens stigning – ”ingen ökning av det konstanta kapitalet äger rum, inte heller proportionellt gentemot det variabla”, där alltså den organiska sammansättningen till att börja med förblir oförändrad.¹⁴ De metoder däremot, som ”innebär att det konstanta kapitalet växer i förhållande till det variabla, alltså att profitkvoten faller” (d.v.s. väsentligen det relativa mervärdets produktionsmetoder) togs naturligtvis i betraktande redan vid uppställningen av själva lagen i 13. kapitlet. I 14. kapitlet betraktas den ”relativa överbefolkningen” också bara i den mån den gör det möjligt för produktionsgrenar med särskilt låg organisk sammansättning att fortleva – (till följd ”av att de frigjorda eller disponibla lönarbetarna är billiga och många, och att vissa produktionsgrenar enligt sin natur gör större motstånd mot att hantverk förvandlas till maskinarbete” /s. 216/ty 246/). (Men vad 14. kapitlets IV. sektion inte handlar om och inte vill handla om är den relativa överbefolkningens allmänna verkningar på lönen och på arbetets utsagningsgrad.¹⁵) Och slutligen gäller denna inskränkning också för det konstanta kapitalets senare inträdande värdeminskning¹⁶, liksom

¹³ Sweezy, a.a., s. 105/eng 101.

¹⁴ *Kapitalet III*, s. 214/ty 244. – ”Det finns många moment i intensifieringen av arbetet som innebär att det konstanta kapitalet växer i förhållande till det variabla, alltså att profitkvoten faller, som då en arbetare får övervaka flera maskiner än tidigare... Men det ges också andra moment i intensifieringen, som t.ex. ökad hastighet hos maskineriet, som då konsumerar mera råmaterial på samma tid men sliter ut maskinerna, det fasta kapitalet, snabbare. Detta berör emellertid inte alls förhållandet mellan dess värde och priset på det arbete, som sätter det i rörelse. Men alldeles särskilt är det arbetsdagens förlängning, denna den moderna industrins uppfinning, som ökar mängden utvunnet merarbete utan att väsentligt förändra förhållandet mellan den arbetskraft som användes och det konstanta kapitalen sätter i rörelse. I själva verket innebär det snarare en relativ minskning av det konstanta kapitalet.” (A.a., s. 212 f (korr)/ty 242 f.) Och just dessa moment behandlar I. avdelningen av 14. kapitlet.

¹⁵ Sweezy har därför fel, när han mot denna sektionens framställning reser invändningen: ”Det kan emellertid tyckas, att en viktigare effekt av reservarmén är ... att genom konkurrens med den aktiva arbetsstyrkan på arbetsmarknaden pressa ned lönenivån och på detta sätt höja mervärdekvoten.” (A.a., s. 104/eng 99.) Om Marx hade diskuterat detta tema först i 14. kapitlet så hade detta förvisso faktiskt lett till det som Bortkiewicz kritiserade honom för.

¹⁶ Just den omständigheten att Marx räknar denna det konstanta kapitalets värdeminskning till de orsaker som motverkar profitkvotens fall, framkallar Sweezys missnöje: ”Det kan tyckas att man borde föredraga att först titta på vad som skulle kunna kallas den organiska sammansättningens ’ursprungliga’ ökning, att observera dennas effekter på profitkvoten, och först där efter ta hänsyn till förbilligandet av det konstanta kapitalets delar, som i sig själva beror på den produktivitetensökning som är förbunden med den ’ursprungliga’ höjningen. Man kunde säga att den organiska

för alla produktionsmetoder, ”som höjer profitkvoten vid konstant mervärdekvot eller oberoende av mervärdekvoten”.¹⁷ Och när kritikerna inte märkte denna metodologiska skillnad mellan 13. och 14. kapitlet, så berodde det förvisso mycket mindre på dessa kapitels något komplicerade uppbyggnad än på de förutfattade meningar med vilka kritikerna började sina studier.

IV.

Men om nu Marx själv tog hänsyn till det nödvändiga växelförhållandet mellan den organiska sammansättningen och mervärdekvoten, om hans lag alltså inte vilar på ett godtyckligt ”isoleringsförfarande”, måste vi då inte nödvunget nå fram till just den uppfattning som förnekar profitkvotens fallande tendens? Skulle vi då inte ha all anledning att med Sweezy säga: ”Om både kapitalets organiska sammansättning och mervärdekvoten antas vara variabla ... så blir den riktning i vilken profitkvoten kommer att förändras obestämd. Allt vi kan säga är att profitkvoten kommer att minska om den procentuella ökningen av mervärdekvoten är mindre än den procentuella minskningen i proportionen av variabelt till totalt kapital.” Följaktligen ”finns det inte någon allmän förutsättning för förändringar i kapitalets organiska sammansättning att relativt bli så mycket större än ändringar i mervärdekvoten att den förra kommer att dominera profitkvotens rörelse. Tvärtom tycks det som om vi måste betrakta de två variablerna som av ungefär likartad betydelse... I det allmänna fallet bör vi därför anta att ökningen av kapitalets organiska sammansättning äger rum samtidigt och likformigt med en ökning av mervärdekvoten.”¹⁸

Eller som det heter hos Natalie Moszkowska: ”Profitkvoten sjunker vid det tekniska framskridandet bara i det fall då endast kapitalsammansättningen och inte arbetsproduktiviteten stiger. Den stigande arbetsproduktiviteten sänker ju värdet av de materiella och subjektiva produktionsmedlen, och skruvar därför också ner kapitalsammansättningen ($c: (v + m)$) och upp mervärdekvoten (m/v). Omedelbart efter införandet av tekniska förnyelser, arbetarnas utrustning med dyrbarare produktionsmedel, stiger förvisso kapitalsammansättningen; men efter förbilligandet av produktionsmedlen tack vare den stigande arbetsproduktiviteten faller den igen. Då lönen även sjunker till följd av att arbetarnas konsumtionsvaror förbilligats, d.v.s. mervärdekvoten stiger, så kan profitkvoten inte falla.”¹⁹

Vad kritikerna av Marx' lag framhäver är de faktorer som motverkar profitkvotens tendensiella fall – å ena sidan den efterföljande nedvärderingen av det konstanta kapitalets element och å andra sidan mervärdekvotens höjning. Att dessa faktorer faktiskt verkar, det kan ingen förneka; frågan är bara i vilken utsträckning de kan sätta sig igenom?

sammansättningens ökningsgrad då skulle verka mycket större och att detta faktum hindras från att visa sig i statistiken bara av en av de 'motverkande faktorerna'. Men det är tveksamt om något nyttigt ändamål kan tjänas av detta försök att bevara Marx' underförstådda skillnad mellan den ursprungliga ökningen av den organiska sammansättningen och den motverkande (men mindre) minskningen som beror på förbilligandet av det konstanta kapitalets beståndsdelar. Det enda som kan observeras är nettoförändringen i den organiska sammansättningen, vilken är resultanten av de två krafterna. Därför tycks det vara bättre att använda uttrycket 'förändring i kapitalets organiska sammansättning' bara i dess nettobetydelse, som tar hänsyn till förbilligandet av det konstanta kapitalets delar. Om man gör detta är det kanske mindre frestande att tänka på den organiska sammansättningen i fysiska termer istället för i värdestermer. (A.a., s. 108 (korr)/eng 103 f.

Skall vi tro Sweezy så lägger Marx först kapitalets tekniska sammansättning till grund för sin lag för att sedan (i 14. kap.) kunna smuggla in värdesammansättningen som en ”motverkande faktor”!...

¹⁷ *Kapitalet III*, s. 215/ty 245. (Alla dessa metoder behandlar Marx mycket utförligt i 1. avdelningen i *Kapitalet III*.)

¹⁸ Sweezy, a.a., s. 106-108/eng 102-104.

¹⁹ N. Moszkowska, *Zur Kritik moderner Krisentheorien*, 1935, s. 46. – I sin tidigare bok (*Das Marxsche System*, 1929, s. 118) säger samma författarinna: ”Lagen om profitkvotens tendensiella fall' är ingen historisk, utan en dynamisk lag. Den konstaterar inte ett historiskt faktum, nämligen att profitkvoten faller, den formulerar bara två storheters avhängighet av varandra, nämligen 1. Om mervärdeskvoten är konstant, så sjunker profitkvoten. 2. Om profitkvoten är konstant, så stiger mervärdekvoten. – Lagen uttrycker alltså bara ett funktionellt sammanhang. Och därför kan den lika väl kallas lagen om 'profitkvotens tendensiella fall' som lagen om 'mervärdekvotens tendensiella höjning'.

Med samma logik kunde Moszkowska beteckna ”lagen” som ”Lagen om den fallande eller inte fallande profitkvoten”. – Det är helt uppenbart att med denna tolkning av Marx' lag så blir ingenting kvar.

Vad gäller den första faktorn, så räcker det här att vi hänvisar till ett stycke i det kapitel /23./ i *Theorien* III, som handlar om Cherbuliez – ett stycke som kritikerna inte lagt märke till: ”Det är ingen tvekan om att maskineriet blir billigare av två skäl: användningen av maskineri i produktionen av de råmaterial som maskinerna består av; användningen av maskineri vid förvandlingen av detta råmaterial till maskineri. Men därmed har vi bara sagt två saker: för det första – när man jämför med de instrument som manufakturindustrin använde – att det kapital som är utlagt i maskineri även i dessa två branscher värdemässigt växer i förhållande till det som är utlagt i arbete. För det andra: det som förbilligas är den enskilda maskinen och dess beståndsdelar; men det utvecklas ett system av maskineri; det är inte bara en enda maskin som träder i verktygets ställe, utan ett system som nu samlar verktyget, som kanske tidigare spelade huvudrollen ... i flera tusental. Varje enskild maskin, som står gentemot arbetaren, är redan en ohygglig kollektion av verktyg, som han tidigare brukade ett och ett, som 1800 spindlar i stället för en. Men den innehåller också element som det gamla verktyget inte innehöll o.s.v. Trots förbilligandet av de enskilda elementen stiger maskineriets totalmassa enormt i pris och produktivitetens ökning består av den ständiga ökningen av denna totalmassa ...” ”Det är alltså självklart eller en tautologisk sats att arbetets tilltagande produktivitet genom maskineriet motsvarar ett tilltagande värde hos maskineriet i förhållande till det använda arbetets massa, och därmed till arbetets värde, det variabla kapitalet.”²⁰

Men hur står det till med råmaterialet? ”Det är klart att dettas kvantitet måste stiga i samma förhållande som arbetets produktivitet, alltså råmaterialets massa måste stiga i samma förhållande som arbetets. (Men kan inte denna tillväxt hos massan utjämnas av en tillväxt i produktiviteten, som pressar ner värdet i samma grad?)²¹ Om t.ex. spinneriets produktiva kraft tiofaldigas, och en arbetare spinner lika mycket som tidigare tio, varför skulle inte också en neger producera lika mycket bomull som tidigare tio, och varuförhållandet alltså här förblir detsamma? Spinnaren förbrukar på samma tid tio gånger mer bomull, men negern producerar på samma tid tio gånger så mycket bomull. Den tio gånger större kvantiteten bomull är alltså inte dyrare än den tidigare tio gånger mindre. Trots tillväxten i kvantiteten råmaterial förblir dess värde i förhållande till det variabla kapitalet detsamma... På detta kan man helt enkelt svara att en del av råmaterialet, som ull, siden, läder produceras genom animalisk-organiska processer; bomull, linne o.s.v. genom vegetabilisk-organiska; hittills har den kapitalistiska produktionen inte lyckats och kommer aldrig att lyckas förfoga över dessa processer på samma sätt som över rent mekaniska eller oorganisk-kemiska. Dels fördyras råmaterialet, som hudar o.s.v. och andra animaliska beståndsdelar, redan på grund av att lagen om jordräntan med civilisationens framskridande ökar dessa produkters värde. När det gäller kol och metaller ... så blev de starkt förbilligade med produktionens framskridande, men detta blir också svårare i och med att gruvorna töms.” ”Förbilligandet av råmaterialen, hjälpämnen o.s.v., gör värdets tillväxt hos dessa kapitaldelar långsammare, men upphäver den inte. Det paralyserar till en viss grad denna tillväxts inverkan på profitkvotens fall. – Därmed är detta ämne undanstökat.”²²

Så mycket om ”förbilligandet av det konstanta kapitalets element”.

V.

Men hur förhåller det sig med kritikernas huvudbevis – med, som de säger, den med den organiska sammansättningen pari passu /i samma mån/ stigande mervärdekvoten? De som argumenterar på detta sätt förbiser flera omständigheter. För det första att ”arbetskraftens värde inte faller i samma förhållande som arbetets eller kapitalets produktivkraft stiger”. Ty ”denna höjning av produktivkraften formerar också i alla produktionsgrenar, som inte direkt eller indirekt producerar livsmedel, det konstanta kapitalets förhållande till det variabla, utan att frambringa någon ändring

²⁰ *Theorien* III, s. 358.

²¹ Satsen inom parentes härstammar från Karl Kautsky, utgivare av den första upplagan av *Theorien* /1905-1910/. /Satsen finns inte med i nutida utgåvor, men som vi nämnt så hade Rosdolsky endast tillgång till Kautskys version./

²² *Theorien* III, s. 359 f.

i arbetets värde. Produktivkraftens utveckling är inte likartad. Det ligger i den kapitalistiska produktionens natur att industrin utvecklas snabbare än jordbruket.²³ Detta beror inte på jordens natur utan på att den behöver andra samhällsliga förhållanden för att verkligen bli utnyttjad i enlighet med sin natur... Härtill kommer att lantbruksprodukterna – i förhållande till andra varor – till följd av jordägandet blir dyrare, eftersom de betalas till sitt värde och inte nedtrycks till produktionspriserna. Men de utgör huvudbeståndsdelen av livsförnödenheterna.²⁴ Härtill kommer att i det fall en tiondel av jorden är dyrare att odla så blir de övriga nio tiondelarna till följd av konkurrensens lagar också på ett konstlat sätt belagda med denna relativa ofruktbarhet.”²⁵ Men å andra sidan inträder också här ”paralyserande orsaker”, som t.ex. ”att arbetarna själva visserligen inte kan hindra att lönen (värdemässigt) pressas ner, men att de inte låter den pressas ner till absolut minimum, utan snarare kvantitativt uppnår ett visst deltagande i den allmänna rikedomens framsteg”.²⁶

Det är emellertid inte den enda anledningen till att kritikerna av Marx’ lag tar fel! Vad som är mycket viktigare – de förbiser dessutom att profitkvotens höjning genom att arbetets exploateringsgrad har stigit inte är något abstrakt förlopp, någon aritmetisk operation, utan alltid hänför sig till den levande arbetaren och hans arbetsinsats /-leistung/. Med andra ord: det merarbete som en arbetare kan utföra har bestämda gränser – å ena sidan i arbetsdagens längd, å andra sidan i den del av denna som är nödvändig för reproduktion av själva arbetskraften. Om den normala arbetsdagen t.ex. utgör 8 timmar, så kan inte någon höjning av produktivkraften pressa ut mer merarbete ur arbetaren, än 8 minus det antal timmar som motsvarar produktionen av arbetslönen. Om det skulle lyckas för produktionstekniken att reducera den nödvändiga arbetstiden från t.ex. 4 timmar till en halv, så skulle merarbetet (vid en åttatimmars arbetsdag) fortfarande inte utgöra mer än 15/16 av arbetsdagen; det skulle stiga från de ursprungliga 4 till 7 1/2 timme, alltså inte ens fördubblas. Men samtidigt måste arbetsproduktiviteten (som Marx framhävde redan i *Rohentwurf*) växa ohyggligt! ”Ju större kapitalets surplusvärde är före produktivkraftens ökning ... eller ju mindre del av arbetsdagen som utgör arbetarens ekvivalent eller uttrycker det nödvändiga arbetet – desto mindre blir den tillväxt av surplusvärdet som kapitalet erhåller genom produktivkraftens ökning. Dess surplusvärde stiger, men allt mindre i proportion till produktivkraftens utveckling. Alltså ju mer kapitalet redan har utvecklats ... desto mer fruktansvärt måste det utveckla produktivkraften för att blott i mindre förhållande värdeförmeras, d.v.s. tillfoga mervärde – eftersom kapitalets skranka alltid förblir förhållandet mellan den del av dagen som uttrycker det nödvändiga arbetet och hela arbetsdagen. Endast innanför dessa gränser kan det röra sig.”²⁷

Men vi får inte glömma att produktivitetens stigning inte bara visar sig i att det variabla kapitalet (den betalda delen av arbetsdagen) avtar i förhållande till det konstanta utan också i att ”hela det levande arbete som tillsatts produktionsmedlen” avtar ”i förhållande till värdet av dessa produktionsmedel”. D.v.s. förhållandet $(v + m)/c$ faller också. Detta ligger förvisso inte i väsendet hos kapitalets ändrade värdesammansättning, utan i förändringen av dess tekniska sammansättning, som just utgör de tekniska framstegens natur. Om det alltså gick 20 arbetare på en konstant kapitaldel av en bestämd storlek, så går det kanske numera bara 10; och om de 20 arbetarna tidigare arbetade 80 timmar för sig och 80 för företagaren – så kan de nu kvarvarande 10 arbetarna

²³ I vilken utsträckning denna skillnad mellan industrin och lantbruket kan minskas genom det senares tekniska utveckling, är naturligtvis en fråga som inte kan diskuteras här.

²⁴ Här är det åter nödvändigt med en inskränkning. Således använder t.ex. den nordamerikanske arbetaren av idag en relativt mycket mindre del av sin lön till näringsmedel än den europeiske, och denne en mindre del än den asiatiska o.s.v.

²⁵ *Theorien* III, s. 295. – Som man ser, så uttrycker sig Marx på denna punkt så utförligt och klart som möjligt. Trots det kan man hos Joan Robinson läsa: ”Man kan hävda att Marx omedvetet antog att ökande produktivitet inte påverkar lönevaruindustrin, så att konstanta reallöner är förenliga med en konstant exploateringskvot.” (A.a., s. 40.) Så många ord, så många misstag...

²⁶ *Theorien* III, s. 306.

²⁷ Vi har citerat dessa Marx’ utredningar – och mycket utförligare – i 16. kap. i detta arbete. – *Grundrisse*, s. 246 /*Grunddragen*, s. 112 f/.

omöjliggen utföra lika mycket merarbete, eftersom hela deras arbetstid bara utgör 80 timmar.²⁸ Dessutom måste arbetsdagen förlängas eller arbetsintensiteten stiga väsentligt. (Förvisso kan företagaren med ett ökat kapital sysselsätta fler arbetare och på detta sätt kompensera profitkvotens fall genom att profitmassan tilltar. Men det är en helt annan fråga.) Allt detta förstod ”Ricardos proletära motståndare” (Marx’ uttryck) utmärkt för 130-160 år sedan – Thomas Hodgskin och författaren till ”The Source and Remedy of the National Difficulties” (1821). De härledde profitkvotens fall ur omöjligheten av merarbetets oinskränkta utvidgning (eller som de uttrycker det, ur omöjligheten av kapitalets ständiga ackumulation med ”ränta på ränta”). När Marx kommenterar deras åsikter, säger han i *Theorien*, att merarbetets tillväxt i längden bara kan utjämna det använda arbetets proportionella avtagande, om arbetsdagen ”utvidgas i det oändliga” eller om det nödvändiga arbetet ”reduceras till noll”,²⁹ vilket förefaller lika absurt.³⁰

Vi kommer således tillbaka till den i *Kapitalet I* utvecklade lagen: ”Den absoluta skranken för den genomsnittliga arbetsdagen, som av naturliga skäl alltid är mindre än 24 timmar, sätter en absolut skranka för möjligheten att ersätta minskande variabelt kapital med högre mervärdekvot eller att ersätta en minskning av antalet exploaterade arbetare genom ökning av arbetskraftens exploateringsgrad.” Marx tillfogar: ”Denna självklara ... lag är viktig som förklaring till många förhållanden, som beror på en tendens hos kapitalet som vi senare skall undersöka: dess tendens att så långt som möjligt reducera antalet sysselsatta arbetare eller den variabla beståndsdelen av kapitalet, som används för inköp av arbetskraft, i motsats till dess andra tendens att producera så mycket mervärde som möjligt.”³¹ En hänvisning som uppenbarligen skall förbereda oss på lösningen av ”den fallande profitkvotens gåta”, en lösning som finns i *Kapitalet III* (men också redan i *Rohentwurf*) – men som kritikerna återigen inte lade märke till.

L.v. Bortkiewicz åtnjuter stor popularitet inom den anglosaxiska skolan av marxistiska ekonomer (Sweezy, Meek m.fl.) och det inte så mycket för de invändningar som han gjort mot Marx’ lag om profitkvotens tendensiella fall, som framför allt för sin kritik av Marx’ ”omvandling av värdena till produktionspriser” (*Kapitalet III*, 9. kap.). Vi tycker dock att denna andra sida av Bortkiewiczs kritik är ännu mindre tillfredsställande än den första och vi betraktar den enbart som ”akademiska

²⁸ Jfr *Kapitalet III*, s. 225 f (korr)/ty 257 f: ”Såvida produktivkraftens utveckling minskar den betalda delen av det använda arbetet ökar den mervärdet, eftersom den ökar dess kvot; såvida den minskar totalmängden av det arbete ett givet kapital använder minskar den det antal varmed mervärdekvoten multipliceras för att få fram denna mängd. Två arbetare som dagligen arbetar 12 timmar kan inte leverera samma mängd mervärde som 24, vilka var och en bara arbetar två timmar” (merarbete) ”inte ens om de kunde leva av luft och därför inte alls behövde arbeta för sig själva. I detta hänseende har alltså en kompensation av minskat arbetarantal genom stegring av arbetets exploateringsgrad vissa gränser som inte kan överskridas. Den kan därför visserligen hämma profitkvotens fall men inte upphäva det.” Just detta, av henne ordagrant anförda stycke förser J. Robinson med följande kommentar: ”Produktiviteten kan stiga gränslöst och, om reallönerna är konstanta, stiger exploateringskvoten med den. Marx verkar ha varit lite förvirrad på denna punkt, ty när han börjar diskutera effekten av en stegrad produktivitet på exploateringskvoten, så går han mitt i argumentationen över till att diskutera effekten av en ändring av arbetsdagens längd.” (A.a., s. 39.)

²⁹ *Theorien III*, s. 306.

³⁰ Just på detta sätt verkar idag Joan Robinson uppfatta problemet, när hon skriver: ”Problemet dök troligen, som de flesta oklarheter i Marx’ argumentation, upp på grund av hans metod att räkna i värdetermer. Med en given arbetstid, av given intensitet, är den skapade värdekvoten konstant. Därför är $v + c$ konstant. Först kan det se ut som om $s : v$ bara kan stiga om lönen faller. Men det är en illusion. En ökad produktivitet reducerar varornas värde, och arbetskraftens värde om reallönen är konstant. Därför faller v mot noll och $s : v$ stiger mot oändligheten, och hela tiden är reallönen konstant.” (A.a., s. 39 f.) Eftersom arbetsdagen bara består av två delar, av nödvändigt och av merarbete, så måste merarbetet förvisso ständigt tilltaga om det nödvändiga arbetet ständigt avtar. (Varför man måste ge upp ”metoden att räkna i värdetermer” för att begripa denna enkla sak, är outgrundligt.) Men denna tautologi kan inte utföra något mirakel; den kan inte ändra det faktum att en ökning av arbetets utsagningsgrad bara innanför bestämda, snäva gränser kan kompensera den förlust av faktiskt utfört merarbete, som uppstår p.g.a. den ständiga minskningen av det antal arbetare som sysselsätts per kapitalenhet.

³¹ *Kapitalet I*, s. 264 (korr)/ty 323 f. – Jfr *Kapitalet III*, s. 362 (korr)/ty 412: ”Genom att mervärdet är identiskt med merarbetet sätts en kvalitativ gräns för kapitalets ackumulation: totalarbetstiden, den aktuella utvecklingen av produktivkrafterna och befolkningen, som begränsar antalet arbetsdagar som kan exploateras samtidigt. Fattar man däremot mervärdet i räntans begreppslosa form, så är gränsen bara kvantitativ och trotsar varje föreställning.”

griller". Bortkiewicz's anhängare hävdar att "den Marxska metoden att omvandla" (värdena till produktionspriser) "resulterar i ett brott mot jämvikten i den enkla reproduktionen" och därför är "logiskt otillfredsställande".³² Men denna invändning är bara giltig om Marx faktiskt var en "Harmoniker", alltså om hans reproduktionsscheman skulle utläggas i överensstämmelse med Tugan-Baranowsky. (Att övergången från varuvärden till produktionspriser måste åtföljas av störningar av "den enkla reproduktionens jämvikt" är självklart; men sedan när hör det till marxisters uppgifter att visa på en teoretisk möjlighet för ett störningsfritt förlopp hos den kapitalistiska ekonomin?) Men för det andra förbiser Bortkiewicz's anhängare att Marx' "produktionspriser" i verkligheten inte är några "priser", utan bara är värden som är modifierade av genomsnittsprofitkvotens mellankommande, och att den "prisberäkning" som Bortkiewicz föreslagit, inte bidrar det minsta till frågan om den verkliga "transformationen av värden till priser". Men hur den faktiska övergången från värdena till priserna äger rum, förklarades av Marx redan i *Grundrisse* och i *Till kritiken*, och det är onödigt att leta efter en surrogatlösning på detta problem.

³² Sweezy, a.a., s. 118/eng 114 f.

Sjätte delen. Avslutning

Kapitel 28. Värdelagens historiska skranka

Marx om den socialistiska samhällsordningen

Enligt Marx' ursprungliga plan skulle den sista boken i hans verk sluta med undersökningen av de moment som visar "ut över förutsättningen" och "pressar på för att antaga en ny historisk gestalt". Den skulle alltså befatta sig med "upplösningen av det produktionsätt som är grundat på bytesvärdet" och dess övergång till socialismen.¹ Här stod frågan om värdelagens öde naturligtvis i medelpunkten, och det är framför allt denna fråga som vi skall uppmärksamma i detta kapitel.

1. Marx om den mänskliga individualitetens utveckling under kapitalismen

Det är bekant att marxismens grundare tog avstånd från allt socialistiskt "framtidsmåleri", i den mån det rörde sig om uttänkande av färdiga socialistiska system, härledda ur "eviga rättfärdighetsprinciper" och "den mänskliga naturens oföränderliga lagar". Hur nödvändiga och berättigade sådana system än var när de uppstod, så blev de till ett hinder för den uppstigande arbetarrörelsen, så snart denna i den av Marx och Engels grundlagda materialistiska historieuppfattningen skapade sig en vetenskaplig grundval som var helt överlägsen de utopiska socialisternas läror och som också kastade ett helt nytt ljus över frågan om den framtida socialistiska författningen. Socialismen framstod nu inte bara som ett ideal, utan som en nödvändig fas i mänsklighetens utveckling, som den hittillsvarande historien själv var på väg mot, och nu kunde man därför bara prata om den kommande socialistiska nyordningen av samhället i den mån man kunde upptäcka synliga frön till denna nya ordning redan i den hittillsvarande historien och dess utvecklingstendenser. Detta betyder naturligtvis inte att Marx och Engels (som opportunistiska epigoner så ofta har pådyvlat dem) inte skulle ha gjort sig några föreställningar om den socialistiska ekonomin och samhällsordningen och helt enkelt skulle ha överlämnat allt detta till våra barnbarn, och att deras läras vetenskapliga karaktär bestod just däri! Tvärtom – just dessa föreställningar spelade en framträdande roll i marxismens lärobyggnad, vilket man kan övertyga sig om genom att studera grundarnas främsta verk. Således även i Marx' *Kapitalet*, som lika mycket sprang fram ur strävan att utforska det kapitalistiska produktionsättets struktur och rörelselagar som att påvisa möjligheten och nödvändigheten av det "stora omslag", som skulle medföra upphävandet av människans främmandegörelse inför sig själv och därigenom göra människorna till "medvetna, verkliga herrar över naturen och sitt eget församhälleligande" (Engels). Därför finner vi i *Kapitalet* och i förarbetena till detta verk ständigt exkurser och anmärkningar som behandlar den socialistiska samhällsordningens problem, och som låter såväl släktskapen med de utopiska socialisternas läror som skillnaden gentemot dem framträda särskilt tydligt.

Dessa exkurser blev nödvändiga redan på grund av Marx' dialektiskmaterialistiska metod, som vill begripa varje samhällelig framträdelse genom dess tillblivelse, existens och försvinnande. Denna metod hänvisar därför av sig själv till "tidigare historiska produktionsätt"² och å andra sidan till de "punkter, där upphävandet av produktionsförhållandenas nuvarande gestalt antyds – och således framtiden förbådas³ – en utveckling i vardande. Framträder de förborgerliga faserna som *blott historiska, d.v.s.* som upphävda förutsättningar å ena sidan, så framträder produktionens nuvarande betingelser som *upphävande sig själva* och därför som sättande historiska förutsättningar för ett nytt samhällstillstånd."⁴

Den dialektisk-materialistiska undersökningen av de kapitalistiska produktionsförhållandena leder alltså genast till att detta produktionsätt ställs gentemot å ena sidan den förkapitalistiska samhällsformationen och å andra sidan den socialistiska samhällsordning som skall avlösa detta produk-

¹ *Grundrisse* s. 139/(sv 55)/ och 175.

² Jfr kapitel 20, not 3 /s. 253/.

³ I *Grundrisse*: "foreshadowing der Zukunft".

⁴ *Grunddragen*, s. 143 (korr)/ty 364 f.

tionssätt. ”Det privata utbytet av alla arbetsprodukter, förmågor och verksamheter står i motsats till såväl den fördelning som grundas på ... individernas inbördes över- och underordning ... (vilken karaktär denna över- och underordning än antar: patriarkalisk, antik eller feodal), som till det fria utbytet mellan individerna, vilka är associerade på grundval av den gemensamma tillägnelsen och kontrollen av produktionsmedlen.”⁵ Det framkommer således i form av en dialektisk triad en indelning av hela mänsklighetens historia i tre steg: ”Personliga avhängighetsförhållanden (till en början rent naturliga) är den första samhällsformen, i vilken den mänskliga produktiviteten endast utvecklats i liten utsträckning och på isolerade avsnitt. Den andra huvudformen är personlig oavhängighet grundad på saklig avhängighet. Först här utvecklar sig ett system av allmän samhällelig näringsomsättning, av universella relationer, allsidiga behov och universell förmåga. Det tredje stadiet är fri individualitet, grundad på individernas universella utveckling och underordningen av deras gemensamma, samhällliga produktivitet, som deras samhällliga förmåga. Det andra stadiet skapar betingelserna för det tredje ...”⁶

Här begripes alltså mänsklighetens historia utifrån dess viktigaste resultat; som en nödvändig process i utvecklingen av den mänskliga personligheten och dess frihet. Men från Marx’ synpunkt gällde det inte framför allt att visa på denna process’ nödvändighet (den var känd redan av den klassiska tyska filosofin), utan att befria denna kunskap från alla ideologiska illusioner och ställa den på den reala historiens fasta grund, d.v.s. basera den på utvecklingen av de samhällliga produktionsförhållandena. Och denna uppgift kunde bara lösas med hjälp av den materialistiska metoden.

”Under samhällliga förhållanden som skapar ett utvecklat bytes-, bytesvärdes- och penningssystem”, alltså förkapitalistiska förhållanden, ”möter individerna varandra – trots att deras relationer förefaller mer personliga – uppenbarligen bara som individer inom en begränsad ram, alltså som feodalherre och vasall, som jordägare och livegen o.s.v., eller som medlemmar inom en kast, som tillhöriga ett stånd o.s.v. När det råder utvecklade penningförhållanden, i ett utvecklat utbytessystem (och det skapas därmed ett sken av demokrati) så har banden av personligt beroende sprängts, slitits sönder, bördsskillnader, skillnader i bildning o.s.v. ... och individerna *tycks vara självständiga*⁷ ... de kan fritt frotera sig mot andra och i denna frihet idka utbyte. Men så framstår de bara för den som bortser från de betingelser, de *existensbetingelser*, under vilka individerna kommer i kontakt med varandra ... Den begränsning som i första fallet framstår som en personlig inskränkning för individen förorsakad av andra individer, ter sig i det andra fallet /utvecklad/ som en saklig inskränkning förorsakad av individen oberoende förhållanden, vilande i sig själv. Eftersom den enskilde individen inte kan övervinna sin personliga begränsning men väl yttre förhållanden *förefaller* hans frihet större i det senare fallet. Men en närmare undersökning av de yttre förhållandena, betingelserna, visar att det är omöjligt att individer tillhöriga en klass etc. kan övervinna dem i deras helhet utan att upphäva dem. Den enskilde kan tillfälligt besegra dem; men det kan inte massan som behärskas av dem, eftersom redan förekomsten av massan uttrycker den nödvändiga underordningen under de yttre förhållandena. Dessa yttre förhållanden innebär så lite att ‘beroendeförhållandena’ har avskaffats, att de bara är dessas upplösning i en allmän form; tvärtom är de utvecklingen av den allmänna *grunden* för de personliga beroendeförhållandena ...”⁸

⁵ A. a., s. 46 (korr)/ty 76 f.

⁶ A. a., s. 45 (korr)/ty 75 f.

⁷ ”en självständighet”, tillfogar Marx inom parentes, ”som bara är en illusion och som riktigare skulle kallas ligkiltighet”. /På tyska: ”diese Unabhängigkeit, die überhaupt bloss eine Illusion ist und richtiger Gleichgültigkeit – im Sinn der Indifferenz – heisse”. Mot oavhängighet (”självständighet”) står i tyskan Abhängigkeit, som i den svenska versionen blivit ”beroende”./

⁸ *Grunddragen*, s. 49 f (korr)/ty 80 f. – Lite längre fram i texten: ”Dessa sakliga avhängighetsförhållanden skiljer sig vidare från de personliga på så sätt, att medan individerna tidigare behärskades av varandra, så behärskas de nu av abstraktioner. (Det sakliga avhängighetsförhållandet är ingenting annat än de i samhällliga förhållanden, som möter den till synes självständiga individen, d.v.s. de /wechelseitigen/ produktionsförhållanden som gjort sig självständiga gentemot individen.) Men abstraktionen eller idén är ingenting annat än det teoretiska uttrycket för de materiella förhållanden som är herre över idén. Förhållandena kan naturligtvis bara uttryckas i idéer, och därför har filosofer sett som det utmärkande för den nya tiden att den behärskas av idéer och menat att om idéernas herravälde störts så kan den fria individen skapas. Misstaget är ur ideologisk synvinkel så mycket lättare att förstå som de materiella för-

I en randanmärkning till *Rohentwurf*, som anknyter till undersökningen av ”pengarnas sakliga makt”, läser vi: ”Det har sagts och kan sägas igen, att det som är skönt och stort beror just på detta naturligt framsprungna, andliga och materiella utbyte, som är oberoende av individernas vetande och vilja och som förutsätter deras inbördes oavhängighet och likgiltighet. Säkerligen är detta sakliga sammanhang av deras sammanhangslöshet att föredra framför ett rent lokalt sammanhang grundat på blodsband och människornas förhållande till varandra som herre och dräng. Det är lika säkert, att individerna inte kan underordna sig sina egna samhälleliga förhållanden⁹ innan de har skapat dem. Men det är motbjudande att uppfatta detta *rent sakliga sammanhang* som det naturliga och det enda som motsvarar människans väsen ... Sammanhanget är tvärtom en mänsklig produkt, en historisk produkt. Det hör hemma på ett bestämt utvecklingsstadium. Det är främmande för människorna och uppträder som en självständig makt gentemot dem, och det bevisar bara att människorna fortfarande är i färd med att skapa betingelserna för sitt sociala liv i stället för att ha utgått ifrån dessa betingelser. Det är ett ... sammanhang ... av individer inom bestämda, begränsade produktionsförhållanden.” Förvisso: ”På tidigare utvecklingsstadier framstår den enskilde individen som fullständigare, därför att rikhaltigheten av hans förhållanden ännu inte utvecklats och oberoende samhälleliga makter och förhållanden ännu inte står emot honom. Lika löjligt som det är att längta tillbaka till denna ursprungliga fullhet, lika löjligt är det att tro att man måste stanna vid den... fullständiga tomhet”, som karakteriserar den nya tiden.^{10 11} ”Romantikerna längtar tillbaka, de borgerliga tror att utvecklingen nått sitt slut. Men de borgerliga har inte lyckats övervinna den romantiska motsatsen, och den kommer att följa dem till deras saliga ändalykt.”¹²

Det har nu blivit klart vad det borgerliga frihetsbegreppet mest lider av: sina förespråkares ohistoriska sätt att tänka. De ser en bestämd epoks och ett bestämt produktions-sätts utveckling av individualiteten som absolut och förväxlar den med förverkligandet av ”friheten rätt och slätt”. (”Precis som en karl som tror på en bestämd religion, i denna ser Religionen rätt och slätt och vid sidan av den endast *falska* religioner.”¹³) De begriper just inte att den borgerliga friheten inte alls är förkroppsligandet av ”friheten överhuvud” utan snarare är det kapitalistiska produktions-sätts mest säregna produkt, och därför delar alla dettas begränsningar. Ty befriade från de tidigare skrankorna underkastas människorna under kapitalismens nya fjättrar, tingens herravälde över deras egna produktionsförhållanden – vilka har vuxit dem över huvudet – konkurrensens och

hållandenas herravälde (detta sakliga beroende, som f.ö. åter slår över i bestämda, bara alla illusioner berövade personliga beroendeförhållanden) i individernas medvetande framstår som idéernas herravälde och vidare den härskande klassen gör allt för att stärka tron att dessa idéer, alltså dessa sakliga beroendeförhållanden, är eviga.” – A.a., s. 50/ty 81 f. (Jfr Die deutsche Ideologie, MEW 3, s. 47 ff. /Inledningen till Den tyska ideologin, i MEW 3 s. 17-77, finns i *Människans frigörelse*, s. 123-180./)

⁹ D.v.s. inte kan övergå till den socialistiska samhällsordningen.

¹⁰ Med samma innebörd skrev Marx i *Kapitalet* om den moderne maskinarbetaren: ”T.o.m. åtgärder för att underlätta arbetet blir tortyrmedel, ty maskinen befriar inte arbetaren från arbete utan arbetet från allt innehåll ... Den enskilde, facklärde maskinarbetarens detaljskicklighet försvinner som en obetydlig bisak för vetenskapen, de oerhörda naturkrafterna och det samhälleliga massarbetet, som alltsammans är förkroppsligat i maskinsystemet och med detta utgör underlaget för kapitalets, ’mästarens’, makt.” (*Kapitalet I*, s. 368/ty 445 f.)

¹¹ Jfr *Till kritiken*, s. 92/ty MEW 13, s. 76: ”De förhållanden, som existerar mellan köpare och säljare, har i så föga grad rent individuell karaktär att båda ingår detta förhållande, blott såvida deras arbetes individuella karaktär förnekas, nämligen som icke individuellt arbete förvandlas till pengar. Lika enfaldigt som det därför är att uppfatta dessa ekonomiska borgerliga karaktärer av köpare och säljare som eviga samhälleliga former av den mänskliga individualiteten, lika oriktigt är det att begråta dem som ett upphävande av individualiteten.”

Det är intressant att det finns ett liknande ställe också hos den unge Hegel. Så skriver han i sin enbart i fragment bevarade skrift ”Die Verfassung Deutschlands” (från 1798-1799, men publicerad först senare) om tillståndet i den ursprungliga förstatliga ”tyska friheten”: ”Lika fegt och inskränkt som det är att kalla denna tids barn avskyvärda, olyckliga och dumma, och tro att vi är oändligt mycket mänskligare, lyckligare och klokare, lika barnsligt och enfaldigt skulle det vara att längta tillbaka till detta tillstånd – som om bara det var naturligt – och inte ha vett att se det tillstånd där lagar härskar som nödvändigt – och som ett frihetens tillstånd.” (Citerat efter G. Lukács, *Der junge Hegel*, s. 192.)

¹² *Grunddragen* 47 f/ty 79 f.

¹³ *Teorier II*, s. 382/ty 529. /Som nämnts så refererar vi till det urval ur *Theorien* som finns i Marx/Engels, *Skrifter i urval*, Ekonomiska skrifter, Cavefors 1975./

tillfällighetens blinda makt¹⁴, så att de visserligen i ett avseende blivit friare, men däremot i ett annat ofriare!

Tydligast visar sig detta ohistoriska sätt att tänka väl i hur borgerliga ekonomer (och borgerliga ideologer överhuvud taget) bedömer den kapitalistiska konkurrensen. Fastän konkurrensen, säger Marx, ”historiskt sett, inom ett land framstår som upplösning av skråtvång, regeringsingrepp, inre tullmurar och liknande, och på världsmarknaden framstår som upphävandet av avspärning, prohibition, eller protektion ... så har den ändå aldrig betraktats utifrån denna enbart negativa aspekt, utifrån denna dess blott historiska aspekt, och detta har å andra sidan lett till en ännu större dårskap som innebär att den betraktas som kollisionen mellan befriade individer, som bara bestäms av sina egna intressen, – som de fria individernas ömsesidiga repulsion och attraktion – varmed alltså konkurrensen betraktas som den fria individualitetens absoluta existensform i produktionens och utbytets sfär.”

”Ingenting kan vara falskare”, tillägger han. Ty för det första, ”när den fria konkurrensen har övervunnit hindren¹⁵ i tidigare produktionsförhållanden och produktionssätt, så har den väl övervunnit något som är hinder för den, men som för tidigare produktionssätt var inre gränser, innanför vilka dessa utvecklades och rörde sig på ett naturligt sätt. Dessa gränser blir hinder först när produktivkrafterna och kommunikationsförhållandena /Verkehrsverhältnisse/ utvecklats tillräckligt för att kapitalet som sådant skall kunna börja uppträda som reglerande princip för produktionen. De gränser som kapitalet rivit ner var hinder för dess rörelse, utveckling, förverkligande. Kapitalet upphävde därmed varken alla gränser eller alla hinder, utan bara de gränser som inte passade det utan som utgjorde hinder för det.¹⁶ Hur mycket kapitalets egna gränser, från en högre utsiktspunkt, än framstår som hinder för produktionen ... så känner sig kapitalet innanför dessa gränser fritt, ohämmat, d.v.s. begränsat blott av sig självt, av sina egna livsbetingelser. På samma sätt fann den skråmässiga industrin under sin blomstringstid den frihet som den behövde, d.v.s. de produktionsförhållanden som passade den i den skråmässiga organisationen. Den bestämde ju dem själv och utvecklade dem som *sina* inre betingelser, de var därför ingalunda yttre hinder för den. Den historiska aspekten på negationen av skråväsendet och andra väsenden, som kapitalet åstadkom, innebär bara att det tillräckligt starka kapitalet rev ner de historiska gränser som hämmade den utveckling som är mest adekvat för kapitalet, med hjälp av de produktionsförhållanden, som är mest adekvata för det.”

Men konkurrensen har inte alls bara denna negativa, blott historiska betydelse. Den är dessutom enligt sitt väsen förverkligandet av det kapitalistiska produktionssättet.¹⁷ När det alltså heter, ”att individerna i den fria konkurrensen förverkligar det gemensamma eller rättare¹⁸ sagt *allmänna*¹⁹ intresset genom att blott följa sitt privatintresse”, så är detta bara en illusion. Ty: ”Det är inte individerna utan *kapitalet* som befrias i den fria konkurrensen. Så länge den produktion som är baserad på kapitalet är den nödvändiga och därför den mest passande utvecklingsformen för den samhällsliga produktivkraften, så framstår individernas göranden och låtanden inom kapitalets rena betingelser som deras frihet. Men denna frihet försäkras dogmatiskt genom att man riktar

¹⁴ Jfr Marx’ ”Sankt Max” (Stirner): ”Han har redan märkt att i konkurrensen är själva personligheten en tillfällighet och tillfälligheten en personlighet.” (*Die Deutsche Ideologie*, MEW 3, s. 360.)

¹⁵ Övers.: Tyskans Schranke(-n) översätter vi med skranka(-or), men här citeras den svenska *Grunddragen* utan ändringar.

¹⁶ Även i detta fall (växelförhållandet mellan ”gräns” och ”hinder”) rör det sig om ett användande av hegelska begrepp, som redan tidigare har framhävts.

¹⁷ Jfr s. 52/ty 64 i detta arbete.

¹⁸ Rosdolsky har ersatt ”rather” med ”vielmehr”.

¹⁹ I Marx’ terminologi (särskilt när det gäller den unge Marx) är det ”allmänna” inte alls identiskt med det ”gemensamma /Gemeinschaftlich/”, utan betecknar snarare det som – i ett samhälle av atomiserade privatägare – uppkommer ur sammanstötningen mellan ”gemensamma” och ”särskilda /besondere/ intressen”. /Det är därför olyckligt att ”gemeinschaftlich” i *Grunddragen* omväxlande översätts med ”gemensam”, ”allmän” och ”samhällelig”. (ö.a.)/ (Jfr *Die Deutsche Ideologie*, MEW 3, s. 34: ”Just för att individerna bara söker sina särskilda intressen, som för dem inte sammanfaller med deras gemensamma intressen (överhuvudtaget är det allmänna den illusoriska formen för det gemensamma), gör de senare sig gällande som ett för dem ’främmande’ och ’oavhängigt’ i sin tur självt särskilt och egendomligt ’allmänintresse...’”)

uppmärksamheten på de hinder som den fria konkurrensen har rivit ner.”²⁰ Därmed uppkommer ”dårskapen att man betraktar den fria konkurrensen som den sista utvecklingen av den mänskliga friheten och negationen av den fria konkurrensen som liktydig med negationen av den individuella friheten och av den på individuell frihet baserade samhälleliga produktionen. Den är i själva verket bara den fria utvecklingen på ett begränsat underlag – kapitalets herravälde. Denna art av individuell frihet är därför samtidigt den mest fullständiga förnekelsen av all individuell frihet och individualitetens totala underkastelse under samhälleliga betingelser som antar formen av sakliga makter, ja av övermänskliga saker... Att utveckla vad den fria konkurrensen är innebär det enda rationella svaret på borgarklassens²¹ profeters glorifiering av den, och socialisternas²² förbannelser över den.” I verkligheten innebär ”påståendet att den fria konkurrensen är lika med den slutgiltiga formen av produktivkrafternas utveckling och därmed av den mänskliga friheten ... bara att borgarklassens herravälde är slutet på historien – en behaglig tanke för uppkomlingarna av i förrgår.”²³

Vi ser att det som vi här läser är bara en vidareutveckling av de tankegångar som vi känner redan från *Die deutsche Ideologie*. Nämligen att under mänsklighetens historia har utvecklingen av produktivkrafterna lett till att de ursprungliga, personliga avhängighetsförhållandena ersatts av blott sakliga och människornas lokala och nationella sammanhang har ersatts av ett universellt. Redan i *Die deutsche Ideologie* framhävde Marx och Engels den motsägelsefulla, tvekluvna karaktären hos de hittillsvarande samhälleliga framstegen. Dessa har å ena sidan lett till en utvecklingsdugligare samhällelig individ med rikhaltigare behov, men å andra sidan till vittgående ”främmandegörelse” och ”uttömning” av denna individ. Och slutligen finns där också tanken att den befrielse av människorna från feodala och andra skrankor som kapitalismen medfört är en skenfrihet och att den fullständiga friheten, ”individernas originella och fria utveckling” kan bli verklighet först under kommunismen. ”I föreställningen är ... individerna under bourgeoisieens herravälde friare än tidigare därför att deras livsbetingelser är tillfälliga för dem; i verkligheten är de naturligtvis ofriare, eftersom de är mer underkastade det sakliga väldet.” Och just ”denna rätt att ostört få ägna sig åt tillfälligheten på vissa villkor, har man hittills kallat den personliga friheten.”²⁴ Denna uppfattning vidareutvecklas i Marx’ *Rohentwurf*, men där kommer motsägelsens andra, positiva sida mycket starkare och entydigare till uttryck – d.v.s. det faktiska framsteg, som den ”borgerliga skenfriheten” frambringar.

Detta ser man tydligast i det anmärkningsvärda stycke som handlar om den ”naiva antiken” i motsats till kapitalismens moderna värld. ”Vi finner ingen undersökning under antiken av vilken form av jordegendom o.s.v., som är den mest produktiva, som skapar störst rikedom. Rikedomen framträder inte som produktionens syfte, fastän Cato mycket väl kan undersöka vilken behandling av åkrarna som ger störst avkastning, och fastän Brutus t.o.m. kan låna ut sina pengar mot högsta ränta. Undersökningen gäller alltid vilken egendomsform som skapar den bäste medborgaren.” Helt annorlunda är det i den moderna världen. Här framträder rikedom ”i alla former ... i form av föremål, vare sig det är som ett ting eller som en social relation genom förmedling av ett ting, som ligger utanför och stundom vid sidan av individen. Sålunda förefaller det antika synsättet, enligt vilket människan alltid framträder som produktionens ändamål, om än för inskränkta nationella, religiösa eller politiska syften, vara högst sublimt i jämförelse med synsättet i den moderna världen, där produktionen framträder som människans ändamål och rikedom som produktionens ändamål. Men /in fact²⁵/ när den inskränkta borgerliga formen har skalats av, vad är då rikedom annat än universaliteten i individernas behov, förmågor, njutningar, produktivkrafter o.s.v., som

²⁰ Marx tillfogar ”Så snart illusionen om konkurrensen som den fria individualitetens absoluta form försvinner, är detta för övrigt ett bevis på att betingelserna för konkurrensen, d.v.s. den på kapitalet baserade produktionen, redan känns och erkänns som hinder, och att den därför redan är hinder och blir det mer och mer.”

²¹ Rosdolsky har ersatt ”Middle-class” med ”Bourgeoisie”.

²² D.v.s. proudhonister m.fl.

²³ *Grunddragen* 181-184/ty 542-545.

²⁴ *Die Deutsche Ideologie*, MEW 3, s. 76 och 75 /översatt enligt *Människans frigörelse*, s. 180 och 179/.

²⁵ Rosdolsky har översatt till ”In Wirklichkeit” och i den svenska översättningen är det utelämnat.

framkallas genom det universella utbytet? Vad är den, om inte den fulla utvecklingen av det mänskliga herraväldet över naturkrafterna, såväl den s.k. naturens som den mänskliga naturens krafter? Vad är den, om inte den absoluta utvecklingen av hennes skapande anlag, utan någon annan förutsättning än den föregående historiska utvecklingen, som gör denna utvecklingens totalitet, d.v.s. utvecklingen av alla mänskliga krafter som sådana och inte mätta enligt någon på förhand given måttstock, till självändamål? Vad är den, om inte den utveckling i vilken människan inte reproducerar sig i någon bestämd form, utan producerar sin totalitet, inte försöker bli något som redan blivit till, utan befinner sig i blivandets absoluta rörelse? I den borgerliga ekonomin – och i den produktionsepok som motsvarar denna – framträder detta fullständiga utarbetande av människans inre som fullständig uttömning, och denna universella objektivering framträder som total alienation²⁶, och nedrivandet av varje bestämt ensidigt ändamål framträder som uppoffrande av självändamålet under ett helt utanförliggande ändamål. Därför framträder å ena sidan den naiva antiken som överlägsen. Å andra sidan är den detta endast vad beträffar sluten gestalt, form, och given begränsning. Den innebär tillfredsställelse på ett inskränkt plan, medan den moderna världen antingen lämnar oss otillfredsställda, eller är *gemen*, där den framträder som tillfredsställd i sig.”²⁷

Här kommer motsättningen mellan Marx’ och den romantiska kritiken av kapitalismen särskilt klart till uttryck. Ty Marx kritiserade romantikerna inte bara för deras ”sentimentala tårar”²⁸ och inte bara för att de av demagogiska skäl ”svängde den proletära tiggarpåsen i handen som en fana”, och samtidigt gömde ”de gamla feodala vapensköldarna”; utan framförallt för att romantikerna inte alls kunde begripa ”den moderna historiens gång”²⁹, d.v.s. att den borgerliga samhällsordning som de kritiserade var nödvändig och ett historiskt framsteg, utan i stället inskränkte sig till moraliserande förebråelser.

Det är sant att också kapitalets herravälde vilar på den hänsynslösaste utpressning av merarbete, på utsugning och förtryck av folkmassorna. I detta avseende överträffar det förvisso ”i fråga om energi, hänsynslöshet och driftighet alla tidigare produktionssystem, som vilat på *direkt tvångsarbete*”.³⁰ Men först kapitalet ”har tagit den historiska framstegsprocessen tillfång och ställt den i rikedomens tjänst”.³¹ Först den kapitalistiska produktionsformen ”har utvecklats till en epokgörande exploateringsmetod, som i sin historiska utveckling fullständigt omskapar samhällets ekonomiska struktur genom en organisation av arbetsprocessen och en jättelik utveckling av tekniken, som ställer alla tidigare historiska epoker i skuggan”.³²

Det är alltså genom sin universella karaktär, genom sin drift till ständig omvälvning av de materiella produktivkrafterna, som den kapitalistiska produktionen i grunden skiljer sig från alla tidigare produktionssätt. Om nämligen de förkapitalistiska produktionssätten – till följd av sina out-

²⁶ ”Vari består då föryttringen /Entäussering/ i arbetet? För det första däri att arbetet för arbetaren är något utanför honom liggande, något yttre, som inte tillhör hans väsen, och att han därför inte bejaktar utan förnekar sig själv genom sitt arbete, inte känner sig lycklig utan olycklig, inte utvecklar någon fri fysisk och andlig energi utan förstör sin fysik och ruinerar sin ande. Arbetaren känner sig därför som sig själv först utanför sitt arbete, och i arbetet känner han sig som om han vore utanför sig själv.” Ur detta tillstånd i det kapitalistiska samhället uppstår nu förvriddningen av alla mänskliga värden. ”Det djuriska blir det mänskliga och det mänskliga blir det djuriska. Att äta, dricka, avla barn etc. är visserligen också äkta mänskliga funktioner. Men genom den abstraktion, som skiljer dem från raden av andra mänskliga aktiviteter och som gör dem till det enda och yttersta syftet med livet blir de djuriska.” (Ökonomisch-philosophische Manuskripte, MEW Ergänzungsband I, s. 514 f, finns också i *Texte zu Methode und Praxis*, II, s. 54 f. På svenska finns drygt hälften av Marx’ Ekonomisk-filosofiska manuskript (från 1844) i *Människans frigörelse*, ovanstående på s. 64, hela texten i en reviderad översättning (också av S-E Liedman) i Marx/Engels, *Skrifter i urval*, *Filosofiska skrifter*, ovanstående citerat från s. 183 f.)

²⁷ *Grundrisse*, s. 387 f. Om förkapitalistiska produktionssätt, s. 49 f.

²⁸ *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, s. 505, *Filosofiska skrifter*, s. 176.

²⁹ *Das kommunistische Manifest*, MEW 4, s. 483. *Kommunistiska manifestet*, KFML 1970, s. 32, *Arbetarkultur* 1978, s. 58.

³⁰ *Kapitalet I*, s. 268 (korr)/ty 328.

³¹ *Grunddragen* 168/ty 484.

³² *Kapitalet II*, s. 36/ty 42.

vecklade primitiva arbetsmetoder – aldrig var i stånd att väsentligt höja arbetet över det som krävs för det omedelbara livsuppehållet, så består ”kapitalets stora historiska roll” just i att ”skapar detta merarbete, detta överflödiga arbete ur det rena bruksvärdets, den blotta subsistensens synvinkel”; och det fyller denna uppgift genom att utveckla å ena sidan de samhällsliga produktivkrafterna och å andra sidan människornas behov och arbetsförmåga i en hittills aldrig känd grad.

”Kapitalet har fyllt sin historiska bestämelse så snart /å ena sidan/ själva behoven är så utvecklade att merarbetet utöver det nödvändiga är ett allmänt behov, att det alltså framgår ur själva de individuella behoven; så snart /å andra sidan/ den allmänna arbetsamheten, genom kapitalets stränga disciplin, som de på varandra följande generationerna gått igenom, har utvecklats till ett nytt släktes gemensamma innehav³³; och – slutligen – så snart den utveckling av arbetets produktivkrafter, som kapitalet i sin gränslösa ... drift att bli rikare och större (tillsammans med de betingelser vilka är nödvändiga för att denna drift skall kunna realiseras) upphörligt piskar fram, har gått så långt att innehavet och bevarandet av den allmänna rikedomens å ena sidan endast kräver en kortare arbetstid av hela samhället, och att /å andra sidan/ det arbetande samhället förhåller sig vetenskapligt till sin framåtskridande reproduktionsprocess, till reproduktionen av samhället i allt större rikedom; att det arbete, genom vilket människorna gör vad de kan överlåta åt tingen att göra, har upphört” /.../ ”som den rastlösa driften efter rikedomens allmänna form driver kapitalet ut arbetet över gränserna för dess naturnödvändighet och skapar på så sätt de materiella betingelserna för utvecklingen av den rika individualitet, som är lika allsidig i sin produktion som i sin konsumtion och vars arbete därför inte längre framstår som arbete utan som den fulla utveckling av själva verksamheten³⁴, i vilken naturnödvändigheten i dess omedelbara form försvunnit; detta därför att historiskt skapade behov trätt i de naturliga behovens ställe. Därför är *kapitalet produktivt; d.v.s. en väsentlig förutsättning för utvecklingen av de samhällsliga produktivkrafterna*. Det upphör att vara produktivt först när utvecklingen av dessa produktivkrafter funnit ett hinder i själva kapitalet.”³⁵

Med andra ord: Medan alla tidigare produktionssätt var förenliga med bara mycket långsamt framskridande eller t.o.m. under längre epoker stationära produktivkrafter³⁶, utgår kapitalet just från ”den oavslutliga omvälvningen av dessa existerande förutsättningar som förutsättning för dess reproduktion”. ”Om kapitalet till själva sin natur är begränsat, så strävar det likväl efter den universella utvecklingen av produktivkrafterna och blir på så sätt förutsättning för ett nytt produktionssätt, där utvecklingen av produktivkrafterna inte tjänar att reproducera och på sin höjd utvidga ett visst tillstånd, utan där den fria, ohämmade, progressiva och universella utvecklingen av produktivkrafterna utgör förutsättningen för samhället och därmed för dess reproduktion; där den enda förutsättningen är överskridandet av utgångspunkten.”³⁷ Först på denna nya grundval blir ”individens universalitet” möjlig, ”inte som en inbillad och blott tänkt universalitet, utan som universaliteten i hans reella och ideella relationer. Därmed också individens insikt att hans egen historia är en *process* och vetandet om naturen (även som praktisk makt över naturen) hans reella kropp”.³⁸ Så förbereds genom själva kapitalismens utveckling lösningen på det av historien ställda problemet med den mänskliga personligheten och dess frihet. Men från denna synpunkt kan kapitalismens historiska prestation – som Marx så ofta och med sådant eftertryck framhäver – inte värderas högt nog.

³³ Kapitalet, läser vi på ett annat ställe i *Rohentwurf*, ”framträder, förstått på rätt sätt, som en betingelse för produktivkrafternas utveckling, så länge det behöver en yttre sporre, som också framträder som deras tygel. En disciplin som blir överflödigt och en belastning på ett visst steg i dess utveckling; precis som korporationerna o.s.v.” (*Grundrisse*, s. 318.)

³⁴ I *Die deutsche Ideologie* säger Marx: ”I alla civiliserade länder är arbetet fritt; det handlar inte om att befria arbetet utan om att upphäva det.” (*MEW* 3, s. 186.) – Jfr Herbert Marcuse, *Reason and Revolution*, s. 293: ”Marx ... tänkte sig att det framtida sättet att arbeta skulle vara så olikt det nuvarande att han tvekade att använda samma term ‘arbete’ för att beteckna en likhet mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhällets materiella process ...”

³⁵ *Grunddragen*, s. 109 f/ty 231.

³⁶ ”Alla tidigare samhällsformer har gått under på grund av utvecklingen av rikedom – eller, vilket innebär detsamma, på grund av utvecklingen av de samhällsliga produktivkrafterna ... Redan utvecklingen av vetenskapen – d.v.s. av rikedomens mest solida form, såväl dess produkt som producent – var tillräcklig för att upplösa detta samhälle.” (A.a., s. 160 f/ty 438 f.)

³⁷ A.a., s. 161 (korr)/ty 440 och 160/ty 438.

³⁸ A.a., s. 162/ty 440.

2. Maskineriets roll som den materiella förutsättningen för det socialistiska samhället

”Om vi ... i samhället sådant det är”, säger Marx i *Rohentwurf*, ”inte kunde uppdaga de materiella produktionsbetingelserna och de dem motsvarande kommunikationsförhållandena /Verkehrs-/ för ett klasslöst samhälle, så vore alla försök att spränga” det bestående samhället ”i luften lika meningslösa som en strid med väderkvarnar.”³⁹

Vilka är nu de materiella produktionsbetingelser som gör övergången till ett klasslöst samhälle möjlig och nödvändig?

Svaret på det skall framförallt sökas i Marx’ analys av maskineriets roll. Denna analys visar å ena sidan hur utvecklingen av automatiska maskinsystem förnedrar den enskilde arbetaren till delverktyg, till bara ett moment i arbetsprocessen. Å andra sidan visar den hur samma utveckling samtidigt skapar förutsättningarna för att reducera den mänskliga kraftinsatsen i produktionsprocessen till ett minimum och ställa allsidigt utvecklade individer i dagens delarbetares ställe, för vilka ”olika samhälleliga funktioner är sysselsättningar som avlöser varandra”. Allt detta kan läsaren finna både i *Rohentwurf* och i *Kapitalet I*. Men i *Rohentwurf* finns utredningar om maskineriet som saknas i *Kapitalet*; utredningar som – fast de skrevs för mer än hundra år sedan – idag bara kan läsas med återhållen andedräkt, eftersom de innehåller en av det mänskliga intellektets djärvaste visioner.

”Utbytet mellan levande och objektiverat arbete, d.v.s. bestämningen av det samhälleliga arbetet i form av motsättningen mellan kapital och lönearbete, är den sista utvecklingen av *värdeförhållandet* och den på värdet baserade produktionen. Dess förutsättning är och förblir mängden av omedelbar arbetstid, kvantiteten av använt arbete som den avgörande faktorn i produktionen av rikedom. Men i den mån storindustrin utvecklas blir skapandet av verklig rikedom mindre avhängigt av arbetstiden och kvantiteten använt arbete, än av makten hos de krafter som sätts i rörelse under arbetstiden och vars effekt⁴⁰ ... inte står i något förhållande till den omedelbara arbetstid som produktionen av dem kostar, utan som är avhängig av vetenskapens allmänna utvecklingsstadium och teknologins framsteg, eller med andra ord, av tillämpningen av denna vetenskap på produktionen ... Den verkliga rikedomens manifesterar sig tvärtom – och detta avslöjar storindustrin – i det oerhörda missförhållandet mellan den använda arbetstiden och produkten av produktionen, liksom i det kvalitativa missförhållandet mellan arbetet som reducerats till en ren abstraktion, och makten hos den produktionsprocess som arbetet övervakar. Arbetet framstår nu mindre som inneslutet i produktionsprocessen då människan snarare förhåller sig till själva produktionsprocessen som vaktare och regulator... Det är inte längre arbetaren som skjuter in det modifierade naturobjektet /som mellanled/ mellan objektet och sig självt, utan det är naturprocessen som han omvandlar till en industriell process och som han skjuter in som medel mellan sig och den oorganiska naturen som han bemäktigar sig. Han står vid sidan av produktionsprocessen istället för att vara dess huvudperson. I denna omvandling är det varken det omedelbara arbetet som människan själv uträttar, eller den tid under vilken hon arbetar, utan tillägnelsen av hennes egen allmänna produktivkraft, hennes kunskaper om naturen och hennes behärskning av naturen genom sin tillvaro som samhällsmedlem – med ett ord utvecklingen av den samhälleliga individen – som framstår som produktionens och rikedomens stora hörnpelare. *Den stöld av främmande arbetstid på vilken den nuvarande rikedomens baseras* framstår som en usel grundval i jämförelse med denna nya grundval, som storindustrin själv har skapat. Så snart arbetet i dess omedelbara form har upphört att vara rikedomens huvudkälla upphör med nödvändighet arbetstiden att vara dess mått och därmed bytesvärdet att vara bruksvärdets mått. De mångas merarbete har upphört att vara villkor för utvecklingen av den allmänna rikedomens, på samma sätt som de fås icke-arbete har upphört att vara villkor för utvecklingen av hjärnans allmänna krafter.⁴¹ Därmed bryter den på bytesvärdet baserade produktionen samman, och den omedelbara, materiella produktionsprocessen erhåller en form som inte är nödortförlig och motsägelsefull. Det innebär den fria utvecklingen av individualiteterna, och därför inte reduceringen av den nödvändiga arbetstiden för att ge plats för merarbete utan överhuvudtaget reduceringen av samhällets nödvändiga arbete till ett minimum som

³⁹ A.a., s. 47/ty 77.

⁴⁰ Rosdolsky har ersatt ”powerful effectiveness” med ”mächtige Wirksamkeit”.

⁴¹ Jfr kap. 17 i detta arbete.

möjliggör individernas konstnärliga, vetenskapliga etc., utbildning under den nu för dem alla disponibla tiden och genom de nu för dem alla skapade medlen.”⁴²

Och på ett annat ställe i *Rohentwurf* heter det: ”*Skapandet av mycken disponibel tid*”⁴³ utöver den nödvändiga arbetstiden för samhället överhuvudtaget och för var och en av dess medlemmar (d.v.s. utrymme för /utveckling av/ individens och därmed också samhällets fulla produktivkrafter) – detta skapande av icke-arbetstid framstår på kapitalets nivå, liksom på alla tidigare utvecklingsstadier, som icke-arbetstid, fritid för ett fatal. Kapitalet ökar därtill med hjälp av alla teknikens och vetenskapens medel, flertalets merarbetstid därigenom att kapitalets rikedom direkt består av dess tillägnelse av merarbetstid och därigenom att dess *mål direkt är värdet*, inte bruksvärdet. Kapitalet är således, mot sin vilja, ett instrument varmed medel skapas för samhälleligt disponibel tid⁴⁴, varmed arbetstiden för hela samhället reduceras till ett allt mindre minimum och varmed därför alla får tid för sin egen utveckling. Men kapitalets tendens är alltid å ena sidan *att skapa disponibel tid* och å andra sidan *att omvandla denna till merarbete*.⁴⁵ Lyckas den för väl med det första, så får den svårigheter med merproduktion och därmed avbryts det nödvändiga arbetet eftersom intet merarbete⁴⁶ då kan skapa värde åt kapitalet.⁴⁷ Ju mer denna motsägelse utvecklas desto mer visar det sig att produktivkrafternas tillväxt inte längre kan förbli beroende av tillägnelsen av främmande arbete, utan att arbetarmassan själv måste tillägna sig sitt merarbete. Har den gjort det och upphör därmed den disponibla tiden att ha *kontradiktorisk* existens, kommer å ena sidan den nödvändiga arbetstiden att ha sin måttstock i den samhälleliga individens behov, och å andra sidan kommer utvecklingen av den samhälleliga produktivkraften att gå så snabbt att allas disponibla tid växer, även om produktionen nu beräknas för allas rikedom. Ty den verkliga rikedomen är alla individers utvecklade produktivkraft. Därför blir det på intet sätt ... arbetstiden utan den disponibla tiden som är måttet på rikedomen. Arbetstiden som rikedomens måttstock förutsätter att själva rikedomen är baserad på fattigdomen och att den disponibla tiden existerar i och genom motsättningen till merarbetstiden eller bestämningen av en individs hela tid som arbetstid och därmed hans degradering till blott arbetare, hans underkastelse under arbetet.”⁴⁸

Detta var Marx’ analys av de historiska förändringar, som blir följden av maskineriets roll i den kapitalistiska produktionsprocessen. Idag – under loppet av en ny industriell revolution – är det knappast nödvändigt att framhäva den profetiska räckvidden av denna oerhört dynamiska och heltigenom optimistiska tankegång. Ty det som den isolerade tyske revolutionären drömde om 1858 under sin exil i London ligger idag – men först idag – inom det omedelbart möjligas område! Först idag har utvecklingen av den moderna tekniken skapat förutsättningarna för att fullständigt och slutgiltigt avskaffa ”stölden av främmande arbetstid”. Först idag kan samhällets produktivkrafter drivas fram så kraftigt, att det faktiskt i en inte alltför avlägsen framtid inte längre är arbetstiden utan den disponibla tiden som blir måttet på den samhälleliga rikedomen. Alla metoder varmed det mänskliga arbetets produktivitet har höjts, har hittills i den kapitalistiska praktiken visat sig samtidigt vara metoder för en ständigt stigande degradering av arbetaren, han har gjorts avhängig och opersonlig. Men idag har den teknologiska utvecklingen nått en punkt, där arbetarna äntligen kan bli befriade från ”sina kvals orm” – från det löpande bandets och ackordsarbetets tortyr och bli produktionsprocessens ledare i stället för tillbehör till denna. Aldrig har betingelserna för en socialistisk omvandling av samhället varit så goda, aldrig har socialismen varit så

⁴² *Grunddragen* 196-198/ty 592 f.

⁴³ Rosdolsky har ersatt ”disposable time” med ”Mußzeit”.

⁴⁴ Rosdolsky har ersatt ”instrumental in creating the means of social disposable time” med ”in der Schöpfung der Mittel der gesellschaftlichen Mußzeit behilfflich”.

⁴⁵ Rosdolsky har ersatt ”to convert it into surplus labour” med ”sie in Surplusarbeit zu verwandeln”.

⁴⁶ Rosdolsky har ersatt ”surplus labour” med ”Surplusarbeit”.

⁴⁷ Jfr *Kapitalet III*, s. 233/ty 266: ”Överproduktion av kapital betyder aldrig något annat än överproduktion av produktionsmedel – arbets- och existensmedel – som kan fungera som kapital d.v.s. kan användas till exploatering av arbete vid en given exploateringsgrad. Det betyder, att när denna exploateringsgrad faller under en given nivå framkallas störningar och stagnation i den kapitalistiska produktionsprocessen, kriser, förstöring av kapital.”

⁴⁸ *Grunddragen*, s. 200 f/ty 595 f.

oumbärlig och så ekonomiskt genomförbar som idag! – Man minns den utslitna borgerliga invändningen att det socialistiska samhället skulle falla ihop för att alla skulle försöka vältra över det nödvändiga hårda och obehagliga arbetet på andra.⁴⁹ Hur löjlig blir inte denna invändning – som utgår från den borgerliga normalmänniskan – när man ser dagens fantastiska utveckling av produktivkrafterna! Så länge man måste släpa vatten till husen i ämbar fanns det naturligtvis vissa som försökte överlåta detta slit på andra, men när man dragit in vattenledningar finns det inte längre behov av särskilda vattenbärare. Nu driver teknologins utveckling oss tydligen mot ett tillstånd, där den hittillsvarande arbetsdelningen – som gjort alla människor till krympingar – och därmed allt slit och släp försvinner. I arbetsdelningens ställe kan sättas arbetet som en fri sysselsättning för andliga och kroppsliga krafter. Och lika vettlöst som det skulle vara – för att ta till Trotskijs tankeväckande liknelse⁵⁰ – om några som satt vid ett bra pensionats välförsedda middagsbord försökte inskränka andra gästers matsedel till bröd och smör, lika vettlös och ekonomiskt meningslös kommer i det nya samhället också ”stöld av främmande arbetstid”, utsugningen av människor att framstå. Men först då är uppbygget av en verkligt klasslös, verkligt socialistisk samhällsordning slutgiltigt säkrat.

3. Värdelagens bortdöende under socialismen

Inte heller då kommer arbetet som sådant att försvinna, utan bara massornas merarbete till förmån för och under kommando av de få. Ty som ”evig naturlig betingelse för mänskligt liv”, betonar Marx, är arbetet ”oavhängigt av varje form av detta liv, det är snarare gemensamt för alla mänskliga samhällsformer”:⁵¹

”Du skall arbeta i ditt anletes svett! Det var den förbannelse som Jahve gav Adam. Och just som förbannelse uppfattar Adam Smith arbetet. ‘Vilan’ framstår som det riktiga tillståndet, som väsentligen identiskt med ‘frihet’ och ‘lycka’. Att individen ‘i sitt normala tillstånd av hälsa, styrka och verksamhet, och i den normala graden av kunnande och skicklighet’⁵² också har behov av en normal portion arbete /och upphävande av vilan/ tycks vara helt främmande för Adam Smith. Visserligen framstår själva arbetets omfång som något utifrån bestämt, i och med det mål, som skall uppnås, och de hinder, som genom arbetet måste övervinnas för att målet skall uppnås. Men Adam Smith anar lika litet att denna övervinnelse av hindren i sig själv är friheten i funktion – och att vidare de yttre ändamålen berövas skenet av blott yttre naturnödvändighet och bestäms som ändamål, som individen själv bestämmer – alltså som självförverkligande som subjektets objektivering, och därför som reell frihet, vars aktion är just arbetet⁵³. Visserligen har han rätt i att arbetet, i dess historiska former som slavarbete, den livegnes arbete och lönarbete, alltid framstår repulsivt, som yttre tvångsarbete, och att icke-arbetet i förhållande till detta framstår som ‘frihet’ och ‘lycka’.”

”Detta gäller i dubbel mening”, fortsätter Marx, ”om detta kontradiktoriska⁵⁴ arbete; och – vilket hänger samman därmed – om det arbete, som ännu inte har skapat de subjektiva och objektiva betingelser ... varigenom arbetet blir attraktivt /travail attractif/, individens självförverkligande; något som på intet sätt innebär⁵⁵ att det blir ett rent nöje, en förlustelse /Amusement/, som Fourier så lättsinnigt naivt fattar det. Verkligt fritt arbete – som att komponera – är på samma gång det mest förbannade allvar, den mest intensiva ansträngning.”⁵⁶ – Och Marx kommer senare åter att tala om Fouriers uppfattning: ”Arbetet

⁴⁹ Redan Blanqui anmärkte elakt att de borgerliga kritikernas invändning: ”Vem skall bära ut nattpottorna under socialismen?” i själva verket kan reduceras till den enkla frågan: ”Vem skall bära ut min nattpotta under socialismen?”

⁵⁰ Se *Den förrådade revolutionen*, s. 38/*The Revolution Betrayed*, s. 46.

⁵¹ *Kapitalet I*, s. 159 (korr)/ty 198.

⁵² Marx refererar här till följande ställe i Smiths verk: ”Samma kvantitet arbete kan sägas ha samma värde för arbetaren vid alla tider och platser. I sitt normala tillstånd av hälsa, styrka och verksamhet, och i den normala graden av kunnande och skicklighet, måste han alltid uppge samma del av sin vila, sin frihet och sin lycka.” (Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York, 1937, s. 33.)

⁵³ Jfr *Theorien III*, s. 253: ”Men fri tid, tid över vilken man förfogar, är själva rikedom – dels för njutande av produkter, dels för fri verksamhet, som inte som arbetet är bestämd av ett yttre ändamåls tvång, ett mål som måste uppfyllas – och vars uppfyllande är en naturnödvändighet eller en social plikt, vilket man nu behagar.”

⁵⁴ D.v.s. som är betingat av en klassmotsättning.

⁵⁵ /meint/, en anglicism för bedeutet.

⁵⁶ *Grunddragen* 177 f/ty 504 f.

kan inte bli lek som Fourier ville ... Fritiden – som både är tid för vila och tid för högre aktivitet – har naturligtvis förvandlat sin innehavare till ett annat subjekt, och som detta andra subjekt inträder han då också i den omedelbara produktionsprocessen. Denna är på samma gång disciplin – med avseende på människan i vardande – och utövning, experimentell vetenskap, materiellt skapande och sig själv objektiverande vetenskap – med avseende på människan sådan hon blivit och i vars hjärna samhällets ackumulerade vetande existerar.”⁵⁷

Även under socialismen kommer alltså den produktiva mänskliga verksamheten, arbetet, att vara av utslagsgivande betydelse. Det kommer naturligtvis att genomgå väldiga kvalitativa och kvantitativa förändringar! Kvalitativt kommer det att skilja sig från den kapitalistiska formen av arbete – som Smith så träffande uppfattade som ett ”offer av frihet och lycka” – för det första genom att göra arbetaren till produktionsprocessens medvetne dirigent och alltmer inskränka hans uppgift till blott övervakning av de jättelika maskiner och naturkrafter som medverkar vid produktionen. Och för det andra genom sin karaktär av omedelbart församhälleligt, gemensamt arbete, vars produkt inte längre träder mot producenterna i gestalt av en sak som är främmandegjord och som behärskar arbetaren.⁵⁸ Så kommer arbetet under socialismen, befriat från det förgångnas slagg, att förlora tvångsarbetets fränstötande kännetecken och bli ”travail attractif i Fouriers och Owens mening.⁵⁹ Men kvantitativt kommer denna omgestaltning av arbetet att yttra sig i en väsentlig inskränkning av arbetstiden och därmed i skapande och utvidgning av den disponibla tiden. Ty även om det socialistiska samhället inte alls kan avstå från ”merarbetet”,⁶⁰ så kommer det ändå tack vare den fulla utvecklingen av sina produktivkrafter att vara i stånd att reducera de enskilda samhällsmedlemmarnas arbetskvantitet till ett minimum. Därmed kommer inte bara den nedärvda arbetsdelningen med dess skiljande av människorna i ”manuella” och ”andliga” arbetare att falla bort, utan skillnaden mellan arbetstid och disponibel tid kommer också att förlora sin nuvarande motsatskaraktär, eftersom arbetstiden och den disponibla tiden närmar sig varandra allt mer och kommer att fullständiga varandra.⁶¹

Förvisso måste även det så förändrade och till ett minimum reducerade arbetet fördelas mellan de olika produktionsgrenarna och individerna och jämföras med de uppnådda produktionsresultaten, och kommer därför att behöva en ständig mätning med ett enhetligt mått. ”Om man förutsätter en gemensam produktion förblir naturligtvis tidsbestämningen väsentlig. Ju mindre tid samhället behöver för att producera vete, boskap o.s.v., desto mer tid har det över för annan, materiell eller

⁵⁷ A.a., s. 204 f/ty 599 f.

⁵⁸ Marx säger i *Rohentwurf*: ”Tonvikten ligger inte på att den oerhörda samhälleliga makten objektiverats utan på att den alienerats, avyttrats, förytligats, icke-hör-till-arbetaren, hör-till-de-personifierade-produktionsbetingelserna; d.v.s. tonvikten ligger på att den hör-till-kapitalet som en oerhörd /föremålslig/ makt som har etablerat sig mot själva det samhälleliga arbetet /som ett av dess moment/. Eftersom skapandet av detta aktivitetens objektiva verktyg sker i motsättning till den omedelbara arbetsförmågan från kapitalets och lönarbetets synpunkt, eftersom denna objektiveringsprocess i verkligheten /in fact/ framstår som avyttringsprocess från arbetets synpunkt och som tillägnelse av främmande arbete från kapitalets synpunkt, är denna förvrängning och omkastning verklig och inte bara inbillad, inte bara en förvrängning och omkastning som existerar i arbetarnas och kapitalisternas inbillning.” Men ”de borgerliga ekonomerna är till den grad fångar under de föreställningar som hör till ett bestämt historiskt stadium i samhällets utveckling att nödvändigheten av att arbetets samhälleliga krafter objektiveras för dem framstår som oskiljaktig från nödvändigheten av att dessa krafter alieneras från det levande arbetet.” (*Grunddragen*, s. 206/ty 716.)

⁵⁹ ”Det är självklart”, säger Marx i *Theorien*, ”att om själva arbetstiden inskränks till normal längd och arbetet inte längre utförs för en annan utan för mig, och de sociala motsättningarna mellan herre och dräng o.s.v., samtidigt upphävs, så får det som verkligt socialt arbete och som bas för fritiden en helt annan, friare karaktär, och att arbetstiden för en människa som också är en människa med fri tid, måste ha en mycket högre kvalitet än arbetsdjurets arbetstid.” (*Theorien* III, s. 253.)

⁶⁰ ”Avskaffandet av den kapitalistiska produktionsformen gör det möjligt att inskränka arbetsdagen till det nödvändiga arbetet. Under i övrigt oförändrade omständigheter kommer detta dock att öka. Å ena sidan eftersom arbetarens livsbetingelser är rikare och hans anspråk på livet större. Å andra sidan skulle en del av det nuvarande merarbetet räknas till det nödvändiga arbetet, nämligen det arbete som behövs för att skapa en samhällelig reserv- och ackumulationsfond.” (*Kapitalet I*, s. 461 (korr)/ty 552. – Jfr *Kapitalet III*, s. 775 f/ty 883.)

⁶¹ ”Det är för övrigt självklart att själva den omedelbara arbetstiden inte kan behålla den abstrakta motsatsställning till fritiden som den har enligt den borgerliga ekonomens synsätt.” (*Grunddragen*, s. 204/ty 599.)

andlig produktion. Liksom när det gäller den enskilde individen beror samhällets allsidiga utveckling, dess konsumtion och dess verksamhet på hur mycket tid som blir över. All hushållning beror i sista hand på hushållning med tid. Likaledes måste samhället indela sin tid på ett ändamålsenligt sätt, så att det uppnår en produktion som motsvarar dess totala behov⁶². Även den enskilde måste noggrant indela sin tid för att skaffa sig lämpliga kunskaper och för att uppfylla de olika kraven på sin verksamhet. Hushållning med tiden⁶³, liksom planmässig fördelning av arbetstiden på olika produktionsgrenar, förblir alltså den första ekonomiska lagen inom all samhällelig produktion. Den blir t.o.m. i allt högre grad den första lagen. Men den skiljer sig väsentligen från bestämningen av bytesvärden (arbeten och arbetsprodukter) genom arbetstiden.”⁶⁴

Vi kommer så till den redan flera gånger utkastade frågan om värdelagens verksamhet under socialismen. Det är (eller det var på den tiden) allmänt känt att för grundarna av marxismen var värdet en ekonomisk kategori, ”som är det mest omfattande uttrycket för producenternas underkastande under sin egen produkt” (*Anti-Dühring*). Redan därav framgår att de inte alls kunde utsträcka värdelagens verksamhet till det socialistiska (eller kommunistiska) samhället. Tvärtom: de bekämpade ständigt varje förevigande av värdebegreppet som en småborgerlig utopi: ”Där arbetet är gemensamt framställer sig förhållandet mellan människor i deras samhällliga produktion inte som ‘ting’s’ ‘värde’.”⁶⁵ – ”Själva nödvändigheten att omvandla individernas produkt eller verksamhet till *bytesvärde*, till *pengar* ... bevisar två ting: 1) att individerna fortfarande endast producerar för samhället och i samhället; 2) att deras produktion inte är *omedelbart* samhällelig, inte resultatet av en förening mellan individerna⁶⁶, inom vilken arbetet fördelas.”⁶⁷ I ett varuproducerande samhälle ”blir arbetet först genom *utbytet* något allmänt ... sker förmedlingen” mellan de enskilda privatarbetena ”genom varuutbytet, genom bytesvärdet, genom pengarna, som alla är uttryck för ett och samma förhållande”. Under socialismen är däremot ”den enskildes arbete ... från början bestämt som samhälleligt arbete ... Han har därför inte heller någon bestämd produkt att byta ut. Hans produkt är *inte ett bytesvärde*. Produkten behöver inte först omvandlas i en särskild form för att få en allmän karaktär för den enskilde. I stället för den arbetsfördelning, som nödvändigtvis skapas i utbytet av bytesvärden, föreligger en organisering av arbetet som medför

⁶² ”Bara där produktionen verkligen planeras och kontrolleras av samhället, skapas ett sammanhang mellan volymen samhällelig arbetstid använd för produktion av vissa artiklar och vidden av det samhällliga behov som dessa artiklar ska tillgodose.” (*Kapitalet III*, s. 168/ty 197.)

⁶³ Marx betraktar denna ”hushållning med tiden /Ökonomie der Zeit/” även från en annan aspekt: ”Den verkliga ekonomin ... består i sparandet av arbetstid ... men detta sparande är identiskt med utveckling av produktivkraften. Alltså på intet sätt försakelse utan utveckling av kraften /power/, av produktionsförmågan och därmed såväl förmågan till åtnjutande av livets goda som medlen därtill. Förmågan att njuta livets goda är betingelse för njutningen ... och denna förmåga innebär utveckling av ett individuellt anlag, en individuell produktivkraft. Besparingen av arbetstid innebär mer fritid d.v.s. tid för individens fulla utveckling, och denna besparing återverkar som den största produktivkraften på arbetets produktivkraft. Den kan ur den omedelbara produktionsprocessens synvinkel betraktas som produktion av fast kapital; detta fasta kapital är då människan själv /dies capital fixe being man himself/.” (*Grunddragen*, s. 204/ty 599.)

⁶⁴ *Grunddragen*, s. 52/ty 89. – Just i den anförda betydelsen skall man också förstå den många gånger citerade passusen från *Kapitalet II* (s. 754/ty 859), riktad mot Storch: ”Men för det andra, sedan det kapitalistiska produktionssättet upphävts men en samhällelig produktion består, kvarstår värdebestämningen som förhärskande i den meningen, att reglering av arbetstiden och fördelning av det samhällliga arbetet mellan de olika produktionsgrupperna och slutligen bokföringen över denna fördelning blir mera väsentlig än någonsin.” I förbigående sagt är detta det enda stället hos Marx som med ett sken av berättigande kan återopas av ekonomer som Leontiev, Lange och Joan Robinson, när de vill pådyvla honom föreställningar om en ”värdelag under socialismen”. För dem räcker det uppenbarligen att ordet ”värdebestämning” förekommer i det citerade stycket. Men med samma rätt skulle de utifrån lösryckta ställen, där Marx – ”för att tala med vulgärekonomen” – talar om ”kapital” under antiken (eller under socialismen), kunna dra slutsatsen att enligt Marx är inte heller kapitalet en historisk utan en evig kategori... (Jfr följande ställe i *Theorien III*, s. 253: ”Arbetstiden förblir alltid, även när bytesvärdet är upphävt, /riktedomens/ skapande substans och måttet på de kostnader som produktionen kräver.”)

⁶⁵ *Theorien III*, s. 127.

⁶⁶ Rosdolsky har ersatt ”the offspring of association” med ”das Werk der Gemeinschaft”.

⁶⁷ *Grunddragen*, s. 45 f/ty 76.

att den enskilde får del av den allmänna konsumtionen.”⁶⁸ Arbetets mätande enligt arbetstiden kommer därför här (hur viktigt det annars än är för det socialistiska samhället) bara att vara ett medel för den samhälleliga planeringen⁶⁹ och kommer naturligtvis inte längre att ha något gemensamt med det ”vittberömda värdet” (Engels) eller värdelagen.

Av det sagda framgår att mätandet av arbetet enligt arbetstiden i det socialistiska samhället uppenbarligen kan ha två olika funktioner. För det första kommer det i själva produktionsprocessen att fastställa den kvantitet levande arbete som behövs för att framställa olika varor, för att kunna hushålla bättre med detta; och för det andra *kan* detta mätande också ses som ett medel för distributionen, med vars hjälp de enskilda producenterna tilldelas andelar av den konsumerbara samhälleliga produkten.

Kan, men måste inte. För om det framtida socialistiska samhället vill tillgripa detta fördelningsätt, kommer uppenbart att bero på de samhälleliga produktivkrafternas utvecklingsgrad, alltså framför allt på ”hur mycket man har att fördela”.⁷⁰ ”Arten av denna fördelning”, läser vi i *Kapitalet*, ”kommer att växla med själva den samhälleliga produktionsorganismens speciella art och producenternas motsvarande historiska utvecklingsnivå. Endast som en parallell till varuproduktionen utgår vi ifrån att varje producents andel i existensmedlen bestäms genom hans *arbetstid*.”⁷¹

Det är emellertid tydligt att Marx i detta fall tänkte sig ett socialistiskt samhälle, ”icke sådant det har *utvecklat* sig på sin egen grundval utan tvärtom som det just *framgår* ur det kapitalistiska samhället; alltså ett samhälle som i varje avseende, ekonomiskt, moraliskt, andligt, ännu är behäftat med födelsemärkena från det gamla samhälle, ur vars sköte det kommit.” Detta samhälle har förvisso exproprierat kapitalisterna och omvandlat produktionsmedlen till gemensam, till folkets egendom; men det var ännu inte fullständigt i stånd att förverkliga den kommunistiska fördelningsprincipen: ”Av var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans behov!” Dess fördelningsätt behärskas därför fortfarande av den ”*borgerliga rätten*”, vilken ”som all rätt, till sitt innehåll är en ojämlikhetens rätt”.⁷² Här ”erhåller den enskilde producenten – efter skedda avdrag⁷³ – tillbaka exakt” vad han ger samhället. ”Vad han har givit det är sitt individuella

⁶⁸ A.a., s. 51 f/ty 88 f.

⁶⁹ Engels anmärker att en ”avvägning av nyttan och arbetsförbrukningen vid fastställandet av produktionen är allt som blir kvar av den politiska ekonomins värdebegrepp i det kommunistiska samhället uttalade jag redan 1844.” (I den bekanta artikeln Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie, i *MEW* 1, s. 507 /Utkast till en kritik av nationalekonomien, *Skrifter i urval*, Ekonomiska skrifter, s. 491 f./.) ”Men den vetenskapliga motiveringen för denna sats har ... blivit möjlig först genom Marx’ *Kapitalet*.” (*Anti-Dühring*, s. 430/ty *MEW* 20, s. 288 f.)

⁷⁰ Jfr Engels’ brev till C. Schmidt den 5.8.1890: ”I ’Volkstribune’ har man också fört en diskussion kring frågan hur produkterna i morgondagens samhälle skall fördelas – om detta skall bedömas efter arbetsmängden eller på något annat sätt. Frågan har angripits på ett synnerligen ’materialistiskt’ sätt, helt stick i stäv med vissa idealistiska fraser om rättvisa. Egendommeligt nog har dock ingen slagits av den tanken att fördelningssättet i inte ringa grad måste bli beroende av hur mycket man har att fördela – och detta måste förvisso påverkas av produktionens och den samhälleliga organisationens framsteg, som således också kan komma att förändra fördelningssättet. Alla som deltog i diskussionen tycks ha fått för sig att ’det socialistiska samhället’ inte är någonting som skall genomgå en utveckling med många stora förändringar: man föreställer sig det i stället som ett stabilt, en gång för alla fixerat ting, som alltså också skall ha ett fördelningssätt som är fixerat en gång för alla. Men det enda vettiga man här kan företa sig är naturligtvis att 1) försöka fundera ut vilken metod som kan bli lämpligast till en början, och 2) försöka skapa sig en uppfattning om hur utvecklingen sedan kan gestalta sig. I debatten har detta inte påpekats i något enda inlägg.” (*MEW* 37, s. 436.

/Ovanstående fria, endast något korrigerade översättning, är hämtad från *Brev i urval*, s. 188 f./)

⁷¹ *Kapitalet I*, s. 68(korr)/ty 93.

⁷² Jfr de viktiga kommentarerna till detta i Lenins *Staten och revolutionen* och i Trotskijs *Den förrådade revolutionen*, s. 43-45 /*The Revolution Betrayed*, s. 52-54.

⁷³ Bland dessa ”avdrag” räknar Marx upp: ”1) medel till ersättande av de förbrukade produktionsmedlen, 2) medel för tillskott till produktionens utvidgning, 3) reserv- och försäkringsfonder mot olyckshändelser, störningar genom naturkatastrofer etc.” Enbart resten av totalprodukten är därför avsedd att tjäna som konsumtionsmedel”. Men från denna rest avgår ”innan det kommer till den individuella delningen ... vidare: 1) De allmänna, icke till produktionen hörande förvaltningskostnaderna ... 2) Det som är avsett att tillfredsställa gemensamma behov, som skolor, hälsovård o.s.v. ... 3) Fonder för icke arbetsföra ... Först nu kommer vi till ’fördelningen’ ... nämligen av den del av konsumtionsmedlen, som fördelas bland kooperationens individuella producenter.” (*Kritik des Gothaer Programms*, *MEW* 19, s. 19. /Flera

arbetskvantum ... Han erhåller av samhället ett kvitto, att han presterat så och så mycket arbete ... och tar med detta kvitto ur det samhälleliga förrådet av konsumtionsmedel ut så mycket som lika mycket arbete kostar.”⁷⁴ Alltså rena arbetscertifikat, vilkas enda uppgift är att reglera den samhälleliga fördelningen enligt arbetsprincipen. Men inte heller i ett sådant samhälle kan det finnas rum för en värdelag, eftersom här föreligg er en produktionsform som är helt olik varuproduktionen och regleringen av produktionen och fördelningen inte överläts på marknadens blinda spel, utan är underlagd själva samhällets medvetna kontroll.

Det skulle vara frestande att i detta sammanhang gå in på frågan om värdelagens verksamhet i Sovjetunionen och de så kallade folkdemokratierna. Men detta tema går utanför ramen för vårt arbete. Och för det andra tror vi inte att vi kan säga något i denna fråga som i klarhet och djup kan mäta sig med det bekanta verket av den ryska revolutionens mest namnkunniga nationalekonom, E. Preobraschenski⁷⁵. Huvudinnehållet i hans utredningar består i att varje antikapitalistisk omvälvning i ett industriellt efterblivet land måste försiggå under betingelserna av en ständig kamp mellan den av det kapitalistiska förflutna efterlämnade värdelagen och den socialistiska planeringens diametralt motsatta princip och att socialismens öde beror just på utgången av denna kamp. – Och när talrika ekonomer från sovjetblocket idag på ett vulgär-marxistiskt sätt just ger värdelagen rang av en socialistisk fördelningsprincip, så visar det inte bara vilket stort teoretiskt avstånd som skiljer dem från Preobraschenski och hans samtida, utan säger också en del om hur långt de socialekonomiska förhållandena i Sovjetunionen redan har avlägsnat sig från de ursprungliga målsättningarna i Oktoberrevolutionen 1917.

Låt oss sammanfatta: Det som skiljer Marx' föreställning om socialismen från hans föregångares är framför allt dess vetenskapliga karaktär – det sätt på vilket han härleder sin bild av den socialistiska framtiden ur kunskapen om den bestående samhällsordningen, ur analysen av de kapitalistiska produktionsförhållandena. Undersökningens objekt var i båda fallen detsamma: det moderna kapitalistiska samhället; bara att det ena gången handlade om dess nuvarande gestalt och andra gången om det framtida samhälle, som växer fram ur det. Vi ser alltså hur mycket de av Marx utforskade ekonomiska sammanhangen måste uppfattas som dialektiska utvecklingslagar (och faktiskt överhuvud bara kan begripas som sådana). Den mycket omtalade ”historismen” i Marx' kritik av nationalekonomin visar sig först därvid i sin sanna betydelse: som en metod som lika mycket vill utforska betingelserna för det bestående som de historiska skrankorna för kapitalismen⁷⁶, och vars socialistiska slutsatser, inriktade på kapitalismens störtande⁷⁷, inte är mindre väsentliga för hela det marxiska systemet än hans undersökning och kritik av själva de ekonomiska kategorierna.

svenska utgåvor finns, t.ex. *Till kritiken av det socialdemokratiska Gothaprogrammet*, FRAM, 1926, (s. 130 och *Kritik av Gothaprogrammet*, Oktober, 1975 (s. 17 f). – Jfr också *Kapitalet III*, s. 749-751, 774 f och 777 f/ty 855 f, 882 f och 884 f.)

⁷⁴ *Kritik des Gothaer Programms*, MEW 19, s. 20 f/sv 1926, s. 15-17; 1975, s. 18-20.

⁷⁵ Se hans *Neue Ökonomik*, 1926. (The New Economics, Oxford 1965.)

⁷⁶ Vi ägnade oss /i denna bok/ framför allt åt Marx' *Rohentwurf*. Därför tog vi bara tillfälligtvis hänsyn till de talrika utredningar i *Kapitalet*, *Theorien*, *Anti-Dühring* och andra skrifter av Marx och Engels som ägnas åt det kommunistiska samhället.

⁷⁷ Ur *Rohentwurf*: ”... inom det borgerliga samhället, som bygger på bytesvärdet, skapas såväl kommunikations- som produktionsförhållanden, som tillika är minor som kan spränga samhället i luften. Det finns en mängd motsägelsefulla former inom den samhälleliga enheten, men denna motsägelsefyllda karaktär kan ändå inte krossas genom en lugn metamorfos.” Därför har den proletära klasskampen och de ideologiska processer som ligger till grund för den så stor betydelse: ”Att den /levande arbetsförmågan/ erkänner produkten som sin egen produkt och bedömer sin skilsmässa från betingelserna för dess förverkligande som en obehörig, tvångsmässig åtskillnad – innebär en enorm medvetenhet ... och ... dödsringningen över detta produktionsätt lika mycket som slavens medvetande att han inte kan vara en tredjes egendom, slavens medvetande som person, innebar dödsringningen över slaveriet, som nu bara kan vegetera vidare i en konstlad tillvaro och som upphört att vara produktionens bas.” (*Grunddragen*, s. 46 f och 145/ty 77 och 366 f.)

Kapitel 29, De ekonomiska kategoriernas förtingligande och den "sanna uppfattningen om den samhällliga produktionsprocessen"

"Så som den borgerliga ekonomin först bit för bit utvecklar sig för oss", säger Marx, "så också dess egen negation, som är dess slutresultat."¹ Men hur lång, hård och besvärlig har inte vägen visat sig vara! Ty inte nog med att kapitalets utvecklingsförlopp måste utforskas och framställas in till dess konkreta gestaltningar, utan de mystifierade former som det framträder i måste också tydas steg för steg och föras tillbaka till deras sanna innehåll. Från denna synpunkt utgjorde den borgerliga ekonomins system också historien om människans självfrämmandegörelse och det gällde inte bara att avtäcka de ekonomiska kategoriernas främmandegjorda karaktär utan också att begripa den "omkastning av subjekt och objekt",² som är säregen för det kapitalistiska produktionssättet, som nödvändig och orsaksbetingad. En uppgift som den unge Marx hade ställt sig redan i de Ekonomisk-filosofiska manuskripten från 1844, men som skulle finna sin fullständiga lösning först i och med att *Kapitalet* avslutades.

Uppgiften hade inte kunnat lösas utan de stora klassikernas grundliga förarbeten, vilket Marx var den förste att erkänna: "Ricardo, som alla betydande ekonomer", läser vi i *Theorien*, "framhäver arbetet som en *mänsklig*, eller snarare som en *socialt bestämd* mänsklig verksamhet". Han "skiljer sig från de andra ekonomerna just genom den konsekvens varmed han fattar varornas värden som blotta 'representanter' för det samhälligt bestämda arbetet." Men alla klassiker (i den mån de förtjänar detta namn) har kommit så långt (mer eller mindre klart, Ricardo mer än de andra) att de fattar *tingens* bytesvärde som blott ett uttryck, som en specifik samhällig form för människornas produktiva verksamhet, som något som är fullständigt skiljt från tingen och deras bruk som ting, det må vara i den industriella eller icke-industriella konsumtionen. Värde är för dem faktiskt blott ett tingligt uttryckt förhållande mellan människornas produktiva verksamheter, mellan deras arbeten inbördes."³

Och ännu mer framhävs detta i det avsnitt av *Theorien* som ägnas Richard Jones: "... redan hos Ricardo ... går" den teoretiska analysen" så långt att för det första *rikedomens självständiga stoffligt-materiella gestalt* försvinner och rikedomerna nu blott framstår som människornas verksamhet. Allt som inte är ett resultat av mänsklig verksamhet, arbete, är natur och som sådan inte samhälligt rikedom. Varornas fantomvärld förflyktigas och de framträder numera blott som en ständigt försvinnande och ständigt förnyad objektivisering av mänskligt arbete. All stoffligt-materiell och konkret rikedom är blott en övergående objektivisering av detta samhälliga arbete, en kristallisation av produktionsprocessen, vars mått är tiden, måttet för rörelsen själv." Men för det andra förlorar hos Ricardo också "de mångfaldiga former i vilka rikedomens olika beståndsdelar tillfaller samhällets olika delar ... sin skenbara självständighet. Räntan är blott en del av profiten jordräntan blott *surplusprofit*. Båda sammanfaller därför i profiten som själv upplöses i mervärde, d.v.s. obetalt arbete."⁴

Men just i den "ekonomiska treenigheten": "kapital-profit ... jord-jordränta, arbete-arbetslön" når förtingligandet av de samhälliga produktionsförhållandena sin höjdpunkt, där framträder det kapitalistiska produktionssättet som "den förtrollade, bakvända och på huvudet ställda värld, där Monsieur le Capital och Madame la Terre gör sin spökvandring som samhälliga karaktärstyper och på samma gång ... som blotta ting".⁵ Sätillvida har klassikerna, och särskilt Ricardo, "den stora förtjänsten att de har upplöst detta falska sken, detta bedrägeri, denna självständiggörelse och

¹ *Grunddragen*, s. 205 (korr)/ty 600.

² *Kapitalet III*, s. 40 (korr)/ty 55.

³ *Theorien III*, s. 181.

⁴ *Teorier III*, s. 430/ty 421.

⁵ Jfr s. 39 f/ty 46 f i detta arbete.

förstelning av rikedomens olika samhälleliga element gentemot varandra, denna personifiering av saker och försakligande av produktionsförhållanden, denna vardagslivets religion”.⁶

Likväl, betonar Marx också, förblir t.o.m. de bästa klassikerna ändå ”mer eller mindre fångna i den skenvärld som deras kritik löst upp, och något annat är från deras borgerliga utgångspunkt inte möjligt, och därför hemfaller alla mer eller mindre till inkonsekvenser, halvheter och olösta motsägelser”.⁷ Och likväl, kan vi tillfoga, saknar alla dessa ekonomer klart medvetande om att det i ekonomin överhuvud rör sig om förtingligade kategorier, att det upp- och nervända sätt som de samhälleliga förhållandena framställer sig på, med nödvändighet framspringer ur denna produktions väsen. Men om de hade detta medvetande, då sysslade de inte längre med ”nationalekonomi” som sådan, utan i Marx’ mening med ”kritik av nationalekonomi”, de hade alltså fullgjort det som bara kunde göras från det socialistiska proletariats ståndpunkt.

Med andra ord: det var först Marx som fullständigt lyckades övervinna den borgerliga ekonomins fetischistiska tänkesätt. Och det är honom vi har att tacka för påpekan att ju längre det kapitalistiska produktions sättet utvecklar sig, desto mer blir de samhälleliga produktionsförhållandena främmandegjorda för människorna själva och träder mot dem som yttre makter som behärskar dem.

Denna process av främmandegörelse motsvarar det fortskridande förtingligandet av de ekonomiska kategorierna. I ett avsnitt i *Kapitalet III*⁸, som handlar om ”mervärdets förtyttrande /Veräusserlichung/” säger Marx: ”I fråga om de enklaste kategorierna av det kapitalistiska produktions sättet och t.o.m. när det gäller varuproduktionen, i fråga om varan och penningen, har vi redan påvisat den mystifierande karaktär som förvandlar de samhälleliga förhållanden, vilka rikedomens materiella beståndsdelar tjänar och bär upp i produktionen, till egenskaper hos dessa ting själva (varan) och ännu mer utpräglat produktionsförhållandet själv till ett ting (penningen). Alla samhällsformer, såvida de leder till varuproduktion och penningcirkulation lider av denna förvrängning.”⁹ (Det är därför ingen tillfällighet att det berömda kapitlet om ”varufetischismen” finns redan i 1. avdelningen i *Kapitalet I*, vilken handlar om varucirkulationen.)

Förvisso går denna process av förtingligande i det kapitalistiska produktions sättet ”ännu mycket längre”: ”Betraktar man närmast kapitalet i den direkta produktionsprocessen – som ett medel att utvinna merarbete, så är detta förhållande ännu mycket enkelt; och det verkliga förhållandet tränger sig på bärarna av denna process, kapitalisterna själva, och finns alltjämt i deras medvetande. Den häftiga striden om gränserna för arbetsdagen är ett slående bevis för detta.”¹⁰ Faktiskt ”är det mycket enkelt, att när 20 mans arbete köps för 100 pund (= 10 mans arbete) och värdet av deras produkt = 200 pund, så är mervärdet på 100 pund = 10 mans obetalda arbete. Eller att när 20 man arbetar, var och en en halv dag för sig och en halv för kapitalet, så är det samma sak som om bara 10 man fick betalt och 10 arbetade gratis för kapitalisten. – Här i detta embryo-tillstånd är förhållandet ännu helt begripligt eller snarare inget att ta fel på. Svårigheten är här bara

⁶ Jfr Marx’ värdering av ”Ricardos proletära motståndare”, Thomas Hodgskins skrifter: ”Hela den objektiva världen, ‘varuvärlden’, försjunkar här till blott ett moment, blott en försvinnande, åter och åter nyframbringad verksamhet av de samhälleligt producerande människorna. Nu jämför man denna ‘idealism’ med den grovt materiella fetischism, som Ricardos teori utlöper i hos ... MacCulloch – där inte bara skillnaden mellan människa och djur, utan t.o.m. den mellan det levande och ting försvinner. Och så säger man att den proletära motsatsen till den borgerliga ekonomins upphöjda spiritualism predikar en rå materialism, som uteslutande är riktad mot det brutala behovet!” (*Theorien III*, s. 263.)

⁷ *Kapitalet III*, s. 735 (korr)/ty 838.

⁸ A.a., s. 731-735/ty 834-838. (Jfr det parallella stället i *Theorien III*, s. 472-478.)

⁹ Jfr *Kapitalet III*, s. 736/ty 839: ”I tidigare samhällsformer inträder denna ekonomiska mystifikation huvudsakligen bara i fråga om penningen och det räntebärande kapitalet. Enligt sakens natur är den utesluten, för det första där produktion för bruksvärde, för det egna behovet överväger; för det andra där som underantiken och medeltiden slaveri eller livegenskap bildar den samhälleliga produktionens breda bas: produktionsbetingelsernas herravälde över producenterna är här fördolt genom de herre- och drängförhållanden, som framstår som produktionsprocessens omedelbara drivfjädrar och är fullt synliga.”

¹⁰ A.a., s. 732/ty 835.

att upptäcka hur denna tillägnelse av arbete utan ekvivalent framspringer ur lagen för varuutbytet – d.v.s. ur det förhållande att varorna bytes i förhållande till den arbetstid som ingår i dem – och framför allt att denna tillägnelse inte strider mot lagen.”¹¹

”Cirkulationsprocessen utplånar och grumlar sammanhanget.” Ty ”vilket än det mervärde må vara som kapitalet pumpar ut ur den direkta produktionsprocessen och som finns representerat i varor, så måste det värde och mervärde som varorna innehåller först realiseras i cirkulationsprocessen. Och såväl ersättningen för de värden som investerats i produktionen som särskilt för det i varorna inneslutna mervärdet syns inte bara bli realiserad i cirkulationen utan t.o.m. att uppkomma i denna; ett sken som befästes särskilt av två omständigheter; för det första av profiten vid avyttrandet, vilken är beroende av utpressning, list, sakkunskap, skicklighet och tusentals marknadskonjunkturer; sedan även av den omständigheten, att här ett andra bestämmande element träder till vid sidan av arbetstiden, nämligen cirkulationstiden. Denna fungerar visserligen bara som negativ skranka för värde- och mervärdebildningen, men ger sken av att vara en lika positiv grund som arbetet själv och att införa en ur kapitalets natur framgående och av arbetet oberoende bestämning.”¹²

En ännu högre grad av förtingligande visar ”det färdiga *kapitalet*, som det framträder som en helhet, som enheten av cirkulationsprocess och produktionsprocess”.¹³ Det ”färdiga kapitalet” frambringar nämligen ”nya formationer, i vilka ådran av inre sammanhang mer och mer går förlorad, produktionsförhållandena blir självständiga gentemot varandra och värdets beståndsdelar stelnar till mot varandra självständiga former”. ”Mervärdet, i form av profit, hänföres inte längre till den kapitaldel som investerats i arbete, från vilken det kommer, utan till totalkapitalet. Profitkvoten regleras av egna lagar, som tillåter eller t.o.m. betingar att den förändras vid oförändrad mervärdekvot. Allt detta gör att mervärdets sanna natur mer och mer höljes i dunkel och därmed också kapitalets verkliga mekanism. Ännu mer sker detta genom profitens förvandling till genomsnittsprofit och värdenas förvandling till produktionspriser ...”

”En komplicerad samhällelig process inträder här, kapitalens utjämningsprocess, som avskiljer varornas relativa genomsnittspriser från deras värden, såväl som genomsnittsprofiterna i de olika produktions-sfärerna ... från den verkliga exploatering av arbetet som de enskilda kapitalen svarar för. Det är inte bara en synvilla, utan här är varornas genomsnittspris faktiskt skilt från deras värde, alltså från det arbete som realiserats i dem, och genomsnittsprofiten för ett särskilt kapital skiljer sig från det mervärde som detta kapital extraherat ur de arbetare som det sysselsätter. Varornas värde visar sig nu omedelbart endast i det inflytande som variationerna i arbetets produktivkraft har på produktionsprisernas sjunkande och stigande, inflytande på deras rörelser, inte på deras yttersta gränser. Profiten framstår nu som bara i andra hand bestämd genom den omedelbara exploateringen av arbetet, nämligen bara i den mån denna exploatering tillåter en kapitalist att realisera en profit som avviker från genomsnittsprofiten vid gällande reglerande markandspris, som skenbart förblir oberoende av sådan exploatering.” ”Så förefaller själva basen – varuvärdenas bestämning genom den arbetstid som ingår i dem – bli upphävd genom värdenas förvandling till produktionspriser.”¹⁴

Det fetischartade skenet befästs ännu mer ”av att kapitalets utjämningsprocess, som ger profiten denna form av genomsnittsprofit, också avskiljer en del av profiten i form av jordränta, som en del som självständigt har framvuxit på annan grund, på jorden. Jordräntan uppträder visserligen ursprungligen som en del av profiten, som förpaktaren betalar jordägaren. Men eftersom varken han, förpaktaren, inkasserar detta överskott, eller det kapital han använder på något sätt – som kapital – skiljer sig från andra kapital” (eftersom förpaktaren ju måste överlämna det nämnda överskottet till jordägaren), så framträder när det gäller jordräntan ”själva jorden som källa till denna del av varans värde (dess mervärde) ... I detta uttryck, vari en del av mervärdet – jordräntan – uppträder i förhållande till ett särskilt naturelement, oavhängigt av det mänskliga arbetet, är inte bara mervärdets natur fullständigt upplöst – eftersom själva värdets är det – utan själva profiten

¹¹ *Theorien III*, s. 473.

¹² A.a.; *Kapitalet III*, s. 732 f (korr)/ty 835 f.

¹³ Därmed har vi kommit till *Kapitalet III*:s ämnesområde.

¹⁴ *Kapitalet III*, s. 733 f (korr)/ty 836 f; *Theorien III*, s. 474.

framträder nu – liksom räntan av jorden – som om den var en skuld till kapitalet i dess egenskap av ett särskilt tingligt produktionsinstrument. Jorden finns där av naturen och inbringar ränta. Kapitalet består av produkter och dessa inbringar profit. Att ett bruksvärde, som producerats, inbringar profit och ett annat, som inte är producerat, inbringar ränta, är bara två olika former i vilka ting skapar värde – den ena lika begriplig eller obegriplig som den andra.”¹⁵

Men först ”uppspaltningen av profiten i företagarvinst och ränta (för att inte tala om mellankomsten av kommersiell profit och penninghandelsprofit, som är grundade på cirkulationen och ser ut att helt och hållet härröra ur denna och inte ur produktionsprocessen) fullbordar självständiggörandet av mervärdets form, förstelningen av dess form i motsats till dess substans, dess väsen. En del av profiten”, företagarvinsten, ”lösgör sig ... helt och hållet från kapitalförhållandet som sådant och framstår som om den inte härrörde ur funktionen att exploatera lönarbete utan ur kapitalistens eget lönarbete.”¹⁶ I motsats till detta synes då räntan vara oavhängig både av arbetarens lönarbete och kapitalistens eget arbete och i stället ha sin upprinnelse i kapitalet som en egen oavhängig källa.”¹⁷ I det räntebärande kapitalet framträder kapitalfetischen därför i sin mest fulländade och samtidigt mest ”förryckta” form.¹⁸

Den av oss så utförligt citerade skissen över ”mervärdets förtytterligande” ger inte bara en förträfflig översikt över innehållet i Kapitalets alla tre band. Den visar också, vad som var det viktigaste resultatet av Marx’ ”kritik av nationalekonomin”: påvisandet av att ekonomin *inte* handlar ”om ting, utan om förhållanden mellan personer och i sista instans mellan klasser”; men att dessa förhållanden ”alltid är bundna till ting och framträder som ting” (Engels). Den banbrytande betydelsen av denna kunskap är iögonfallande. Ty bara på detta sätt kunde Marx i den borgerliga ekonomins förtingligade kategoriers ställe sätta en ”sann uppfattning om den samhälleliga produktionsprocessen”¹⁹ – uttryckt i Galianis vackra sats: ”Den sanna rikedomen ... är människan själv”.²⁰ Och bara på så sätt kunde den nationalekonomiska vetenskapen själv omvandlas till en verklig samhällsvetenskap. Som det heter redan i Marx’ *Rohentwurf*: ”Betraktar vi det borgerliga samhället i det stora hela, framstår själva samhället, d.v.s. själva människan i hennes samhälleliga relationer som slutresultatet av den samhälleliga produktionsprocessen. Allt som har fast form, som en produkt etc., framstår bara som moment, som övergående moment i denna rörelse. T.o.m. den omedelbara produktionsprocessen framstår bara som moment. T.o.m. processens betingelser och objektiveringar är själva i samma mån moment av denna, och som subjekt framstår bara individerna men individerna i relation till varandra, i relationer som de såväl reproducerar som nyproducerar. Det är deras egen ständiga rörelseprocess i vilken de i lika hög grad förnyar sig själva som den värld av rikedom som de skapar.”²¹

¹⁵ *Theorien III*, s. 475 och 476.

¹⁶ ”Arbetet med att utsuga identifieras här med det arbete som blir utsuget.” (A.a., s. 486.) För övrigt utförs detta ”utsugningsarbete” oftast inte av kapitalisten själv utan av hans fabrikschef o.s.v.

¹⁷ *Kapitalet III*, s. 734/ty 837.

¹⁸ A.a., s. 423 (korr)/ty 483.

¹⁹ *Grundrisse* 599.

²⁰ Se *Grundrisse*, s. 731 och *Theorien III*, s. 263.

²¹ *Grunddragen*, s. 205 (korr)/ty 600.

Sjunde delen

Kritiska utvecklingar

Kapitel 30, Striden om Marx' reproduktionsscheman

Syftet med detta arbete var framför allt av metodologisk natur. Författaren utgick från antagandet att forskningen hittills alltför ensidigt koncentrerade sig på Marx' ekonomiska verks innehåll, och visade alltför lite intresse för deras speciella undersökningsmetod.* Han försökte därför visa hur mycket man i detta avseende kan lära av Marx' *Rohentwurf*/Råutkast/. Men om det är så, då måste den metodologiska kunskap som vunnits vid detta studium också kasta nytt ljus på den marxistiska ekonomins gamla stridsfrågor och framför allt på den mycket diskuterade frågan om Kapitalets andra bands reproduktionsscheman och på det så kallade realiseringsproblemet. Och just på detta sätt skall det följande försöket uppfattas.

I. Inledning

1. Notis om den formella sidan av Marx' reproduktionsscheman i *Kapitalet II*

För att underlätta förståelsen av den följande framställningen skall vi först kort gå in på formen, d.v.s. på Kapitalets andra bands reproduktionsschemans siffermässiga utformning.

För att illustrera betingelserna för reproduktionen av det samhällliga totalkapitalet, indelar Marx den samhällliga produktionen i två stora avdelningar, av vilka avdelning I producerar produktionsmedel och avdelning II konsumtionsmedel. Varje avdelnings produktvärde sönderfaller i $c + v + m$, varmed avses det konstanta kapital som förbrukas under ett produktionsförlopp, det variabla kapital som utges i arbetslöner och slutligen det mervärde som produceras under detta produktionsförlopp. Han undersöker sedan i vilken utsträckning produktens värdebeståndsdelar måste utbytas ömsesidigt för att man skall kunna gå vidare till nästa produktionsförlopp.

Vad det till att börja med handlar om är de betingelser som gör den enkla reproduktionen (d.v.s. reproduktionen i samma omfång) möjlig. För detta ändamål uppställer Marx följande diagram:

$$\begin{array}{rclclcl} \text{I} & 4000c & + & 1000v & + & 1000m & = & 6000 \\ \text{II} & 2000c & + & 500v & + & 500m & = & 3000 \end{array}$$

Eftersom avdelning I under den enkla reproduktionens betingelser behöver lika mycket kapital som den utnyttjade i föregående produktionsperiod, alltså 4000c, så kan den täcka dessa 4000 enheter med sin egen produktion och behöver inte ta sin tillflykt till något utbyte med avdelning II.

På samma sätt kan avdelning II, vars produktion består av konsumtionsartiklar, utnyttja 500v och 500m; som den använder för arbetarens och kapitalistens personliga förbrukning i samma avdelning, direkt till detta ändamål utan utbyte med avdelning I. Men det som måste utbytas mellan de båda avdelningarna är den del av avdelning II:s produkt, vars värde motsvarar denna avdelnings konstanta kapital; och den del av avdelning I:s produkt som är lika med denna avdelnings variabla kapital och mervärde. Därför är den allmänna jämviktsformeln för det samhällliga kapitalets enkla reproduktion uppenbarligen denna:

$$c_{II} = v_I + m_I,$$

d.v.s. det konstanta kapital som förbrukats i avdelning II måste vara lika stort som det variabla kapitalet plus mervärdet i avdelning I.

Ovanstående formel kan emellertid inte användas för den utvidgade reproduktionens förhållanden, alltså när en del av mervärdet – istället för att konsumeras av kapitalisterna – ackumuleras, d.v.s.

* Sålunda förföll denna forskning ofta till de borgerliga ekonomers betraktelsesätt, vilka Marx förebrådde för deras "brutala intresse för ämnet" och det bristande intresset "för uppfattandet av de ekonomiska förhållandenas formskillnader".

lägges till det konstanta och variabla kapitalet i de båda avdelningarna. Om vi som Bucharin betecknar den del av mervärdet som konsumeras med α , den del av mervärdet som i följande produktionsperiod tillfogas det konstanta kapitalet med β^c och den del som tillfogas det variabla kapitalet med β^v , så måste föregående jämviktsformel modifieras på följande sätt för att motsvara den utvidgade reproduktionens betingelser:

$$cII + \beta^c II = vI + \alpha I + \beta^v I^1,$$

och just detta är den allmänna formel, som ligger till grund för Marx' reproduktionsscheman i 21. kapitlet i *Kapitalet II*.

I detta kapitel finner vi nämligen två diagram, som enligt Marx skall illustrera ackumulationsprocessen på två olika stadier av den kapitalistiska utvecklingen². Det första diagrammet (med Bucharins beteckningar och med Marx' bråktal avkortade) ser alltså ut så här:

		c	+	v	+	α	+	m	+	β^c	+	β^v
år 1	I	4000	+	1000	+	500	+	400	+	100		
	II	1500	+	750	+	600	+	100	+	50		
år 2	I	4400	+	1100	+	550	+	440	+	110		
	II	1600	+	800	+	560	+	160	+	80		
år 3	I	4840	+	1210	+	605	+	484	+	121		
	II	1760	+	880	+	616	+	176	+	88		
år 4	I	5324	+	1331	+	666	+	532	+	133		
	II	1936	+	968	+	677	+	194	+	97		

och så vidare.

Det andra diagrammet, som motsvarar ett mer utvecklat steg i den kapitalistiska utvecklingen, utgår från en högre organisk sammansättning hos kapitalet – dessutom är kapitalsammansättningen i motsats till i första diagrammet densamma i båda avdelningarna (nämligen 5c: 1v). I det andra diagrammet förlöper reproduktionen så här:

		c	+	v	+	α	+	m	+	β^c	+	β^v
år 1	I	5000	+	1000	+	500	+	417	+	83		
	II	1430	+	285	+	101	+	153	+	31		
år 2	I	5417	+	1083	+	542	+	452	+	90		
	II	1583	+	316	+	158	+	132	+	26		
år 3	I	5869	+	1173	+	587	+	489	+	98		
	II	1715	+	342	+	171	+	143	+	28		
år 4	I	6358	+	1271	+	636	+	530	+	106		
	II	1858	+	370	+	185	+	155	+	30		

och så vidare.

Båda diagrammen blev hårt angripna av Rosa Luxemburg. Mot det första anför hon, att Marx bara kunde komma fram till ”de av klara lagbundenheter dikterade ackumulationsförhållandena i avdelning I” genom en ”helt godtycklig konstruktion av förhållandena i avdelning I”, i det att han lät denna avdelning ackumulera och konsumera utan någon ”synbar regel” och bara ”på ett språngartat sätt”.³ Rosa Luxemburg medger visserligen att ackumulationen försiggår likartat i båda avdelningarna i Marx' andra diagram, så att det nu inte längre sker ”godtyckliga förskjutningar vid uppdelningen av mervärdet i /avdelning/ II”. Men hon tror sig ändå kunna hävda att även i detta fall ”är ackumulationen i avdelning II fullständigt avhängig och behärskad av ackumulationen i I

¹ Denna formel finner man i Bucharins bok *Der Imperialismus und Die Akkumulation des Kapitals*, s. 11.

² *Kapitalet II*, s. 444-448/ty 505-509.

³ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, 1923, s. 80 f.

... att hela ackumulationsrörelsen inleds av I som sen också är aktivt verksam i den, medan II passivt följer med.”⁴

Vad beträffar den andra invändningen (vars giltighet märkligt nog aldrig bestreds i det marxistiska lägret), så har Joan Robinson på ett övertygande sätt angripit den genom att påvisa att ”aritmetiken är fullständigt neutral i förhållande till de båda avdelningarna”, och att impulsen till ackumulation i samma mån kan utgå från båda avdelningarna.⁵

Men inte heller i Marx’ första diagram är ackumulationen i avdelning II så ”föränderlig” och ”språngartad” som Rosa Luxemburg tyckte och som man sedan allmänt har trott. Ty om man bortser från första året, så visar det sig att i detta diagram ackumulerar avdelning I ständigt 50 % och avdelning II ständigt 30 % av mervärdet. Och det är naturligtvis ingen tillfällighet, utan framgår med nödvändighet ur skillnaden i organisk sammansättning mellan kapitalen i de båda avdelningarna. Man kan nämligen visa algebraiskt⁶, att – om mervärdekvoten är densamma i båda avdelningarna och inte ändrar sig under reproduktionens förlopp – den utvidgade reproduktionens jämviktsformel

$$c_{II} + \beta c_{II} = v_{I} + \alpha I + \beta v_{I}$$

fordrar en strikt korrelation mellan ackumulationskvoten och kapitalets sammansättning i de båda avdelningarna. Om vi med Marx antar att kapitalets organiska sammansättning och ackumulationskvoten förblir densamma i varandra följande produktionsperioder, så förhåller sig ackumulationskvoterna i de båda avdelningarna omvänt proportionellt till den organiska sammansättningens kvoter, eller uttryckt i en formel:

$$\frac{\beta I}{mI} : \frac{\beta II}{mII} = \frac{vII}{cII + vII} : \frac{vI}{cI + vI}$$

I Marx’ första diagram var sålunda relationen mellan ackumulationskvoterna i de båda avdelningarna 50 % (avd I): 30 % (avd II). Relationen $v : c + v$ var $1/3$ i avdelning II och $1/5$ i avdelning I. Eftersom $5:3 = 1/3 : 1/5$ så är de erforderliga jämviktsbetingelserna för reproduktionen uppfyllda.

Men nog om Rosa Luxemburgs ”matematiska” misstag. Hon förleddes nog till det av Marx’ räkneexempels form, som faktiskt förefaller något klumpig och förvirrande. Och det förvirrande ligger i att i de båda diagrammen följer begynnelseårets ackumulation inte den regel, som ackumulationen i de följande åren rättar sig efter. Vi kan bara gissa varför Marx har valt denna framställningsform; kanske har det bara rört sig om ett första famlande försök, som han senare inte hade tid att korrigera.

Märkligt nog har den klumpiga formen hos Marx’ diagram också lett Rosa Luxemburgs strängaste kritiker, Bucharin, vilse. Som redan nämnts var det Bucharin som först formulerade den utvidgade reproduktionens allmänna jämviktsrelation $c_{II} + \beta c_{II} = v_{I} + \alpha I + \beta v_{I}$. Men från denna formel härledde han två andra, helt felaktiga formler, nämligen: $c_{II} = v_{I} + \alpha I$ och $\beta v_{I} = \beta c_{II}$.⁷ Det är visserligen riktigt att i Marx’ första diagrams begynnelseår är $c_{II} = v_{I} + \alpha I$ och även $\beta v_{I} = \beta c_{II}$. Men det är så enbart av det skälet att Marx inte omedelbart kunde finna den rätta proportionen mellan cI och cII . Men under alla följande år för det första diagrammet och under alla år för det andra är cII med nödvändighet mindre än $vI + \alpha I$ och βcII större än βvI . – Med andra ord: Bucharin glömde helt att det samhälleliga totalkapitalets utvidgade reproduktion inte bara måste leda till tillväxt av c och v utan också av α , d.v.s. till tillväxt av kapitalisternas individuella

⁴ A. a., s. 84.

⁵ Joan Robinson, inledning till den engelska utgåvan av Rosa Luxemburgs verk, s. 19.

⁶ Jag har min vän statistikern H. Chester i Detroit att tacka för det matematiska påvisandet av detta sammanhang.

⁷ Bucharin, a. a., s. 11 f.

konsumtion. Likväl förblev detta elementära fel obeaktat under nästan två årtionden⁸, och Bucharin gällde allmänt för att vara den mest auktoritativa försvararen av Marx-”ortodoxin” mot Rosa Luxemburgs angrepp ”på den del av Marx’ analys, där den oförliknelige mästaren gett oss sitt genis mest fulländade produkt”.⁹ Trots detta är Bucharins allmänna jämviktsformel mycket nyttig, fast också han (som de flesta av Rosa Luxemburgs kritiker) förväxlade blotta formuleringen av problemet med dess lösning.

2. Om hur ”verklighetsnära” Marx’ reproduktionsscheman är

Så mycket om Marx’ reproduktionsschemans form. Men när det gäller deras innehåll, så måste vi allra först bli klara över om och i vilken mån Marx med hjälp av dessa scheman önskade skildra förloppen i den konkreta kapitalistiska verkligheten.

Konstigt nog har bara få marxister försökt behandla denna fråga. Om man nämligen följer den diskussion om reproduktionsschemana, som utspann sig kring Rosa Luxemburgs år 1912 utkomna bok, så stöter man snart på en sällsam paradox: Naturligtvis visste Rosa Luxemburgs austromarxistiska motståndare (Kautsky, Bauer, Eckstein, Hilferding m.fl.) bara alltför väl, att Marx’ scheman var konciperade på högsta abstraktionsnivå och därför bortsåg från många avgörande kännetecken i den kapitalistiska verkligheten: t.ex. från icke-kapitalistiska klasser och världsdelar, från utrikeshandel, från genomsnittsprofitkvot, från produktionsprisernas avvikande från värdena o.s.v. Och ändå ville alla dessa författare i just dessa scheman se ett konkret bevis för det kapitalistiska produktionssättets obegränsade ekonomiska livsduglighet!

Lås oss börja med grundaren av den austromarxistiska skolan, Karl Kautsky. I sitt magnum opus, *Die materialistische Geschichtsauffassung*, vänder han sig skarpt mot Rosa Luxemburgs ”hypotes”, att kapitalismen måste bryta samman av ekonomiska grunder; han hävdar att Rosa Luxemburg befinner sig ”i motsättning till Marx, som i *Kapitalet II*, d.v.s. i reproduktionsschemana, bevisar motsatsen”.¹⁰

Kautsky tolkade visserligen reproduktionsschemana på detta sätt först efter Första världskriget. Men hans lärjungar företrädde liknande uppfattningar redan långt tidigare. Som vi skall se gick Rudolf Hilferdings utläggning av Marx’ scheman år 1909 (i *Das Finanzkapital*) ut på att den kapitalistiska produktionen enligt dessa scheman – under förutsättning av de rätta proportionerna mellan de enskilda produktionsgrenarna – kan ”utvidgas i det oändliga utan att leda till överproduktion av varor”.¹¹ Och på kongressen i Wien 1926 påminde Hilferding de akademiska åhörarna om att han alltid hade varit motståndare till ”sammanbrottsteorin”: ”Jag tror att jag med denna uppfattning är i fullständig överensstämmelse med Karl Marx’ lära, vilken man alltid felaktigt tillskriver en sammanbrottsteori. Just andra bandet av *Kapitalet* visar hur produktionen i ständigt utvidgad skala är möjlig inom det kapitalistiska systemet. Jag har ofta tänkt”, tillfogar han skämtsamt, ”att det inte är så illa att detta andra band läses så lite, ty under vissa omständigheter kunde det läsas som en lovsång till kapitalismen.”¹²

Också Hilferding vill alltså ur *Kapitalets* andra bands reproduktionsscheman härleda en direkt vederläggning av ”sammanbrottsteorin” – även han förväxlar ett räkneexempel med ett teoretiskt bevis och dessutom det ”abstraktas” sfär med det ”konkretas”! – Och Otto Bauer gör likadant i sin kritik. Han håller visserligen med författarinnan till ”Die Akkumulation” om att ”de tal, som Marx

⁸ Det var P.M. Sweezy som först anmärkte på det, i sin *Theory of Capitalist Development*, 1942, s. 164 /ej med i svenska upplagan/.

⁹ Bucharin, a.a. – Nutida läsare av Bucharins avhandling blir pinsamt berörda av den häftiga och ibland också frivola tonen i hans polemik mot Rosa Luxemburg, som bara få år tidigare blivit offer för fascistiska mördare. Emellertid måste denna ton tillskrivas omständigheten att Bucharins skrift inte framför allt var dikterad av vetenskapliga utan av politiska intressen. Det gällde att bryta ”luxemburgismens” ännu mycket starka inflytande inom ledande kretsar i Tysklands kommunistiska parti (KPD), och för detta ändamål syntes alla medel tillåtna.

¹⁰ Karl Kautsky, *Die materialistische Geschichtsauffassung*, 11, s. 546 f.

¹¹ Jfr s. 472 ff i detta kapitel.

¹² Citerat efter H. Grossmann i hans *Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, s. 57 f.

i Kapitalets andra band använder för att framställa reproduktionsprocessen” är ”godtyckligt valda och inte fria från motsägelser”. ”Men även om Marx inte har framställt sin tankegång på ett invändningsfritt sätt, så behöver inte själva tankegången vara felaktig.” Utifrån detta uppställer Bauer sitt eget ”icke godtyckliga” reproduktionsschema och påstår åter och åter igen att just de av honom konstruerade talen ”visar” eller ”bevisar” riktigheten i hans tolkning av Marx’ reproduktionsteori som en teori om det kapitalistiska produktionssättets gränslösa utvidgningsförmåga.¹³

Och den svagaste av Rosa Luxemburgs motståndare, G. Eckstein, lyckas till och med blanda ihop två synpunkter – den rent teoretiska och den empiriska – i en och samma artikel och ibland även i samma sats. Sålunda läser vi i början av hans avhandling: ”Vill man studera problemet med kriserna¹⁴, så måste man framför allt ställa frågan hur den kapitalistiska ackumulationens verklighet då förhåller sig till Marx’ jämviktsscheman, som ju bara visar jämviktens *möjlighet*.”

Men redan på nästa sidan skriver han: ”Marx’ scheman visar hur den kapitalistiska produktionen måste försiggå för att förbli i jämvikt – de visar hur stort det faktiska samhällseliga behovet av de olika produktslagen är.”

Och på följande sida: ”Det kapitalistiska produktionssättet leds av strävan efter profit. Frågan är alltså om Marx’ scheman visar hur denna profit realiserar för kapitalisterna. Men det är just fallet... Schemana visar just vem som köper produkterna.”¹⁵

De anförda exemplen räcker. De visar tydligt hur rätt H. Grossmann hade när han skrev: ”Neo-harmonikerna förhållande till jämviktsschemat, inte för att det är ett förträffligt metodologiskt analysinstrument, utan för att de – i det att de förväxlar undersökningsmetoden med de framträdelser som skall undersökas – trodde sig utläsa kapitalismens jämviktstendens ur jämviktsschemat.”¹⁶

Men hur skall austromarxisternas misstag förklaras? Hur kunde de göra sig skyldiga till en så elementär förväxling?

Det räcker väl inte med att säga att i detta fall var ”önskan tankens fader” och att austromarxisterna, som var upp över öronen begravda i reformistisk praktik, instinktivt värdade sig mot föreställningen om den bestående samhällsordningens ekonomiska sammanbrott (liksom även den historiska nödvändigheten av den österrikisk-ungerska monarkins sammanbrott och centralmakternas nederlag föreföll dem otänkbart). Förvisso spelade detta omedvetna motiv en framträdande roll. Men det tycks oss som om deras misstag också måste tillskrivas deras bristande förståelse av Marx’ ekonomiska metodologi.

Om man nämligen tolkar denna metodologi enligt den positivistiska vetenskapen (d.v.s. om man berövar den dess dialektiska karaktär), så är det inte lätt att skilja Marx’ ekonomiska metod från den ”akademiska teorins” begreppsliga tillvägagångssätt, som först eliminerar bestämda individuella och partikulära drag hos de ekonomiska framträdelserna (metoden att ”abstrahera”), och därefter stegvis åter infogar samma drag i bilden (metoden att ”successivt konkretisera” eller att ”approximera”). Men då dessa individuella och partikulära drag bara elimineras och åter införes som något yttre, d.v.s. utan varje dialektisk förmedling, så kan lätt den illusionen uppstå, att det inte finns någon kvalitativ ”brygga” mellan det ”abstrakta” och det ”konkreta”.¹⁷ I så fall kan man mycket väl ha den åsikten att den teoretiska modellen faktiskt (om än i förenklad form) innehåller alla väsentliga element hos det undersökta konkreta objektet – på samma sätt som t.ex. ett

¹³ Se O. Bauer, *Die Akkumulation des Kapitals, Die Neue Zeit*, 1913, s. 836 och 866.

¹⁴ Som vi ser, så förväxlade Eckstein problemet med det samhällseliga kapitalets reproduktion med krisproblemet.

¹⁵ Se omtrycket av Ecksteins bokanmälan i Anhang till Rosa Luxemburgs bok, 1923, s. 487, 488 och 489.

¹⁶ H. Grossmann, a.a., s. 95.

¹⁷ ”Den förstående slutliga kunskapen förfar så ... att den av det konkreta nu åter lika ytligt tar upp det som den utelämnade vid det abstraherande frambringandet av det allmänna. Den absoluta” (dialektiska) ”metoden däremot förhåller sig inte som en yttre reflektion, utan tar det bestämda från själva sitt föremål, eftersom den själv är dettas immanenta princip och själ.” (Hegel, *Wissenschaft der Logik*, II, s. 491.)

fotografi, taget från hög höjd, visar ett landskaps alla grundläggande element, fast bara bergskedjor, stora floder, skogar o.s.v. är synliga. Men om man uppfattar växelverkan mellan det ”abstrakta” och det ”konkreta” på detta sätt, så måste man förbise den nödvändiga ”motsägelsen mellan den allmänna lagen och vidare utvecklade konkreta förhållanden”,¹⁸ då hemfaller man åt illusionen att den abstrakta bilden enkelt och utan någon ”förmedling” återspeglar de konkreta förhållandena. Och just detta var enligt vår mening den metodologiska källan till misstagen hos Rosa Luxemburgs austromarxistiska kritiker: De glömde att de abstrakta formlerna i *Kapitalets* andra band blott utgör en ”*etapp* i analysen”,¹⁹ och därför inte omedelbart kan användas på den konkreta kapitalistiska verkligheten, utan dessutom först fordrar många ”mellanled”. Med andra ord: Austromarxisterna blandade ihop två olika faser i Marx’ analys och måste därför hamna på villovägar. Så har deras förbiseende av Marx’ dialektik hämnats på dem själva.

3. Vad är den grundläggande förutsättningen för Marx’ reproduktionsscheman?

Vi framhävde redan i kapitel 3 hur bruksvärdets kategori även inverkar på de samhälleliga reproduktionsförhållandena. Om detta säger Marx redan i början av sin undersökning i *Kapitalets* andra band av reproduktionsprocessen: ”Så länge vi betraktade värdeproduktionen och kapitalets produktvärde individuellt, var varuproduktens naturaform helt likgiltig för analysen, antingen den bestod av maskiner eller av säd eller av speglar. Det gällde hela tiden exempel, och vilken produktionsgren som helst kunde tjäna som illustration... I den mån undersökningen gällde kapitalets reproduktion var det tillräckligt att förutsätta att den del av varuprodukten, som motsvarade kapitalvärdet, på nytt inom cirkulationssfären kunde omvandlas till sina produktionselement och därmed till sin gestalt som produktivt kapital, liksom det var tillräckligt att förutsätta att de varor fanns tillgängliga på marknaden, som arbetaren och kapitalisten köper för sin arbetslön resp. sitt mervärde.” Men ”denna rent formella framställningsmetod är inte längre tillräcklig, när det totala samhälleliga kapitalet och dess produktvärde skall undersökas. Återförvandlingen av en del av produktvärdet till kapital, medan en annan del ingår i kapitalist- och arbetarklassens individuella konsumtion, bildar en rörelse inom själva produktvärdet, som är ett resultat av totalkapitalet. Denna rörelse innebär inte endast att värdena förnyas /*Wertersatz*/, den innebär också materiell förnyelse /*Stoffersatz*/ och är därför i lika hög grad betingad av det ömsesidiga förhållandet mellan det samhälleliga produktvärdets enskilda delar /*Wertbestandteile*/ som av dess bruksvärde, dess ämnesmässiga gestalt.”²⁰

Vi citerade detta ställe, som inte fortsätts i den slutgiltiga redaktionen av *Kapitalet II*²¹, så utförligt för att vi där ser en anvisning för en bättre förståelse av Marx’ reproduktionsscheman. Vad Marx här tänker på är uppenbarligen den under vart arbete ofta nämnda motsatsen mellan bruksvärde och bytesvärde. Vi mötte den redan vid analysen av värdet och pengarna, men den genomtränger hela den borgerliga ekonomins system. Marx’ undersökning av det enskilda kapitalets produktions- och cirkulationsprocess kunde ge ett intryck av att den kapitalistiska produktionen uteslutande går ut på värde- och mervärdeskapande. Men nu när vi betraktar reproduktionen av det samhälleliga kapitalet visar det sig att denna värde- och mervärdebildning stöter på en skranka som den hittillsvarande analysen inte tagit hänsyn till – den skranka som ligger i ”bruksvärdet i samhällelig potens”.²² För att reproducera sitt kapital måste ”samhället”, d.v.s. den ”totala kapitalisten”, inte bara förfoga över en fond av värden, utan också finna dessa värden i en bestämd bruksgestalt – i gestalt av maskiner, råämnen, existensmedel – och allt detta i de proportioner som är bestämda av produktionens tekniska krav. Värde- och mervärdebildningen är alltså här redan av

¹⁸ *Theorien III*, s. 83.

¹⁹ Jfr Trotskijs åsikt, citerad på s. 72/ty 90 ovan.

²⁰ *Kapitalet II*, s. 346 f (korr)/ty 393.

²¹ Efter detta stycke, som är taget från Marx’ ”Manuskript II” till *Kapitalet II*, följer i Engels’ redaktion omedelbart ett stycke från ”Manuskript VIII”.

²² *Kapitalet III*, s. 569/ty 649.

tekniska grunder bunden till den ”samhälleliga ämnesomsättningen”, även om vi bortser från nödvändigheten av att avsätta, finna köpare för, de framställda varorna.

Men betyder nu detta att den kapitalistiska ekonomiska ordningen ändå till slut har syftet att tillfredsställa samhällets produktions- och konsumtionsbehov? – Inte alls. Denna ekonomiska ordnings mest framträdande karaktärsdrag är och förblir dess omätbara hunger efter ständigt stigande profiter. Här framställs bara sådana produkter, bara sådana bruksvärden som samtidigt också är värden; och här tillfredsställs de materiella mänskliga behoven bara i den mån deras tillfredsställande framstår som outhärligt för höjandet av mervärdet. Så har t.ex. skaparna av all samhällelig rikedom, arbetarna, stora (och lyckligtvis ständigt växande) behov; men de kan bara tillfredsställa dessa behov om deras arbetskraft är en vara som kan säljas på marknaden, och den kan bara säljas, om den samtidigt visar sig vara mervärdeskapande... På samma sätt förhåller det sig med de så kallade ”objektiva faktorerna”: T.o.m. de mest fulländade maskiner och produktionsmetoder används bara om de lovar höja profitkvoten. Och slutligen är även ”totalkapitalisten” själv hindrad i sin bekvämlighet och sitt njutande av livet av nödvändigheten att ständigt ackumulera kapital. Om därför värdets kategori även från den samhälleliga reproduktionsprocessens synpunkt framträder som betingad av bruksvärdet, så är det senare i den kapitalistiska ekonomin ändå alltid underkastat värdet och värdebildningen. Och just denna antinomi av varandra motsägande mål, detta ständiga växelspel mellan värdets och bruksvärdets kategorier – vilka ändå måste bringas i samklang med varandra! – får inte släppas ur sikte när vi talar om det samhälleliga totalkapitalets reproduktion, som Marx undersöker den.

Förvisso kan den grundläggande möjligheten till lösning av denna antinomi bara visas med hjälp av en mycket abstrakt och mycket enkel modell; och just en ådan modell utgör Marx’ reproduktionsscheman, som indelar hela den samhälleliga produktionen i två stora avdelningar – en för produktionsmedels- och en för konsumtionsmedelsindustrin – och låter de båda avdelningarna arbeta för varandra. För att kunna upprepa produktionsprocessen måste var och en av de båda avdelningarna framförallt sörja för ersättningen av sina produktionselements värde; men detta kan de bara om de erhåller en del av dessa produktionselement från den andra avdelningen i en ämnesmässigt lämplig form. Men å andra sidan kan varje avdelning bara komma i besittning av de för den nödvändiga bruksvärdena om den erhåller dem från den andra avdelningen genom utbyte av värdeekvivalenter. Denna ömsesidiga avhängighet av samhällelig ”värdeförnyelse” /Wertesatz/ och ”materiell förnyelse” kommer klart till uttryck i Marx’ reproduktionsscheman; men dessa scheman kan bara visa denna avhängighet genom att separera de två avdelningarna från varandra och inskränka deras ömsesidiga relationer till enbart utbytet av varuekvivalenter. Den påstådda ”stelheten” hos de grundläggande förutsättningarna för schemana motsvarar därför just den uppgift som de framför allt skall lösa; och när flera teoretiker (Tugan-Baranowsky, O. Bauer m.fl.) gjorde försök att ”förbättra” Marx’ scheman genom att införa mindre stränga betingelser och på så sätt närma dem den konkreta verkligheten, så bevisar de bara hur lite de begriper dessa schemans betydelse och uppbyggnad.

Här kunde man visserligen göra en invändning. Vad är det överhuvudtaget för mening med att i en teoretisk modell framställa möjligheten till lösning av konflikten mellan bruksvärdet och värdet, som den uppenbarar sig i den samhälleliga reproduktionsprocessen, när denna lösning i den kapitalistiska praktiken slår igenom tusenfalt och miljonfalt genom varuprisernas anpassning till det samhälleliga behovet, genom enskilda företagens konkurser o.s.v.? – Förvisso; men den kapitalistiska praktiken visar oss också de ekonomiska kriserna, vari just den periodiskt återkommande omöjligheten att lösa konflikten visar sig och vari ”motsägelserna och motsättningarna i den borgerliga produktionen /blir/ uppenbara”.²³ Men från denna synpunkt är frågan om hur långt bruksvärdets och bytesvärdets antinomi i grunden kan övervinnas helt visst av teoretiskt intresse, och

²³ *Teorier II*, s. 355/ty 500.

andra bandets reproduktionsscheman, som syftar till att svara på denna fråga, kan här vara till stor hjälp.

4. Marx' reproduktionsscheman och realiseringsproblemet

Så mycket om grundförutsättningen för andra bandets reproduktionsscheman: nämligen att bytesrelationerna mellan den samhälleliga produktionens två stora avdelningar såväl värde- som bruksvärdemässigt måste befinna sig i samklang med varandra om betingelserna för jämvikten hos det samhälleliga totalkapitalets reproduktion skall bevaras. (Det är nödvändigt att understryka denna *conditio sine que non* /nödvändiga betingelse/ för schemana, eftersom den tyvärr bara alltför ofta förbisetts i den marxistiska litteraturen.)

Naturligtvis är detta inte den enda aspekt som visar sig när man betraktar Marx' scheman och inte den enda uppgift som han ställde sig vid uppställandet av dessa scheman! Hans främsta syfte – följande Quesnays förebild – var att göra en ny ”Tableau Economique”, som skulle sammanfatta ”de otaliga individuella cirkulationsakterna” på det borgerliga samhällets yta ”i deras karakteristiska samhälleliga massrörelse”, alltså i cirkulationen mellan de stora, funktionellt bestämda ekonomiska samhällsklasserna”.²⁴ Även för andra bandets reproduktionsscheman gäller alltså vad Marx säger om Quesnays ”Tableau”: även de har alltså till mål ”att framställa hela kapitalets produktionsprocess som reproduktionsprocess” (varvid cirkulationen framträder som blott en form för produktionsprocessen) – och samtidigt i denna reproduktionsprocess innesluta inte bara ”revenyns ursprung /och/ utbytet mellan kapital och reventy” utan också ”den reproduktiva konsumtionens förhållande till den definitiva” och ”cirkulationen mellan konsument och producent”.²⁵ Men Marx' vetenskapliga uppgift var mycket svårare och mer komplicerad än Quesnays! För det första sammanföll för Quesnay värdet med bruksvärdet²⁶, så att den fundamentala frågan om antinomin mellan bruksvärde och bytesvärde överhuvudtaget inte existerade för honom. Och för det andra rörde det sig hos Quesnay blott om den enkla reproduktionen, medan frågan om det samhälleliga totalkapitalets enkla reproduktion med nödvändighet står i centrum för Marx' intresse. Hans reproduktionsscheman skall därför inte bara visa hur alla beståndsdelar av samhällets årliga produktvärde ($c + v + m$) ömsesidigt ersätter varandra, utan också hur en del av det producerade mervärdet kan ägnas åt utvidgning av den kapitalistiska produktionen – vilket naturligtvis förutsätter regelbundet utbyte av dessa värdebeståndsdelar, deras realisering på marknaden. Och i denna mening kan andra bandets reproduktionsscheman också ses som en (provisorisk) lösning på det så kallade realiseringsproblemet.

Den politiska ekonomins historia har i stort sett erbjudit tre lösningar på realiseringsproblemet.

Den första lösningen går tillbaka på J. Mill, D. Ricardo och J.B. Say. Alla dessa ekonomer trodde sig kunna lösa problemet med mervärdets realisering genom att sätta den kapitalistiska produktionen lika med den enkla varuproduktionen, men den senare naivt reducerad till det blotta produktutbytet. Eftersom all produktion – enligt deras teori – skapar sin egen efterfrågan, och produkter i sista hand alltid utbyts mot produkter, så finns det en ”metafysisk jämvikt” mellan säljare och köpare. Därför kan till slut alla varor avsättas på marknaden – om de bara produceras i rätt kvantitet, i de rätta proportionerna. Därför kan man mycket väl säga att realiseringsproblemet egentligen inte existerade för dessa ekonomer, att detta problem för dem reducerades till problemet med proportionaliteten mellan den samhälleliga produktionens enskilda grenar.

Ett helt annat ställningstagande gjorde den klassiska skolans samtida kritiker, Sismondi. Han var den förste av de borgerliga ekonomerna som blev medveten om det kapitalistiska ekonomiska systemets specifikt historiska karaktär. Han betraktade därför inte de varor, som visade sig på

²⁴ *Kapitalet II*, s. 317 (korr)/ty 359.

²⁵ *Teorier I*, s. 189 f/ty 319.

²⁶ Fysiokraternas ”framställningssätt är naturligtvis med nödvändighet bestämt av deras allmänna uppfattning om värdets natur, som hos dem inte är en bestämd samhällelig existensform för den mänskliga aktiviteten (arbete), utan består av materiellt stoff, av jord, natur och stoffets olika modifikationer.” (A.a., s. 54/ty 14.)

marknaden helt enkelt som ”produkter”, utan som kapitalets produkter. Det vill säga: Ägaren till kapitalet erhåller vid produktionen av dem ett värdetillskott (mieux valeur) inte för att ”hans företags produkt inbringar mer än produktionskostnaderna utgör, utan för att han inte betalar de fulla produktionskostnaderna, genom att han inte ger arbetaren en tillräcklig lön för hans arbete”.²⁷ Det är just detta värdetillskott, denna ”merprodukt”, som utgör kapitalackumulationens källa. Men hur kan merprodukten säljas, när arbetaren, som har framställt den, bara kan köpa tillbaka den del av produkten, som motsvarar lönen för hans arbete, och när å andra sidan kapitalisten själv inte konsumerar hela merprodukten, då en del av denna måste kapitaliseras? – Häri såg Sismondi en oövervinnelig svårighet; han var av den åsikten att merproduktens realisering i sista hand var omöjlig – det skulle möjligen vara att man avsatte den i utlandet och på det sättet förvandlade den till värde.

Men vilken var Marx’ lösning på problemet? Hans lösning kan ses som en enastående syntes av Ricardos och Sismondis uppfattningar. Marx förnekade inte alls att realiseringen av mervärdet utgör ett av den borgerliga ekonomins besvärligaste problem. Men han avvisar dock kategoriskt Sismondis tvivel på att realiseringen är möjlig. Enligt Marx skapar den kapitalistiska produktionen faktiskt sin egen marknad och ”löser” i denna mening också svårigheterna med mervärdets realisering. Men den löser dem inte genom att upphäva dessa svårigheter, utan bara genom att skapa en form, inom vilken de kan röra sig, d.v.s. genom att den ”flyttar” dem ”till ett större område, ger dem större spelrum”.²⁸ (Detta är överhuvud den metod, varigenom verkliga motsägelser löses.²⁹) Den dialektiska lösningen av realiseringsproblemet kan därför bara ligga i det kapitalistiska produktionssättets framskridande, i den ständiga utvidgningen av dess inre och yttre marknader. Men från denna synpunkt är kapitalets utvidgade reproduktion inte ”omöjlig” (som det föreföll Sismondi) och den kan inte heller (som klassikerna trodde) fortgå i det oändliga – eftersom det kapitalistiska produktionssättet självt måste reproducera sina inre motsägelser på ständigt högre plan, tills den kapitalistiska utvecklingens ”spiral” (bilden är lånad av Sismondi) finner sitt slut.

Denna realiseringsproblemet dialektik måste hållas i minnet när vi skall sätta oss in i innehållet och räckvidden av ett halvt århundrades diskussioner om Kapitalets andra bands reproduktionsscheman.

II. Diskussionen mellan ”narodnikerna” och de ”legala” ryska marxisterna

Märkvärdigt nog förblev reproduktionsschemana i Kapitalets andra band obemärkta i den tyska marxistiska litteraturen under nästan två årtionden. Bara Kautsky ägnade dem två rader i sin anmälning av Kapitalets andra band (1885): ”Ytterligare komplikationer medför slutligen ackumulationen av mervärdet, produktionsprocessens utvidgning.”³⁰ Och detta var bokstavligt talat allt som sades om Marx’ reproduktionsscheman under dessa årtionden. Först den 1902 till tyska översatta boken av den ryske professorn Tugan-Baranowsky riktade de tyska marxistiska teoretikernas uppmärksamhet på Marx’ analys av den samhällsliga reproduktionsprocessen; men utförligt behandlades den först 1909 i Rudolf Hilferdings *Das Finanzkapital*.

Detta sällsamma faktum är kanske inte så svårt att förklara: Uppenbarligen fanns det då i Väst- och Mellaneuropa ingen aktuell samhällslig orsak för teoretikerna i II. Internationalen att diskutera ämnet för Kapitalets andra bands 3. avdelning. Så förblev alltså detta band stående totalt bortglömt i bokhyllor och bibliotek ...

²⁷ Se J.C.L. Sismondi, *Nouveaux Principes de l’Economie Politique*, Band I, Bok 2, kap. IV (Wie entsteht der Profit des Kapitals), s. 92.

²⁸ *Kapitalet II*, s. 409/ty 464.

²⁹ A.a., I, s. 90/ty 118. – Jfr a.a., III, s. 228/ty 260: ”Den kapitalistiska produktionen strävar ständigt efter att övervinna dessa inneboende hinder” (den fallande profitkvoten och kapitalets värdedöminskning), ”men övervinner dem endast genom medel som på nytt ställer den inför dessa hinder men nu i större skala.”

Det är i denna betydelse som Marx använder (det av Hegel lånade) begreppet ”levande motsägelse”. (Se *Grundrisse* s. 324 /sv 127/ och 660 f; Marx’ brev till Schweitzer den 24.1.1865, *MEW* 16, s. 32 /i Brev i urval finns brevet men inte begreppet, se s. 56/.

³⁰ Anförts av Rosa Luxemburg, a.a., s. 417.

Helt annorlunda var det i Ryssland, där just när *Kapitalet II* kom ut striden om möjligheten eller nödvändigheten av Rysslands kapitalistiska utveckling upprörde den framstegsvänliga intelligentsans sinnen. Båda lägren – såväl narodnikerna, vilka bestred denna möjlighet, som marxisterna, vilka bejakade den – bemäktigade sig andra bandets analys, för att just däri finna medlet att besvara de problem, som var av så brinnande intresse för dem.³¹ Och först då framträdde den stora teoretiska betydelsen av denna analys klart.

1. Engels' diskussion med Danielson

Narodnikernas namnkunnigaste teoretiker var översättaren av *Kapitalet* till ryska, N. Danielson, som efter Marx' död hade en livlig brevväxling med Engels.

Redan i sitt brev den 3. februari 1887 meddelar Danielson Engels att han hade för avsikt att skriva en bok som ”skulle ge den läsande publiken en förklaring till vårt ekonomiska liv och dess utvecklingstendenser i ljuset av ‘författarens’ ”, d.v.s. Marx’, ”teori”.³² Engels biföll naturligtvis Danielsons plan och betonade hur viktigt det var ”att visa hur vår författares teori kan användas på era förhållanden”.³³ Men först fyra år senare, när Danielson redan påbörjat sin bok, kom det till en häftig diskussion mellan honom och Engels, som genast visade hur långt från varandra de båda stod i sina teoretiska förutsättningar.

”I mitt senaste brev”, skrev Danielson den 24. november 1891, ”ville jag framlägga en rysk version av skapandet av den inre marknaden för de industriella klasserna för Er, visa hur ‘förintandet av de lantliga binäringarna’ går till, hur ‘manufaktur och jordbruk skiljes från varandra’, för att bevisa att ‘utrotningen av den lantliga hemslöjden är en betingelse, för att ett lands hemmamarknad skall kunna få det omfång och den fasthet, som det kapitalistiska produktionssättet kräver’.³⁴ Jag ville rikta Er uppmärksamhet på det egendomliga i vår situation: Vi framträder på världsmarknaden vid en tidpunkt, då det kapitalistiska produktionssättet och de tekniska framsteg det medför har tagit överhanden... Som resultat har vi å ena sidan ett bondestånd, som blir allt fattigare, och å andra sidan en industri som blir allt mer koncentrerad och tekniskt framskriden, men som är fullkomligt avhängig av den inre marknads svängningar – d.v.s. just av graden av industrins skiljande från jordbruket.”³⁵

Redan i detta brev märks alltså Danielsons tvivel på att kapitalismen kan nå sin fulla utveckling även i Ryssland. Men först i brevet den 24. mars 1892 framträder hans skepsis på denna punkt klart. ”Vi ‘befriade’ mellan 20 % och 25 % av våra bönder från deras jord. Dessa bönder varandra nu landet runt, sökande efter arbete... Vad skall de göra? Gå till fabrikerna? Men vi vet att antalet arbetare, som sysselsätts i den nuvarande industrin, ständigt avtar³⁶ ... Hur många arbetare kan då vår egen inre marknad absorbera innan den är helt mättad? ‘Arbetarna är såsom varuköpare viktiga för marknaden. Men samtidigt har det kapitalistiska samhället en tendens att hålla priserna på den vara, som arbetarna har att sälja – arbetskraften – nere på ett minimum.’³⁷ ... Här har vi vår utgångspunkt – vår inre marknad... En kapitalistisk nation löser den motsägelse, som vår författare understryker, genom att utvidga sina yttre marknader. Men hur skall vi kunna övervinna denna motsägelse? På samma sätt som man inte kan föreställa sig en kapitalistisk fabrik, vars produktion uteslutande är inriktad på det som de där sysselsatta arbetarna förbrukar, så kan man inte tänka sig en kapitalistisk nation utan utländska marknader.³⁸ Och just därför spänner varje kapitalistisk

³¹ Här kan vi bara flyktigt gå in på denna kontrovers och hänvisar i övrigt läsarna till R. Luxemburgs briljanta framställning i *Die Akkumulation des Kapitals*.

³² Perepiska K. *Marksa i. Fr. Engelsa s. russkimi politicheskimi dejatelami* (Marx' och Engels' brevväxling med ryska politiska personligheter), 1947, s. 106.

³³ A.a., s. 107. (Jfr *MEW* 36, s. 617.)

³⁴ Citat från *Kapitalet I*, 658 (korr)/ty 776.

³⁵ Perepiska, s. 119 f.

³⁶ Danielson glömmet att det hos Marx bara rör sig om en relativ och inte en absolut minskning av antalet sysselsatta.

³⁷ Citat från *Kapitalet II*, s. 279/ty 318.

³⁸ Samma tanke uttryckte Danielson på följande sätt i sin senare utkomna ”Umrissen”: ”Precis som en enskild fabrikant inte kan existera en enda dag som kapitalist, om hans avsättningsmarknad skulle vara begränsad till hans arbetares och hans egna personliga behov, så kan inte heller en utvecklad kapitalistisk nation nöja sig med sin egen inre marknad.” (Citerat av Rosa Luxemburg, a.a., s. 216.)

nation alla sina krafter för att erövra sina rivalers marknader; utan marknader finns det ingen kapitalism.” Men hur skall Ryssland få några yttre marknader? ”Vi beträder ju världsarenan vid en tidpunkt, då våra konkurrenters alla ansträngningar är spända till det yttersta, när de måste nöja sig med minsta lilla profittkvot... Det tycks därför som om vårt älskade lilla barn – kapitalismen, som har förstört grundvalen för böndernas hemindustri, men som varken förfogar över inre eller yttre marknader, hos oss inte har någon fast grund för sin utveckling.”³⁹

Att Danielson misstog sig, det är uppenbart; men vad var källan till hans misstag? Han hade rätt när han hävdade att varken arbetarna i en enskild kapitalistisk fabrik eller i en kapitalistisk nation var i stånd att ”köpa tillbaka” hela produkten av sitt arbete, att de snarare alltid bara kan köpa den del av denna produkt, som motsvarar deras arbetslön (inte $v + m$, utan bara v); och han hade också rätt när han betraktade disproportionen mellan lönerns totala storlek och storleken av den av arbetarna nyskapade värdeprodukten som en av de grälla motsägelserna i det kapitalistiska produktionssättet.⁴⁰ Men man får inte, som han, betrakta denna fråga statiskt! Ty så länge ackumuleringen fortskrider och en del av det ackumulerade mervärdet används till att sysselsätta fler arbetskrafter, så kommer dessa när de utger sina löner alltid att hjälpa till att realisera det mervärde som skapats i föregående produktionsperiod. Förvisso skapar även de nyanställda arbetarna i sin tur en värdeprodukt, vars storlek måste överstiga deras löners totalsumma, och så reproduceras den tidigare nämnda motsägelsen ständigt på nytt, på ett allt högre plan ... Denna dialektiska undersökning av frågan är emellertid helt olik de ryska narodnikernas abstrakta och därmed ytterst förenklade (”rätlinjiga”) föreställning.

Men hur reagerade Engels på Danielsons brev? Bestred han kanske själva existensen av problemet, förklarade han det (som de ryska narodniki-motståndarna) för ett enkelt ”missförstånd”? Inte alls. Han betonade förvisso energiskt, att enligt Marx’ lära måste lösningen på konflikten mellan den oinskränkta driften till kapitalvärdeförmering och det kapitalistiska samhällets begränsade konsumtionsförmåga framför allt (men inte uteslutande) sökas i det kapitalistiska ekonomiska systemets expansion, i skapandet av den inre marknaden. Men han medgav för Danielson att det var en motsägelsefull och kvalfull process – särskilt för ett land, vilket som Ryssland relativt sent beträdde den kapitalistiska utvecklingens väg, och som inte förfogade över några nämnvärda yttre marknader. För så länge ”den ryska industrin är begränsad till den inre marknaden, kan produktionen bara täcka den inre förbrukningen. Och denna kan bara växa långsamt ... Ty det är en av storindustrins nödvändiga följder, att den förstör sin egen inre marknad just genom den process med vilken den framställer den. Den skapar marknaden genom att förstöra böndernas hemindustri. Men utan hemindustri kan bondeståndet inte leva. Som bönder är de ruinerade; deras köpkraft reduceras till ett minimum, och tills de som proletärer har inrättat sig i nya existensbetingelser, kommer de att vara endast en mycket dålig marknad för de nyuppståndna fabrikerna.” Men det kapitalistiska produktionssättet är ”fullt av inre motsägelser”, och ”tendensen att förstöra sin egen inre marknad samtidigt som det skapar denna, är en av dessa”. En annan motsägelse är ”den hopplösa situation”, som kapitalismen till slut leder till, ”och vilken i ett land utan yttre marknad – som Ryssland – inträder tidigare än i länder som är mer eller mindre konkurrensdugliga på den fria världsmarknaden”. (”De senare kan tillgripa handelspolitikens heroiska medel, tvångsmässigt öppnande av nya marknader.”)⁴¹

Och Engels avslutade sin diskussion med Danielson i ett senare brev med följande ord: ”Jag medger gärna att i den mån Ryssland är det sista land som erövrar av den kapitalistiska storindustrin, och samtidigt också är det land som har den största bondebefolkningen, så måste den förändring som förorsakas av den ekonomiska omvälvningen vara mycket djupare och skarpare än på något annat ställe. När inte mindre än 500.000 godsägare och ungefär 80 miljoner bönder skall

³⁹ Perepiska, s. 127-129.

⁴⁰ Även Marx betonade ofta denna punkt, vilket läsaren kan övertyga sig om genom de på s. 475/ty 574 citerade uttalandena av Marx.

⁴¹ Perepiska, s. 137 f. (Jfr *MEW* 38, s. 469 f.)

undanträngas och ersättas av en ny klass borgerliga jordägare så sker detta inte utan förskräckliga lidanden och konvulsioner. Men historien är nu en gång den grymmaste av alla gudinnor, och hon för sin triumfvagn över berg av lik – inte bara i krig, utan också under den ‘fredliga’ ekonomiska utvecklingen.”⁴²

2. Bulgakows och Tugan-Baranowskys tolkning av Marx’ analys av den utvidgade reproduktionen

Till skillnad från Engels tar de ryska narodniki-motståndarna ”tjuren vid hornen”. De avslöjar framför allt den teoretiska otillräckligheten i narodnikernas doktrin, varvid de med stor skicklighet stöder sig på Marx’ analys av det samhällsliga totalkapitalets reproduktion. Men de bevisar, som Rosa Luxemburg så träffande anmärkte, ”för mycket”: ”Det handlade om huruvida kapitalismen i allmänhet och särskilt i Ryssland var utvecklingsduglig, och de nämnda marxisterna har så grundligt visat på denna duglighet att de t.o.m. teoretiskt påvisat möjligheten av kapitalismens eviga varaktighet.”⁴³

Det som först och främst är påfallande när det gäller de här aktuella uppsatserna och böckerna av de legala ryska marxisterna är att de (liksom senare austro-marxisterna) ständigt förväxlar Marx’ abstrakta analys med den kapitalistiska verkligheten och därför drar slutsatser av denna analys, som inte alls verkar vara berättigade.

Detta visar sig tydligt t.o.m. hos den mest begåvade och mest ”ortodoxa” av de legala marxisterna, S. Bulgakow.⁴⁴ Bulgakow var naturligtvis klar över att Marx’ schaner ”varken tar de industriella cyklerna eller de periodiskt återkommande kriserna i betraktande, och att de därför inte helt kan framställa det ekonomiska livets verkliga förlopp. Men det som det kommer an på är att de i princip visar möjligheten av den utvidgade reproduktionen, och att denna möjlighet också blir verklighet.”⁴⁵

Men trots dessa förbehåll är Bulgakow övertygad om att just dessa schaner, sådana de är, erbjuder den fullständiga och slutgiltiga lösningen på realiseringsproblemet: ”Marknadsteorins viktigaste frågor blir lösta genom analysen av utbytet mellan de båda avdelningarna” (avdelning I och avdelning II). ”En sådan undersökning visar var man kan finna avsättning för mervärdet, hur den del av de olika kapitalens varuprodukt, som motsvarar värdet av det förslitna konstanta kapitalet, cirkulerar; och slutligen hur konsumtionen av arbetslönen och av mervärdet är möjlig i de företag som framställer icke-konsumerbara produkter.”⁴⁶

Och på ett annat ställe i hans bok heter det: ”Den största svårigheten vid analysen av den utvidgade reproduktionsprocessen är att förklara hur produktionens utvidgning i I och II är möjlig, fast den första avdelningen bara framställer konstant kapital och den andra bara variabelt. Denna svårighet övervinnes genom att I ackumulerar konstant kapital för sig och för II, medan II ackumulerar variabelt kapital för I och för sig. Ackumulationens svårighet reduceras alltså till utbytet av den del av produkten, som varje avdelning ackumulerar för den andra.”⁴⁷

Så långt är allt gott och väl. Bulgakow förbiser visserligen att den lösning på realiseringsproblemet, som Marx’ schaner erbjuder, bara är en lösning på ett helt abstrakt plan och just därför inte kan vara en fullständig lösning. Men bortsett från detta finns det inget att invända mot hans framställning. Men Bulgakow är inte nöjd med detta utan går mycket längre: Eftersom avdelningarna I och II i andra bandets schaner är hänvisade uteslutande till varandra och inte behöver

⁴² A.a., s. 145. (Jfr *MEW* 39, s. 38.)

⁴³ Rosa Luxemburg, a.a., s. 251.

⁴⁴ Vi förbigår här P.v. Struve, vars måttlösa optimism beträffande den ryska kapitalismens framtidsutsikter blev kritiserade redan av Engels i ett brev till Danielson (oktober 1893). (Se Perepiska, s. 147 f. Jfr *MEW* 39, s. 148 f.)

⁴⁵ S. Bulgakow, *O rynkach pri kapitalisticheskom proizvodstve* (Till frågan om marknaden i det kapitalistiska produktionssättet), Moskva, 1897, s. 165.

⁴⁶ A.a., s. 28 f.

⁴⁷ A.a.

några andra avnämare så framkastar han en grotesk bild av den kapitalistiska produktionens självtillräcklighet – inte bara i dessa schemans hypotetiska värld, utan även i verkligheten! ”Herr Tugan-Baranowsky har förvisso rätt när han hävdar att den kapitalistiska produktionen genom sin blotta tillväxt skapar sig en oavbrutet utvidgande marknad och att graden av denna marknadens utvidgning bara är avhängig av att produktivkrafter är närvarande.”⁴⁸

Men varför har Tugan rätt? Helt enkelt för att avdelning I, som framställer produktionsmedlen, i Marx' scheman från första året har ”en självständig efterfrågan” på konsumtionsmedlen från avdelning II, och denna en motsvarande efterfrågan på produktionsmedlen från I: ”På detta sätt utbildas redan från den kapitalistiska produktionens begynnelse en sluten krets, inom vilken den kapitalistiska produktionen överhuvud inte är avhängig av någon yttre marknad, utan är sig själv nog, och inom vilken den genom ackumulationen så att säga är i stånd till att växa automatiskt.”⁴⁹

Och i ett av de sista kapitlen i sin bok hävdar Bulgakow t.o.m. utan vidare att ”den enda marknaden för den kapitalistiska produktionens produkter är själva denna produktion” och att följaktligen också ”den enda skranken för kapitalets produktionsutvidgning ligger i kapitalet självt och i dess tillväxtbehov”.⁵⁰

Som vi ser lyckades Bulgakow trots sin Marx-ortodoxi att ge Marx' scheman en innebörd, som inte väsentligt skilde sig från Ricardos, MacCullochs och Says harmoniska uppfattningar. Men hur tänkte han förena denna tolkning med Marx' talrika yttranden om ”massornas konsumtionsbegränsning” som ”alla verkliga krisers yttersta grund”? Eller med andra ord: Hur inverkar samhällets begränsade konsumtionskraft på produktens realisering i allmänhet, och på mervärdets realisering i synnerhet?

Bulgakow trodde sig ha besvarat denna fråga när han sa: ”Konsumtionen, tillfredsställandet av mänskliga behov, utgöra bara ett underordnat moment i kapitalets cirkulation. Produktionens omfång bestäms ju av kapitalets omfång och inte av de mänskliga behovens omfång. Därför behöver produktionens utvidgning inte heller åtföljas av en tillväxt av konsumtionen, utan det finns t.o.m. en antagonism mellan dem... Som vi har sett strävar den kapitalistiska produktionen efter att förminska såväl det variabla kapitalets andel som kapitalisternas konsumtionsfond. Man kan därför säga att produktionens utveckling förminskar konsumtionen ... Uppenbarligen har den kapitalistiska produktionen framförallt avdelning I att tacka för sin utvidgning, d.v.s. produktionen av det konstanta kapitalet, och bara en relativt liten del skall tillskrivas avdelning II:s konto, d.v.s. den som producerar omedelbart för konsumtionen.” Och redan detta, säger Bulgakow, hänvisar tillräckligt klart till den roll som tillkommer konsumtionen i den kapitalistiska produktionen och visar var man skall söka den huvudsakliga marknaden för de kapitalistiskt producerade varorna”. Sa kan da den ”kapitalistiska produktionen t.o.m. inom profitmotivets och krisernas trånga gränser ... utvidga sig gränslöst, oavhängigt av konsumtionen och t.o.m. när denna avtar”. Förvisso: ”Den kapitalistiska produktionen bötar med kriser för att den avviker från produktionens sanna ändamål. Och ändå är den oavhängig av konsumtionen.”⁵¹

Som vi ser erkänner Bulgakow att den samhälleliga konsumtionens betydelse kommer till uttryck i periodiskt återkommande ekonomiska kriser. Men han förnekar att dessa kriser skulle ha något att göra med realiseringsproblemet; enligt honom härrör de uteslutande från de enskilda produktionsgrenarnas ojämna utveckling, skall alltså ses som blotta disproportionalitetskriser. Ty ”den grundläggande och enda betingelsen för möjligheten till utvidgad reproduktion består i proportionaliteten mellan de olika industrigrenarna. Om denna betingelse uppfylls, så bestäms

⁴⁸ A.a., s. 246.

⁴⁹ A.a., s. 210. (Jfr Rosa Luxemburg, a.a., s. 234.)

⁵⁰ Bulgakow, a.a., s. 238 och 259.

⁵¹ A.a., s. 161 f.

produktionens omfång endast och allenast av kapitalackumulationens storlek, av nödvändigheten av dess tillväxt.”⁵² Och just i denna mening skall allt som Marx säger om kriserna tolkas.

I Bulgakows verk intar frågan om de yttre marknaderna en särskild plats. Han polemiserar här mot ”den fantastiska dogm, enligt vilken det kapitalistiska produktions sättet obetingat behöver yttre marknader”. Han bestrider detta med största eftertryck. Som Rosa Luxemburg uttrycker det, är hans huvudargument att ”skeptikerna”, från Sismondi till narodnikerna, ”uppenbarligen alla betraktar utrikeshandeln som ‘en bottenlös avgrund’, i vilken det på den inre oavsättliga överskottet från den kapitalistiska produktionen skulle försvinna utan återvändo. Dessutom framhäver Bulgakow triumferande att utrikeshandeln inte alls är någon ‘avgrund’ och särskilt inte ‘bottenlös’, att den är ett tveeggat svärd, och att till utförseln hör ständigt införsel, vilka två ungefär brukar vara i jämvikt. Det som skjuts ut över ena gränsen, det skjuts alltså in igen över en annan gräns blott i förändrad bruksgestalt. ‘För de införda varor, som utgör ekvivalenten till de utförda, måste man alltså finna en plats inom gränserna för den givna avsättningsmarknaden, men denna plats finns inte, följaktligen medför hjälpmålet utrikeshandel blott nya svårigheter.’ ”⁵³

Vid första anblicken förefaller Bulgakows argument att vara mycket övertygande, desto mer som han kan åberopa det bekanta ställe i *Kapitalet II* där Marx förklarar utrikeshandelns indragande i analysen av den samhällseliga reproduktionsprocessen för irrelevant.⁵⁴ Man får emellertid inte, som vi redan flera gånger nämnt, förbise att Marx i *Kapitalet II* bara betraktar det samhällseliga kapitalets reproduktion i dess ”fundamentalform”⁵⁵, alltså på ett helt abstrakt plan. På detta steg i analysen kan indragandet av utrikeshandeln faktiskt ”bara förvirra, utan att tillfoga något nytt moment, varken till problemet eller dess lösning”.⁵⁶ Men när man närmar sig de ytterligare utvecklade konkreta förhållandena så ser saken annorlunda ut – vilket redan Rosa Luxemburg framhävde i sin polemik mot Bulgakow. Här inträder realiserings svårigheter, som inte kunde beaktas i II. bandets schan⁵⁷, och som för kortare eller längre tid kan mildras just av utrikeshandeln.

Således kan de importerade varorna vara direkt användbara i produktionsprocessen. ”Förändringen av bruksgestalten” var då inget annat än just den akt där värdet av de utförda varorna realiserar. (När t.ex. de engelska fabriköerna exporterade textilvaror och i gengäld importerade bomull, så var det pro tanto samtidigt också lösningen på deras ”realiseringsproblem”, genom att de därmed blev i stånd att omvandla en del av det mervärde de ackumulerat till de produktionselement som var nödvändiga för att utvidga deras företag.) Å andra sidan medger Bulgakow själv ”att en partiell överproduktion av en eller annan vara kan övervinnas om man kan utföra överskottet och avsätta det på yttre marknader. I detta fall fungerar utrikeshandeln som en säkerhetsventil, som kan skydda ett visst givet land mot en partiell eller allmän överproduktionskris.”⁵⁸ (Vilket emellertid inte betyder annat än att detta land just i utrikeshandeln finner medlet till att realisera sitt varuöverskott.) När det alltså handlar om individuella industrigrenar och individuella länder i den konkreta kapitalistiska världen, så förlorar Bulgakows argument all kraft.

När han har förnekat varje teoretiskt sammanhang mellan realiseringsproblemet och frågan om utrikeshandeln, måste Bulgakow konstruera en särskild teori om utrikeshandeln, vilken – som Rosa Luxemburg säger – i varje fall inte var lånad från Marx utan från den tyska borgerliga nationalekonomins lärde. I denna teori ”finns det faktiskt inget utrymme för utrikeshandeln. Om kapitalismen i varje land redan från början av sin utveckling utvecklar den nämnda ‘slutna cirkeln’, i vilken den rör sig som en katt efter sin svans och ‘är sig själv nog’, skapar sig en

⁵² A.a., s. 158.

⁵³ Rosa Luxemburg, a.a., s. 237.

⁵⁴ Se *Kapitalet II*, s. 410/ty 466.

⁵⁵ A.a., s. 399 (korr)/ty 454 och 456.

⁵⁶ A.a., s. 410(korr)/ty 466.

⁵⁷ Se s. 329/ty 392 i detta arbete.

⁵⁸ Bulgakow, a.a., s. 200 f.

gränslös avsättning och är sin egen utvecklings sporre, då är varje kapitalistiskt land också en slutet helhet, som 'är sig själv nog'." ⁵⁹

Utifrån denna synpunkt är "nödvändigheten av en yttre marknad för ett kapitalistiskt land betingad av orsaker, som inte har sin rot i organisationen av själva den kapitalistiska produktionen utan som är något yttre i förhållande till denna organisation", ⁶⁰ och dessa orsaker kan bara vara av "historisk" eller "geografisk" natur! ⁶¹ Så måste t.ex. England kompensera vissa brister, som beror på dess klimat och jordbeskaffenhet, genom import o.s.v. Men detta gäller inte för stora, kontinentlika länder, som Förenta Staterna och Ryssland, vilka själva kan framställa alla – eller nästan alla – nödvändiga råmaterial och existensmedel. ⁶² Det är inte konstigt att Bulgakow, i motsats till narodnikerna, förutsåg "en stor och lysande framtid" för den nyfödda ryska kapitalismen ⁶³ och t.o.m. närde förhoppningen att Ryssland snart skulle vara i stånd att slå sina konkurrenter på världsmarknaden ⁶⁴ ... För en anhängare av Marx' lära var det en något märkvärdig önskedröm. Men Bulgakow var inte den ende som hängav sig åt sådana drömmar.

Låt oss nu vända oss till en annan av narodnikernas motståndare – den ryske professorn Tugan-Baranowsky som – fast han var mindre begåvad och originell än Bulgakow – vann stort anseende i väst och vars skrifter hade så starkt inflytande på Tysklands socialdemokratiska teoretiker (Hilferding, O. Bauer).

Rosa Luxemburg framhävde träffande skillnaden mellan de båda skriftställarnas andliga hållning när hon skrev: "Liksom Bulgakow utgår även Tugan-Baranowsky från Marx' analys av den samhälleliga reproduktionen. Han har också först i denna analys funnit den nyckel med vars hjälp han kan komma tillrätta med hela det invecklade och förvirrande komplexet av problem. Men medan Bulgakow som begeistrad elev till Marx' lära bara bemödar sig om att troget utveckla denna och helt enkelt tillskriver mästaren sina slutsatser, så mästrar Tugan-Baranowsky tvärtom Marx, som inte har förstått att dra nytta av sin egen glänsande undersökning av reproduktionsprocessen..." Och på ett annat ställe: "Bulgakow försökte efter bästa förmåga att projicera Marx' schema på de verkliga konkreta förhållandena inom den kapitalistiska ekonomin och det kapitalistiska utbytet, och försökte övervinna de svårigheter som härvid dök upp... Men Tugan-Baranowsky behöver inga bevis alls, han bryr inte hjärnan med så mycket: då de aritmetiska proportionerna låter sig lösas tillfredsställande och kan fortsätta efter behag, så är detta för honom just ett bevis på att den kapitalistiska ackumulationen – med förbehåll för den nämnda 'proportionaliteten' ... – kan fortsätta lika fullständigt och oändligt." ⁶⁵

Vi kan tillfoga att Tugan-Baranowsky älskade att driva sina tankegångar till sin spets och ge sig hän åt paradoxer, vilket förvisso inte var bra för det vetenskapliga värdet av hans analyser. Men i sina slutsatser skiljer sig Tugans första bok ⁶⁶ inte väsentligt från Bulgakows. Liksom Bulgakow proklamerar Tugan den kapitalistiska produktionens absoluta själv tillräcklighet och dess påstådda oavhängighet av den samhälleliga konsumtionen. Som denne förnekar han att driften att erövra utländska marknader kommer ur kapitalismens immanenta lagar och slutligen härleder även han de ekonomiska kriserna endast och allenast ur disproportionaliteten mellan olika industrigrenar. Ur alla dessa aspekter kan båda författarna betraktas som förelöpare till den senare "neo-harmoniska" strömningen inom den marxistiska ekonomin. Om vi någonstans upptäcker en skillnad i deras å-

⁵⁹ Rosa Luxemburg, a.a., s. 234.

⁶⁰ Bulgakow, a.a., s. 260.

⁶¹ A.a., s. 183.

⁶² A.a., s. 170-173.

⁶³ A.a., s. 225.

⁶⁴ A.a., s. 218.

⁶⁵ Rosa Luxemburg, a.a., s. 238 och 242.

⁶⁶ M.v. Tugan-Baranowsky, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, 1901. (Första upplagan av denna bok, utgiven i Ryssland 1894, var tyvärr inte tillgänglig för författaren /d.v.s. mig, Rosdolsky/. Även R. Luxemburg använder bara den senare tyska översättningen, vilken förvisso – eftersom Tugan under mellantiden blivit en öppen revisionist – på många punkter avvek från den ursprungliga versionen.)

sikter, så ligger denna skillnad främst i betoningen – inte i det Tugan säger, utan i hur han säger det.

Det räcker att citera några stycken ur hans bok: ”De anförda schemana” (Tugan avser här de av honom modifierade schemana från *Kapitalet II*) ”bevisar uppenbarligen det i och för sig enkla axiomat /Grundsatz/ ... att den kapitalistiska produktionen skaparen marknad åt sig själv. Om det bara är möjligt att utvidga den samhällliga produktionen, om produktivkrafterna räcker till det, så måste efterfrågan vid en proportionell indelning av den samhällliga produktionen också undergå en motsvarande utvidgning; ty under dessa betingelser representerar varje nyproducerad vara en ny köpkraft till förvärv av andra varor.”⁶⁷ Men är ”produktionens utbredning praktiskt taget gränslös, så måste vi antaga att marknadens utbredning är lika gränslös, ty med proportionell indelning av den samhällliga produktionen finns det ingen annan skranka för marknadens utbredning än de produktivkrafter som samhället förfogar över.”⁶⁸

Här tolkas redan Marx' scheman utan betänkligheter som om de var Says. Det är emellertid inte det enda som Tugan-Baranowsky vill utläsa ur dessa scheman! Enligt hans åsikt kan man av dem även ”dra den mycket viktiga slutsatsen att i den kapitalistiska ekonomin är efterfrågan på varor i viss mening oavhängig av den samhällliga konsumtionens totalomfång: Den samhällliga konsumtionens totalomfång kan gå tillbaka och den totala samhällliga efterfrågan på varor samtidigt växa – hur absurt detta än kan framstå från ‘sunda förnuftets’ ståndpunkt. Ackumulationen av samhällligt kapital leder till en inskränkning av den samhällliga efterfrågan på konsumtionsmedel, och samtidigt till en höjning av den totala samhällliga efterfrågan på varor.”⁶⁹

Detta Tugans påstående står naturligtvis i direkt motsats till Marx' scheman, där ackumulationens fortsättning åtföljs av en ständig tillväxt av den samhällliga konsumtionen. För att bevisa detta påstående måste Tugan därför ta sin tillflykt till ett moment, som inte beaktas i *Kapitalet II*:s scheman, nämligen till lagen om kapitalets stigande organiska sammansättning: ”De tekniska framstegen kommer till uttryck i det förhållandet att arbetsmedlets, maskinens betydelse tilltar alltmer i förhållande till det levande arbetet, arbetaren själv... Jämfört med maskinen träder arbetaren i bakgrunden, och samtidigt träder den efterfrågan som uppstår av arbetarens konsumtion i bakgrunden i jämförelse med den efterfrågan, som uppstår av den produktiva konsumtionen av produktionsmedel. Den kapitalistiska ekonomins hela drivkraft antar karaktären av en mekanism som liksom existerar för sig själv, och i vilken människornas konsumtion framträder som ett enkelt moment i kapitalets reproduktions- och cirkulationsprocess.”⁷⁰

Och slutsatsen, som Tugan drar av allt detta? Denna slutsats är förbluffande enkel: ”Maskinerna har trätt i den levande arbetarens ställe, produktionsmedlen har ersatt konsumtionsmedlen på varumarknaden”... På så sätt kan alltså ... den nationella inkomsten minska samtidigt som den nationella efterfrågan växer; den nationella rikedomens ökning kan åtföljas av en minskning av den nationella inkomsten, hur paradoxalt det än kan låta.”⁷¹

Som vi ser har Tugan här redan lyckats lösgöra produktionen fullständigt från den samhällliga konsumtionen. Det är inte konstigt att Tugan-Baranowskys fantasi i en senare bok⁷² förledde honom till att lägga fram en bild av ett kapitalistiskt samhälle, där hela arbetarklassen, med undantag av en enda arbetare, är försvunnen, och denne enda arbetare betjänar en enorm mängd maskineri, för att med dess hjälp producera ständigt nya maskiner – utan att detta skulle leda till en diskrepans mellan produktionen och den samhällliga konsumtionen ...⁷³

⁶⁷ A.a., s. 25.

⁶⁸ A.a., s. 231.

⁶⁹ A.a., s. 25.

⁷⁰ A.a., s. 27.

⁷¹ A.a., s. 193.

⁷² *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, 1905.

⁷³ Citerat efter W. Alexander, *Kampf um Marx*, 1932.

Så mycket om Tugan-Baranowskys ”förryckta marxism”,⁷⁴ som emellertid som vi sett, framför allt skilde sig från Bulgakows genom hans alltför spetsiga formuleringar och inte till sitt väsen.

På en punkt avviker Tugan och Bulgakow förvisso från varandra, nämligen i bedömningen av Says lag. Medan Bulgakow i sin Marx-ortodoxi var kritisk mot Say, accepterade Tugan-Baranowsky hans lära nästan utan förbehåll: ”Jag för min del påstår inte alls, att alla enskildheter i denna lära ... är riktiga. Men jag menar ändå att denna teorins kärna, dess huvudidé – nämligen att varuutbudet vid en proportionell indelning av den samhälleliga produktionen måste överensstämma med efterfrågan – inte bara är riktig, utan t.o.m. obestridlig. Alla invändningar mot denna idé lider enligt min mening av en bristande förståelse av denna.”⁷⁵

Man måste dock medge att Tugan i detta avseende bara var konsekventare än Bulgakow, eftersom de legala marxisternas harmoniska tolkning av Marx’ teori i grunden bara betydde ett återupplivande av den klassiska ”optimismen” i marxistisk förklädning. Men detta visar vilka oväntade följder användandet av Marx’ reproduktionsscheman kan få, om de rivs ut ur sitt sammanhang i hela den marxistiska läran och betraktas för sig själva!

III. Lenins realiseringsteori⁷⁶

Vi betecknade Bulgakow och Tugan-Baranowsky som föregångare till den senare neoharmoniska riktningen inom den marxistiska ekonomin. Men måste inte detta påstående försätta oss i en teoretisk förlägenhet? Det är ju känt att båda författarna i sin kontrovers med narodnikerna i flera år hade en bundsförvant i den unge revolutionäre marxisten Lenin som i detta avseende delade många av deras åsikter. Innebär det kanske att vi måste tillskriva även Lenin en tendens till harmonisk tolkning av Marx’ ekonomiska lära? – Visserligen lämnade Bulgakow och Tugan-Baranowsky efter några år den socialistiska rörelsen och blev den liberala ryska borgarklassens ideologer. Man kan emellertid inte bedöma en vetenskaplig teori efter dess företrädares politiska levnadsbana och Bulgakows och Tugans senare ideologiska utveckling är därför i detta sammanhang lika irrelevant som Lenins.

Men den förlägenhet som vi nyss talade om är kanske inte så stor som den först verkar. Låt oss komma ihåg att ekonomiska och sociologiska teorier inte bara existerar i den rena kunskapens himmel utan också uppfyller vissa samhälleliga funktioner. Och om vi ser det på det viset så verkar den unge Lenins teoretiska förbund med de legala marxisterna inte längre så anmärkningsvärt.

Den tidens ryska marxister såg det som en av sina huvudsakliga uppgifter att hänsynslöst bekämpa den narodnikiska ideologin, som förnekade den ryska arbetarklassens särskilda historiska roll och som ville tvinga landets socialistiska rörelse tillbaka in på den utopiska vägen till en specifikt rysk bondsocialism. För att övervinna denna ideologi måste de teoretiska förutsättningar som den stödde sig på bevisas vara ohållbara. När alltså narodnikerna talar om den grundläggande omöjligheten av att realisera mervärdet i det kapitalistiska samhället och grundade detta på hänvisningar till den ryska bourgeoisins avsaknad av yttre marknader, till folkets minskande

⁷⁴ Tugan-Baranowsky, skrev Hilferding, ”ser bara den kapitalistiska produktionens specifika ekonomiska formbestämtheter och förbiser därvid de för all produktion, oavsett dess historiska form, gemensamma naturliga betingelserna och kommer därför fram till en märkvärdig föreställning om en produktion, som bara existerar för produktionen, medan konsumtionen bara framträder som en tillfällig belastning. Om detta nu är ’vanvett’, så har det ändå en ’metod’, och en marxistisk, eftersom just denna analys av den kapitalistiska produktionens historiska formbestämthet är specifikt marxistisk. Det är en marxism som blivit förryckt, men ändå marxism, vilket gör den Tuganska teorin så märkvärdig och intressant.” (*Das Finanzkapital*, s. 355, not 1.)

⁷⁵ Tugan-Baranowsky, a.a., s. 27. – Att Tugan redan i sin första bok har företrätt samma uppfattning, kan man se av den mot honom riktade polemiken i Bulgakows bok.

⁷⁶ När vi skänker Lenins skrifter om realiseringsfrågan särskild uppmärksamhet, så sker detta inte bara p.g.a. deras obestridda teoretiska betydelse, utan också för att utförliga utdrag ur dessa skrifter är fogade till de flesta utgåvor av *Kapitalet II* – uppenbarligen för att tjäna som en slags officiell exeges av Marx’ verk. (En praxis som började på 30-talet och som Lenin förvisso själv inte hade tolererat, om han fortfarande varit i livet.) /En praxis som med *MEW* och 60-talets nya västliga utgåvor har upphört./

konsumtion och till kapitalismens immanenta överproduktionskriser, så ville deras marxistiska motståndare visa på att realiseringen av mervärdet är möjlig även utan utländska marknader och t.o.m. vid oförändrat låg konsumtion och att därför också fenomenet med överproduktionskriser måste härledas inte ur realiseringens svårighet utan ur det kapitalistiska ekonomiska systemets planlöshet. Och till allt detta skulle den i *Kapitalet II* utvecklade abstrakta analysen av den utvidgade reproduktionens hypotetiska jämviktsbetingelser i den ”rena” kapitalismen räcka... Det är därför inte så märkligt att narodnikernas marxistiska motståndare vida överskattade denna analys’ teoretiska räckvidd och ibland tolkade den på ett sätt som knappast var förenligt med den verkliga innebörden i Marx’ lära.

Från denna synpunkt är också Plechanows spetsiga anmärkning i andra upplagan av hans ”Unsere Differenzen” begriplig. Han avgränsar sig där såväl från de legala marxisterna som från Lenin: ”Jag var aldrig anhängare av den teori om marknader i allmänhet och kriser i synnerhet, vilken som .1 epidemi bemäktigade sig vår legala marxistiska litteratur under 90-talet. Enligt denna teori, vars huvudförespråkare herr Tugan-Baranowsky kan sägas vara, har reproduktionen inga skrankor alls och kriserna förklaras helt enkelt med produktionsmedlens disproportion. Werner Sombart betraktar den betydande ryske vetenskapsmannen Tugan-Baranowsky som fader till denna påstått nya teori. Men den verkliga fadern till denna inte alls nya teori var J.B. Say, i vars ‘Traité’ den blev utförligt framställd... Förutom av herr Tugan-Baranowsky propagerades denna teori hos oss också av herr W. Iljin (Lenin) i hans ‘Bemerkung zur Frage der Theorie der Märkte’, 1899, liksom i hans bok ‘Kapitalismens utveckling i Ryssland’.”⁷⁷

Denna Plechanows kritik av Lenin, vars polemiska skärpa framför allt skall återföras på fraktionskamperna inom den dåvarande socialdemokratin, är förvisso starkt överdriven. Ändå tycks den innehålla ett korn av sanning, särskilt om man betraktar Lenins tidigare skrifter om realiseringsfrågan. T.ex. finns i hans första arbete ”Om den så kallade marknadsfrågan” (1893) satsen: ”Marknaden är bara arbetsdelningens uttryck i varuekonomin, och därför är dess tillväxt lika gränslös som arbetsdelningens.”⁷⁸

Ett påstående som faktiskt kan tolkas i överensstämmelse med klassikernas optimistiska uppfattning. Och lika tvivelaktiga är några stycken om krisproblemet i Lenins viktiga arbete Zur Charakteristik des ökonomischen Romantismus (1897) liksom några ställen i detta arbete där han ger Ricardo och t.o.m. MacCulloch rätt i deras strid mot Sismondi.⁷⁹

Men om vi vänder oss till Lenins senare skrifter och särskilt till de som Plechanow nämner, så måste vi tillbakavisa dennes tanke om ett släktskap mellan Lenins och Says uppfattningar. Ändå innehåller även dessa skrifter flera ensidiga tankegångar och alltför tillspetsade formuleringar, vilka vi här måste gå in på.

Lenin hade naturligtvis rätt när han påvisade för narodnikerna att deras tvivel på möjligheten att realisera mervärdet var besvarat redan av Marx’ analys av den samhällliga reproduktionsprocessen. Marx visar faktiskt i sina scheman hur det kapitalistiska samhället genom att upprätthålla bestämda proportioner i utbytet mellan produktions- och konsumtionsmedelsindustrin inte bara kan förnya sitt konstanta och variabla kapital, utan också kan förstora det genom att kapitalisera en del av mervärdet. Lenin hänvisar ofta sina narodniska motståndare till dessa scheman, och tillfogar: ”Om dessa grundläggande satsen”, de som Marx’ reproduktionscheman vilar på, ”tas i beaktande, så bereder frågan om den samhällliga produktens realisering i det kapitalistiska samhället inte längre några svårigheter.” Och vidare: ”Genom att ställa upp dessa fundamentala

⁷⁷ Citerat efter T. Kowalik, Die ökonomische Theorie R. Luxemburgs (på polska), i tidskriften *Ekonomista*, 1963, nr 1.

⁷⁸ Lenin, *Werke* 1, s. 91. /*Collected Works* 1, s. 100./

⁷⁹ Denna åsikt har Lenin uppenbarligen ändrat senare, vilket framgår av hans randanmärkning till R. Luxemburgs *Akkumulation des Kapitals* (se *Leninskij Sbornik*, XXII, s. 357).

teoretiska satser kunde Marx fullständigt förklara produktens realiseringsprocess i allmänhet och mervärdets i synnerhet i den kapitalistiska produktionen.”⁸⁰

Men här dyker en fråga upp: Kan påvisandet av den principiella möjligheten av att realisera mervärdet, som gjorts i Marx’ analys, faktiskt gälla som den ”fullständiga förklaringen” av realiseringsproblemet? Analysen i *Kapitalet II* bortser dock från så avgörande moment av den kapitalistiska verkligheten som tillväxten av kapitalets organiska sammansättning och det relativa mervärdets höjning, alltså från moment, som alltid på nytt stör jämvikten mellan produktion och konsumtion och därför lägger allt större hinder i vägen för den samhälleliga produktens realisering!

Lenin trodde (liksom de legala marxisterna) att han kunde bemöta denna invändning med en hänvisning till produktionsmedelsindustrins relativt snabbare tillväxt. Han framhäver därför gång på gång: ”För problemet med den inre marknaden ... är den viktigaste slutsats som vi kan dra av Marx’ realiserings teori följande: Den kapitalistiska produktionens tillväxt och därmed också den inre marknaden är inte så mycket försakade av konsumtionsmedlen som av produktionsmedlen. Med andra ord: produktionsmedlens tillväxt överflyglar konsumtionsmedlens tillväxt.”⁸¹

Och på ett annat ställe: ”Denna åtskillnad /Auseinanderfallen/” mellan produktion och konsumtion ”kommer, som Marx visade i sina scheman, till uttryck i det faktum att framställningen av produktionsmedlen kan och måste överflygla framställningen av livsmedel.”⁸²

Men i verkligheten visar Marx’ scheman inte alls detta. I båda exemplen i *Kapitalet II* utvecklas avdelning II lika snabbt som avdelning I. (Inte heller det är någon avbildning av den konkreta verkligheten, utan skall bara tillskrivas de räkneexempel som Marx valt.) Lenins teser kan alltså inte bevisas genom denna hänvisning till andra bandets scheman. Därför måste han, liksom Tugan och Bulgakow före honom, knyta ihop analysen av reproduktionsprocessen i *Kapitalet II* med den senare (i *Kapitalet III*) utvecklade lagen om kapitalets stigande organiska sammansättning. Han hänvisar ständigt till att ”enligt den kapitalistiska produktionens allmänna lag växer det konstanta kapitalet snabbare än det variabla ... Följaktligen måste den avdelning av den samhälleliga produktionen, som framställer produktionsmedlen, växa snabbare än den som framställer konsumtionsmedlen. Därmed är tillväxten av kapitalismens inre marknad till en viss grad ‘oavhängig’ den individuella konsumtionens tillväxt ...”

Lenin fortsätter: ”Att utvecklingen av produktionen (och därmed av den inre marknaden) huvudsakligen försakades av produktionsmedlen, framstår som en paradox och döljer utan tvivel en motsägelse inom sig. Detta är en verklig ‘produktion för produktionens skull’, en utvidgning av produktionen utan en motsvarande utvidgning av konsumtionen. Men detta är inte motsägelsen i en doktrin, utan en motsägelse i det verkliga livet.” Ty just detta ”motsvarar kapitalismens historiska uppgift och dess samhälleliga struktur. Dess uppgift är att utveckla samhällets produktivkrafter; dess struktur utsluter att dessa tekniska landvinningar blir till nytta för befolkningens stora massa.”⁸³

De här anförda ställena förefaller särskilt karakteristiska för Lenins tolkning av realisationsteorin. Uppenbarligen formades hans åsikter om denna under intryck av den tidiga ryska kapitalismens specifika situation, där industrialiseringen av det ännu halvfeodala landet faktiskt tycktes erbjuda en obegränsad marknad för produktionsmedel. Från denna synpunkt är Lenins uppfattning förvisso riktig för alla länder, som befinner sig på den industriella revolutionens stadium och först måste skapa grundvalarna för en modern industri, ett nät av transportmedel och ett mekaniserat jordbruk, vilket framför allt sker på bekostnad av en mycket låg levnadsnivå för folkmassorna. Och när Lenin framhöll nödvändigheten och den progressiva karaktären hos denna process, så visade han

⁸⁰ Lenin, *Werke* 3, s. 40 f och 57. /*Collected Works* 3, s. 52 och 68./

⁸¹ Lenin, a.a., s. 42.

⁸² Lenin, Antwort /svar/ an Herrn P. Neschdanow, 1899, *Werke* 4, s. 153. /C.W. 4, s. 162./

⁸³ Lenin, *Werke* 3, s. 42 f och 44 f. /C.W. 3, s. 56./

därmed sin djupa förståelse för den historiska realiteten och visade sig helt överlägsen sina narodniska motståndare. Men hade han rätt att utvidga sin tes, som var grundad på en särskild historisk situation, till /att gälla/ kapitalismen i alla dess faser? – Det är ju självklart att kapitalismen, så länge den bygger upp sin industriella bas, måste färdigställa oerhörda mängder fabriker och maskiner, järnvägar, hamnanläggningar o.s.v., och att denna process för årtionden erbjuder en snabbt växande marknad för produktionsmedel. Men förr eller senare är den grundläggande industrialiseringen avslutad, och den industriella apparaten måste framställa varor för individuell förbrukning. Problemet med massornas köpkraft träder då i förgrunden, och det kan inte förbigås – om man inte tror på ”herr Tugan-Baranowskys karusell”,⁸⁴ d.v.s. på hans fantastiska föreställning om en ”produktion av maskiner för maskinernas skull”.

Så mycket om Lenins försök att projicera in lagen om kapitalets stigande sammansättning i Marx’ reproduktionsscheman och tolka dessa scheman med innebörden att produktionsmedels-industrierna med nödvändighet växer snabbare. Vi såg tidigare att dessa reproduktionsscheman, som förutsätter en parallell och jämn utveckling av avdelningarna I och II, inte tillåter en sådan tolkning; och vi ser nu att Lenins tes även historiskt bara kan göra anspråk på att gälla för en tidsmässigt avgränsad epok – nämligen den begynnande industrialiseringens epok – och därför inte alls kan ses som en allmän utvecklingslag för kapitalismen.

Men detta är inte den enda invändning som vi måste göra mot Lenins tolkning av Marx’ scheman. Det förefaller oss ännu mera betänkligt att han ser andra bandets abstrakta analys som det sista och slutgiltiga ordet i Marx’ realiseringsteori och därför inte vill erkänna de senare tillägg och modifieringar av denna analys, som finns i band III, som sådana. Här invecklar han sig i avsevärda teoretiska svårigheter, vilka framför allt måste sättas på en illa passande ”Marx-ortodoxis” konto.

Detta framgår av hans polemik mot Tugan-Baranowsky. Som revisionist och Say-anhängare kunde Tugan inte acceptera åtskilliga ställen i *Kapitalet III*, vilka uppenbart motsade hans harmoniska tolkning av Marx’ scheman. Framför allt angrep han det bekanta ställe där Marx säger: ”Betingelserna för den direkta exploateringen och betingelserna för att realisera dess resultat är inte identiska... Vissa betingelser begränsas bara av samhällets produktivkraft, andra av de olika produktionsgrenarnas proportionalitet och⁸⁵ samhällets konsumtionsförmåga.”⁸⁶

Tugan-Baranowsky tolkade detta ställe som att enligt Marx ”proportionaliteten ... ensam ännu inte garanterar möjligheten att avsätta produkterna. Det är också möjligt att produkterna inte finner någon marknad, även om fördelningen av produktionen är proportionell – detta är uppenbarligen innebörden i de citerade orden av Marx.” Och denna tolkning måste man tillstyrka, eftersom Marx’ formulering faktiskt inte tillåter någon annan.

Men Lenin förnekar den: ”Nej, det är inte innebörden i dessa ord”, invänder han. ”Det finns ingen grund för att i dessa ord se någon korrigerande av andra bandets realiseringsteori. Marx konstaterar här bara den motsägelse i kapitalismen, som hänvisas till också på andra ställen i *Kapitalet*, nämligen motsägelsen mellan tendensen till obegränsad utvidgning av produktionen och oundvikligheten av begränsad konsumtion (eftersom folkmassorna är proletärer). Herr Tugan-Baranowsky bestrider naturligtvis inte att denna motsägelse är utmärkande för kapitalismen; och då Marx på detta ställe hänvisar till den, så har vi ingen rätt att i hans ord leta efter någon annan innebörd.”⁸⁷

Man frågar sig här: vilken annan innebörd? En annan än den som Tugan-Baranowsky gav andra bandets reproduktionsscheman – nämligen att realiseringen av den samhällliga produkten uteslutande är avhängig av proportionaliteten mellan de olika produktionsgrenarna? Men i så fall missar Lenins polemik målet; för i stället för att angripa Tugans harmoniska tolkning av Marx’ realiseringsteori som bara en ”proportionalitetsteori”, verkar han själv bifalla denna tolkning – han

⁸⁴ Så karakteriserade R. Luxemburg Tugan-Baranowskys föreställning om kapitalackumuleringen.

⁸⁵ Framhävt av mig.

⁸⁶ *Kapitalet III*, s. 223/ty 254.

⁸⁷ Lenin, *Werke* 4, s. 48. /C.W. 4, s. 58./

försöker bara ge den en modifierad, ”vidare” formulering. Enligt honom ”är ‘samhällets konsumtionsförmåga’ och ‘de olika produktionsgrenarnas proportionalitet’ inte alls några enskilda självständiga betingelser, som inte hänger samman med varandra. Tvärtom är en viss konsumtionsnivå ett av elementen i proportionaliteten.”⁸⁸

När det gäller denna Lenins tolkning av begreppet proportionalitet måste vi säga att det är obestridligt att varje störning av jämvikten mellan konsumtion och produktion förr eller senare också drar med sig en störning av de olika produktionsgrenarnas proportionalitet. Å andra sidan är det klart att begreppet proportionalitet – om man tänker det till slut – också måste innefatta den inbördes överensstämmelsen mellan produktion och konsumtion. Men härav följer inte att vi inte får särskilja begreppen ”proportionalitet” och ”jämvikt mellan konsumtion och produktion”, att de under alla omständigheter skall ses som korrelativa begrepp. T.ex. härleder Marx de partiella kriserna just ur disproportionaliteten mellan de olika produktionsgrenarna – utan hänsyn till förhållandet mellan produktion och konsumtion.⁸⁹ Men också Lenin själv skrev i en annan artikel, riktad mot Struve: ”Marx’ teori återupprättar inte (som Struve tror) den borgerligt-apologetiska teorin, utan utgör tvärtom ett skarpt vapen mot apologeterna. Av denna teori följer att motsägelsen mellan produktionens tillväxt och förbrukningens begränsade ram är oundviklig t.o.m. med en ideellt friktionsfri och proportionell reproduktion och cirkulation hos det samhälleliga totalkapitalet.”⁹⁰

Men om det är så, då hade ju Tugan rätt med sin tolkning av det anförda stället i *Kapitalet III*; då måste man medge att enligt Marx beror realiseringen av den samhälleliga produkten inte bara på ”de olika produktionsgrenarnas proportionalitet” utan också på ”samhällets konsumtionsförmåga” och det är omöjligt att inse, vad vi skulle kunna ha för teoretisk nytta av Lenins begrepp ”proportionalitet i vidare mening”.

Ännu mindre övertygar Lenins ofta upprepade⁹¹ argument, att Marx på det nämnda stället – och många andra – i *Kapitalet* blott ”konstaterar” motsägelsen mellan produktion och konsumtion ”och inget annat”. Just denna motsägelse spelar dock en framträdande roll i Marx’ teori, och utelämnas ur analysen i II. bandet bara av metodologiska skäl, och dessa skall vi också gå in på.

Det är klart att Lenins postulat om att förhållandet mellan produktion och konsumtion skall underordnas begreppet proportionalitet, också måste föra honom i betänklighet närhet av Bulgakows och Tugans ”disproportionalitetsteori” om krisen. Sålunda läser vi i hans bok *Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland*: ”När man talar om realiseringens ‘svårigheter’, om de härav uppstående kriserna o.s.v., måste man också erkänna att dessa ‘svårigheter’ inte bara är möjliga, utan också oundvikliga... Svårigheter av detta slag, som härrör ur den oproportionella fördelningen mellan de olika industrigrenarna, uppstår ständigt inte bara vid realiseringen av mervärdet, utan också vid realiseringen av det variabla och konstanta kapitalet; inte bara vid produktens realisering i gestalt av konsumtionsmedel, utan också i gestalt av produktionsmedel.”⁹²

Och ännu tydligare på ett annat ställe: ”Det tillfälliga framställandet av en orealiserbar produkt (d.v.s. kris) är oundvikligt i det kapitalistiska samhället som en följd av störningar i proportionaliteten mellan de olika produktionsgrenarna.” (”Men”, tillfogar Lenin, ”en bestämd konsumtionsnivå är ett av elementen i proportionaliteten.”)⁹³ Satser, som i grunden leder fram till dispropor-

⁸⁸ A.a., s. 48 f.

⁸⁹ Jfr *Teorier* II, s. 374 f/ty 521: ”Det skall inte förnekas att det inom enstaka sfärer kan överproduceras och att det av den anledningen kan produceras för lite inom andra sfärer; att partiella kriser således kan uppkomma ur disproportional production ... och en allmän form för denna disproportional production kan vara överproduktion av fast kapital eller å andra sidan överproduktion av rörligt kapital ... Emellertid talar vi här inte om krisen såtillvida den beror på disproportional production, d.v.s. på en disproportion i fördelningen av det samhälleliga arbetet mellan de enskilda produktionsfärena ... Men detta slags kris erkänner Ricardo m.fl.”

⁹⁰ Lenin, *Werke* 4, s. 77 f. /C.W. 4, s. 87./

⁹¹ Lenin, *Werke* 2, s. 162; 3 s. 44-46 och 4 s. 48 f.

⁹² Lenin, *Werke* 3, s. 35. /C.W. 3, s. 47./

⁹³ Lenins Antwort an Neschdanow, *Werke* 4, s. 152. /C.W. 4, s. 161./

tionalitetsteorin om kriserna, även om denna teori modifieras så att produktionsgrenarnas proportionalitet också beror på konsumtionsförhållandena.

Lenins tolkning av Marx' realiseringsteori förklarar också hans fullständigt avvisande inställning till Rosa Luxemburgs 1912 utgivna bok *Die Akkumulation des Kapitals*, som vi skall tala om i det följande. Således skrev han i mars 1913 till utgivaren av den i Paris utkommande ryska tidningen Socialdemokraten: Jag har just läst Rosas nya bok. Hon babblar något rent otroligt och förvrider Marx. Det gläder mig mycket att såväl Pannekoek som Eckstein som Otto Bauer enstämmigt har förkastat hennes bok och mot den anfört samma argument, som jag redan 1899 höjde mot narodnikerna. Jag har för avsikt att skriva om Rosas bok i 4. numret av Prosweshtschenije.”⁹⁴

Tyvänn skrev Lenin aldrig den planerade artikeln. Men i sin bekanta essä om Marx, publicerad i den ryska encyklopedin Granat 1915, finns följande bibliografiska notis: ”Marx' teori om kapitalackumuleringen behandlas i en ny bok av R. Luxemburg. Analyser av hennes felaktiga tolkning av Marx' teori finns i O. Bauers artikel i Neue Zeit (1913) och i anmälningarna av G. Eckstein i Vorwärts och av Pannekoek i Bremer Bürgerzeitung.”⁹⁵

Bortsett från den osedvanliga skarpa tonen i Lenins brev, vilken väl till största delen kan förklaras med de dåtida fraktionsstriderna mellan bolsjevikerna och den av Rosa Luxemburg anförda ”Sozialdemokratie des Königreichs Polen und Litauens” (SDKPL), lägger man i Lenins uttalanden framför allt märke till hans fullständiga bifall till austro-marxisterna Bauers och Ecksteins kritik av Rosa Luxemburg. (Artikeln av den holländske vänsteranhängaren Pannekoek har ingen teoretisk betydelse.) Men varför denna märkvärdiga teoretiska överensstämmelse mellan talesmannen för marxismens radikalaste flygel och sådana företrädare för den socialdemokratiska neo-harmonin som Bauer och Eckstein? Detta faktum fordrar förvisso en förklaring.

Det ligger nära till hands att i detta sammanhang erinra om att Lenins politiska sympatier under åren före 1. världskrigets utbrott snarare låg hos Kautskys ”centrum” än hos den av Rosa Luxemburg anförda tyska ”vänstern”.⁹⁶ Men vi intresserar oss inte för den politiska utan för den teoretiska bakgrunden till Lenins ställningstagande till Rosa Luxemburgs bok. Denna bakgrund formulerades klart av Lenin själv i ovannämnda brev från år 1913. Han solidariserade sig med Rosa Luxemburgs austromarxistiska kritiker just för att de senares åsikter sammanföll med hans egna, år 1899 yttrade argument mot narodnikerna; och han förkastade Luxemburgs bok inte bara p.g.a. hennes förfelade kritik av Marx' reproduktionsscheman, utan också för att dess teoretiska uppfattningar gick tvärtemot den av honom själv företrädde versionen av realiseringsteorin. Och uppenbarligen höll han även i fortsättningen fast vid denna version, som han på 90-talet försvarat tillsammans med de ”legala marxisterna”.⁹⁷

⁹⁴ Lenin, *Werke* 35, s. 71. /C.W. 35, s. 94./

⁹⁵ Lenin, *Werke* 21, s. 79. /C.W. 21, s. 90. Denna essä finns också som separat häfte under titeln Karl Marx, dock ej på svenska./

⁹⁶ ”R. Luxemburg hade rätt”, skrev Lenin till Schlapnikow 27.10.1915. ”Hon begrep för länge sedan att Kautsky som teoretiker gjort sig skyldig till servilitet inför partimajoriteten, inför opportunisten.” (Lenin, *Werke* 35, s. 142 f. /C.W. 35, s. 169./)

⁹⁷ I detta sammanhang måste vi påpeka att Lenin aldrig angrep kärnan i Bulgakows och Tugans åsikter om realiseringsproblemet. Tvärtom försvarade han dessa åsikter mot deras kritiker och rekommenderade läsare, ”som inte hade möjlighet att sätta sig in i Kapitalets II. band”, att studera ”framställningen av Marx' realiseringsteori i Bulgakows bok”. (I en not i hans ”Anhang /tillägg/” till vissa upplagor av *Kapitalet II.*) Förvisso kritiserade Lenin här och var Tugan-Baranowsky, men bara för hans ”avvikelser från Marx” och för hans påstående att det fanns en ”motsägelse” mellan Kapitalets II. och III. band. Men även i denna polemik (som vi tidigare citerat) försvarade han Tugan, Bulgakow (och sig själv) mot Struves kritik att de alla hade härlett ”harmonin mellan produktion och konsumtion” ur Marx' scheman, i det att han skrev: ”Enligt min åsikt skall Struves polemik mot dessa författare inte så mycket tillskrivas väsentliga meningsskiljaktigheter, som Struves felaktiga uppfattning av den teori han försvarar ... Varken Marx eller de skriftställare som tolkar hans teori och som Struve nu polemiserar mot har någonsin härlett en harmoni mellan produktion och konsumtion ur Marx' analys, utan framhävde tvärtom med eftertryck att kapitalismen utmärks av motsägelser, som måste komma till synes under realiseringen.” (*Werke* 3, s. 42. /C.W. 3, s. 74./)

Men frågans metodologiska aspekt förefaller oss kanske ännu viktigare. När den unge Lenin under 90-talet skrev sina avhandlingar om realiseringsproblemet kände han varken till Marx' *Theorien* eller *Grundrisse*. Därför kunde han då bara ha en otillräcklig insikt i den metodologiskt mycket komplicerade uppbyggnaden av Marx' ekonomiska verk. Idag vet vi att enligt Marx' uppbyggnadsplan gällde de första båda banden i detta verk bara analysen av "kapitalet i allmänhet", och att därför de resultat, som Marx kom till i dessa band – hur utomordentligt viktiga de än var! – skulle konkretiseras och kompletteras av den senare undersökningen av "kapitalet i dess realitet". De tidiga marxisterna, däribland Lenin, har begripligt nog förbiset detta. Det är inte konstigt att Lenin i sina tidiga skrifter i viss mån överdrev den teoretiska giltigheten hos analysen i III. avdelningen av Kapitalets andra band, och däri ville se det "slutgiltiga ordet" i Marx' realiserings teori. Därav kommer sig också hans försök att på ett verbalt och skolastiskt sätt förena resultaten av denna analys med de talrika ställen i tredje bandet, som skenbart motsade dem⁹⁸ och som Tugan och narodnikerna så gärna åberopar. (Tugan för att så mycket mer ogenerat kunna tolka II. bandets reproduktionsscheman i harmonisk riktning genom att ställa den "sanne" Marx från band II mot den "vilsne" i band III; narodnikerna däremot för att – trots dessa scheman – kunna tillskriva Marx Sismondis underkonsumtionsteori om kriserna.) Men i verkligheten stod redogörelsen i tredje bandet inte alls i "motsägelse" till analysen i andra bandet (däri har Lenin förvisso rätt): Den utgör ju dock ett vidare steg i denna analys; ett steg där det inte längre rörde sig om jämviktsbetingelserna för den kapitalistiska ekonomin i dess "normala" förlopp, utan om att påvisa orsaken till de nödvändiga störningarna av denna jämvikt, alltså om analysen av kriserna och de sammanbrottstendenser som är inneboende i kapitalismen. Av detta följer att andra bandets reproduktionsscheman och analys inte alls av sig själva, utan bara i sammanhang med Marx' kris- och sammanbrottsteori kan ge en "fullständig förklaring" av realiseringsproblemet. Och just förbiseendet av denna grundläggande kunskap förefaller oss vara den största bristen hos Lenins realiserings teori.⁹⁹

IV. R. Hilferdings utläggning av Marx' reproduktionsscheman

Vi såg att för de ryska marxisterna på 90-talet tjänade Marx' analys av den samhälleliga reproduktionsprocessen framför allt till att gentemot de narodniska "skeptikerna" bevisa möjligheten och oundvikligheten av Rysslands kapitalistiska utveckling. Det var annorlunda i Tyskland och Österrike, där denna analys av de officiella teoretikerna tolkades i den meningen att kapitalismen kunde utvidga sig obegränsat, och att den inte hotades av något sammanbrott som var betingat av dess inre lagar.

Ja, hur mycket ville i själva verket austromarxismens namnkunnigaste ekonom, Rudolf Hilferding, inte utläsa ur andra bandets scheman! – Inte bara – vilket från dessa schemans ståndpunkt är

⁹⁸ Som ett ytterligare bevis kan vi använda ett ställe ur Lenins polemik mot Danielson. Denne hade nämligen som bekräftelse på sina åsikter åberopat ett för oss redan bekant yttrande av Marx (se not 37 i detta kapitel), som Engels – som en "notis, avsedd att senare bearbetas" – hade skjutit in i 16. kapitlet i *Kapitalet II*. Lenin skriver nu om detta: "När det gäller detta citat ... utelämnar vår författare /d.v.s. översättaren Danielson/ slutet: 'Detta problem tillhör emellertid nästa avsnitt', d.v.s. III. avsnittet. Men vad är detta för ett III. avsnitt? Det är just det avsnitt, som innehåller kritiken av A. Smiths teori om den samhälleliga totalproduktens två delar ... och analysen av 'det samhälleliga totalkapitalets reproduktion och cirkulation', d.v.s. produktens realisering. För att bekräfta sina åsikter – som upprepar Sismondi – citerar alltså vår författare en anmärkning, som tillhör det III. avsnitt, där Sismondi blir motbevisad, det avsnitt där det visas att kapitalisterna kan realisera mervärdet och att indragandet av utrikeshandeln i analysen av realiseringen är en meningslöshet ..." (*Werke* 4, s. 64 f. (C.W. 2, s. 169./)) Hela denna anmärkning hade fallit bort om Lenin hade känt till att Marx' hänvisning till "nästa avsnitt" inte avsåg avsnitt /avdelning/ III i *Kapitalet II* utan det i den ursprungliga uppbyggnadsplanen tilltänkta "avsnittet om konkurrensen", vilket just motsvarade det senare III. bandet av *Kapitalet*.

/Övers.: Vi har behållit "avsnitt" här, enligt texten i nämnda not 37, men "Abschnitt" översätts för övrigt i *Kapitalet* med "avdelning"./

⁹⁹ Först efter nedskrivandet av detta kapitel fick författaren se den amerikanske socialisten P. Matticks intressanta avhandling "Rebels and Renegades" (Melbourne 1946), i vilken den här framförda kritiken av Lenins realiserings teori delvis redan föreligger.

självklart – nämligen att bestämda proportioner måste upprätthållas mellan avdelning I och II, mellan produktionsmedels- och konsumtionsmedelsindustrin, utan också ”att i den kapitalistiska produktionen reproduktion såväl i enkel som utvidgad skala kan försiggå ostört, om *bara* dessa proportioner bibehålls”.¹⁰⁰ (Som om proportionaliteten var den enda betingelse som den ostörda reproduktionen var avhängig!) Men ännu mer: Hilferding fortsätter: ”Det följer alltså inte alls, att krisen måste ha sin orsak i massornas underkonsumtion som är inneboende i den kapitalistiska produktionen. Lika lite följer av schemana i sig möjligheten av en allmän överproduktion av varor, utan snarare visar sig varje utvidgning av produktionen möjlig, om den bara överhuvud kan äga rum vid de förhandenvarande produktivkrafterna.”¹⁰¹

På den sista punkten har Hilferding förvisso rätt: ur ”schemana i sig” följer naturligtvis inte möjligheten av överproduktion, eftersom de ju bara undersöker betingelserna för ett normalt, störningsfritt förlopp hos reproduktionen. Men ur dessa scheman kan lika lite följa omöjligheten av överproduktion, och man kan inte inse, vilket syfte åberopandet av dessa scheman överhuvud kan tjäna, d.v.s. vilka slutsatser som skall kunna dras av dem med avseende på den konkreta kapitalistiska världen.

Det faller naturligtvis inte Hilferding in att förneka den faktiska, empiriska överproduktionen och massornas underkonsumtion eller den roll som tillkommer dessa fakta som moment i den verkliga krisen. Men det han syftar till med sitt ”i sig”-betraktande av schemana är något annat: påvisandet av att det i den samhälleliga reproduktionsprocessen till sist bara kommer an på proportionalitetsförhållandet mellan de enskilda produktionsgrenarna. Och ur detta framgår sedan följdriktigt hans disproportionalitetsteorin om kriserna liksom hans avvisande av varje sammanbrottsteori.

Men låt oss se hur Hilferding kommer fram till detta påvisande: ”Uttrycket ‘överproduktion av varor’”, säger han i början av krisavsnittet i sin bok, ”är överhuvud i sig lika intetsägande som uttrycket ‘underkonsumtion’. Man kan strängt taget bara tala om en underkonsumtion i fysiologisk mening; uttrycket har däremot ingen mening i ekonomin, där det bara kan säga att samhället konsumerar mindre än det har producerat.”¹⁰² Men det är obegripligt hur det är möjligt, om det bara producerades i de riktiga proportionerna. Då totalprodukten är lika med det konstanta kapitalet plus det variabla plus mervärdet ($c + v + m$), v liksom m konsumeras, och det förbrukade konstanta kapitalets element måste ersättas ömsesidigt, så kan produktionen utvidgas i det oändliga utan att någonsin leda till överproduktion av varor, det vill säga till att det produceras mer varor, hos vilka i detta sammanhang och för denna uppfattning bara bruksvärdet betraktas, alltså mer produkter än som kan konsumeras.”¹⁰³

Sannerligen en besynnerlig argumentering! Nästan allt som Marx skrev om kriserna var ägnat åt att påvisa att just den periodiskt återkommande överproduktionen utgör ”krisens grundfenomen”¹⁰⁴ och att denna överproduktion har sin ”yttersta grund” i ‘massornas fattigdom och begränsade konsumtion’.¹⁰⁵ Men nu erfar vi att allt detta kanske gällde i den grova empirin, men inte i schemanas ”i sig”-värld och att själva uttrycken ”överproduktion” och ”underkonsumtion” därför inte har någon mening i den politiska ekonomin ... Men varför?

Helt enkelt för att det imaginära samhälle som sådant, som Hilferding ”i detta sammanhang” sätter i det verkliga samhällets ställe, aldrig kan producera för mycket bruksvärden, produkter, och för att

¹⁰⁰ R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, 1927, s. 318.

¹⁰¹ A.a.

¹⁰² Denna bristande logik hos begreppen ”överproduktion” och ”underkonsumtion” hindrade inte Engels att karakterisera kapitalismen som en ekonomisk ordning, ”som producerar en långt större mängd existens- och utvecklingsmedel än det kapitalistiska samhället kan förbruka, eftersom det på ett konstlat sätt har avlägsnat den stora massan av verkliga producenter från dessa existens- och utvecklingsmedel ...” (Brev till Lawrow 12.-17.11.1875, *MEW* 34, s. 171.)

¹⁰³ Hilferding, a.a., s. 300.

¹⁰⁴ *Teorier* II, s. 381/ty 528.

¹⁰⁵ *Kapitalet III*, s. 428/ty 501.

det också står i dess makt att undanröja varje underskott på konsumtionsmedel genom en mer proportionell indelning av produktionen! För detta samhälle kan begreppet ”underkonsumtion” naturligtvis bara ha en ”fysiologisk mening”. Men här talar vi inte om fysiologi utan om ekonomi – och inte heller om ekonomi rätt och slätt, utan om den kapitalistiska ekonomin. Alltså inte heller om samhället ”som sådant”, utan om ett klassamhälle, ”där massan av producenter förblir mer eller mindre hänvisade till ... det nödvändiga”, alltså ”mer eller mindre är utestängda från konsumtionen av rikedomen i den mån den går utöver gränsen för livets nödvändigheter”¹⁰⁶ (vilket just inte är något annat än att de ”underkonsumerar”); och där å andra sidan den härskande klassen (till skillnad från de härskande klasserna i tidigare epoker) likaledes måste underordna sin konsumtion under värdeförmeringsdriften, alltså i grunden måste spela rollen av ”producent av överproduktion”.¹⁰⁷ Just därför måste periodiska överproduktionskriser uppträda i detta samhälle – även vid den mest fullkomliga proportionalitet mellan produktionsgrenarna – och det är omöjligt att inse vad vi teoretiskt skulle kunna vinna på att döpa om dessa kriser till ”disproportionalitetskriser” eller genom att sätta överproduktion av varor lika med överproduktion av ”produkter”.

Men låt oss lägga Hilferdings kristeori åt sidan, enligt vår åsikt utgör den bara en annan version av Ricardoskolans kritik av teorin om överproduktionskriserna¹⁰⁸. Vi är här intresserade av Hilferdings tes, att – ”som schemana visar” – den kapitalistiska produktionen kan ”utvidgas i det oändliga”. Och hur bevisar han denna tes? Genom att lägga fram Marx’ schema för den enkla reproduktionen för oss, där inte bara ”det förbrukade konstanta kapitalets element ersättes ömsesidigt”, utan också ”v liksom m konsumeras” – där man alltså inte kan tala om problemet med realisering av mervärdet! ...

Men Hilferding har kanske bara skrivit fel, kanske menade han i verkligheten den utvidgade reproduktionens schema och glömde bara att säga att m konsumeras såväl individuellt som industriellt? – Förvisso blir det konsumerat på detta sätt i Marx’ scheman, det är inget tvivel om det. Det betyder dock inte, att det måste vara så även i verkligheten; men ännu mindre att den konkreta kapitalistiska produktionen kan ”utvidgas i det oändliga”, bara för att det omtalade schemat kan föras vidare i det oändliga! Hilferding bryr sig inte alls om att andra bandets reproduktionsscheman (som vi redan ofta har framhävt) medvetet bortser från de tekniska framstegen, d.v.s. från höjningen av kapitalets organiska sammansättning, från mervärdekvotens stigande o.s.v., och att införandet av vart och ett av dessa moment skulle kasta omkull alla dessa scheman! – Här kan vi med egna ögon övertyga oss om vilka meningslösheter varje förväxling av de abstrakta schemana med den konkreta kapitalistiska verkligheten måste leda till, särskilt när

¹⁰⁶ *Teorier II*, s. 381/ty 528.

¹⁰⁷ *Theorien I*, s. 253 f.

¹⁰⁸ Sålunda heter det i Marx’ kritik av Ricardos kristeori: ”Själva ordet ‘overproduction’ leder till misstag. Så länge som de mest trängande behoven hos en stor del av samhället inte är tillgodosedda eller blott dess mest primära behov kan det naturligtvis absolut inte bli tal om en överproduktion av produkter i den betydelsen att massan av produkterna skulle vara överflödiga i förhållande till behovet av dem. Tvärtom måste det sägas att det i ... den kapitalistiska produktionen ständigt underproduceras ... Men överproduktion av produkter och överproduktion av varor är två helt skilda ting. Om Ricardo menar att formen vara är likgiltig för produkten ... så vilar detta faktiskt på hans förutsättning att det borgerliga produktionssättet är det absoluta produktionssättet, således också produktionssättet utan närmare specifik bestämmelse...” (*Teorier II*, s. 380/ty 528.) Och vidare: ”Alla invändningar som Ricardo m.fl. framkastar mot fenomenet överproduktion etc. beror på att de betraktar den borgerliga produktionen antingen som ett produktionssätt där det inte existerar någon skillnad mellan köp och försäljning ... eller som samhällelig produktion på så sätt att samhället, liksom planmässigt, fördelar sina produktionsmedel och produktivkrafter i den grad och utsträckning som kräves för att tillgodose sina olika behov... Således innebär denna förklaring av överproduktionen å den ena sidan genom underproduktionen å den andra sidan ingenting annat än: om produktionen vore proportionerlig, skulle någon överproduktion inte finnas. Dito om tillgång och efterfrågan motsvarade varandra. Dito om alla sfärer erbjöd samma möjligheter att bedriva kapitalistisk produktion och att utvidga denna... vidare om alla länder som driver handel med varandra hade samma produktionsförmåga (närmare bestämt förmåga till olikartad och varandra kompletterande produktion). Följaktligen äger överproduktion rum emedan alla dessa fromma önsknningar inte förverkligas.” (A.a., s. 381 o 385/ty 529 o 532 f.)

Hur mycket sammanfaller inte Hilferdings kristeori till sitt väsen med Ricardo-skolans här kritiserade betraktelsesätt!

man, som Hilferding, på grundval av dessa scheman vill påvisa att idén om ett ekonomiskt sammanbrott för kapitalismen ”överhuvud inte är någon rationell föreställning”.¹⁰⁹ För till detta ändamål låter sig Marx’ reproduktionsscheman, som bara var ett metodologiskt verktyg för analysen, i varje fall inte utnyttjas! Som ett alternativ till Hilferdings disproportionalitetsteori skall vi anföra några anmärkningar av Marx om kriser, vilka befattar sig med motsatsen mellan produktion och konsumtion.

Sålunda skrev Marx i kriskapitlet i *Theorien II* gentemot Ricardo: ”Han förbiser att varan skall förvandlas till pengar. Arbetarnas efterfrågan räcker inte eftersom profiten ju kommer just av att arbetarnas efterfrågan är mindre än värdet av deras produkt, och den är desto större, ju mindre denna efterfrågan är relativt sett. Kapitalisternas inbördes efterfrågan räcker” i längden ”lika lite... Överproduktion framkommer just ur detta, att den genomsnittliga folkmängden aldrig kan konsumera mer än den genomsnittliga mängden livsförnödenheter, dess konsumtion växer alltså inte i motsvarighet till arbetets produktivitet.”¹¹⁰ Ty ”det blotta förhållandet av lönearbetare och kapitalist innefattar: 1) att den största delen av producenterna (arbetarna) är icke-konsumenter (icke-köpare) av en mycket stor del av sin produkt, nämligen av arbetsmedlen och av arbetsmaterialet; 2) att den största delen av producenterna, arbetarna, kan konsumera en ekvivalent till sin produkt endast så länge de producerar mera än denna ekvivalent – nämligen mervärdet eller merprodukten. De måste alltid vara *överproducenter*, producera utöver sitt behov, för att kunna vara konsumenter eller köpare inom gränserna för sitt behov.”¹¹¹

Men på ett annat ställe i *Theorien* heter det :”Hela ackumulationsprocessen upplöser sig främst i *merproduktion*, som å ena sidan motsvarar befolkningens naturliga tillväxt och å andra sidan utgör en immanent grundval för de företeelser som framträder i *kriserna*. Omfattningen av denna merproduktion är bestämd av själva *kapitalet*, det aktuella utvecklingsstadiet hos produktionsbetingelserna och kapitalisternas måttlösa drift att berika sig och att öka sitt kapital, men ingalunda konsumtionen som från början är begränsad genom att större delen av befolkningen, arbetarbefolkningen, kan utvidga sin konsumtion blott inom mycket snäva gränser, och å andra sidan efterfrågan på arbete avtar *relativt* i samma proportion som kapitalismen utvecklas, fastän den tilltar *absolut*.”¹¹²

Och slutligen heter det i samma band av *Theorien*: ”Ett speciellt villkor för överproduktionen är den allmänna lagen för den kapitalistiska produktionen, nämligen att producera i en omfattning motsvarande produktivkrafterna (d.v.s. möjligheten att med en given kapitalmängd utsuga den största möjliga arbetsmängden) utan hänsyn till de existerande begränsningarna på marknaden eller de betalningsstarka behoven, och att genomföra detta genom en ständig utvidgning av produktionen och ackumulationen och följaktligen en ständig återförvandling av reventy till kapital, medan å andra sidan massan av producenterna förblir inskränkt till en average /genomsnittlig/ behovsnivå och med hänsyn till den kapitalistiska produktionens uppläggning måste förbli det.”¹¹³

Med samma innebörd anmärker Marx i ett av sina *Kapitalet*-manuskript: ”Motsägelse i det kapitalistiska produktionssättet: Arbetarna är såsom varuköpare viktiga för marknaden. Men samtidigt har det kapitalistiska samhället en tendens att hålla priserna på den vara, som arbetarna har att sälja – arbetskraften – nere på ett minimum. – Ytterligare en motsägelse: De perioder, då den kapitalistiska produktionen mobiliserar alla sina resurser, visar sig i regel vara perioder av överproduktion; emedan produktionsresurserna aldrig kan utnyttjas så långt, att därigenom mera värde inte endast produceras utan också kan realiseras; försäljningen av varorna, realiseringen av

¹⁰⁹ Vi refererar här till det sista kapitlet i Hilferdings verk, där han talar om det förestående sammanbrottet för finanskapitalets imperialistiska politik, ”varvid det emellertid handlar om ett politiskt och socialt sammanbrott, inte om ett ekonomiskt, vilket överhuvud inte är någon rationell föreställning.” (Hilferding, a.a., s. 471.)

¹¹⁰ *Theorien II*, s. 469.

¹¹¹ *Teorier II*, s. 373/ty 520. /”Surplus value och ”surplus produce” i originalet./

¹¹² A.a., s. 348/ty 492 f.

¹¹³ A.a., s. 387/ty 535.

varukapitalet, alltså även av mervärdet, är emellertid begränsad, inte endast genom samhällets konsumtionsbehov överhuvud, utan genom konsumtionsbehoven i ett samhälle, där det stora flertalet medlemmar alltid är och måste förbli fattigfolk.”¹¹⁴

Men skarpast framhävs den motsättning, som vi här talar om, på det redan nämnda stället i *Kapitalet III*: ”Betingelserna för den direkta exploateringen och betingelserna för att realisera dess resultat är inte identiska. De skiljer sig inte bara till tid och rum utan också begreppsmässigt. Vissa betingelser begränsas bara av samhällets produktivkraft, andra av de olika produktionsgrenarnas proportionalitet och samhällets konsumtionsförmåga. Men denna bestäms varken av den absoluta produktionskraften eller av den absoluta konsumtionsförmågan; utan av konsumtionsförmågan på basis av antagonistiska fördelningsförhållanden, som reducerar konsumtionen för den stora massan i samhället till ett minimum, som bara kan förändras inom mer eller mindre trånga gränser. Den är vidare begränsad genom ackumulationstendensen, tvånget att förstora kapitalet och producera mervärde i utvidgad skala.” Alltså: ”... ju mer produktivkraften utvecklas, desto mer råkar den i strid med den trånga bas på vilken konsumtionsförhållandena vilar.”¹¹⁵

Och på ett annat ställe: ”Eftersom kapitalets syfte inte är att tillgodose behov utan att producera profit, och detta bara kan uppnås med metoder som anpassar produktionens volym till produktionens skala, inte tvärtom, så måste det ständigt råda en konflikt mellan konsumtionen, med de på kapitalistisk bas begränsade dimensionerna, och produktionen, som ständigt strävar efter att nå utöver denna sin inneboende begränsning.”¹¹⁶ Ty ”som det nu förhåller sig är möjligheten att ersätta de i produktionen placerade kapitalen till stor del beroende av de icke produktiva klassernas konsumtionsförmåga; medan arbetarnas konsumtionsförmåga är begränsad dels av arbetslönens lagar, dels genom att de bara utnyttjas så länge detta kan ske med profit för kapitalistklassen. Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas fattigdom och begränsad konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns.”¹¹⁷

De anförda ställena (och de kunde utökas med flera andra¹¹⁸) visar i alla fall vilken stor roll Marx tillmätte motsägelsen mellan produktion och konsumtion som grund för överproduktionskriser – fast han själv var motståndare till den sedvanliga ”underkonsumtionsteorin”. Men att han å andra sidan även förkastade den så kallade disproportionalitetsteorin, bevisas av följande utredning i *Kapitalet*: ”Säger man, att vad som äger rum inte är allmän överproduktion utan en viss disproportion mellan de olika produktionsgrenarna, så betyder det ingenting annat än att inom den kapitalistiska produktionen proportionaliteten mellan de enskilda produktionsgrenarna uppkommer ur disproportionaliteten som en ständigt pågående process... Därmed begär man dessutom att länder, där det kapitalistiska produktionssättet inte är utvecklat, ska konsumera och producera i en utsträckning som passar länder med kapitalistiskt produktionssätt. Sägs det, att överproduktionen

¹¹⁴ *Kapitalet II*, s. 279 (två korr)/ty 318.

¹¹⁵ *Kapitalet III*, s. 223/ty 254 f.

¹¹⁶ A. a., s. 234 (korr)/ty 267.

¹¹⁷ A. a., s. 438 f/ty 501.

¹¹⁸ Jfr t.ex. *Theorien III*, s. 117: ”Ricardo sätter ... ‘produktiv’ och ‘profitabel’ lika med varandra, medan just detta att i den kapitalistiska produktionen är bara det ‘profitabla’ ‘produktivt’ är det som skiljer den från den absoluta produktionen och som utgör dess skranka. För att producera ‘produktivt’, måste det produceras på ett sådant sätt att massan av producenter blir utestängd från en del av efterfrågan på produkten; det måste produceras i motsättning till en klass, vars konsumtion inte står i något förhållande till dess produktion – eftersom kapitalets profit består just av deras produktions överskott över deras konsumtion.” Och på ett annat ställe: ”Att det” (det kapitalistiska produktionssättet) ”av sina egna immanenta lagar å ena sidan tvingas till att utveckla produktivkrafterna som om det inte var produktion på en inskränkt samhällelig grundval, men å andra sidan åter bara kan utveckla dem inom denna inskränkthets skrankor, det är den innersta och mest dolda grunden för kriserna, för de motsägelser som bryter fram i den kapitalistiska produktionen, och inom vilka denna rör sig – och dessa motsägelser avslöjar redan vid en snabb blick det kapitalistiska produktionssättet som bara en historisk övergångsform. Denna uppfattas grovt men ändå å andra sidan på sätt och vis riktigt, av Sismondi till exempel, som en motsägelse mellan produktion för produktionens skull och en distribution som eo ipso /just därigenom/ utesluter en absolut utveckling av produktiviteten.” (*Theorien III*, s. 80.)

bara är relativ, så är detta alldeles riktigt; men hela det kapitalistiska produktionssättet är ju ett relativt produktionssätt, vars gränser inte är absoluta utom just för detta, på dess basis. Hur kunde det annars fattas efterfrågan på samma varor, som folkets massa saknar, och hur vore det möjligt att söka denna efterfrågan utomlands på avlägsna marknader för att kunna betala arbetarna hemma ett genomsnittligt mått av nödvändiga existensmedel? Därför att endast i detta specifika kapitalistiska sammanhang erhåller överskottsprodukten en form, som gör det möjligt för dess innehavare att ställa den till förfogande för konsumtionen, endast när den för honom återförvandlats till kapital... Kort sagt, alla invändningar mot överproduktionens påtagliga företeelser (företeelser som inte bekymrar sig om dessa invändningar) går ut på att gränserna för den *kapitalistiska* produktionen inte är några gränser för *produktionen i allmänhet /überhaupt/* och därmed inte heller för detta specifika, det kapitalistiska produktionssättet. Men motsägelsen i detta produktionssätt består just i dess tendens till absolut utveckling av *produktivkrafterna*, som ständigt råkar i konflikt med de specifika produktions*betingelser*, i vilka kapitalet rör sig och som är de enda inom vilka det kan röra sig.”¹¹⁹ Så mycket om den så kallade disproportionalitetsteorin.

V. Rosa Luxemburgs kritik av Marx' ackumulationsteori

1. Den historiska och metodologiska bakgrunden

Vårt avsnitt om Hilferding har visat hur Tysklands officiella marxistiska teori gjorde bruk av reproduktionsschemana i *Kapitalet II*. Hur radikal och ”ortodox” denna teori än tycktes vara, så gick dess tolkning av schemana ändå bara ut på att förkasta sammanbrottsteorin och ge en vulgär-ekonomisk förklaring av kriserna som rena disproportionalitetskriser. Alltså helt i Tugans och de ”legala” ryska marxisternas anda!

Bara mot denna bakgrund, d.v.s. som en reaktion mot den neoharmoniska tolkningen av Marx' ekonomiska lära, kan man förstå Rosa Luxemburgs bok *Akkumulation des Kapitals*, vars huvudtema – när man skalar av allt sekundärt och alla bisaker – just bestod i det energiska framhävandet av sammanbrottstanken och därmed av marxismens revolutionära kärna.

Men varför tillföll denna uppgift inte Lenin utan Rosa Luxemburg? – Här måste framför allt hänvisas till de skilda historiska situationerna för den ryska och den tyska marxismen. 90-talets ryska marxisters teoretiska intresse var framför allt inriktat på kampen mot den narodniska ideologin, och de var därför först tvungna att påvisa den ryska kapitalismens livsduglighet, när denna ännu inte hade trampat ur barnskorna. I motsats till ryssarna levde och verkade Rosa Luxemburg i ett land, vars kapitalism inte bara stod på höjdpunkten av sin makt, utan också redan uppvisade tydliga tecken på sin kommande nedgång; och hon hade inte anhängare av en utopisk bondesocialism till motståndare, utan en mäktig arbetarbyråkrati med djupa rötter i massorna. Denna byråkrati stod trots sin ”marxistiska” bekännelse med båda fötterna på den bestående samhällsordningens grund och hoppades på att inom dennas ram uppnå alla sociala och politiska framsteg. Medan det alltså i Ryssland ännu vid sekelskiftet var nödvändigt att framhäva den kapitalistiska utvecklingen som oundviklig och ett historiskt framsteg, så bestod i Tyskland tvärtom den marxistiska vänsterns uppgift i att ställa idén om den kapitalistiska samhällsordningens nödvändiga ekonomiska och politiska sammanbrott i förgrunden. Och Rosa Luxemburgs bok skulle fylla just denna uppgift.

Av det sagda följer inte alls att vi accepterar Rosa Luxemburgs specifika ackumulationsteori¹²⁰, enligt vilken kapitalackumulationen bara kan förklaras med hjälp av de så kallade ”tredje personerna”, d.v.s. utbytet med den icke-kapitalistiska omgivningen, eller att vi anser hennes kritik

¹¹⁹ *Kapitalet III*, s. 234 f (korr)/ty 267 f.

¹²⁰ I sin abstrakta analys av ackumulationsprocessen måste Marx naturligtvis bortse från de ”tredje personernas” roll, liksom överhuvud från alla faktorer som ligger utanför själva kapitalismen, och just däri låg felaktigheten i Rosa Luxemburgs kritik. Vilket emellertid inte alls betyder, att de ”tredje personerna” skall utelämnas på analysens senare steg, vilket de flesta av Rosa Luxemburgs motståndare helt oriktigt antog. Tvärtom kan man knappast begripa kapitalackumulationens verkliga process utan att taga hänsyn till denna faktor.

av Marx' reproduktionsscheman riktig. Tvärtom: det är beklagligt att Rosa Luxemburg bara kunde försvara sammanbrottstanken genom en överdriven och alltifrån grunden felaktig kritik av Marx' reproduktionsteori! Det skulle emellertid vara pedantiskt om vi här ännu en gång skulle gå in på denna kritik, som man sedan länge erkänt som felaktig och vars huvudfel bestod i att Rosa Luxemburg, utan att märka det, vid analysen av den utvidgade reproduktionen åter och åter faller tillbaka till den enkla reproduktionens förutsättningar. Det är mycket viktigare och mer lärorikt att spåra de orsaker som driver henne till denna kritik. I detta avseende tycks Henryk Grossmann ha hittat rätt när han om Rosa Luxemburgs bok skrev: "Det var Rosa Luxemburgs stora historiska förtjänst, att hon – i medveten motsättning och protest mot neoharmonikernas förvanskningförsök – höll fast vid Kapitalets grundtanke och försökte underbygga den genom att påvisa en abstrakt ekonomisk gräns för det kapitalistiska produktionssättets fortsatta utveckling." Men i stället för att "undersöka Marx' reproduktionsschema inom ramen för hela Marx' system och i synnerhet hans ackumulationsteori ... stod hon ofrivilligt under inflytande av dem hon ville bekämpa, d.v.s. hon trodde att Marx' schema faktiskt tillät en gränslös ackumulation, 'runt, runt i det oändliga – enligt Tugan-Baranowskys teori' ..." Och eftersom hon själv menade "att möjligheten till en gränslös ackumulation ad infinitum /i det oändliga/ faktiskt framgår av Marx' reproduktionsschema, och att Tugan och Hilferding och senare O. Bauer *riktigt* hade härlett denna tanke ur schemat, har hon offrat Marx' schema för att rädda den sammanbrottstanke som kommer fram i *Kapitalet I*." ¹²¹

Enligt vår mening förklarar Grossmann här en stor del av Rosa Luxemburgs misstag. Men därutöver tycks hennes oriktiga tolkning av Marx' reproduktionsscheman böttna i en otillräcklig förståelse av metodologin i Marx' verk.

Förvisso var Rosa Luxemburg, som Lukács anmärkte, en "äkt dialektiker", ¹²² och därför är det en sådan teoretisk njutning att studera hennes verk. Likväl underskattade uppenbarligen även hon betydelsen av det så kallade "hegelska arvet" i Marx' tänkande ¹²³ och var därför heller inte helt på det klara med uppbyggnaden av hans verk! Hennes förväxling av skiljandet mellan det enskilda kapitalet och det samhälleliga totalkapitalet med det mycket viktigare skiljandet mellan "kapitalet i allmänhet" och "kapitalet i dess realitet" har vi redan tidigare gått in på ¹²⁴, och det är därför inte nödvändigt att här på nytt ta upp det. Vi vet också att hon felaktigt blandade ihop det samhälleliga totalkapitalet med kapitalet i dess konkreta historiska tillvaro. Enligt henne kunde Marx' begrepp "det rena kapitalistiska samhället" bara var till nytta vid betraktandet av det enskilda kapitalets produktions- och cirkulationsprocess; men detta begrepp förlorar /enligt henne/ all mening när man vänder sig mot det kapitalistiska samhället som helhet, och särskilt mot problemet med det samhälleliga totalkapitalets ackumulation.

Med andra ord: Även Rosa Luxemburg missförstod den roll som tillkommer modellen av ett rent kapitalistiskt samhälle i Marx' verk. Hon begrep inte att det bara rörde sig om en heuristisk princip, med vars hjälp det kapitalistiska produktionssättets utvecklingstendenser skulle visas, fria "från alla störande biomständigheter". ¹²⁵ (Från denna synpunkt var de ändlösa diskussionerna om

¹²¹ Henryk Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des Kapitals*, s. 20 och 280-282.

¹²² Georg Lukács, *Historia och klassmedvetande*, s. 261/ty 200. (Jfr också L. Bassos intressanta uppsats, "Rosa Luxemburg: The Dialectical Method", i *International Socialist Journal*, november 1966.)

¹²³ Det orsakades väl bara av en övergående stämning och en känsla av förtret över sina kritikers felaktiga Marx-ortodoxi, när hon från fängelset den 8.3.1917 skrev till sin vän H. Diefenbach: "Detta" (d.v.s. uttryckets enkelhet) "är nu överhuvud i min smak, som i det vetenskapliga arbetet liksom i konsten bara uppskattar det enkla, lugna och generösa, varför t.ex. det berömda första bandet av *Kapitalet* med sin överlast av rokokornament i Hegels stil nu för mig är en vederstygglighet (varför jag från partiståndpunkt förtjänar 5 års tukthus och 10 års skam ...)". Rosa Luxemburg, *Briefe an Freunde*, s. 85. Och ändå visar denna anmärkning att Rosa Luxemburg ibland förbisåg det dialektiska innehållet bakom den "hegelska stilen" i Marx' verk.

¹²⁴ Se s. 177 ff/ty 221 ff i detta arbete.

¹²⁵ "Vid betraktande av den kapitalistiska produktionens väsentliga förhållanden kan således antagas att hela varuvärlden, alla sfärer av den materiella produktionen ... (formellt eller reellt) är underkastade det kapitalistiska produktionssättet (detta kan förutsättas eftersom det approximativt sker i allt större utsträckning, eftersom detta är det principiella målet och eftersom endast i detta fall arbetets produktivkrafter kan utvecklas till högsta nivå). Under denna

huruvida ett rent kapitalistiskt samhälle är historiskt möjligt eller inte fullständigt meningslösa.) Syftet med detta metodologiska förfarande är klart. När mervärdets realisering och kapitalets ackumulation – inom vissa gränser – är möjlig t.o.m. under de strängaste förutsättningar, d.v.s. i den abstrakta modellen av ett rent kapitalistiskt samhälle, så är det inte teoretiskt nödvändigt att ta sin tillflykt till yttre faktorer, som utrikeshandeln, existensen av tredje personer, statens intervention o.s.v. I denna mening har alltså Marx' abstrakta modell tillfullo bestått provet. Och eftersom Rosa Luxemburg förbisåg det, så förbisåg hon också att alla resultat av analysen av reproduktionsprocessen i II. bandet bara kunde vara av provisorisk natur, d.v.s. de behövde fördjupas på analysens senare, mer konkreta steg.

Rosa Luxemburgs metodologiska misstag förvånar desto mer i och med att hon kom så nära en riktig förståelse av de metodologiska förutsättningarna för Marx' scheman när hon skrev: ”Det som Marx har antagit som förutsättning för sitt schema över ackumulationen, motsvarar ... bara ackumulationsrörelsens objektiva historiska tendens och dess teoretiska slutresultat. Ackumulationsprocessen strävar efter att överallt sätta den enkla varuekonomin i naturhushållningens ställe, och den kapitalistiska ekonomin i den enkla varuekonomin ställe; att i alla länder och grenar ge herraväldet åt kapitalproduktionen som det enda och uteslutande produktionssättet.”¹²⁶

Och i Rosa Luxemburgs Antikritik heter det: ”Marx själv skulle inte drömma om att presentera sina egna matematiska scheman som *bevis* för att ackumulationen är möjlig i ett samhälle som bara består av kapitalister och arbetare. Marx undersökte den kapitalistiska ackumulationens inre mekanism och uppställde bestämda ekonomiska lagar som processen vilar på. Han började ungefär så här: Skall totalkapitalets ackumulation, alltså hos hela kapitalistklassen, äga rum, så måste det finnas vissa noggrant bestämda kvantitativa förhållanden mellan den samhällseliga produktionens båda stora avdelningar – framställningen av produktionsmedel och framställningen av existensmedel. Endast om dessa förhållanden föreligger ... kan produktionens fortskridande utvidgning försiggå ostört och samtidigt – vilket är syftet med det hela – den härur resulterande fortskridande anhopningen av kapital i båda avdelningarna. För att framlägga sin tankegång klart och tydligt och formulera den noggrant, uppställer Marx ett matematiskt exempel, ett schema med tänkta tal, med vars hjälp han visar: så och så måste schemats enskilda positioner (konstant kapital, variabelt kapital, mervärde) förhålla sig till varandra om ackumulationen skall försiggå.”¹²⁷

Men om det är riktigt, om Marx' modell bara var ett verktyg för att i ren form visa jämviktsbetingelserna i en kapitalistisk ekonomi som utvidgas, då kan inte Rosa Luxemburgs påstående att det hos Marx bara rör sig om en ”blodlös abstraktion” upprätthållas. Därmed visar det sig att hennes kritik av Marx' reproduktionsscheman också från metodologisk synpunkt är grundlös.

2. Marx' reproduktionsscheman och de tekniska framstegen

Vi skall emellertid inte inskränka oss till att bara påvisa det felaktiga i Rosa Luxemburgs kritik. Ty denna kritik har också sin starka sida, vilken oftast förtigits av hennes motståndare.

Vi avser här hennes hänvisning till den för oss redan kända omständigheten att Marx' scheman för den utvidgade reproduktionen bortser från alla förändringar i produktionssättet som orsakas av de tekniska framstegen – nämligen kapitalets stigande organiska sammansättning, mervärde kvotens höjning och ackumulationens växande kvot. Men så snart man försöker införa dessa förändringar i schemana, störs reproduktionens jämviktsbetingelser och formeln $cII + \beta cII = vI + \alpha I + \beta I$ kan inte längre användas.

förutsättning, som uttrycker the limit och som sålunda allt mer närmar sig den exakta överensstämmelsen med verkligheten, är alla inom varuproduktionen sysselsatta arbetare lönarbetare och produktionsmedlen träder inom alla dessa sfärer mot dem som kapital.” (*Teorier I*, s. 213 (korr)/ty 385.)

¹²⁶ Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 335.

¹²⁷ A.a., s. 403 f.

Låt oss ta följande räkneexempel, baserat på Tugan-Baranowskys reproduktionsscheman, som skall illustrera kapitalets utvidgade reproduktion:

$$\begin{array}{r} \text{I} \quad 840c \quad + \quad 420v \quad + \quad 210\alpha \quad + \quad 140\beta c \quad + \quad 70\beta v \\ \text{II} \quad 600c \quad + \quad 300v \quad + \quad 150\alpha \quad + \quad 100\beta c \quad + \quad 50\beta v \end{array}$$

Detta diagram motsvarar den allmänna jämviktsformeln, eftersom

$$600c_{II} + 100\beta c_{II} = 420v_{I} + 210\alpha_{I} + 70\beta v_{I}$$

Men så snart vi ändrar den organiska sammansättningen hos det kapital som skall ackumuleras i de två avdelningarna från 2:1 till 3:1, så får vi följande diagram:

$$\begin{array}{r} \text{I} \quad 840c \quad + \quad 420v \quad + \quad 210\alpha \quad + \quad 157,5\beta c \quad + \quad 52,5\beta v \\ \text{II} \quad 600c \quad + \quad 300v \quad + \quad 150\alpha \quad + \quad 112,5\beta c \quad + \quad 37,5\beta v \end{array}$$

I detta fall framkommer ett varuöverskott i avdelning II, som inte längre fullständigt kan byta sina $600c + 112,5\beta c = 712,5$ värdeenheter mot $420v + 210\alpha + 52,5\beta v = 682,5$ värdeenheter från avdelning I, utan får en icke avsättbar varurest på 30 kvar. Det motsvarar det faktum att vid kapitalets växande organiska sammansättning nyanställs färre arbetare och den samhällliga konsumtionen kan därför inte utvidga sig tillräckligt för att uppta hela varuproduktionen från avdelningen II.

Liknande störningar dyker med nödvändighet upp när mervärde kvoten växer eller när en större del av det nyskapade mervärdet ackumuleras än i föregående produktionsperiod. Även i dessa fall omöjliggörs den utvidgade reproduktionens ostörda förlopp, som det framställs i schemana, eftersom de till följd av de tekniska framstegen inträdande disproportionerna i utbytesförhållandena mellan de båda avdelningarna måste spränga deras hittillsvarande proportionalitet.

Man ser: ”Hur vi än betraktar produktionssättets tekniska förändring under ackumulationens förlopp, så kan den inte sätta sig igenom utan att bryta de grundläggande relationerna i Marx’ schema.”¹²⁸ På denna punkt har alltså Rosa Luxemburg utan tvivel rätt. Men av denna ”brist” hos reproduktionsschemana följer inte (som hon antog), att ackumulationen överhuvud var ”omöjlig”, utan bara att varje omvälvning i produktivkrafterna som sker i samhälllig skala gör slut på produktionsgrenarnas givna jämviktstillstånd och genom allehanda störningar och kriser måste leda till framställandet av en ny temporär jämvikt. Det som alltså kommer fram av Rosa Luxemburgs kritik är bara de nödvändiga gränserna för Marx’ schemans giltighetsområde, och dessa inskränker sig medvetet till utforskandet av den utvidgade reproduktionens jämviktsrelationer under oförändrade produktionsbetingelser och måste därför bortse från alla moment som ändrar dessa betingelser. Men om man ändå i dessa scheman skulle införa de förändringar i produktionssättet som kommer av arbetets stigande produktivitet, så skulle man därigenom bara ge ett bevis för hur de hypotetiska betingelserna för reproduktionens normala förlopp slår om ”till lika många betingelser för ett anormalt förlopp och för möjligheterna till kriser”,¹²⁹ vilket ingalunda hörde till uppgifterna för analysen i *Kapitalet II*.

Men underskattar vi inte därigenom betydelsen av denna analys? – Inte alls. Det är ju självklart, att Marx’ modell av en utvidgad reproduktion som befinner sig i jämvikt och som utspelas i den ”rena kapitalismen”, inte skulle vara en sann spegelbild av den konkreta kapitalistiska världen, eller kan vara det. Detta redan av det skälet att den inte beaktar den anarki som härskar i produktionen i den verkliga kapitalismen, och vidare för att den inte alls tager hänsyn till den konflikt mellan produktion och konsumtion som är oskiljaktig från kapitalismens väsen. I detta produktionssätt kan därför de olika produktionsgrenarnas proportionella utveckling liksom jämvikten mellan produktion och konsumtion bara sätta sig igenom /uppnås/ under ständiga svårigheter och störningar. Dock måste denna jämvikt uppnås åtminstone under vissa perioder, för annars skulle det kapitalistiska systemet överhuvudtaget inte fungera. Men i denna mening är Marx’ reproduktionsscheman på intet sätt blott en abstraktion, utan en del av den ekonomiska realiteten, även om den proportionalitet mellan

¹²⁸ A. a., s. 265.

¹²⁹ *Das Kapital*, II, s. 490 f/motsvarande stycke i svenska upplagan s. 432/.

produktionsgrenarna, som dessa scheman postulerar, alltid bara är temporär och alltid bara kan ”uppkomma ur disproportionaliteten som en ständigt pågående process”.¹³⁰

3. Den neoharmoniska användningen av Marx' reproduktionsscheman

Den omständigheten att den utvidgade reproduktionens jämviktsformel, som ligger till grund för Marx' scheman, blott låter sig användas på ackumulationen under oförändrade produktionsbetingelser, förledde flera författare till matematiska uthållighetsövningar, där de ville visa att denna formels ”brist” inte ligger i sakens natur, utan i de alltför stränga förutsättningar som Marx knöt till sitt schema; och att följaktligen genom en motsvarande modifiering av dessa förutsättningar ett schema skulle kunna konstrueras, som också vid beaktande av de tekniska framstegen skulle uppvisa en varaktig jämvikt mellan den samhälleliga produktionens båda avdelningar. Bakom alla dessa försök låg – även om deras upphovsmän inte alltid var medvetna om det – en strävan att framställa kapitalets reproduktion och ackumulation som en automatisk process, som inte stöter på några skrankor som hör till det kapitalistiska produktionssättets natur, och som därför inte heller kan leda till något ekonomiskt sammanbrott för detta produktionssätt.

Det mest kända exemplet på detta är det av Otto Bauer i hans kritik av Rosa Luxemburg¹³¹ uppställda reproduktionsschemat, som vill bevisa möjligheten av ett störningsfritt ackumulationsförlopp t.o.m. vid ständigt stigande organisk sammansättning hos kapitalet. För att uppnå detta, måste Otto Bauer (liksom Tugan-Baranowsky före honom) låta en av grundförutsättningarna för Marx' schema falla, nämligen förutsättningen att den enda relationen mellan avdelningarna I och II består i det ömsesidiga utbytet av deras respektive produkter. Han låter tvärtom avdelning II, som till följd av de tekniska förändringarna – orsakade av den växande kapitalsammansättningen – oavbrutet får en oavsättbar varurest kvar, varje år ”investera” en penningssumma som motsvarar värdet av denna varurest i avdelning I, varmed denna utvidgar sin produktion och nästa år köper avdelning II:s reala varurest. Så kan då båda den samhälleliga produktionens avdelningar växa och ackumulera utan att det någonsin uppstår en diskrepans i värdet av de produkter som de utbyter och som hotar att stanna kapitalackumulationens perpetuum mobile ...

Vi har därmed skildrat det väsentliga i Otto Bauers tillvägagångssätt. Det är klart att det av honom konstruerade räkneexemplet bara skenbart utgör en vidareutveckling av Marx' reproduktionsschema. För han hade lika väl kunnat demonstrera det han vill bevisa med hjälp av en samhällelig industrikoncern, som upprättar en lantbruksindustriell underavdelning, för att på detta sätt planmässigt förse koncernens arbetare och kapitalister med de nödvändiga existensmedlen. I koncernens bokföring kunde underavdelningen figurera som ”avdelning II”, vilken regelbundet ”investerar” en del av sitt mervärde i huvudföretaget och ”utbyter” de existensmedel den har producerat mot huvudföretagets maskiner. Likväl skulle sådana ”investeringar” och ”utbyten” vara av rent fiktiv karaktär, och man kan inte förstå hur detta slags räkneoperationer skulle bidra till förståelsen av den verkliga reproduktionsprocessen i den reala kapitalistiska världen.¹³²

Men är inte Otto Bauers reproduktionsschema mycket ”mer realistiska” än i Marx'? I det verkliga kapitalistiska samhället överförs dock ständigt delar av det mervärde som produceras i en bestämd produktionsgren till andra, för att investeras där! Måste alltså inte Otto Bauers metod ses som en avgörande förbättring av Marx'?

Detta är uppenbart de polska nationalekonomerna O. Langes och T. Kowaliks uppfattning. Hos den senare kan vi läsa: ”När det gäller överföringen av ackumulation från en avdelning till en

¹³⁰ Jfr det på s. 478/ty 577 citerade stället ur *Kapitalet*.

¹³¹ Otto Bauer, *Die Akkumulation des Kapitals*, i *Die Neue Zeit*, årg. 31, 1913.

¹³² Läsaren minns väl den invändning som Rosa Luxemburg gjorde mot Marx' reproduktionsscheman, att i dessa scheman ”är ackumulationen i avdelning II fullständigt avhängig och behärskad av ackumulationen i II” (Jfr s. 440/ty 527 i detta kapitel). Lika felaktig som denna invändning var med avseende på Marx' scheman, lika riktig är den gentemot Otto Bauer, då avdelning II i hans schema faktiskt bara framträder som ett bihang till avdelning I och bara tjänar den ständiga utvidgningen av denna avdelning.

annan ... så har historien utan tvivel gett O. Bauer rätt. Ty i den ekonomiska praktiken överförs kapitalet såväl i sin materiella form som in sin penningform.” På sätt kan ”en avsevärd del av den samhällseliga produktionen alternativt användas i rollen av produktionsmedel eller för den personliga konsumtionen”, och detta faktum blev ”bekräftat av de socialistiska ländernas praktik”. ”I dessa” (Kowalik citerar O. Lange:) ”äger ackumuleringen framför allt rum i avdelning II, men huvuddelen av denna ackumulation investeras i avdelning I”.¹³³

Vi kan här bortse från Kowaliks naivt empiristiska inställning. Han verkar tro att frågor i den rena teorin – som frågan om den hypotetiska jämvikten i Marx’ diagrams kapitalistiska samhälle! – kan avgöras genom att man åberopar de ”socialistiska ländernas” praktik (eller någon annan praktik). Om själv hans argument skall sägas: Vad beträffar överföringen av kapital i dess materiella form, så har Kowalik uppenbarligen förbiset att produkter som alternativt kan användas som produktionsmedel och som konsumtionsmedel, redan från början uteslöts ur Marx’ schema. Härom läser vi i *Kapitalet II*: ”Dessa förhållanden ändras heller inte om en del av produkterna i avd. II kan användas som produktionsmedel i avd. I. De täckes då av en del av de produktionsmedel som I levererar, och denna del måste vi redan från början dra av från båda avdelningarna, om vi vill i en ren och överskådlig form undersöka utbytet mellan de båda stora klasserna i den samhällseliga produktionen; producenten av produktionsmedel och producenten av konsumtionsvaror.”¹³⁴

”Överföringen av kapital i materiell form” kan alltså inte hjälpa oss förbi den av Rosa Luxemburg framhävda svårigheten. Och lika lite kan överföringen av kapital i penningform, vilken ligger till grund för Bauers metod – hur mycket den än motsvarar kapitalisternas dagliga praktik. Ty denna överföring blev och blir praktiserad av dem utan hänsyn till de förändringar som orsakas av de tekniska framstegen. Metodologiskt finns det alltså ingen som helst grund för att ta den med i undersökningen först när den utvidgade reproduktionens jämviktsformel tycks svika, alltså först när det handlar om svårigheten att realisera, vilken uppstår genom kapitalets stigande organiska sammansättning! Ty varför har inte Marx själv tagit sin tillflykt till det av Otto Bauer rekommenderade hjälpmedlet kapitalöverföring, i stället för att ställa upp scheman med så komplicerade kvantitativa förhållanden mellan de båda avdelningarna? Svaret är enkelt: just för att han med dessa scheman ville visa hur motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde kan lösas och blir löst på samhällselig nivå. Men det kan bara visas om produktions- och konsumtionsmedelsindustrierna uppfattas som fullständigt autonoma avdelningar av den samhällseliga produktionen, vilka bara genom utbytet kommer i besittning av varandras produkter, och bara på så sätt kan fullborda den samhällseliga förändringen av form och ämne.

Men nog om de metodologiska bristerna hos den av Otto Bauer föreslagna lösningen av problemet. Det som framför allt intresserar oss här, är frågan om han med hjälp av sitt tillvägagångssätt förmår bevisa vad han ville – nämligen möjligheten till obegränsad kapitalackumulation.¹³⁵ Vi ser genast att hans försök måste misslyckas. Om man konstruerar schemat för den utvidgade reproduktionen under antagande av en ständigt stigande organisk sammansättning hos kapitalet, så måste man nämligen förr eller senare komma fram till en fullkomligt orealistisk och ekonomiskt

¹³³ T. Kowalik, *Die ökonomische Theorie R. Luxemburgs*, Habilitationsskrift, Warszawa 1963 (polska), s. 208.

¹³⁴ *Kapitalet II*, s. 454 (korr)/ty 516.

¹³⁵ Bauer förnekar förvisso att hans reproduktionsschema har detta syfte: ”Denna framställning”, säger han om sin ackumulationsteori, ”kan inte betraktas som en apologi över kapitalismen. Ty medan kapitalets apologeter vill påvisa ackumulationens gränslöshet – med produktionen stiger automatiskt också konsumtionsförmågan! – blottlägger vi de gränser, som är satta för ackumulationen.” (*Die Neue Zeit*, 1913, s. 887.) Men när man i Bauers avhandling letar efter dessa ”ackumulationens gränser”, visar det sig att han med detta bara menar ”ackumulationens tendens att anpassa sig till befolkningstillväxten”: ”Det produktiva kapitalets ökning i landet begränsas alltid av den tillgängliga arbetarbefolkningens tillväxt: det variabla kapitalet kan inte varaktigt växa snabbare än befolkningen, det konstanta kapitalet alltid bara snabbare än det variabla i ett förhållande som är bestämt av produktivkrafternas utvecklingsgrad.” (A. a., s. 871 f.) Men om det är så, om kapitalackumulationen bara stöter på den gräns, som ligger i den ”tillgängliga arbetarbefolkningen”, och som visar sig tillfälligt i industricykelns prosperitetsfas, så kan denna ackumulation fortsätta i all evighet, och Bauers avståndstagande från apologetiken kan bara ses som en from önskan.

meningslös hypertrofi /förstoring/ av avdelning I, d.v.s. av framställningen av produktionsmedel. Och just det gör Otto Bauer: För att ge uttryck åt tillväxten av kapitalets organiska sammansättning, låter han samhällets variabla kapital växa med 5 % årligen, men det konstanta med 10 %. Dessa olika tillväxtkvoter kommer till stånd genom att i hans schema är den organiska sammansättningen hos det nyackumulerade kapitalet väsentligt högre än den hos det tidigare anlagda kapitalet. (Eftersom Bauer för övrigt antar att mervärdekvoten är konstant, måste han lägga en ständigt större del av mervärdet till ackumulationsfonden.)

Bauer börjar med följande diagram, som vi för enkelhetens skull uttrycker med Bucharins redan kända symboler.

	c		v		α		m β^c		β^v	
I	120.000	+	50.000	+	37.500	+	10.000	+	2.500	= 220.000
II	80.000	+	50.000	+	37.500	+	10.000	+	2.500	= 180.000
	200.000	+	100.000	+	75.000	+	20.000	+	5.000	= 400.000

Den allmänna jämviktsformeln gäller för detta diagram, ty $80.000c + 10.000 \beta^c = 90.000$ värdeenheter i avdelning II kan utbytas mot $50.000v + 37.500 \alpha + 2.500 \beta^v = 90.000$ värdeenheter i avdelning I.

Trots detta skulle kapitalisterna råka i bryderier om de i de ovan visade proportionerna ville anlägga det mervärde, de uppnådde första året, i samma avdelningar, där det producerats. Ty i så fall skulle vi andra året få följande produktvärden:

	c		v		α		m β^c		β^v	
I	130.000	+	52.500	+	39.375	+	10.500	+	2.625	= 235.000
II	90.000	+	52.500	+	39.375	+	10.500	+	2.625	= 195.000
	200.000	+	105.000	+	78.750	+	21.000	+	5.250	= 430.000

Men i detta fall vore $90.000 c_{II} + 10.500 \beta^c = 100.500$ värdeenheter, medan avdelning I bara skulle ha $52.500v + 39.375 \alpha + 2.625 \beta^v = 94.500$ värdeenheter att utbyta. Det skulle alltså bli en oavsättlig varurest kvar i avdelning II, som för varje år skulle bli större, vilket slutligen måste leda till en avsättningskris.

Men det sker inte i Bauers schema för där investerar kapitalisterna i avdelning II en del av sitt mervärde i avdelning I, i stället för att enligt ovanstående diagram föra produktionsprocessen vidare. Det kan de göra, säger Bauer, antingen genom att starta nya produktionsmedelsfabriker eller genom att köpa aktier i redan befintliga produktionsmedelsbolag. Och enligt Bauers beräkningar måste produktionsprocessen under andra halvåret, efter kapitalöverföringarna från avdelning II till avdelning I, fortsättas med följande värdesammansättning:

	c		v		α		m β^c		β^v	
I	134.666	+	53.667	+	39.740	+	11.244	+	2.683	= 242.000
II	85.334	+	51.333	+	38.010	+	10.756	+	2.567	= 188.000
	220.000	+	105.000	+	77.750	+	22.000	+	5.250	= 430.000

Om ovanstående storleksförhållanden har uppnåtts genom kapitalförflyttningar, så kan den allmänna jämviktsformeln åter användas, ty $85.334c_{II} + 10.756 \beta^c = 96.090$, och $53.667 v_I + 39.740 \alpha_I + 2.683 \beta^v = 96.090$. Eftersom Bauer från och med nu varje år låter kapitalisterna i avdelning II anlägga sitt överskjutande mervärde i avdelning I, så tycks det vid första påseendet som om hans räkneexempel skulle kunna fortsätta ad infinitum /i det oändliga/.

Men i verkligheten handlar det här bara om en matematisk illustration av Tugans ”karusell”, nämligen en produktion av maskiner för maskinernas skull. Som man kan vänta sig, stiger produktionen av produktionsmedel oerhört snabbt i Bauer diagram – medan produktionen av konsumtionsmedel bara stiger långsamt. Otto Bauers schema går förvisso inte längre än till fjärde året, men Henryk Grossmann gjorde sig mödan att förlänga schemat till 35 år. Därvid framkom redan år 20 följande värdesammansättning för totalprodukten i avdelningarna I och II:

$$1.222.252c + 252.691v + 117.832 \alpha + 122.225\beta c + 12.634\beta v = 1.727.634$$

Dessa tal visar att den samhälleliga totalprodukten har vuxit till 1.727.634 värdeenheter, men av dessa kan bara 383.157 tillföras den mänskliga konsumtionen, medan de andra 1.344.477 åter måste kastas in i produktionen som konstant kapital! Och allt detta bara för att säkra kapitalisterna en ostörd avsättning för sina varor och Bauers schema ett friktionsfritt förlopp! ...

En sådan hypertrofi /ansvällning/ av produktionsmedelsframställningen, utan en motsvarande ökning av samhälleliga konsumtionen, som tvångsmässigt framgår av Bauers schema, är förvisso inte förenlig med andan i Marx’ teori. Marx framhävde ju just att produktionen av konstant kapital aldrig försiggår för sin egen skull utan bara därför att det behövs mer konstant kapital i de produktionsfärer, vilkas produkter ingår i den industriella konsumtionen”.¹³⁶

Det räcker att konfrontera detta ställe med Bauers schema för att inse hur mycket detta schema faktiskt sammanfaller med Tugans ”karusell”.¹³⁷

Man kunde naturligtvis invända att det oerhört snabba tempo, i vilket produktionsmedelsindustrierna distanserar konsumtionsmedelsindustrierna, skall tillskrivas de av Bauer antagna orealistiska tillväxtkvoterna på 10% i avdelning I och 5 % i avdelning II. Men om man envisas med att konstruera ett schema som skall återspegla kapitalets växande organiska sammansättning och likväl visa ett friktionsfritt förlopp för den kapitalistiska ackumulationen, så måste man låta den första avdelningen växa snabbare än den andra; även om man skulle antaga en mindre skillnad mellan de båda avdelningarnas tillväxtkvoter, så skulle man ändå – även om det skulle ta längre tid – komma till samma absurda resultat.

Men det är inte allt. Redan på de få år, som Bauer visar i sitt schema, blir det uppenbart att kapitalets växande organiska sammansättning leder till ett progressivt fall av profitkvoten. I Bauers exempel har profitkvoten $m/(c + v)$ redan fjärde året fallit från 33,3 % till 30,3 %. Det är nu lätt för Grossmann att matematiskt visa att på grundval av Bauers förutsättningar skulle det kapitalistiska systemet bryta samman redan det 35:e året, eftersom mervärdets förhållande till det använda kapitalet hade fallit så mycket att kapitalistklassen inte längre kan ackumulera!

Men här måste vi påminna oss om att i Bauers exempel har man inte tagit hänsyn till det relativa mervärdets tillväxt, vilken skulle gå hand i hand med den höjda organiska sammansättningen. Men kan inte profitkvotens fall kompenseras genom ökningen av det relativa mervärdet? – Svaret på denna fråga är dock – som vi vet redan av studiet av *Grundrisse* – nej. Redan där påvisade Marx att ökningen av det relativa mervärdet inte kan utsträckas i det oändliga, eftersom inte bara arbetsdagens betalda del utan också hela det levande arbetets förhållande till det arbete som föremålsgjorts i produktionsmedlen avtar och måste avta i och med de tekniska framstegen.¹³⁸ Bauers schema måste alltså i sista hand ändå uppvisa ett progressivt fall av profitkvoten – och därmed leda till det kapitalistiska systemets sammanbrott – även om han hade tagit den växande mervärdekvoten med i beräkningen.

¹³⁶ *Kapitalet III*, s. 277/ty 316 f.

¹³⁷ Som vi ser av T. Kowaliks tidigare citerade skrift, avtrycktes O. Bauers avhandling, som innehåller detta schema, ofta i sovjetutgåvorna av R. Luxemburgs verk – uppenbarligen för att tjäna som ett slags motvikt /Antidotum/. T.ex. i utgåvan år 1934, s. 339-358. (Kowalik, a.a., s. 204, not 1.)

¹³⁸ Jfr s. 401/ty 480 f i detta arbete.

Men just detta visar att om man bemödar sig med att ersätta Marx' modell av den utvidgade reproduktionen med en modell som tar hänsyn till så många av den kapitalistiska verklighetens faktorer som möjligt, så stöter man därvid mycket snart på de skrankor som är satta för den kapitalistiska produktionen av själva kapitalets natur. Det är inte konstigt att Henryk Grossmann kunde använda sig just av Bauers schema för att visa kapitalismens inneboende sammanbrotts-tendens.¹³⁹ (I denna mening kan man beteckna Otto Bauers reproduktionsschema som hans bidrag till "sammanbrottsteorin" – vilket förvisso inte var hans avsikt!)

Avslutning

Vad är nu resultatet av vår undersökning? – Här räcker det väl att vi ger en kort resumé av det hittills sagda.

Den första slutsatsen man kan dra av den under årtionden förda striden om Marx' reproduktionsscheman är uppenbarligen att man inte kan betrakta dessa scheman som blott en "torso", som ett teoretiskt försök, som Marx bara av tidsbrist inte kunde "fullända". Tvärtom talar allt för att Marx själv aldrig hade för avsikt att gå utöver den gestalt, som reproduktionsschemana fick i *Kapitalet II*, och att det därför är meningslöst att förvänta mer av dem än de kan prestera.

Vi har flera gånger betonat att Marx' scheman bara handlar om de hypotetiska jämviktsbetingelserna för den utvidgade reproduktionen under oförändrade produktionsbetingelser, och att de trots sin abstrakthet uttrycker "ett stycke av den ekonomiska realiteten". I den verkliga kapitalistiska världen sker kapitalets utvidgade reproduktion och ackumulation under "oavbrutna förändringar i dess kvalitativa sammansättning. Det konstanta kapitalet tilltar oavbrutet på bekostnad av den variabla delen",¹⁴⁰ och denna process åtföljs också av den ryckvisa utvidgningen av det relativa merarbetets område, alltså av mervärdekvotens höjning. Men man skall inte glömma, att denna ständiga ändring av produktionssättet "avlöses ofta av *vilopunkter och en blott kvantitativ utvidgning på en given teknisk grundval*, d.v.s. av "pauser då ackumulationen endast leder till att produktionen *utvidgas*".¹⁴¹

Och just för sådana perioder gäller andra bandets reproduktionsscheman, som visar möjligheten till utvidgad reproduktion genom den ömsesidiga anpassningen av produktions- och konsumtionsmedelsindustrin, och därmed också möjligheten till realisering av mervärdet. Men allt detta kunde ha visats, utan att det hade varit nödvändigt att också innesluta de tekniska framstegens faktor, vilken kommer till uttryck i höjningen av kapitalets sammansättning och mervärdekvoten.

Men kunde Marx inte gå vidare och uppställa jämviktsbetingelser för den utvidgade reproduktionen också under antagande av ett produktionssätt i ständig förändring? – Vi tror att vi har visat att just det inte var möjligt, och Tugan-Baranowskys och Otto Bauers misslyckade försök till lösningar kunde bara bestyrka denna åsikt. Så snart man försöker dra in de tekniska framstegen i Marx' reproduktionsscheman, så slår reproduktionens jämviktsbetingelser om i betingelser för störande av jämvikten, och alla scheman, som försöker undkomma detta, visar sig vara ekonomiskt meningslösa "matematiska uthållighetsövningar". Denna kunskap, som vi kan tacka Rosa Luxemburg för, står fortfarande fast.

Det andra viktiga resultat, som vår undersökning har lett till, är kunskapen om att andra bandets reproduktionsscheman bara utgör en – om än ytterst viktig – fas i Marx' analys av den samhällseliga reproduktionsprocessen och att de därför måste kompletteras med Marx' kris- och sammanbrottsteori. Därav följer att dessa scheman bara kan begripas i Marx' teorier totala

¹³⁹ Se Henryk Grossmanns tidigare citerade verk, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, 1929.

¹⁴⁰ *Kapitalet I*, s. 555/ty 657.

¹⁴¹ A. a., s. 392 och 556/ty 473 och 658. – Jfr *Theorien*: "När det gäller reproduktionen förutsattes först att produktionssättet förblir oförändrat, och det förblir det under någon tid när produktionen utvidgas. Mängden av de producerade varorna ökar här av den anledningen att mera kapital användes, inte emedan det användes mera produktivt." (*Theorien II*, s. 375/ty 522.)

sammanhang. (Även här visar sig totalitetstanken vara metodologiskt avgörande.) De av de tekniska framstegen förorsakade störningarna av reproduktionens jämvikt tycks till att börja med bara bevisa att den kapitalistiska produktionens förlopp ständigt åter måste leda till kriser, och därmed till att den givna temporära jämvikten ersätts av en ny, lika temporär jämvikt.

Men i verkligheten bevisar de mer: att det kapitalistiska produktionssättets motsägelser, som kommer till uttryck just i dessa störningar och i profitkvotens av dem påskyndade tendensiella fall, ständigt på nytt reproduceras på ett högre plan, tills den kapitalistiska utvecklingens ”spiral” slutligen når sitt slut. Och just i denna mening måste den skenbart skolastiska striden om tolkningen av Marx’ reproduktionsscheman trots alla misstag och felaktiga slutsatser ses som positiv, d.v.s. som teoretiskt fruktbar.

Kapitel 31. Problemet med det kvalificerade arbetet

I. Böhm-Bawerks kritik

1.

Det finns väl knappast något problem inom den marxistiska ekonomin som diskuterats så mycket och så ivrigt som frågan om det ”kvalificerade” (eller ”komplicerade”) arbetet. Det är här som Marx-kritikerna tror sig ha upptäckt det avgörande felet hos hans värdeteori; ett fel som redan från början skulle diskvalificera denna som vetenskaplig teori. Och vilket är detta fatala fel? – Helt enkelt, menar kritikerna, att Marx inte var i stånd att bevisa sin tes om det kvalificerade arbetets reduktion till enkelt genomsnittsarbete och bara försvarade sig med en naiv cirkelförklaring när han blev pressad. Han säger i *Kapitalet*: ”Komplicerat arbete betecknar endast potentiellt eller snarare multiplicerat enkelt arbete, sålunda att ett mindre kvantum komplicerat arbete är lika med ett större kvantum enkelt arbete.” Och omedelbart därefter: ”Att denna reduktion beständigt försiggår, visar erfarenheten. Även om en vara är produkten av det mest komplicerade arbete, så sätter ändå dess värde den lika med produkten av enkelt arbete och representerar därför självt endast ett bestämt kvantum enkelt arbete. De olika proportioner, i vilka olika slags arbete reduceras till enkelt arbete som deras måttsenhet, fastställs genom en samhällslig process bakom producenternas rygg och förefaller dem därför bestämda av sedvänja. För enkelhetens skull gäller för oss i det följande varje slag av arbetskraft omedelbart som enkel arbetskraft, varigenom vi besparar oss besväret att reducera.”¹

Just detta ställe ägnar Böhm-Bawerk inte mindre än sju sidor i sin kända Marx-kritik. Han börjar: ”Det faktum vi har att göra med, är att produkten av en dags eller en timmes kvalificerat arbete har ett större värde än produkten av en dags eller en timmes enkelt arbete, att till exempel en bildhuggares dagsprodukt i värde är lika med fem dagsprodukter av en stenhuggare. Nu har Marx lärt att de ting som i utbytet liksätts med varandra måste innehålla ’något gemensamt av samma storlek’, och detta gemensamma skall vara ett arbete och arbetstid. Arbete överhuvud? Det kunde man förmoda av Marx’ första, allmänna redogörelser fram till sidan 13 /sv 39/ty *MEW* 23, s. 59/², men uppenbarligen stämmer det inte: ty fem dagars arbete är förvisso inte av ’samma storlek’ som en dags arbete. Därför säger Marx inte längre arbete rätt och slätt, utan ’enkelt arbete’: det gemensamma skall alltså vara innehållet av lika mycket arbete av ett bestämt slag, nämligen enkelt arbete. – Men det stämmer, kallt sett, ännu mindre, ty i bildhuggarprodukten är överhuvud inget ’enkelt arbete’ förkroppsligat, och då ännu mindre ett enkelt arbete av samma mängd som 5 dagsprodukter av en stenhuggare. Den nyktra sanningen är att de båda produkterna förkroppsligar olika mängder av olika slags arbete!”

”Visserligen säger Marx att det komplicerade arbetet ’gäller’ som multiplicerat enkelt arbete, men ’att gälla som’ är inte ’att vara’, och teorin avser tingens väsen. Naturligtvis kan människorna i ett eller annat avseende likställa en dags bildhuggararbete med fem dagars stenhuggararbete, liksom man kan likställa ett rådjur med 5 harar. Men lika lite som detta likställande skulle berättiga statistikerna att med vetenskapligt allvar hävda att det finns 1000 harar i ett revir med 100 rådjur och 500 harar, lika lite är prisstatistikern eller värdeteoretikern berättigad att med allvar påstå att i bildhuggarens dagsprodukt är 5 dagars enkelt arbete förkroppsligat och att detta skulle vara den reella grunden till att det i utbytet sätts lika med 5 dagsprodukter av en stenhuggare.”

Härtill fogas ett långt exempel på hur mycket som skulle kunna ”bevisas” genom att substituera ”vara” med ”gälla som”, ”om man tillåter sig att ta hjälp av ’gälla’ och ’låta gälla’, när ’vara’ lämnar en i sticket”. Men vi kan lugnt bortse från detta exempel, eftersom hela den ”substitution”, som Marx skulle ha gjort sig skyldig till, enbart vilar på hårklyverier – som vi snart skall se. Men nu kommer Böhm-Bawerks huvudargument. Han påminner oss om att Marx åberopar ”erfarenheten” och den ”samhälleliga processen bakom producenternas rygg”, som påstås ”bevisa” att det

¹ *Kapitalet I*, s. 39 (korr)/ty 59.

² D.v.s. fram till det ställe som handlar om det kvalificerade arbetet.

kvalificerade arbetet kan reduceras till enkelt genomsnittsarbete. Men just här, menar Böhm, ”stöter vi på den mycket naturliga, men för Marx’ teori mycket komprometterande iakttagelsen att reduktionsmåtstocken inte bestämmas av något annat än själva det faktiska utbytesförhållandet. Den är inte bestämd och kan inte a priori bestämmas av en eller annan egenskap som är inneboende i det kvalificerade arbetet, i vilket förhållande det vid sina produkters värdebildning skall omräknas till enkelt arbete, utan detta avgöres endast av det faktiska resultatet, det faktiska utbytesförhållandet. Marx säger det själv: ‘dess värde sätter den lika med produkten av enkelt arbete’, och han hänvisar till ‘en samhällelig process’, genom vilken ‘bakom producenternas rygg de olika proportioner fastställs, i vilka olika slags arbete reduceras till enkelt arbete som deras måttsenhet’, och att dessa proportioner därför ‘förefaller bestämda av sedvänja.’” Men ”vad betyder under dessa omständigheter återopandets av ‘värdet’ och den ‘samhälleliga processen’ som bestämmande faktorer för reduktionsmåtstocken? – Det betyder, bortsett från allt annat, den rena, nakna cirkelförklaringen. Ämnet för förklaringen skulle ju vara varornas utbytesförhållande, till exempel också varför en statyett, som har kostat en dags bildhuggararbete, utbyts mot ett lass sten som har kostat fem dagars stenhuggararbete och inte mot en större eller mindre mängd sten, som kostat tio eller bara tre dagars arbete. Hur förklarar Marx detta? Utbytesförhållandet är detta och inget annat, för att en dags bildhuggararbete skall reduceras till just fem dagars enkelt arbete. Och varför skall det reduceras till just fem dagar? Eftersom erfarenheten visar att det genom en samhällelig process reduceras på så sätt. Och vilken är denna samhälleliga process? Just den som skall förklaras, just den genom vilken produkten av en dags bildhuggararbete till sitt värde sätts lika med produkten av fem dagars arbete i gemen. Om det faktiskt regelmässigt utbyttes mot produkten av bara tre enkla arbetsdagar, så skulle Marx likaledes anmoda oss att erkänna en reduktionsmåtstock av 1:3 som den erfarenhetsmässiga, och på denna stödda sin förklaring till att och varför en statyett måste bytas just mot produkten av tre stenhuggararbetsdagar, varken mer eller mindre! I korthet – det är klart, att vi på detta sätt inte lär oss något om de egentliga orsakerna till att produkter av olika slags arbeten byts mot varandra i ett eller annat förhållande. De byts på så sätt, säger Marx, om än med något annorlunda ord, eftersom de erfarenhetsmässigt byts så!” ”Detta är just”, slutar Böhm-Bawerk, ”de båda ingredienserna i Marx’ recept ...: substituering med ‘att gälla’ för ‘att vara’, och det cirkelresonemang som ligger i att härleda reduktionsmåtstocken ur samhällets faktiska utbytesförhållanden, som är det som skall förklaras! På så sätt har Marx gjort upp räkningen med de grällaste motsägelserna mellan fakta och sin teori ...”³

Detta är Böhm-Bawerks argumentation, som alltsedan dess upprepats så ofta att den nu hör till den ”fasta fonden” i varje akademisk och icke-akademisk Marx-kritik.⁴ Till att börja med måste vi påtala en detalj i denna argumentation – att Böhm väljer just en bildhuggare som representant för det kvalificerade arbetet. Ett sådant exempel kan bara verka störande i diskussionen om Marx’ värde-teori, eftersom Marx på förhand utesluter ”konstnärliga arbeten” från sitt verks ämnesområde, alltså även från sin värdeteori.⁵ Låt oss därför utelämnat bildhuggaren (vare sig det är en Benvenuto Cellini, som Böhm-Bawerk uppehåller sig vid, eller ej) och återvända till Ricardos gamla jämförelse mellan en guldsmed och en enkel daglönare (common labourer).

Det är uppenbart att deras respektive produkter – bortsett från det arbete som föremålsgjorts i rå-ämnen och arbetsmedlen – ”förkroppsligar olika slags arbete i olika mängder”. Men gäller inte detsamma, om vi t.ex. jämför en stenhuggares arbete med en murarhantlangares, en bilarbetares, en bärares? Ty också varje enkelt, oskolat arbete är i sitt slag, d.v.s. i sin konkreta bestämning, olikligt varje annat oskolat arbete. Det är förvisso inte något särdrag för det kvalificerade arbetet som sådant. Å andra sidan är inte heller mängden av det värdeskapande arbete som förkroppsligats i

³ E. v. Böhm-Bawerk, *Zum Abschluss des Marxschen System*, 1896, s. 81-86.

⁴ En kritiker som upprepade den, är författaren till boken ”Marx, His Time and Ours”, 1950, R. Schlesinger. ”Detta problem är förvisso den allvarligaste svårighet som möter kritiker inom den marxistiska ekonomin ... Om ingen lyckas lösa problemet”, så måste Marx’ värdeteori nog slutgiltigt läggas till handlingarna. (A.a., s. 129.)

⁵ Jfr *Kapitalet III*, s. 674 och 567/ty 768 och 646; *Theorien I*, s. 240 och 386/sv 214.

stenhuggarens, murarhantlangarens eller bilarbetarens produkter känd på förhand, även om vi vet att de alla har arbetat samma tid. Ty vi vet ännu inte, om de alla framställde sin produkt under ”samhälleligt normala produktionsbetingelser” och med en ”samhälleligt genomsnittlig skicklighet och intensitet hos arbetet”. (Om t.ex. en textilarbetares arbete hos ett visst företag är särskilt produktivt eller särskilt intensivt, så byts kanske produkten av en halv dags presterat arbete av honom mot en hel dags arbete för stenhuggaren). För att deras produkter skall kunna mätas som värden så måste de olika arbeten som är gömda i dessa produkter reduceras till ”skillnadslöst, likformigt mänskligt arbete”; ”först då kan den kvantitet arbete, som de innehåller, mätas med tiden, med ett gemensamt mått”.⁶

Det är obegripligt varför Böhm uppmärksammar dessa kvalitativa och kvantitativa skillnader i arbetsprestationerna först när han betraktar det kvalificerade arbetet. Eller rör det sig om den fördom, som är utmärkande för ”bildade kretsar”, vilken säger att vissa ”finare yrkens” (t.ex. en bildhuggares) arbetsprestationer – som man å ena sidan inte vill låta vara ”improduktiva”, men å andra sidan vill skilja från alla andra arbetsprestationer – på ett grundläggande sätt skiljer sig från ”vanliga arbetares”? Och skiljer sig så mycket att man utan vidare kan reducera de senare till ”skillnadslöst mänskligt arbete”, men inte de förra? Hur det än förhåller sig med detta, på denna punkt bevisar Böhm för mycket och följaktligen också för lite. Han märker inte, att han utifrån sin frågeställning framför allt skulle angripa Marx’ begrepp ”det skillnadslösa mänskliga arbetet” och inte inskränka sig till specialfallet med det kvalificerade arbetet, för vilket Marx senare använder detta begrepp. För man kan omöjligt bevisa ett undantag från regeln med argument som förstör själva regeln. Antingen gäller de argument som Böhm anför, då kan inget arbete reduceras till allmänt mänskligt arbete och det är också överflödigt att bara låta detta gälla med avseende på det kvalificerade arbetet; eller också gäller det inte, och då måste man hitta andra argument för en särställning för det kvalificerade arbetet.

Men just detsamma kan man säga också om Böhm-Bawerks övriga invändningar. Ty redan den reduktion av alla arbeten till ”skillnadslöst mänskligt arbete”, som ligger till grund för Marx’ värdebegrepp är på intet vis given på förhand, utan sker först genom en ”samhällelig process bakom producenternas rygg; och Marx säger också med avseende på denna reduktion: ”Samhällets sammanlagda arbetskraft, som yttrar sig i varumarknadens värden, gäller ... som en och samma mänskliga arbetskraft, ehuru den består av otaliga individuella arbetskrafter”.⁷ Varför alltså inte redan här, vid källan till Marx’ värdebegrepp, resa förebråelsen om en ”substitution av ‘vara’ med gälla” och den om en ”argumentation i cirkel”, varför gömma dessa invändningar till den sekundära frågan om det kvalificerade arbetet?!

2.

Böhms frågeställning för oss alltså tillbaka till begreppet ”skillnadslöst” eller ”abstrakt mänskligt” arbete. Vilken roll tillkommer detta begrepp i Marx’ värdeteori?

Vid första ögonkastet står det klart att i den omedelbara verkligheten är de mänskliga arbetena lika mångfaldiga och från varandra skilda som de produkter, som de framställer.”... 1 uns guld, 1 ton järn, 1 quarter vete och 20 alnar siden är lika stora bytesvärden... Men att gräva guld, utvinna järn ur gruvan, odla vete och väva siden är kvalitativt från varandra skilda arter av arbete. Det som sakligt uppträder som bruksvärdenas olikhet, uppträder faktiskt i processen som olikhet i den verksamhet, som frambringar bruksvärdena.” Men inte bara det: ”De olika bruksvärdena är vidare produkter av olika individers verksamhet, alltså resultat av individuellt olika arbeten”.⁸ Hur kan arbetet nu, mot bakgrund av denna mångfaldighet och olikhet hos särskilda mänskliga arbetsprestationer, tjäna som gemensamt mått för värdet?

⁶ *Theorien* III, s. 132 f.

⁷ *Kapitalet I*, s. 34/ty 53.

⁸ *Till kritiken*, s. 17 f/ty MEW 13, s. 17.

Det är ett problem, som Ricardo och de andra klassikerna försummade, och som löstes först av Marx. Hans analyser av bytesförhållanden ledde till resultatet att varorna som bytesvärden inte innehåller en enda "atom bruksvärde", att deras värde utgör "något rent samhällligt".⁹ Men vid härledningen av denna samhällliga substans måste vi abstrahera från varornas bruksvärden, liksom från de produktiva verksamheter, som gör dem till bruksvärden. Som bytesvärde är den ekonomiska produkten "inte längre bord eller hus eller garn eller något annat nyttigt ting"; men "det är inte heller en produkt av snickararbete eller byggnadsarbete eller spinneriarbete eller eljest något bestämt produktivt arbete. Med arbetsproduktens nyttokaraktär försvinner också nyttokaraktären av de däri representerade arbetena, och samtidigt försvinner de olika konkreta formerna av dessa arbeten, vilka nu inte längre går att skilja från varandra utan alla är reducerade till ett och samma mänskliga arbete, till abstrakt mänskligt arbete."¹⁰

Man ser: "Likheten mellan toto caelo /fullständigt/ skilda arbeten kan bara bestå i en abstraktion från deras verkliga olikhet, i en reduktion till den gemensamma karaktär de har som förbrukning av mänsklig arbetskraft, som abstrakt mänskligt arbete."¹¹ Vid första påseendet framstår detta som ett rent tankemässigt resultat; men i verkligheten äger denna abstraktion "dagligen ... rum i den samhälliga produktionsprocessen. Att upplösa alla varor i arbetstid", läser vi i *Till kritiken*, "är inte någon större abstraktion, men samtidigt inte någon mindre reell, än att upplösa alla organiska kroppar i luft. Det arbete, som sålunda mätts genom tiden, uppträder i själva verket inte som arbete av olika subjekt, utan de olika arbetande individerna uppträder tvärtom som blotta organ för arbetet... Denna abstraktion av det allmänt mänskliga arbetet existerar i det genomsnittsarbete, som varje genomsnittsindivid i ett givet samhälle kan utföra, ett bestämt produktivt förbrukande av mänskliga muskler, nerver, hjärna o.s.v. Det är enkelt arbete, till vilket varje genomsnittsindivid kan läras upp och som han måste utföra i den ena eller andra formen."¹²

Och det bevis, som Böhm-Bawerk så ihärdigt frågar efter? Beviset lämnas av det kapitalistiska produktionssättet självt, "där individerna med lätthet övergår från ett arbete till ett annat och där arbetets bestämda art är tillfällig ... för dem. Arbetet har här – inte bara i tänkandet utan i verkligheten – blivit medel för skapande av rikedomens överhuvud, och det har upphört att vara sammanvuxet med individerna som ett särdrag hos dem." (Som t.ex. hos hantverkare i tidigare epoker.) "Ett sådant tillstånd" (citatet härstammar från år 1857) "har nått sin högsta utveckling i det borgerliga samhällets modernaste form – i Förenta Staterna. Först här blir alltså abstraktionen i kategorin 'arbete', 'arbete överhuvud', arbete utan omsvep, ... praktiskt sann."¹³ Först i det fullt utvecklade kapitalistiska produktionssättet "gäller" (eller låt oss säga "räknas" – för att undvika det av Böhm bannlysta uttrycket) hela samhällets arbetskraft "som en och samma mänskliga arbetskraft": "Det är som om de olika individerna skulle ha slagit ihop sin arbetstid och låtit olika kvantiteter av den arbetstid, över vilken de gemensamt förfogar, framträda i form av olika bruksvärden. Den enskildes arbetstid är sålunda faktiskt den arbetstid, som samhället behöver för att framställa ett bestämt bruksvärde, d.v.s. för att tillfredsställa ett visst behov."¹⁴ Den som alltså talar om villkorliga abstraktioner hos Marx, borde först titta noga på den kapitalistiska produktionsprocessen, där arbetet

⁹ *Kapitalet I*, s. 33,42 (korr), 50, 63 och 71 f/ty 52,62, 71, 86 och 97. – Jfr också *Theorien III*, s. 291: "Bruksvärdet uttrycker naturförhållandet mellan människor och ting, tingens tillvaro för människorna. Bytesvärdet är en betydelse som senare – i och med den samhälliga utveckling som skapar det – klistras på ordet värde = bruksvärde. Det är tingens samhälliga tillvaro."

¹⁰ *Kapitalet I*, s. 33 f/ty 52.

¹¹ A.a., s. 64 (korr)/ty 87 f.

¹² *Till kritiken*, s. 19/ty 18.

¹³ *Grunddragen*, s. 35/ty 25. (Jfr också not 308 på s. 425 f/ty 511 f i *Kapitalet 1*, som tar upp lättheten att byta yrke i Förenta Staterna.)

¹⁴ *Till kritiken*, s. 21 f/ty 20.

faktiskt inte existerar för människan utan människan för arbetet, och där det nu i det stora flertalet fall bara kommer an på genomsnittsprestation och genomsnittstempo!¹⁵

Så långt för att klarlägga grundbegreppet i Marx' värdeteori, begreppet "allmänt mänskligt arbete". Man förstår nu varför varornas värde enligt Marx "blott är dessa tings samhällliga funktioner och inte har något att göra med deras naturliga egenskaper",¹⁶ och varför de olika arbetena – för att varornas värden överhuvud skall kunna mätas med den arbetstid som de innehåller – måste återföras till skillnadslöst, lika, enkelt arbete, där såväl de arbetandes individualitet som deras verksamhets konkreta karaktär framträder utsuddade. Detta betyder naturligtvis inte, att det värdeskapande arbetet blott är en fantom; det är snarare grundat på den mycket reala existensen av det producerande (varuproducerande) samhället, och detta reala faktum vilar å sin sida på den inte mindre reala "fysiologiska sanningen", att allt mänskligt arbete är "förbrukning av mänsklig hjärna, mänskliga nerver, muskler, sinnesorgan o.s.v."¹⁷ Men det fysiologiska arbetet är ännu inte ekonomiskt arbete. Detta förutsätter snarare den samhällliga liksättningsprocessen mellan skilda ursprungligen olika arbetsprestationer¹⁸, en process som äger rum "bakom producenternas rygg" (i själva produktionen, och därmed också i utbytet), och som bara återspeglas i kategorin "abstrakt mänskligt" arbete.¹⁹

3.

Men låt oss återvända till vårt egentliga tema – till de invändningar som Böhm-Bawerk gjorde mot Marx' reduktion av det kvalificerade arbetet till enkelt genomsnittsarbete. Vi skall först gå in på den något kuriösa invändningen att det har skett en "substitution". För att slippa "bevisa" denna reduktion har Marx enligt Böhm helt enkelt "substituerat" det som det kvalificerade arbetet verkligen är, med det som detta arbete "gäller" för; medan alla vet att den vetenskapliga teorin bara befattar sig med tingens "vara". Hur lite denna invändning i verkligheten "gäller", ser man bäst genom att sammanställa två satser av Marx rörande det "kvalificerade arbetet". Sålunda heter det i det av Böhm från *Kapitalet I* citerade stycket: "Komplicerat arbete betecknar endast potentialerat eller snarare multiplicerat enkelt arbete, sålunda att ett mindre kvantum komplicerat arbete är lika med ett större kvantum enkelt arbete."

¹⁵ Jfr Marx' skrift mot Proudhon från 1847: "Om arbetets kvantum som sådant, utan hänsyn till kvaliteten, tas som värde mätare, så förutsätter detta att det enkla arbetet har blivit industrins grundval. Det förutsätter, att arbetena har gjorts lika genom människans underordnande under maskinen eller genom den mest ytterligt gående arbetsdelning, att människorna utplånas i förhållande till arbetet, att urets pendel har blivit den noggranna mätaren av förhållandet mellan två arbetares prestationer, liksom den är det för två lokomotivs fart. Så får det inte längre heta att en människas timme blir lika med en annan människas, utan snarare att en människa under en timme är värd lika mycket som en annan människa under en timme. Tiden är allt, människan är inte längre något; på sin höjd förkroppsligandet av tiden... Kvantiteten avgör allt: timme mot timme, dag mot dag; men detta arbetets likagörande är visst inte något verk av herr Proudhons eviga rättfärdighet; det är helt enkelt resultatet av den moderna industrin." (Filosofins elände, s. 50 f/ty MEW 4, s. 85.) /Ingår också i Filosofiska skrifter, s. 274, (ny-)översättningsinsatsen inskränker sig beträffande ovanstående citat till att "likagörande" ersatt med "nivellerings".

¹⁶ *Lön, pris, profit*, s. 37/ty MEW 16, s. 123 /texten är där dock ej identisk med den som Rosdolsky använt/. /Ingår också i *Ekonomiska skrifter*, s. 552./

¹⁷ *Kapitalet I*, s. 62/ty 85.

¹⁸ "På marknaden utbyts inte produkter av likadana utan av liksatta arbetskvantiteter." (I.I. Rubin, *Otscherki po teorii stoimosti Marksa*, 1929, s. 148.)

¹⁹ Hur lite Böhm för övrigt har trängt in i Marx' värdelära framgår redan av att han ställer begreppen "allmänt mänskligt" och "enkelt genomsnittsarbete" mot varandra – varvid han på ett grovt naturalistiskt sätt betecknar det senare som ett "särskilt slag av arbete". Ett vackert "särskilt slags" arbete, "som varje genomsnittsindivid kan tränas till", och "som denne måste utföra i en eller annan form"! (Allt detta beror på en enkel förväxling: han förbiser att det "enkla genomsnittsarbetet" visserligen kan ställas mot det kvalificerade som ett "särskilt slags arbete" – men inte mot "allmänt mänskligt arbete", vars begreppsbestämningar det själv tillhör.)

Men hur lyder det analoga stället i den 8 år tidigare utgivna skriften *Till kritiken*? ”Men hur är det med det komplicerade arbetet...? Arbeta av detta slag upplöses i sammansatt enkelt arbete, enkelt arbete i högre potens, så att t.ex. en komplicerad arbetsdag är lika med tre enkla arbetsdagar.”²⁰

Det är uppenbart att båda satserna säger samma sak: och ändå kunde Marx i *Till kritiken* klara sig utan den ”substitution” han beskylls för, han säger t.ex. inte ”gäller som upplöst”, utan helt enkelt ”upplöses”! Var har den så viktiga ”ingrediensen i hans recept” (som Böhm-Bawerk utifrån ett enda ord ägnar två hela sidor av sin kritik) tagit vägen?

Det är på sätt och vis pinsamt att gå in på dessa ovärdiga hårklyverier hos den ”österrikiska skolans” ledande teoretiker. Men man kan kanske lära sig något av denna ”invändning”? Ja, varför använder Marx sig här och på många andra ställen av uttrycket ”gäller”? Helt enkelt för att antyda att det mänskliga arbetets värdeskapande kvalitet inte är något på förhand givet, inget naturligt faktum, utan är resultatet av en liksättning av skilda arbeten vilken äger rum i den samhälleliga processen. Bakom Böhms kuriösa invändning lurar alltså en naivt naturalistisk uppfattning av arbetsvärdeteorin, som förvisso inte har något med Marx att göra, men desto mer med hans kritikers bristande förståelse.²¹

Men nu till Böhms sista – och viktigaste – argument, till den berömda *circulus vitiosus* /cirkelförklaring/, som han upptäckte hos Marx. Stämmer det att Marx inte förmådde grundlägga sin tes om det kvalificerade arbetets högre värdeskapande kraft på något annat sätt än genom att åberopa marknaden, där produkterna av mer kvalificerade arbeten värderas högre än de av okvalificerat arbete?

Här har vi åter ett exempel på hur grundligt Böhm har missförstått Marx’ värdeteori. Han förbiser nämligen att innan Marx gick in på (den i hans ögon sekundära) frågan om det kvalificerade arbetet, så hade han redan löst det grundläggande problemet med alla arbetens reducerbarhet (kvalificerade eller okvalificerade) till ”skillnadslöst, likformigt, enkelt arbete”; han hade alltså inte längre någon anledning att än en gång ”bevisa” det redan givna resultatet, nu med avseende på det kvalificerade arbetet ... (Något sådant kan bara falla den in, som betraktar en kvalificerad arbetskrafts prestation – en mekanikers eller en ingenjör – som principiellt olik andra arbetsprestationer.) – Det betyder naturligtvis inte att frågan om det kvalificerade arbetet inte utgör ett problem för sig. Men det som det här rör sig om är inte, om detta arbete principiellt kan reduceras till enkelt arbete, om det faktiskt blott utgör en multipel av det enkla arbetet; utan – enligt vilka lagar denna reduktion äger rum, hur denna multipel skall mätas. Och det är naturligtvis två helt skilda frågor! Även Böhm skulle ha lagt märke till det, om han, förutom *Kapitalet*, hade studerat *Till kritiken* (som Marx själv hänvisar till som en nödvändig fördjupning av det värde- och penningteoretiska kapitlet i *Kapitalet*²²). Sålunda heter det där angående frågan om det kvalificerade arbetet: ”De lagar, som reglerar denna reducering” av det kvalificerade arbetet till enkelt, ”behöver ännu inte behandlas. Men att reduceringen äger rum är klart: ty som bytesvärde är produkten av det mest komplicerade arbetet i en bestämd proportion ekvivalent för det enkla genomsnittsarbetets produkt, alltså likställd med en bestämd kvantitet av detta enkla arbete.”²³

Vi menar att redan av detta ställe sopas allt tal om Marx’ påstådda ”cirkelförklaring” bort. Ty om det kvalificerade arbetets högre värdeskapande förmåga enligt Marx helt enkelt skulle härledas ur marknadens högre värdering av dess produkter, varför skulle han då i samma andetag tala om de särskilda lagar som reglerar det kvalificerade arbetets reducering till genomsnittsarbete?²⁴ Hur rimmar detta med Böhms påstående att enligt Marx ”reduktionsmåttstocken inte bestämmas av

²⁰ *Till kritiken*, s. 20 (korr)/ty 19.

²¹ Det gäller också de nyaste kritikerna av Marx’ värdeteori – J.A. Schumpeter, J. Robinson m.fl.

²² *Kapitalet I*, s. 3/ty 11.

²³ *Till kritiken*, s. 20/ty 19.

²⁴ Också i det stycke som Böhm citerar talar Marx för övrigt om ”besväret att reducera”, som han (tills vidare) vill undvika.

något annat än själva det faktiska utbytesförhållandet”? Det rimmar inte alls. Det är inte konstigt att Böhm inte tar någon notis om detta för hans tolkning så ogynnsamma ställe. Den polemiska avsikten i Marx-bekämpningen tjänade förvisso på det; men knappast den vetenskapliga kunskapen.

II. Marx' förmodade lösning

Marx accepterade Ricardos påstående att det som skedde på själva varumarknaden bekräftar att en reduktion av det kvalificerade arbetet till okvalificerat äger rum. (Man kan inte förstå varför Böhm i sin Marx-kritik inte går in på att Ricardo är fader till detta argument.) Marx anmärker redan i sina excerpter från 1851: ”Ricardo ger ingen ytterligare utveckling av detta.”²⁵ Men att han själv tänkte utarbeta en sådan ”utveckling”²⁶ (troligen i den planerade ”boken om lönarbetet”) och i vilken riktning han sökte problemets lösning, framgår av ett ställe i *Theorien*, som är riktat mot Bailey. Där heter det: ”Hans sista invändning” (mot Ricardos ränteteori) ”är denna: Varuvärdena kan inte mätas med arbetstiden, om arbetstiden i en industrigren inte är lika med arbetstiden i en annan, så att den²⁷ vara, i vilken t.ex. en ingenjör 12 timmar förkroppsligas, har dubbla värdet av den vara, i vilken en lantarbetares 12 timmar förkroppsligas. Vilket leder fram till följande: En enkel arbetsdag är inte värdets mått, när det finns andra arbetsdagar, som förhåller sig som dagar av komplicerat arbete till dagar av enkelt arbete.”²⁸ Ricardo har påvisat att detta faktum inte förhindrar att man mäter varorna med arbetstiden, när förhållandet mellan enkelt och komplicerat arbete är givet. Han har förvisso underlåtit att beskriva hur detta förhållande utvecklas och bestäms. Detta tillhör framställningen om arbetslönen, och” – nu kommer överraskningen – ”reducerar sig i sista instans till de olika värdena hos själva arbetsförmågan, det vill säga deras skilda produktionskostnader (som bestäms av arbetstiden).”²⁹

Hur skall nu detta intressanta ställe uppfattas? I varje fall inte så att tesen att varje komplicerat arbete bara är potentiellt enkelt arbete först skall ”bevisas”; denna uppgift löstes redan i värde-teorin, genom reduktionen av alla arbeten till enkelt genomsnittsarbete. Vad det gäller är alltså inte om det kvalificerade arbetet i grunden kan reduceras till det enkla, utan med vilken måttstock detta äger rum, hur de respektive arbetsprestationerna kan jämföras med varandra. Och här är den stränge arbetsvärdeteoretikern Marx tillräckligt ”icke-ortodox” för att som jämförelsemåttstock föreslå ”de olika värdena hos själva arbetsförmågan”, d.v.s. väsentligen de olika utbildningskostnaderna för de kvalificerade och okvalificerade arbetarna! En lösning som föresvävade många – mer eller mindre ”ortodoxa” – marxister (för att bara nämna Kautsky, C. Schmidt, Bernstein, Hilferding, H. Deutsch, O. Bauer, L. Boudin, Bogdanow, Posniakow och Rubin); men som de mestadels med rätta instinktivt undvek, då denna lösning – utifrån det av Böhm ställda skenproblemets standpunkt – ofrånkomligen leder till att varuvärdena härleds ur arbetskraftens värde, alltså skulle motsäga Marx' värdeteoris väsen. Detta förklarar de många – och delvis rätt begåvade – försöken att fylla den påstådda luckan i Marx' värdeteori och på så sätt avvärja Böhm-Bawerks angrepp.

²⁵ Grundrisse, s. 787.

²⁶ Jfr a.a., s. 729 f. ”Arbetet är förvisso också kvalitativt olika, inte bara i den mån det /finns/ i olika produktionsgrenar, utan också i den mån det är mer eller mindre intensivt o.s.v. Det sätt på vilket utjämningen av dessa olikheter sker och allt arbete reduceras till simple unskilled labour, kan naturligtvis ännu inte undersökas här. Det är tillräckligt att denna reduktion faktiskt i och med sättandet av produkten av alla slags arbeten som värden är fullgjord. Som värden är de ekvivalenter i bestämda proportioner; högre sorter av själva arbetet värderas i enkelt arbete. Detta blir genast klart när man t.ex. betänker att guldet från Kalifornien är en produkt av enkelt arbete. Likväl betalas varje slags arbete med det. Den kvalitativa skillnaden är alltså upphävd, och produkten av ett högre slags arbete är faktiskt reducerad till en kvantitet enkelt arbete. Dessa beräkningar av de olika arbetskvaliteterna är alltså här fullständigt likgiltiga och utgör inte något brott med principen.”

²⁷ I *Theorien*: ”dieselbe” /samma/

²⁸ Här föregriper Bailey alltså Böhm-Bawerks argumentation. – (I sin Marxkritik nämner Böhm inte heller Baileys polemik mot Ricardo på denna punkt.)

²⁹ *Theorien* III, s. 164 f. (Jfr Appendix I till kapitel 2 i detta arbete.)

Det skulle vara otänkbart för författaren till detta arbete att utöka dessa försöks antal; för det första för att han inte alls önskar mäta sina krafter med de nämnda teoretikerna; och för det andra för att han betraktar själva problemet – som de uppställde det³⁰ – som icke existerande.

Låt oss än en gång understryka att det inte längre handlar om huruvida det kvalificerade arbetet utgör blott en multipel av det enkla, utan bara om hur denna multipel skall mätas. Och det är svårt att förstå varför detta inte skulle ske på det sätt som Marx föreslår i *Theorien*. Låt oss för ett ögonblick föreställa oss ett socialistiskt samhälle. Också detta samhälle kommer förvisso till en början att behöva räkna med det faktum att det finns olika arbetskvalifikationer. Även här kommer alltså frågan om det kvalificerade arbetets reduktion till okvalificerat att vara av teoretisk – och framför allt praktisk – betydelse. Och det i två hänseenden: för det första vad angår ”avlöningen” av arbetskrafter med olika kvalifikationer; och för det andra för att just det socialistiska samhället måste beräkna de arbetskrafter som står till dess förfogande mycket noggrant och fördela dem på de olika produktionsgrenarna.

Vad nu beträffar avlöningen av de kvalificerade arbetarna, så kommer det socialistiska samhället, som Engels framhäver, framför allt att sträva efter att anpassa de kvalificerade arbetarnas ”löner” till de okvalificerades. Av mycket förståeliga skäl: ”I ett samhälle av privatproducenter bekostar privatpersonerna eller deras familjer utbildningen av yrkesarbetarna; det högre priset på den yrkesutbildade arbetskraften tillfaller därför också i första hand privatpersonerna: den skicklige slaven säljs dyrare, den skicklige lönarbetaren får högre lön. I det socialistiskt organiserade samhället bestrider samhället dessa kostnader och frukterna, det högre ‘värde’³¹, som frambringas av det sammansatta” (kvalificerade) ”arbetet tillhör därför samhället.”³² (Märk dock: d.v.s. i det fall detta samhälle är i stånd att bära de totala utbildningskostnaderna för yrkesarbetarna – vilket i början inte utan vidare kommer att vara självklart.)

Men den andra frågan framstår som mycket viktigare: Hur skall det socialistiska samhället i sin ekonomiska planering behandla det faktum att det finns olika arbetskvalifikationer? Eftersom det kvalificerade arbetets högre potenser förvisso inte framspringer ur någon ockult egenskap hos själva detta arbete eller dess bärare, så måste det uppenbarligen hålla sig till den empiriskt givna och empiriskt mätbara skillnaden i utbildningskostnader för skolade och oskolade arbetare. Låt oss antaga att det behövs 100 arbetare som arbetar 10 dagar för att fullborda ett bestämt projekt, men därav måste 10 arbetare speciellt för detta projekt förberedas med särskilda kvalifikationer över genomsnittet. Samhällets utgifter för att utbilda dessa arbetare blir, låt oss säga, motsvarande 200 arbetsdagar. Det är klart att även dessa 200 arbetsdagar måste ”medräknas” av samhället, om dess ekonomiska planer inte skall hänga i luften. Det måste alltså beräkna de arbetsdagar som är nödvändiga för att utföra projektet till 1200, inte till 1000. Skillnaden mellan kvalificerat och okvalificerat arbete reduceras alltså i sista hand till skillnaden i olika arbetskrafters utbildningstid.

Men det samma gäller, mutatis mutandis, även för det kapitalistiska produktionssättet, men här finns inget centralt planerande organ, som kunde avväga de olika arbetskrafternas utbildningstider mot varandra, och denna uppgift måste i stället överlämnas till marknadens spontana krafter (varu- och arbetsmarknaden); och här måste vidare sammanhanget mellan olika arbetares utbildningstid och den tid som är nödvändig för att framställa olika produkter ta formen av ett växelförhållande mellan arbetskrafternas värden och värdena av de varor som de har frambringat. I denna mening säger Marx i *Kapitalet*: ”Det arbete som gäller som högre, mera komplicerat arbete gentemot samhälleligt genomsnittsarbete, är en yttring av arbetskraft, vars utbildning har kostat mer, vars produktion kostar mer arbete, och som därför har högre värde än den enkla arbetskraften. Men då

³⁰ Låt oss inte glömma att man då ännu inte hade några tankar på Kapitalets uppbyggnadsplan eller dess omvandlingar.

³¹ Vi sätter ordet ”värde” inom anföringstecken, eftersom det här uppenbarligen bara används som en analogi och annars lätt kunde leda till missförstånd. Ty just Engels betonar i samma bok att människorna under socialismen kommer att klara sig mycket bra ”utan det berömda ‘värdets’ mellankommande”. (Jfr kapitel 28, 3 i detta arbete.)

³² Engels, *Anti-Dühring*, s. 277 (kort)/ty MEW 20, s. 187.

värdet av denna kraft är högre, så yttrar det sig också i högre arbete och föremålgör sig därför under samma tidsperiod i förhållandevis högre värden.”³³

Vilket inte alls betyder att Marx i strid med sin värdeteori härleder varornas värden ur ”arbetets värde”; utan bara att i den samhällliga process där olika arbeten liksätts kan den merutgift av arbete, som det kapitalistiska samhället måste använda för utbildning av kvalificerade arbetskrafter, bara komma till uttryck genom den högre ”värderingen” av de produkter som har framställts av dessa arbetskrafter. (Om det inte var så, så skulle naturligtvis inte någon företagare vara beredd att betala de kvalificerade arbetarna motsvarande högre löner. Följden skulle bli att arbetarna strömmade bort från dessa yrken ända tills efterfrågan på de berörda produkterna drev priset på dem i höjden och därmed framtvängde utbildning av nya kvalificerade arbetare.)

Så mycket om den lösning av problemet med det kvalificerade arbetet som antyds i *Theorien*. Men det vi främst var ute efter var inte själva denna lösning utan snarare påpekandet att skillnaden mellan kvalificerat och okvalificerat arbete inte utgör något principiellt hinder för att förklara de ekonomiska fenomenen utifrån Marx’ värdeteoris ståndpunkt, vilket Böhm-Bawerk och de kritiker av arbetsvärdeteorin, som följer honom, påstår.³⁴ Begreppet ”värdeskapande arbete” skall inte, som Marx på ett ställe anmärker gentemot Smith, uppfattas ”skotskt”, d.v.s. grovt naturalistiskt; ty ”när vi talar om varan som materialisering av arbete – i betydelsen av dess bytesvärde – så är detta bara ett inbillat, d.v.s. blott socialt existenssätt för varan, som inte har något med dess kroppsliga realitet att göra; den föreställs som en bestämd kvantitet samhälleligt arbete eller pengar.”³⁵

Men den som med Böhm kräver av Marx’ värdeteori att den skall härleda det kvalificerade arbetets reducerbarhet till enkelt ”a priori ur en eller annan inneboende egenskap hos det kvalificerade arbetet”, han visar bara hur grundligt han måste ha missförstått denna teori.

³³ *Kapitalet I*, 3, uppl., motsvarar i 4. uppl., sv s. 170/MEW 23, s. 211 f – Vi citerar här tredje upplagan, eftersom den sista satsen lyder något annorlunda i 4. upplagan /d.v.s. den som används idag/, och just denna avvikande formulering i 3. upplagan föranledde en roande polemik mellan Hilferding och Bernstein, vilken utgivaren av den engelska översättningen av Hilferdings skrift (*Böhm-Bawerk’s Criticism of Marx*, Glasgow 1920) gör oss uppmärksam på. Bernstein påstod nämligen mot bakgrund av det ovan citerade stället ur 3. upplagan, att Marx här härledde produktens värde ur ”arbetets värde”. (*Die Neue Zeit*, 23.12.1899.) På detta svarade Hilferdings förargat, att det nämnda citatet säger ”motsatsen mot det som Bernstein vill deducera ur det”, och att ”om Bernstein hade rätt, så skulle Marx ha satt ett ‘därför /daher/’ i stället för ‘men /aber/’”, vilket inte var fallet. Men en olycka ville, att varken Hilferding eller Bernstein tog hänsyn till 4. upplagan, där just den omdiskuterade satsen av Engels ändrats till: ”Då värdet av denna kraft är högre, så yttrar det sig därför också i högre arbete och föremålgör sig därför under samma tidsperiod i förhållandevis högre värden.” (*Kapitalet I*, s. 170 (korr)/ty 212.) Engels har alltså redan 10 år tidigare (1890) satt in det av Hilferding förbjudna ordet ”därför” i texten och på så sätt hjälpt Bernstein! Detta visar oss, vilken citatrabulism som ofta bedrevs av de ”ortodoxa” marxisterna. /Övers.: För en svensk läsare blir inte mycket kvar av kontroversens källa, då 3. upplagan inte är översatt och 4. upplagan saknar ordet ”därför”./

³⁴ Så mycket mindre som löneskillnaderna mellan kvalificerat och okvalificerat arbete ofta bara är av konventionell natur. (Se *Kapitalet I*, s. 170 f not 18/ty s. 212.)

³⁵ *Theorien I*, s. 141.

Kapitel 32. En anmärkning till frågan om "felrationalisering"

Enligt Otto Bauer (som själv har präglat begreppet) är "felrationaliseringen" en rationalisering, som visserligen sänker produktionskostnaderna i ett enskilt företag, men samtidigt höjer de samhälleliga produktionskostnaderna, som alltså som resultat "gör den ene rikare och helheten fattigare".¹ Som sådan är felrationaliseringen en typisk företeelse i det kapitalistiska ekonomiska systemet. Här är nämligen arbetskraften en vara, vars värde, som alla andra varors värden, är bestämt av den arbetstid som är samhälleligt nödvändig för dess reproduktion. Men arbetskraftens bärare, arbetaren, förbrukar energi såväl i arbets- som i livsprocessen – och det senare naturligtvis även när han är arbetslös, alltså sjunker ner i den industriella reservarméns led. Även i detta fall måste hans arbetskraft bevaras som möjligt exploateringsobjekt för kapitalet. Samhället måste därför åt den arbetslöse arbetaren "säkra ett arbetslöshetsunderstöd, antingen genom en arbetslöshetsförsäkring, eller genom den allmänna fattigvården eller genom privat välgörenhet, som ... räcker för att åter tillföra den energi som förbrukats i livsprocessen". – "Om det för reproduktion av den i livsprocessen förbrukade energin krävs en utgift på a Mark, för reproduktion av den i arbetsprocessen förbrukade energin en utgift på b Mark, så måste arbetslöshetsunderstödet vara minst a Mark, arbetslönen minst a + b Mark, om arbetaren skall förbli arbetsduglig." Men nu bär företagaren reproduktionskostnaderna för den energi som arbetaren har förbrukat i livsprocessen bara så länge som han sysselsätter denne, medan dessa kostnader annars – i det fall arbetaren avskedas – faller på samhället. Kostnaderna för de arbetslösa arbetarnas underhåll utgör därför "inte en beståndsdel av det *enskilda* företags produktionskostnader, men däremot en beståndsdel av samhällets produktionskostnader".

Denna skillnad gör sig gällande just vid alla kapitalistiska rationaliseringsåtgärder. Då de arbetare, som den enskilde företagaren kastar på gatan, inte längre angår honom och han inte längre behöver sörja för dem, ligger det i hans eget intresse att genom tekniska förändringar, införande av nya maskiner o.s.v. (i korthet – genom rationaliseringsåtgärder) ständigt "friställa" arbetare, om bara "den merutgift för fasta kostnader, som rationaliseringen kräver, är mindre än den besparing av arbetslön, som rationaliseringen åstadkommer". Som Otto Bauer visar är det därvid fördelaktigt för kapitalisten att driva rationaliseringen "ända till den gräns, vid vilken den sista merutgiften för fasta kostnader är just så stor som den besparing av arbetslön, som den åstadkommer". Som illustration till denna tes anför Bauer ett rätt intressant exempel ur en rapport från utskottet för undersökning av det tyska näringslivet från år 1930: "Vi har moderniserat en liten smälthytta, försedd med tre högugnar, fullständigt och genom ombyggnaden minskat arbetarantalet på en gång från 120 till 10, alltså sparat in 110 arbetare. Arbetaren kostar idag runt 4.000 Mark om året, vi har alltså sparat in 440.000 Mark.² Ombyggnaden har kostat 2,8 miljoner Mark. 15 % av detta är 420.000 Reichsmark, vilka som ränta och amortering förtär vår besparing." - Den faktiska besparingen i företagets årliga kostnader – som har åstadkommits genom att friställa 110 arbetare – belöper sig alltså till blott 20.000 Mark!

Otto Bauer tillägger: "Utifrån den kapitalistiska kostnadsberäkningen var denna rationalisering ändå berättigad." Men det är helt annorlunda om vi betraktar den från den "samhälleliga kostnadsberäkningens" synpunkt: "Om de 110 arbetare som blev arbetslösa genom omställningen förblev arbetslösa under längre tid, eller om de slutligen måste flytta till andra orter för att åter hitta ett arbete, så var den samhälleliga merutgift som krävdes för understöd och flyttning av de arbetslösa, otvivelaktigt mycket större än besparingen på 20.000 Mark ..." För "samhället" var den nämnda omställningen alltså enligt Otto Bauer just en "felrationalisering"; ty "från den samhälleliga produktionskostnadsberäkningens ståndpunkt är den tekniska förändringen bara fördelaktig, om samhällets totala kostnader därigenom sänks – alltså bara om besparingen av kapitalistiska kostnader är

¹ Otto Bauer, *Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg*, band I: Rationalisierung-Felrationalisierung, 1931, s. 170-177.

² Här ställs arbetarna – som brukligt är i det kapitalistiska språket – i nivå med verktyg och råämnen.

större än de samhälleliga utgifterna för underhåll, omskolning och flyttning av de arbetare som blivit arbetslösa genom den tekniska förändringen.”³

Bauer kommer här med en förkrossande kritik av den kapitalistiska rationaliseringen, vars åtgärder faktiskt i de flesta fall höjer den enskilde företagarens profit på den kapitalistiska totalekonomins (alias ”samhällets”) bekostnad, och som följaktligen från den ”samhälleliga produktionskostnadsberäkningens” ståndpunkt med fog kan betecknas som en ”överilad”, ”förfelad”, negativ rationalisering. Mot denna bakgrund är begreppet ”felrationalisering” förvisso mycket användbart (bortsett från den högst tivelaktiga abstraktionen ”samhälle”⁴). Frågan är bara: inom vilka gränser kan detta begrepp överhuvud användas, och ur vilket samhälles synpunkt kan man tala om en ”felrationalisering” i den ovannämnda meningen? Och här kommer vi till en punkt där vi måste motsäga Otto Bauer.

Låt oss föreställa oss ett samhälle där alla produktionsgrenar är sammanfattade i en kapitalistisk trust, där det alltså inte längre finns någon enskild företagare, utan där ”bourgeoisien genom sin stat förvaltar hela folkhushållningen”. I ett sådant samhälle måste faktiskt den ”samhälleliga” (d.v.s. totalkapitalistiska) kostnadsberäkningen (social accounting) träda i den privatkapitalistiska produktionskostnadsberäkningens (business accounting) ställe. Ett samhälle av detta slag skulle därför bara vidtaga rationaliseringsåtgärder där besparingarna i kostnader för det ”levande arbetet”, för arbetslönen, inte uppvägs av ökade utgifter för underhåll av armén av arbetslösa. För detta samhälle skulle alltså gränserna för rationaliseringen vara snävare än för privatkapitalismen – det skulle bara kunna rationalisera mycket mera försiktigt och eftertänksamt (om än kanske kontinuerligare). (Och – tillfogar vi – endast med avseende på detta samhälle skulle begreppet ”felrationalisering” ha någon mening, som en felkalkylerad, till sina följder negativ åtgärd, som belastar den totala kapitalistiska ekonomin med överflödiga kostnader för underhåll av arbetskraften, och som därför i ”allmänhetens” intresse skulle förkastas.)

Så ter sig saken från statskapitalismens ståndpunkt. Men hur skulle det förhålla sig i det socialistiska samhället? D.v.s. i ett samhälle där varje rationalisering är förknippad med en minskning av den allmänna arbetstiden, där det alltså därför inte längre finns något arbetslöshetsproblem (och därav kommande kostnader för omskolning och flyttning av arbetslösa)? Eftersom lönarbetet här överhuvud bortfaller så kommer detta samhälle uppenbart i sin ”produktionskostnadsberäkning” inte att räkna med kostnaderna för arbetskraft (som kapitalismen), utan med utgiften för själva arbetet. Här måste följaktligen även sådana tekniska förändringar, som såväl från den stats- som från den privatkapitalistiska ekonomins ståndpunkt tycks förfelade, visa sig vara försvarliga. En ”felrationalisering” skulle här bara komma till stånd, om de nya maskinerna o.s.v. kostade samhället mer (eller lika mycket) arbete (inte i betalning för arbetskraft!) än den sparade in. Rationaliseringens gränser skulle här följaktligen vara mycket vidare än i den kapitalistiska ekonomin; det socialistiska samhället kunde ”rationalisera” mycket snabbare, i mycket högre grad, det kunde utveckla det samhälleliga arbetets produktivkrafter mycket kraftfullare!

³ A. a., s. 169-175.

⁴ ”Ingenting är mer felaktigt än det sätt på vilket såväl ekonomerna som socialisterna” (Marx syftar här på Proudhon) ”betraktar samhället med hänsyn till de ekonomiska betingelserna... Det som kallas den samhälleliga synpunkten innebär bara att man bortser från de skillnader som uttrycker den samhälleliga relationen (det borgerliga samhällets relation)... Det är som om man skulle säga: ur samhällets synvinkel existerar inte slavar och medborgare /citizens/; alla är ju människor. Men det är de snarare utanför samhället. Att vara slav och att vara medborgare är samhälleliga bestämningar, relationer mellan människorna A och B. Människan A är som sådan inte slav. Slav är hon i och genom samhället.” (*Grunddragen*, s. 67 (korr/ty 175 f.) – Jfr *Kapitalet II*, s. 379/ty 431: ”När man talar om ett samhälleligt betraktelsesätt ... så får man inte på samma sätt som Proudhon härma den borgerliga ekonomins beteende och utgå från, att när ett samhälle med ett kapitalistiskt produktionsätt betraktas som en helhet, så förlorar det sin säregna, historiskt ... ekonomiska karaktär. Tvärtom. Man har då att göra med totalkapitalisten.” Därav kommer också Marx’ gängse uttryck: ”från samhällets eller kapitalistklassens synpunkt” (*Teorier II*, s. 305/ty 416, jfr *Das Kapital II*, s. 332) /i *Kapitalet II*, s. 291 har samhället råkat falla bort/. – Men varigenom skiljer sig Bauers ”sociala produktionskostnadsberäkning”, lånad av de amerikanska ekonomerna (t.ex. J.M. Clark), från Proudhons här kritiserade beteende?

Hur märkligt det än kan låta, så kom Otto Bauer till motsatt uppfattning: ”Orsaken till dessa felrationaliseringar”, skriver han som avslutning, ”kommer att försvinna först i ett samhälle, där företagen tillhör staten och samma stat samtidigt också måste stå för kostnaderna för arbetslöshetsunderstöd och kostnaderna för flyttning och omskolning av arbetarna. Här skulle den kapitalistiska produktionskostnadsberäkningen ersättas av en samhällelig. Staten skulle bara ha intresse för rationaliseringsåtgärder om besparingen i produktionskostnader i det enskilda företaget skulle vara större än kostnaderna för arbetslöshetsunderstöd till de arbetare som genom rationaliseringsåtgärderna samtidigt blivit överflödiga. Även denna stat skulle naturligtvis rationalisera. Men den skulle bara rationalisera i den utsträckning som de arbetare som genom rationaliseringen blivit överflödiga kan överföras till andra företag, produktionsgrenar. Rationaliseringen skulle inte ske språngvis, som under åren 1924 till 1929, utan långsamt men stadigt. Och i och med att rationaliseringen alltid sker i samma tempo som de arbetare som blir överflödiga kan överföras till andra grenar av den samhälleliga produktionen, så sker rationaliseringen i ett socialistiskt samhälle inte längre på bekostnad av en långvarig arbetslöshet för stora massor.”⁵

Vi ser: Det som Otto Bauer här framhäver som ett karakteristiskt kännetecken (och en fördel) hos det socialistiska samhället, kan i verkligheten bara gälla ett statskapitalistiskt system.⁶ Dels finns här fortfarande ett arbetslöshetsproblem, dels utgår Bauers ”socialistiska” samhälle (liksom det kapitalistiska) i sin ”produktionskostnadsberäkning” från kostnaderna för arbetskraften (”kapitalistiska kostnader”), och inte från själva det arbete, som dess produkter kostar. Men detta är den springande punkten, det som i detta hänseende skiljer den socialistiska samhällsordningen från den kapitalistiska!

”När en maskin endast betraktas som ett medel att sänka produktens värde”, heter det i *Kapitalet I*, ”kan den endast användas under förutsättning, att dess egen produktion kostar mindre arbete än det arbete som den ersätter. Men för kapitalet är denna gräns snävare. Då kapitalet inte betalar det *förbrukade arbetet* utan värdet av den förbrukade arbetskraften, begränsas maskinens användning av *skillnaden mellan maskinvärdet och värdet av den ersatta arbetskraften*. Då uppdelningen av arbetsdagen i nödvändigt arbete och merarbete är olika i olika länder och är olika i samma land vid olika tidpunkter eller under samma tidsperiod i olika industrigrenar, och då vidare arbetarens verkliga lön ibland understiger, ibland överstiger värdet av hans arbetskraft, kan *differensen mellan maskineriets pris och priset på den arbetskraft, som det ersätter, variera kraftigt, även om differensen mellan den arbetsmängd som är nödvändig för att producera maskinen och den arbetsmängd som den ersätter förblir oförändrad*. Det är emellertid endast differensen mellan maskinens värde och värdet av den arbetskraft den ersätter, som har betydelse för varans produktionskostnader, och endast denna differens gör sig därför gällande gentemot kapitalisten genom konkurrensens tvångslagar.”

I en fotnot till 2. upplagan tillfogar Marx: ”I ett kommunistiskt samhälle skulle ... maskintekniken ha ett helt annat spelrum än i det borgerliga samhället.”⁷

⁵ Otto Bauer, a.a., s. 179 f.

⁶ Med ”statskapitalism” avses här blott en utvecklingstendens och ingen verkligt existerande form av kapitalism. Även om en sådan förverkligades i enskilda stater, så skulle det inte alls betyda slutet på kapitalismen, eftersom flera statligt organiserade kapital fortfarande skulle stå gentemot varandra. (Jfr not 119 i kapitel 2 /ty s. 62 i detta arbete.) Jfr också Trotskijns grundläggande redogörelse: ”Teoretiskt är det naturligtvis möjligt att föreställa sig en situation där bourgeoisin som helhet inrättar sig som ett aktiebolag, som med statens hjälp administrerar hela ekonomin. De ekonomiska lagarna under en sådan regim skulle inte erbjuda något mysterium. Den enskilde kapitalisten mottar som bekant i vinst, inte den del av överskottsvärdet, som skapas direkt av arbetarna i hans eget företag, utan en del av det kombinerade överskottsvärdet som skapas i hela landet i proportion till summan av hans eget kapital. Under en odelad ’statskapitalism’, skulle denna lag om lika vinst inte förverkligas på slingrande vägar – d.v.s. konkurrens mellan olika kapitalister – utan omedelbart och direkt genom statlig bokföring. En sådan regim har emellertid aldrig existerat och kommer aldrig att existera, på grund av djupgående motsättningar mellan ägarna – så mycket mer som staten skulle bli ett alltför frestande objekt för social revolution i sin egenskap av allmän förvaringsplats för kapitalistisk egendom.”

(Den förrådade revolutionen, s. 177/eng 245 f.)

⁷ *Kapitalet I*, s. 340 f/ty 414.

Denna anmärkning klargör väl tillräckligt skillnaden mellan ”produktionskostnadsberäkningen” i det kapitalistiska och det socialistiska samhället. Men i *Kapitalet I* är denna skillnad bara antydd, medan detta tema behandlas utförligt först i *Kapitalet III*.⁸ Där läser vi i ett av Engels redigerat stycke: ”Varans värde är bestämt av totalarbetstiden, förgången och levande, som ingår i densamma. Stigande arbetsproduktivitet består just i att andelen levande arbete minskar och andelen förgånget arbete ökar, men så att totalsumman av det arbete som varan innehåller avtar. Att alltså det levande arbetet avtar mer än det förgångna tilltar. Det försakligade, förgångna arbete som finns i en varas värde – den konstanta kapitaldelen – består dels av förslitning av fast kapital, dels av cirkulerande och i varan helt och hållet konsumerat konstant kapital – råvaror och hjälpämnen. Den värdedel som kommer från råvaror och hjälpämnen måste minska när arbetets produktivkraft stiger, eftersom denna produktivitet, när det gäller dessa ämnen, visar sig just i att deras värde sjunkit. Däremot är det just det karakteristiska för arbetets stigande produktivkraft, att den fasta delen av det konstanta kapitalet ökar starkt och därmed också den värdedel av denna som genom förslitningen överföres på varorna. För att en ny produktionsmetod ska kunna göra sig gällande som en verklig stegring av produktiviteten, måste den värdedel i tillskott för förslitning av fast kapital, som den överför på den enskilda varan, vara mindre än den värdedel som kan dragas ifrån därför att levande arbete inbesparats. Metoden måste kort sagt minska varans värde... Denna minskning av den i varan ingående totala arbetskvantiteten syns enligt detta vara det väsentliga kännetecknet på arbetets stigande produktivkraft, oavsett under vilka samhällsliga betingelser den producerats. I ett samhälle där producenterna reglerar sin produktion enligt en i förväg uppgjord plan, ja, t.o.m. i den enkla varuproduktionen skulle arbetets produktivitet också obetingat kunna mätas enligt denna måttstock. Men hur står det till i den *kapitalistiska* produktionen?”

Här infogar Engels följande exempel: ”Antag, att en bestämd kapitalistisk produktionsgren producerar en normal enhet av sin vara under följande betingelser: förslitningen av det fasta kapitalet utgör per styck $1/2$ sh. eller mark; till råvaror eller hjälpämnen går $17\ 1/2$ sh., till arbetslön 2 sh., och vid en mervärdekvot på 100 % utgör mervärdet 2 sh. Totalvärde = 22 sh. eller mark ... Då är varans kostnadspris = $1/2 + 17\ 1/2 + 2 = 20$ sh., genomsnittspröfitkvoten $2 : 20 = 10\ %$ ⁹ och produktionspriset per varuenhet lika med dess värde = 22 sh. eller mark. – Låt oss anta, att man uppfinner en maskin som reducerar det erforderliga levande arbetet per styck till hälften, men i stället tredubblar den värdedel som består av det fasta kapitalets förslitning. Då blir uppställningen: förslitning = $1\ 1/2$ sh., rå- och hjälpämnen som förut $17\ 1/2$ sh., arbetslön 1 sh., mervärde 1 sh. Tillsammans 21 sh. eller mark. Varan har nu sjunkit 1 sh. i värde; den nya maskinen har betydligt stegrat arbetets produktivkraft. Men för kapitalisten ställer sig saken så: hans kostnadspris är nu $1\ 1/2$ sh. förslitning, $17\ 1/2$ sh. råvaror och hjälpämnen, 1 sh. arbetslön, tillsammans 20 sh. som förut. Då profitkvoten inte utan vidare ändras genom den nya maskinen, måste han erhålla 10 % över kostnadspriset, vilket gör 2 sh.; produktionspriset är alltså oförändrat = 22 sh., men 1 sh. över värdet. För ett samhälle, som producerar under kapitalistiska betingelser, har varan *inte* förbilligats, där är den nya maskinen *ingen* förbättring. Kapitalisten har alltså inget intresse av att införa den nya maskinen. Och då han genom att införa den helt enkelt skulle göra sitt hittillsvarande ännu inte utslitna maskineri värdelöst, förvandla det till gammalt skrot, alltså lida en positiv förlust, aktar han sig noga för denna ur hans egen synpunkt utopiska dumhet.”

Engels avslutar: ”Lagen om arbetets stegrade produktivkraft gäller alltså inte obetingat för kapitalet. Om det i allmänhet sparas levande arbete, stiger denna produktivkraft inte för kapitalet utan bara om det i den *betalda* delen av det levande arbetet kan sparas mer än som tillsättes i förgånget arbete ... Här råkar det kapitalistiska produktions sättet in i en ny motsägelse. Dess historiska uppgift är en hänsynslös, i geometrisk progression framdriven utveckling av det mänskliga arbetets produktivitet. Men det sviker denna uppgift, när det som här går i vägen för produk-

⁸ Jfr dock *Grundrisse*, s. 662 f och 407 f.

⁹ Under förutsättning ”att kapitalet i denna produktionsgren har det samhällsliga kapitalets genomsnittssammansättning”. (*Kapitalet III*, s. 238/ty 272.)

tivitetens utveckling. Därmed bevisas bara ännu en gång att det får ålderskrämpor och mer och mer överlever sig självt.”¹⁰

Detta långa citat föreföll nödvändigt, därför att det särskilt klart och tydligt kompletterar Marx' redogörelse i *Kapitalet I*. En sak är i varje fall klar: just denna lösning framgår med nödvändighet av marxismens ekonomiska teori. Även Otto Bauer var på sin tid helt medveten om det, vilket framgår av hans tidigare skrifter. Sålunda läser vi i hans första verk: ”Det kapitalistiska produktionssättet minskar ... inte bara det fulla utnyttjandet av de mänskliga arbetskrafter som står till förfogande, det hindrar också användningen av de mest givande driftssätten... Det socialistiska samhället kommer att kunna använda en maskin, om den sparar mer arbete, än som är nödvändigt för dess framställning; det kapitalistiska produktionssättet kan däremot bara nyttja en maskin, om den sparar mer arbetslön än den kostar. Ju lägre arbetslönerna är desto svårare är det att införa nya maskiner, att nyttja de tekniska framstegen. Eftersom arbetslönen alltid bara kan vara framträ-delseform för arbetskraftens värde, aldrig framträ-delseform för arbetsproduktens värde, så kan det kapitalistiska samhället aldrig använda alla de maskiner, som ett socialistiskt samhälle redan skulle kunnat ta i sin tjänst. Men det finns ännu mer!”

Härtill kommer verkningarna av de särskilda profitkvoternas utjämning till en allmän profitkvot: ”Maskinens produktionspris ligger ständigt över dess värde ... eftersom det i produktionspriset ingår en del av det mervärde som frambringats i andra produktionsgrenar men som järn- och maskinproducenterna tillägnat sig i kraft av sitt kapitals storlek... Vi kan nu tillfoga att maskinernas högre produktionspris, som alltid är högre än deras värde ... är ännu ett hinder för det manuella arbetets ersättning med det produktivare maskinarbetet. Härtill kommer slutligen ännu ett skäl! Kartellerna och trusterna i kol- och järnindustrin höjer priset på kol, järn och maskiner upp över det produktionspris, som skapas under fri konkurrens, fördyrar alltså den maskinella produktionen ännu mer och är ytterligare ett hinder för tekniska framsteg. Det socialistiska produktionssättet avlägsnar i ett slag alla dessa skrankor: för detta är varje maskin användbar som sparar mer arbete än den själv har kostat.”¹¹

Så bra, ja utmärkt kunde Otto Bauer skriva i yngre år! Inte ett ord om den kvasi-”samhälleliga” ”produktionskostnadsberäkning” som opererar med utgifter för arbetslön; och alls inga uppmaningar till ett eftertänksamt, försiktigt, långsamt rationaliseringstempo under socialismen! Men hur skall det då förklaras att Otto Bauer senare – trots sin tillhörighet till Marx' skola – kom till rakt motsatta slutsatser?

Det är mycket lätt att förklara. Det har under tiden gått 25 år och Saulus har blivit Paulus. Väl en gång omvänd till reformismen, måste Otto Bauer också se på frågan om samhällets socialistiska omgestaltning med en reformistisk ”realpolitikers” och ”statsmans” ögon. På så sätt uppstod hans besynnerliga föreställning om ett socialistiskt ekonomiskt system, i vilket den kapitalistiska produktionskostnadsberäkningen fortfarande har giltighet, och till vars normala inrättningar t.ex. Institutionen för arbetslöshetsunderstöd hör... Det ”socialistiska samhälle” som han talar om i sin bok från 1932, är därför inget annat än ett statskapitalistiskt samhälle; ett samhälle som endast har negerat kapitalismen på så sätt att det har överfört förfoganderätten över produktionsmedlen till staten utan att införa det socialistiska produktionssättet, utan att göra producenterna själva till produktionsprocessens verkliga ledare. Den anklagelse som alltså drabbar Otto Bauer, är att han beträffande detta då hypotetiska, men idag av reformismen praktiskt eftersträvande samhälle glömmer det väsentligaste; att han uteslutande inskränker sig till problemet med den ”etatistiska” omdaning av den ”organiserade kapitalismen”, så att den avgörande skillnaden mellan socialismen och kapitalismen när det gäller produktivkrafternas utveckling slutligen försvinner för honom ... Ett rent teoretiskt misstag? Inte alls. Bakom den akademiska frågan om det optimala tempot för rationaliseringar under socialismen döljer sig en besynnerlig uppfattning om socialismen och dess

¹⁰ *Kapitalet III*, s. 237-239/ty 271-273.

¹¹ *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 2. uppl., s. 97 f.

väsen; en uppfattning som i grunden likställer socialismen med statskapitalismen. När Otto Bauer skrev sin bok, kunde man kanske ännu ha overseende med detta; men idag efter de senaste årtiondenas ödesmättade erfarenheter måste frågan om skillnaden och motsatsen mellan det socialistiska och det statskapitalistiska ekonomiska systemet/¹² erkännas som en av arbetarrörelsens centrala frågor. Ty en sak verkar säker: Just denna motsättning kommer att spela en framträdande roll i arbetarklassens framtida kamp och i de framtida diskussionerna inom det socialistiska lägret. Och från denna synpunkt ser Otto Bauers misstag helt annorlunda ut.

¹² Övers.: Vi har satt in detta stycke, i tyska upplagan har några rader fallit bort.

Kapitel 33. Joan Robinsons Marx-kritik

Det har upprepade gånger konstaterats att skillnaderna mellan de båda stridande riktningarna inom nationalekonomin – den ”akademiska” och den marxistiska teorin – har blivit så stora att anhängarna av den ena riktningen knappt kan förstå den andra riktningens språk längre. Ett markant exempel på detta utgör Joan Robinson. Denna prominenta nationalekonom har ivrigt bemödat sig att göra rättvisa åt Marx och hans lärobyggnads ”råa och dystra storhet”;¹ ändå har hon inte åstadkommit något annat än ytterligare en karikatyr av marxismen ... Orsaken till detta ligger naturligtvis inte i personlig otillräcklighet (Joan Robinson är en framträdande vetenskapsman); den ligger djupare; i själva det sätt, på vilket hon närmar sig sin uppgift. Ty en Marx-kritiker som själv medger att hon inte har något till övers för Marx’ metodik och på förhand avfärdar den som ”hegelskt strunt och nonsens”,² måste nödvändigtvis missförstå och misstolka även de mest elementära av hans lärosatser. En sådan kritiker kan (kanske) förstå, vad Marx ordagrant sa, men aldrig ”vad han verkligen menade”.

I. Marx’ värdeteori

Den främsta måltavlan för Joan Robinsons kritik är naturligtvis Marx’ värdeteori. Ty om man lyckades att riva denna hörnpelare i Marx’ system, så behövde man inte ge upp någon av den så kallade akademiska teorins grundläggande förutsättningar och kunde likväl försöka dra några kvasisocialistiska slutsatser av dem. Sedan skulle en prydligt tillrättalagd, fabianiserad och keynesierad Marx uppträda på scenen.

1. Marx som ”värde-fetischist”

Först ett par ord om Joan Robinsons kritiska metod: Som så många av sina föregångare, delar hon Marx i två skilda, ja till och med motsatta väsen: den ”hegelske metafysikern” i *Kapitalet I* och sunda förnuftets Marx i *Kapitalet III*. Det som den senare skrev kunde i någon mån försonas med verkligheten (särskilt om det korrigeras utifrån den ”moderna ekonomins” synpunkt). Ty värdeteorin, som den framställs i tredje bandet, är i grunden ”var mans teori” – medan däremot läran om det ”absoluta värdet” från första bandet³ är ”ren dogmatism” och därför helt ”osmältbar”.⁴ Låt oss alltså börja med denna osmältbara del.

”Ricardo strävade”, skriver Joan Robinson, ”efter att i arbetskostnaderna finna ett värdemått, som var lika oföränderligt som längd- och viktmåtten, och Marx upprepar – fast han inte läst Ricardos essä Absolut värde och bytesvärde (som först nyligen utgivits av Sraffa) – samma tankegång när han söker det ‘gemensamma’ för varor av samma bytesvärde, vilket ‘inte kan vara en geometrisk, fysikalisk, kemisk eller annan naturegenskap hos varorna’.”⁵

Han betraktar värdet ”som en egenskap som är inneboende i var och en av dessa varor, analogt med vikt och färg”.⁶ Detta värdebegrepp, fortsätter Joan Robinson, ”är till sitt väsen förmarxistiskt” och står i skarp motsättning till kärnan i Marx’ lära. Ty ”en av Marx’ mest betydande vetenskapliga prestationer består just i skiljandet mellan ‘produktivkrafterna’ och ‘produktionsförhållandena’ (d.v.s. mellan människans tekniska relation till sin fysiska omgivning å ena sidan och hennes ekonomiska relationer till medmänniskorna i samhället å den andra), samt i begreppet

¹ ”rough and gloomy grandeur”, – Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, 1949, s. 2.

² ”Hegelian stuff and nonsense” – Joan Robinson, *On Re-reading Marx*, s. 20.

³ Dessutom förväxlar Joan Robinson här Marx med Ricardo. Marx talade aldrig om ett ”absolut värde”, tvärtom förkastade han detta uttryck, eftersom det antyder att värdet är oavhängigt av de samhällliga förhållandena. (Se *Theorien III*, s. 127 f och 130.)

⁴ J. Robinson, *The Labour Theory of Value: A Discussion*, i tidskriften *Science and Society*, 1954.

⁵ A.a. /Citat från *Kapitalet I*, s. 33/ty 51./

⁶ Joan Robinson, *Collected Economic Papers*, s. 147.

fetischism, knutet till de utbytbara varorna⁷ – varmed menas att relationer mellan människor framträder som relationer mellan ting.”

Men ”den som först kommit med en originell idé behöver lång tid för att lära känna alla dess följder”, och t.o.m. i Keynes’ *General Theory* ”finns många exempel på förkeynesianskt tanke-gods”! Det är därför inte konstigt att Marx förbisåg en sak, nämligen att ”vikt och längd är av teknisk natur, värde är samhällligt. Robinson Crusoe erbjuder en provosten för denna skillnad: Vikt och längd hade samma betydelse för honom på ön som hemma: köpkraft var däremot helt betydelselöst.”⁸ Är det därför inte hög tid, menar denna Marx-kritiker, att befria Marx’ teori från denna drastiska inkonsekvens?

Så långt Joan Robinson. Hela hennes argumentation kan reduceras till två enkla påståenden: 1. Att säga att värdet är något inneboende i varan innebär att betrakta värdet som en teknisk kategori. 2. Att säga att arbetet är värdets väsen innebär att man ser arbetskostnaderna som ”värdets oföränderliga mått”.

Båda påståendena beror på triviala missförstånd. Som vi just såg, bestrider Marx att det ”gemensamma”, som bestämmer varornas värde, kan vara ”en geometrisk, fysikalisk, kemisk eller annan naturegenskap hos varorna”.⁹ Men vad kan det då vara? Deras gemensamma samhällliga egenskap – som vi upprepade gånger läser hos Marx? Nej, förklarar Joan Robinson, här tar ni fel! Ty det som är ”gemensamt” för varorna, måste ligga i dem; och det som finns ”i dem”, kan bara vara av materiell och inte av samhällligt natur... Alltså är endast två lösningar möjliga: antingen är värdet en samhällligt framträdelse, då kan det inte samtidigt vara en ”inneboende” egenskap hos varan; eller också är det faktiskt inneboende, då måste man beteckna det som ”analogt med vikt och färg”, d.v.s. som en naturlig egenskap. Är det därför inte uppenbart att Marx helt enkelt förväxlade värdet (som helt tydligt är en samhällligt relation) med en naturlig eller teknisk kategori, och på så sätt själv blev offer för den i hans bok så beundransvärt beskrivna ”varufetischismen”?

Vi måste vara nöjda när en akademisk ekonom för en gångs skull strider så energiskt för värdebegreppets uteslutande samhällliga karaktär. (Hur detta skall förenas med ”nyttans” dominerande roll i den moderna ekonomin är en helt annan fråga.) Men är det inte ganska löjligt att framhäva detta gentemot Marx, som var den förste att klart inse värdets eminent samhällliga karaktär och som gjorde det till hörnpelare för hela sitt system?

”Vi måste”, skrev han i sitt främsta verk, ”komma ihåg, att varorna bara äger egenskap av värdeföremål, i den mån de är uttryck för samma samhällliga enhet, mänskligt arbete, att deras egenskap av värdeföremål alltså är rent samhällligt...”¹⁰ Bara som ”kristaller av denna för dem alla gemensamma, samhällliga substans utgör de värden – varuvärden”.¹¹ Ty ”varuformen och det värdeförhållande mellan arbetsprodukterna, vari den framträder”, har ”absolut ingenting att göra med deras fysiska natur och de därur härrörande materiella förhållandena. Det är bara det bestämda samhällliga förhållandet mellan människorna själva, vilket här för dem antar fantasmaformen av ett förhållande mellan tingen.”¹²

Och som om han anade vilken sorts kritik hans teori kunde stöta på i framtiden, tillfogar Marx: ”Såsom järnkroppen som viktmått visavi sockertoppen endast företräder tyngd, så företräder i vårt värdeuttryck rockkroppen visavi linneväven endast värde. – Här slutar dock analogin. Järnet företräder i sockertoppens viktuttryck en för bägge kropparna gemensam naturegenskap, deras

⁷ Ett av dessa båda ord är uppenbart överflödigt, ty varje ”vara” är ”utbytbar”, och varje ”utbytbar produkt” är en ”vara”.

⁸ *Science and Society*, se not 4.

⁹ *Kapitalet I*, s. 33/ty 51.

¹⁰ A.a., s. 42 (korr)/ty 62.

¹¹ A.a., s. 34/ty 52.

¹² A.a., s. 63 (korr)/ty 86.

tyngd –, medan rocken i linnevävens värdeuttryck företräder en egenskap utanför naturen hos bägge tingen: deras värde, något rent samhälleligt.”¹³

Här visar Marx själv otvetydigt på skillnaden mellan två kroppars viktsförhållanden och två varors värdeförhållande: den första är en materiell, den andra en rent samhällelig relation. Detta avhöll dock inte hans keynesianska kritiker från att pådyvla honom precis motsatt synpunkt: Begreppet värde som ”en egenskap analog med vikt och färg”, och ovanpå detta föreläsa för honom om skillnaden mellan det ”tekniska” och det ”samhälleliga” – två begrepp som måste ha varit klara och tydliga t.o.m. för Robinson Crusoe, fast den stackars mannen aldrig varit professor i national-ekonomi ... Men hur kunde Joan Robinson komma till så groteska slutsatser? Förklaringen skall uppenbarligen sökas inom det metodologiska området.

Hur kan vi betrakta arbetet som värdets substans, frågade Marx, när varje konkret arbete i verkligheten tjänar ett bestämt produktionsändamål och utförs av olika individer med olika förmåga, skicklighet o.s.v.? Hur kan man hitta en gemensam nämnare för den oändliga mångfalden av individuellt och yrkesmässigt olika slag av arbeten? – Detta är möjligt, svarade han: ”Det är för det första en *fysiologisk* sanning, att allt nyttigt arbete, alla produktiva verksamheter, hur olika de än må vara, är funktioner av den *mänskliga* organismen, och att varje sådan funktion, vilket innehåll och vilken form den än må ha, väsentligen är en förbrukning av mänsklig hjärna, mänskliga nerver, muskler, sinnesorgan o.s.v.”¹⁴

I denna mening är den fysiologiska likheten mellan olika mänskliga arbeten en nödvändig betingelse för varje värdeförhållande. Men bara en betingelse! Ty det skulle vara helt fel att betrakta det fysiologiska begreppet arbete som det väsentliga i Marx’ värdeteori, som många av hans kritiker gör. Om en sådan tolkning skulle vara riktig, så skulle det faktiskt inte vara någon grundläggande skillnad mellan Marx’ och Ricardos versioner av arbetsvärdeteorin, och denna teori skulle själv vara utsatt för en allvarlig kritik. För det första måste vi i så fall betrakta värdet som en överhistorisk kategori, som skulle gälla för alla ekonomiska system, för i alla ekonomiska system är arbetet, fysiologiskt sett, bara en ”förbrukning av mänsklig hjärna, mänskliga nerver, muskler, sinnesorgan o.s.v.”. Den väsentligt historiska karaktären hos de grundläggande ekonomiska kategorierna, som Marx lade så stor vikt vid, skulle fördunklas. Och det för det andra skulle vi i detta fall vara tvingade eller åtminstone frestade att leta efter ett mekaniskt mått för det fysiologiska arbetet, vilket naturligtvis skulle vara ett hopplöst företag. (Dessutom skulle vi då verkligen förväxla det ”samhälleliga” med det ”tekniska”, som Joan Robinson påstår.) Men faktiskt har vi hittills bara sett första delen av Marx’ lösning på problemet. Ty fast arbetet i varje samhälle fysiologiskt kan återföras till enkel förbrukning av arbetskraft, så fordras en sådan reduktion bara på ett bestämt steg i den historiska utvecklingen och äger då faktiskt rum. Och detta sker uteslutande i ett samhälle av varuägare, där utbytet utgör den enda ekonomiska förbindelsen mellan de enskilda personerna, och där varorna därför måste betraktas som produkter av genomsnittligt, skillnadsöst arbete – ”utan hänsyn till formen för dess förbrukande”.¹⁵

Här behövs dock inget mekaniskt mått för den fysiologiska förbrukningen av arbetskraft, ty det är genom själva samhället, genom den spontana samhälleliga processen ”bakom producenternas rygg”, som skilda former av arbete blir likställda på marknaden och på så sätt återförs till genomsnittligt, ”samhälleligt nödvändigt” arbete.¹⁶ Å andra sidan far i ett sådant samhälle ”de mänskliga arbetenas likhet ... den sakliga formen av arbetsprodukternas likartade egenskap av värdeföremål”,¹⁷ och bara här antar ”det bestämda samhälleliga förhållandet mellan människorna ... fantasmaformen av ett förhållande mellan tingen”.

¹³ A.a., s. 50(korr)/ty71.

¹⁴ A.a., s. 62 (korr)/ty 85.

¹⁵ A.a., s. 34/ty52.

¹⁶ Jfr s. 502/ty 611 ff i detta arbete.

¹⁷ *Kapitalet I*, s. 62 f (korr)/ty 86.

Vilka slutsatser kan dragas av denna korta resumé över Marx' värdeteori? Ingen annan än den att det uppenbarligen är omöjligt att erkänna värdets uteslutande samhällsliga betydelse, om man inte betraktar det som ett historiskt fenomen; och att det lika lite är möjligt att förneka värdets historiska karaktär utan att betrakta det som en "egenskap, analog med vikt och färg", alltså som en "teknisk" kategori.

Och här ligger förklaringen till att Marx' teori så ofta har blivit missförstådd av hans kritiker. I och med att de är oförmögna att begripa den väsentligt historiska karaktären hos de ekonomiska kategorierna, så drar de helt enkelt slutsatsen: Om det finns något sådant som "värde", så måste det vara en kroppslig eller naturlig egenskap hos varorna. På så sätt kritiserar de i verkligheten inte Marx utan sin egen, snävt naturalistiska uppfattning!

Men hur förhåller det sig med Joan Robinsons andra påstående – med hennes bild av Marx som en som söker efter en "oföränderlig värdemåttstock"? Här visar sig åter en krass naturalistisk feltolkning av Marx' teori.

Hur kan man på ett tillförlitligt sätt mäta en nations rikedom? – frågade de första uttolkarna av det kapitalistiska systemet, merkantilisterna. Med enbart guld och silver? Men värdet av guld och silver är självt underkastat svängningar, och ett föränderligt mått kan inte vara ett exakt mått. För att ta ett historiskt exempel så använde de gamla germanerna till ytmått den jordbit som kunde plöjas på en dag av en genomsnittlig bonde. Uppenbarligen var det ett mycket otillfredsställande mått; men denna brist har sedan övervunnits av den moderna lantmäteritekniken.

Varför kunde då inte nationalekonomin göra något liknande? Det är inte konstigt att redan W. Petty förgäves letade efter en "naturlig likhet mellan jord och arbete, så att vi kan uttrycka värdet av alla varor med någon av dem eller ännu hellre med båda och räkna om den ena till den andra lika lätt och självklart som vi räknar om pence till pund".¹⁸ Och Adam Smith uttrycker samma tankegång när han skriver: "Guld och silver ... varierar i värde, är ibland billigare och ibland dyrare, ibland lätt att få tag på och ibland svårare... Men liksom kvantitetsmått som de naturliga fot, famn eller handfull, vilka ständigt varierar i sin egen kvantitet, aldrig kan vara tillförlitliga mått på andra tings kvantitet; på samma sätt kan en vara vars eget värde ständigt varierar, aldrig vara ett tillförlitligt mått på andra varors värde."¹⁹

Men kan man någonsin finna en sådan osedvanlig vara med oföränderligt värde? Smith var övertygad om att han funnit ett sådant trollmedel. Enligt hans åsikt kunde den vanliga varan "arbete" med framgång användas som ett "oföränderligt mått". Visserligen är de löner som betalas arbetarna i regel mycket olika, men trots det: "Samma kvantitet arbete kan vid varje tid och varje plats sägas vara av samma värde för arbetaren. I sitt normala tillstånd av hälsa, styrka och iver ... måste han alltid lägga ner samma del av sin vila, sin frihet och sin lycka. Det pris han betalar måste alltid vara det samma, vilken kvantitet varor han än får i utbyte mot det. Av dessa kan han för sitt pris ibland köpa en större och ibland en mindre kvantitet; men det är varornas värde som varierar, inte värdet av det arbete som köper dem... Arbete, vars eget värde aldrig varierar, är därför det enda slutliga och verkliga mått med vilket värdet av alla varor vid varje tid och plats kan värderas och jämföras. Det är deras verkliga pris, pengar är bara deras nominella pris."²⁰

Så mycket om det historiska ursprunget till begreppet "oföränderligt värdemått". Det är klart att detta olösliga problem (Marx jämför det med cirkelns kvadratur²¹) bara kunde sysselsätta teore-

¹⁸ *The Economic Writings of Sir William Petty*, 1899, band I, s. 44 f.

¹⁹ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* 1937 s. 32 f.

²⁰ A.a., s. 33.

²¹ *Theorien* I, s. 121.

tikerna så länge de betraktade ”värdet” som en evig naturlig egenskap hos varorna.²² Men så snart man lämnar denna ståndpunkt upplöses hela problemet i intet.

Vi kan inte här uppehålla oss vid Ricardos förkrossande kritik av Smiths felaktigheter. En punkt måste dock framhåvas: var gång Ricardo talade om önskvärdheten av det så kallade ”oföränderliga värdemåttet”, så menade han inte ”arbetskostnaderna”, d.v.s. varan ”arbete”, som Smith hade i tankarna, utan arbetet som sådant, som själva den värdeskapande verksamheten, vilket naturligtvis är en helt annan sak.²³

Men vad har allt detta med Marx och hans värdeteori att göra? Finns det verkligen i hans skrifter några tecken på att han sökt efter ett ”oföränderligt värdemått”, vilket otvivelaktigt var fallet hos Smith, Malthus och Destutt de Tracy? Låt oss läsa vad Marx själv skriver om det: ”För att mäta varornas värde – för ett yttre värdemått – är det inte nödvändigt att värdet av den vara, vari de andra varorna mäts, är oföränderligt. Som jag visat i första delen²⁴, måste det tvärtom vara föränderligt, eftersom värdemåttet självt är en vara och måste vara en vara, i och med att det annars inte skulle ha något immanent mått gemensamt med de andra varorna. Ändrar t.ex. pengarnas värde sig, så ändrar det sig i samma mån i förhållande till alla andra varor. Deras relativa värde uttrycker sig därför lika riktigt i detta, som om det hade förblivit oförändrat. Problemet med att finna ett ”oföränderligt värdemått, är härmed övervunnet.” Detta citat kommer från den omfattande diskussionen om problemet med det ”oföränderliga värdemåttet” i Marx’ *Theorien über den Mehrwert*.²⁵

Men Joan Robinson har kanske inte tagit hänsyn till *Theorien*? Men hon kunde ha funnit samma tankegång också i Marx’ skrift *Till kritiken* och i *Kapitalet*. Således heter det i *Till kritiken*: ”För att kunna tjäna som värdemätare måste guldets potentiellt vara ett föränderligt värde, emedan det blott som materialisering av arbetstiden kan bli ekvivalent för andra varor, men samma arbetstid med växlingen i det reella arbetets produktivkrafter förverkligas i olika volymer av samma bruksvärdet.”²⁶ Och i *Kapitalet* läser vi: ”Som värdemätare ... kan guldets fungera, endast emedan det självt är en arbetsprodukt och alltså potentiellt ett föränderligt värde.”²⁷

Dessa få citat räcker för att visa Marx’ verkliga åsikt om detta tema. Även om det är riktigt att det i Ricardos verk finns tillfälliga anmärkningar som kan tolkas på Joan Robinsons sätt (anmärkningar som inte alls tillhör det väsentliga i hans värdeteori), så gäller precis det motsatta för Marx. Han delade inte alls Smiths illusioner om ett ”oföränderligt värdemått”, han har t.o.m. ägnat många sidor i *Theorien* åt att eftertryckligt vederlägga detta missförstånd. Förvisso brukade Marx – till skillnad från så många av hans kritiker – inte behandla sina föregångare bland ekonomerna som dumbommar eller små barn, utan visade i stället att t.o.m. misstag var nödvändiga steg på vägen när man söker den vetenskapliga sanningen, och att bakom föreställningen om det ”oföränderliga värdemåttet” låg en mycket seriös, välgrundad strävan att finna ett objektiva värdebegrepp. Joan Robinson hade kunnat lära mycket av dessa sidor, hon kunde funnit att hon redan för 140 år sedan hade en föregångare, nämligen S. Bailey, som på samma sätt förväxlade föreställningen om ett ”oföränderligt värdemått” med begreppet värde som en objektiv samhälls egenskap hos varorna

²² A. Smith betraktade ”värdeskapandet direkt som en fysiologisk egenskap hos arbetet som yttring av människans djuriska organism... På samma sätt som spindeln producerar väven med sin egen kropp, så skapar den arbetande människan värde – den arbetande människan rätt och slätt, varje människa som skapar nyttiga föremål – ty den arbetande människan är från födseln varuproducent, liksom det mänskliga samhället av naturen är grundat på utbyte, och liksom en varuekonomi är den normala formen av mänsklig ekonomi.” Det överläts åt Marx att upptäcka att ”värdet” är ”ett särskilt samhälls förhållande, som utvecklas under bestämda historiska förhållanden”. (R. Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, 1923, s. 33.)

²³ Jfr en senare kommentar till Ricardos värdeteori i R.L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, 1956, s. 87, 99 och 106-112.

²⁴ Marx syftar här på den 1859 publicerade skriften *Till kritiken /Zur Kritik der politischen Ökonomie/*.

²⁵ *Theorien* III, s. 131. – Jfr också *Grundrisse*, s. 678 ff och 899 ff.

²⁶ *Till kritiken*, s. 60 (korr)/ty MEW 13, s. 51.

²⁷ *Kapitalet I*, s. 85 (korr)/ty 113.

och med arbetstiden som värdets ”inneboende” måttstock. Då hade hon förvisso inte betecknat Marx som en ”varufetischist”...²⁸ Men har inte Marx själv en gång beklagat sig för Engels över sina kritiker: ”Oh, om dessa människor åtminstone kunde göra sig mödan att läsa det jag skrivit ordentligt!”

2. Marx’ ”svammel” /Salbaderei/

Hittills har vi uppehållit oss vid arbetsvärdeteorin som den är framställd i Kapitalets första bok. Men Joan Robinson påstår – som många tidigare kritiker av Marx – att det finns en ”oförsonlig motsägelse” mellan arbetsvärdeteorin i första bandet och teorin om ”produktionspriser” i tredje bandet. Så snart hon diskuterar denna ”motsägelse” förlorar Joan Robinson sitt jämnmod. ”Varför allt detta ståhej?”²⁹ – frågar hon föraktfullt med avseende på tidigare debatter om detta ämne. Hur kunde Hilferding, Sweezy och andra marxister förbise det faktum att Marx’ försök att ”försona” de båda teorierna ”är rent formalistiskt och består i att han jonglerar fram och tillbaka med genomsnittstal och totalsummor”, och att allt som Marx skrev om detta, ”utgör ett fullständigt innehållslöst svammel /eng. rigmarole/”³⁰

Detta är förvisso tungt vägande ord; men vilket innehåll döljer sig bakom dem? För att säga det rent ut: detta innehåll är bedrövligt. Låt oss höra Joan Robinsons egna ord: ”I band I ... fastställer Marx dogmatiskt att varor tenderar att bytas till priser som motsvarar deras värden.”³¹ Men: ”I ett system där priserna motsvarar värdena, säljs nettoprodukten av samma arbetsmängder för samma penningmängder. På så sätt kommer (vid samma penninglönekvoter) det i pengar uttryckta värdeöverskottet per arbetsenhet att överallt vara det samma. Att säga att de relativa priserna motsvarar de relativa värdena innebär samma sak som att säga att utsugningskvoten är den samma i alla industrier. Men om kapitalet per sysselsatt (kapitalets organiska sammansättning) är olika i olika industrier, medan profiten per sysselsatt (utsugningskvoten) förblir den samma, då måste profiten per kapitalenhet variera i omvänt förhållande till kapitalet per sysselsatt. Profitkvoten och utsugningskvoten kan bara vara samma i alla industrier, om även kapitalet per anställd arbetare är det samma.”

”I första bandet”, fortsätter Joan Robinson, ”lämnar Marx denna fråga öppen. Men i tredje bandet visar han att kapitalet per sysselsatt varierar med de tekniska förhållandena, medan konkurrensen mellan kapitalisterna tenderar att skapa en enhetlig profitkvot. Utsugningskvoten kan därför inte vara enhetlig, och de relativa priserna motsvarar inte värdena.” Tvärtom: ”Varornas priser avviker från deras värden på så sätt att de utsugningskvoter som kapitalisterna i olika industrier faktiskt åtnjuter, varierar med deras kapitals organiska sammansättning.” På detta sätt ”vecklade Marx in sig i ett konstlat problem genom att han startade med antagandet om en enhetlig utsugningskvot. Det finns ingen grund för ett sådant antagande. Ty om lönerna är lika i alla industrier, så varierar värdeöverskottet per anställd (utsugningskvoten) med nettoproduktiviteten per anställd och i allmänhet är produktiviteten per sysselsatt högre där kapitalet per sysselsatt är större. Med Marx egna ord: ’... det uppnådda stadiet av produktivkraft visar sig i den relativa övervikt den konstanta kapitaldelen har över den variabla... Har ... kapitalet i en viss produktionssfär högre sammansättning’ (än genomsnittet), ‘så uttrycker detta en över genomsnittsnivån stående utveckling av produktivkraften.’³² Utsugningskvoten tenderar sålunda att variera med kapitalet per anställd ...

²⁸ Joan Robinson kunde invända att hon egentligen inte menade arbetskostnaderna utan arbetstiden som värdemåttstock. Men det skulle bara göra det hela ännu värre. En sådan tolkning skulle nämligen innebära att värdet omedelbart kunde uttryckas i arbetstidsenheter, utan att varorna måste jämföras med en enda vara, som tjänar som allmänt värdemått. Vi skulle på så sätt hamna i den gamla utopin om ”arbetspengarna”, som Marx redan i *Grundrisse* kritiserade så obarmhärtigt.

²⁹ I originalet: ”What was all the fuss about?”

³⁰ Joan Robinson, *Collected Economic Papers*, s. 147 f.

³¹ Detta påstående är oriktigt, då Marx på s. 189/ty 234 i *Kapitalet I* uttryckligen förklarar: ”Det förutsättes ... att priserna är lika med värdena. I bok III skall vi se, att ett sådant likhetsförhållande inte kan uppställas på detta enkla sätt, inte ens när det gäller genomsnittspriserna.”

³² Från *Kapitalet III*, s. 673 f/ty 767.

samma process som skapar en enhetlig profitkvot för de olika industrierna skapar olika utsugningskvoter.” – ”Som jag ser det”, sammanfattar Joan Robinson, ”är konflikten mellan *Kapitalet I* och *Kapitalet III* en konflikt mellan mysticism och sunt förnuft. I band III triumferar sunda förnuftet men måste ändå i ordvalet fortfarande bekänna sig till mysticismen.”³³ Hela detta resonemang kan avfärdas så här:

1. Marx har aldrig påstått att ”att säga att de relativa priserna motsvarar de relativa värdena innebär samma sak som att säga att utsugningskvoten är den samma i alla industrier”. En sådan slutsats kan man inte heller dra av hans teori. Av ett enda skäl: Joan Robinson har naturligtvis rätt i att enligt arbetsvärdeteorin utbyts lika stora mängder (genomsnittligt, samhälleligt nödvändigt) arbete mot samma mängder arbete – åtta arbetstimmar mot åtta arbetstimmar, en arbetsdag mot en arbetsdag. Men därav följer inte att arbetsdagens delning i ”nödvändigt” och ”merarbete” alltid måste vara den samma. I ett fall arbetar kanske arbetaren fem timmar ”för sig” och bara tre timmar för företagaren, i ett annat fall kan det vara omvänt. – Men har vi inte smuglat in ett antagande om enhetliga löner? Nå, saken skulle inte bli bättre för det. Lönerna kan vara de samma i två företag, men arbetsdagens längd eller – vid enhetlig timlön – arbetsintensiteten kan vara olika. I båda fallen utbyts lika stora arbetsmängder och när kapitalets organiska sammansättning i båda företagen är samma som det totala samhälleliga kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, kommer dessa värden att motsvara priserna. Men utsugningskvoterna kan mycket väl vara olika – i motsats till Joan Robinsons påstående. Med andra ord: Arbetstiden som värdemått är på intet sätt avhängig av samma utsugningskvoter – och det är milt sagt förbluffande att se Marx’ (eller Ricardos) värdeteori uttolkad på detta sätt.

2. Å andra sidan har Marx aldrig sagt att ”utsugningskvoterna (i olika industrier) inte kan vara enhetliga” – för att konkurrensen leder till skapandet av en allmän profitkvot. Lika lite förväxlade han någonsin utsugningskvoten (d.v.s. mervärdekvoten) med den ”profit per sysselsatt”, ”som kapitalisterna faktiskt åtnjuter” (d.v.s. efter det att de ursprungligen olika profitkvoterna i olika industrier har utjämnats till en enhetlig allmän profitkvot). Vad han faktiskt sa är raka motsatsen: Eftersom samma antal arbetare, sysselsatta i industrier med olika organisk sammansättning hos kapitalet, under för övrigt samma omständigheter (samma arbetstid, samma arbetsintensitet o.s.v.) framställer samma mervärdemängder, just därför måste en omvandling av värden till ”produktionspriser” äga rum, om en genomsnittlig profitkvot skall vara förhärskande. Skillnaden är iögonfallande.

3. Marx har aldrig påstått att utsugningskvoten ändrar sig med kapitalinsatsen per sysselsatt arbetare – eller med andra ord att det framställda mervärdets storlek är en funktion av det använda konstanta kapitalet! Ett sådant påstående skulle i hans ögon vara helt vettlöst. Den ”konstanta kapitaldelens relativa övervikt över den variabla” betyder förvisso en tillväxt av arbetsproduktiviteten. Mer varor, mer bruksvärde kan produceras. Men det betyder inte alls att t.ex. arbetarna på industrier, som använder en större mängd konstant kapital, automatiskt skapar högre mervärde. (Mervärdekvoten kan bara höjas genom en ökning av produktiviteten, om livsmedelsindustrin kan skaffa fram billigare konsumtionsvaror för arbetarna och om arbetsdagens ”nödvändiga” del på så sätt förkortas. Men det gäller alla arbetare i alla industrier.) Det skall förvisso till en livlig fantasi för att tillskriva Karl Marx en sådan ”produktivitets”-teori om mervärdet!³⁴

³³ *Essay*, s. 10 och 15 ff. (Vi använder här den tyska översättningen, som utkom i Wien 1951.)

³⁴ Joan Robinson citerar med bifall (från Engels förord till *Kapitalet III*) den schweiziske professorn J. Wolfs mening, att enligt Marx’ ”är produktionen av relativt mervärde beroende av en ökning av det konstanta kapitalet i förhållande till det variabla”, ty ”en ökning av konstant kapital har en ökning av arbetarnas produktivkraft som förutsättning”. Då denna tolkning sammanfaller med Joan Robinsons, kan det vara nyttigt att citera Engels ord i denna fråga: ”När det finns en möjlighet att blamera sig i en svår fråga, då saknas aldrig professor Julius Wolf från Zürich.” Och sedan han citerat Wolf så fortsätter Engels: ”Visserligen säger Marx på hundratals ställen i *Kapitalet*, första boken, precis raka motsatsen. Påståendet, att när andelen variabelt kapital sjunker så stiger enligt Marx det relativa mervärdet i samma förhållande som det konstanta kapitalet stiger, är så till den grad häpnadsväckande, att det verkar som hån. Herr Julius

Vi ser att det är inte Marx själv utan Joan Robinson som har ”vecklat in” Marx ”i ett konstlat problem”, genom att pådyvla honom tre teorem, av vilka inget överensstämmer med hans lära. Och det är också hon som erbjuder honom en bekväm lösning på ”problemet”, genom att hon för kapitalets nog så bekanta värdeskapande kraft på tapeten... Tänka sig: Marx var fullkomligt klar över denna förträffliga lösning och likväl förspillede han årtal av tid och arbete för att konstruera det komplicerade ”svammel”, som man finner i band III... Vilken envis hegelsk metafysiker han ändå måste ha varit!

3. Marx på jakt efter ett samhällligt elixir eller Värdeproblemet i det socialistiska samhället

Så långt om Marx’ värdeteori. Men nu erbjuds vi äntligen en tröst: Fast ”sunda förnuftet” enligt Joan Robinsons mening tvingade Marx att medge att värdelagen inte riktigt fungerade ”under kapitalismen”, så trodde han dock att åtminstone ”under socialismen skulle arbetsvärdeteorin vara giltig i full utsträckning”.³⁵ Med andra ord: han var uppenbarligen en utopisk socialist, för vilken arbetsvärdeteorin inte så mycket var resultatet av en rent vetenskaplig analys utan snarare ett konstgrepp för att införa ett ”idealistiskt prissystem”,³⁶ och på så sätt förverkliga rättfärdigheten på jorden! Det är inte konstigt att Joan Robinson ägnar ett särskilt kapitel i sin bok åt Marx’ imaginära föreställningar om ”värdeproblemet i det socialistiska samhället”,³⁷ och framför allt åt hans påstådda postulat ”att i ett rationellt ekonomiskt system skulle priserna fås att motsvara värdena”, och hon trodde på fullt allvar att hon upptäckt ”Marx’ teoris väsen” i dessa fantasier...³⁸ (Proudhon återuppstånden!) Nu kunde man kanske ha tagit allt detta på allvar om det åtminstone haft någon likhet med Marx’ teori. Men Marx tröttnade aldrig på att angripa såväl Proudhon som alla andra utopister, som med hjälp av ett speciellt konstruerat ”rättfärdigt bytessystem” skulle ställa världen till rätta. Han fastslog upprepade gånger och med största eftertryck att värdet är en

Wolf bevisar med varje stavelse, att han varken relativt eller absolut har förstått någonting i fråga om relativt eller absolut mervärde ...” (*Kapitalet III*, s. 15 f(korr)/ty21 f.) Som vi ser fick Joan Robinson tillräckligt många varningar om att inte upprepa J. Wolfs fel. Trots det övertar hon inte bara hans tolkning, utan klandrar också Engels för att han bara har ”skymfat” Wolf, ”utan att inlåta sig i diskussion med honom”, fast ”det är omöjligt att inse hur Wolfs uttalande skiljer sig från det ovan citerade uttalandet av Marx”! (nämligen Marx ’egna ord’ från *Kapitalet III*, citerade på s. 528/ty 637. – Som om Engels var förpliktad att i detalj gå in på varje primitiv missuppfattning av Marx’ teori...

³⁵ *Essay*, s. 23.

³⁶ A.a., s. 24.

³⁷ Här har vi ett exempel på hur tanklöst Joan Robinson använder Marx’ texter. Hon citerar följande passus från *Kapitalet III*: ”Bara där produktionen verkligen planeras och kontrolleras av samhället, skapas ett sammanhang mellan volymen samhällligt arbetstid använd för produktion av vissa artiklar och vidden av det samhällliga behov som dessa artiklar skall tillgodose... Utbyte eller försäljning av varor till deras värde är den rationella, den naturliga lagen för deras jämvikt.” (*Essay*, s. 23.) Läsaren antar naturligtvis att dessa båda satser syftar på det socialistiska samhället. Men det är ett misstag, för Marx säger faktiskt det rakt motsatta (s. 168 f/ty 197): ”Även om varje enskild artikel eller varje bestämd kvantitet av en varusort innehåller endast det för dess produktion nödvändiga samhällliga arbetet och därför marknadsvärdet för hela denna varusort från denna sida sett endast innehåller nödvändigt arbete, så har ändå, om produktionen överskrider det aktuella samhällliga behovet, en del av den samhällliga arbetstiden slösats bort. Varumängden representerar då på marknaden en mycket mindre mängd samhällligt arbete än den i verkligheten innehåller. (Bara där produktionen verkligen planeras och kontrolleras av samhället, skapas ett sammanhang mellan volymen samhällligt arbetstid använd för produktion av vissa artiklar och vidden av det samhällliga behov som dessa artiklar ska tillgodose.) Därför måste dessa varor säljas under sitt marknadsvärde, en del kan till och med bli osäljbara. – Det motsatta blir fallet om volymen samhällligt arbete som använts för produktion av en varusort är för liten för vidden av det samhällliga behov den ska tillfredsställa. – Men motsvarar omfånget av det samhällliga arbete, som använts för produktion av en viss artikel, omfånget av det samhällliga behov som ska tillgodoses ... så säljes varan till sitt marknadsvärde. Utbyte eller försäljning av varor till deras värde är den rationella, den naturliga lagen för deras jämvikt; med utgångspunkt från denna ska avvikelserna förklaras, inte lagen själv ur avvikelserna.” Som vi ser rör hela avsnittet det kapitalistiska samhället, med undantag av satsen inom parentes, där Marx uttrycker åsikten att det framtida socialistiska samhället inte ska bortödsla sina medlemmars arbetstid som det kapitalistiska samhället gör... Men allt detta hindrar inte Joan Robinson att förse Marx med just den åsikten att försäljning av varor till deras värde också under socialismen ska vara den ”naturliga lagen”!

³⁸ *Essay*, s. 24.

historisk kategori, en särskild uttrycksform för arbetets samhällsliga funktion i ett samhälle av varuägare, och att det därför med nödvändighet måste försvinna i det socialistiska samhället.³⁹

Sålunda heter det i *Kritik av Gothaprogrammet*: ”Inom det kooperativa samhället, som grundar sig på ett gemensamt ägande av produktionsmedlen, utbyter inte producenterna sina egna produkter. Lika lite framträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters värde, som en av dem ägd saklig egenskap, eftersom de individuella arbetena – i motsats till i det kapitalistiska samhället – inte längre existerar på en omväg utan omedelbart som en beståndsdel av totalarbetet.”⁴⁰

Och i *Kapitalet*: ”Arbetsprodukten är i alla samhällsliga tillstånd bruksföremål, men endast en historiskt bestämd utvecklingssepok, som uttrycker det för produktionen av ett bruksföremål förbrukade arbetet såsom dess objektiva, konkreta egenskap, d.v.s. såsom dess värde, förvandlar arbetsprodukten till en vara.”⁴¹ Och ”den specifikt samhällsliga karaktären av de inbördes oberoende privatarbetena, som ... antar formen av arbetsprodukternas värdekaraktär, äger giltighet endast för denna bestämda produktionsform, varuproduktionen. Men för den som själv är fångad i varuproduktionens förhållanden, förefaller detta att vara lika slutgiltigt, som att luften fortbestår som fysikalisk kroppsform, även sedan vetenskapen lyckats sönderdela den i dess element.”⁴²

Detta förklarar varför de borgerliga nationalekonomerna ”aldrig ens uppställt frågan, varför ... arbetet framträder i värdet och arbetets mått genom dess tidsutsträckning i arbetsproduktens värdestorlek. Former som bär kännetecknet, att de tillhör en samhällsformation, där det är produktionsprocessen som behärskar människan, människan behärskar ännu inte produktionsprocessen, /dessa former/ gäller för det borgerliga medvetandet som en lika självklar naturnödvändighet som det produktiva arbetet självt.”⁴³

Det är inte konstigt att diverse borgerliga professorer redan under Marx' livstid försökte förse honom med den uppfattning, som vi möter i Joan Robinsons kritik, och att han såg sig tvungen att förklara, att han i sin utforskning av värdet bara hade ”sysslat med borgerliga förhållanden och inte tillämpat denna värdeteori på den ‘socialstat’ som ... konstruerats ... av herr Schaffle åt mig”.⁴⁴

Läsaren kan dock vara säker på att den hädangångne österrikiske professorn inte hade kunnat tävla med Joan Robinson. Ty i stort sett lyckades han bara konstruera en hypotetisk ”socialstat” åt Marx, medan Joan Robinson däremot inte blott skapade ett ”idealiskt prissystem, utan också ställde i utsikt möjligheten till ”privat sparande i den socialistiska ekonomin”, ja t.o.m. en socialistisk inkomstskatt! Men vad skall man ta sig till med en keynesiansk kritiker, som med otrolig naivitet förvandlar Marx till en vanlig proudhonist och som inte ens kommer på tanken att ”värdet” hos Marx (som nästan alla ekonomiska begrepp) inte är en naturlig, utan en uteslutande historisk kategori, och att Marx därför överhuvudtaget aldrig försökte att skriva något recept för det ”framtida socialistiska köket”?

II. Marx' teori om den kapitalistiska utsugningens väsen och hans kapitalbegrepp

Hittills har vi blott sysslat med Joan Robinsons angrepp på grunden för Marx' lärobyggnad – hans värdeteori. Men man måste vara konsekvent: om värdebegreppet går förlorat, så kan inte heller begreppet mervärde behållas längre. På så sätt har inte bara grunden utan också hörnpelaren i den stora byggnaden störtat samman, och alla kategorier i Marx' ekonomi måste antingen överges eller revideras helt. Det gäller t.o.m. för det till synes enkla begreppet ”utsugningkvot”, ty själva förhållandet $m : v$ är uppenbarligen tänkt som ett värdeförhållande... Men vad blir då kvar av hela Marx' system?

³⁹ Se kap. 28, 3 i detta arbete.

⁴⁰ *Kritik av Gothaprogrammet*, 1975, s. 18 (korr) (1926, s. 14 f)/ty MEW 19, s. 19 f.

⁴¹ *Kapitalet I*, s. 54/ty 76.

⁴² A.a., s. 65 (korr)/ty 88.

⁴³ A.a., s. 70 (korr)/ty 95 f.

⁴⁴ Marx' sista ekonomiska essä, Randglossen zu A. Wagner, MEW 19, s. 360 f/i *Ekonomiska skrifter*, s. 684/.

Kvar blir den allmänna föreställningen om ”utsugningen” och om merarbetet – till skillnad från mervärdet. För oss är detta knappast tillräckligt, men Joan Robinson klarar sig glänsande: hon hävdar att Marx’ ”primitiva arbetsvärdeteori” har visat sig vara ett fullständigt misstag. Trots det ”använde han den ... för att utveckla vissa idéer om det kapitalistiska systemets natur, och betydelsen av dessa idéer är inte alls bunden till den särskilda terminologi, som han valde för att framställa dem.”

Och vari består egentligen dessa ”idéer”? Helt enkelt i ”att möjligheten till utsugning är beroende av att det finns en klyfta mellan den totala nettoprodukten och arbetarnas existensminimum: Om en arbetare på en dag inte kan framställa mer än han måste förbruka på en dag, så är han inget potentiellt utsugningsobjekt. Denna tanke är enkel och kan uttryckas i enkelt språk utan någon specialiserad terminologisk apparat.” Och ”det är just detta enkla och fundamentala karaktärsdrag hos kapitalismen”, som har förklarats av Marx, och som ”gick förlorat i den akademiska ekonomiska analysens labyrint”.⁴⁵

Vi ser: ”kapitalismens enkla och fundamentala karaktärsdrag” består i existensen av merarbete! Men merarbetet är lika gammalt som den mänskliga civilisationens historia: ”Kapitalet har inte uppfunnit merarbetet. Överallt, där en del av samhället äger monopol på produktionsmedlen, måste arbetaren, fri eller ofri, utöver den för hans eget uppehälle nödvändiga arbetstiden sätta till ett överskott av arbetstid för att producera existensmedel åt produktionsmedlens ägare, antingen denne ägare är en atensk aristokrat, en etruskisk teokrat, en civis romanus, en normandisk baron, en amerikansk slavägare, en valakisk bojar, en modern storgodsägare eller en kapitalist.”⁴⁶

Men det borde vara klart: Så länge vi bara vet detta om kapitalismen, så vet vi så gott som ingenting. Ty det är just ”den specifika ekonomiska form, i vilken de direkta producenternas obetalda merarbete pumpas ut”, som ”bestämmer herre- och drängförhållandet” i produktionen, och som också skiljer den sociala historiens epoker från varandra.⁴⁷

”Merarbete, arbete utöver den för arbetarens uppehälle nödvändiga tiden samt merproduktens tillägnande genom andra, utsugning, är alltså”, läser vi hos Engels, ”gemensamt för alla hittillsvarande samhällsformer, för såvitt dessa utvecklats i klassmotsättningar. Men först när produkten av detta merarbete antar formen av mervärde, när produktionsmedlens ägare finner den fria arbetaren – fri i betydelsen av fri från sociala bojar och fri från eget ägande /av produktionsmedel/ – som objekt för sin utsugning samt utsuger honom i och för produktion av varor, först då antar produktionsmedlet enligt Marx den specifika karaktären av kapital.”⁴⁸

Det är därför uppenbart att den särskilda kapitalistiska formen för utsugning bara kan begripas med hjälp av Marx’ analytiska apparat, d.v.s. om man använder hans kategorier ”värde” och ”mervärde”. Det är inte konstigt att Joan Robinson inskränker sig till den allmänna (och därmed fullständigt konturlösa) föreställningen om utsugningen som sådan⁴⁹, utan att också försöka analysera de särskilda kännetecknen för det specifikt kapitalistiska utsugningssättet. Hon påminner om den bekante Dühring, som ”annekterar ... det av Marx upptäckta merarbetet för att med dess hjälp slå ihjäl det ävenledes av Marx upptäckta mervärdet som för ögonblicket inte passar honom”.⁵⁰ Och hennes slutsatser är därför inte mycket bättre än Dührings.⁵¹

⁴⁵ *Essay*, s. 17.

⁴⁶ *Kapitalet I*, s. 201 f/ty 249 f.

⁴⁷ *Kapitalet III*, s. 701 (korr)/ty 798 f.

⁴⁸ *Anti-Dühring*, s. 286 (korr)/ty MEW 20, s. 193.

⁴⁹ Joan Robinson betonar med viss stolthet att ”den moderna teorin om ofullständig konkurrens – fast den formellt är helt skild från Marx’ utsugningsteori – ändå är nära besläktad med denna” (*Essay*, s. 4). Men enligt vår ödmjuka åsikt är detta ”släktskap” inte närmare än mellan Kommunistiska manifestet och påvens encyklika *Rerum Novarum*, d.v.s. det består huvudsakligen blott i ordet ”utsugning”, vilket används såväl av de ”moderna ekonomerna” som av Marx. Den kapitalistiska utsugningens specifika karaktär förblir för den ”moderna teorin” en ogenomtränglig gåta.

⁵⁰ Engels, a.a.

Det bästa exemplet på detta är hennes behandling av kapitalets kategori. Vi såg att Joan Robinson beskyllde Marx för att inte konsekvent ha använt sin egen teori, och hur hon t.o.m. pådyvlade honom ett "fetischistiskt" värdebegrepp... Men vad har Joan Robinson själv lärt sig av denna epokgörande teori? Tyvärr mycket lite. Ty precis som Dühring (och alla "akademiska" ekonomer av idag) betraktar hon kapitalet som ett ting, som blott ett produktionsmedel, och inte som ett samhällsligt förhållande. I hennes ögon är det en naturlig och inte en socialhistorisk kategori. Det är inte konstigt att hon på följande sätt klandrade Marx för hans "teoretiska hårklyverier" (logic-chopping theorizing): "Vidare använder Marx sin analytiska apparat för att betona åsikten att bara arbete är produktivt. I sig är detta inget annat än hårklyveri. Jord och kapital producerar inget värde, eftersom" (enligt Marx) "värde är produkten av arbetstid. Men fruktbar jord och effektiva maskiner⁵² höjer arbetsproduktiviteten sett ur produktionsresultatets synvinkel... Om vi nu säger att kapitalet självt är produktivt eller att det är nödvändigt för att göra arbetet produktivt, spelar inte så stor roll. Det är bara viktigt att slå fast att kapitalägande inte är en produktiv verksamhet. De akademiska ekonomerna brukade, genom att beteckna kapitalet som produktivt, antyda att kapitalisterna gjort sig förtjänta av samhället och hade full rätt att få en inkomst av sitt ägande. I det förflutna kunde man ytligt ge denna synpunkt ett visst mått av berättigande genom att betrakta ägande och företagande som oskiljaktliga. Men detta sätt att förvirra frågan fungerar inte längre. Ty nu för tiden blir skiljandet mellan ägande och företagande allt mer fullständigt... Den typiska företagaren av idag är inte längre den driftige, outtröttlige affärsman som Marshall tänkte sig, eller den sluga, räsvaktiga penningpåse som Marx såg framför sig⁵³, utan en trög massa av aktieägare som inte längre kan skiljas från rena rentiärer och som anställer betalda direktörer för att sköta sina koncerner. Idag är det därför enklare att säga att *ägandet*⁵⁴ av kapital inte är produktivt, utan att hamna i några hårklyveri-diskussioner om huruvida jord och kapital är produktiva; lika lite behövs det en särskild analytisk apparat för att bevisa detta. En terminologi som tvingar oss att säga att kapital (i motsats till ägande av kapital) är improduktivt förvirrar snarare frågan. Det är riktigare att säga att kapital, och användande av vetenskap inom industrin är oerhört produktivt, och att privatägandets institutioner, som vidareutvecklas till monopol, är skadliga just för att de hindrar oss från att ha så mycket kapital och det slags kapital som vi behöver."⁵⁵

Här ser vi det igen: så snart Joan Robinson ger sig till att kritisera Marx så träffar hon osvikligt fel. Det är självklart att från Marx' teorier synpunkt är bara arbetet värdeskapande. Men det betyder inte alls att "produktionens objektiva faktorer" enligt honom skall fränkännas all "produktivitet". Tvärtom: i den mån dessa faktorer "höjer produktionsresultatet" bidrar de förvisso till produktionen av bruksvärden (vilket dock inte alls är något skäl till att förväxla kategorierna bruksvärde och värde, som Joan Robinson gör). Å andra sidan betonar Marx ständigt⁵⁶, att "kapital" (inte jord) också är "produktivt" i en annan mening: som det borgerliga produktionssättets härskande sociala förhållande. "Kapitalets stora historiska roll", läser vi i *Grundrisse* (och i *Theorien*), består i att "framtinga detta merarbete" ... "Därför är kapitalet produktivt; d.v.s. en väsentlig förutsättning för utvecklingen av de samhälleliga produktivkrafterna."⁵⁷

Men därav följer naturligtvis inte att kapitalet tillfogar något som helst till varornas värden eller att det i detta avseende inte finns någon skillnad mellan "faktorn arbete" och "faktorn kapital" när det

⁵¹ En annan betydelse än hos Joan Robinson har begreppet "ekonomiskt överskott" (surplus), som de amerikanska marxistiska underkonsumtionsteoretikerna Baran, Sweezy och Gillman gärna använder sig av i stället för Marx' mervärdebegrepp. Om det därvid blott rör sig om en "ändring av terminologin" (som Sweezy säger – *Monopolkapitalet*, s. 331/eng s. 10, not 6) skall inte diskuteras här.

⁵² Här blir "kapitalet" plötsligt förvandlat till "effektiva maskiner", som om "maskiner" och "kapital" var synonymer!
⁵³ Det är bara en legend att Marx betraktade sin tids kapitalist som blott en "slug, rövaraktig penningpåse". (Se kap. 2, IV, A, 3 i detta arbete.)

⁵⁴ Framhävt av J. Robinson.

⁵⁵ *Essay*, s. 17-19.

⁵⁶ Jfr s. 211 f/ty 261 ff i detta arbete.

⁵⁷ *Grunddragen*, s. 109 f (korr)/ty 231. – Jfr *Teorier I*, s. 96 f och 198 f/ty 65 och 368.

gäller deras verksamhet, vilket Joan Robinson tycks antaga. Tvärtom är skillnaden enorm; den är inte mindre än skillnaden mellan hästens insats och den ”insats” som görs av piskan som driver på hästen. Men fast kapitalet inte frambringat något värde, så har det ändå frambringat en särskild utsagningsform som var oumbärlig för produktivkrafternas utveckling under en bestämd historisk epok. Och det var det i stånd till just för att det var ”ägt”, och inte för att det på något sätt fungerade som produktionsmedel, eller för att det befördrar ”användandet av vetenskap inom industrin”. Dess verkliga ”produktivitet” ligger således i dess omätbara hunger efter mervärde. Ur denna synpunkt får t.o.m. det till synes självklara begreppet ”produktivt arbete” en särskild betydelse, ty i det kapitalistiska samhället är bara den arbetare som ”direkt förökar kapitalet” ”produktiv”⁵⁸ (Malthus formulerar det ”som direkt höjer sin herres välstånd”). ”För en vulgärekonom är” förvisso (jag citerar här Rosa Luxemburg) ”allt detta en ren definitionsfråga”. Vad gör det för skillnad om vi härleder betydelsen av ordet ”produktivitet” ur relationen mellan människa och människa eller ur relationen mellan människa och natur? Vulgärekonomen anar ju inte ens att man måste betrakta frågan ”Vad är produktivt?” historiskt, och att en sådan synpunkt förutsätter användande av den dialektiska metod som han har så mycket emot.⁵⁹

Men hur är det med skillnaden mellan ”kapital” och ”kapitalägande”, som Joan Robinson sätter stort värde på? Här möter vi åter en gammal bekant, för just denna skillnad var en favoritidé hos Bray, Gray, Proudhon och andra utopiska socialister från anno dazumal.

”Om arbetarna skall vara fria måste kapitalismen förintas. Det betyder förvisso inte förstörelse av ’kapitalet’ utan snarare dess bevarande”, skrev Bakunin.⁶⁰ Marx hade bara förakt till övers för en sådan ”dikotomi”. ”Kapitalet är”, läser vi i *Rohentwurf*, med nödvändighet ”kapitalisten. Förvisso brukar en del socialister säga att vi behöver kapital, däremot inte kapitalister. Därmed framstår kapitalet som enbart en *sak*, inte som ett produktionsförhållande”.⁶¹ Och i *Theorien* skrev han: När ekonomer talar om de ”tjänster”, som kapitalet gör vid produktionen av bruksvärden, så menar de ”inget annat än att produkter av tidigare nyttigt arbete på nytt tjänar som produktionsmedel, som arbetsföremål, arbetsmedel och existensmedel för arbetaren... Men i denna mening är ordet kapital helt överflödigt och intetsägande. Vete är inte närande för att det är kapital utan för att det är vete. Ullens bruksvärde tillkommer den som ull och inte som kapital. På samma sätt har ångmaskinens rörelse inget gemensamt med dess tillvaro som kapital. Den skulle göra precis samma tjänst om den inte var ’kapital’ och tillhörde fabriksarbetarna i stället för fabrikanten.”⁶²

Förståelsen av detta Marx’ kapitalbegrepp är naturligtvis en nödvändig förutsättning för varje diskussion om hans ekonomiska teori.

III. Avslutande anmärkningar

I detta kapitel har vi bara behandlat huvudpunkterna i Joan Robinsons kritik. Hon angriper förvisso också andra delar av Marx’ system: hans lönteori, teorin om den fallande profitkvoten och hans kristeori. Men eftersom hon inte på någon av dessa punkter tillför den marxistiske läsaren något nytt (det hon säger har tidigare och bättre framförts av andra Marx-kritiker), finns det ingen

⁵⁸ *Grunddragen*, s. 101n/ty213n.

⁵⁹ Rosa Luxemburg, *Ausgewählte Schriften und Reden*, II, s. 202 ff. Dessutom: För att grundlägga sin teori om ”excess social surplus” i den moderna kapitalismen finner den amerikanske underkonsumtionsteoretikern J.M. Gillman det nödvändigt att – under återopande av ett av honom missuppfattat ställe i *Theorien* I (s. 373) – pådyvla Marx åsikten att ”bara sådant arbete är produktivt, vars produkt åter kan ingå i produktionscykeln... Arbetare som producerar vapen är således improduktiva i denna mening, fast deras arbete producerar produkter och mervärde.” (*Prosperity in Crisis*, s. 23.) Det är uppenbart att detta inte har något med Marx’ verkliga åsikt att göra.

⁶⁰ Citerat efter K.J. Kenafick, *M. Bakunin and K. Marx*, 1949, s. 92.

⁶¹ *Grunddragen*, s. 99/ty 211. (Jfr kap. 13 i detta arbete.)

⁶² *Theorien* III, s. 260.

anledning att diskutera dem vidare,⁶³ det är inte nödvändigt att korrigera varje felcitatt och alla missuppfattningar i hennes framställning.⁶⁴

Å andra sidan ägnas en avsevärd del av hennes essä åt en diskussion om den påstådda (och som jag tror främst imaginära eller åtminstone mycket överskattade) ”affiniteten” mellan Marx’ och Keynes’ teorier, vilket inte ligger inom detta kapitelns område. Således kan jag inskränka mig till några avslutande anmärkningar.

Jag har visat hur lite man kan lära sig av Joan Robinsons Marx-kritik. Men är detta verkligen det enda som man kan finna i hennes bok? Betonar hon inte ständigt att i det nuvarande samhället är arbetarna i regel utsugna av företagen? Och angriper hon inte kapitalisternas heliga ”äganderätt”? – Det gör hon förvisso. I denna sin inställning ser hon t.o.m. en särskild förtjänst hos den ”moderna riktningen” inom nationalekonomin. Visserligen måste den ”moderna riktningen” rättas till avsevärt för att tillåta en sådan tolkning. Men det gör inget. Åtminstone kan man inte fösa ihop Joan Robinson personligen med den apologetiska nationalekonomin (inräknat Lord Keynes) utan hon måste anses representera en socialistisk strömning inom dagens borgerliga ekonomi.

Hennes socialism har förvisso en besynnerlig färg. Den stöder sig tungt på kryckor, lånade från förmarxistiskt socialistiskt tankegods, särskilt från all småborgerlig socialisms fader, Proudhon. Och det är inte alls någon tillfällighet, för Joan Robinsons socialistiska slutsatser speglar stämningen hos förhållandevis breda skikt inom dagens rebelliska borgerliga intelligentsia. Dessa skikt har förlorat sin tilltro till kapitalistklassens progressiva roll; de är djupt skakade av ”monopolens asociala praktik” och av den ekonomiska instabiliteten i ”denna förhållandevis tidsålder”,⁶⁵ och de sätter därför sin tilltro till en förstatligad, statskapitalistisk ekonomi som skall tygla ett hotande ekonomiskt kaos, åstadkomma en ”rättvisare omfördelning av rikedomerna mellan produktionsfaktorerna”,⁶⁶ och välsigna oss med ”så mycket kapital och det slags kapital som vi behöver”. Därav kommer sig den plötsliga utbredningen av den populistiska ”keynesianismen” som en ideologi, som speglar alla dessa stämningar i deras oändliga mångfald. Men denna populistiska keynesianism har mycket lite med Keynes och hans skolas särskilda doktrin att göra, och man kan därför inte göra den ansvarig för detta. Likväl är det så att så snart de akademiska keynesianerna lämnar sin egen domän och ger sig in på det så kallade ideologiska området, så syns denna

⁶³ När vi i Appendix till Femte delen i detta arbete gick in på Joan Robinsons kritik av Marx’ lag om den fallande profitkvoten, så var det framför allt på grund av det inflytande som denna kritik haft på den anglosaxiska skolan inom marxismen (Sweezy, Gillman).

⁶⁴ Några exempel får räcka:

1. På s. 20 i sin *Essay* upplyser Joan Robinson oss om att det arbete som användes för ”varornas förpackning och deras förberedande för marknaden” enligt Marx inte frambringar något värde. – Precis det motsatta är riktigt! I *Grundrisse* (s. 528 f) skriver Marx: ”I den mån handeln för ut en produkt på marknaden, ger den denna ... ett nytt bruksvärde (och detta gäller hela vägen, ända till detaljhandlaren, som väger, mäter och packar in och på så sätt ger produkten form för konsumtion) och detta nya bruksvärde kostar arbetstid; det är alltså samtidigt bytesvärde.” Och Marx sa samma sak i kapitel 17 i *Kapitalet III* och kapitel 6.3. i *Kapitalet II*, vilka Joan Robinson i detta sammanhang åberopar. /6.3. står inte i innehållsförteckningen till *Kapitalet III*, men finns på s. 135-138. Översättningen är dock så långt från originalet, att sidorna lika väl kunde utgått. Övers./

2. På s. 17 i samma *Essay* läser vi: ”Marx medger själv att arbetsvärdeteorin inte förmår tillhandahålla någon pristeori.” Det har Marx naturligtvis aldrig sagt. Tvärtom hänvisade han sina läsare till den särskilda undersökning av konkurrensen, som han tänkte skriva, och där prisernas verkliga rörelse skulle undersökas. (*Kapitalet III*, s. 678 och 736/ty 772 och 839.)

3. På s. 24 i sin *Essay* pådyvlar Joan Robinson Marx åsikten ”att avskrivningen av kapital i anläggningar” inte ”ingår i de framställda varornas värde”. Joan Robinson åberopar sig härvid på s. 237-239/ty 271-273 i *Kapitalet III*. Men det är omöjligt att på de citerade sidorna finna en enda sats som skulle kunna användas som underlag för denna sällsamma tolkning.

4. Slutligen överraskar Joan Robinson på s. 91 i denna *Essay* läsarna med upptäckten att ”en höjning av den nominella lönen” enligt Marx ”måste medföra en höjning av reallönen och att höjningen av reallönen förorsakar arbetslöshet”. Här är varje citat från *Kapitalet* överflödigt, då allt som Marx skrev om detta tema motsäger Robinsons påstående.

⁶⁵ *Essay*, s. 3 ff.

⁶⁶ Joan Robinson, *Economics of Imperfect Competition*, s. 320.

egendomliga samhällliga underström i Keynes' ekonomi tydligt, och vi förföljs ännu en gång av Proudhons skugga! Men från denna synpunkt är den "socialistiska" tendensen i Joan Robinsons skrifter, vilken oroadde den avlidne professor Schumpeter så mycket⁶⁷, inte längre något speciellt eller oförklarligt.

⁶⁷ "Ännu märkvärdigare" än P.M. Sweezys bok "och en sorts psykologisk gåta är Joan Robinsons *Essay on Marxian Economics* ..." (J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s. 885.)

Kapitel 34. Den neomarxistiska ekonomin

Den stort anlagda, men tyvärr aldrig fullbordade läroboken av O. Lange¹ är såvitt vi vet det enda verk inom den nyare akademiska Marx-litteraturen, som medvetet och utförligt går in på frågan om metodologin i Marx' *Kapitalet*. Och just det är skälet till att vi ägnar det avslutande kapitlet i vårt arbete åt detta verk.

Här begränsar vi oss till att diskutera två frågor: om objektet för den politiska ekonomin och om dess metod.

I. En till synes dogmatisk kontrovers

Det hörde till traditionerna inom den marxistiska teorin före och efter första världskriget att begränsa den politiska ekonomins objekt till utforskandet av den kapitalistiska, d.v.s. den varuproducerande ekonomins rörelselagar. Såväl dagens sovjetiska som den västligt-akademiska teorin tar avstånd från detta. I denna mening skriver O. Lange: ”Sammanblandningen av begreppen de ekonomiska lagarnas naturvuxenhet² och deras objektivitet ledde en del ekonomer till den felaktiga slutsatsen att det i den socialistiska samhällsordningen inte längre finns några objektiva ekonomiska lagar, övervinnandet av de ekonomiska lagarnas elementära /naturvuxna/ karaktär påstås bero på att de faktiskt upphör att verka. ”... Därför påstår dessa ekonomer också ”att den politiska ekonomin som vetenskap mister sitt forskningsobjekt i det socialistiska samhället; den kan där på sin höjd befatta sig med en retrospektiv utforskning av försocialistiska steg i samhällsutvecklingen. Denna åsikt företräds av R. Luxemburg ... och N. Bucharin ...” Deras misstag, slutar Lange, ”är dubbelt: För det första blandar de ihop de ekonomiska lagarnas naturvuxenhet och objektivitet. Av att naturvuxenheten är övervunnen drar de slutsatsen att sådana lagar överhuvud inte existerar. Det är också skälet till att de felaktigt inskränker objektet för den politiska ekonomin till förhållanden under vilka värdelagen är verksam. Och för det andra förblir värdelagen – tvärt emot Luxemburgs och Bucharins åsikt – giltig också under det socialistiska produktionssättet, även om denna lags verkningar inte längre är elementära, utan motsvarar det organiserade samhällets målsättningar.”³

Dessa lite lättvindiga kritiska uttalanden fordrar ett ingående svar.

Det är förvisso riktigt att Rosa Luxemburg och Bucharin inskränkte den politiska ekonomins objekt till undersökningen av varuproduktionens lagar. (Lange glömmer bara att tillfoga att samma mening före dem företräts av den österrikiske marxisten R. Hilferding⁴, av K. Schmidt, L Boudin m.fl.) Men av vilket skäl tillskriver Lange Rosa Luxemburg och Bucharin åsikten att det i det socialistiska samhället inte skall finnas ”objektiva ekonomiska lagar”, och att sådana lagar inte ens finns i de förkapitalistiska samhällena? Han kan förvisso inte visa ett enda ställe från de båda skriftställarnas verk, som skulle tillåta denna besynnerliga tolkning.⁵ Hans enda auktoritet är i

¹ O. Lange, *Ekonomia polityczna, tom I: Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1959. – På engelska: *Political Economy*, Vol. I, *General Problems*, New York 1963.

² Engels tolkar ordet ”naturvuxen /naturwuchsig/” som ”planlöst gradvis uppkommen” (*Anti-Dühring*, s. 370 (korr)/ty 251) /i svenska översättningar ofta ”spontan”/.

³ Lange, a.a., s. 77 (polska)/eng 84 f.

⁴ Se hans avhandling *Zur Problemstellung der theoretischen Ökonomie bei K. Marx*, *Die Neue Zeit* 1904, s. 105 och 107.

⁵ Här är det tillräckligt att hänvisa till två ställen i *Akkumulation des Kapitals*, där Rosa Luxemburg uttryckligen talar om ”ekonomiska lagar”, som enligt hennes åsikt gäller för alla mänskliga samhällen. Således betecknar hon på s. 193/eng 258/ det faktum att ”det levande arbetet” under historiens gång ”blir i stånd till att bearbeta ständigt mer produktionsmedel till bruksföremål på ständigt kortare tid som en ”lag” som ”har absolut giltighet för alla ekonomiskt framåtskridande samhällen, oavhängigt av deras historiska former”. Och på s. 247 f/eng 321 läser vi: ”Formeln $c > v$, överförd från det kapitalistiska språket till den samhälleliga arbetsprocessens språk, betyder bara: ju högre det mänskliga arbetets produktivitet är, desto kortare den tid på vilken det förvandlar en given kvantitet produktionsmedel till färdiga produkter. Det är en allmän lag för det mänskliga arbetet, som i lika hög grad hade giltighet under alla förkapitalistiska produktionsformer som den kommer att gälla i framtidens socialistiska samhällssystem.” Dessa citat talar för sig själva. Och vi försäkrar läsaren att detsamma gäller också för N. Bucharin.

detta fall Karl Kautsky, från vars verk *Die materialistische Geschichtsauffassung* han instämmande citerar följande långa redogörelse: ”Vid detta tillfälle är det kanske på sin plats att visa på ett misstag, som inte är ovanligt ens i socialistiska kretsar. Man antar att det är ett kännetecken för varuproduktionen att vara behärskat av bestämda lagar. Det skulle bero på att denna produktion bedrivs anarkistiskt av talrika, av varandra oberoende producenter, av vilka alla fritt förfogar över sina produktionsmedel. Och allt skulle förhålla sig helt annorlunda när samhället självt kommer i besittning av produktionsmedlen. Då kan det inrätta produktionen efter sitt eget gottfinnande, oavhängigt av alla ekonomiska lagar”.

Kautsky fortsätter: ”Det är ett misstag. När en fabrikant organiserar en fabrik, så kan han inte alls godtyckligt göra som han vill, fast han själv är herre över sina produktionsmedel. Om han inte håller sig till bestämda naturlagar för producerandet, kommer hans företag aldrig att kunna producera något. Och det samma gäller om ett socialistiskt samhälle... Skillnaden mellan kapitalistisk och socialistisk produktion är en annan. I det kapitalistiska produktionssättet kan produktionens anpassning till de ekonomiska lagarna omöjligt ske på annat sätt än genom katastrofer. I det socialistiska produktionssättet finns däremot möjligheten att produktionen medvetet anpassas till produktionssättets naturliga lagar och på så sätt hålla produktionsprocessen i gång utan katastrofer och kriser. Det förutsätter förvisso att man studerar dessa naturliga lagar. Ett socialistiskt samhälle som tror att det kan sätta sig över lagarna med våld, bara det förfogar över produktionsmedlen, kommer ständigt att misslyckas.”⁶

Vi kan här bortse från de tillrättavisningar, som Kautsky tilldelar bolsjevikerna.⁷ Men vad vi inte får bortse från är de sällsamma ”naturlagar för producerandet”, som han verkar hänga upp sig så mycket på. Det är förvisso sant att varken Rosa Luxemburg eller Bucharin (eller Hilferding) som nationalekonomer brydde sig så mycket om sådana lagar; av det enkla skälet att de delade förkrigs-Kautskys åsikt att utforskandet av ”naturlagarna för producerandet” snarare är en uppgift för mekaniken och kemin och inte för den politiska ekonomin ...⁸

Men vad hade egentligen Rosa Luxemburg och Bucharin för uppfattning? Varför höll de fast vid uppfattningen att den politiska ekonomin bara skulle befatta sig med utforskandet av varuproduktionens lagar? I varje fall inte av det skäl som O. Lange tillskriver dem. För att inse det räcker det att uppmärksamt läsa igenom några sidor i Rosa Luxemburgs *Einführung in die Nationalökonomie*. Kan det då, frågar Rosa Luxemburg, finnas en ”allmän” politiskekonomisk vetenskap, som kan användas i lika hög grad för kapitalismen som för de förkapitalistiska samhällena? – Nej, svarar hon, ty produktionsförhållandena i sådana samhällen var i motsats till de kapitalistiska ”så självklart enkla och genomskinliga”, att de inte kräver någon ”dissekering med nationalekonomins skalpell”. När man betraktar sådana samhällen, blir det genast uppenbart ”att behovet här så omedelbart leder och bestämmer arbetet, och att resultatet så exakt motsvarar det avsedda och behoven”, att ”alla sammanhang, orsaker och verkningar, arbetet och arbetets resultat är helt uppenbara” ... ”Man kan vrida och vända den så beskaffade ekonomin som man vill, man finner ändå ingen gåta i den, som bara skulle kunna upptäckas genom djupsinniga undersökningar, genom en särskild vetenskap.” Denna ekonomi kan och måste förvisso utgöra objekt för en

⁶ Karl Kautsky, *Die materialistische Geschichtsauffassung*, 1927, b. I, s. 876 f.

⁷ Detta ställe är utelämnat i den polska översättningen av Kautskys verk och Lange har därför bara antytt det med punkter. Det lyder: ”Bolsjevikerna, som trodde att det räckte att vara herre över produktionsmedlen för att kunna driva ekonomin efter eget behag, har dyrt fått betala sitt misstag – eller rättare sagt det ryska folket har fått betala, enligt det gamla talesättet: När kungarna (eller diktatorerna) rasar, då får folken prygel.”

⁸ Kautsky skrev: ”Vad Marx tänkte utforska i Kapitalet, var det kapitalistiska produktionssättet... Han sysselsatte sig i detta verk inte med de naturlagar, som ligger till grund för produktionsprocessen; utforskandet av dem är en uppgift för mekaniken och kemin, inte för den politiska ekonomin...” (Karl Kautsky, *Karl Marx' Ökonomische Lehren*, 2. uppl., 1906, s. 3.)

sociologisk och ekonomisk-historisk⁹ forskning; men en särskild nationalekonomisk teori förefaller inte att vara på sin plats här.

Helt annorlunda, läser vi vidare i Rosa Luxemburgs bok, förhåller det sig med den kapitalistiska ekonomin: ”Om vi betraktar ett enskilt privat företag, en modern fabrik, eller ett väldigt komplex av fabriker och anläggningar som hos Krupp, eller en stor jordbruksranch i Nordamerika, så finner vi där den strängaste organisation, den mest långtgående arbetsdelning, den mest raffinerade planmässighet grundad på vetenskaplig kunskap. Allting fungerar fantastiskt, styrt av en vilja, ett medvetande. Men knappt har vi lämnat fabriksporten eller ranchen förrän kaos möter oss. Medan de talrika enskilda delarna ... är organiserade i detalj, är helheten av den så kallade ‘folkushållningen’, d.v.s. den kapitalistiska världsekonomin, fullständigt oorganiserad. I helheten, som utbreder sig över oceaner och världsdelar, gör sig ingen plan, inget medvetande, ingen reglering gällande; enbart ett blint herravälde av obekanta, obändiga krafter driver sitt lynniga spel med människornas ekonomiska öde ... Och just detta gör”, avslutar Rosa Luxemburg, ”att den samhälliga ekonomin frambringar resultat, som är oväntade och gåtfulla för de deltagande människorna själva, och att den samhälliga ekonomin har blivit en för oss främmande, avyttrad, av oss oavhängig framträdelse, vars lagar vi måste upptäcka på samma sätt som vi undersöker den yttre naturens framträdelse, som vi försöker upptäcka de lagar som behärskar livet i växt- och djurriket, förändringarna i jordskorpan och himlakropparnas rörelser.”¹⁰

Så långt Rosa Luxemburg. Inte med den bästa vilja kan man upptäcka den ”sammanblandning av naturvuxenhet och objektivitet” som Kautsky och Lange beskyller henne för; så mycket mindre som de sidor som vi citerar ur hennes *Einführung* till sitt väsen bara utgör en parafra av den tankegång som finns redan i Marx’ *Kapitalet*. Det som kännetecknar det borgerliga samhället, säger Marx, är att här ”äger a priori ingen medveten samhällig reglering av produktionen rum”. Det är alltså ett samhälle där produktionsförhållandena träder mot människorna som främmande-gjorda, försakligade makter som behärskar dem, och där ”det förnuftiga och naturnödvändiga gör sig gällande endast som ett blint verkande genomsnitt”.¹¹ Och det gör sig gällande i form av ”automatiskt verkande” ”samhälliga naturlagar” för produktion och utbyte¹², oavhängiga av människornas vilja. Dessa samhälliga naturlagar är till att börja med obekanta för producenterna

⁹ ”Den enfaldigaste bonde”, skrev Rosa Luxemburg, ”visste under medeltiden mycket väl ... att bondenöden hade en mycket enkel och direkt orsak: för det första jordherrarnas gränslösa utpressning av dagsverken och avgifter, för det andra samma herrskaps stöld av allmänningar, skogar, ångar och vatten. Och vad bonden visste, det skrek han ut över världen i bondekrigen... Det enda som här blev kvar att utforska vetenskapligt var det historiska ursprunget till och utvecklingen av dessa förhållanden, det vill säga frågan om hur det kunde komma sig att de tidigare fria självägda bondgårdarna över hela Europa blev förvandlade till adliga jordegendomar, som bönderna hade ränte- och avgiftsplikt till, och att det tidigare fria bondeståndet blev en massa av undersåtar med arbetsplikt och senare också bundna till jorden.” (R. Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, i *Ausgewählte Reden und Schriften*, I, s. 470.)

¹⁰ Rosa Luxemburg, a.a., s. 464, 468 f och 480 f.

¹¹ Brev till Kugelmann 11.7.1868, *MEW* 34, s. 553 /*Brev i urval*, s. 86 (korr).

¹² Det är intressant att se hur O. Lange tolkar Marx’ begrepp ”samhälliga naturlagar”. Enligt honom vill Marx med ordet ”naturlag” blott uttrycka att det rör sig om ”järnhårda”, ”av människornas vilja och medvetande oavhängiga”, alltså om objektiva ekonomiska lagar. (A.a., s. 57 not 18.) Och då alla ekonomiska lagar – vare sig det är tal om den kapitalistiska, förkapitalistiska eller socialistiska ekonomin – har denna karaktär av objektiva lagar, så kan och måste alla samhällsformationers ekonomiska lagar ses som ”naturlagar”. (På så sätt slås en bro till den ”eviga”, överhistoriska ekonomin.) Men i verkligheten betecknar Marx som ”samhälliga naturlagar” bara sådana ekonomiska sammanhang, som ”tvingar sig på producenterna som blinda lagar” i stället för att verka ”som lagar som de tillsammans förstår och därmed behärskar” (*Kapitalet III*, s. 234 (korr)/ty 267 /något ändrat av Rosd./) – alltså bara lagar för varu- och (framför allt) kapitalistisk produktion! Ty bara dessa uppvisar ekonomiska betingelser ”som slår igenom utan att de deltagande blir medvetna om det, och som bara genom arbetskrävande teoretiska undersökningar kan abstraheras från den dagliga praktiken, som alltså verkar som en slags naturlagar”. (A.a., s. 794 (korr)/ty 908 /Engels’ tillägg/. – Att det är innebörden i Marx’ ”samhälliga naturlagar” blev klarlagt redan av Lukács (*Historia och klassmedvetande*, s. 305-307/ty 2380. Samma tolkning av de samhälliga naturlagarna som Lange gör också sovjetfilosofen M. Rosenthal, i vars bok *Die Dialektik in Marx’ Kapital* vi läser ”Med begreppet ‘naturhistorisk process’ betonar Marx den omständigheten att processerna i samhället som i naturen är betingade av objektiva lagar.” (s. 43 f.) Också här kommer tendensen till att absolutera de väsentligt dialektiska marxiska begreppen klart till uttryck.

själva och upptäcks och tydes först i efterhand. Detta gäller naturligtvis bara så länge den samhällsliga utvecklingen liknar en ”naturhistorisk process” och samhället därför behöver en särskild vetenskap, som har till uppgift att på samma sätt som naturvetenskaperna tränga fram från framträdelsena på det ekonomiska livets yta till dessa framträdelsers ”inre lag”, deras ”gömda inre kärngestalt”.¹³ Det är alltså bara de borgerliga produktionsförhållandenas förtingligade och mystifierade form, deras skenbart naturlagslika uppträdande, som i Marx’ ögon kräver en vetenskaplig förklaring och som utgör den särskilda politisk-ekonomiska vetenskapens *raison d’être* /existensberättigande/.

Men, betonar Marx, ”varuvärldens hela mystik, allt trolleri och spökeri, som till följd av varuproduktionen omger arbetsprodukterna, försvinner ... så snart vi tar vår tillflykt till andra produktionsformer”. Marx tänker här framför allt på ”gammalasiatiska, antika o.s.v. produktions-sätt”, där ”produktens förvandling till vara och därmed människans tillvaro som varuproducent spelar en underordnad roll” och som just därför förefaller ”ojämförligt mycket enklare och lättare att genomskåda” än kapitalets produktions-sätt.¹⁴ Men samma enkelhet utmärker medeltidens feodalsamhälle: ”... just emedan personliga avhängighetsförhållanden är samhällets givna grundval, behöver arbeten och produkter inte anta någon fantastisk gestalt, skild från deras verklighet ... De livegnas arbete är lika noggrant mätt med tidsmätt som det varuproducerande arbetet, men varje livegen vet, att det är ett bestämt kvantum av sin personliga arbetskraft som han förbrukar i sin herres tjänst. Och tiondet till prästen är påtagligare än prästens välsignelse. Hur man än alltså må bedöma de karaktärsmasker, i vilka människorna här möter varandra, så framträder i varje fall personernas samhällsliga förhållanden i deras arbeten som deras egna personliga förhållanden och är inte förklädda till samhällsliga förhållanden mellan tingen, arbetsprodukterna.”¹⁵

Och samma beundransvärda genomskådlighet erbjuder slutligen också framtidens socialistiska ”förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många arbetskrafter såsom *en* samhällslig arbetskraft”: ”Förbundet totalprodukt är en *samhällslig* produkt. En del av denna produkt användes på nytt som produktionsmedel och förblir samhällslig, medan en annan del förbrukas som existensmedel av förbundets medlemmar. Den måste därför *fördelas* mellan dem. Arten av denna fördelning kommer att växla med själva den samhällsliga produktionsorganismens speciella art och producenternas motsvarande historiska utvecklingsnivå.” Men hur den än kommer att växla, så erbjuder denna samhällsform inget hemlighetsfullt: ”Människornas samhällsliga relationer till sina arbeten och sina arbetsprodukter blir här genomskådligt enkla i produktionen såväl som i distributionen.”¹⁶

Rosa Luxemburgs kritiker kan mycket väl hålla med om att Marx förvisso ställde produktionsförhållandens ”enkelhet” och ”genomskådlighet” i alla ickekapitalistiska samhällen mot den ”mystiska dimslöja”,¹⁷ som omsveper de kapitalistiska produktionsförhållandena; och förvisso kan man redan hos Marx hitta många ställen som ser utforskandet av det kapitalistiska ekonomiska systemet som den politiska ekonomins speciella uppgift.¹⁸ Men följer av detta att vi kan klara oss

¹³ Den klassiska ekonomin, betonar Lukács, ”står ... med alla sina lagar närmast naturvetenskapen av alla vetenskaper. Det ekonomiska systemet, vars väsen och lagar den utforskar, kommer i sin egenart, i strukturen av sin föremålslighet, faktiskt utomordentligt nära den natur som fysiken och naturvetenskapen överhuvudtaget befattar sig med. I naturen är det frågan om sammanhang, som är fullkomligt oberoende av människans mänskliga egenart ... om sammanhang i vilka människan endast framstår som ett abstrakt tal, något som kan reduceras till numeriska relationer; det är fråga om sammanhang i vilka lagarna – med en formulering av Engels – endast kan inses men inte behärras.” (A.a., s. 306/ty 238.)

¹⁴ *Kapitalet I*, s. 66 o 69/ty 90 o 93.

¹⁵ A.a., s. 67(korr)/ty 91 f.

¹⁶ A.a., s. 68 (korr)/ty 92 f.

¹⁷ A.a., s. 69/ty 94.

¹⁸ Redan undertiteln till Marx’ verk, Kritik av den politiska ekonomin, visar på att Marx’ inte såg sin uppgift i att förkasta den ena eller andra nationalekonomiska lärosatsen eller skolan, utan i att förkasta hela den tidigare nationalekonomin som den teoretiska återspeglings av det kapitalistiska produktions-sättet.

utan en nationalekonomisk teori om ickekapitalistiska samhällen, som Rosa Luxemburg antog? Engels hade tydligen en annan uppfattning!

”Den politiska ekonomin i vidaste mening är vetenskapen om de lagar som behärskar produktionen och utbytet av materiella livsförnödenheter i det mänskliga samhället. Produktion och utbyte är två skilda funktioner. Produktionen kan äga rum utan utbyte, utbyte däremot – som i första hand är ett utbyte av produkter – kan inte äga rum utan produktion.” ”Allt efter arten och sättet för produktionen och utbytet i ett visst historiskt samhälle och allt efter detta samhälles historiska förutsättningar är samtidigt även arten och sättet för produkternas fördelning givna.” Och dessutom ”växlar ... de betingelser under vilka människorna producerar och utbyter ... från land till land, och i varje land från generation till generation. Den politiska ekonomin kan därför inte vara densamma för alla länder och för alla historiska epoker.” ”Om någon ville inordna Eldslandets politiska ekonomi under samma lagar som det nuvarande Englands så skulle han uppenbarligen inte åstadkomma något annat än banaliteter av enklaste slag. Den politiska ekonomin är till sitt väsen en *historisk* vetenskap. Den behandlar ett historiskt stoff, d.v.s. ett stoff som ständigt förändras. Den undersöker i första hand de särskilda lagar som gäller för varje enskilt utvecklingssteg av produktionen och utbytet och kommer först vid slutet av denna undersökning att kunna uppställa de få allmängiltiga lagarna för produktionen och utbytet över huvud.”¹⁹

Detta verkar vid första ögonkastet motsäga Rosa Luxemburgs åsikt; men i vilken utsträckning? För att besvara denna fråga måste vi först enas om innebörden i det Engels skrev. Engels definierade den politiska ekonomin som en vetenskap om de lagar ”som behärskar produktionen och utbytet”, men underströk samtidigt att det också kan finnas samhällen utan utbyte (t.ex. den ”ursprungliga kommunismen” eller det framtida socialistiska samhället). Engels’ definition tycks alltså prima facie bara säga att den politiska ekonomins objekt inte kan utsträckas förbi de utbytande (d.v.s. varuproducerande) samhällena. Och det är skälet till att Lange finner det nödvändigt att ”korrigera” Engels, genom att helt enkelt säga att vad Engels verkligen menar, är uppenbarligen inte ”utbytet”, utan ”fördelningen” av produkterna mellan samhällets medlemmar, och att vi följaktligen måste definiera den politiska ekonomin som en vetenskap ”om produktionens och fördelningens lagar”.²⁰ (Lange lägger dock inte märke till att en sådan tolkning bara skulle kasta oss in i nya svårigheter; för då fördelningen, enligt Engels, är bestämd av produktionens och utbytets förhållanden, så skulle vi drivas till en obehaglig slutsats: fördelningen är bestämd av fördelningen!)

Låt oss emellertid lägga alla hårklyvande spetsfundigheter åt sidan! Den som inte behagas av Engels’ definition, den som tycker att den är för snäv, han har förvisso rätt att ersätta den med en annan – på så sätt att den politiska ekonomin ”i vidaste mening” inte bara skall undersöka de ekonomiska förhållandena i utbytande samhällen, utan också i samhällen utan utbyte, d.v.s. i alla mänskliga samhällen. Men man kan emellertid betvivla att anhängarna av en ”överhistorisk ekonomi” skulle vinna något på en sådan omtolkning av Engels’ definition. Ty samme Engels säger omedelbart därefter att den politiska ekonomin – som en ”till sitt väsen historisk vetenskap” – till att börja med måste befatta sig med utforskandet av ”de särskilda lagar som gäller för varje enskild utvecklingsnivå av produktionen och utbyte”, och att den först alldeles vid slutet kommer att kunna uppställa ”de få allmängiltiga lagarna för produktionen och utbytet överhuvud”. Området för den ”allmänna” (överhistoriska) politiska ekonomin inskränks på så sätt till ett minimum och dess betydelse förminskas högst väsentligt. Det är inte konstigt att Lange beklagar sig över att ”Engels, som det tycks, inte till fullo visste att uppskatta betydelsen av denna allmänna del av den politiska ekonomin”²¹ ...

Man kan påstå att Langes åberopande av Engels inte visat sig särskilt övertygande. – Men är det verkligen nödvändigt att förnedra de socialistiska klassikernas verk genom att behandla dem på

¹⁹ *Anti-Dühring*, s. 201 f (korr)/ty 136 f.

²⁰ ”Fr. Engels definierade den politiska ekonomin som en vetenskap ‘om de lagar som behärskar produktionen och utbytet av de materiella livsbetingelserna i det mänskliga samhället’. Detta motsvarar fullkomligt vår definition. Vi har bara ersatt uttrycket ‘utbyte’ med uttrycket ‘fördelning’.” (Lange, a.a., s. 15, not 6.)

²¹ Lange, a.a., s. 88, not 2.

samma sätt som Den heliga skrift? Marx och Engels var dock bara människor och hade därför också rätt att ta fel! I stället för att uteslutande förlita oss på den ena eller andra "texten", skulle vi hellre lära oss något av dagens sovjetiska ekonomiska vetenskaps erfarenheter. De ryska ekonomerna har ju gjort flera försök att skapa en Handbok i politisk ekonomi "i vidaste mening". Kan då dessa försök betecknas som framgångsrika? Knappast. Handboken ger bara läsaren en sammanblandning av osammanhängande delar – från förkapitalistiska samhällsformationers ekonomiska historia, från kapitalismens ekonomiska teori – framlagd av Marx – och från den deskriptivt-normativa läran om den nuvarande sovjetekonomin. I vidaste mening kan förvisso allt detta betecknas som "ekonomisk vetenskap" (engelsmännen använder här uttrycket "economics"). Men det skulle säkert varken Rosa Luxemburg eller N. Bucharin bestrida; de påstod ju bara att vi inte behöver någon särskild ekonomisk teori om socialismen och de förkapitalistiska samhällsformationerna – och de hade Ricardos och Marx' teori som förebild. Således tycks hela kontroversen slutligen upplösa sig i en rent terminologisk strid ...

I verkligheten döljer sig något mycket reellt bakom denna skenbart rent metodologiska skillnad: Lange och andra ekonomer från "östblocket" vet naturligtvis mycket väl att det ekonomiska och samhällsliga system, som de gör sig till tolkar för, inte alls kan göra anspråk på att ha övervunnit de ekonomiska fenomenens naturlagskaraktär och förtingligande, och att systemet snarare för sin självbevarandes skull måste göra allt för att inom ramen för den centrala statliga planeringen bereda största möjliga spelrum åt marknadskrafterna. Vad dessa ekonomer därför strävar efter, är en snäv och specialiserad statsekonomisk disciplin, en "socialistisk kameralistik", som – med västvärldens ekonomiska teori som förebild – övertar kategorierna vara, pengar, marknad som evigt givna fakta i det ekonomiska livet²² och som medvetet avstår från de "utopiska" föreställningarna om den eftersträlvade "enkelheten" och "genomsådigheten" under socialistiska produktionsförhållanden. Och när detta ekonomiska systems företrädare fortfarande åberopar Marx och Engels, så sker det bara för att anpassa marxismens bokstav till en social praxis som allt mer fjärrar sig – och måste fjärma sig – från marxismens anda.

II. Om metoden i Marx' ekonomi

1.

Det är klart att om man inte vill inskränka den ekonomiska teorins uppgift till studiet av enbart det kapitalistiska samhället, utan i stället strävar efter att skapa en ekonomisk teori för alla på varandra följande samhällsformationer – och om man samtidigt med båda ögonen spejar efter en "tidlös", "allmän" politisk ekonomi – så kommer man också att välja en metodologi som passar detta syfte och som i lika hög grad kan användas på monopolkapitalismens produktionsförhållanden och på de i Tierra del Fuego. Men i så fall kommer den specifika metodologin i Marx' *Kapitalet* med nödvändighet till korta och blir ersatt av mer eller mindre användbara professorala redogörelser för metoden i den ekonomiska vetenskapen "som sådan"...

O. Lange ägnar inte mindre än tre kapitel i sitt verk åt metodologiska frågor. Ett av dessa kapitel (om de "ekonomiska lagarnas" natur) tittade vi på redan i förra avdelningen av vår kritik, och det är inte nödvändigt att återvända till detta. Det andra innehåller en (något tvivelaktig) framställning av den materialistiska historieuppfattningen; eftersom sociologin ändå inte kan tjäna som ersättning för den politiska ekonomin, så kan det metodologiska värdet av detta kapitel

²² Detta formuleras på ett naivt sätt av den unge polske ekonomen G. Temkin, enligt vilken Marx' "polemiska" ekonomiska teori måste omformas till en "positiv" och "konstruktiv" teori för den socialistiska ekonomin: "Under 30-talet visade det sig att inte ens i det uppbyggda socialistiska samhället kan varu- och penningförhållandena upphävas. Man försonade sig därför med det faktum att den centrala planeringen och marknaden måste komplettera och korrigera varandra, fast de utgör två motsatta ekonomiska former." Idag gäller det alltså att finna ut "hur marknadskrafterna – med bibehållande av den centrala planeringen som en kraft som bestämmer de allmänna socialekonomiska och politiska målen – skall kunna fylla rollen som ekonomisk sporre och det som bestämmer enskildheterna i den ekonomiska utvecklingen". – G. Temkin, *Karl Marx' Bild der Kommunistischen Wirtschaft*, Warszawa, 1962, s. 24 f.

ifrågasättas. Kvar blir det tredje kapitlet, som direkt handlar om ”den politiska ekonomins metod”. Men tyvärr har inte heller detta kapitel mer att ge läsaren än de populärframställningar av den marxistiska ekonomin som redan finns... Vi får visserligen veta att Marx – i motsats till flertalet borgerliga ekonomer – i sin teori inte bara utgick från den samhällseliga människan (i stället för människan ”som sådan”), utan från den samhällseliga människan i en bestämd historisk epok, och att just detta skiljer hans ekonomi från dagens ”akademiska” ekonomiska vetenskap. Men denna kunskap är inte särskilt ny, och visar framför allt inte vilka metodologiska förutsättningar som gjorde det möjligt för Marx att åstadkomma denna epokgörande omvälvning av den ekonomiska vetenskapen.²³ Med andra ord: Det som saknas i Langes metodologiska kapitel är just ”själen” i Marx’ nationalekonomiska metod – hans dialektik!

2.

Men är inte detta bara ett talesätt, avsett att reta obekväma motståndare – en ritual, obegriplig också för de som påstår sig förstå den?

För Marx själv var i alla fall frågan om användandet av dialektiken på den ekonomiska teorins område av avgörande betydelse! Detta framgår redan av de talrika kritiska anmärkningar om Ricardos metodologi, som finns i Marx’ verk. Frågan rör sig framförallt om abstraktionens roll i den politiska ekonomin. ”Ricardo abstraherar medvetet från konkurrensens form, från konkurrensens sken, för att uppfatta *lagarna som sådana*.” Trots det skall han ”å ena sidan förebrås för att han inte går långt nog, inte är tillräckligt fullständig i abstraktionen ... å andra sidan för att han uppfattar framträdelseformen ... *omedelbart, direkt* som bekräftelse på eller framställning av de allmänna lagarna, och inte alls *utvecklar* den. När det gäller det första är hans abstraktion för ofullständig, när det gäller det andra är den en formell abstraktion, som i och för sig är felaktig.” ... ”Vulgus /vulgärekonomen/ har därav dragit slutsatsen att de teoretiska sanningarna är abstraktioner som motsäger de faktiska förhållandena, i stället för att tvärtom se att Ricardo inte går tillräckligt långt i den riktiga abstraktionen och därför drives till den felaktiga.”²⁴

Hur skall man nu tolka dessa kritiska uttalanden om Ricardos metod? Av vilket skäl skall de abstraktioner som han betjänar sig av, å ena sidan betraktas som ”inte tillräckligt långtgående”, och å andra sidan som blott ”formella”, d.v.s. som framtvingade? Vad gäller den första punkten i kritiken så kan man hitta mängder med exempel. Vi kan bara erinra oss vilka brister Ricardos värdeteori hade: För det första: Denna teori uppehåller sig nästan uteslutande vid varornas relativa värdestorlek, men inte vid deras värdesubstans, d.v.s. själva värdet. I överensstämmelse med detta saknas hos Ricardo varje undersökning av det värdeskapande arbetets specifika karaktär – till skillnad från de kännetecken, som tillkommer arbetet ”som frambringare av bruksvärden”;²⁵ och hos honom saknas å andra sidan kunskapen om att det värdeskapande arbetet (även om det i varje konkret fall är privatarbete) måste framställa sig som sin motsats, som allmänt-samhälleligt arbete (vilket naturligtvis förutsätter utbyte av arbetsprodukter, alltså ett historiskt bestämt produktions-sätt).²⁶ Ricardo begriper därför lika lite att ”bytesvärdet”, som han mest intresserar sig för, blott är

²³ ”Resultaten”, skrev Engels, ”är inget utan den utveckling som lett till dem – det talade redan Hegel om för oss ...”

²⁴ *Theorien* II, s. 100 och 440/*Teorier* s. 327/.

²⁵ *Kapitalet I*, s. 36 (korr)/ty 56 och s. 176/ty 219, not 21. – Att det här inte alls rör sig om teoretiskt ”hårklyveri”, bevisas av det faktum att det (som redan tidigare framhävts) först på grundval av urskiljandet av ”arbetets dubbelkaraktär” blev möjligt för Marx att upptäcka de viktiga, nödvändiga kategorierna konstant och variabelt kapital, kapitalets organiska sammansättning o.s.v.

²⁶ ”Felet hos Ricardo ligger i att han blott sysselsätter sig med värdestorleken, därför bara riktar sin uppmärksamhet mot den relativa kvantitet arbete som de olika arbetena representerar, som de innehåller som förkroppsligat värde. Men det arbete som de innehåller måste framställas som samhälleligt arbete, som avyttrat individuellt arbete... Förvandlingen av privatindividernas arbete, som ingår i varorna, till likformigt, samhälleligt arbete, därmed till arbete som kan framställa sig i alla bruksvärden och kan utbytas mot dem, denna kvalitativa sida av saken ... är inte utvecklad hos Ricardo.” – *Theorien* III, s. 128. (Jfr s. 119 ff/ty 150 ff i detta arbete.)

ett framträdelsesätt för värdet och att utvecklingen av själva värdeförhållandet måste leda till just denna form och slutligen till penningbildning.²⁷

De anförda bristerna hos Ricardos värdeteori vittnar förvisso om ”bristande abstraktionsförmåga”, om de klassiska ekonomernas oförmåga att bakom värdeproblemet kvantitativa sida se dess kvalitativa sida och bakom värdets framträdelsesätt se själva dess substans. Alla dessa brister kan emellertid ges en gemensam nämnare, nämligen att Ricardo (som alla klassikerna) förbisåg just det väsentligaste – det värdeskapande arbetets specifika samhällsliga form och på ett naivt sätt likställde detta arbete med mänskligt arbete rätt och slätt.²⁸

Enligt Marx var det alltså den klassmässiga skranken för Smith-Ricardos ekonomi som i sista hand var orsak till deras ”brist på teoretiskt sinnelag i uppfattandet av formskillnaderna i de ekonomiska förhållandena”.²⁹ Eller sett ur metod-synpunkt: Då de specifika borgerliga produktionsformerna för klassikerna framträdde som oföränderliga naturformer, då de utgick från dem som givna förutsättningar, var det i deras intresse att inte utveckla dessa former ”genetiskt”, utan blott ”genom analys återföra dem till deras inre enhet”,³⁰ d.v.s. till värdelagen. De måste därför betrakta det borgerliga produktionsättets ekonomiska former ”som något rent formellt som inte påverkar dess innehåll”,³¹ produktionen av bruksvärden, av produkter, eller de var snarare övertygade om att ”formen” nödvändigt sammanfaller med ”innehållet”. För de klassiska ekonomerna kunde därför det metodologiska problemet om striden mellan ”innehåll” och ”form” inte uppstå. Och det är här som dialektiken kommer till sin rätt. Enligt den dialektiska uppfattningen befinner sig det nuvarande ”innehållet” och den av detta alstrade ”formen” i ständig växelverkan och i ständig kamp med varandra – vilket å ena sidan leder till att formerna avkastas, och å andra sidan till att innehållet omgestaltas.³² Betraktas ”formen” däremot som något tillfogat, yttre i förhållande till innehållet, så måste man oundvikligen antingen (som klassikerna) försumma formen, offra den till förmån för innehållet, eller också sträva efter att göra denna form absolut. Som exempel på det senare har vi de sovjetekonomerna, som av den omständigheten att även det socialistiska samhället kommer att vara tvunget att fördela den mängd samhällsligt arbete som står till dess förfogande och att mäta det med arbetstiden, drar slutsatsen att värdets ekonomiska kategori kommer att vara förhärskande också under socialismen. De drar alltså slutsatser om värdeformens överhistoriska karaktär utifrån värdebestämningens överhistoriska substrat. Vi ser: dialektikens metodologiska betydelse för Marx’ ekonomi kan inte skattas högt nog!³³

Det odialektiska i Ricardos och klassikernas teoretiska analys visar sig å andra sidan i det ”metodologiska undvikandet av förmedlingskategorierna”,³⁴ i strävan att ”härleda” framträdelserna på det ekonomiska livets yta ”genom enkel formell abstraktion direkt ur den allmänna lagen eller att tillrättalägga dem i överensstämmelse därmed”.³⁵ Vi vet att enligt Marx ”vore all vetenskap överflödigt om tingens framträdelseform och väsen omedelbart sammanföll”.³⁶ I verkligheten är dock ”den färdiga gestaltningen av de ekonomiska förhållandena, sådan den framträder på ytan, i sin reala existens, och därmed också i de föreställningar som dessa förhållandens bärare och företrädare gör sig, när de försöker förstå dem, åtskild från och i själva

²⁷ Jfr s. 123/ty 155 i detta arbete.

²⁸ Jfr *Kapitalet I*, s. 69-72/ty 94-96.

²⁹ *Teorier I*, s. 96/ty 64.

³⁰ *Theorien III*, s. 491.

³¹ A.a., s. 49.

³² Ett av dialektikens grundelement, säger Lenin, är ”kampen mellan innehåll och form och omvänt. Avkastandet av formen, omgestaltningen av innehållet.” (*Werke*, band 38, s. 214/eng 222.)

³³ Om betydelsen av form-innehåll-problemet för Marx’ metodologi, se kap. 3 i detta arbete.

³⁴ G. Lukács, *Historia och klassmedvetande*, s. 230/ty 172.

³⁵ *Teorier I*, s. 93/ty 61.

³⁶ *Kapitalet III*, s. 724 (korr)/ty 825. – Den anförda satsen kunde lika väl stå i Hegels ”Logik”, som i bok II ständigt ställer det ”framträdande /erscheinende/” mot den ”i sig varande världen” och som just i ”väsendet” ser ”framträdelsens /Erscheinung/ sanning”. (*Wissenschaft der Logik*, II, s. 136.)

verket helt motsatt deras inre, väsentliga men fördolda kärngestalt, och det begrepp som motsvarar denna".³⁷ Lukács kommenterar denna sats: "Om fakta således ska uppfattas riktigt så måste man först klart och tydligt fatta denna skillnad mellan deras reala existens och deras inre kärngestalt... Det gäller därför å ena sidan att lösgöra framträdelsen från deras omedelbart givna form, finna de förmedlingar genom vilka de kan återföras till sin kärna, sitt väsen och även begripas i denna, och å andra sidan att nå fram till en förståelse av denna deras framträdelsekaraktär, deras sken som deras *nödvändiga* framträdelseform."³⁸

Detta förklarar den fundamentala betydelsen av "övergångarna" och "mellanleden" (d.v.s. de just nämnda "förmedlingskategorierna") för Marx' metodologi! Marx' *Kapitalet* skulle vara otänkbart utan dessa kategorier (som till det yttre liknar den akademiska teorins så kallade approximeringsmetod /Annäringungsverfahren/, men som faktiskt utgör en materialistisk "omstöpning" av Hegels dialektiska metod). Det är därför klart att Marx också (och särskilt) på denna punkt måste kritisera Ricardo och förebrå honom för hans "formella" och "våldsamma" sätt att abstrahera.

Redan i första kapitlet i sitt verk, vilket handlar om "värde", inför Ricardo oväntat (bland annat) också förutsättningen om en allmän profitkvot – för att visa att inte ens denna förutsättning strider mot varuvärdenas bestämmande genom arbetstiden, och att vi här bara har med ett "undantag" att göra. – Marx anmärker: "I stället för att förutsätta denna allmänna profitkvot borde Ricardo hellre ha undersökt huruvida dess existens överhuvudtaget överensstämmer med bestämmandet av värdena genom arbetstiden; han skulle då ha funnit att den prima facie /vid första ögonkastet/ motsäger detta bestämmande i stället för att stå i överensstämmelse därmed, att dess existens således först måste utvecklas genom en mängd av mellanled, en utveckling som skiljer sig mycket från en enkel subsumtion under värdelagen."³⁹

Men just denna utveckling saknas genomgående hos Ricardo! Det är alltså inte konstigt att frågan "på vad sätt mervärdet, profiten och rentav en allmän profitkvot skall härledas ur blotta bestämmandet av varornas 'värde' " hos honom "förblir ... höljt i mörker".⁴⁰

"Där han framställer lagarna riktigt, förfalskar han dem genom att omedelbart utge dem för att vara lagar för profiten. Å andra sidan vill han framställa lagarna för profiten omedelbart, utan mellanleden, som lagar för mervärdet",⁴¹ liksom hans metod överhuvud "hoppas över nödvändiga mellanled och på ett *omedelbart* sätt försöker påvisa överensstämmelsen mellan de ekonomiska kategorierna".⁴² – "Man ser att om man förebrår honom alltför mycket abstraktion, så vore den motsatta förebråelsen befogad: brist på abstraktionsförmåga, oförmåga att glömma profiten i varornas värden, ett faktum som träder honom till mötes i konkurrensen."⁴³ Och just det samma kan man säga även om de andra delarna av hans verk – om hans uppfattning av kapitalet, lönarbetet, pengarna o.s.v. "Förmedlingens form har han inte undersökt någonstans" – heter det redan i Marx' *Grundrisse*.⁴⁴

Trots allt, understryker Marx, kan man inte förneka "det historiskt berättigade" i den av Ricardo använda undersökningsmetoden, "dess vetenskapliga nödvändighet i ekonomins historia"!⁴⁵ För vad Ricardo hade som avsikt med denna metod och också till största delen lyckades med, var att "genom analys reducera rikedomens olika, varandra främmande former" (profit, ränta jordränta) "till deras inre enhet", d.v.s. att begripa "det borgerliga ekonomiska systemets dolda uppbyggnad

³⁷ *Kapitalet III*, s. 187 (korr)/ty 219. ("Även distinktionen /Unterscheidung/ mellan föreställning och begrepp kommer från Hegel." – Lukács, a.a., s. 433/ty 20, not 9.)

³⁸ Lukács, a.a., s. 48 (korr)/ty 20 f.

³⁹ *Teorier II*, s. 231/ty 171.

⁴⁰ A.a., s. 246/ty 188.

⁴¹ *Theorien II*, s. 376.

⁴² *Teorier II*, s. 222 (korr)/ty 161 f.

⁴³ A.a., s. 246/ty 188. /"faktum" i *Theorien* "fact"./

⁴⁴ *Grundrisse*, s. 233.

⁴⁵ *Teorier II*, s. 222/ty 161 f.

... till skillnad från mångfalden av framträdelseformer” hos detta. – Förvisso ”motsäger” Ricardos teori ”ibland sig själv i denna analys; den försöker ofta företaga reduktionen omedelbart, utan mellanleden, och påvisa identiteten hos källorna till de olika formerna. Men detta är en nödvändig följd av dess analytiska metod, som kritiken och begripandet måste börja med. Den är inte intresserad av att utveckla de olika formerna genetiskt, utan av att genom analys reducera dem till deras enhet, eftersom de utgår från dem som givna förutsättningar. Men analysen är den nödvändiga förutsättningen för den genetiska framställningen – för begripandet av den verkliga gestaltungsprocessen i dess olika faser.”⁴⁶

Här har Marx i några få meningar skisserat den väsentligaste skillnaden mellan sin och Ricardos undersökningsmetod. Och denna skillnad hänför sig till de olika roller, som tillkommer analysen i de båda tänkarnas lärobyggnader. Båda är naturligtvis analytiker, eftersom man endast på så sätt kan påvisa identiteten hos de ekonomiska kategorierna, deras inbördes kongruens. Men medan analysen för Ricardo, som ser den borgerliga ekonomins samhälleliga former som ”givna former”, är A och O i hans tillvägagångssätt, så är den för Marx bara ett nödvändigt steg i den vetenskapliga kunskapen och måste därför kompletteras med den ”genetiska” undersökningen⁴⁷, vars uppgift består i att utforska själva de ekonomiska kategoriernas gestaltungsprocess, deras utveckling genom de olika faserna. – Men vad är den analys som är berikad med den genetiska undersökningen om inte Marx’ dialektiska metod?

3.

Marx’ citerade uttalanden om Ricardos metod förefaller viktiga också för att vi däri tror oss hitta en nyckel till förståelsen av Marx’ *Kapitalet*.

Vi kan se att Marx stod inför en tvåfaldig metodologisk uppgift. Å ena sidan skulle han genom vetenskaplig abstraktion finna de kategorier och begrepp, med vilka de väsentliga relationerna i det kapitalistiska produktionssättet kunde begripas (d.v.s. väsendet” i motsats till de blotta ”framträdelseformerna”); och å andra sidan förbinda dessa väsentliga relationer med fenomenen på det ekonomiska livets ”yta” eller snarare härleda dessa fenomen ur de väsentliga relationerna.

Den första uppgiften löste Marx genom att till att börja med utesluta alla framträdelser av konkurrensen o.s.v. från sin undersökning för att uteslutande inskränka denna till utforskandet av ”kapitalet i allmänhet”, d.v.s. till kapitalets produktions- och cirkulationsprocess i dess rena gestalt.⁴⁸ Därvid betraktade han på äkta dialektiskt sätt de enskilda ekonomiska formerna inte så mycket i vilotillstånd som under deras rörelses lopp, och inte bara från det enskilda kapitalets synpunkt utan också (främst) från det samhälleliga totalkapitalets synpunkt. Blott på detta sätt kunde han utforska kapitalets ”levnadshistoria”, d.v.s. avtäckta inte bara de inre lagar som behärskar dess aktuella verksamhet utan också dess (kategoriella) tillblivelse ur värdet och pengarna, liksom också dess utvecklingstendenser, som visar ut över dess egen produktionsform. Och först när denna uppgift var löst kunde Marx – genom talrika ”förmedlingar” och mellansteg – övergå till ”kapitalet i dess realitet”, alltså till framställningen av kapitalens konkurrens, kreditväsendet o.s.v. (Ett ämnesområde, söm till sitt tema inleds med *Kapitalet III*, men som enligt Marx’ plan skulle få sin avslutning i teorin om prisbildningen, om den industriella cykeln och om kriserna – en teori som förutsatte framställningen av världsmarknaden.)⁴⁹

⁴⁶ *Theorien III*, s. 491.

⁴⁷ Det var i denna mening som Hegel betecknade den ”objektiva logiken” (läran om varandet /Sein/ och väsen) som den ”genetiska expositionen av begreppet” (subjektiv logik). (*Wissenschaft der Logik*, II, s. 213.) Jfr Lukács, a.a., s. 228/ty 171: ”Att upphäva /Das Hinausgehen über/ denna omedelbarhet kan inte innebära något annat än objektets genesis, dess ‘skapelse /Erzeugung/’.”

⁴⁸ Jfr kap. 2, B 2 i detta arbete.

⁴⁹ Jfr 2. kapitlet i detta arbete, där frågan om uppbyggnadsplanen för Marx’ *Kapitalet* behandlades utförligt.

4.

Läsaren, vars tålmod har ställts på så hårda prov, säger kanske nu: Allt det där kanske är riktigt, men vad har det med O. Langes bok att göra?

Invändningen är berättigad; Langes bok innehåller praktiskt taget ingenting om metoden i Marx' *Kapitalet*. För vad nytta gör det, att Lange utförligt befattar sig med den roll som tillkommer "abstraktionen", den "stegvisa konkretiseringen" och "verifikationen" i den politiska ekonomins metod rätt och slätt, när det hos honom inte finns ett enda ord om den specifika betydelsen av detta tänkesätt i Marx' ekonomi?⁵⁰

Missförstå inte denna kritik: Om Langes bok inte utkommit 1959 utan 1909, så hade man inte kunnat förebrå honom för det magra metodologiska kapitlet. Då var de marxistiska teoretikernas uppmärksamhet så fullständigt absorberad av stoffet, av det konkreta innehållet i Marx' verk, att även de mest betydande av dem (endast Lenin, R. Luxemburg och den unge Hilferding⁵¹ undantagna) inte skänkte den säregna metoden i Marx' ekonomiska verk någon uppmärksamhet eller i varje fall "lät den stå i skuggan". Det var naturligtvis ingen tillfällighet, eftersom teoretikerna i II. Internationalen, som till största delen var neokantianskt och positivistiskt orienterade, saknade varje känsla för Marx' och Engels' filosofiska utgångspunkter, d.v.s. för Hegels tankevärld.⁵² Således kunde Lenin (i sina *Filosofiska häften* från 1914-15) skriva: "Man kan inte till fullo begripa *Kapitalet* av Marx, och särskilt inte första kapitlet, om man inte noga studerat och begripit *hela* Hegels 'Logik'. Efter ett halvt århundrade har följaktligen ingen av marxisterna begripit Marx!!"⁵³

Sedan dess (d.v.s. sedan tiden före första världskriget) har mer än fem årtionden förflutit, och under dessa årtionden kunde man ha lärt sig något. För redan år 1923 utkom Lukács betydelsefulla *Geschichte und Klassenbewusstsein* /Historia och klassmedvetande, 1968/ som lärde oss att se Marx' ekonomiska metod med helt andra ögon. Sju år senare publicerades Lenins Philosophischer Nachlass, vars betydelse för den marxistiska ekonomin inte kan skattas högt nog. Också den sovjetiska ekonomiska vetenskapens blomstringstid på 20-talet levererade många värdefulla metodologiska upptäckter – för att bara nämna Preobraschenskis och Rubin-skolans⁵⁴ arbeten.⁵⁵

⁵⁰ Bortsett från två citat från H. Grossmans och den polske ekonomen W. Brus' arbeten.

⁵¹ Vi tänker här på Hilferdings teoriehistoriska skisser i *Die Neue Zeit*.

⁵² Följande ställe från O. Bauers anmälning av Hilferdings *Das Finanzkapital* är i detta avseende mycket karaktäristiskt (*Der Kampf*, 1909-10, s. 392): "Och med Marx' metod har han också övertagit Marx' framställningssätt – ja t.o.m. själva språket, med anglicismer och allt." (Hilferdings sätt "att efterlikna Marx' oefterlikneliga språk", hånades senare av Preobraschenskij i hans skrift *Das Papiergeld in der Epoche der proletarischen Diktatur*.) – Bauer fortsätter: "Helt ofarligt är inte detta tillägnande av Marx' framställning. Marx har, som alltid sker när man lägger en ny vetenskaplig grund, utvecklat ett helt system av åskådliga bilder och liknelser, av metaforer, bildspråk, symboler, i vilka han kläder sina begrepp och lagar. Vi yngre glömmer ofta, att vi talar i bilder, när vi t.ex. säger att produktionsmedlets värde 'överförs' på de producerade varorna, att värdet finner sitt 'uttryck' i priset, att värdelagen 'framträder' i prisernas rörelser... Nu är det en tendens i vår tids vetenskap att vidareutveckla vetenskapens framställningssätt från brokiga bilder till abstrakta begrepp. Denna tendens får inte heller marxismen dra sig undan. Det är nödvändigt att tillfredsställa detta behov, inte så mycket för att Marx' bildspråk, som har uppstått under inflytande av Hegels bildspråk, förlätt många författare ... till att omtolka marxismen till en idealistisk metafysik, utan framför allt för att detta framställningssätt just inte är framställningssättet för våra dagars vetenskap, för att det därmed lägger hinder i vägen för Marx' systems segerrika framsteg." Man ser att för Bauer är Marx' dialektik (t.ex. läran om "väsen" och "framträdelse") inget annat än ett från Hegel lånat "bildspråk"... Det är inte konstigt att han – helt i enlighet med "våra dagars vetenskap" – betraktade denna dialektik som en överflödigt ballast! ...

⁵³ Lenin, *Werke*, band 38, s. 170/eng 180.

⁵⁴ Om Rubin-skolan läser vi i den tidigare citerade boken av sovjetfilosofen Rosenthal: "Rubin-anhängarna och de mensjevikiska idealisterna, som under 20- och 30-talet huserade inom den politiska ekonomin och inom filosofin, har skrivit en hel massa om 'Kapitalets dialektik', men de behandlade Marx' revolutionära metod i hegelianismens anda, de konstruerade en skolastisk begreppsapparat, ett komplicerat system av spekulationer och spetsfundigheter, som var himmelsviitt avlägset från vetenskapen... Det kommunistiska partiet har slagit ner dessa strömningar, som är främmande för marxismen, och hjälpt de sovjetiska filosoferna och ekonomerna att avslöja deras väsen." (Östtysk utgåva 1957, s. 19.) Såvitt vi vet slogs Rubin-skolan huvudsakligen ner på så sätt att I.I. Rubin med meningsfränder omkom i

Och slutligen: Som en sann uppenbarelse kom 1939-40 publicerandet av Marx' råutkast /*Rohentwurf*/ till *Kapitalet* /d.v.s. *Grundrisse*/, som så att säga förde oss in i Marx' ekonomiska laboratorium och blottlade alla detaljer, alla slingrande stigar i hans metodologi. Sedan dess måste man kanske inte längre bita i det sura äpplet och ”noga studera hela Hegels Logik”, för att begripa Marx' *Kapitalet* – man kan nå detta mål direkt genom att studera *Rohentwurf*. Men utan tillägnandet, utan en vittgående assimilation av *Rohentwurfs* metodologiska upptäckter är något verkligt framsteg inom den marxistiska ekonomins område enligt vår mening inte längre möjligt. Men i detta avseende gör Langes – annars nyttiga och intressanta – bok tyvärr ett märkvärdigt föråldrat intryck!

III. Avslutande anmärkning

Varje historisk period och varje samhälle har den teori ”som det förtjänar”. Men den marxistiska samhällsvetenskapen har mer än tre årtionden av exempellös degradering och sterilitet bakom sig; bara halvt befriad från den stalinistiska tvångsjackan måste den först lära sig tankefrihetens och yttrandefrihetens svåra konst.⁵⁶ Är det konstigt att den inte på långt när har kunnat nå 20-talets relativt höga nivå?

Men inte bara det! Den marxistiska teorins degradering, som vi kunnat iakttaga under de senaste årtiondena, var naturligtvis ingen tillfällighet, ingen historisk nyck (som de försenade kritikerna av den så kallade personkulten vill få oss att tro). Den var en nödvändig följd av djupgående strukturella samhälleliga förändringar, som Lange med sitt försiktiga språk identifierar med dominans av ”konservativa intressen hos vissa skikt eller sociala grupper, vars ståndpunkt är en följd av den plats de intar i överbyggnaden”.⁵⁷ Vad han menar när han talar om ”överbyggnaden” är stats- och partibyråkratin.⁵⁸ Men hur man än definierar dessa skikt, så blir det faktiska tryck av ”konservativa intressen”, som de utövar inte mindre. Och detta tryck yttrar sig inte bara inom ekonomin (framför allt i distributionsförhållandena) samt i ”den största av alla fetischers”, statens allmakt, utan också inom vetenskapen, kulturen, konsten, den samhälleliga moralen o.s.v. I synnerhet som de ”konservativa intressena” – som dunkelt känner det prekära och provisoriska i sin historiska situation – skulle vilja övertyga sig själva och sin omgivning om det bestående tillståndets stabilitet, och allt starkare känner längtan efter alla slags ”eviga värden” i livet, i tankar och känslor. Därför också tendensen till att absolutera och avhistorisera det gamla marxistiska arvet inom filosofin, etiken, sociologin (läran om staten), ekonomin o.s.v. Marx' materialism tycks inte utgöra något oöverbanneligt hinder för en sådan ”tolkning” (även om de tittar snett på det filosofiska arvet från den unge Marx). Men det är annorlunda med Marx' dialektik, som ”i den positiva förståelsen av det bestående tillika innesluter förståelsen av dess negation, dess nödvändiga undergång” och ”uppfattar varje tillbliven form i rörelsens lopp, alltså även som

Stalins fångelser och koncentrationsläger... Det skulle i sanning klä sovjetfilosoferna bättre, om de åtminstone teg om denna smärtsamma fråga...

⁵⁵ Av publikationer i västvärlden skall vi i detta avseende bara nämna Herbert Marcuses femton år senare utgivna viktiga bok (*Reason and Revolution*, 1941).

⁵⁶ Betecknande är i detta avseende det sätt på vilket Lange behandlar Stalins påstådda teoretiska prestationer på sociologins och nationalekonomins område. Också han känner sig (1959!) förpliktad att erlagga tribut till den döde diktatorn och framhäva hans ”förtjänster” inom vetenskapen, i det att han upplåter opropotionerligt stor plats åt Stalins åsikter och särskilt åt hans så kallade ”lag om produktionsförhållandenas nödvändiga överensstämmelse med produktivkrafterna”. Detta dock bara i texten. I noterna försummar han inte att påvisa (se noter på s. 29 och 68) att Stalin egentligen bara satte namn på lagen, medan lagen själv ”naturligtvis upptäcktes och formulerades redan av Marx och Engels”. – Vad skulle man säga om en teolog, som i texten lovprisade Den Allsmäktige Gudens, men i noterna förnekade hans existens?

⁵⁷ Lange, a.a., not på s. 76.

⁵⁸ Begreppet byråkratin som ett samhällsskikt har en obehaglig ”oppositionell” bismak; man kan därför tala om byråkratiska beteenden, om enskilda tjänstemäns byråkratiska övergrepp men inte om byråkratin som ett särskilt samhällsskikt. I enlighet med detta definieras byråkratin i den nyaste sovjetiska läroboken i filosofi som en ”rest av försocialistiska förvaltningsmetoder”. (Den marxistiska filosofins grunder, på ryska, 1960, s. 535.)

förgänglig”.⁵⁹ Denna motsägelsedialektik är de ”konservativa intressena” naturligtvis instinktivt emot; det är därför de strävar efter att förvandla den till en intetsägande bekännelse, tvinga ner den i de eviga naturlagarnas prokrustesbädd (där den inte kan göra så mycket ofog), och samtidigt bannlysa den från den sociala, ekonomiska och politiska teorin (och praktiken) av idag. De ”eviga värdena” kan ju svårligen förenas med Marx’ kritiskt-revolutionära dialektik.

Det gäller alltså att erkänna detta sammanhang och motverka de ”konservativa intressenas” tryck på alla områden – alltså också på den sociala teorins område. Bara på så sätt kan man övervinna den ”neomarxistiska” (eller snarare vulgärmarxistiska) sociologin och ekonomin.

⁵⁹ *Kapitalet I*, s. 14 (korr)/ty 28.